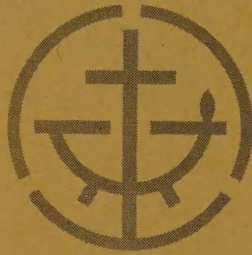

School of Theology at Claremont

1001 1363204

Theology Library

SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

C O R P U S
R E F O R M A T O R U M.

VOLUMEN LXIV.

IOANNIS CALVINI
OPERA QUAE SUPERSUNT OMNIA.

EDIDERUNT

GUILLIELMUS BAUM EDUARDUS CUNITZ EDUARDUS REUSS

THEOLOGI ARGENTORATENSES.

VOLUMEN XXXVI.

BRUNSVIGAE,
APUD C. A. SCHWETSCHKE ET FILIUM
(E. APPELHANS).
1888.

First reprinting, 1964

Printed in the United States of America

BR
301
C6
v. 64

Calvin, Jean.

IOANNIS CALVINI

OPERA QUAE SUPERSUNT OMNIA.

AD FIDEM

EDITIONUM PRINCIPUM ET AUTHENTICARUM

EX PARTE ETIAM

CODICUM MANU SCRIPTORUM

ADDITIS PROLEGOMENIS LITERARIIS

ANNOTATIONIBUS CRITICIS, ANNALIBUS CALVINIANIS

INDICIBUSQUE NOVIS ET COPIOSISSIMIS

EDIDERUNT

GUILIELMUS BAUM EDUARDUS CUNITZ EDUARDUS REUSS

THEOLOGI ARGENTORATENSES.

VOLUMEN XXXVI.

BRUNSVIGAE,

APUD C. A. SCHWETSCHKE ET FILIUM

(E. APPELHANS).

1888.

IOANNIS CALVINI
OPERA EXEGETICA ET HOMILETICA

AD FIDEM

EDITIONUM AUTHENTICARUM

CUM PROLEGOMENIS LITERARIIS

ANNOTATIONIBUS CRITICIS ET INDICIBUS

EDIDERUNT

EDUARDUS REUSS ALFREDUS ERICHSON GUILIELMUS BALDENSPERGER
THEOLOGI ARGENTORATENSES

VOL. XIV.

CONTINETUR HOC VOLUME:

IOANNIS CALVINI COMMENTARIORUM IN ISAIAM PROPHETAM

PARS PRIOR CAP. I AD XXXIX.

IOANNIS CALVINI
COMMENTARII
IN ISAIAM PROPHETAM.

PROLEGOMENA.

Calvini commentarii in Prophetas hoc tantum nomine ipsius sunt opus quatenus ex ore eius in scholis publicis eos explanantis ab auditoribus excepti fuere. Attamen horum schediasmata, antequam prelo committerentur, ab ipso lecta, recognita, approbata fuisse non est quod dubitemus. Vide potius quae N. Gallasius in praefatione ad Iesaiam, quam infra leges, de suo labore deque Calvini in eodem partibus diserte profert. De caeteris prophetis suo cuiusque loco dicemus; pro tempore de solis in hunc primum praelectionibus, quas facile inter omnes huius generis praestantissimas dixeris, agemus, maxime quum duplici forma ad nos pervenerint, et manum autoris magis senserint quam quae simili modo prae-paratae aetatem tulerunt.

Constat Calvinum anno 1549 Iesaiam in schola interpretatum esse, teste Colladono in Vita (d 2. Opp. XXI. 72). Addimus quae ex Thesauro epistolico nostro afferri possunt testimonia. Hic primum occurrit Epistola Calvini ad Dryandrum d. d. Non. Mart. 1550 (N. 1351. Opp. T. XIII. p. 536) in qua inter alia: *Meae, inquit, in Iesaiam meditationes, quas expectari dicis, brevi exhibunt, sed a Gallasio conscriptae. Nam mihi ad scribendum non ita multum temporis conceditur. Sed ille excipit me legente, postea domi suae digerit. Ego relego et sicubi mentem non est assequutus in melius restituo.* Idem ad Farellum mense Iulio (N. 1388. ibid. p. 606: *Hac hebdomade Genesin sum exorsus* (in scholis puta). *Interea Iesaias ad prelum vocatur.* Paulo post Utenhovius instat ut Eduardo regi suum commentarium inscribat, *quem te iam audio parturire primitias tuas in Vetere Testamento.* (N. 1399. d. d. 23 Augusti ibid. p. 626 et iterum d. 11 Nov. N. 1416. p. 658.)

Ipsa haec dedicatio scripta fuit a. d. VIII. Cal. Ian. 1551, et exstat apud nos sub N. 1422. Tom. XIII. p. 669. De qua autor ad Bucerum a. d. VII. Cal. Mart. 1551 (N. 4157. Opp. T. XX. 402) haec habet: *Quorundam piorum rogatu vel flagitatione potius meum in canonicas epistolas commentarium et alterum in Iesaiam a Gallasio exceptum Regi dicavi. Praefationes si forte in manus tuas inciderint, legere non gravaberis. Privatis tamen literis aliquanto liberius et acrius cohortatus sum, ac praesertim ut scholis mederi studeat. Iam olim te monuimus hanc epistolam in Angliam pervenisse quum Bucerus iam ■ vivis excessisset.*

Denique mense Iunio eiusdem anni Viretus Farellus nunciat rediisse ex Anglia Calvini famulum qui regi obtulerat libros quos ei ille dicaverat, et attulisse autori centum coronatos. (Ep. 1499. Opp. T. XIV. 131.)

Divenditis primae editionis exemplaribus, quum iam de secunda procuranda typographus cogitaret, Calvinus hanc non in ea forma recudendam esse ratus qualem ei Gallasii industria dederat, ipse totum

PROLEGOMENA.

opus propria manu retractare suscepit et sic plane novum facere. Quod non solum textus commentarii a prima facie inspicienti ostendit, sed conceptis verbis historici affirmant. Sic Colladonus (f. 4. Tom. XXI. 88) ad annum 1558: *De ce temps la il revit et racoustra son Commentaire sur Isaïe qui avoit desia esté imprimé l'an 1551.* Et Beza (C. 5. ibid. p. 156): *Commentarii in Iesaiam ab eo non tam emendati, quales illos Gallasius ex ore praelegentis exceptos ediderat, quam novi prorsus emissi.* Et quum interea rex Eduardus praematura morte exstinctus fuisset, et nuperrime Elisabetha, maximae spei regina, sorori successisset, priori dedicationi alteram subiunxit et huic retractatum opus inscripsit, decimo quinto Ianuarii 1559. Epistolam nuncupatoriam exhibet nostra editio sub N. 3000. Opp. Tom. XVII p. 413 ubi nostrae conferendae sunt annotationes.

Iam vix est quod te moneamus, benevole lector, hanc novam editionem textum huius Commentarii tibi exhibituram esse qualis ultimis auctoris curis emendatus et amplificatus prodiit. Diversitas utriusque recensionis tanta est ut si omnia posterioris additamenta typis distinguere aliasque variantes lectiones margini inscribere voluissemus, vel fastidium creassemus tibi, vel in nimium ambitum volumen excrevisset, et tamen minime fecissemus operae pretium. Sane multis, imo plurimis locis Gallasii phrasis simpliciter servata est, fortassis authenticam ipsius Calvini expositionem referens, sed multo saepius non solum accuratior et prolixior explanatione locupletatam deprehendimus, verum etiam in ipsa syntaxi, atque adeo in delectu verborum passim mutatam. Exceptionem tamen faciemus in praefatione, in qua literis cursivis exhibebimus additamenta, aliis variantibus in margine indicatis, quia scilicet uterque textus Calvinus est.

De apparatu nostro haec accipe. Commentarii in Iesaiam editiones tam Latinae quam Gallicae omnes exstant in bibliotheca nostra. Sunt vero hae:

I. Ioannis Calvinus | Commentarii in Iesaiam | prophetam. | Ad Edwardum VI Angliae regem. | Additus est sententiarum et locorum index. | 1 Pet. II. | Qui quondam | non populus, | nunc populus | Dei. | Genevae | Ex officina Ioannis Crispini | M. D. LI. (fol.)

Sex folia liminaria cum dedicatione auctoris et Gallasii praefatione. Quinquaginta sex terniones A—Z; Aa—Zz; AA—KK. Paginae numeratae 637 et 18 folia cum indicibus.

In fine repetito adagio: Genevae | excudebat Ioannes Crispinus | Tertio Idus Ianuarii | M. D. LI. Subiicitur etiam folium singulare in quo legitur: Isaiae XL. | רבר אלהנו יקים לעולם

II. Commentaires | sur le Prophete Isaïe. | Par M. Iean Caluin. | Au Roy d'Angleterre | Edouard, sixiesme de ce nom. | Avec la table, tant des passages que des sentences. (*Emblème*) a Geneve | Par Adam et Iean Riveriz | freres. | 1552 (4°).

Douze feuillets liminaires avec la dédicace, et les préfaces de Des Gallars et de Calvin. Le texte est contenu dans cinquante cinq cahiers de seize pages (a—z; A—Z; Aa—Ii) ensemble 873 pages numérotées, le dernier cahier n'ayant que six feuillets dont trois pages en blanc. Suivent cinq cahiers (AA—EE) avec les tables.

L'emblème représente trois arbres, à l'un desquels est appliquée une hache; le tout dans un petit cercle entouré d'arabesques, et portant la légende: Parquoy l'arbre qui ne porte cœpe la coignée est mise à la racine des arbres. Des deux côtés et au-dessus on lit: La coignée est mise à la racine des arbres. Parquoy tout arbre qui ne porte pas bon fruit sera coppé, et ietté au feu. Matthieu 3.

III. Ioannis | Calvinus | Commentarii | in Iesaiam | prophetam. | Nunc demum ab ipso Authore recogniti, locupletati, magno- | que labore et cura expoliti. | Additi sunt duo Indices: prior rerum et sententiarum, posterior vero locorum | vtriusque Testamenti, quos in his Commentariis ipse Author inter-

PROLEGOMENA.

pre- | tatur, aut apposite ad sensum suum accommodat. (*Anchora cum serpente sine adagio.*) Genevæ, | Apud Io. Crispinum, | M. D. LIX (fol.)

Octo folia liminaria continent duas dedicationes ad Elisabetham reginam et regem Eduardum, item Gallasii praefationem. Sequuntur: Loci aliquot selectiores summa rerum capitâ vel potius generales doctrinas complectentes. Fol. 8 verso legitur: Hoc opus, ut nunc magna diligentia et labore limatum prodit, Praeclari Regis Eduardi sexti memoriae dicatum maneat.

Terniones sunt quadraginta sex (a—z; A—Z), paginae numeratae 560. Sequuntur Indices (AA—DD).

IV. Ioannis | Calvini | Commentarii | in Isaiam | prophetam. | Primum collecti opera et diligentia N. Gallasii: deinde lo- | cupletati et expoliti magno labore et cura ipsius Authoris: | nunc tertio recogniti et aucti ampla accessione locorum | Scripturae qui passim in toto opere citantur. | Additi sunt in fine tres indices locupletissimi. | Editio tertia. | (*Emblema*) Genevæ | apud Io. Crispinum. | M. D. LXX. (fol.)

Emblema exhibet anchoram cum serpente et adagio: Anchora sacra mari iactatos unica Christus fundat, et est omni tempore sola salus. Sex folia liminaria quorum ultimum novam editoris vel typographi praefationem exhibet quam hic describimus. Sequuntur terniones quadraginta sex (a—z; A—Z) paginae numeratae 560. Ad calcem adiecti sunt indices (AA—CC).

Lectori S. Quum Angliae recens a gravi iugo liberatae gratulari vellet author, et Reginae Elizabethae, cuius auspiciis Ecclesia Christiana respirabat a diris persecutionibus quas Maria regnante passa fuerat, hoc opus aliena prius opera editum, quod Eduardo regi inscripserat, a se recognitum et locupletatum piae illius sorori, ut regni ita virtutis et muneris haeredi, rursus inscribendum putavit. Ac ne ullam prioris propositi ab ipso mutationem esse factam, aut levitate quadam aut ambitione, a quibus semper alienissimus fuit, hoc fieri quisquam existimaret, hanc testationem in ipso operis initio praefigi voluit, quam ut pareamus eius decreto hic tibi denuo subiicimus.

Et revera subiiciuntur verba illa quae iam in praecedenti editione fol. 8 v. legisti.

V. Commentai- | res sur le Prophete Isaie. | Par Iean Calvin. | Reveuz, corrigez et augmentez avec grand labour et diligence, par | l'Autheur mesmes avant sa mort. | Avec deux Indices: le premier des sentences et choses notables: | Le second des passages du Vieil et Nouveau testament, que l'Au- | theur expose en ces Commentaires, ou accommode proprement | à son exposition. | *Emblème* | A Geneve, | De l'Imprimerie de François Perrin | 1572. (fol.)

Huit feuillets liminaires avec les deux dédicaces et la Préface de Des Gallars. Soixante douze cahiers de six feuillets (a—z; A—Z; Aa—Zz; Aa—Ce); contenant 403 feuillets numérotés, avec les errata le reste pour les tables. L'emblème est celui des deux portes avec les légendes tirées de Matth. 7 et de Iean 10.

Au verso du frontispice on lit: *Le translateur aux lecteurs S. Il y a vingt ans et davantage, amis Lecteurs, que les leçons de M. I. Calvin sur le Prophete Isaie ayans esté recueillies par M. N. des Gallars, furent mises en lumiere sous le titre de Commentaire, et dediees à ce tresillustre Prince d'heureuse memoire Edouard VI. Roy d'Angleterre. Long temps apres, l'Autheur mesmes revoyant ce recueil imprimé en Latin et en François, ne s'est pas seulement contenté de le revoir pour esclaireir ce qui pouvoit estre obscur pour la briefvete, et agencer mieux ce qui estoit en confus, mais y a travaillé si heureusement et avec telle diligence qu'il l'a augmenté en Latin de plus d'un tiers, de matieres excellentes et necessaires pour l'intelligence du texte, remettant toutes choses tellement en leur ordre, que si quelqu'un veut prendre la peine de conferer le premier Commentaire ou recueil de Leçons, avec ce second cy, il trouvera que ce que nous avons*

PROLEGOMENA,

dit est veritable. Qui plus est ce n'a point este en l'eschole que ce Commentaire a este recueilli pour la seconde fois, mais a este escrit en la maison et de mot à mot sous l'Authheur, qui a si dextrement disposé et digeré le tout, qu'en le lisant, vous appercevrez qu'en ce livre, comme es autres qui sont ia precedez de luy, il a grandement servi à l'Eglise de Dieu, et fidelement monstré le chemin à ceux qui desiront profiter en l'estude de Theologie, specialement par ces Commentaires ci, qui estans attentivement leus ne serviront pas moins à esclaircir plusieurs passages des autres livres de l'Ecriture sainte, qu'ils sont tresutiles pour donner à entendre le vray sens du Prophete Isaie. Cela m'a esmeu de les traduire tout de nouveau en François, à fin que ceux d'entre vous qui n'entendent pas la langue Latine ne fussent frustrez d'un tel bien. Lisez et profitez en la crainte du Seigneur.

VI. Ioannis | Calvini | Commentarii | in Isaiam | prophetam. | Primum collecti opera et diligentia N. Gallasii: deinde locupletati et | expoliti magno labore et cura ipsius Authoris: tertio recogniti et aucti | ampla accessione locorum Scripturae qui passim in toto opere citantur: | nunc postremo aliquot locis ex autographo ipsius Authoris restituti. | Additi sunt in fine tres Indices locupletissimi. | (*Emblema*). Excudebat | Eustathius Vignon | M. D. LXXXIII. (fol.)

Sex folia liminaria; terniones quadraginta octo (a—z; A—Z; Aa—Bb); 530 paginae numeratae et 19 folia cum indicibus. Emblema et Praefatio ad lectorem ut in N. IV.

VII. Ioannis Calvini operum omnium Tomus quartus. Genevae apud Ioannem Vignon, Petrum et Iacobum Chouet. M. DC. XVII. (fol.)

Emblema anchorae sine adagio. Sex folia liminaria, ut in praecedenti. Terniones quadraginta et tres (A—Z; AA—VV), paginae numeratae 481. Textus binis columnis inscriptus. Caetera omnia ut in praecedenti.

VIII. Editio Amstelodamensis.

Non abs re erit recensitis editionibus subiungere utramque Gallasii praefationem. Prior haec est:

NICOLAUS GALLASIUS PIO LECTORI S.

Tametsi me Commentarios istos colligentem primum labor et difficultas, deinde varia hominum iudicia terrebant: dum tamen utilitati vestrae consulere, Christiani lectores, nec recusandos mihi labores, nec quidquam reformidandum esse existimaui. Difficultates facile tollebat perspicua interpretandi ratio, qua autor ipse, ut in scribendo, sic in dicendo multo magis uti solet. Quod si obscurioribus in locis, quae in hoc propheta multa sunt, haerebam, nec iudicium eius ad explicanda planius et polienda omnia, nec consilium defuerunt. Nam ex familiari communicatione, quae mihi cum ipso quotidiana erat, nodi mihi solvebantur, qui me alioqui diutius remorari, aut implicitum tenere potuissent. Praeterea succisvis quibusdam horis, quum scilicet a gravioribus negotiis, quibus paene obruitur, aliquid erat vacui temporis, quidquid me descriptum erat ei recitabam: ut si non exacte omnia examinare, saltem addere quae necessaria erant, expungere, ac monere ipsi liceret. Quod fecit diligenter, tametsi vix interdum duos aut tres versiculos legeram, quin alio statim vel ab inturbatoribus vel ab amicis vocaretur. Interea qua fide et diligentia poteram haec recensens, nactus otium et occasionem, iterum ac saepius ipsum rogabam. Laborem vero meum sublevabant annotationes quas iam antea ex ipsius Calvini concionantis

PROLEGOMENA.

ore exceperam. Nam ante quatuor annos in publicis concionibus maximo cum fructu hunc prophetam exposuerat, priusquam nobis eum in schola enarraret. Tunc ego non solum pias exhortationes animadverteris, quae ad corrigenda populi vitia, ad statum huius temporis, ad restituendam doctrinae et ecclesiae puritatem pertinebant, sed puras interpretationes quibus potissimum insistebat, ex iis solidam doctrinam deducens, ut eam in usum populi accommodaret: has in concione domum reversus, quantum memoria assequi poteram, et quantum otii mei ratio ferebat, latinis literis scribebam: quae mihi deinde in colligendis hisce commentariis magno usui fuerunt. Non quod omnia huc transferrem, aut eodem ordine et modo quo prius a me scripta erant: sed quum iam animo comprehensas haberem sententias, atque huic stylo et interpretandi rationi exercitatione aliqua assuefactus essem: minus mihi negotii fuit, quam si novus omnino et imparatus ad hoc scribendi genus venissem. Quod attinet ad iudicia hominum, qui varie de hoc meo labore censuri erant, iam animo praevidebam fore multos quibus opera mea minus grata foret, quod haec ab ipso autore scripta, quam a me excepta et collecta habere maluissent. Quibus equidem ipse assentior: politius enim ac perfectius omnia praestitisset. Sed quum alia nobis opera pararet, quorum fructus sic re ipsa constat, ut eum a me verbis praedicari necesse non sit: quumque multis negotiis distractus vix interdum enarrandi otium haberet, nedum profecto manum huic operi adhibuisset. Quamobrem ego qui iam pridem huius prophetae fueram studiosus, et qui planiores multorum locorum expositiones desiderabam, quum nunc iis fruerer, operae pretium me facturum putavi, si mihi consulens aliorum quoque rationem haberem, quorum non minus forsitan desiderium erat. Quod si non esset: tamen huius Commentarii lectione eorum mentes excitari, iisque maius intelligentiae lumen afferri posset. Ut ergo mecum huius prophetiae explicatione fruereris, pie lector, quam primum hunc laborem suscipiendum duxi, ne si diutius hos commentarios expectaremus, eos miseris hisce temporibus aut iniuria aut calamitas aliqua nobis eriperet. Quas enim insidias emergenti ecclesiae et piis doctoribus Sathan eiusque ministri struant, quotidie cernimus. Perfidiam multorum experimur, a quibus meliora sperassemus. Deprehenditur in aliis inconstantia et levitas: alios excaecat splendor huius saeculi: pauci admodum vero pietatis affectu tyrannicis Antichristi legibus pro statu regni Christi sese opponunt. Quos igitur nobis reliquos facit immensa Dei misericordia, eos toto animo, vel potius dona quae in ipsos contulit, amplectamur: ut in posterum ecclesiae Dei, quantum in nobis erit, consulamus. Quamdiu nobis eorum doctrina frui licet, eam avidae, velut arma repellendis hostibus nostris idonea, arripiamus. Verendum enim est, ne Dominus improbitatem hominum iis poenis quibus digni sunt ulciscatur: nosque insignibus iis donis spoliet quibus haecenus abunde ecclesiam suam ornavit. Vigent in multis praeclara linguarum, interpretationum, aliaque dona, quorum profecto vehementer studiosi esse debemus: sed praestantissimum hoc prophetiae donum, cui nos potissimum incumbere deceret, passim negligitur. Hinc accidit ut vanae ostentationi potius quam ecclesiae saluti plerique studeant: et se populo venditare, quam ecclesiam Christi aedificare malint. Quod periculum Paulus iam suo tempore imminere sentiens, ait: *Ζηλοῦτε δὲ τὰ πνευματικά, μᾶλλον δὲ ἵνα προφητεύητε*. Hoc enim praecipuum est in ecclesia, ac praeter caeteris optandum, ut reconditi scripturae sensus, et divina mysteria nobis cum fructu explicentur. Hoc si concidat, caetera deinde paulatim collabi necesse est: quemadmodum superioribus saeculis magno ecclesiae incommodo experti sumus. Itaque necessarium prae aliis hoc donum colendum est, ne depravatis scripturae locis abutamur, aut etiam ipsi in alienum sensum torqueamus. Ac potissimum doctrinae propheticae incumbendum: in qua qui pie exercentur, facilem sibi ad maiora viam sternunt, firmumque et solidum salutis fundamentum tenent. Haec autem exercitatio nobis, si unquam alias, vel maxime his temporibus necessaria est, quibus non solum cum papistis aut Iudaeis bellum gerendum, sed cum horridis quibusdam monstris, quae sub hominum specie tecta omnem humanitatis et religionis vim evertere

PROLEGOMENA.

conantur. Porro inter alios prophetas merito praecipuum hic locum tenet, quum apertissima de Christo testimonia afferat, statumque et conditionem regni ipsius, hoc est ecclesiae, ob oculos proponat: sicuti lectio ipsa abunde docet, ut multis hic mihi praefandum non sit. Qui hunc rite intellexerit, magnum ad reliquos aditum habiturus est. Quam vero accommoda sit temporibus nostris eius doctrina, melius ex commentariis ipsis intelliges: quibus si diligenter attendas, non vereor ne inanis meus hic labor tibi videatur. Si tamen haec cum iis concionibus, quas in hunc prophetam autor ipse habuit, conferres, merito exclamare posses, ut Aeschines de Demosthene aiebat, Quid si dicentem ipsum audiissetis? Ita aptabat sententias, ita permovebat animos, ita perspicuis exemplis omnia monstrabat, atque populariter tractabat, ut quasi in rem praesentem duceret. Sic autem saepenumero tractandi loci alicuius occasio sponte offerebatur, ut ne ex industria quidem pro temporis statu, pro loci et personarum conditione, aptiorem deligere ex tota scriptura potuisset: ita ut mirarentur omnes, ac plane intelligerent rem ipsam non prudentia hominis, sed divina virtute regi. Et fructus qui deinde sequutus est id etiam plenius comprobavit. Si aliquando eae conciones prodeant in lucem (quod equidem maxime optarim), melius omnia perspicies: tametsi id nemini adeo perspicuum esse possit ut iis qui oculis suis inspexerunt. Interea summam hic omnium et concionum et lectionum habes: qua si ut debes fruaris, magnum me fructum percepisse arbitrabor. Hoc enim studium meum, hic finis mihi propositus fuit, non ut qualem-cunque gratiam inirem ab hominibus, sed ut piorum utilitati consulere. Quod testimonium quum mihi reddat conscientia, cur hominum iudicia reformidem ego sane non video. Mihi, sat scio, non iniqui erunt iudices, qui diligenter omnia expendent: ac si quid a me erratum aut praetermissum est, facile cum fructu quem perceperint compensabunt. Vale. Genevae, 6 Cal. Ianuarii M. D. LI.

Haec praefatio Gallasii legitur latine in editionibus supra laudatis annorum 1551. 1559. gallice 1552. 1572. Altera, quae sequitur, latine 1570. 1583. 1617.

N. GALLASIUS IOANNI CRISPINO VETERI AMICO ET HOSPITI. S.

Quoties recorder, mi Crispine, insignis illius et pii Ecclesiae pastoris Ioannis Calvini, id quod me saepius facere necesse est, toties moerore gravi ac simul laetitia afficio. Nam quum in animum revoco candorem et integritatem hominis, benignumque eius erga me affectum, suavemque et familiarem consuetudinem qua cum eo per annos sedecim usns sum, fieri non potest quin me tali amico aut potius parente privatum esse admodum aegre feram. Nec vero meam ipse vicem solum doleo, sed universae potius Ecclesiae, quae tanto viro orbata haud leve ex illius obitu damnum accepit. Quos enim labores, quas vigilias et curas subibat, quam acute et solerter praevidebat pericula, quanta diligentia iis occurrebat, quanta fidelitate et prudentia consulebat omnibus, quanta facilitate et comitate excipiebat eos qui ipsum adibant, quam prompte et aperte respondebat iis a quibus etiam de rebus maximis rogabatur, quam docte, et privatim, et publice difficultates ac nodos si qui proponerentur, solvebat, qua lenitate consolabatur afflictos: moerentesque et fractos erigebat: qua constantia obsistebat adversariis, et qua vehementia elatos ac prae fractos solebat retundere: quo animi robore ferebat res adversas, qua moderatione utebatur in prosperis, denique quam dextre et alacriter omnia veri et fidelis Dei servi munia obibat, ego certe nullis verbis exprimere possim. Ac ne quis me amoris vehementia ad haec dicenda impelli putet, res ipsas consideret, quae sane et sermonem et cogitationem exsuperant. Nam praeter scripta et monumenta quibus illustre de virtutibus illius testimonium datur, permulta alia et fecit et dixit quae non ita possunt omnibus innotescere, ut iis qui una cum ipso quum illa ederet adfuerunt. Ad illa quum refero animum, sublevor moerore, et fructu tantarum rerum, quem mecum tot pii homines percipiunt, me ipsum consolor. Haec mea laetitia est, eaque tam firma et solida, ut omnem tristitiam ac luctum, quantumvis magnum,

PROLEGOMENA.

absorbeat. Atque hoc nomine tibi etiam gratulor, mi Crispine, qui cum in illius viri, quem unice amasti, libris et monumentis summa cum voluptate verseris, das etiam operam ut aliis ea communices. Sic enim augentur isti sapientiae thesauri, et magno cum foenore ad eos redeunt a quibus sunt profecti. Sic efficis ut leniatur desiderium tanti viri, ac doloris sensus quem tristis et praematurus eius obitus peperit minuatur. Iam tertium revocatus sub incudem tuam ac limatus prodit hic liber, quem vere thesaurum appellare possum: propterea quod immensas gratiae coelestis opes contineat, atque aditum ad maiores patefaciat. Quisquis in eo libenter ac studiose versabitur, certo sciat se non inanem rediturum. Ea enim colliget quae non solum huic Prophetæ, sed aliis omnibus et toti Scripturae usui erunt: nec dubitet, si regulas teneat quae sparsim inseruntur, quin maximum habeat lumen ad ea contemplanda et fruenda quae multis occulta et abscondita fuerunt. Quod igitur saepius huic operi manus adhibes, non mihi tantum, qui magno et diuturno labore illud primum emisi, rem gratam facis, sed iis omnibus qui in eo sunt versati, aut etiam aliquem eius gustum habuerunt. Id quod iam antea tot distractis exemplaribus satis percipere ac re ipsa experiri potuisti. Nec me profecto tunc spes fefellit, quum toto quadriennio, indefesso labore, primum ex concionibus, deinde ex praelectionibus meo tamen iudicio et stylo, domum reversus haec literis mandabam. Ac quoties illius temporis recorder quo simul haec Ecclesia quae prius exigua et tenuis erat, mira incrementa accepit, non possum maximo gaudio non percelli. Tu vero satis meminisse potes qualis esset illius status quum patria extorris huc primum appulisti, deinde quanto iam aucta esset numero quum recepta familia tua, huc commigrasti prorsus eo animo ut arte industriaque tua piorum studia adiuveres. Haec ego libenter refero ut eorum quae ipse expertus es commemoratione acuam studium tuum: teque ad ea quae suscepisti, et quorum poenitere nunquam poterit, praestanda excitem, et quamvis sponte currenti stimulum adhibeam. Perge igitur, mi Crispine, hac tua diligentia iuvare eorum studia qui sacris literis dediti sunt: nec tantum huic operi, sed aliis quoque edendis incumbe. Vides enim multa quamvis utilissima praetermitti ac prope negligi ab iis qui prompto potius quaestui quam publicae utilitati student. Opuscula eiusdem authoris semel me authore ante quindecim annos excusa sunt. Ab eo tempore tametsi multa alia addidit, nemo tamen eidem operi manum admovit, ut vel eadem vel alia quae postea accesserunt simili exemplo (de Latinis loquor) una excuderet. Ut ergo illorum atque etiam aliorum quae tibi satis nota sunt curam suscipias, neque tanti viri scriptum ullum perire sinas: denique et ea quae pii et studiosi a te postulant praestes, et quam excitasti iamdudum de te expectationem magis ac magis sustineas, ego te vehementer etiam atque etiam rogo. Deus faveat institutis, tuaque fausta et felicia esse iubeat. Genevae, Calend. Ian. 1570.

IOANNIS CALVINI IN ISAIAM PROPHETAM PRAEFATIO.

De officio prophetarum permulta dici quidem et tractari solent: sed nullum mihi compendium ¹⁾ magis probatur, quam si Prophetas ad legem referamus, unde doctrinam suam veluti rivos e fonte duxerunt. Eam enim velut regulam sibi proposuerunt ²⁾, ut merito eius interpretes dici ac censi possint: *quibus nihil est ab ea separatum*. Lex autem tria potissimum continet. Primum doctrinam vitae: deinde minas et promissiones: tertio foedus gratiae, quod in Christo fundatum omnes in se speciales promissiones complectitur. Nam quod ad caeremonias attinet, exercitia erant, quibus retinebatur populus in cultu Dei et pietate: *ideoque prioris tabulae appendices erant* ³⁾. Doctrinam igitur latius explicant prophetae: et quae duae tabulae paucis comprehendunt, plenius interpretantur: et quid potissimum requirat Dominus ostendunt. Minas vero et promissiones quas in genere Moses *promulgaverat* ⁴⁾, ipsi accommodant suo tempori, easque in specie designant. Postremo, quae obscurius apud Mosem de Christo et gratia eius habentur, declarant apertius, plenioraque *gratuiti foederis* et uberiora testimonia afferunt.

Ut autem res ista ⁵⁾ melius pateat, altius paulo repetenda est: nempe a lege ipsa, quam Dominus ceu perpetuam regulam ecclesiae constituit, ut semper versaretur in manibus hominum, et quam ⁶⁾ posteritas omnis sequeretur. Quum ⁷⁾ videret Deus *periculum esse non rudi et indomito populo non sufficeret tradita a Mose doctrina: imo populum ipsum videret, nisi archiore fraeno injecto vix retineri posse:*

dum velat ne magos aut ariolos coniectores aut aruspices consulant, solaque eius doctrina sint contenti: *hoc quoque simul addit, sibi fore curae ne unquam desit propheta in Israel: idque consulto facit, obiectioni volens occurrere* ¹⁾ quae a populo afferri poterat: conditionem videlicet suam deteriore fore quam impiorum omnium, quibus sui erant flamines, pontifices, aruspices, coniectores, astronomi, chaldaei, et eiusmodi, quos ipsis adire et consulere liceret, neminem vero hominem ipsis futurum, qui dubiis et ancipitibus in causis ipsos consilio iuvaret. Ut ergo praetextum ipsis omnem adimat, nec se exsecrandis gentium ritibus polluant, promittit se prophetas suscitaturum, per quos mentem suam aperiet, quique fideliter nuntiabunt quidquid mandaverit: ne quid sibi in posterum deesse conquerantur. Est enim illic ἐτέρωσις numeri, quum prophetam nominat. Nam etsi locus ille proprie ac potissimum ad Christum spectat ²⁾ quemadmodum aperte interpretatur Petrus, quoniam prophetarum caput est, ab eoque pendent omnes cum sua doctrina, atque in eum uno consensu intendunt: tamen ad reliquos etiam prophetas pertinet: eosque colectivo nomine comprehendit.

Prophetas igitur quum promisit Dominus, per quos mentem et consilium suum aperiret, in eorum interpretationibus et doctrina populum acquiescere iussit. Nec vero *propositum illis fuit* ³⁾ legi quidquam addere: sed eam fideliter interpretari, eiusque autoritatem stabilire. Unde etiam Malachias dum hortatur populum ⁴⁾ *ad sinceræ fidei constantiam, ac perseverare in religionis doctrina iubet*, Mementote, inquit, legis Moysi servi mei, quam ei in Horeb, ad

¹⁾ nulla mihi ratio. ²⁾ om. et imitati sunt prophetae. ³⁾ quae priore tabula continentur. ⁴⁾ significaverat. ⁵⁾ ipsa. ⁶⁾ eamque. ⁷⁾ Quum autem rudi et perversi populo non sufficeret ea doctrina, atque praevideret Dominus futurum ut nunquam nisi aliquo fraeno injecto retineri posset, hoc etiam addidit ne etc.

¹⁾ Atque ut occurreret obiectioni. ²⁾ pertineat. ³⁾ id agunt prophetae ut addant conservent. ⁴⁾ ut perstet in doctrina.

omnem Israellem mandavi. Revocat eos ad unicam Dei legem, eaque contentos esse iubet. Vultne igitur Malachias prophetias contemni? Minime vero: sed quum prophetiae sint legis appendices, lex autem summam omnia comprehendat, sufficiebat ista exhortatio. Nam qui summam ipsam doctrinae, et capita praecipua tenebunt eorumque studiosi erunt, prophetias certe neglecturi non sunt. Nimis enim ridiculum esset ¹⁾ iactare studium legis, si divinas eius interpretationes negligas: quemadmodum hodie impudentes plerique homines studium verbi iactant, quum tamen admonitiones pias et reprehensiones quae ex verbi doctrina fiunt ²⁾ nullo modo ³⁾ sustineant. Proinde quum de moribus disserunt prophetae nihil novi afferunt: sed ea tantum explicant quae perperam in lege intelligebantur: verbi gratia, Populus se perbelle functum officio existimabat, quum immolabat victimas, externosque ritus observabat: mundus enim metitur Deum suo ingenio, eique carnales cultus affingit. Prophetae id graviter reprehendunt, atque ostendunt nihil esse omnes caeremonias quum abest sinceritas animi: coli Deum fide et vera invocatione. Id quidem lege satis testatum erat: sed diligentius inculcandum, et saepius commemorandum fuit: detegenda quoque hypocrisis, qua se tegunt homines caeremoniarum praetextu. Quod attinet ad secundam tabulam, prophetae ex ea exhortationes suas hauriunt, ut ostendant ab omni iniuria, vi et fraude abstinendum. Itaque nihil aliud agunt, quam ut populum in obedientia legis contineant.

In minis vero et promissionibus speciale quiddam habent prophetae. Quae enim in genere Moses proposuerat, ⁴⁾ specialiter quasi digito notant. Habent praeterea visiones sibi proprias, quibus futura revelabat Dominus, ut promissa et minas ad populi usum applicarent, *propiusque* ⁵⁾ de voluntate Dei testarentur. Minatur Moses: Bello te persequetur Deus, foris hostes, domi te intestina dissidia vexabunt. Vita tua tanquam filo suspensa erit: ad strepitum folii horrebis, et eiusmodi. Prophetae vero: En, inquit, Deus adversus te ⁶⁾ Assyrios armabit, Aegyptios sibilo accerset, Chaldaeos suscitabit, in exilium rapietur Israel, regnum eius abolabitur, Ierosolymam vastabit hostis, templum exuret. Idem etiam de promissis dicendum est. Ait Moses: Si observaveris mandata, benedicet tibi Dominus. Beneficia deinde refert in genere. Prophetae vero nominatim denuntiant. Hoc te beneficio Deus ornabit. Item Dominus per Mosem promittit in

hunc modum: Etiam si in extremas orbis terrae partes disiectus ac dispersus fueris, tamen te colligam. Per Prophetas vero: Quamvis te in Babylonem disiecerim, tamen post septuaginta annos inde te eruum.

Quod autem ad gratuitum foedus attinet olim ¹⁾ cum patriarchis a Deo percussum, prophetae sunt multo clariores, atque in eo populum magis confirmant. Semper enim illuc pios revocant, ²⁾ dum volunt eos ³⁾ consolari, et ⁴⁾ Christi adventum proponunt, qui et foederis erat fundamentum et vinculum mutuae inter Deum et populum coniunctionis: quapropter omnis summa promissionum ad eum referenda. Qui hoc tenebit, facile intelliget quid quaerendum sit in prophetis, et quem in finem eorum scripta intendunt. Et haec quidem velut digito nunc commonstrasse sufficit.

Hinc colligere licet quomodo tractanda sit doctrina verbi: atque imitandos esse prophetas, qui sic legis doctrinam administrarunt, ut ex ea monitiones, reprehensiones, minas, consolationes peterent, quas ⁵⁾ populo accommodarent pro status praesentis ratione. Tametsi enim non reveletur nobis quotidie quod pro vaticinio proferamus ⁶⁾ tamen mores nostrorum hominum conferre ⁷⁾ operae pretium est cum prisci illius populi moribus: atque ex historiis et exemplis patefacienda iudicia Dei. Ideo quae olim ultus est, non minus hodie etiam esse ulturum, quia sit ⁸⁾ perpetuo similis sibi. Hanc igitur prudentiam adhibeant pii doctores, si cum aliquo fructu prophetarum doctrinam tractare velint.

Haec de prophetis in genere. Ut autem ad Isaiam nostrum veniamus, inscriptio satis ostendit quis fuerit, et quo tempore prophetias istas publicavit, nominatur enim hic eius pater Amoz qui frater fuisse creditur ⁹⁾ Azariae regis Iuda. Unde apparet Isaiam fuisse stirpis regiae, atque in eo veteres omnes consentiunt: nec tamen aut genus aut propinqua regis affinitas (socerum enim Manassis fuisse, Iudaei tradunt) impedire potuit, quominus interimeretur odio verbi: nec maior ¹⁰⁾ habita est ratio ipsius quam plebei cuiuspiam ¹¹⁾, vel obscuri et contempti hominis. Tempus quo prophetavit indicant regum expressa hic nomina. Sunt qui existimant ipsum coepisse demum sub finem regni Usiae. Coniecturam autem ducunt ex visione quae refertur capite sexto, qua se confirmatum testatur Isaias. Verum illa coniectura nimis infirma est, quemadmodum dicetur suo loco. Aperte vero ex hac inscriptione constat ipsum sub Usia prophetasse.

¹⁾ aliquem . . . qui . . . negligeret. ²⁾ fluunt 1583. ³⁾ aequo animo sustinere non possint. ⁴⁾ proponebat, ii in specie designant. ⁵⁾ certiusque. ⁶⁾ gladium Chaldaeorum suscitavit, item Aegyptiorum. Istos iam ad bellum armavit Deus. Haec urbs everteretur eo tempore.

¹⁾ quod Deus per Christum init cum hominibus. ²⁾ ipsum proponunt. ³⁾ pios. ⁴⁾ semperque ad spem adv. Chr. ipsos revocant, veluti ad f. et v. foederis quo . . . referenda est. ⁵⁾ et. ⁶⁾ quid facto opus sit. ⁷⁾ debemus. ⁸⁾ esse enim . . . similem. ⁹⁾ fuit. ¹⁰⁾ magis. ¹¹⁾ et vulgo hominum.

Neque id mihi dubium esse potest. Utcunque sit, constat ipsum plusquam LXIII annos *ut minimum* prophetasse. Iotham enim sexdecim annos regnavit: Achaz totidem: Ezechias novem et viginti. Iam fiunt unus et sexaginta. Adde eos quibus sub Usia fuit: deinde sub Manasse, a quo interfectus est: sexaginta quatuor ad minimum anni erunt, quibus Isaias assidue prophetae officio fungi non destitit: *quanquam*¹⁾ *probabilis coniectura est, imo fere certa ratio, supra illud temporis spatium decem annis prophetasse: verum quia haud satis liquide ex historia constat*²⁾, *non ultra contendo. Id quidem*³⁾ *ministris Dei omnibus diligenter notandum est, ut considerent quam patienter sibi ferenda sit sua conditio, utcunque alioqui dura et difficilis sit: nec indignum esse putent, si multa et gravia ipsis perferenda sint, dum*⁴⁾ *tolerantiae eiusmodi exempla ante oculos versantur. Haec autem gravissima est tentatio, quum vident se nihil tot laboribus promovere: et centies*⁵⁾ *deserendum potius existimant suum munus, quam ut operam tamdiu ludant. Quamobrem haec exempla saepius proponenda et commemoranda sunt. Nempe quum Isaias parum profecerit tot tantisque laboribus, Ieremias quoque magnis clamoribus per quinquaginta annos populo instare non destiterit, qui tamen eo pervicacior reddebatur, nec ullis difficultatibus in suo cursu averti potuerint: nobis quoque recta in officio pergendum, et omne molestiarum genus aequo animo sustinendum esse*⁶⁾. Notanda etiam circumstantia

ex mutatione regum qui hic numerantur. Nec enim potuit idem esse rerum status in tanta varietate, *ut scimus quoties aliqua fit in publico statu conversio, magnam partem quasi novos mores induere: unde multas perturbationes interea exoriri necesse fuit. Quod perstitit tamen invicta constantia, nec unquam animo fractus est, ad imitationem stimulare debet omnes Dei servos, ne ulla inclinatione unquam flectantur.*

Quaeri poterit, an Isaias ipse titulum hunc inscripserit suae prophetiae, an alius quispiam. Huic quaestioni nullus interpretum cuius quidem scripta legerim hactenus, respondet. Ego vero etsi omnino satisfacere vix possum, dicam tamen quod sentio. Posteaquam prophetae concionem habuerant ad populum, brevem eius summam colligebant, quam valvis templi affigerent, ut omnibus pateret ac melius innotesceret prophetia. Quae quum per aliquot dies satis patuisset, auferebatur a ministris templi, atque reponebatur in thesaurum, ut perpetuum eius rei monumentum exstaret. Hinc confectos esse libros prophetarum verisimile est: idque colligi potest ex secundo capite Abacue, si quis ipsum rite expendat: atque etiam ex capite octavo huius prophetiae. *Imo qui diligenter et cum iudicio versati sunt in prophetis, mihi concedent, non semper fuisse quo decebat ordine digestas eorum conciones: sed ut ferebat opportunitas, inde conflatum fuisse volumen. Singulari autem Dei providentia effectum est, ut sacerdotum opera, quorum officium erat prophetias ad posteros mandare, (quanquam et ipsi saepe infestissimi essent prophetis) haec ad nos usque pervenerint.*

¹⁾ Potuit etiam plures annos prophetasse. ²⁾ constare potest. ³⁾ quod certe. ⁴⁾ quum habeant. ⁵⁾ et deserenda. omnia. ⁶⁾ est.

LIBER PROPHETIARUM ISAIAE.

CAPUT PRIMUM.

1. Visio Isaiae filii Amoz, quam vidit super Iudam et Ierusalem in diebus Usiae, Iotham, Achaz, Ezechiae, regum Iuda. 2. Audite coeli, et auscultate terra: quia sic Dominus loquitur, Filios educavi et sustuli, ipsi tamen scelerate egerunt in me.¹⁾ 3. Cognovit bos possessorem suum, et asinus praesepe dominorum suorum: Israel non cognovit, populus meus non intellexit. 4. O gens scelestā, populus onustus iniquitate, semen malignorum, filii degeneres! dereliquerunt Iehovam, spreverunt²⁾ sanctum Israelis, alienati sunt retrorsum. 5. Quorsum adhuc vos percuterem? Adicietis praevaricationem. Totum caput languori, et totum cor dolori. 6. A planta pedis usque ad caput nulla in eo sanitas. Vulnus, tumor, et saniosa plaga. Nec sunt emplastro curatae, nec circumligatae, nec oleo delinitae. 7. Terra vestra in vastitatem:³⁾ Urbes vestrae igni succensae: Terram vestram alieni devorant in conspectu vestro, redacta est in solitudinem, iuxta subversionem exterorum. 8. Et residua manebit filia Sion, sicut tugurium in vinea, sicut diversorium in cucumerario, sicut civitas vastata. 9. Nisi Dominus exercituum residuas nobis fecisset reliquias vel tantillas, quasi Sodoma fuisset, et similes Gomorrhae. 10. Audite verbum Domini, principes Sodomae: Auscultate legem Dei nostri, populus Gomorrhae. 11. Quorsum mihi multitudo sacrificiorum vestrorum? dicit Dominus. Plenus sum holocaustis arietum, et adipe saginatorum animalium: nec sanguinem bouum, aut ovium, aut hircorum desidero. 12. Quando venitis ut appareatis coram facie mea, quis hoc e manu vestra requisivit? nempe conterere

atria mea. 13. Ne pergatis adducere oblationem vanitatis. Incensum abominatio est mihi. Neomeniam, et sabbathum, et solennes indictiones non potero: vana res est: nec conventum. 14. Neomenias vestras et solennia vestra odio habet anima mea: superfuerunt mihi loco oneris, fatigatus sum ferendo. 15. Quum expanderitis manus vestras, abscondam oculos meos a vobis. Etiam si multiplicaveritis orationem, ego non exaudiam. Manus vestrae sanguine plenae sunt. 16. Lavate, mundemini, auferte malitiam studiorum vestrorum a conspectu oculorum meorum, desinite mala facere. 17. Discite benefacere: quaerite iudicium: restituite¹⁾ oppressum: ius dicite pupillo: tuemini viduam. 18. Venite, agedum, et disceptemus, dicit Dominus. Si fuerint peccata vestra ut coccinum, quasi nix dealbabitur. Si rubicunda fuerint instar purpurae, quasi lana erunt. 19. Si volueritis, et audieritis, bonum terrae comedetis. 20. Quod si nolueritis, et rebelles fueritis, gladio consumemini. Quoniam os Domini loquutum est. 21. Quomodo facta est meretrix civitas fidelis? plena iudicio fuit: et aequitas pernoctavit²⁾ in ea: nunc autem homicidae. 22. Argentum tuum versum est in scoriā, et vinum tuum est aqua mixtum. 23. Principes tui perversi, et socii furum, unusquisque diligit munus, et inhiat mercedibus. Causam pupilli non iudicant, nec causa viduae pervenit ad eos. 24. Propterea dicit Dominus,³⁾ Iehovah exercituum, fortis Israel. Heu! consolationem capiam super hostibus meis: vindicabor de inimicis meis. 25. Convertam manum meam super te: purgabo ad liquidum scoriā tuam, et auferam omne stannum tuum. 26. Et restituum iudices tuos sicut a principio, et consiliarios tuos ut ab initio. Tum dicetur de te, Civitas iustitiae, urbs fidelis. 27. Sion in iudicio redimetur: et qui reducentur ad eam, in iustitia.

¹⁾ vel rebellaverunt contra me. 1551: spreverunt me.
²⁾ vel provocarunt ad iram. 1551: irritaverunt. ³⁾ in squa-
lorem redigetur 1551 et sic omnia verba in futuro.

¹⁾ dirigite. ²⁾ habitavit. ³⁾ Vel dominator. Pro Iehova
1551 hic et ubique: Dominus.

28. *Contritio autem praevaricatorum et sceleratorum simul fiet, et qui a Domino defecerunt consumuntur.* 29. *Nempe pudefieri¹⁾ ab arboribus quas concupivistis, et ignominia afficiemini a lucis quos elegistis.* 30. *Eritis certe sicut arbor cuius folium marcescit, et sicut lucus non habens aquas.* 31. *Eritque fortis²⁾ vester sicut stippa: et fictor eius quasi scintilla: et comburentur ambo, nec erit qui exstinguat.*

IN CAPUT PRIMUM.

Vox Hebraea *Hazon*, etsi a videndo deducitur proprieque est visio, tamen fere prophetiam significat. Nam ubi speciales visiones commemorat scriptura, quae symboli loco prophetis fuerunt obiectae, quum Deus aliquid insigne testari vellet, tunc ponitur nomen *Moreah*. Ne plura testimonia congeram, primi Samuelis 3. cap. v. 1 ubi de prophetia in genere habetur sermo, dicit autor libri, sermonem Dei fuisse pretiosum, quia rarus erat *Hazon*. Paulo post (v. 15) visio per quam se Deus Samueli patefacit, vocatur *Moreah*. Et cap. Numerorum 12 (v. 6) ubi distinguit Moses duos ordinarios revelationis modos, *Moreah*, tanquam speciem, coniungit somnio. Constat tamen ex cap. 9 (v. 9) eiusdem libri, prophetis olim nomen fuisse impositum, *Harom*: sed per excellentiam, quod Deus familiariter suum illis consilium patefaceret. Quod ad praesentem locum spectat, haud dubie hac voce notatur doctrinae certitudo: ac si dictum esset, nihil hoc libro esse proditum quod non divinitus manifestatum fuerit Isaiae. Itaque notanda etymologia est, qua docemur, prophetas haud sponte loquutos nec deprompsisse imaginationes suas, sed illuminatos a Deo, demum aperuisse oculos, ut cernerent ea quae alioqui ex se ipsis perspicere nequivissent. Commendat igitur nobis inscriptio doctrinam Isaiae, utpote quae non humanas ratiocinationes sed oracula Dei contineat, ut persuasi simus nihil hic contineri quam quod est spiritu Dei revelatum.

(*Super Iudam.*) Si ad Iudam vertas, parum interest. Nam et particula *Al* utrumque significat, et sensus eodem redibit. Nempe quidquid liber hic continet, proprie ad Iudam et Ierosolymam pertinere. Tametsi enim permixta sunt multa, quae ad Babylonem, Aegyptum, Tyrum, aliasque civitates et regiones spectant, tamen sigillatim in titulo recenseri non oportuit, quia satis fuit summam praecipuam nobis proponi, ac declarari quibus potissimum Isaia destinatus erat: nempe Ierosolymae et Iudaeis. Nam quidquid praeterea continent eius vaticinia, extraneum quodammodo et accidentale fuit. Nec tamen erat alineum ab eius officio, aliis etiam

suas clades nunciare: quemadmodum nec Amos vocationis suae fines egrediebatur, quum neque parcebat Iudaeis, licet ad eos missus non esset. Exemplum familiarius erit de Petri et Pauli vocatione, quorum alter Iudaeis, alter gentibus destinatus erat. Nec tamen Petrus ultra metas officii sui perrupit gentibus praedicando, veluti dum ad Cornelium profectus est: nec Paulus, Iudaeis suam operam offerens, ad quos recta pergebat, simulatque urbem aliquam ingrediebatur. Idem de Isaia censendum est: nec enim dum attentus est ad docendos Iudaeos, et in hunc scopum ex professo studium suum dirigit, fines suos transgreditur, obiter aliarum etiam nationum mentionem faciens. *Iudam* hic pro tota natione accipit: Ierosolymam, pro sede regni praecipua. Nec enim secernit ipsam a Iudaeis, sed *κατ' ἐξέχλην* veluti caput nominat, ac si quis hodie propheta regnum Galliae et Lutetiam, quae caput est gentis, compellaret. Idque operae pretium fuit, ne Ierosolymitani sese eximerent, quasi vacuos omni culpa, aut propter dignitatis eminentiam legibus solutos, atque ita ad rusticos et plebeculam prophetas amandarent. Falluntur autem qui seorsum Ierosolymam nominari volunt, quod in tribu Beniamin sita esset: quum dimidia tribus, quae posteris Davidis parebat, sub Iudae nomine comprehendatur.

2. (*Audite coeli.*) Isaia hic Mosem imitatus est (Deut. 32. 2), sicuti mos est omnibus prophetis. Nec dubium quin alluserit ad celebre canticum illud Mosis, ubi coelum et terram statim ab exordio adversus populum contestatur: quae contestatio certe gravissima est. Nam perinde valet, ac si ad muta elementa et sensu carentia uterque se converteret, quia iam nullae hominibus sint aures, vel obstupefacti sint omnes sensus. Sic ergo loquitur Isaia, ut de re prodigiosa et stupenda, quae brutis etiam elementis horrorem incutere debeat. Quid enim magis horrendum quam Israelitas deficere a Deo, a quo tot beneficiis ornati erant? Qui per Coelum angelos, per Terram homines intelligunt, vim istorum verborum nimium extenuant, ideoque quidquid est vehementiae et gravitatis enervant. Porro omnes fere interpretes statuunt hic clausulam: Quoniam Dominus loquutus est, perinde ac si innueret propheta, simulatque sacrosanctum os Dominus aperit, omnia debere intenta esse ad excipiendam eius vocem. Et certe uberius in speciem videtur haec sententia: verum circumstantia loci alium contextum requirit: ut scilicet illud *Audite* referatur non ad quemlibet sermonem generaliter, sed tantum ad expostulationem quae proxime sequitur. Quare sensus est: Audite querimoniam quam Dominus profert in medium: Filios educavi, etc. Refert enim portentum, ad cuius conspectum perhorrescit, ut cogatur mortuas creaturas praeter

¹⁾ 1551. confunduntur. ²⁾ Alias Deus.

naturam testes citare. Et ne cuiquam mirum sit, quod res mutas et inanimas alloquitur, experientia non obscure ostendit, vocem Dei a mutis etiam creaturis exaudiri, nec aliud esse naturae ordinem, quam obsequium quod ei a singulis mundi partibus redditur, ut summum eius imperium ubique refulgeat: quia pro eius nutu praescriptam legem servant elementa, et officio suo coelum et terra funguntur. Terra fruges producit: mare extra praescriptos fines non evagatur: sol, luna, stellae circuitus suos peragunt: coeli etiam ad certa momenta volvuntur, in omnibus mirabilis distinctio, tametsi ratione et intelligentia careant. Homo vero ratione et intelligentia praeditus, cuius in auribus et mente saepius insonat vox Domini, velut stupidus non commovetur, nec cervicem flectere potest, quo sese ei submittat. Mutae ergo et inanimas creaturae adversus homines praefractos et contumaces testimonium ferent, ut non inanem fuisse hanc contestationem aliquando ipsi sentiant.

(*Educavi.*) Ad verbum est: Feci magnos. Sed quia de liberis loquitur, melius verti non potest quam Educavi vel Sustuli. Nam et Tollere liberos, pro Enutrire, Latini dicunt. Mox tamen addit alia beneficia, quibus ipsos magnifice ornaverat: ac si diceret, non modo se implevisse boni patris munus in alimentis et ordinario victu, sed curae sibi fuisse ut in sublime eos eveheret. Nullum enim genus benignitatis non exercuerat in ipsos se quasi totum effundens: quemadmodum alibi exprobrat: Quid potuit fieri vineae meae, et non feci (*Infra 5, 4*)? Potest quidem Dominus idem universis gentibus obicere, quatenus omnes alit et variis beneficiis afficit ac accumulatur: sed Israelitis potissimum delegerat, et sibi adoptaverat prae aliis, quos velut filios carissimos tractaret, quos in sinu peculiariter foveret, quos denique ornaret omni beneficiorum genere.

Ut haec ad tempora nostra accommodemus, considerandum num eadem sit nostra conditio, aut etiam melior, quam olim Iudaeorum fuit. Adoptatio Dei obstrictos tenebat, ut eum pure colerent: duplex nostra obligatio est. Nempe quia non solum redempti sumus Christi sanguine, sed quia nos suo evangelio dignatur, qui nos semel redemit: atque hoc modo praefert omnibus, quos adhuc ignorantia obcaecatos manere sinit. Haec si non agnoscimus, quanto graviore poena digni erimus? Quo enim plenius et uberius effusa est in nos gratia Dei, eo maioris ingratitude nos convincet.

(*Defecerunt.*) Hieronymus vertit *Spreverunt*. Satis vero patet ex multis locis, *Pasha* plus aliquod exprimere, Defectionem scilicet. Significat ergo Deus, nullis beneficiis potuisse ipsos in obsequio retineri. Aversos esse prorsus atque abalienatos, ac si filius domum paternam deserens nullam spem

correctioni relinquat. Quod certe instar portentum est, filios patri non esse morigeros: atque adeo benefico patri et assiduam de suis curam gerenti. Lycurgus adversus ingratos legem ferre noluit, quod prodigiosa res esset, beneficium non agnoscere. Duplex ergo portentum est, ingrati filii erga patrem: triplex vero, erga liberalem et beneficium patrem. Nam filios nominat, non honoris causa, sed ut defectionem illam magis exaggeret, atque invisam reddat.

3. (*Cognovit bos.*) Haec comparatio magis amplificat crimen defectionis. Poterat enim Dominus populum suum conferre cum gentibus: sed magis urget, quum ipsum mutis bestiis comparat, iisque stupidiorem esse ostendit. Illae enim quamvis mente et ratione careant, sunt tamen dociles: ea saltem parte, quod agnoscunt eos a quibus pascuntur. Ergo quum hunc populum Deus non tantum pavisset ad praesepe, sed liberaliter aluisset, non secus ac pater filios solet, nec tantum saginasset ventres, sed spirituale alimentum quotidie porrigeret: postquam tantam socordiam expertus est, merito dignum censet qui in beluarum non hominum schola doceatur: itaque ad boves et asinos ipsum amandat, ut ab iis discat quid sit officii sui. Nec profecto mirum: saepe enim bestiae naturae ordinem melius sequuntur, et plus humanitatis prae se ferunt quam homines ipsi. Et ne multa exempla referam, sufficiet quod hic proposuit Isaias, stupidissimas scilicet et tardissimas bestias tamen dominis et rectoribus suis sese submittere. Quod si etiam alia considerare libeat, quam multa reperientur? Quid enim, quod nullum animal in genus suum saevire solet, et agnoscit in altero similitudinem suam? quid etiam, quod omnia animantia tantum diligentiae adhibere soleant in educando foetu, quum saepe mulieres naturae et humanitatis omnis oblitae liberos abiciant? quid porro, quod id tantum cibi et potus sumere soleant, quod ad tuendam vitam et sustinendas vires sufficiat, quum homines ingurgitent sese ac prorsus obruant? quid denique, quod nulla in re transgrediuntur leges sibi a natura praestitutas? Papistae, ut solent genuinum scripturarum sensum evertere et suis nugis inficere omnia Dei mysteria, insulam hic fabulam commenti sunt. Finxerunt enim boves et asinos in praesepe Christum, quum nasceretur, adorasse. In quo egregios se esse asinos ostendunt. (Atque utinam ipsi asinum quem fingunt imitarentur: hoc est, saltem asini essent Christum adorantes, ac non calcitrantes adversus eius maiestatem.) Nec enim de miraculo hic agit propheta, sed de ordine naturae: quem qui pervertunt velut monstra esse docet. Non sunt autem confingenda nova miracula ad auctoritatem Christo conciliandam. Sic enim falsa veris permiscendo periculum est ne utrisque fides derogetur. Nec vero dubium est quin,

si editum esset tale miraculum, evangelistae scriptis prodidissent. Est autem emphasis in nomine *Israelis*, quem bestiis istis opponit. Scimus quam fuerit honorificum posteris Abrahae hoc nomine censi, quod sancto Patriarchae divinitus inditum fuerat, quia victor fuerat angeli in lucta. Quo magis indignum fuit inter filios degeneres ac perversos falso iactari. Primum quidem tacita subest exprobratio, non solum quia perperam usurpant sancti viri nomen, cui sunt prorsus dissimiles, sed quia in Deum, a quo summis beneficiis affecti fuerant, sunt ingrati: deinde obliqua etiam comparatio subaudienda. Nam quo maior fuerat dignitas, longe supra omnes alios populos eminere, nunc maioris ignominiae causa, sub honorifico titulo *Israelis*, ab aliis gentibus segregantur. Graeci interpretes addiderunt *me*, sed malo repetere quod dixerat: nempe, *Israel* non cognovit possessorem suum, id est Deum, nec prae-sepe suum, id est Ecclesiam in qua educatus est, ad quam colligi debet: quum tamen bestiae illae agnoscant dominum a quo aluntur, et in locum ubi pastae fuerint sponte redeant.

4. (*O gens scelestā.*) Quanquam satis vehementer crimen arguerat, amplificandi tamen causa exclamationem subiungit, qua tam foedam ingratitudinem et impietatem magis detestetur. Nonnulli particulam *hoi* dolentis esse volunt. Hieronymus interpretatus est *Vae*. Mihi vero sufficit esse vocem exclamantis, partim ex admiratione, partim ex tristitia natam. Nam erumpimus in clamorem, ubi res ipsa sua indignitate simpliciter exprimi non potest, vel ubi desunt verba quae doloris magnitudini respondeant. Ubi posuimus Gentem scelestam, Graeci verterunt, ἀμαρτωλὸν, id est peccatricem, ut etiam habet vulgaris translatio. Sed hebraicum nomen sceleribus deditos significat: nec vero dubium est quin perditam eorum malitiam accuset propheta.

(*Onustus.*) Notanda est vis metaphorae. Praeterquam enim quod in sua iniquitate quasi in profundo coeno demersos esse intelligit, simul etiam exprobat, non errore vel incogitantia, ut solent flexibiles homines, peccare, sed fixo animi proposito contumaciam suam persequi: ac si diceret iniustitiae esse mancipatos, vel ad male agendum venditos. Quod addit, *Semen malignorum*, tantundem valet ac malignum. Subtilius alii, indignos pronunciari, qui locum teneant inter filios Abrahae, quia spurii sint vel alieni: quemadmodum alibi dicuntur Semen Chanaan, et praeputium illis obicitur, ac si ex profanis et alienigenis geniti essent. Sed Hebraeis usitatum est Filios bonorum pro bonis accipere: quod et Graeci imitati sunt.

(*Filii degeneres.*) Ad verbum est, Corruptentes ideoque suppleto interpretes Se ipsos vel studia sua. Sed puto melius convenire, Degeneres. Sic enim depravatos esse intelligit, ut prorsus sint alieni

a suis patribus. Porro quatuor, quos videmus, titulis ornat gentem suam, parum honorificis et valde remotis ab ea opinione quam de se conceperat. Sic enim expergefaciendi sunt hypoeiritae: et quo magis sibi indulgent, nec reguntur timore Dei, fulminibus verborum quatiendi sunt. Frigeret enim erga tales homines simplicior doctrina: nec eos vulgaris exhortatio commoveret. Detrahenda etiam falsa persuasio sanctitatis, iustitiae, prudentiae, qua se plerumque tegunt et inaniter gloriantur.

(*Quia dereliquerunt.*) Subiicit rationem cur tam severe eos graviterque reprehenderit, ne scilicet suo more querantur nimis aspere et duriter secum agi. Ac primum quidem illis defectionem a Deo exprobat, quod est malorum omnium caput. Quemadmodum enim summa iustitiae perfectio est, Deo adhaerere, quo etiam pertinet illud Mosis: Nunc *Israel* quid petit abs te Deus tuus, nisi ut sibi adhaereas: ita ubi ab eo descivimus actum est de nobis. Consilium autem prophetiae est, non unius criminis in specie reos facere Iudaeos, sed ostendere prorsus esse apostatas. Quod sequitur, ad amplificationem hand dubie facit: sive Irritare legas, sive Spernere, quod posterius magis amplector. Foeda enim indignitas fuit pro nihilo ducere eius gratiam, qui eos solos ex omnibus populis adoptaverat. Et hac ratione vocat Sanctum *Israelis*: quia se illis addicens sua sanctitate simul eos ornaverat. Si quidem ab effectu nomen hoc ei passim tribuitur. In tanti vero honoris contemptu, quam barbara superbia fuit? Si quis verbum Irritandi magis probet, sensus erit, Deum repudiasse, ac si data opera iram eius provocare vellent: unde apparet quam detestabilis sit eorum apostasia.

(*Abalienati sunt retrorsum.*) Sensus quidem est, quum Dominus ipsis certam vivendi viam et rationem proponeret, cupiditatibus suis abreptos fuisse: proximam tamen sententiam confirmat, nempe adeo effraenem fuisse eorum petulantiam, ut se ipsos a Deo prorsus abdicaverint: ac data opera a scopo, in quem dirigenda vita erat, retro cursum flexisse.

5. (*Quorsum percutiemini.*) Aliqui vertunt Super quo, vel in qua parte: atque ita accipiunt ac si Dominus sibi nullum amplius flagellum esse diceret: quia tam variis modis eos in viam reducere conatus sit, ut nulla amplius supersit ratio castigandi. Ego vero malo interpretari Quorsum: ut etiam voci hebraeae congruit, et convenientior mihi sensus esse videtur. Idem enim est quod vulgo dicimus *A quel propos, Pour quelle fin*. Nam significat Iudaeos eo impietatis et scelerum progressos esse, ut ne plagis quidem meliores fore credibile sit. Nam desperatos homines postquam obdurerint, scimus frangi potius quam corrigi: et conqueritur de tanta eorum pervicacia, ac si medicus tentatis omnibus remediis artem iam cessare diceret. Interim

extremam eorum malitiam accusat: quia ubi sceleratos non saltem humiliant poenae, ad malorum cumulum ventum est. Ac si diceret Dominus: Video me facturum sine profectu, si vos castigem. Nam quum plagae et aerumnae sint remedia, quibus vitia nostra sanare vult Dominus: ubi nihil erga nos proficiunt, desperandum est. Etsi autem non desinit propterea Deus nos punire: quin potius magis ac magis in nos irascitur, quandoquidem tali pervicacia intolerabilius nihil ei est: merito tamen se operam perdere dicit, ubi resipiscentiam a nobis non extorquet, ac frustra tentari apud insanabiles remedia. Ita plagas et aerumnas ingeminare et extrema omnia tentare non cessat, imo etiam cogitur, donec omnino profligat atque perdat. Sed interea non facit officium medici: atque id est quod deplorat, non fore populo salutare suas castigationes.

(*Adhuc additis praevaricationem.*) Confirmatio est superioris sententiae, ideoque hoc membrum a superiore disiungo, quum tamen alii coniungant. Ac si diceret: Non desinetis adhuc praevaricari, imo adaugebitis flagitia vestra: nam conspiratis animis, et quasi devotis, ad peccandum vos rapi video, ut moderatio nulla speranda sit. Consilium enim Dei est intractabile eorum ingenium traducere, ne quid amplius excusent.

6. (*Totum caput.*) Alii vertunt Omne, atque primores populi et magnates his nominibus designari putant. Ego magis accedo eorum sententiae, qui Totum vertunt. Videtur enim mihi simplex esse similitudo ab humano corpore desumpta: quum scilicet corpus tam graviter afflictum est ut nulla sit spes sanitatis. Duas autem potissimum partes nominat, ex quibus pendet salus corporis: eoque magnitudinem morbi declarat, quo miserum populum usque ad tabem confectum esse docet: non membrum scilicet aliquod, aut extremas corporis partes dolere, sed cor ipsum vulneratum esse, et caput graviter afflictum: denique vitales, ut vocant, partes magis vitiatas esse et putrefactas, quam ut ullo modo sanari queant. Caeterum hic etiam variant interpretes: quoniam alii ad peccata corruptionem hanc, alii ad poenas referunt. Ad peccata hoc modo: Vos iam corpori putrido et foetido similes estis, in quo nihil sinceri aut integri superest. Vigent scelera et flagitia inter vos, quorum contagione nihil non foedatum et corruptum est. Ego vero malo de poenis accipere: quia dubium non est, quin adhuc pergat Deus in illa querimonia: populum esse adeo pervicacem, ut nullis plagis emendari possit: quia fere usque ad interitum percussus, saltem viciibus deformis et horrendum in modum laceratus nondum tamen resipuerit. Quo etiam pertinet versiculus sequens, ubi in eadem pergit similitudine et eandem continuat sententiam. Nam certe qui de peccatis exponunt priorem partem, non satis

Calvini opera. Vol. XXXVI.

attendunt ad reliquum contextum. Demus conferri morbo corpori populum vitiis corruptum: quid sibi haec volunt quae mox sequuntur? plagas non esse ligatas vel fomentis delinitas? Clarum est de afflictionibus prophetam loqui, in quibus fere populus contabuerat: atque hunc diuturnum languorem proferre, quasi extremae impenitentiae signum. Plagam saniosam vocat, ex qua fluit continua tabes, ac si arcana quaedam scaturigo novum assidue virus emitteret: qua similitudine morbum insanabilem designat, cuius materia sisti nequit. Exaggeratio autem non parva est, quod negat fuisse adhibita remedia. Tres enim metaphorae, quas simul coniungit, eodem tendunt, sine ulla spe levationis, sine solatio, sine remedio ita calamitosum fuisse populum, ut summus Dei rigor palam in talibus poenis apparuerit.

7. (*Terra vestra in vastitatem.*) Ad verbum est Desolatio. Atque ita fusius prosequitur Isaias et clarius, quod figurate prius dixerat de plagis. Nempe terram horrenda vastitate afflictam esse. Nam omnes istas sententias in tempus praeteritum malo resolvere: quia potius narrat propheta quantae iam clades acciderint, quam Dei vindictam denunciet. Exprobrat enim vecordiam et stuporem, quod ad sua mala iaceant attoniti.

(*Iuxta destructionem alienorum.*) Hoc amplificandi causa additum est. Nam quod *Zarim* quidem loco *Zaeraem* pro inundatione positum esse volunt, coactum est. Posset quidem ad hostes quoque transferri nomen hoc: sed praestat in propria significatione pro alienigenis accipere. Plus enim indignitatis habet calamitas, quum homines ignoti et e longinqua regione profecti eam inferunt, qui longe inclementius et atrocius saeviunt quam vicini. Diruunt enim civitates, domos, aedificia et vicos incendunt, et late vastant omnia. Denique irruunt barbarica feritate, caediumque et incendiiorum avidi, damno potius inferendo quam lucro captando student. Vicini vero, quia subactam regionem praesidiis relictis conservare possunt et statim subsidia mittere si qua defectio tentetur vel oriantur tumultus: ideo non ita saeviunt, neque regionem vastant, ex qua fructus commodi percepturi sunt. Non vulgarem igitur cladem, sed omnium atrocissimam describit.

Hinc observandum est, ubi nos punire coepit Deus, nisi resipiscamus haud statim quiescere, sed multiplices inferendo plagas et subinde revocando in exsequendis suis partibus pergere. Fugienda igitur talis pervicacia, nisi easdem accersere poenas velimus: ac ne tandem nobis merito exprobreterur quod Iudaeis: nos haud leviter fuisse commonitos, manum Domini sensisse: corrigi tamen et emendari nequivisse. Praeterea mirum videri non debet, quod tantis ac tam variis interdum aerumnis premimur, quarum finis aut exitus nullus apparet:

nostra enim pervicacia contendimus cum Deo et flagellis ipsis. Idem igitur accidere necesse est quod refractariis et calcitrosis equis, quibus gravius tundi caput et latera fodi solent, quo magis reniti et refragari conantur. Hodie multi Deum prope-modum accusant crudelitatis, quasi durius saeviat, quum nos clementius castigare deberet: interim quam horrenda sint scelera nostra non animadvertunt. Quod si ea expenderent, certe in summa illa severitate agnoscerent insignem clementiam Dei. Et ne hic severior fuisse Dominus videatur, vitia quae postea enumerat consideranda sunt. Obiicietur quaestio. Cur populum tam varie afflictum praedicet Isaias, quum antea ipsum prophetizandi initium fecisse sub Usia dixerimus: cuius tempore incolumis fuit rerum status in regno Iuda. Nam etsi sub finem vitae ipsius regnum Israel cladem aliquam passum est, hoc tamen nihil ad regnum Iuda pertinebat. Ideo Iudaei haec ad regnum Iotham non Usiae pertinere putant: quorum opinio etsi primo intuitu parum videtur consentanea, omnibus tamen excussis probabilis ratione non caret. Scimus enim non semper in colligendis prophetiis servatam fuisse temporum seriem: et fieri potest ut concio haec Isaias primum locum obtinuerit non alia de causa, nisi quod summam doctrinae, quae postea referetur, continet. Alii facile se elabi putant, quum hoc totum de vitiis non de poenis interpretantur: verum id quod dicitur de incensis urbibus et vastatione terrae non potest ita facile eludi. Si quis existimet prophetam non loqui de praesenti eius regni statu sed de futuro, atque in persona Dei nunciare imminentes plagas, utunque eas oculis non cernerent, non magnopere reclamo, quanquam de rebus cognitis non disserere verisimile est. Certa narratio est, non vaticinium, quanquam proximo versu dicere eum fateor quis eventus immineat.

8. (*Et residua.*) Alludit, more apud nos usitato, ad tugurium quod vinearum custodes, quum uvae maturescunt, erigere solent: alteram similitudinem, quae affinis est, ex consuetudine gentis adducit, ubi etiam servandis cucumeribus excubabant custodes: deinde explicat ipse quid per utramque significare voluerit. Hoc autem bifariam exponi potest, nempe, vel totam regionem vastatum iri, nisi sola civitas maneat salva instar tugurii, vel civitatem ipsam diruendam esse. Priorem interpretationem sequuntur Iudaei, atque hunc locum intelligunt de obsidione Sennacherib, sed ego latius patere arbitror, hoc est, ad alias etiam clades quae postea sequutae sunt. Potest quidem hoc ad viciniam referri, qua afflicta et vastata, fieri non potest quin civitas multum incommodi sentiat, sed hanc prophetae mentem esse puto, quod mala de quibus disserit, ad civitatem usque ipsam pertingent, ut imminuta et attrita ignobilis tugurii speciem referat. Iam

filiam Sion nominat Ierusalem vulgari scripturae more, quae populum quemlibet Filiae nomine appellat, quemadmodum Filiam Babylon et Tyri, pro Tyriis et Babyloniis. Sion autem potius quam Ierosolyma ponitur propter templi dignitatem: atque haec synecdoche passim trita est.

9. (*Nisi Dominus.*) Hic concludit quod antea pronuntiaverat de flagellis Dei. Tantam scilicet fore vastitatem, vel iam adesse et conspici, ut conferri possit cum interitu Sodomae: nisi Dominus tenues quasdam reliquias velut ex incendio eriperet. Atque hic versus confirmat quod nuper dixi: ubi de cladibus iam illatis disseruit propheta, eventum qui brevi instabat attexere: ac si diceret, Ne vos decipiant blanditiae, eadem vos maneret conditio quae Sodomae et Gomorrhae accidit, nisi Deus misertus vestri exciperet quasdam reliquias. Cui consentaneum est illud Ieremiae: Misericordiae Dei, quod non sumus consumpti.

Ex his duo notanda sunt. Primum, denunciari hic extremam consumptionem, quia tamen Deo negotium erat cum sua ecclesia et electo populo, peculiari gratia temperari iudicium illud, ut a communi totius gentis interitu eripiat suos Deus, quos tenuibus reliquiis merito comparat. Quod si tam horrendis plagis Iudaeorum scelera ultus est, cogitemus idem nobis accidere posse, si eorum proterviam sequamur. Consecraverat enim sibi Dominus populum illum, et a communi aliorum sorte exemerat. Cur nobis magis parceret, si contumaces in nostra impietate et perfidia erimus? Imo quis exitus sperandus est in hac vitiorum faece ac colluvie, in qua sibi passim homines per totum orbem indulgent? Certe idem qui fuit Sodomae et Gomorrhae: nempe ut in nihilum redigamur, nisi eius vindictam cohiberet gratuiti foederis respectus, quo pollicitus est ecclesiam aeternam fore. Atque haec comminatio, quae certe formidabilis est ac stupenda, pertinet ad obstinatos et insanabiles homines, quorum vitia nullis plagis corriguntur.

Rursum notandum est quod iam antea perstrinxi ex Ieremia, acceptum ferendum esse misericordiae Dei quod non omnes prorsus delemur. Nam si contemplerur quanta passim grassetur apud omnes impietas, mirabimur vel unum tantum hominem superstitem esse, nec omnes penitus e vivis esse sublato. Atque in hunc modum Deus manum suam suspendit, ut ecclesia aliqua in mundo conservetur. Atque hanc causam indicat Paulus, qui optimus est interpret istius loci: dum eius obiecto retundit insolentiam Iudaeorum, ne solo titulo glorientur, quasi originem a patribus duxisse sufficiat. Deum enim agere cum illis posse admonet, ut olim cum patribus: reliquias tamen aliquas eius misericordia salvas fore: et quem in finem? Ne scilicet omnino pereat ecclesia. Eius enim gratia

fit, ut quamvis Dominus ob nostram perviciaciam extrema iudicia experiri cogatur, exiguum tamen aliquod semen reliquum faciat. Quae sententia in extremis calamitatibus, quibus actum esse putamus de ecclesia, nos vehementer consolari debet, ut quamvis ruant omnia, et fractus, ut ille ait, orbis illabatur, invicto tamen animo perstemus, ac certissimus Dominum semper ecclesiae suae rationem habiturum.

(*Et quidem admodum tenues.*) Haec particula tam ad praecedentia quam sequentia referri potest: ideoque vertunt quidam: Fuissemus propemodum instar Sodomae: malo tamen superioribus coniungere, ut definiat paucitatem eius numeri, quem Deus ex clade reliquum fecerat. Iam vero 2 Caph affirmative positum esse quibusdam placet, ut sit maior expressio: quod non displicet: quamvis liceat in genuino et proprio sensu accipere, ac si dixisset: idque ad numerum exiguum. Est autem diligenter notanda sententia: quia nisi longe lateque se extendat ecclesia, contemptibilis esse solet. Hinc fit ut suis copiis turgant hypocritae, infirmi vero earumdem splendore terri vacillent. Atqui hinc apparet non esse metiendam magno numero: nisi paleas tritico praeferre libeat, quia multitudine superant. Nobis vero sufficere debet, quamlibet exiguum piorum sit numerus, a Deo tamen pro electo populo agnosci, ac simul in mentem venire illa consolatio: Ne metuas pusille grex, quia complacuit patri in te.

10. (*Audite verbum.*) Confirmat quod prius dixerat, ultionem Domini crudelem non esse: quia supplicium meriti erant longe atrocius. Quamvis enim discri-men esset inter ipsos et Sodomitas quoad poenam, idem tamen esse crimen, ut iure par de ipsis vindicta sumi potuerit, nisi Dominus pepercisset. Haec summa est, non actum cum ipsis mitius quod Sodomitis levius peccarint, sed misericordiae Domini esse tribuendum. Quod principibus nomen urbis Sodomae, populo nomen Gomorrhae distincte adscribit, eo non notatur diversitas: sed potius similis conditio. Sed quum idem bis repetat, plus gratiae habet varietas nominum: ac si diceret, nihilo inter se magis differre quam Sodomam a Gomorrha. Allusio quidem est ad diversos hominum gradus, dum illis duas urbes quasi separatim attribuit: sed quia tantundem valet Sodoma ac Gomorrha, videmus quasi in unum fasciculum conici. Itaque summa est: Si quis iudicet de populo ac principibus, reperiet optime inter ipsos convenire, non secus ac inter Sodomam et Gomorrhā: hoc est inter ovum et ovum, quia nihilo in una parte quam in altera maior sinceritas. Incipit autem propheta Iudaeis suas larvas eripere, et merito. Nam quum hypocritis omnibus commune sit, mira integumenta obtendere ne in lucem prodeant, po-

pulus ille hoc maxime vitio laboravit. Nec alia de re prophetis acrius vel molestius fuit certamen. Iam una cum fictae sanctimoniae iactantia fastus quoque regnabat: nec minus gentis suae nobilitate et praestantia, quam caeremoniis et externo cultu gloriabantur. Quo plus offensae tanta Isaias asperitas commovit. Sed quia necesse fuit eorum turpitudinem e latebris suis extrahere, quo superbius se efferebant, eo vehementius in eos fulminat. Quae ratio similiter erga omnes hypocritas tenenda est.

(*Verbum Domini.*) Verbum et legem pro eodem accipit propheta. Nec tamen dubito quin legis nomen consulto posuerit, ut crassam eorum opinionem perstringeret, quia putantes sacrificiis absque fide et poenitentia oblati placari Deum, praeposteri erant legis interpretes. Quibus verbis admonet, Mosen se illis proferre, nihil afferre novi, legi nihil addere, tantum ut audiant quae sit voluntas Dei: de ea se fideliter edoctorum. Ne falsa iustitiae persuasionem fucum se Deo facere posse putent, legem hac in parte illis non patrocinari.

11. (*Quorsum mihi.*) Nunc Deum loquentem inducit Isaias, qui suum consilium exponat: quia legislatoris est non tantum praecipere, sed legibus etiam addere sanam interpretationem, ne in abusum trahantur. Neque vero dubium, quin superior obiurgatio valde acerba et molesta fuerit. Quid enim adversus ipsos atrocius aut indignius dici potuisset? Gloriabantur nomine Abrahae, cuius se filios esse iactabant, seque efferebant insolenter. Haec ratio est, cur propheta sese adversus ipsos armet autoritate Dei, ac si diceret: Scitote, vobis haud mecum sed cum Deo negotium esse. Postea Dei mentem et consilium exponit in exigendis sacrificiis: nempe id facere, non quod ea miretur, sed ut sint pietatis adminicula: ideoque longe falli Iudaeos qui totam in illis sanctitatem locabant. Putabant enim se perbelle functos officio, quum victimas immolarent: et quum ultra insisterent prophetae, se immerito traduci querebantur. Dominus autem se eas reicere et abominari dicit, nimis quidem id praecise, ut videtur, quia ab eo institutae erant. Sed notandum est in praeceptis Dei alia per se spectanda esse, alia tendere in diversum finem. Verbi gratia: lex iubet ut colamus Deum ac veneremur, deinde ut beneficiamus proximis. Haec per se grata sunt Deo, et per se requiruntur. In caeremoniis alia est ratio: sunt enim exercitia quae non requiruntur per se, sed propter aliud. Idem de ieiunio: nam regnum Dei in esca et potu non consistit. Est ergo alius finis ieiunii.

Proinde caeremonias non ita instituit Deus, quasi hac satisfactione placandus esset: sed ut in iis populus sese ad pietatem exerceret, magisque ac magis in fide et puro Dei cultu proficeret. Hypo-

critae vero, quasi in hoc cardine versetur summa religionis, ipsas diligentissime observant: seque omnium sanctissimos putant, quum se in earum observatione diu multumque fatigarunt. Atque etiam ut videantur sanctiores, addunt aliquid de suo, et nova in dies additamenta comminiscuntur: piis autem Dei institutis perversissime abutuntur, quum in verum finem minime intendunt. Omnes igitur caeremoniae nihil illis sunt quam corruptelae divini cultus. Nam ubi in externa et nuda tantum actione insistunt, quid eorum sacrificia differunt a sacrificiis gentilium, quae sacrilegia esse scimus, quod in legitimum finem minime spectent? Haec ratio est cur Dominus reiiciat istas caeremonias, quae tamen ab ipso institutae erant, quod non animadverteret populus quo consilio et quem in usum traditae essent. Fuit autem perpetuum hoc certamen prophetis cum populo, ut larvas istas excuterent, atque ostenderent Dominum externo cultu non esse contentum, nec caeremoniis placari posse. Idque etiamnum ubique experiuntur pii ministri. Homines enim Deum semper ex se metiuntur, eique externa pompa satisfieri putant: aegerrime vero adducuntur ut integrum cor suum ipsi offerant. Ieremias facile omnem huius loci difficultatem tollet. Ait enim (c. 7, 21. 22): Quum patres vestros ex Aegypto redemi, non iussi ut mihi sacrificarent: tantum praecepi ut me audirent et servarent mandata mea. Nam demonstrat omnem observationem caeremoniarum pendere a verbo: vanaeque prorsus et inutiles esse si ab eo separentur, haud minus quam si anima dividatur a corpore. Huc etiam pertinet argumentum Psal. 50 (v. 13). Numquid comedam carnem taurorum, aut sanguinem hircorum bibam? Sacrifica Deo laudem, et redde Altissimo vota tua. Atque alibi (v. 4) idem Ieremias: Nolite confidere in verbis mendacii, dicentes, Templum Domini, templum Domini, templum Domini. Quin magis benefaciendo benefacite, etc. Item Michaeas (6, 7): Numquid complacitum est Domino in millibus arietum, aut decem millibus vallium pinguium? Paulo post subiicit: Indicabo tibi, o homo, quid sit bonum, et quid exigit Dominus a te: nempe facere iudicium, diligere pietatem, et verecunde ambulare cum Deo tuo. Ex quibus perspicuum est caeremonias ideo improbari, quod a verbo, quasi ab anima sua, seiungantur. Unde apparet quanta sit hominum caecitas, quibus persuaderi non potest inutile esse, quidquid ad Deum colendum insumunt operae, nisi praecedat cordis integritas. Nec vero id vulgi vitium est, sed omnium fere hominum, et sua opinione praestantium. Unde illud figmentum de opere operato, quod papistici doctores commenti sunt: nec hodie ex animis multorum revelli potest. Hic vero non homo, sed Deus ipse loquitur, et decreto immutabili statuit, frustra sibi obtrudi,

vanumque et infructuosum esse quidquid agunt homines, nisi vera fide ipsum invocent.

12. (*Quis hoc ex manu.*) Optima fallacium cultuum refutatio, ubi Deus coram se in rationem venturos negat: ac generaliter pronunciat, frustra sibi impensum ferri quidquid non exigit: quia non aliter coli velit quam ex praescripto. Unde enim fit ut homines sibi adeo placeant in talibus figmentis, nisi quod non expendunt se nihil praestare utile aut gratum Deo? Alioqui statim veniret ipsis in mentem, nihil praeter obedientiam restare, neque tam proterve opera sua extollerent, quae ludibrio habet Dominus: non solum quia nihil inde emolumentum percipiat, sed quia sibi non vult imputari quod suo iniussu temere suscipitur, nec hominum arbitrium pro lege valere patitur, quanquam maioris contumeliae causa mox addit: In obsequium perperam afferri quod loco iacturae ducat, nempe quod templum frequentando nihil quam atria sua conterant: ac si de fictis precibus diceret: Multum scilicet me obligant, dum aures meas obtundunt.

13. (*Ne pergatis.*) Utilis admonitio ad cohibendam eorum libidinem, qui vanos et fictos cultus obstinate sequi non desinunt, ut saltem moniti a Deo resipiscant, siquidem ullum consilium admitterent. Sed hinc apparet: postquam semel obdurerunt hypocritae, quam stupida sit eorum securitas, quod ne Deum quidem audire sustinent clare denunciantem, ne operam suam ludere, atque adeo insanire pergant.

(*Incensum.*) Ut vehementius urgeat, ultra progreditur, non tantum inutilem esse eiusmodi cultum, sed etiam illum se detestari atque abominari: neque immerito, quia sacrilegio non vacat profanatio cultus Dei, in qua eius nomen falso obtenditur. Sicut enim Deo nihil pretiosius sua gloria, ita nihil minus tolerabile, quam eam corruptelis quibuslibet violari: quod fit dum in locum veri cultus nescio quid nugatorium substituitur. Locus hic quosdam fefellit, qui existimarunt prophetam de abrogatione legis disserere. Nec enim id agit: sed revocat populum sui temporis ad veram observationem caeremoniarum: atque ostendit quo consilio et quem in finem institutae fuerint. Nam cultus Dei ab initio mundi, spiritualis fuit: quod autem alia fuerunt exercitia sub veteri Testamento, et diversa a nostris, hoc hominum, non Dei respectu effectum est. In Deo enim nulla est mutatio, sed ad imbecillitatem hominum sese accommodat. Itaque ea gubernatio Iudaeis, ut pueris sua paedagogia, conveniebat. Quorsum igitur ea instituta esset, et quae sit vera caeremoniarum observatio, nunc demonstrat.

14. (*Neomenias.*) Nihil novi superiori doctrinae addit propheta, sed de omnibus caeremoniis, ubi non subest spiritualis veritas, sed fallax tantum color refulget, in genere pronunciat res esse non solum

inutiles, sed impias. Hinc observandum est, frustra nos laborare, nisi Deum rite, ut decet atque ipse praescribit, colamus. Nam quum in omnibus rebus Deo placet veritas, tum vero potissimum in cultu sui numinis. Deinde non tantum luditur in iis opera, sed cultus Dei (ut nuper dictum est) pervertitur: quo nihil magis impium esse potest. Omnes autem superstitiones sunt totidem corruptelae divini cultus: sequitur ergo ipsas impias et nefandas esse. Superstitio vel ex re ipsa, vel ex animi affectu aestimanda est. Ex re, quum homines comminisci audent quod Deus non praecepit: qualia sunt ea quae parit ἐδελοθησῶμεθα, quam vulgo devotionem vocant. Eriget hic simulacrum, alius sacellum extruet, alius anniversaria sacra constituet, et infinita eius modi. Ubi hoc licentiae sumunt homines, ut novos cultus configant, illic superstitio est. Ex affectu vero, quum legitimos quidem ritus et probatos a Deo imitantur homines, sed externae speciei fixi inhaerent, nec in finem aut veritatem intenti sunt. Quemadmodum Iudaei caeremonias a Mose praescriptas mordicus tenentes, omitebant quod praecipuum erat. Nullam enim rationem habebant purae conscientiae, fidei et poenitentiae nulla mentio, nulla reatus sui notitia: quin etiam tollebant ab iis Christum, nec ita ullum locum veritati relinquebant. Unde liquido constat quod supra docui, degenerem et adulterinam fuisse larvam: ut nihil differrent eorum sacrificia a sacrificiis gentium. Minime igitur mirum est quod Dominus ea abominationem vocet. Non immorabor in loquutionibus quibus hic usus est, quae variae sunt: nec tamen leviter praeteriri debent. Videt enim Dominus quanta sit lascivia hominum in commiscendis cultibus: ideo exaggeratione utitur, quo magis eam cohibeat, atque iterum pronunciat ea sibi odio esse. Deinde quia sibi blandiuntur, et quidquid temere excogitaverint, stulte sibi persuadent fore apud Deum aliquo in loco: contra, se abhorre et detestari dicit.

15. (*Quum expanderitis.*) Quod expansio manuum adhiberi precibus olim solita est, non factum est superstitione: nec ritus ille, ut alii plerique, stulta et frivola cupiditate obrepsit: sed quia natura quoque ipsa homines eo impellit, ut etiam signis externis testentur se ad Deum confugere. Ergo quum ad ipsum evolare non possint, hoc symbolo sese attollunt. Nihil certe de eo praescriptum habuerunt patres: eo tamen usi sunt divinitus inspirati. Atque hoc ipso symbolo convincuntur crassae caecitatis omnes idololatrae: qui dum externo gestu testantur se confugere ad Deum, re ipsa ad idola confugiunt. Et quo magis convincerentur, Dominus hanc consuetudinem apud ipsos in perpetuo usu manere passus est. Non damnat ergo propheta extensionem manuum, sed hypocrisin: quod speciem

quidem invocantium prae se ferrent: animo autem essent valde alieni, ut alibi plenius exprimit. Prope enim se esse ait Dominus, sed iis qui ipsum invocant in veritate. Ubi est hypocrisis, ibi vera invocatio esse non potest. Nec vero adversatur huic loco quod alibi habetur: Quum extulerint manus suas, exaudiam. Nam illic concionatur Dominus, de invocatione quae manat ex fiducia. Fides enim mater est invocationis: ea si absit, nihil superest praeter inanem ludum. Hoc idem exaggerat, denunciando surdum se fore illorum clamoribus, quantumvis preces multiplicent: ac si diceret, Etiam si in precibus sitis assidui, nihil proderit ista sedulitas. Nam hoc etiam habent vitii hypocritae, ut quo verbosiores sunt in precibus, eo se sanctiores existiment, et facilius quod optant impetraturos. Ita futilis eorum loquacitas oblique perstringitur.

(*Manus vestrae.*) Hic iam apertius concionari incipit, cur tam preces eorum quam sacrificia repudiet, imo fastidiose reiiciat: quod scilicet crudeles et sanguinari, omnique scelerum genere referti, cum ficta pompa prodeant in suum conspectum. Etsi autem alias species mox subiciet, quia tamen fecerat mentionem expansionis manuum, ideo de manibus loquitur: atque in his testimonium ipsos gerere ac proferre scelerum suorum dicit, ut mirum non sit tam duriter a se repelli. Nam fuit alioqui ex adverso usitata haec loquutio, Tollere puras manus, non tantum prophetis et apostolis, sed etiam profanis autoribus, quos ipse naturae sensus ad coarguendam hominum crassitiam impulit: nisi forte confessionem hanc ab illis extorsit Deus, ne aliquo saltem praeconio usquam vera religio destitueretur. Neque tamen intelligit propheta ipsos latrones aut sicarios fuisse: sed perstringit fraudes et rapinas, quibus in aliena invadabant. Deus enim aliter iudicat quam homines, in quorum iudicium non veniunt fraudes occultae et perversae artes, quibus astuti homines simpliciores fallere et circumvenire solent. Deinde si veniant, extenuantur tamen, nec examinantur suo pondere. Atqui Deus etiam splendidos homines, qui honestis titulis rapinas suas fucare soliti erant, in lucem trahens palam homicidas esse pronunciat. Quocunque enim modo quempiam interimas, homicida es: sive eum iugules, sive alimenta et necessaria subtrahas. Non loquitur ergo de hominibus palam sceleratis, et qui suis flagitiis palam essent infames, sed de iis qui volebant probi videri, et existimationem aliquam retinebant. Quae circumstantia diligenter observanda est, quia et eadem causa hodie agenda est cum improbis, qui dum inopes et tenues per vim et fraudem aut quamlibet iniuriam opprimunt, honestis tamen integumentis suam turpitudinem vestiunt. Porro ut ut clamitent impudenter, se non esse furibus similes aut sicariis, hac tamen severitate qua suos aequales

corripuit propheta, arguendi sunt. Nam quum sustinemus personam Dei, ex hominum sensu et opinione iudicandum non est: sed quid Dominus iudicet, libere proferendum.

16. (*Lavate.*) Hortatur Iudaeos ad poenitentiam ac veram eius rationem ostendit, si modo obsequia sua cupiant probare Deo: unde colligimus nihil Deo placere posse, nisi profectum sit pura conscientia. Nec enim Deus instar hominis est, ut opera nostra ab externa specie aestimet. Nam saepe apud homines plausum reportat speciale aliquod opus, etiam ab homine nequissimo editum: coram Deo autem, qui cor intuetur, polluta conscientia virtutes omnes contaminat. Atque hoc est quod docet Aggaeus (2, 14, 15), veterum caeremoniarum exemplum proponens, Quidquid tetigerit immundus, pollui: unde infert nihil ab impiis purum manare. Iam asseruit propheta noster frustra offerri sacrificia Deo, frustra vota fieri, frustra invocari eius nomen, nisi animi integritas externum cultum sanctificet. Quare ne frustra se amplius fatigent Iudaei, munditiam illam exigit: et quidem a generali reformatione orditur, ne parte una defuncti, obiectum Deo velum putent. Ac sic omnino cum hominibus a Deo alienatis agendum est. Non unum aut alterum vitium morbidum corporis attingendum est: sed si cura habetur verae et integrae sanationis, ad renovationem vocandi sunt, et bene purganda contagio, ut placere Deo incipiant, qui prius odiosi fuerunt ac foetidi. Ac lavandi quidem metaphora non dubium quin ad eluendas internas sordes hortetur: paulo post vero operum quoque fructus adiungit. Lavare praecipit, non quod ex proprio liberi arbitrii motu respiciant homines, sed remedium non aliud esse ostendit, quam si puri coram Deo appareant. Scimus autem transferri ad homines, quod spiritus Dei in illis operatur: quem ideo Ezechiel (36, 25) aquam mundam appellat, quia proprium eius opus est poenitentia.

(*Auferite malitiam studiorum.*) Iam ad fructus poenitentiae descendit propheta. Neque enim solum absque figura explicat quid sit lavare et mundari, sed in tota vita et singulis actionibus testimonium novitatis proferre iubet. Confirmat tamen superiorem sententiam, quod ante Dei oculos versetur populi foeditas, quae omnia opera inquinans ac deformans, gratiam illis adimit. Et nominatim conspectus Dei fit mentio, ne si opposito velo, se ipsos a cernendo impediunt, Deum fingant hebetudinis suae esse socium.

(*Desinite.*) Pergit in corrigenda eorum vita. Vulgo ita exponitur hic locus, quasi propheta per Male facere intelligeret Male vivere: sed proprie de maleficiis intelligi debet, quibus proximus offenditur: ut etiam proximo versu *discite* benefacere, subaudiendum sit, Proximo. Loquitur enim de in-

iuriis et beneficiis quibus afficimus proximos. Quum autem poenitentia sedem habeat in corde hominis, ideo per has species eam designat, quibus quodammodo in conspectum hominum prodit. Nemo enim vir bonus haberi non vult. Sed qualis quisque sit opera ipsa declarant. Eos igitur ad externa opera revocat quibus poenitentiam testentur. Poenitentiae autem fructus duobus membris complectitur: nocendi abstinencia, deinde beneficencia. Primum enim ab omni iniuria abstinendum est. Neque enim vel prodigi imitandi nobis sunt qui liberales videri volunt, uni rapiunt quod alii largiantur: neque ignavi rursum, qui satis esse putant si se innoxios servarint, et abstinuerint ab alienis, nullam tamen operam dant beneficentiae. Utrumque ergo complecti voluit: his enim duobus, secundae tabulae observatio continetur.

17. (*Discite benefacere.*) Sicuti nuper, quum iubeat desinere a maleficiis, assiduum exercitationem perstrinxit: ac si dixisset, tota vita fuisse assuefactos ad peccandum: ita nunc humanitatis expertes esse docet, ad quam discendam quasi rudes tirunculos invitat. Ac primo quidem iubet quaerere iudicium. Alii vertunt Seiscitamini: quod non placet. Verbo enim Quaerendi plus intellexit propheta, nempe studium, ut vocant, actuale: *Iudicii* vero nomine quidquid bonum rectumque est: ac si diceret, Studete rectitudini.

(*Restituite oppressum.*) Propheta more usitato generi species subiungit, vel quum iam specialiter ad beneficentiam et aequitatem hortatus sit, nunc pressius urgere volens magis enucleate certas species enumerat, quae pleniorum rei declarationem afferant. Semper enim homines recti et iusti alias videri volunt: vixque generali doctrina percelli possent. Sed ubi ad species ventum est, quasi in rem praesentem adducti cedere coguntur, vel saltem mitescunt: idque in dies experimur.

(*Ius dicite pupillo.*) Duas hic species eligit propheta, e quibus hominum improbitas magis detegitur. Raro enim suscipiuntur causae pupillorum et viduarum: propterea quod nulla ab iis praemia sperantur. Eo fit ut omnium iniuriarum pateant, quod nullus eorum vindex prodeat: quia gratis nemo iustitiam colit, prompti vero ad diripiendos inopes et tennes quamplurimi. Idque argumento est, nemini curae esse iudicium. Nam potentibus esse amicos a quibus iuventur, minime mirum est, dum spes praemii invitat et allicit. Dominus autem declarat sibi curae esse pupillos et viduas, seque vindicem fore, si qua fuerint iniuria affecti. Idem ad alios omnes extenditur, qui potentiorum vi et tyrannica libidine oppressi gemunt. Quod summam consolationem afferre debet omnibus Dei filiis, quorum conditio est possidere animas suas in patientia. Uteunque enim se insolenter iacent hostes, nihil

impediet quominus in angustiis suis triumphent, quorum animis hoc insidebit: Vindex erit Dominus. Tametsi nos homines negligant, ipsi curae sumus. Destitutis opem feret et eorum causam tuebitur.

18. (*Venite agedum.*) Solent vertere Quaeso, vel igitur. Sed mihi videtur significare fiduciam bonae causae ut \propto sit hortantis, Agedum. Declarat enim Dominus Iudaeos nihil habituros quod respondeant: atque etiam si detur ipsis purgandi locus, mutos fore omnino. Et certe ita cum hypocritis agi necesse est. Deum enim audacter in disceptationem vocant, nec ullum faciunt tergiversandi finem. Propterea dicit, si disceptare velint, se ex opposito paratum fore. Quaeret forte iterum aliquis, cur propheta de secunda legis tabula potissimum concionetur, ac non potius de cultu Dei. Scimus enim primam tabulam haud frustra priore loco constitutam esse a Deo quum legem partitus est. Nec dubium quin prior ut ordine, ita pondere antecedit. Respondeo, prophetas quum hominum hypocrisin reprehenderunt, varie loquutos esse. Interdum enim de violato sabbatho queruntur: interdum aiunt Deum invocatum non fuisse: praecipue vero idololatriam reprehendunt, et in superstitiones invehuntur. Hic vero conqueritur Isaia de officiis erga proximos neglectis: sed unus et idem finis est omnium: nempe vana esse apud Deum opera nostra, quum a recta conscientia non proficiscuntur, et timoris Dei vacui sumus. Timorem autem nunc ab invocatione nominis ipsius, nunc ab observatione sabbathi, nunc ab aliis operibus designant: sed quia inter verum cultum et hypocrisin certius et magis conspicuum discrimen apparet in officiis caritatis, non temere ab Isaia proferuntur. Nam hypocritae diligentes sunt in externo cultu et caeremoniis: intus vero scatent invidia, crepant superbia et contemptu fratrum, ardent avaritia et ambitione: nec facile, dum sub illis involucris latent, detegi possunt. Sunt igitur ad istam regulam, velut ad lydiū lapidem examinandi. Hinc iudicium faciendum est, an Deum timeant. Nos quidem possemus falli, si ex secunda solum tabula de hominis pietate iudicaretur: verum si quis satisfaciat in officiis primae tabulae quae sunt pietatis et cultus Dei testimonia, tunc ad examen illud veniendum, an versetur cum aliis innocenter, et absterneat ab omni iniuria, fidem colat, humaniter se gerat cum fratribus. Haec ratio est cur Christus dicat, misericordiam, iudicium et fidem praecipua legis esse: exprobrans Phariseis quod decimas et oblationes urgendo tantum minutias persequerentur, veram iustitiam omitterent. Per fidem intelligit fidelitatem, quam vulgo dicimus *Loyauté*. Per iudicium, omnem rectitudinem, quum reddimus cuique suum, nec alios violari patimur, opemque ipsis ferimus quantum in nobis est. Atqui si haec praecipua

sunt legis, quo ordine collocanda erunt prioris tabulae praecepta? Respondeo, suum quidem pondus et ordinem retinere: sed ex his quae tam severe exigit Christus, et quibus insistit, hypocrisin apertius deprehendi, et melius iudicari an quis Deum vere timeat. Eodem sensu accipi debet: Misericordiam volo et non sacrificium (Hose. 6, 7, et Mat. 9, 13, et 12, 7). Nam misericordia est specimen et probatio verae pietatis. Deinde quia seria est caritatis demonstratio, per se placet Deo: sacrificia vero propter aliud. Nunc satis patere arbitror cur Isaia beneficentiae potius meminit quam fidei vel invocationis: et cur tam varie loquantur prophetae, quum ad verum Dei cultum hypocritas revocant, eumque a fructibus ostendi volunt.

(*Si fuerint.*) Perinde est ac si diceret, se non accusare innocentes, neque etiam litigandi se ita esse cupidum, ut sine magna necessitate eos accuset, vel causam prosequatur. Nam cum Deo expostulare solent hypocritae, ac si nimis esset rigidus, deinde implacabilis. Imo excusationem hanc inveniunt suae obstinationi, quod frustra nitantur cum Deo redire in gratiam. Quod si omnia ipsos deficiant, tamen ad diverticulum hoc confugiunt, non esse tam praecise cum ipsis agendum: aliquid perfectissimis etiam quibusque condonandum esse. Ideo propheta antevertit, Deum ita loquentem inducens: Ego, si opus sit, disceptationem non recuso, ubi constabit vestra pervicacia fieri, ne ulla sit inter nos reconciliatio: tantum afferte munditiam cordis, omnisque inter nos controversia cessabit. Nolim amplius litigare, si cor mihi integrum praestetis. Hinc colligimus eximiam consolationem, quod Deus non sic contendat nobiscum, quasi ad extremum delicta nostra persequi velit. Nam si serio ad ipsum convertamur, statim redibit in gratiam, omnemque peccatorum nostrorum memoriam delebit, nec rationem reposcet. Nec enim similis est hominibus qui vel in levi offensiuncula inexorabiles esse solent. Imo nos ipse mundare, et nitidos reddere paratus est. Tantum abest, ut iure de nimia eius severitate queramus. Nam contentus munditia cordis quidquid offensae erit ultro condonat, eos absolvens a quibus provocatus fuit.

19. (*Si volueritis.*) Dei causam adversus populum persequitur Isaia. Atque in summa pronunciat, non modo calamitates quascunque populus sustinebat, ipsius culpa imputandas esse: sed per eum stare quominus prosperam et optabilem fortunam mox recuperet: quia ultro ad ignoscendum propensus sit Deus, modo non cor obdurent. Quia vero felicitas videtur hic poni in manu et arbitrio hominum, fortiter contendunt papistae, homines proprio motu liberos esse ad eligendum vel bonum vel malum. Quasi vero Deus, ubi hominum pervicaciam accusat, disserat quanta sit vel qualis eorum

facultas. Sed frustra diceret, si volueritis, nisi penes ipsos esset velle. Respondeo: quamvis non sit libera electio qualiter ipsi fingunt, iure tamen obici peccatoribus eos sibi voluntarios esse malorum autores, quia sponte non coacti Dei iram in se provocant. Verum igitur est, speciale Dei esse donum, ut quis ad bonum adspiret: simul tamen aequè verum est, suam reprobis pravitatem obstare, ne illuc adiciant animum: ideoque totam obstinationis culpam in ipsis residere. Hinc pendet ista exprobratio, felicem et beatam vitam acturum fuisse populum, si Deo se morigerum et obsequentem praeberisset. Nam quum natura beneficus sit Deus, nihil praeter ingratitudinem et malitiam nostram obstat, quominus ad nos quoque perveniat illa omnibus exposita liberalitas. Ex opposito gravem et severam denunciationem addit, in manu esse ultionem, ut sentiant non impune Deum contemni. Observandum porro est regulam unicam bene vivendi esse quam Deo et verbo eius obedientiam praestamus. Nam velle et audire nihil aliud est quam acquiescere ad morem gerendum Deo. Atque in his verbis est hypallage, quia sic resolvi debet oratio: Si vobis promptus ad obsequendum animus et voluntas parata esset, vel quod idem valet: Si obedientem mihi et verbo meo aurem praeberitis. Quum igitur Deus felicitatem hominis constituat in obedientia, sequitur recte institui vitam nostram, ubi Deum loquentem audimus, ipsique per omnia obtemperamus. Nunc quanta est hominum pravitas, quum assidue loquenti Deo aures accommodare renuentes oblatam et paratam felicitatem respuunt? Domandi sane erant perversi affectus, ne sibi miseri homines iram Dei accersendo quasi furiosae beluae in aciem gladii sponte se prolicerent. Et notandum est, quod ultimam tandem vindictam minatur, ubi contumaciter recusaverint Deo se subicere.

(*Os Domini.*) Quoniam dum homines excaecat sua libido, parum minis tanguntur: ut talem illis socordiam excutiat propheta, non ab homine mortali proferri hanc sententiam admonet, sed profectum esse ab ore Dei, qui flexibilis non est instar hominum, sed propositum constanter tenet. Ergo os Domini ad terrorem opponitur, ut serio advertant ad eius minas qui in suis vitiis quasi sopiti iacent.

(*Bonum terrae.*) Intelligit fructus quos terra suppetat ad usus vitae necessarios. Nam terra quodammodo maligna videtur, quum fructus suos non profert, et velut in sinu retinet. Quamquam non dubito quin ad legis promissiones alludat, ubi Deus terrae benedictionem cultoribus suis paratam fore asserit, quo large suppetat bonorum omnium affluentia. Neque tamen commoda vitae terrenae offert, quod velit nos praesenti felicitate detineri,

quam solam hypocritae considerant, et in qua toti occupantur: sed ut contemplatione ipsius in coelestem assurgamus, et tantae bonitatis gustu ad aeternam quoque felicitatem delibandam nos assuefaciat. Hoc autem magis usitatum fuit populo veteri, ut bonorum praesentium gustu, velut imagine, ad haereditatem coelestem vocarentur. Quod discrimen diligenter notandum est, ut pro gradu ad quem nos Deus evexit, doctrinam hanc ad nos accommodemus. Docere autem voluit propheta veram felicitatem cum suis appendicibus consistere in obedientia Dei: impios contumaciter agendo sibi omne malorum genus accersere, ideoque adversa omnia peccatis et sceleribus nostris imputanda esse.

20. (*Si nolueritis.*) Impii graviores culpam semper esse putant, etiam si leniter eos Dominus castiget: et quanquam non prorsus absolvere se audent, eum tamen, ut prius diximus, non desinunt accusare nimiae severitatis. Propheta autem nullum finem malorum fore denunciat donec assumpti sint: ac ne se defunctos esse putarent medicis poenis, quas eatenus erant perpassi, adhuc multo graviora ipsis impendere Dei iudicia. Papistae hunc locum ad statuendum liberum arbitrium detorquent atque ita colligunt: Si beati futuri sunt homines quum Deo parere volunt, sequitur hoc in nostra potestate situm esse. Argumento certe admodum puerili. Nec enim per prophetam dissevit Dominus quatenam vel quanta sit nostra ad bonum vel malum facultas: sed monet nos in culpa esse, quominus bonis fruamur, deinde aerumnas quibus premimur inobedientiae nostrae poenas esse. Est autem longe diversum, an homo ex mala voluntate bonam efficere possit, quaerere: an vero mala voluntate, quae ipsi ingenua est, contrahat sibi quidquid sustinet malorum. Perperam igitur et falso hinc dogma suum de libera electione boni et mali colligunt subtiles et acuti illi doctores.

21. (*Quomodo facta est meretrix.*) Quo plus vehementiae habeat obiurgatio, et magis detestabile sit flagitium, quod ita a Deo et omni integritate populus desciverit, quasi ad rem prodigiosam exclamat. Et sane mutatio illa fuit horribilis, quod a summa pietate in omnem scelerum colluviem exiderit populus Deo sacer et in regale sacerdotium electus. Praesertim vero de urbe Ierosolyma loquitur, quae Dei sacrarium et regia sedes erat. Eam nunc spoliariam esse latronum conqueritur, quae prius fidelis fuerat iustitiae custos, ex sancta et pura versam in scortum. Ergo ut magis pudefaciat degeneres Iudaeos, qui a sanctis patribus longe alieni erant, mirantis personam induit, ac secum disputat quomodo fieri hoc potuerit. Atque in nomine Fidelis, meo iudicio, alludit ad fidem conjugalem, quam uxor marito servare debet. Significatio quidem latius patet: sed dum loci circum-

stantiam perpendo, Fidelem pro casta non dubito accipere: quoniam diversum membrum paulo post opponit, meretricem vocans. Quum enim prius esset veluti uxor, honeste coniugii fidem colens, nunc in scortum versa est, quod nihil pudeat ipsam suae turpitudinis. Hoc autem frequens est scripturis, ecclesiam vocari Dei uxorem: quem honoris gradum tenuit Ierosolyma, quamdiu spirituales pudicitiam coluit ac perstitit in legitimo et puro Dei cultu: simulac descivit, facta est meretrix. Haec prophetae admirationem cum maximo dolore coniunctam fuisse dubium non est: hoc enim nobis instar portenti esse debet, quum homines deficiunt a Deo, et promissam fidem abnegant. Nec fieri potest, quin viri cordati, dum talem defectionem considerant, extremo doloris sensu afficiantur. Legimus angelos conversione peccatoris unius in coelis exsultare: ergo fieri non potest, quin uniuscuiusque interitum legeant. Quanto igitur magis totius civitatis et ecclesiae ruinam et exitium lugebunt? Porro ista admiratio simul expostulationem continet: ac si Ierosolymae diceret propheta: E quam florenti statu decidisti? in quas te coniecisti miseras? quanto te ipsam dedecore et ignominia affecisti? Commemoratio enim pristini status in quo floruerat, et fuerat honorifice tractata, magis eam permovere debebat. Nam quae aliquando honesta matrona fuit, longe magis de honore et fama sollicita est, quam quae in flagitiis et libidinibus omnem vitam transegit.

(*Plena fuit iudicio.*) Ostendit quales illius quondam fidei fructus exstiterint. Iudicium pro rectitudine simpliciter accipere possumus. Aut si quis malit Iustitiam accipere, quum redditur cuique suum: Iudicium vero, quum innocentium causa suscipitur, tenuesque et inopes vindicantur ab iniuria. Talis enim est scripturae usus, quum una coniunguntur. Sed quia hic perfecta coniunctio non est, pro rectitudine simpliciter accipio: ut idem bis dicatur explanationis causa.

(*Nunc autem homicidae.*) Declarat quomodo Ierosolyma facta sit meretrix: quod quum antea iustitiam et aequitatem coleret, nunc homicidiis plena sit. Intelligit autem non sicarios aut latrones, ut iam antea dictum est, sed qui fraudibus et rapinis sub iuris praetextu ad se attrahebant aliorum bona, qui denique non versabantur ex aequo et bono cum proximis, qualescunque tunc habitii fuerint. Ut interdum, et quidem ut plurimum, qui nequissimi sunt summo in pretio habentur. Ex hoc statu Ierosolymae considerandum est quam saepe Satan in ecclesiam Dei velut laxato fraeno tyrannidem exerceat. Nam si usquam fuit ecclesia, ea tunc Ierosolymae fuit. Eam tamen speluncam fuisse latronum testatur Isaias, aut spoliarium in quo homines ingulabantur. Quod si ita potuit in

ea grassari Satan, ne miremur idem quoque nobis accidere: sed demus operam, ne tam malis exemplis corrumpi nos sinamus.

22. (*Argentum.*) Metaphorice loquitur Isaias: ac duabus quidem hic similitudinibus ostendit quamvis non palam inversa sit rerum facies, mutatum tamen et corruptum esse statum, ut longe sit a priore dissimilis. Dicit enim pro argento nunc scoriam nitere: colorem etiam vini manere insipidum. Licet adhuc evanidam speciem ostentes, nihil tamen, inquit propheta, purum in te comperietur. Vinum illud quod in te purum esse solebat, corruptum est, ac quamvis adpectu fallat gustu cognoscitur depravatio. Haec autem non alio pertinent, quam ut Iudaei absterso fuco mala sua agnoscere incipiant, nec sibi placeant amplius, ut hypocritae solent. Cui rei aptissimae sunt hae similitudines. Scoria enim simile nonnihil habet cum argento: similiter et aqua vino commixta colore merum refert. Permultum tamen absunt a puritate, cuius speciem prae se ferunt. Ita et hypocritae fuco tanquam fallaci argenti colore se venditant: quum nihilo pluris faciendi sint quam scoria: imo eo detestabiliores, quod quum sint nequissimi, perfide tamen non minus quam improbe inanem fucum, quo malitiam suam tegant, Deo et hominibus opponunt.

23. (*Principes tui perversi.*) Est hic elegans allusio vel paranomasia: ac si diceret: Primi pravi. Non ita loquitur de principibus, quasi plebs sancta esset, et careret omni reprehensione, sed originem mali ostendit. Quemadmodum enim nullus est morbus nocentior, quam qui ex capite in totum corpus diffuit, ita nullum perniciosius malum in republica pravo et corrupto principe: qui suas corruptelas tam exemplo quam licentia in universum corpus transfundit. Unde etiam proverbium: *ὅποτα ἡ δέσποινα τοῦ καὶ θεραπαινίδες*. Perinde ergo est ac si diceret propheta, non aliquod particulare vitium residere in plebe, sed grassari scelerum licentiam in ipsis proceribus, atque ita totum corpus labe infectum esse. Subest enim amplificatio in nomine principum. Nam valde deploranda res est, quum inde malum oritur, unde eius remedium peti oporteret: speciem subiungit, quod sint socii furum: quibus verbis significat, coercendis furtis et rapinis adeo non impendere operam, ut potius inde quae-stum faciant: socios vere furum merito nominat, qui accepta parte praedae licentiam furandi inducunt. Neque vero aliter fieri potest, ubi iudex pretio corrumpitur, quin grassentur impune scelera, ac si ipse cum autoribus colluderet.

(*Unusquisque diligit munus.*) Simul fontem designat, cur se furibus sociaverint principes, et se impia conspiratione alligaverint ad fovenda scelera,

avaritiam scilicet. Nam ubi numerarii ¹⁾ sunt iudices, actum est de aequitate, quia si personae acceptio, corruptio est iudicii, ut nullus sit aequitati locus: quisquis occupatus est avaritia, certe personam potius quam causam intuebitur. Itaque aequum et bonum perspicere non poterit: sed accidet, quemadmodum ait ille, ut figat iura atque refingat. Hinc monemur quanta virtus sit in magistratu, contemptus pecuniae: quia nisi mentem, manus, oculos abstinentes habeat, nunquam rite poterit iudicare. Ridiculum est enim quod aiunt nonnulli, se animum purum et incorruptum retinere, etiam si munera accipiant. Quando illud Domini verum esse necesse est, Munere excaecari oculos sapientum, et perverti verba iustorum. Nemo igitur tam rectus, nemo tam oculatus et perspicax esse potest, cuius et mentem non fascinent munera, et oculos non perstringant. Unde merito tales iudices furum socios esse pronunciat, quia caeco pecuniae amore corcepti simul et divina et humana iura evertunt: nec ullus apud eos est aequitati locus, vel pudori.

Notandum est etiam prophetam ut convincat hypocritas, opera et manifesta et vulgo nota in medium proferre: quoniam aliter nunquam cederent. Nec tamen dubium, quin tunc multi reclamaverint, dum ita fures ipsos vocaret: ut hodie etiam plerique impudenter et praefracte clamitant se propterea non esse fures, quod oblata praemia et munera accipiant, neque enim se impediri quo minus recte iudicent. Caeterum quia frivola sunt eiusmodi responsiones, propheta ubi probra eorum detexit, sua reprehensione contentus prolixius non litigat. Et certe natura dictat rectum iudicium ferri non posse, ubi iudices pretii et mercedis adeo sunt cupidi: quia fieri non potest quin et fidem et famam nundinationi protinus addicant.

(*Causam pupilli.*) Quemadmodum pupillos et viduas Dominus peculiariter commendat, quod hominum praesidio destituti sint: ita non mirum si aegre fert eos deseri a iudicibus, qui ipsorum tutores et patroni esse debebant. Nam ubi nemo ad opem ferendam occurrit, quum ipsi nec consilio, nec industria nec viribus polleant, ut omnium iniuriis et praedae impune pateant necesse est. Iam vero ubi nulla habetur eorum ratio, sequitur avaritiam et rapinas, non aequitatem praevalere.

24. (*Propterea dicit.*) Priore loco ponitur vox הָאָדָם, quae proprie Dominum significat, et relationem habet cum servo. Deinde additur nomen יְהוָה quo exprimitur aeterna Dei essentia et maiestas. Postquam ergo Isaias species quasdam scelestorum recensuit, unde palam fieret, omnia in populo illo corrupta esse, nunc minari volens ac proponere Dei iudicium non modo iudicis potestate et officio

Deum ipsum ornat: sed simul admonet, filios Abrahæ peculiarem esse eius populum. Quo etiam sensu paulo post adiungit Fortem Israel. Quamquam subesse potest species ironiae, qua Iudaeos pungat, ac si diceret, stulte eos gloriari Dei nomine, quum ipsi sint servi nequam ac scelerati: frustra eius fortitudine confidere, quae contra ipsos se mox convertet. Ita praefatus subiicit: Heu consolationem capiam, etc. Quibus verbis significat Deum non ante pacatum iri quam se poenis satiaverit. Consolationis enim nomen usurpat humano more. Quemadmodum enim ira nihil aliud est, quam ulciscendi appetitus: ita ultio satisfactio est: et ubi quis se ultus est, sibi gratulatur et contentus est. Hoc quasi compensationis genere ita se Dominus sumenda de hostibus poena sibi satisfacturum dicit. Varie quidem exponitur hic locus, nec sumam hoc oneris, ut discutiam omnes interpretationes atque refellam, quae minus placebunt: satis est modo genuinum sensum teneamus. Non loquitur hic de Chaldaeis aut Assyriis, ut nonnulli putant, sed de Iudaeis quibus bellum Dei nomine velut cadueator indicit: quae denunciatio eorum auribus valde aspera fuit: quando hac lege Deo se foederatos putabant, ut hostibus ipsorum esset hostis. Ipse autem contra se hostem profitetur, quando toties eorum sceleribus provocatus fuerat. Atque hoc modo socordiam hypocritis excuti necesse est, qui assidue cum Deo bellum gerentes, non dubitant tamen eius tutelam obtendere. Quare nihil mirum, si odiose vocet Dei hostes propheta, qui rupto foedere tam hostiliter se cum ipso gesserant. Et tamen ut ostendat Deus se quodammodo invitum cogi ad poenas de populo suo exigendas, cum gemitu quodam minatur. Quia enim nihil ei magis proprium est quam benefacere: quoties nobis irascitur, ac severius nos tractat, certum est pravitate nostra huc adigi, quia eius beneficentiae liberum cursum non permittimus: praesertim vero propensus est ad suos humaniter tractandos, et dum videt indulgentiae suae non esse amplius locum, quasi tristis ad puniendum accingitur. Nisi forte particulam, הָיָה, secus exponere libeat, quasi Deus iracundia accensus exclamet. Mihi tamen magis probatur hoc loco dolentis esse vocem: quia Deus foederis sui memor libenter electo populo parceret, nisi omnem veniam excluderet obstinatio. In secundo membro est ἀναδελφωσας Hebraeis usitata, qui rem unam saepe eodem versu repetunt. Unde etiam colligimus huc tendere sententiam, non aliter posse Deum quiescere, donec vindicatus sit de scelesto et perfido populo.

25. (*Convertam manum.*) Moderatio proximae comminationis. Etsi enim adhuc prosequitur quod dicere coepit de rigore, simul tamen admonet superstitem his cladibus, quae infligendae erant, fore

¹⁾ sic! legendum sane: nummarii.

ecclesiam. Praecipue tamen fideles consolari propositum fuit, ne putent actum prorsus de ecclesia esse, quamvis eam asperius visitet Deus. Semper enim apud prophetas cavet spiritus, ne filii Dei, qui semper ad eius verbum contremiscunt, minis ac terroribus fracti animos despondeant. Nam quo audacius lasciviunt impii, omnesque rident minas, magis trepidant qui serio Dei timore tanguntur. Caeterum conversio manus Dei generaliter signum praesentiae eius significat: ac si diceret: Exseram manum meam. Quod bifariam facere solet, vel dum impios castigat, vel dum succurrit fidelium miseriis. Quum ergo ex circumstantia loci facile appareat, Deum poenae acerbitem velle interposito solatio lenire: manus conversio hic ad ecclesiae instaurationem referri debet. Quamvis enim in genere pronuntiaverit omnes sibi hostes esse, sermonem illum nunc temperat ac restringit, Ierusalem vel Sion nomine compellans. Quum addit: Purgabo scoriā, tametsi correctionis fructum designat, ne ultra modum gravis sit ac molesta fidelibus: colligimus tamen inde, purificationem ecclesiae proprium esse Dei opus. Semper in hunc finem manum exerit ad puniendam peccata, ut errantes in viam revocet: sed nihil prodessent ferulae nisi utiles eas redderet, intus corda tangendo. Et certe quia hic specialem gratiam commendat, qua suos electos dignatur, hinc sequitur poenitentiam verum ac proprium esse spiritus sancti donum: quia alioqui sub flagellis magis ac magis obduresceret peccator, quam vel tantulum proficeret. Caeterum purgatio ad liquidum ut nulla scoria maneat, non ita debet intelligi, quasi Deus ecclesiam suam in hoc mundo penitus unquam abstergat ab omni labe: quin potius hoc ad humanum modum referre convenit. Ac si diceret talem fore statum ecclesiae, ut instar mundi argenti reluceat eius sanctitas. Vera igitur puritas his verbis notatur, quum ante Iudaei sibi in faecibus suis nimium placuissent. Est autem aptissima similitudo, qua significat propheta sic Dei ecclesiam tunc fuisse refertam multis inquinamentis, ut tamen residuum aliquid maneret, quod consumptis sordibus fulgorem suum recuperaret. Hoc etiam modo aptat singula membra inter se, quia prius de sceleribus loquens dixerat argentum verum esse in scoriā.

26. (*Restitutum indices.*) Iam sine figura loquitur. Et quia fontem et initium malorum dixerat esse in principibus, ita ordinem illum divinitus purgatum iri docet, quum Dominus volet veram ecclesiae sanitatem reddere. Et sane hinc publici ordinis integritas, si praesint pii et sancti gubernatores, quia impiis dominantibus omnia pessum eunt. Per iudices et consiliarios satis notum est quosvis magistratus intelligi: eos fore promittens quales fuerant ab initio, revocat in memoriam singulare Dei beneficium quo privati fuerant. Erexerat Deus suis

auspiciis Davidis solum, et in illo regimine volebat imaginem paterni sui amoris lucere. Quum autem illud in pessimam tyrannidem degenerasset, manebat tamen interim inanis tituli iactantia, quia non secus gloriabantur de regno Davidis, atque hodie superbiunt papistae sub fallaci ecclesiae praetextu. Quare merito monetur populus ex qua felicitate exciderit sua culpa, ne aegre ferat se diminui hominum numero, ut divinum ordinem recuperet.

(*Tunc dicitur de te.*) Fructum eius reformationis, de qua loquutus est, ad totum corpus extendit. Nam quia Ierosolymam dixerat propheta antequam a Deo descisceret, urbem fuisse fidelem, plenam iudicii: nunc ubi correctata fuerit, easdem in ea virtutes dicit fore conspicuas. Hic etiam notatur verae respicientiae summa. Nam per iustitiam intelligitur integritas, dum quisque suum obtinet, et alii cum aliis innocenter vivunt. Fidelitatis nomen latius patet: quia fidelis vocatur civitas non solum ubi viget inter homines mutua aequitas et rectitudo, sed ubi Deus sincere colitur. Ita mentis castitas et mundities comprehenditur sub hoc nomine. Notandum tamen est ab hac fide manare iustitiam, quia ubi veraciter agimus inter nos, facile regnum obtinet iustitia. Et certe dum omnia propius expendo, videtur nunc propheta fidem restrictius accipere quam paulo ante, et has duas virtutes ita connectere, quasi in eundem finem tendant, ac veritas quidem praecedat ordine, tanquam causa, iustitia vero sit eius effectus. Nec solum promittit Isaias iustam ac fidelem fore, sed his quoque elogiis fore insignem: quo significat talem fore iustitiam, cuius notitia, vel fama passim spargatur. Seimus hypocritas etiam ornari honorificis titulis: sed quia Deum loquentem inducit Isaias, pro confesso sumit, re ipsa iustam fore urbem, qualis praedicabitur. Interea, sicut dixi, fructum verae conversionis demonstrat: ac si diceret: Ubi ad sinceram pietatem reducta fuerit Ierosolyma, renovationem eius testatam fore apud homines.

27. (*Sion in iudicio redimetur.*) Confirmat eandem doctrinam. Et quia difficilis creditu erat ecclesiae restitutio, eam non ab hominum arbitrio pendere, sed in Dei iustitia et iudicio esse fundatam, ac si diceret, Deum minime passurum, ut in totum deleatur ecclesia, quia iustus est. Consilium ergo prophetae est, abstrahere piorum sensus a cogitationibus terrenis, ut in speranda ecclesiae salute toti ad Deum intendant. neque desinant bene sperare, quamvis ubique pro adiumentis cernant obstacula. Falluntur enim longe qui iustitiam et iudicium referunt ad homines, ac si de statu urbis bene composito verba faceret Isaias: quia simplex sensus est quem posui: Quamvis nihil subsidii conferant homines, Dei tamen iustitiam abunde ad ecclesiae redemptionem sufficere. Et sane quamdiu nos ipsos

spectamus, quid spei concipere licebit? quam multa vero statim ad fidem nostram debilitandam occurrerent? tantum in Dei iustitia reperietur perpetua fiducia soliditas. Secundo membro exprimitur redemptionis modus, quod scilicet exsules, qui procul dispersi erant, iterum colliguntur.

28. (*Contritio autem praevaricatorum.*) Ne hypocritae ullum ad se fructum ex his promissionibus pertinere putent, et inaniter glorientur, denunciat ipsos perituros, utcumque ecclesiam redimat. Semper enim hypocritae ecclesiae permixti sunt: imo se constituunt in intimo eius sinu: sed eam ab externa larva aestimant. Quidquid vero promittit Deus, ad se mox confidenter trahunt. Propheta excutit ipsis hanc fiduciam: si tamen fiducia vocari debet, quae ex superbia et turgidi animi elatione oritur. Hic animadvertendum quanta prudentia opus habeant pii doctores, ut terrendo impios iudicio Dei bonos interim sublevent, eorumque animos sustentent aliqua consolatione, ne frangantur ac concidant. Ex adverso vero, quum fideles eriguntur promissione Dei, eamque impii praepostere ad se rapiunt, animosque attollunt inani fiducia, haec ratio et via tenenda est, ut neque superbiendi occasio detur impiis, nec piorum animi deiciantur vel labascant: sicuti hoc loco facit Isaias. Nam loquutus de redemptione ecclesiae interea tamen peccatoribus, id est sceleratis, exitium minatur: ut intelligant haec Dei beneficia ad se nihil pertinere.

Quaquam impios exitio addicens, hac comparatione Dei gratiam amplificat erga fideles, quae longe clarius conspicitur, ubi Deus pereuntibus reprobis suos tuetur incolumes: sicuti dicitur Psalmo 91, 7. Iterum etiam moerorem temperat, quo excruciare poterat pias mentes ecclesiae diminutio, quia admonet non posse totum corpus aliter esse salvum, nisi corruptione inde ablata.

29. (*Nempe pudefient.*) Hebraice ponitur causalis particula כִּי, sed quae saepe etiam exegetica est. Quia autem nihil hic novum dicit propheta, sed tantum explicat causam interitus qui impios manebat, bene congruere visa est dictio כִּלָּה, Nempe. Ac si dixisset propheta, nullum illis infestius malum fore sua superstitione: Idola, inquit, quae vobis accersitis in praesidium salutis, potius exitium afferunt. Quod olim quidam vertunt אלילים Deos, refellitur ipso contextu: quia continuo post additum nomen lucorum. Caeterum, tam sub arboribus quam lucis per synecdochen fictitios omnes cultus perstringit. Et si enim multiplex fuit apud Iudaeos idololatria, haec tamen species inter alias maxime fuit vulgaris, lucos et sylvas sibi deligere ad offerenda sacrificia. Sive autem lucos sive hortos secundo membro legere placeat, non dubium est altaria et facella notari, ubi perversos suos cultus erexerant. Etsi enim non erat animus ■ vero Deo

palam deficere, comminiscabantur tamen novos cultus: et quasi locus unus aliis Deo magis placeret, eum consecrabant, sicuti factum videmus in papatu. Statim vero sequitur personae mutatio: quia ut gravior sit obiurgatio, impios ipsos compellat, de quibus loquutus erat in tertia persona. Porro concupiscendi verbo, vesanum studium taxat, quo flagrare solent impii in suis superstitionibus. Toto animo decebat ardentem ad unum Deum ferri: at qui caeco impetu ad fictitios cultus prosiliunt, non secus ac si beluina eos impelleret libido. Imo hic morbus humanis fere ingeniis insitus est, ut relicto vero Deo sectandis idolis insaniant: unde scriptura furem hunc saepe comparat meretriciis amoribus, qui non modo rationem omnem, sed pudorem quoque excutunt, quamquam non solum intemperiem notari, sed vitiandi cultus Dei audaciam, apparet ex secundo membro ubi dicit elegisse hortos: quod verbum legis praescripto opponitur. Quibuscunque enim coloribus fucare suas superstitiones conentur increduli, fixum tamen illud manet, obedientiam praestare omnibus victimis. Ideoque Paulus (Col. 2, 23) sub nomine ἐθελοθρησκείας complectitur perversos omnes cultus, quos sibi absque Dei mandato fabricant homines. Conqueritur ergo Deus, contempto suo verbo Iudaeos propriis figmentis fuisse addictos: quasi diceret, vestrum erat mihi obedire, vobis autem cordi fuit libera electio, vel potius effraenis licentia. Atque hoc unum ad damnanda hominum inventa satis est, quod Dei colendi modum eligere fas non sit, quia penes ipsum est ius mandandi: Deus tunc non nisi Ierosolymae iusserat sacrificia sibi offerri. Aliis locis eum oblectari Iudaei putabant: quod falsum etiam delirium profanas gentes decepit. Atque utinam non longius progressum esset: sed videmus ut papistas idem error occupet. Denique experientia ostendit communem hunc saeculis omnibus esse morbum. Si quis excipiat non tantum fuisse momenti in loco, ut Deus cultus sibi passim exhibitos tantopere abominari debuerit: primum tenenda est ratio, cur sibi tunc voluerit unum esse altare duntaxat, nempe ut hoc vinculum esset sacrae unitatis, rudi populo, atque eadem maneret inviolabilis religio. Caeterum, ut cesset haec specialis causa, tenendum est principium illud de minimis quibusque rebus data fuisse praecepta, ut Iudaei ad obedientiam melius assueferent. Nam quia devotionis colore tegitur superstitio, fieri vix potest, quin sibi indulgeant homines in suis commentis. Atqui quum mater verae religionis sit obedientia, sequitur electionem hominum esse superstitionum omnium fontem. Addendum hoc quoque est, sicuti ante Isaias reprehendit quae adversus caritatem, ac secundam legis tabulam regnabant in populo scelera: ita nunc de violatione prioris tabulae conqueri. Nam quum tota iustitiae perfectio in

legis observatione sita sit, ubi hominum peccata coarguere volunt prophetae, nunc de priore, nunc de secunda legis tabula concionantur. Semper autem observanda est synecdochica loquendi forma, dum sub una specie genus totum comprehendunt.

30. (*Eritis certe.*) עֵי Affirmative accipi potest, sicuti verti: et videtur alludere propheta ad lucos illos, quibus Dei cultum perperam alligaverant. Nam quia hortorum meminerat, fiduciam quam in illis locabant exprobrans ariditatem minatur. Placetis, inquit, vobis in hortis et arboribus vestris: at qui eritis ut arbores siccae et deciduae. Deridet ergo Dominus vanam idololatrarum iactantiam, qui mire sibi blandiuntur in figmentis suis: et coelum sibi patere putant, quum in caeremoniis suis versantur. Ut hodie papistae quum lampades suas accenderunt, et ornarunt templa sua, quum splendent auro et gemmis, quum organa et cymbala pulsarunt, bene beateque sibi esse putant, ac si centies placato Deo nihil iam metuendum esset incommodi.

31. (*Eritque Deus vester.*) עֵי significat fortem. Hic vero transfertur ad Deum: ac nihilominus significationem suam retinet, perinde ac si diceret: Deus qui vestra fortitudo erat, in stuppam convertetur.

(*Fictor eius.*) Effectorem intelligit: sed quoniam mentio sit idoli, secundum subiacentem materiam transferri debet. Aliqui hic resipiscentiam subindicari existimant: quod scilicet idololatrae agnoscent stultitiam suam, et pudefacti comburent idola sua. Sed alius mihi videtur esse sensus. Nam quemadmodum ignis ex arida materia conficitur, cuiusmodi stупpa est: ita, inquit propheta, colligit Deus et vos et idola vestra in unum acervum, veluti quum pyra exstruitur, ut una consumamini. Ut idola sint veluti stупpa, homines vero instar ignis: idemque omnes una incendium absumat.

(*Nec erit qui exstinguat.*) Observandum est prophetas, quum mentionem faciunt irae Dei, eam externis symbolis repraesentare, eo quod percipi oculis, aut ullo alio sensu non possit. Ira ergo Domini, qua delentur impii, comparatur igni quo omnia absumuntur. Nunc satis perspicuum est quid velit propheta: nempe, impios omnes, qualicunque fiducia praediti sint, perituros. Imo maius exitium ipsorum fore, quod in res falsas ac inanes fiduciam suam locarint, omninoque interitum ipsis adfore unde salutem falso speraverant. Simulacra enim et idola fomenta sunt irae Dei, quibus inextinguibile incendium conflatur.

CAPUT II.

1. Verbum quod vidit Isaias filius Amos super Iuda et Ierusalem. 2. Et accidet in novissimo dierum, ut statuatur¹⁾ mons domus Iehovae in verticem montium, et erigatur supra omnes colles: et fluent ad eum omnes gentes. 3. Et venient populi multi ac dicent, Venite et ascendemus in montem Iehovae, in domum Dei Iacob. Et instituet nos in viis suis, et ambulabimus in semitis eius. Quoniam a Sion exibit lex, et verbum Domini e Ierusalem. 4. Et iudicabit inter gentes arguetque populos multos: et concident gladios suos in ligones, et lanceas suas in falces: nec levabit gens in gentem gladium, nec consuescent ultra praelio. 5. Domus Iacob venite et ambulabimus in lumine Domini. 6. Certe deseruisti populum tuum, domum Iacob, eo quod impleti sint Oriente²⁾ et auguribus, ut Philistaei: atque in filiis alienis acquieverint. 7. Impleta est terra eius argento, et auro: nec finis thesauris eius. Equis quoque repleta est terra eius, nec quadrigis eius finis. 8. Impleta est etiam terra eius idolis: et coram opere manuum suarum se incurvarunt, coram eo quod finxerunt digiti ipsorum. 9. Et inclinatus est homo, et humiliatus est vir: ideo ne remittas.³⁾ 10. Ingredere in petram: abscondere in pulvere a conspectu pavoris Domini, et gloria magnificentiae eius. 11. Sublimitas oculorum hominis humiliabitur, et incurvabitur altitudo hominum, et exaltabitur Iehova solus in die illa. 12. Quoniam dies Iehovae exercituum super omnem superbum et excelsum, et super omne elevatum et humile erit. 13. Super omnes, inquam, cedros Libani sublimes et elevatas, super omnes quercus Basan. 14. Et super omnes montes excelsos et super omnes colles elevatos. 15. Et super omnem turrim excelsam et super omnem murum munitum. 16. Super omnes naves Tharsis et super exquisitas picturas. 17. Et incurvabitur celsitudo hominis, et humiliabitur altitudo hominum, et exaltabitur Iehova solus in die illa. 18. Idola autem in universum abolebit. 19. Et ingredientur in cavernas petrarum, et in voragines terrae, a praesentia terroris Iehovae et gloria maiestatis eius: quum surrexerit ut concutiat terram. 20. In die illa proiciet homo idola sua argentea, et idola sua aurea, quae fecerunt ei ad adorandum, in cavernam talparum et vespertilionum. 21. Et ingredientur in scissuras petrarum et cacumina saxorum, a facie pavoris Iehovae et gloria maiestatis eius: quum surrexerit ut concutiat terram. 22. Cessate igitur ab homine cuius in nare spiritus. Qua enim in re⁴⁾ ipse reputatur?

¹⁾ 1551: collocatus sit. ²⁾ Vel, antiquitate. ³⁾ Vel, non remittes. ⁴⁾ Vel ad quid, vel quanti?

IN CAPUT II.

(*Verbum quod vidit.*) Haec prophetia confirmatio est eius doctrinae quam paulo ante habuimus de restituenda ecclesia. Nam quum difficile sit, dum ardet ira Dei, et longe lateque omnia consumit, vel eius minae terrorem incutiunt, quasi in medio exitio spem salutis concipere, tunc nudae promissiones ad nos sustinendos et sedandum pavorem vix sufficient. Ideo ad consolationem quae iam lata fuerat, specialem hanc visionem accedere voluit Dominus vice confirmationis ut certius firmissque testatum nobis relinqueret, ecclesiam suam nullis cladibus perituram esse. Itaque non dubito quin haec visio cum versu 26 et 27 superioris capitis conveniat. Hinc agnoscimus quis fuerit usus ac finis visionum. Quod enim doctrina interdum per se non satis apud nos valeat, ideo visiones addit Deus, quibus doctrinam apud nos suam obsignet. Quum ergo connexa sit haec visio cum superiore promissione, utilem doctrinam inde colligimus: nempe visiones quascunque suis prophetis olim Deus obtulit adiungendas esse promissionibus, ut sint earum sigilla. Atque hinc miram Dei bonitatem magis magisque agnoscimus: quod non contentus simplici verbo, rerum quoque imagines quasi oculis subiiciat. Confirmationem autem adiunxit, quod ecclesiae restitutio res magni sit admodum momenti et cognitu necessaria. Ubi enim veritas Domini, ubi fides, si nulla sit ecclesia? Nam si nulla sit, sequitur Deum mendacem esse et falsa quaecunque in verbo exstant omnia. At vero sicuti Deus saepe, quod incognitis rationibus absque hominum ope eam conservet, memorandis documentis ostendit: ita hoc nunc idem se facturum nobili vaticinio testatur. Eius autem duplex fuit usus. Nam quum Isaias et post eum quoque alii, nullum territandi finem in obstinata populi malitia facturi essent, donec templo exusto et excisa urbe in exilium Iudaei traherentur: tanta asperitas apud fideles aliquo spei solatio temperanda fuit. Deinde quum in captivitate languerent, ac post reditum etiam variae subinde clades animos concuterent, ac tandem horrenda vastitas et confusio desperatione propemodum obrueret, centies deficere poterant, nisi fuissent sublevati. Instauratio autem promissa iam collapsos erexit et constantia stabilivit, ut saltem Dei invocatio, quae unicum et indubium extremis malis est remedium, apud eos vigeret. כָּרַר, alii Rem vertunt, ut generalis est vocis huius significatio: sed melius est pro decreto accipere. Id sibi Isaias speciali visione patefactum esse dicit.

2. (*Et accidet in novissimo.*) Quum finem vel extremitatem dierum nominat, meminerimus eum de regno Christi loqui: atque simul tenenda ratio

cur ita regnum Christi vocet. Nam usque ad illud tempus omnia veluti suspensa erant, ne populus oculos defigeret in praesentem rerum statum, qui umbra tantum fuit: sed in redemptorem, per quem exhibenda erat veritas. Postquam ergo advenit Christus, si tempus illud conferatur cum nostro, finis aetatum vere in nos incidit. Qui vero tunc vixerunt patres, eos oportuit velut protensis brachiis ad Christum contendere. Et quum rerum omnium instauratio ab eius adventu penderet, non immerito huc usque iubentur spem suam differre. Semper quidem illis utile fuit cognoscere perfectiorem sub Christo fore ecclesiae statum: praesertim quia sub figuris detinebantur, et interea variis inclinationibus obnoxii erant: quia Dominus consulto ut suspensos teneret, variis modis expergefacere eos voluit. Sed huius vaticinii peculiaris fuit circumstantia: quia per annos quadringentos, vel circiter, millies examinari poterant, nisi in mentem venisset dierum plenitudo, in qua ecclesiae restituenda erat integritas. Ergo prout variis tempestatibus fere subversa fuit ecclesia, quisque fidelium in suo naufragio vocem hanc instar tabulae arripuit, qua usque in portum enataret. Notandum interea est, perfectionem dierum ita coepisse a Christi adventu, ut continua tamen serie fluat usque dum rursus appareat in salutem nostram.

(*Ut statuatur.*) Haec visio in speciem ridicula videri potuit: non modo quia Sion colliculus fuit haud alte eminens, ac si quis paucillum pulveris cum ingentibus montibus contulisset: sed quia paulo ante de eius ruina concionatus fuerat. Quomodo igitur credibile erat montem Sion, omni dignitate amissa, rursus fore tanto splendore nobilem, ut gentium omnium oculos in se converteret? Perinde tamen extollitur, ac si foret Olympo celsior. Iacent, ut voluerint, gentes suos praecelsos montes: nihil enim futuri sint prae isto colle, quamvis abiecto et humili, inquit Isaias. Hoc certe secundum naturam verisimile non erat. Quid? an Sion suspendetur in nubibus? ideoque ab impiis hoc derisum fuisse dubium non est: quando semper parata est impietas ad lascivendum adversus Deum. Iam circumstantia quam attigi, fidem abrogabat vaticinio. Qui enim, postquam exciso templo cum summo dedecore considerat, tam repente surgere potuit? Non est tamen frustra vaticinatus Isaias. Hic enim collis tandem supra omnes montes vere evectus est: quoniam inde audita est vox Domini, ac per totum orbem detonuit, quae nos in coelum usque erigeret: hinc refulsit coelestis Dei maiestas: denique quum esset Dei sacrarium, praestantiae altitudine totum mundum superavit. Est autem notandus prophetiae usus: quod scilicet consolationem afferre voluit Isaias, quae in captivitate populi animos fulciret: ut quamvis nullum exstaret templum, nulla sacrificia fierent,

diruta iacerent omnia, vigeret tamen spes ista in animis piorum: atque in tanta vastitate, tamque deformibus ruinis haec animo conciperent: Mons quidem Domini desertus est, sed adhuc in ea sedem habebit: maiorque erit huius montis gloria, quam caeterorum omnium. Ne ergo id futurum dubitarent, propheta ipsis velut tabulam hic depinxit, in qua Dei gloriam intuerentur. Nam etsi mons exstabat, fuit tamen foeda solitudine fere detestabilis, postquam a Deo desertus decorem suum perdiderat. Pios autem non ruinas illas, sed visionem hanc spectare oportebat. Porro cur tam magnifice loquatur de exaltatione montis Sion, satis apparet ex sequentibus: quoniam illinc manavit evangelium, in quo refulget imago Dei. Montes enim alii poterant altitudine superare: sed quia gloria Dei praeminet, montem etiam in quo patefit eminere necesse est. Montem ergo Sion per se non praedicat, sed cum suo ornatu: quo etiam universus orbis illustrandus erat.

3. (*Et venient populi.*) Proximo versu breviter attigerat, unde tanta monti Sion nobilitas, quod scilicet futurus esset ad eum concursus omnium gentium, ac si fluvii magna aquarum copia decurrerent: nunc idem plenius declarat fine addito. Quaeri enim poterat, quorsum turmatim ex terris longinquis illuc confluerent diversi populi: dicit ergo studium Dei colendi illis in causa fore. Subest autem in voce רבים antithesis: quia significat non unam tantum fore gentem ut olim, quae vero Deo colendo se addicat, sed qui prorsus alieni fuerant venturos in eundem religionis consensum. Ac si diceret: undiquaque colligendam esse ecclesiam, quae prius velut in angulo conclusa fuerat. Itaque Multos, pro Diversis posuit: quia haud dubie extenuare noluit quod nuper dixerat de cunctis gentibus. Caeterum, quamvis nunquam hoc impletum fuerit, ut totius orbis populi relictia quisque patria in Iudaeam concederent: quia tamen evangelii doctrina, qua sibi Deus ecclesiam collegit promiscue ex toto mundo, prodiit ex monte Sion, merito illuc venturos esse dicit, qui uno fidei consensu foedus aeternae salutis amplexi coaluerunt in unam ecclesiam. Tenenda est etiam analogia inter legales figuras, et spirituales cultum, qualis esse coepit a Christi adventu.

(*Et dicent, Venite.*) His verbis primum exprimit tanto studii ardore praeditos fore pios ad propagandam pietatis doctrinam, ut sua quisque vocatione et privata notitia non contentus alios secum trahere appetat. Et certe nihil a fidei natura magis remotum hoc torpore, si quisque posthabita fratrum cura lumen scientiae intus suffocatum premat. Et ut quisque prior aliis vocatus est, ita sedulo incumbere debet, ut aliis praeleceat. Atque haec ordinaria est colligendae ecclesiae ratio,

nempe per externam hominum vocem. Etsi enim singulos posset Deus arcano afflatu adducere; homines tamen adhibet ministros, ut eos in sollicitudine mutuae salutis exerceat. Hoc etiam modo conciliat eos melius inter se, et experimentum docilitatis capit, dum alii ab aliis regi sustinent. Deinde ostendit Isaïas, quicumque docendi et exhortandi partes sibi sumunt, non debere sedendo aliis praecipere, quin se adiungant simul comites, ut unamini ambulent: sicuti videmus quosdam severissimos esse magistros, et strenuos impulsores, qui tamen interea pedem non movent. Atqui hic non imperant fideles fratribus, Ascendite: quin potius viam praemonstrant suo exemplo. Quare haec vera utiliter docendi ratio est, dum re ipsa praestando quod exigimus palam facimus nos serio et sincere loqui.

(*Instituet nos in viis suis.*) Primo ostendit non rite coli Deum nisi praeleceat doctrina: deinde ecclesiae unicum doctorem esse Deum, a cuius ore pendere nos decet. Unde sequitur, nihil minus Deo placere, quam stultas et vagas devotiones, ut loquuntur. Deinde quamvis utatur hominum opera in docendo, hoc tamen sibi retinere proprium, ne quid praeter verbum suum proferant. Hanc regulam si sequuti essent quicumque se vocabant ecclesiae doctores, non tam foede immensa et confusa superstitionum varietate corrupta fuisset religio. Nec vero aliter fieri potest dum circumagimur hominum placitis, quin distrahimur per varios errores. Merito itaque Isaïas ius et officium docendae ecclesiae uni Deo vendicans ora obstruit cunctis mortalibus. Docendi vero munus non in alium finem pastoribus mandari, nisi ut solus Deus audiat. Qua sententia se cogi in ordinem patientur quicumque se probare volunt Dei ministros, ne quid eius magisterio derogent. Ad verbum est, Docebit nos de viis suis: quod tantundem valet, Docebit nos qualesnam sint viae suae, aut vias suas perfectae doctrinae loco proponet. Postea adiungit obedientiam, dicens, Ambulabimus in semitis eius: quo finem simul et fructum denotat. Neque enim speculativa doctrina nobis traditur ex ore Dei, sed quae vitae nostrae cursum dirigat, ac nos formet in eius obsequium. Sed iterum notandum est, vias et semitas vocari Dei praecepta, ut sciamus misere aberrare qui vel minimum ab illis deflectunt. Ita coercetur omnis licentia, et cunctis a minimo usque ad maximum praescribitur docilitatis regula, ut se contineant sub Dei verbo.

(*Quoniam e Sion exiit lex.*) Explicatio est superioris versiculi, quo dicebat montem Sion supra omnes montes collocandum esse: tunc scilicet in summum honoris fastigium evectum iri, quum erit fons salutaris doctrinae, quae in totum mundum exundet. Legem nominat: sed alibi diximus de

etymologia huius nominis. חורר enim doctrinam significat, quam omnium perfectissimam lex continet. Itaque prophetico more loquitur: nam quum a lege petenda esset pietatis regula, per synecdochen eius nomine totam doctrinam Dei comprehendere solebant: quemadmodum etiam sub altaris nomine cultum Dei. Porro vaticinium hoc quum sciamus impletum fuisse, quum illinc initium coepit praedicatio evangelii, (Christus enim primum Ierosolymae docuit: ac deinde per universum orbem manavit eius doctrina) legis nomen restricte accipere non convenit, quae potius abrogata tunc fuit, quoad figuras et servile iugum. Unde colligimus indefinite transferri ad Dei sermonem. Et prophetae ubi dicunt oritur aquas ex templo quae irrigent totum orbem, metaphorice ea demonstrant quae hic simpliciter docet Isaias: nempe, originem doctrinae salutaris ex eo loco fore. Inde enim apostoli et reliqui doctores evangelium in totum orbem sparserunt. Est autem observanda ratio cur haec dixerit propheta: nempe, ut pios confirmaret adversus mutationes varias, quae animos eorum centies alioqui frangere potuissent. Ideoque offendiculis occurrere, et piorum animos munire operae pretium fuit. Qualiscunque sit rerumstrarum status, et undique vos aerumnae opprimant, hoc tamen certissima spe expectate: legem egressuram e Sion, et verbum Domini e Ierosolyma: hoc enim inviolabile Domini decretum est, quod nulla varietate temporum aut mutatione irritum erit. Quam necessaria fuerit piis haec consolatio facile colligitur ex temporum ratione, quae deinde sequuta est. Deserta enim Iudaea, diruto templo, everso cultu Dei et deleta prorsus ecclesiae forma, invalescente gravi tyrannide, debilitati animos omnemque spem abici facile erat. Rursum quum reductis e Babylone Iudaeis horrendae paulatim superstitiones invaluisse, et sacerdotes legitimae administrationis loco impiam tyrannidem usurpassent, quid piis in mentem venire poterat, nisi concidisse religionem, actum esse de cultu Dei, nisi ipsos haec promissio sublevasset? Nec enim dubium, hanc quae ex intestinis vitiis accidit tentationem, exilio babylonico fuisse gravio-rem. Quamdiu exsulant, saltem erant eis prophetae, quorum doctrina erigebantur: in ea vero corruptela ademptus erat doctrinae fructus, nec ulla pietatis aut religionis ratio habebatur. Sed sola huius vaticinii fultura opportune sustinuit eos Dominus. Quid enim lex? propria sua sede quam illi consecrasset Deus videbatur, deiecta et foede profanata erat. Quis ergo putasset non ibi modo illi fore locum, sed etiam ubique in locis externis et longissime dissitis regnaturam? Propheta ex adverso non modo staturam suo loco legem pronunciat: sed longius exituram: quo significat non amplius circumscriptum iri pristinis cancellis: quia

gentibus promiscue sit publicanda. Et certe plurimum apud apostolos autoritatis et ponderis hoc habuit, quum se ad ea quae hic promittuntur praestanda ordinatos esse intelligerent. Alioqui nunquam subire provinciam ausi fuissent, nunquam ad pergendum fuissent satis animati, nunquam denique pares fuissent oneri sustinendo, quum praesertim totus orbis furiose ipsis resisteret. Sed intelligebant eum a quo hoc promissum, et mandata huius nuntii perferendi provincia fuerat, omnes difficultates facile superaturum. Observandum quoque magnam hinc fidei nostrae confirmationem accedere: quum audimus doctrinam evangelii e Sion prodisse: quia inde colligimus non esse novam aut nuper ortam: sed aeternam esse Dei veritatem, de qua saeculis omnibus testimonium exstitit priusquam in lucem prodiret. Colligimus etiam oportuisse abrogari veteres omnes caeremonias, et novam docendi formam exoriri, quamvis eadem doctrinae substantia remaneat. Nam lex olim e monte Sina prodit: nunc e Sion. Ergo novam formam induit. Duo igitur animadvertenda sunt: primum, doctrinam Dei eandem esse, et sui perpetuo similem: ne quis Deum variationis arguat, quasi parum sibi constet. Caeterum quamvis sit nunc lex Domini eadem quae fuit: tamen cum nova veste prodit e Sion. Deinde abrogatis caeremoniis et umbris patefactus est Christus, in quo earum veritas deprehenditur.

4. (*Et iudicabit inter populos.*) Doctrinam significat instar regis sceptri fore, ut Deus inter omnes populos emineat. Nam verbum Iudicandi Hebraeis per synecdochen pro gubernare vel regere accipitur. Quia ergo Deus populum unum duntaxat suo imperio regendum suscepit, propheta hic docet ampliandos esse regni fines, ut diversis gentibus praesit. Discrimen etiam tacite notat inter umbratile Davidis regnum, et hoc alterum quod longe excellentius futurum erat. Tunc ergo praefuit Deus electo populo per manum Davidis: Christi vero adventu per se ipsum regnare coepit, nempe in persona unigeniti filii, qui vere Deus est manifestatus in carne. Exprimunt quidem interdum prophetae Davidis nomen ubi de regno Christi agitur, et merito, naturae scilicet humanae respectu: quia redemptor ex illa familia promissus erat: sed hic divina eius maiestas extollitur. Unde patet quanto praestantior sit novae ecclesiae conditio, quam veteris: ex quo Deus rex apparuit in filio suo. Atque iterum gentium vocationem confirmat, quia non solum Iudaeis destinatur Christus, ut inter eos regnet, sed ut iurisdictionem suam obtineat in toto mundo.

(*Arguetque populos.*) Verbum יכח aliquando expostulare significat, aliquando corrigere, item praeparare: sed huic loco recepta interpretatio optime convenit, ubi de ecclesiae reformatione loquitur propheta. Correctione enim opus est, ut Deo nos

subiicere discamus. Nam pro ingenita nobis contumacia, nunquam proficiemus in verbo Dei, nisi violenter subacti. Ideo et Christus hinc facit initium praedicandi evangelii, ut arguatur mundus de peccato. Ergo ne profectu careat doctrina, docet Isaias frangendam esse carnis nostrae contumaciam: ideoque partes iudicis arguentis assignat Deo, ut vitam nostram examinet, vitiaque nostra damnando mores nostros reformet in melius. Et sane videmus, ut frigeat evangelium, nisi ubi viget illa spiritus iurisdictio, quae homines ad poenitentiam adducat.

(*Et concident gladios.*) Subiicit fructum qui inde sequetur, quum Christus gentes et populos sub imperium suum redegerit. Pace nihil optabilius: sed dum omnes se fingunt appetere, insanis cupiditatibus eam quisque perturbat. Superbia enim, et avaritia, et ambitio faciunt, ut crudeliter alii in alios insurgant. Ergo quia naturaliter ad tumultuandum suis libidinibus feruntur homines, huius mali correctio hic ab Isaia promittitur: quia sicut evangelium doctrina est reconciliationis, quae dissidium tollat inter nos et Deum, ita homines inter se pacificat et tranquillat. Summa est, populum Christi mansuetum fore, et deposita ferocia pacis studio ad dictum. Inepte quidam hoc restringere voluerunt ad tempus quo Christus natus est: quia tunc post Actiacam pugnam clausum fuerit templum Iani: ut patet ex historiis. Libenter quidem recipio pacem illam quae nascente Christo universalis fuit in Romano imperio, symbolum fuisse pacis aeternae, cuius in Christo potitur: sed aliud voluit propheta: nempe Christum ita reconciliare homines Deo, ut etiam inter ipsos pacatis exitiis turbis pax salutaris constet. Nam si tollatur Christus, non tantum abalienati sumus a Deo, sed apertum assidue bellum cum eo gerimus, quod iuste in capita nostra retorquet: unde fit, ut turbulenta sint omnia in mundo. Porro dissidiis pacandis optimum fore remedium promittit Isaias, ubi evangelium promulgabitur: neque id modo, sed ut abolitis odiis ad mutuam opem ferendam propensi sint. Non enim simpliciter dicit, Conterentur gladii, sed, Vertentur in ligones: quo demonstrat talem mutationem futuram, ut quum antea alii alios vexarent variisque iniuriis afficerent, deinceps pacem et amicitiam colant operasque suas conferant in communem omnium utilitatem. Ligones enim et falces instrumenta sunt apta agriculturae, quae hominum vitae utilis ac necessaria est. Ostendit igitur ubi regnabit Christus, illic etiam ultro citroque benevolentiae officiis certaturos quos prius nocendi cupiditas huc illic raptabat.

(*Neque assuescent ultra praelio.*) למד significat vel Consuescere, vel discere. Sensus vero prophetae satis perspicuus est, quod non exercebunt se artibus noxiis: nec maleficiis et iniuriis inter se certabunt,

Calvini opera. Vol. XXXVI.

quemadmodum antea solebant. Hinc colligimus parum profecisse in evangelio quorum animi ad mansuetudinem revocati non sunt, atque inter quos nondum ita praevallet caritas, ut sese mutuis officiis prosequantur. Hoc autem fieri non potest, priusquam pacatae fuerint coram Deo conscientiae. Nam illinc initium faciendum, ut pace etiam cum hominibus fruamur. Insani quidam hunc locum detorquent ad ἀναρχίαν, ac si ius gladii omnino adimeret ecclesiae. Inde etiam multo gravius damnant bella omnia: veluti si quis princeps populum sibi commissum defendat et tueatur ab iniuria. Nefas, inquit, est Christianis uti gladio. Sed facilis admodum responsio est: nam propheta metaphorice loquutus est de regno Christi, ipsum pacificum esse ostendens: ut mutua benevolentia homines inter se conciliet. Metaphora enim frequens est scripturis, qua res per signum designatur: quemadmodum in illo loco (Luc. 22, 36), Qui non habet gladium, emat. Christus certe nolebat suos ad arma excitare, sed belli tempus instare significabat. Ita rursus cessare dicuntur gladii, vel conflari in diversum usum, quum cessent odia, pugnae, et inter se conciliantur qui inimici prius erant. Excipiet quispiam in concordia et pace nullum quoque fore gladii usum. Respondeo, eatenus vigere inter nos pacem, quatenus floret Christi regnum, et esse his duobus mutuam inter se proportionem. Utinam quidem solide in nobis regnaret Christus: tunc quoque pax vim suam in solidum obtineret. Sed quum longe adhuc absimus a perfectione pacifici istius regni, de profectu semper cogitandum est. Ac nimis inepti sunt, qui non cogitant regnum Christi hic tantummodo inchoari. Praeterea non colligit Deus ecclesiam, id est, coetum piorum, ut separatus sit ab aliis: sed boni malis semper admixti sunt. Quin etiam boni nondum ad metam pertigerunt, longeque absunt ab ea perfectione quae in iis desideratur. Non est igitur in terris quaerendum complementum huius prophetiae. Satis est si initia gustemus, et conciliati Deo per Christum mutuam amicitiam colamus et abstineamus ab omni noxa.

5. (*Domus Iacob.*) Acriter Iudaeos perstringit proposito gentium exemplo. Nam quum propagato suo regno Deus cunctis gentibus iura dicturus esset e monte Sion, ut eas insereret in corpus electi populi, nihil absurdius erat quam domum Iacob ab eo deficere, et accedentibus exteris domesticos ipsos recedere quos praeire decebat. Haec igitur non modo plena vehementiae exhortatio est, sed gravis etiam et mordax querimonia. Ideo compellat eos honorifico nomine. Domus Iacob, inquit, Venite: ut magis ingratitudinem amplifiet, quod quum essent in ecclesia Dei primogeniti, se tamen prorsus abdicabant communi haereditatis iure. Subest itaque tacita comparatio, ac si dixisset: En gentes con-

fluunt ad montem Sion, et quisque proximum suum hortatur et incitat: subiici se doctrinae Dei patiuntur et ab ipso argui: quid vos Israelitae, vos haereditas Dei quid cessatis? An gentes se subicient Deo, vos eius imperium detrectabitis? Tanta lux per omnes orbis partes accensa est, nec ea illustrabimini: tot aquae defluent, vos non bibetis? Quae est ista vecordia, dum ita properant gentes, vos otiose desiderere? et quum addit Ambulabimus, significat lucem ipsis ante pedes propositam esse, quam clausis oculis praetereunt, imo extinguunt quantum in se est: cuius tamen fulgor longinquas gentes ad se trahit.

6. (*Certe deservisti populum.*) Hic iam aperte perversam populi naturam accusat: neque id simpliciter, sed quasi in admirationem raptus orationem suam praecedit, sequē ad Deum convertens exclamat, Quid ego verba faciam apud deploratum populum? quem tu, Domine, iuste repulisti, quia se idololatriis addicens, perfide a verbo tuo descendit. Potest etiam esse vaticinium futurae poenae quam spiritu praevidebat: ac si diceret, Nihil mirum esse si ruina et vastitas immineat monti Sion ob tanta populi scelera, ne tam lugubre spectaculum interea desperationis causa esset: et quicumque erant sanabiles poenitentia tacti ante eventum huius cladis ad Deum se converterent. Sic enim prophetae divini iudicii praecones esse, atque impiis ultionem denuntiare solent, ut simul studeant quoscunque possunt, ad resipiscentiam aliquam adducere. Nec enim hunc affectum unquam exuere debent servi Dei, ut studeant etiam reprobis prodesse, si quo modo fieri possit. Eximiam consolationem piis doctoribus afferre debet hic locus. Quum enim videmur apud surdos verba facere, labascimus, atque ad defectiōnem sollicitamur. Quid ago? aerem verbero. Atqui propheta non desinit eos hortari in quibus nihil bonae spei animadvertibat. Sicque obstupescit in hoc populi exitio, ut quem ruere videt nihilominus alloquatur. Simul observandum est, quamlibet obstinati sint impii, illis declarandam esse ultionem, et quantumvis refugiant fraenumque arrodant, ut inexcusabiles reddantur, semper ad Dei tribunal citandos esse. כִּי, pro certe hic accipio. Haec enim significatio melius quadrat, quoniam coeptam exhortationem abruptit et Deum alloquitur. Et quando rursus vocat *domum Iacob*, hoc ad maiorem vehementiam additum est, ut in oratione pathetica fieri solet: ac si diceret, Haec gens sancta quam Dominus elegerat nunc derelicta est.

(*Quoniam impleti sunt.*) Quoniam vox קָדַם Hebraeis nunc est Oriens, nunc Antiquitas, posset stare haec interpretatio, impletos esse priscis moribus, quod superstitiones, quibus olim infecta fuerat terra Chanaan, in usum revocassent. Scimus enim prophetas saepe exprobrare populo Israel quod magis

similes essent Chananaeis, quam Abrahae et reliquis sanctis patribus. Et certe quia eiectis veteribus incolis adducti in eius terrae possessionem fuerant, ut purgata suis inquinamentis sanctitati postea addita esset, non mutare perversos mores duplex fuit ingratitude. Quia tamen alter sensus receptior est, eum retinere placuit. Quanquam hic quoque variant interpretes (quia alii comparative accipiunt literam ך, prae Orientalibus, vel plus quam Orientalibus), simplices alii, et meo iudicio rectius, vertunt repletos esse Oriente, hoc est, vitiis quae inde contraxerant: sicuti mira est contagio pravae imitationis, nec quidquam proclivius quam ut corruptelae ab uno loco longius serpent. Et quod proxime sequitur, Auguribus ut Philistaei, clarius idem explicat. Nam sub auguriis per synecdochē complectitur Satanae fallacias, quibus deditae erant profanae gentes. Intelligit ergo propheta nihil eos iam Philistinis differre, a quibus tamen Deus adoptionis suae privilegio ipsos segregaverat. Atque hoc ad gravissimam condemnationem satis fuit, quod suae vocationis obliti, corruptis et impiis gentium moribus sese polluerint. Unde apparet quam nihil iuvet ad levandam culpam alieno exemplo peccare. Postrema etiam pars versus varie exponitur: quia filios alienos quidam metaphorice trahunt ad leges et instituta: alii ad coniugia referunt, quod alienigenas uxores promiscue ducendo, promiscuerant semen, ut multi essent adulterini filii. Durior Hieronymi expositio, quod se foedarint contra naturam nefandis libidinibus. Ego vero non dubito filios alienos accipi pro exteris gentibus: non autem figurate pro legibus ipsis. Crimen itaque in eo statuitur a propheta, quod gentium gratiam captantes earum se vitiis implicuerint: atque ita non modo mortales, sed impios Deo praetulerint. Dicit autem acquiescere, eo quod scelestae imitationis cupiditas, vel delectatio deleverit ex eorum cordibus amorem Dei et sanae doctrinae.

7. (*Et impleta fuit.*) Animadvertendus est ordo quem tenet hic propheta. Causas enim nunc recenset, ob quas Dominus populum suum reiecit: incepit proximo versu ab auguriis et moribus alienigenarum, iam descendit ad aurum et argentum: postea loquetur de equis et quadrigis. Non dubium est quin damnata prius idololatria, secundo loco avaritia, tertio pravam confidentiam reprehendat, ubi homines sibi extra Deum vana praesidia constituunt. Per se enim damnandum non est, quod auro et argento abundaret: sed quoniam insatiabili avaritia ardebat, equisque et quadrigis confidebat, merito ipsum reprehendit. ך hic pro adversativa particula quidam accipiunt: ut sit sensus: Et tamen abundat argento, etc. Ut maiorem populi ingratitude esse ostendat: quod quum bonis omnibus afflueret, confugeret tamen quasi rebus desperatis ad artes

magicas et idola: quod multo minus excusari potest, quam si rebus adversis ad ea confugisset, vel saginatus bonorum copia Dei tamen iugum excuteret. Hoc modo amplificaret scelus populi gratis et sponte ad idola confugientis, vel lascivientis in sua pinguedine. Ego tamen interpretationem non admitto, quod videatur nimis coacta. Potius uno contextu enumerat vitia, quibus populus laborabat: avaritiam, perversam fiduciam et idololatriam. Ergo quamvis vera sit illorum sententia qui adversative exponunt, huic loco non convenit. Et paulo post clarius iterum confirmat Isaias: etsi enim per se vitiosum aut reprehendendum non est, si quis aurum aut argentum possideat: modo eo recte utatur: merito contra pravam illum affectum, et insanam cupiditatem coacervandae pecuniae invehitur, sicut detestanda est: finem non esse dicit, quia inexplebilis est eorum cupiditas, qui naturae modum excedunt. Idem de equis et quadrigis censendum est, falsa enim fiducia hic reprehenditur. Huic malo ut occurreret Dominus, vetuerat ne reges magnam equorum aut quadrigarum multitudinem sibi compararent: ne iis confisi populum reducerent in Aegyptum (Deut. 17, 16). Quum ergo difficile sit homines huiusmodi adiumentis abundare quin simul efferantur superbia, Dominus volebat populum suum iis destitui, vel saltem mediocritate contentum esse.

8. (*Impleta est etiam terra eius idolis.*) Repetit quod nuper attigerat de idololatria, sed explicatius: ac materiam priore quidem loco ponit: deinde usum, qui fere semper consequi solet. Raro enim contingit erigi idola inter nos, quin simul iis abutamur. Nam perinde est ac si congesto ligno subiiciatur flamma, quam protinus ardere necesse est. Neque enim minus quam lignum ad concipiendum ardorem nos quoque ad superstitionem sumus proni. Idolis etiam nomen apud Hebraeos recte impositum est אִלִּילִים, quo hic utitur propheta: quia res sint inanes ac nihili. Nec dubium est, quin spiritus sanctus hac voce coarguere voluerit hominum vesaniam, qui se putabant talibus figmentis adiutos propius ad Deum accedere: sicuti hodie papistae, ut sua idola ab utilitate commendent, iactant libros esse idiotarum. Sed elogio spiritus sancti magis credendum est. Et res etiam ipsa clare docet quid fructus inde percipiant idiotae. Crassis enim imaginationibus delusi fingunt sibi terrenos deos et carnales. Unde merito Ieremias non modo pronunciat vana esse simulacra, sed decipulas falsitatis ac mendacii (Iere. 10, 14). Ac observanda est descriptio, ubi commemorat propheta, populum se incurvasse coram operibus manuum suarum. Cuius enim stuporis est, homines non tantum venerari lignum et lapidem Dei loco, sed figmenta sua deitate ornare, quam sibi ipsis dare nequeunt? Horribile sane prodigium est, simul ac trunco qui contemptus iacebat manum apposuit

mortalis homo, repente adorari, ac si factus esset Deus. Etsi autem populum veterem alloquitur propheta, eadem tamen ratio in papistas competit, apud quos nulla est Dei maiestas, nisi in operibus manuum ipsorum. Repetitio emphatica est, ubi manibus adiungit digitos: quo magis patefiat tam crassum flagitium. Notanda quoque loquutio est, qua exprimitur adoratio ab externo gestu: non quod inter homines nefas sit genu flectere vel caput politici honoris causa: sed quia divinum cultum proficitur quisquis se coram idolo inclinavit. Itaque quod de adoratione *δουλείας* papistae balbutiunt puerile effugium est, quando quodlibet reverentiae signum, ubi de religioso cultu agitur, in genere damnat propheta.

9. (*Et inclinatus est homo.*) Pars interpretum uno contextu hoc legit, ac si pluribus verbis crimen aggravaret propheta: quem sensum si amplectimur, per Hominem et Virum cunctos Israelitas intelligere conveniet: quasi diceret neminem esse immunem et purum ab hac labe. Alii vero non male existimant repeti aliis verbis quod de poena dixerat, atque hoc modo exprimi qualis populum a Deo derelictum maneat exitus. Atque ita optime quadrabit orationis tenor, ruinam omnibus instare, tam parvis quam magnis, quae totum populum prosternat: quia in tanta impietate, nulla vindictae Dei speranda sit remissio. Porro in duobus istis verbis concinna allusio est ad incurvationem cuius paulo ante meminit: quasi diceret, Humiliarunt se coram idolis: Deus ergo sub ingenti cladium mole eos humiliabit. Interea mihi dubium non est, quin simul eorum arrogantiam refutet, quia difficile creditu fuit, populum tantis opibus probe munitum, malis paulo post obrutum iri. Posterius membrum bifariam exponitur, quanquam ad summam rei non multum interest utrumvis eligas sensum. Nam prophetae consilium est docere, erga tam obstinatos homines implacabilem fore Deum. Si in futuro legas, Non remittes eis, facilius erit sententia. Imprecatio tamen eodem recidet, Ne remittas: quia scimus prophetas, quoties zelo Dei accensi imprecationes proferunt, quasi dictante spiritu, denunciare impiis iustam poenam. Nec mirum est prophetam tot et tam abominandis criminibus offensum sic incallescere, ut gentiles suos devoveat exitio, quando nihil ei sacro Dei honore fuit pretiosius. Sed tenendum simul est, reliquias tacite excipi, quia non de singulis hic habetur sermo, sed de ipso corpore populi, quod in suis vitiis fere contabuerat, ut sanitatis nulla spes esset: alioqui absurdum esset, incurabiles et prorsus obstinatos hortari ad poenitentiam, spe veniae proposita. Summa igitur est, non ante sperandam instaurationem novae ecclesiae, quam Deus exciso templo iudicium suum exequutus sit.

10. (*Ingrederet in petram.*) Quia nimis secure contra Dei minas sibi ut plurimum indulgent impii, solenne est prophetis, dum minantur peccatoribus, incutiendi terroris causa vivas descriptiones addere, ac si in rem praesentem homines ipsos adducerent. Haec ratio est cur nunc propheta Dei contemptores iubeat rupes et speluncas ingredi, ut sub terra lateant. Ac primo quidem significat prae centum mortibus formidabile esse Dei iudicium, cuius fugiendi causa optabilis sit descensus in sepulcrum. Sed homines ipsos compellans gravitatem vindictae Dei magis emphatice illustrat. Etsi autem per Dei pavorem flagella intelligit, quibus sceleratum populum ulturus erat Deus, non tamen frustra mox adiungit gloriam eius magnificam: ac si diceret, Deum pro mensura gloriae suae metuendum esse impiis: in quibus perdendis immensam suam potentiam exeret. Caeterum quamvis nulla poena flectantur vel corriganter impii, ad praesentem irae Dei sensum expavescere coguntur. Electos alio modo ad Dei metum erudiunt poenae: quia ferulis domiti ad ferendum iugum assuescunt. Gloriam ergo Dei illustrem fore pronunciat Isaias, ubi iustus index apparuerit: quia ubi dissimulat, in obscuro latet, nullusque propemodum videtur esse. Atque hinc discant pastores quomodo agendum sit cum sopitis conscientiis, nempe ut Dei iudicio expegefactae serio metuant Dei iudicium. Etsi enim saepe canitur surdis, penetrat tamen vel in ferreos animos terror, ut sint inexcusabiles: saepe etiam aliquos sanari contingit: et fideles auditis quae impios et reprobos manent atrocibus poenarum exemplis similiter proficiunt.

11. (*Sublimitas oculorum.*) Quoniam impii praesenti opulencia, quiete, prospera fortuna confisi ex alto despiciunt prophetarum minas, atque hoc modo animos obstinant contra Deum, imo proterve efferuntur: hic instituit Isaias, ut iam dictum est, eorum retundere arrogantiam: ac si diceret, Veniet tempus quum facesset haec vestra superbia, qua frustra imo furiose adversus Deum contenditis. Impii enim quamvis religionem aliquam simulent, sua tamen audacia in Deum ipsum ferociunt, ut eo videantur altiores. Ergo ipse vicissim in eos fulminando fastum eorum prosternit, ut solus emineat. Atque illud ipsum est quod iam diximus, scelerum impunitatem veluti nebulam quandam esse oculis nostris obiectam, qua Dei gloriam cernere prohibemur. Quum vero ulciscitur facinora hominum, gloria eius conspicua elucet. Atque haec ipsa causa est, cur Solomon impios adversus Deum insolescere dicat: quod videat aequae feliciter impiis ac piis in hoc saeculo evenire (Eccles. 8. 11). Crescit enim omnium audacia, magisque ac magis excaecantur. Hic autem significat coactis in ordinem superbis, nihil impedimento fore Deo quominus talis agno-

scatur qualis ipse est. Decebat quidem populum sponte altitudinem Dei suspicere sub cuius umbra protegebatur: atque in hunc finem tot beneficiis tam praeclare ornatum erat genus Abrahae, ut speculum esset gloriae Dei, eiusque sanctificatio. Nunc quia se contra eum extulerint Iudaei, denunciat Isaias, novum Deo fore modum extollendae suae gloriae, nempe in eorum ruina. Oculos sublimes et altitudinem nominans, a gestu externo interiorem animi fastum designat: quia fere prava confidentia ipso intuitu Dei et hominum contemptum prodit. Eodem sensu a Davide etiam notantur alta supercilia (Psal. 101, 5). Proximo versu idem melius confirmat. Atque ex hac vehementia et verborum congerie colligere facile est quanta contumacia tunc grassata fuerit.

Caeterum non mirabimur tantopere insistere in subigenda hominum arrogantia, si consideremus quam difficile sit eorum duritiem inflectere qui freti suis opibus nihil metuunt: et qui hunc putant finem esse suae dignitatis si omnia impune liceant. Nam hodie quoque experimur, quam delicati sint et irritabiles quicunque sibi plus iusto arrogant, quam deinde praefracte omnes admonitiones reiciant. Atque haec etiam ratio est cur stylum proprie in eos stringat propheta, potius quam in genere ultionem denunciet toti populo. Quanquam non in solos principes invehitur, qui prae aliis ampla dignitate pollebant, quia non soli ipsi, sed et infimi quique saepe turgent superbia. Omnesque (ut vulgari proverbio dicitur) regis animum intra se gerunt. Sicuti vilissimos quosque experimur ad minimas punctiones intolerabilis arrogantiae virus evomere. Quare quum vulgo regnaret vitium hoc, omnes tam summos quam infimos complectitur Isaias, significans eo gravius instare iudicium quo liberalius tractati a Deo fuerant: quia ex abundantia, eorum animi intumuerant ad ferociam. Porro quamvis litera h, quae nota est dativi casus, interdum supervacua sit, hoc tamen loco vim suam retinet: quia videtur Isaias veluti certum diem condicere, ut in iudiciis fieri solet. Itaque interpretor Deo ipsi praefixum esse diem, quo sisti oporteat superbos ad ipsum Dei tribunal subeundae damnationis causa.

Colligere praeterea ex iis verbis licet, Deum se profiteri omnium superbiorum hostem esse: haec itaque conditio perinde valet ac si negaret Deus se posse ferre pravam elationem in hominibus, ideoque fieri non posse quin manu sua conterat, quicunque ultra modum se extollunt. Quod si animis nostris vere persuasum esset, quis non horreret superbiam, qua ira Dei in nos provocatur? Si cui Superbum et elatum in neutro genere legere placeat, ad propugnacula, vallos et munitiones referre conveniet: sed non patitur grammaticae ratio aliter quam de personis accipi.

13. (*Super omnes cedros.*) Quae hic de arboribus Libani et excelsis montibus inseritur allegoria rem illustrat magis quam obscurat: quantumvis enim in sublime aspiret ac nitatur mortalis homo, non tamen montes et proceras arbores aequabit: quas evertere, Deo non minus facile erit, quam flatu ventii quisquillas dispergere. Ergo velut in pictura superbis ostendit Isaïas, quam inaniter et stulte suam altitudinem confidunt sibi fore praesidio. Subest etiam hyperbole, quae ad amplificandum terrorem valere debuit. Deum certe montibus et arboribus irasci probabile non est, ut quasi mutato consilio deiciat quod ipse erexit, sed in creaturis innoxii Dei iudicium contemplandum proponit Isaïas, quo certius persuadeat non cessuram impune improbis et audacibus suam temeritatem. Videmus ergo cur figuras cedrorum, quercuum et montium admisceat. Quod subiicitur de turribus et muris, figuratum vel allegoricum non est. Scimus ut homines, quoties se munitos vident, sibi blandiantur, ac si Dei auxilio non amplius egerent. Materiam ergo praeposteræ fiduciae commemorat Isaïas sub turrium et murorum nominibus: quia si quis locus videtur inexpugnabilis, nidum sibi illic faciunt profani homines, ex quo coelum et terram despiciant: quia putant extra omnem fortunæ aleam se esse positos. Denunciat ergo Isaïas, quum humiliare Deus homines volet, deiectum iri omnia praesidia, ex quibus perperam arripitur fiducia occasio. Et quamvis res sint per se non malæ, quia tamen sensus nostros nimis occupant, stylum non temere in eas stringit Isaïas. Eodem pertinet quod subiicit de equis et quadrigis. Nam sicut dicitur 5. cap. Micheae (v. 10), Quia perperam affixi sunt homines terrenis opibus, spoliari in totum necesse est, ut sola Dei manu serventur. Paulo ante copiam equorum reprehenderat: nunc de iudicio Dei concionatur, et admonet non aliter locum fore gratiæ Dei, quam si prorsus Iudaeos exarmet, ne amplius terrenis praesidiis perperam confidant.

16. (*Super omnes naves Tharsis.*) Tharsis Hebraeis vocari Ciliciam non dubium est: et quia Iudaeis cum illa gente multa erant commercia, multa fit in scriptura mentio navium Tharsis, quae ideo sic vocantur quod mare illud frequentabant. Navigatio quidem per se damnari non potest, quum importandis mercibus et exportandis non parum utilitatis afferat hominibus. Nec vero quum Deus totum genus humanum mutuis officiis coniunctum esse velit, haec communicandi ratio improbari potest, sed quia abundantia fastum et ferociam ut plurimum gignit, mercaturæ genus perstringit Isaïas quo maxime ditata fuerat terra. Adde quod mercatura, quae cum longinquis et exteris gentibus exercetur, saepe fraudibus et rapinis plena est, nec ullus illic lucri modus. Primum ergo intelligit

Isaïas, divitiis nudatum iri Iudaeos, ut discant se Deo subiicere. Deinde avaritiam et illicitos quaestus a signo designat, ac si quis ostenso gladio cruentato caedem notaret. Et secunda etiam pars versus clarius demonstrat navigationem damnari a propheta, quae multis corruptelis terram infecerat. Nimis consuetum est ac vulgare ut divitias sequantur delitiae, mollietis voluptatumque affluentia: quod fere in opulentis regionibus et urbibus mercatoriis percipitur. Nam qui in longinquas regiones navigant, domesticis commodis minime contenti novas et prius incognitas lautitias secum reportant. Quia igitur opulentia fere mater est luxus, pretiosam hic supellectilem commemorat propheta, quasi diceret Iudaeos sumptuose suas domos ornando iudicium Dei sibi accersere. Nam sub picturis per synecdochen tam pretiosa aulaea, quam opus phrygionicum vasaque exquisito artificio composita intelligit. Certum vero est, corruptos esse mores, ubi hinc inde supervacua oblectamenta quaerit hominum cupiditas. Et videmus ut Romano imperio exitium attulerint tales delitiae: nam priusquam in Graeciam penetrarent summa apud eos continentia vigeat: tandem Asia devicta, magis mollescere et effeminari coeperunt: ac ubi signis, vasis, gemmis, tapetibus capti sunt eorum oculi, unguentis et odoribus captae nares, simul excaecati fuerunt omnes eorum sensus, et orientis luxuriam quasi humaniorem cultum imitans magis ac magis diffuere coeperunt in omne genus libidinum.

17. (*Et incurvabitur celsitudo hominis.*) Declarat propheta se ad homines respexisse, dum varias nominavit species altitudinum. Nec enim ardui montes aut cedri praecelsae displicent Deo, quas creavit ipse, sed omne malum in hominibus residere significat, qui rebus altis et praecelsis frustra confidunt. Obicietur, saepe accidere ut impii non reddantur humiliores castigatione, sed ferociant potius, atque obstinatiores reddantur: ut constat ex Pharaone, cuius durities nullis flagellis potuit edomari: ideoque non videtur perpetuum quod hic propheta denunciat. Respondeo, non exprimi castigationis effectum, ac si rebelles Deus ad obsequium suum flecteret: sed talem esse huius loci sensum, quamvis animos non mutent reprobi, Dominum tamen nullum finem impositurum poenis quas de ipsis sumet, donec fracta sit eorum superbia et temeritas. Freti enim opibus et munitionibus, secure (ut dictum est) sibi applaudunt, nec Deum reverentur: sed quantumcunque muniti sint Dominus eos facile subiget et prosternet. Neque id una tantum aut altera plaga, sed tot tantisque, ut tandem compressi et domiti adversus ipsum sese efferre desinant, atque agnoscant se nihil audacia et protervia sua proficere. Quod subiungit, et exaltabitur Dominus, iam antea declaratum est.

18. (*Idola.*) Quemadmodum prius in obiuratione, luxui et avaritiae aliisque vitiis idololatriam coniunxerat, ita nunc in poenae denunciatione eam coniungit.

19. (*Et ingredientur in cavernas.*) Prius aliis verbis usus erat, eos scilicet compellans in secunda persona: Ingreddimini in cavernam: quo durius animos eorum percelleret. Nunc vero pronunciat quid sint facturi, ac dicit necesse ipsis fore ingredi. Atque hinc apparet sententiam illam non exhortationem, sed gravem irae Dei denunciationem fuisse, ad terrendos impios et obstinatos, qui et monitiones et minas omnes contemnunt.

Quod subiicitur de terrore Dei, eum intellige qui per Chaldaeos et Assyrios iniectus est: quorum manum iam prius (ut etiam hic) gloriam Dei vocavit: quoniam usus est eorum opera ad castigandum populum suum. Tametsi igitur impii et perfidi erant, tamen gloriae Dei servierunt. Nam et diabolus ipse gloriae Dei aliquo modo servit, etiam invitus. Ita loquitur de Assyriis et Chaldaeis, quod in poenis, quas eorum manu exigit Dominus de Iudaeis, liceat gloriam eius contemplari. Idem et Surgendi verbo confirmat: quod tantundem valet, ac Tribunal conscendere. In particula quae mox sequitur *ut concutiat terram*, pulchra est allusio vel paronomasia: quae vix alia lingua exprimi potest. Quasi diceret, Ad terram terrendam, לערץ הארץ. Dominum vero surgere dicit, quod dormire videatur quantisper differt iudicia sua. Surgit autem, quum iudicis instar eminet ut poenas irroget sceleratis: ita ut palam sit hominibus, nihil eius cognitionem effugere, vel oculos latere, qui nullum scelus intulit sinit.

20. (*Abiiciet idola.*) Mire sibi placent idololatrae in superstitionibus suis et impio cultu. Quamvis enim sceleribus et flagitiis scateant, tamen ad hoc asylum confugiunt, quod suo cultu Deum placari putant. Ut si hodie papistis flagitia et libidines omnis generis quibus laborant obiciantur, infitiri certe non poterunt: sed blandiuntur sibi hoc praetextu, quod speciosum cultum habent, eoque velo omnia scelera sua tegi existimabunt. Ideo propheta idololatriae integumentum hoc detrahit, ac denunciat nihil fore amplius quo tegant suas foeditates. Dominus enim ipsos idola sua abiicere coget, ut agnoscant se frustra in iis spem et fiduciam locasse. Denique pudebit ipsos suae vanitatis. Prosperis enim rebus Deum sibi propitium esse putant, quasi eorum cultus sibi esse gratos ostenderet: nec prius aliter sibi persuadere possunt, quam Deus re ipsa demonstret quantopere eos detestetur. Rebus igitur demum adversis turpitudinem suam agnoscere incipiunt, quemadmodum praeclare docet Oseas (c. 2, 5), dum eos meretricibus comparat, quae turpitudinem suam non agnoscunt, quamdiu quaestum faciunt et

in delitiis versantur. Iis vero quum privantur, et destituuntur ab amatoribus, secum ipsae de miseria et infamia sua cogitare incipiunt, et poenitentiae viam ingrediuntur, de qua nunquam in delitiis suis cogitassent. Idem omnino accidere solet idololatriis, quos non prius pudet suae turpitudinis, ut idola abiiciant, quam extrema calamitate affecti, quodammodo se periisse videant.

(*Quae fecerunt.*) Id est, quae sibi fieri curavit artificum opera. Nec frustra id addidit: significat enim deos, qui ficti sunt, perperam adorari. Quales enim esse possunt dii ab hominibus creati, quum Deus a se ipso sit, nec initium habeat? Est igitur valde praeposterum, et alienum a ratione, homines opus a se effectum adorare. Itaque hoc verbo crimen auget, quod quum idola auro aut argento aut alia corruptibili materia constant, sintque ab hominibus composita, Dei tamen loco adorentur: et simul causam exprimit cur displiceant Deo: quod scilicet colantur. Quo nunc colore papistae impietatem suam excusabunt? nec enim negare possunt simulacra ab ipsis adorari. Ubique vero talis cultus, ibi impietas manifesta est ac convicta. Iam per *cavernas talparum*, sordida quaelibet loca intelligit, in quibus probrose lateant.

21. (*Et ingredientur.*) Haec repetitio supervacua non est, quamvis eadem verba iteret Isaias, quibus nuper usus fuerat. Quid enim tam difficile, quam homines serio timore Dei percellere? Idque non tantum in hypocritis animadvertimus, sed in nobis ipsis, si sedulo attendamus. Quam enim multa nobis proponuntur, quibus mentes nostrae abripi deberent, vix tamen commovemur? Praesertim hoc Dei iudicium necesse fuit hypocritis inculcari, qui sibi in scelere placebant. Iam vero atrocitas Dei vindictae notatur, quod profundissimis quibusque abyssis malint absorberi impii quam subire Dei conspectum. Unde etiam videtur mutatus esse Christus quod Iudaeis denunciat, Dicent in illa die montibus, tegite nos, et collibus, operite nos.

22. (*Cessate igitur ab homine.*) Haec superioribus cohaerent, et perperam a nonnullis divisa sunt. Postquam enim Isaias minaciter concionatus est de iudicio Dei, hortatur impios ut se ipsos fallere desinant inani fiducia: ac si diceret, Ego vos spe falsa excaecatos atque inebriatos esse video, ut nulla apud vos ratio valere possit. Hoc ideo fit, vobis nimium arrogatis. Atqui homo nihil est: vobis autem negotium est cum Deo, qui universum mundum vel solo nutu in nihilum redigere potest. Varie quidem exponitur hic locus. Nonnulli enim de Christo interpretantur, et spiritum accipiunt pro impetu, quemadmodum etiam alibi scriptura hac similitudine uti solet: Narem vero pro ira, quod irae signum appareat in naribus. Atque hunc

eliciunt sensum: Cavete, ne iram Christi in vos excitetis. Verum si quis propius expendat, expositio illa a textu aliena est. Alii quamvis exponunt de hominibus in genere, tamen referunt ad illam sententiam, Nolite timere eos qui occidunt corpus. Sed neque quadrat eiusmodi interpretatio. Nam extra tempus et rem id foret dictum, quum nulla causa fuerit cur eos a timore hominum revocaret. Verum, ut iam dixi, contextus ipse facile omnem dubitationem tollet. Sequentis enim capitis initium haec aperte exponit et confirmat. Et qui ea partitus est, perperam divulsit quae inter se fuerant coniungenda. Subiunget enim: Dominus adimet ea quae animos vestros tantopere attollunt, et sublimes istos spiritus in vobis pariunt. Stulta et inanis est vestra fiducia. Hinc pendet quod nunc dicit, Desinite ergo, etc. Sed primum videndum est quid significet *spiritus* in nare. Denotat autem humanam fragilitatem: nempe vitam hominis instar flatus esse, qui statim evanescit. Et quemadmodum ait David, Si spiritum eripiat Dominus, homo in pulverem revertitur (Psalm. 104, 29). Item, Exibit spiritus eius, et revertetur in terram suam (146, 4). Item, Caro sunt, spiritus transiens neque revertens (78, 39). Ergo quum vita nostra imbecillius nihil sit neque fragilius, quid sibi vult ista fiducia, ac si altae essent firmitatis nostrae radices? Cessandum igitur ab homine, id est supersedendum ab inani fiducia: quoniam homo spiritum in nare habet. Nam anima efflata statim instar aquae diffuit. Loquimur autem hic de spiritu vitali, quo nihil fragilius. Porro dum vetamur fiduciam locare in homine, initium faciamus a nobis ipsis, ne scilicet prudentiae aut industriae nostrae ullo modo confidamus: deinde, ne pendeamus ab humano auxilio ullisve creaturis: sed fiduciam totam in Dominum coniciamus. Maledictus, inquit Ieremias (17, 5), qui confidit in homine, viresque suas et opem in carne, id est in externis adiumentis constituit.

(*Qua enim in re.*) Haec refutandae superbiae una est ratio, nihil residuum fieri hominibus in quo sibi placere debeant. Perinde enim hoc valet, ac si dixisset propheta, nullius esse pretii totam carnis gloriam. Notandum vero est, comparative hoc dici: ut discamus nihil nobis esse proprium, sed precario tenere si quid in nobis praestantiae est. Scimus genus humanum a Deo ornatum esse non contemnendis dotibus. Scimus etiam alios aliis praecellere. Sed quia maior pars posthabito Deo sibi absque modo placet, imo profani homines se plusquam Deos esse arbitrantur, prudenter Isaias (ut passim etiam spiritus in scriptura) homines a Deo separat: quia dum in se ipsis considerantur, melius apparere quam fragilis, caduca et fluxa sit eorum conditio. Simul ergo ac sibi homines vel minimum quidpiam tribuere incipiunt, detegenda est illis sua vanitas, ut agno-

scant se esse nihil. Hoc uno verbo concidunt magnifica liberi arbitrii et meritorum encomia, quibus papistae se ipsos contra Dei gratiam attollunt. Profanis etiam hominibus excutitur ebrius sui amor. Denique ad Deum bonorum omnium autorem revocamur, ne imaginemur extra ipsum quidquam esse excellentiae: quia non aliter sua laus ei manet integra, donec omni sapientia, fortitudine, iustitia, omni denique laude exinanitus fuerit mundus.

CAPUT III.

1. Quoniam ecce dominator Iehova exercituum, Ierosolymae et Iudae vigorem et vim adimet: omnem vigorem panis, omnem vigorem aquae: 2. Fortem et virum bellicosum, iudicem et prophetam, et divinum et senem: 3. Ducem quinquagenarium, et conspicuum, senatorem, eximium quemque inter artifices et disertum.¹⁾ 4. Et constituam pueros illis principes, et parvuli dominabuntur eis. 5. Violenter aget populus, quisque in alium; vir in proximum suum: insolescet adolescens contra senem, contemptus adversus honoratum. 6. Quum apprehenderit quisque fratrem suum e familia patris sui, Vestimentum, dicens, est tibi princeps noster eris: ruina haec in manu tua. 7. Is iurabit in illa die dicens, Non ero curator: nam domi meae neque panis est, neque vestimentum. Itaque ne me principem populi constituatis. 8. Certe corruit Ierusalem et Iuda cecidit: quoniam lingua eorum, et studia contra Iehovam ad exacerbandos oculos gloriae eius. 9. Probatio vultus eorum respondet in ipsis.²⁾ Peccatum suum, sicut Sodoma praedicaverunt, neque dissimularunt. Vae animae ipsorum, quia accersiverunt sibi malum. 10. Dicite, iusto bene erit, quia fructus manuum suarum comederunt. 11. Vae impio, male erit: quoniam secundum opera manuum suarum rependetur ei. 12. Populi mei exactores sunt parvuli, et mulieres illi dominantur. Populi mei, qui te gubernant, seducunt et viam semitarum tuarum depravant. 13. Stat ad disceptandum Iehova, et praesto est ad iudicandos populos. 14. Iehova in iudicium veniet cum senibus populi sui, et cum principibus eius. Et vos perdidistis vineam, estque rapina pauperis in domibus vestris. 15. Quid vobis, quod contunditis populum meum: et facies pauperum commolitis? dicit Dominus Iehova exercituum. 16. Dicit quoque Iehova, Quoniam superbiunt filiae Sion, et porrecto collo incedunt, oculisque vagantibus, et ambulando plaudendoque ambulant, tinnitumque pedibus suis excitant: 17. Ideo decalvabit Dominus verticem

¹⁾ Vel intelligentem arcani sermonis. 1551: architectos et disertos. ²⁾ Vel adversus ipsos.

filiarum Sion, et Dominus pudenda earum nudabit. 18. In die illa, auferet Dominus ornamentum crepitaculorum, et reticula, et lunulas, 19. Olfactoria, armillas et mitras, 20. Tiaras, crurum ornatus, vittas, bullas et inaures, 21. Annulos et monilia narium, 22. Mutatorias vestes, palliola, pepla et acus, 23. Specula et sindones, calyptras et theristra. 24. Et erit pro suavi aromale putredo, et pro cinctura laceratio, et pro cincinnis calvitium, pro balteo cinctura sacci, adustio pro venustate. 25. Viri tui in gladio cadent et robur tuum in bello. 26. Moerebunt ac lugebunt portae eius: et ipsa desolata, humi iacebit.

IN CAPUT III.

1. (*Quoniam ecce.*) Diximus paulo ante eundem contexti sermonem a propheta, quem in fine proximi capitis exorsus erat. Nam admonet Iudaeos quibuscumque opibus polleant, nihil tamen suppetere quod opponant irae Dei: quin ubi exarserit, consumat totas eorum munitiones. Unde sequitur nimium desipere, dum ad terrores procul abigendos suas copias, potentiam et bellicum robur, consilia, vires, uberem frugum proventum aliaque ingerunt. Et particula demonstrativa הנה, non modo certitudinis causa hic ponitur, sed ad breve tempus notandum: ac si impios in rem praesentem adduceret Isaias. Accidit enim plerumque ut, qui aperte non audent ridere iudicia Dei, ea tamen quasi nihil ad se pertinentia vel longe adhuc remota eludant: Quid haec ad nos? inquirunt. Vel si quando forte eveniant, cur ante tempus erimus miseri? An non ubi ingruent calamitates, tunc satis mature de illis cogitabimus? Quoniam ergo ad spernenda Dei iudicia, tales crassae et supinae securitatis latebras sibi effodiunt impii, ideo propius ac instantius eos urget propheta, ne Dei manum procul abesse existiment, frustra sibi promittant inducias. Eodem pertinet quod Deum nominat dominatorem et Iehovam exercituum, ut eius maiestas sopitos ac hebetes animos metu percellat. Neque enim ullis ornamentis opus est Deo, sed ruditatem nostram ac etiam torporem, gloriae eius sensu expergefieri necesse est. Primo autem denunciatur propheta spoliatum iri Iudaeos omni copia annonae, ut penuria deficiant. Idem postea subiiciet de praesidiis militaribus, totoque ordine politico. Hinc vero colligere licet, sic gloriosos fuisse Iudaeos praesenti rerum statu, ut se ab omni incommodo fore immunes stulte confiderent. Atqui denunciatur Isaias non modo totam regionem obnoxiam fore Dei flagellis, sed Ierosolymam ipsam, quae invictum erat gentis propugnaculum: quasi diceret, Non modo grassabitur ira Dei per ipsum corpus, sed ad cor ipsum penetrabit. Quantum ad verba spectat, quia משענה ומשענה, hoc

est masculinum genus et femininum: minime dubito, quin hac mutatione certius exprimere voluerit futuras omne genus frangendas esse. Ideo reddidi vigorem et vim. Nam quod interpretes quidam ad personas hominum referunt, mihi non probatur: quia melius convenit quaslibet futuras diverso genere notari. Dubium tamen est, restringatne hoc ad victum propheta, an vero ad alias species extendat quas paulo post subiicit. Sed consentaneum est per משענה ומשענה generaliter comprehendi quaecumque ad fulciendum urbis vel populi statum necessaria sunt. Deinde explicationis causa enumerari quasdam species. Prius ergo membrum huc tendit, Deus pessumdabit praesidia omnia et ope, quibus vos stare creditis, ne quid amplius restet ad vos sustinendos. Deinde adiungit qualis futura sit inopia et nuditas. Et initium quidem, ut diximus, facit a victu et alimentis, quae primum locum obtinent ad tuendam hominum vitam. Duobus autem modis vigorem panis et aquae aufert Deus: vel quum cibariis nos privat, vel quum illis eripit vim educandi. Nisi enim virtutem occultam cibis inspiret Deus, qualiscumque suppetat eorum copia, nihil nobis proderunt. Unde alibi dicitur Frangere baculum panis (Levit. 25, 26) dum pistorum reddunt panem in pondere, dum comeditur, nec tamen saturitatem affert. Atque haec similitudo diligenter notanda est, ut sciamus etiam ventre bene referto nos semper fore famelicos: quia non nisi arcana Dei benedictio nos pascit ac sustentat. Etsi autem hoc loco esuries quam minatur propheta potest de sterilitate accipi, quod Deus Iudaeos cibariis omnibus privabit, quia tamen ut plurimum solent prophetae ex lege mutuari loquendi formas, optime conveniet haec interpretatio. Poterat enim simpliciter dicere, Auferam panem et vinum: sed quiddam magis reconditum exprimit, nominans fulcimentum panis et aquae: quasi diceret, quamvis non redigatur ad inediae populus, Deum tamen facturum ut ingluviem replendo fame nihilominus tabescat: quia sublata Dei benedictione omnis utilitas evanescet. Summa tamen est, nulla fore populo alimenta quibus se sustentet: vel quia carebit pane et aqua, vel si suppetant nullum inde usum percipiet.

2. (*Fortem et bellicosum.*) Subsidia alia commemorat, quibus retinetur incolumis status vel gentium vel urbium. His denunciatur Iudaeos penitus orbandos, ut nec domi consilio aut virtute, nec foris armis valeant. Porro non observat curiose ordinem: sed contentus brevi compendio alia aliis miscet. Incipit a viris bellicosus, in quorum manu erat patriae defensio. Tales interdum morte aufert Deus, interdum molles et effeminatos reddendo. Hoc posterius magis commune, ut posteritas a maiorum virtute degeneret: et qui prius erant formidolosi,

temporis successu timidi fiant ac imbelles. Illud tamen etiam alterum contingere videmus, ut cordatissimi repente deficiant. Adiungit iudicem et prophetam. Scimus Hebraeis iudices accipi pro gubernatoribus quiblibet. Iam per prophetas quoslibet doctores intelligi certum est. Itaque abolito civili regimine extinctaque doctrina Iudaeis interitum minatur. Et certe eundem in republica locum obtinent magistratus ac doctores, quem in corpore humano duo oculi. Ad eundem ordinem senes quoque refero qui ad gubernandum magis sunt idonei: quia aetas prudentiam, consilium et gravitatem conciliet. Quantum ad nomen Divini, tametsi male sonat in scripturis, videtur tamen hic accipi in meliorem partem, quum recenseat Isaias quae ad conservandum urbis et regni statum faciunt. Posset igitur hoc nomine vocari Coniector, qui non auguriis vel arte superstitiosa, sed raro acumine et solertia res obscuras divinat. Caeterum quia Deus magos, ariolos, et divinos consuli vetuit, et Balaam ipse pronunciat non esse divinationem in Israel, si de magicis divinationibus accipere quis malit, non repugno: nec quidquam absurdi erit numerari inter poenas, quod populus vitiosis quoque damnatisque subsidiis privandus sit. Sicuti apud Oseam cum altari et sacrificiis ponuntur Theraphim (Ose 3, 4). *Ducem quinquagenarium* nominat, ex more tunc recepto. Erant enim ut centuriones Romanis, ita Iudaeis Quinquagenarii, quos Graeci πεντηκονταρχους nominant. Latinis vero quia haec ratio non fuit in usu, etiam nomen fuit ignotum. Vultu reverendos intelligit, quibus virtutis fama auctoritatem dabat in populo. Vox γγν, pro qua senatorem verti, potest extendi ad privatos homines qui prudentia excellunt. Sed quia proprie tribuitur consiliariis qui publicum munus exercent, nolui a communi sententia recedere. Caeterum quia artes mechanicae non minus ad tuendum populi statum, et tolerandam communem vitam utiles sunt, dicit etiam Isaias earum defectu Iudaeis instare exitium. Quod postremo loco ponitur, varie exponunt interpretes. Ad verbum est, Intelligens mussitationis vel sermonis submissi. Iam quia pythonei spiritus murmuribus et susurris edunt sua responsa, quibusdam videtur notari incantatio. Rectius alii per שרר intelligunt arcana consilia: sed quia arcana etiam et gravis oratio hac voce non improprie designari potest, non dubitavi disertos vertere. Si quis tamen intelligere malit prudentes homines et cautos, qui ad concionandum minus apti secreto admonent quid factu sit utile, non repugno. Caeterum notanda est compendiaria haec descriptio status rite ordinati. Primo enim annonam, aliaque ad victum necessaria posuit Isaias: deinde militare robur: tertio scientiam regendi populi, et alias partes politici regiminis: quartum munus propheticum: quintum artes mecha-

Calvini opera. Vol. XXXVI.

nicas. His amiculis¹⁾ ornat populos Deus quos praestare vult salvos et incolumes, et rursus spoliat quos vult pessumdare. Itaque ex mera Dei gratia fluere sciamus quaecunque utilia esse experimur ad vitae cultum. Unde et alterum sequitur, cavendum scilicet esse ne ingratitude nostra praeclaris istis Dei muneribus nos privemus.

4. (*Et constituam pueros.*) Quo magis conspicua sit Dei vindicta, iam describit quam misera sit ac tristis futura mutatio, quum sublati e medio fidis et idoneis gubernatoribus ignavos et nihili homines Deus in illorum locum substituet. *Pueros* intellige non aetate solum, sed ingenio et moribus: ut sunt molles et effeminati homines, qui nulla pollent virtute, nec gladium sibi commissum regere possunt. Membra hic singula singulis minime opposuit: satis enim fuit definire modum quo facile corruiat respublica. Nempe, si praesint stolidi vel inertes, quasi pueri, in quibus nihil sit gravitatis aut prudentiae. Hoc autem est constituendum, neminem ad regendam rempublicam idoneum esse, nisi qui divinitus destinatus et non vulgari virtute praeditus sit: quod etiam recte animadvertit Plato. Nam tametsi, ut profanus, nihil habuerit certi, tamen hoc facile coniectabat, neminem administrationi publicae aptum et parem esse, nisi qui supra vulgarem modum divinitus formatus esset. Sicuti enim ab uno Deo est administratio publica, sic omni ex parte ab eodem sustineri necesse est. Porro quoscunque non regit Dominus, nihil eis superest, nisi ut pueris similes sint, vel etiam bis pueri, vacui scilicet omni et consilio et prudentia.

Hanc porro vindictam duobus modis exercet Deus: quia saepe, dum videmur nobis habere viros graves et peritos rerum, quum ad rem ventum est, velut caeci impingunt, et nihilo plus ipsi quam pueris est prudentiae. Dominus enim privat ipsos insigni illa qua prius ornaverant virtute, atque ita dementat, ac si fulmine aliquo perculisset. Interdum vero lentius progreditur Deus, et paulatim heroici ingenii viros eripit, qui idonei erant administrationi: et gubernacula rerum in eos transfert, qui ne puerum quidem unum aut familiam regere possent. Haec quum accidunt, haud longe exitium abesse certissimum est. Praeterea observandum est quod nuper attigi, statum reipublicae bene constitutum insigne esse donum Dei: quum singuli ordines, et iudicum et senatorum, militum, ducum, artificum et doctorum, mutua communicatione sese iuvant, et in communem totius populi salutem conspirant. Nam quum minetur propheta, et loco gravissimae poenae denunciatur haec sublatum iri, satis indicat eximia et rara Dei dona populorum conservationi necessaria esse. Commendatur ergo hic officium magistratus

¹⁾ *legendum videtur: adminiculis.*

et ducum, et militum, atque etiam doctorum ordo. Quod notandum est adversus fanaticos homines, qui ius gladii omnemque politiam et ordinem e mundo exterminare conantur. Atqui propheta monet haec non tolli aut adimi nisi ab irato Deo. Sequitur ergo impios esse et hostes publicae salutis qui adversus eiusmodi beneficia pugnant, eaque quantum in se est reiciunt vel exstinguunt. Commendatur etiam hic doctrina, sine qua status reipublicae stare non potest. Quemadmodum enim ait Solomon, Ubi deficit prophetia populum dissipari necesse est (Proverb. 29, 18). Commendantur praeterea artes mechanicae, agricultura, opificia omne genus, architectura, et quidquid simile est, quo carere non possumus. Omnes enim cuiuscunque generis artifices, qui hominum usibus serviunt, ministri Dei sunt, eundemque sibi cum aliis finem propositum habent, nempe conservationem generis humani. Idem de militia dicendum est. Tametsi enim legitimum bellum nihil aliud esse debet quam pax quaesita, interdum tamen manus conserendae sunt: ut qui ius gladii habent eo utantur, seque et suos armis defendant. Bellum igitur per se damnum non est: subsidium enim est conservandae reipublicae. Sed neque negligenda est facundia: ea enim et publice et privatim saepe opus est, ut plane dilucideque aliquid demonstrari et verum pateferi possit. Nam et hoc inter dona Dei et praecipuas benedictiones numeratur, quum civitas viris prudentibus ac disertis abundat, qui cum adversariis in porta disceptare possint. Huius autem loci summa est: quum haec dona adimit Dominus et statum populi immutat, quoquo modo id accidat, aut mutata administrationis forma, aut principibus sublatis, furor Domini agnoscitur debet. Aufert enim reges in ira sua, ut inquit Oseas (13, 11), aliosque in indignatione sua constituit. Ne igitur has mutationes fortunae aliisve causis tribuamus.

5. (*Violenter aget.*) Summam perturbationem describit, quae lapso vel dissipato ordine Iudaeis instabat: sicuti populis omnibus impendet, simul ac sublatum est vel concidit regimen. Scimus quanta sit humani ingenii petulantia, quo unumquemque rapiat ambitio, denique ut furiosae sint libidines, ubi nullo freno cohibentur. Itaque nihil mirum si prostratis iudiciis, insolescat quisque contra alium, grassetur crudelitas, sine modo ullo ferveat scelorum licentia. Quod si prudenter expendere, pluris a nobis fieret Dei beneficium, dum nos tolerabili aliquo in statu continet, nec sinit iam misere dissipari. Unde constat publicos humani generis hostes esse, imo nihil differre a feris bestiis, qui ad labefactandum politicum regimen, studia sua conferunt vel applicant. Haec vero foedissima confusio a propheta ponitur, quod puer contra senem proterviet, despecti et vulgi quisquiliae insurgunt contra

proceres et magnae aestimationis viros. Nihil enim magis praeposterum quam sublato pudore iam contumeliose tractari qui reverentia digni erant. Hoc tamen tam deforme pudendumque exemplum necessario accidit convulso politico ordine. Quod ergo verbum *וַיִּבְרַח* active interpretatus sum Violenter agere, necessitate coactus feci, quia alioqui mutila esset oratio.

(*Quum apprehenderit.*) Quia versus hic cum proximo cohaeret, pendetque sententia usque ad verbum Iurabit, particulam *וַיִּבְרַח* pro adverbio temporis accipi certum est. Isaías enim extremam populi miseriam exprimere volens neminem fore dicit qui gubernandi curam quamvis rogatus suscipiat. Tantum certe apud homines valet ambitio, ut certatim multi semper appetant principatum: imo cum periculo capitis ad eum adspirent, imo totum orbem omnibus saeculis concussit regnandi cupiditas. Nec ullus est tam ignobilis pagus, qui non reperiat voluntarios aliquos praefectos: adeo cupidum honoris animal est homo. Hinc sequitur deplorata esse omnia, ubi non modo spernitur dignitas, sed pertinaciter etiam respuitur. Extremus enim funestae cladis est cumulus, ubi refugium omnes quod naturaliter summo ardore expetit. Alias circumstantias augendi causa recenset Isaías, quod potius omnem humanitatis et misericordiae sensum exuent Iudaei, quam ut gubernandi munus obeant. Si quis exteris gentibus recuset dominari, non ita forte mirum videbitur. Sed ubi de fratrum salute agitur, honorificam provinciam reicere nimis inhumanum est. Ergo ubi onus principis a se depellit, cuius consanguinei fidem implorant et cuius se patrocínio commendant, signum est extremae desperationis. Iam quia solent eligi principes a censu, vel saltem non solet deferri imperium nisi quibus suppetit mediocri facultas, ne eos paupertas exponat contemptui et ludibrio, vel ad sordidos quaestus impellat, haec etiam circumstantia additur, quamvis ad sustinenda onera sufficiant, non tamen onus impositum recepturos. Ac si diceret, Non plebei modo, sed optimates quoque ac splendidi gubernationem fugient. Verbum quoque apprehendere emphaticum est: quia tantundem valet ac manum iniicere. Quasi dixisset Isaías, non modo blanditiis et precibus acturos qui principem quaerent, sed tumultuarium fore concursum, ut unum aliquem arreptum cogere ad regnandum studeant. Non minus ponderis subest in extrema circumstantia: Ruina haec sub manu tua sit, hoc est, saltem si qua est misericordia et humanitas, extremae nostrae miseriae succurrere ne graveris. Nam ubi turba hominum tanquam grex dispersus flebiliter suam dissipationem lugens pastoris fidem implorat, non porrigere auxiliarem manum ferrea durities est. Quidam, ac si esset in verbis hypallage, sic con-

vertunt, Manus tua sit sub ruina hac, nempe fulciendi causa.

7. (*Iurabit in die illa.*) Iurandi verbo exprimitur praecisa et vehemens repulsa. Saepe enim qui initio excusavit vel abnuvit se facturum, precibus tandem cedit: qui vero interposito iureiurando aliquid negat spei viam praecludit, quasi re prorsus deliberata et fixa. Forte etiam particula, In die illa, tantundem valet atque Mox, nulla adhibita mora et absque longa consultatione. Sed quia potest etiam accipi δεικνυῶς ad tempus calamitatis rursus notandum, non insisto. De summa convenit, nullum dissipationi remedium fore.

Vocem חַסֵּד, tametsi varie exponant interpretes, tamen eorum sententiam libentius amplector, qui metaphoram hic a chirurgis sumptam esse putant. Nihil est enim quod melius quadrare possit: perinde enim est ac si quis ad sanandum aegrotum accersitus neget se medicinae peritum esse, vel difficiliorem esse morbum quam ut ipsum curare possit. Proxima copula ך, est loco causalis: ac si diceret, Et certe non sunt mihi pares facultates. Significat ergo tam deploratum fore statum, ut nemo sit qui vel extremis in rebus consulere necessitati audeat.

8. (*Certe corrui.*) Ne videatur nimium crudelis Deus, quod tam severe in populum suum animadvertit: breviter hic exponitur cladis ratio, ac si diceret propheta, merito perire impium illum populum, qui tot modis ad Deum exacerbandum obstinatus fuerit. Atque ita praeciditur expostulandi ansa, quia scimus quam audacter obstrepat mundus, quoties asperius castigatur. Dicit autem tam verbis quam exsequutione, ad quodvis scelerum genus fuisse promptos. De excidio autem urbis loquitur, ac si res ipsa esset in conspectu: quamvis praeteritum loco futuri, ut saepe alias, accipi potest.

(*Ad exacerbandum.*) Locutio haec crimen amplificat, quod velut data opera Deum lacessere ipsis propositum fuerit. Nam quae sub oculis nostris fiunt, si displicent, plus afferunt offensionis. Illud quidem Deo impii, ac si possent eum fallere. Sed quia nihil quantumvis occultum eius conspectum fugit, exprobrat Isaias quod palam et sine pudore coram ipso proruperint ad scelera patranda. Notandum etiam est epithetum Gloriam: quia prodigiosi furoris signum est, ubi se offert Dei maiestas, nulla reverentia tangi. Deus tam magnifice extulerat gloriam suam populo Israel, ut merito humiliare eos deberet, si quid reliquum fuisset pudoris vel modestiae. Ergo utcumque obmurmurent Deo impii, eumque saevitiae insimulent, calamitatum omnium quas sustinent causa in manibus eorum reperietur.

6. (*Probatio vultus ipsorum respondet.*) Quoniam prophetae negotium erat cum impudentibus et perfrictae frontis hypocritis, qui impudenter se bonos

viros iactabant: ideo dicit, vultum ipsorum testimonium reddere quales sint: neque procul advocandos esse testes, ut ipsos convincant nequitiae suae. Respondere enim accipit pro testimonium ferre vel fateri. Quamvis ergo vultum et frontem simul, ita ut saepe fallant alios: Deus tamen ipsos sese quales sunt prodere et demonstrare cogit: ut etiam inviti fraudum et simulationum suarum notam velut in fronte gestent.

Alii exponunt eorum scelera adeo conspicua esse, ut non secus atque in speculo possint, quam occultare cupiunt turpitudinem, agnoscere. Sed priorem sensum confirmat quod proxime sequitur, praedicasse scelus suum non secus ac Sodomitae. Quibus verbis significat eos ita se prostituisse ad nequitiam, ut sua flagitia nullo pudore iactarent. Ac si gloriosum ac laudabile apud eos foret, calcato omni discrimine turpis et honesti quidvis sibi licentiae permittere. Ideo comparat eos Sodomitis, quos ita excaecaverant suae libidines, ut bruto stupore ad quodvis nefas ruerent. Haec igitur responsio vultus est cuius nuper meminit, quod manifesta impietatis signa prae se ferant, quae abunde sufficiant ad reos peragendos.

(*Vae animae ipsorum.*) Hic exprimit quod iam antea dictum est, omnem malorum causam in ipsis residere: quia sceleribus et flagitiis Dominum provocarunt. Itaque nullam esse causam cur tergiversentur, frustra vanos colores excogitari, quum malum ipsum in eorum ossibus resideat: ac si diceret, Deus insimulari non potest quasi vos immerito persequatur. Agnoscite vos ipsos esse autores: date gloriam iusto iudici, vobisque omnem culpam adscribite.

10. (*Dicite, iusto bene erit.*) Antequam recitem aliorum sententias, genuinum sensum perstringam. Quoniam ultiones adeo graves tentationem admodum acerbam piis iniicere solent, ac praesertim quod nullae fere accidunt publicae calamitates, quae non bonos una cum malis involvant, ideo propheta meo quidem iudicio revocat ipsos ad providentiam Dei, quae nihil temere miscet, sed rebus in speciem confusis, tamen inter bonos ac malos discernere non desinit. Porro varie exponitur hic locus. Alii enim vertunt, Dicite iusto, quia bonus est: ideo fructus manuum suarum comedent: et talis ex eorum sententia elicitur sensus: Volo ac iubeo pios bono animo esse: quamvis enim severe animadvertam in populi flagitia, pii tamen bene habebunt. Sed hic sensus est aptior: Dicite, id est habete hoc constitutum. Dicere enim pro cogitare et persuasum habere, saepius in scripturis accipitur: ut David, Dixi, custodiam vias meas (Psal. 39, 2), et sexcenta eiusmodi. Non iubet ergo dici iusto, sed unumquemque persuasum habere apud se, felicem iusti fore statum, utcumque nunc infelix videatur.

Praeterea מַחֲ, pro felici et prospero statu accipio: quemadmodum superiore versu רָעָה, cui nunc מַחֲ, opponitur. Atque ita non pro malefico, sed pro adversa conditione accipiendum censeo. Quia autem ad verbum est, dicite iusto מַחֲ כִי, aut particula כִי affirmat, ut saepe alias: aut videtur esse superflua: quanquam probabile est, ad confirmationem valere. Certe iusto bene erit, quo scilicet omnis dubitationis causa tollatur, utque persuasum habeamus, optimam et felicissimam iusti conditionem fore: quod persuasum difficile est. Ideoque additur, Fructum operum suorum comedet: hoc est, non fraudabitur aequitatis suae mercede. Quod alii Dicere pro hortari accipiunt, et duas voces מַחֲ כִי, vertunt, Quod bene agat, tanquam coactum repudio.

11. (*Vae impio male erit.*) Contrarium superiori membrum opponit: ex quo facile est colligere quale sit consilium prophetae: nempe, consolationem afferre piis, et impios terrere iudicio Dei. Nam quum incidit gravior calamitas, qua promiscue omnes plectuntur, haesitamus an mundus providentia Dei, an potius temeritate fortunae gubernetur. Itaque pii sibi timent ac verentur, ne eodem exitio simul perdantur cum impiis. Alii cogitant nihil referre, bonus sis an malus, quod peste, bello et fame, caeterisque aerumnis hos atque illos premi videant. Atque obrepit impia illa cogitatio, nihil esse discriminis inter praemia bonorum et malorum. Atque inter has nebulas plerosque carnis suae sensus ad desperationem sollicitat. Ideo propheta ostendit iudicium Dei rectum esse, ut Deum timere pergant, atque intelligant, non impune evasuros, quicunque spe impunitatis Deum irritant; atque hortatur ad tribuendam Deo laudem iustitiae: ac si diceret, Ne existimetis caecam in mundo fortunam versari: aut Deum caeco impetu ruere, nulla adhibita aequitate: sed habete penitus in cordibus constitutum, iusto bene fore. Dominus enim respondet illi quod pollicitus est, nec eum sua spe frustrabitur. Contra, Statuite infelicissimam fore impii conditionem, ipse enim sibi malum accersit, quod in eius caput recidere tandem necesse erit. Interea his verbis propheta stuporem populi reprehendit, quod iudicium Dei non sentiret. Sustinebat enim poenas scelerum suorum, et tamen in iis obdurecebat, ac si omnino esset attonitus. Nihil autem peius accidere potest, quam quum ad plagas occalluimus, nec sentimus nos a Deo castigari. Ubi talis est stupor, fere desperati sumus.

12. (*Exactores.*) Hic quoque coarguitur vecordia et hebetudo populi, quia in rebus apertis caecutiret. Nihil est quod magis aegre ferant homines, quam sibi iugum imponi: nec ulli se libenter potentiorum dominationi subiiciunt. Fractos igitur et emarcidos eorum animos esse oportet, qui mollibus et effeminatis hominibus parent, seque ab iis op-

primi patiuntur. Nec vero ignaviae spiritu divinitus percussos esse dubium est, qui non secus atque asini sponte humeros clitelis offerunt. Ferenda quidem est vis tyrannica, etiam ingenuis naturis: sed exprobrat Iudaeis Isaia, quum pervicaciter excutiant Dei iugum, serviliter ad obsequia quantumvis pudenda et sordida paratos esse. Nec enim causari poterant Iudaei se cogi per vim, quum iis parerent sponte quos tamen libenter refugissent. Unde apparet ipsos manu Dei percussos esse, et formidine agitados, ut nihil animi aut virium haberent. Atque haec ultio est quam Deus per Mosen minatus olim fuerat. Nam ad generalem illam Mosis doctrinam, ut iam antea dictum est, semper prophetae alludunt. Qui enim fieret, ut homines quibus est resistendi facultas, sponte servitutem subirent, quam tamen fugerent perlubenter, nisi mentem ipsis et consilium Deus adimeret, ut sic eorum scelera ulcisceretur? Quoties igitur nobis idem eveniet, ne id fortuitum esse existimemus. Imo quoties homines nihili et pueris inutiliores imperabunt, iram Domini sentiamus, nisi summi stuporis argui velimus a propheta.

(*Qui te gubernant.*) Prosequitur eandem doctrinam, Deum Iudaeis graviter esse iratum qui habenas laxet impiis ad omnia turbanda: quando ab eo propitio sanctissimum et beatissimum regimen sperandum erat. Simul probabile est, vulgus hominum suis proceribus stulte fuisse deditum, ut tam praescripta eorum quam mores pro oraculis veneraretur. Atque illinc quidquid passim regnabat corruptionis profectum erat. Ergo quum populi incogitantia serperet latius contagio, clamat Isaia cavendum esse ab ipsis gubernatoribus, qui exitialiter populum depravant. Alii exponunt, Qui te beatificent. Sed quoniam participium quo utitur potest deduci a יִשְׂרָאֵל quod significat Regere, illam potius interpretationem sequar, ut aptior est contextui. Fateor quidem falsos prophetas populo fuisse adulatos: sed quorsum hic mentio fiat de eorum blanditiis non video. Hoc vero in duces et capita optime competit, exitii causam esse. Nam ut salutis causa creantur principes, ita nulla est magis exitiosa pestis, si mali fuerint et pro libidine sua dominantur. Eos igitur qui praesunt, malorum autores esse, et omnia depravare dicit, quum et alios corrigere et suo exemplo viam monstrare debuissent.

13. (*Stat ad disceptandum.*) Quamdiu sine fraeno grassatur impietas, nullumque ex alto remedium adhibet Dominus, putamus ipsum otiari, officique sui oblitum esse. Praesertim ubi parcitur ipsis magnatibus, videtur illis concedi peccandi libertas, quia fas non sit quasi sacrosanctos attingere. Ideo postquam de principibus conquestus est, subiungit Dominum functurum officio suo, nec impune passurum tanta flagitia. Nullum enim fere gravius est

scandalum, aut quod mentes nostras magis conturbet, quam quum magistratus nullo contra mussitante, imo cunctis fere plaudentibus, pessima quaeque exempla in publicum spargunt. Tunc quaerimus ubinam sit Deus, cuius gloria in ordine illo refulgere debuerat, maior vero pars auctoritate abripitur. Huic dubitationi nunc occurrit Isaias: Tametsi sceleratus sit populus, quia tamen ipsi principes corruptissimi sint, imo suis vitiis contaminent totum populum, Deum sedere in coelo iudicem, qui rationem tandem reposecet, et cuique rependet mercedem suam. Quamvis turbam crimine non liberet, ne tamen incogniti sint malorum fontes, peculiariter aggreditur gubernatores, ac minatur quam meriti sunt poenam. Prius erexerat Deo solium, ex quo disceptaret: nunc rursus dicit venturum. Quo modo? cum senibus. Etsi autem allusio conceinna esse posset ad legitimos coetus, ubi Deo assident seniores tanquam eius vicarii: subscribo tamen receptori sententiae, Deum litem suscipere contra senes populi sui. Itaque respondet hic locus sententiae Davidis, Deus stabit in coetu deorum: id est, quamvis nunc principes omnia impune agere videantur, nec quisquam eorum libidinem et intemperiem cohibeat: aliquando tamen Deum sibi praeesse sentient, eique gestorum omnium rationem reddituri sunt. Has reprehensiones non satis aequo animo tulisse iudices illius temporis dubium non est. Nec enim tam graviter aut severe secum agi volunt, nec licere existimant: volunt enim penes se esse omnia, arbitrium suum haberi instar legis, licere sibi quidquid libet, omnes ipsis blandiri et applaudere debere, et in rebus pessime gestis assentari, neminem suarum actionum iudicem ferunt, imo nec se Deo ipsi subiei patiuntur. Quando igitur adeo sibi fraena laxant, ut neque monitiones, neque minas ullas ferre possint, propheta ipsos citat ad tribunal Dei.

Principes autem electi populi honorifice vocantur per concessionem, quod etiam notandum est, quia dignitate sua putabant se veluti privilegio quodam exemptos et legibus solutos: et quamvis profani reges et principes redderent rationem, se tamen esse sacrosanctos. Putabant ergo se omni reprehensione superiores, nec minis secum et terroribus, quasi cum profanis hominibus agendum esse. Propterea nominatim exprimit Isaias, Dominum non cum principibus quibuscumque solum acturum, sed etiam cum fastuosis hypocritis, quibus populum suum commiserat.

(*Et vos perdidistis vineam.*) Satis trita est Vineae metaphora, ubi de populo, praesertim Israelitico, agitur. Et hac voce nunc crimen duplicat propheta, quod populo, quem Deus singulari amore amplexus fuerat, non magis pepercerint, quam si in gente profana dominati essent. Est etiam em-

phaticum pronomen, 'Vos. Alloquitur enim ipsos vinitores, qui quum excolendae vineae praefecti essent, eam tanquam ferae bestiae depastae sunt. Proinde in eo crudelitatem ipsorum non parum amplificat. Quanta enim perfidia fuit, perdere quod conservare et tueri debebant? Ostendit autem Dominus hac similitudine, quantam suorum curam gerat, et quam unice ipsos amet. Non modo quia eius vinea et haereditas vocatur Ecclesia: sed dum eorum perfidiam et scelus se laturum negat, qui tyrannide dominati fuerint. Speciem unam subiicit, ex qua reliquae vitae eorum partes agnosci poterant, Praedas et spolia pauperum apud ipsos esse. Atqui principum aedes instar sacrarii cuiuspiam esse deceret. Occupant enim sedem Dei, quae omnibus sacrosancta esse debet. Summum igitur sacrilegium est, e sacrario spoliarium efficere. Auget crimen, quum addit, *pauperis*. Est enim omnium sceleratissimum saevitiae genus rapere ab egeno et paupere, qui se ipsum tueri nequit, quem etiam iuvare oporteret.

15. (*Quid vobis.*) Species quoque alias enumerat, ex quibus appareat, superbe, crudeliter, contumeliose fuisse dominatos. Nec enim oportuit prophetam omnia sigillatim recensere, quaecumque in principibus reprehensione digna erant: quia ex his paucis constat, quam iniusta, immanis et tyrannica esset ipsorum dominatio. Quo vero pauperes confugient, nisi ad magistratum, qui pater patriae esse et miseris opitulari debet? Propterea utitur vehementia interrogationis, *quid?* ac si diceret: Quae est ista audacia? quanta ferocia ac barbaries, sic pauperum tenuitate abuti, ut nulla in parte ipsis parcatis? Duabus enim metaphoris notatur saeva oppressio cum fastu coniuncta.

(*Dictum Iehovae.*) Ne minus quam par erat haberet auctoritatis obiurgatio, Dei personam in medium producit. Subest enim tacita antithesis: non esse haec velut ex hominis ore accipienda: sed Deum ipsum accusationis esse autorem, et persequi istas iniurias, ideoque tandem ipsas ulturum. Nam qui in aliquo honoris gradu constituti sunt, tam impotenter sese efferunt, ut omnium monita et dicta negligent. Eorum igitur supercilio maiestatem Dei opponit: ne audeant serias et graves eius minas contemnere. Interim meminerimus, non sic accipi debere hunc locum, quasi propheta tantum de misericordia Dei concionetur. Postquam enim universalem omnibus ultionem denunciavit, nominatim petit ipsa capita: ut neminem Dei manum evadere posse ostendat. Atque hic est argumentum, quod vocant ■ maiore ad minus: Quomodo parceret Dominus vulgo ignobili, quum etiam de principibus ipsi poenas sumpturus sit, quod vineam corruerint?

16. (*Superbiunt Filiae Sion.*) Sequitur alia comminatio adversus mulierum ambitionem, luxum

et superbiam. In his autem propheta certum ordinem sequutus non est: sed ut res postulare videbatur, nunc haec, nunc alia vitia reprehendebat: deinde habita concione, summam eius paucis comprehendebat, quemadmodum capite primo dictum est. Invehitur ergo in vestes sumptuosas et supervacuum ornatum: quae certa erant signa vanae ostentationis. Et semper, ubi excessus est in cultu et nitore, ambitio perspicitur: ac plura vitia fere inter se coniuncta sunt. Unde enim luxus in viris et mulieribus, nisi e superbia? Primum igitur superbiam merito taxat, ut fontem mali, eamque a signo indicat: ab incesso scilicet: quod mulieres erecto collo ingrediantur. Quemadmodum enim modestiae signum est, demittere vultum (ut etiam profani scriptores testati sunt) ita nimium attollere arrogantiae est. Neque erecta cervix in muliere quidquam praeter superbiam efflare potest. Et sane prudenter a fonte ipso orditur propheta. Nam si a signis initium fecisset, veluti a vestibus, incesso et eiusmodi, obicere promptum erat, animum nihilominus rectum et purum esse: nec vero si elegantius et ornatius paulo vestiantur, esse tamen causam idoneam, cur tam acerbis vocibus ipsas incesseret et citaret ad tribunal Dei. Ergo ut vanis accusationibus obviam eat: interius vitium detegit, quod se in toto externo habitu profert. Quod addit de *Oculis vagantibus*, affectum impudicum notat, cuius in oculis indicium ut plurimum esse solet. Oculi enim impudici, nuntii sunt impudici cordis: honestae vero matronae, oculos in se collectos, non vagos aut instabiles habent.

(*Plaudendo*.) Hoc pertinet ad indecoram gestulationem quae lasciviam prodit. Est autem incertum, an in crepidis suis mulieres crepitacula gestarint, quae in ipso incesso resonarent, an vero ingressu ad numeros aptato imitatae sunt saltatriculas, quoniam ab illis saeculis indumentorum forma valde immutata est: libenter tamen recipio illam interpretationem, quod sonitum ambulando ediderint: hoc enim vox ipsa satis innuit.

17. (*Ideo decalvabit.*) Est hic copula loco particulae causalis, denunciat enim, quod nec blandis monitionibus, nec verbis ullis corrigi possint. Dominum longe aliter cum ipsis acturum esse, ne tantum sermone asper sit ac severus, sed manu armata ad ultionem formidabilis prodeat. Itaque quemadmodum proterviam suam a capite ad pedes ostentaverant: ita significat Dominum in omnibus partibus corporis signa ultionis suae demonstraturum. A capite ergo incipit, ubi praecipuus est decor: et reliquas partes deinde persequitur. Est autem observandum, haud frustra prophetam adversus mulierum luxuriam tanta vehementer et contentione invecum esse: quum enim laborant

multis vitiis, tum isto maxime quod insana ardent cupiditate sese ornandi. Nam quum avarae sint natura, sumptui tamen nulli parcunt, quo se ornent: deducunt etiam de cibo, geniumque fraudant, quo elegantius et pretiosius induantur. Tanta est eius vitii corruptela, ut alia omnia exsuperet. Testantur historiae quantas Romae turbas mulieres excitarint ob legem Oppiam, quam alii sancitam, alii abrogatam volebant: atque in eo negotio nihil ob earum turbas aut graviter aut moderate actum est. Nec vero exempla longe petenda sunt, quum infinita apud omnes fere nationes exstent, sitque vitium omnibus saeculis pervulgare. Quoniam vero acuti et solertes sumus comminiscendis excusationibus, quibus luxum et intemperiem nostram tegamus: ideo propheta totius mali fontem quasi digito indicavit, nempe insanam istam ambitionem, ut iam dictum est, qua abrepti homines sese ostentare atque inter alios eminere volunt. Nam quo sint magis conspicui, vestium ornatu splendere cupiunt, quo oculos aliorum in se convertant. Postquam vero propheta manum ad mali fontem direxit, species multas enumerat, ut quasi in medium proferat mulierum ineptias. Earumque longum catalogum recenset, quod in illis coacervandis nihil sit muliere curiosius. Infinita enim figmenta gignit nec immerito iis mundi nomen veteres imposuere. Sunt enim fere tam infinita, quam singulae mundi partes, si in unum congerantur. Itaque videtur hic propheta excutere arculas muliebres, et proferre in medium quas in iis reconditas habent pomparum nugas, in quibus quo vehementius delectari et gloriari solent, curiosa earum stultitia unicuique magis perspicua esse possit. Non est igitur supervacanea haec enumeratio, quantumvis verbosa, qua inexplibilis cupiditas traducitur. Quod ad species attinet, ego illis explicandis non immorabor, quum etiam peritissimi Hebraeorum in quibusdam dubitent, neque certo formas istas ornamentorum possint distinguere. Satis est si summam rei et prophetae scopum teneamus: nempe congestas in acervum, et numeratas esse has nugas, ut ex ipsarum multiplici varietate sic pateat luxus et ambitio, quibus excusatio nulla afferri queat. Nimiae enim impudentiae esset, dicere ad tegendum corpus necessaria esse, quae praeter naturam excogitat frivola mulierum vanitas. Quot vero hic refert, quae neque requirit natura, neque necessitas, neque honestas? quorsum enim monilia, bullae, innaures, et reliqua eiusmodi? Unde satis perspicuum est, supervacuum congeriem nullo praetextu tegi posse: luxum esse immoderatum, quem cohiberi aut fraenari operae pretium est: saepe etiam lenocinia esse effeminandis animis, atque ad libidinem incitandis. Itaque nihil mirum est quod propheta in hoc vitium tantopere invehitur gravesque poenas denunciatur.

24. (*Pro suavi aromate, putredo.*) Constat regionem illam aromatum copia abundare: nec dubium esse debet, quin odorum illecebris, quemadmodum caeteris in rebus, luxu diffuserint. Videmus enim apud eas nationes quae ab oriente longissime ab-sunt, neque locorum intervalla, neque sumptum impedimento esse, quo minus in iis luxuriuntur. Quid fiet in redundanti copia? qua et libidinem irritari, et luxum augeri certissimum est. Unguentis igitur et odoribus varie abusos esse significat. Ingenuosa enim est hominum cupiditas, nec unquam satiari potest.

(*Pro cinctura, laceratio.*) Alii Defluxum verterunt, quod Dominus discinget. Vult autem res vehementer contrarias inter se opponere: quod quum antea curiose praecinctae et ornatae incederent, postea lacerae et nudae futurae sint. Opponit etiam calvitium cincinnis: quod non ad modestiam sed ad luxum capillos componerent. Item balteo saccum, sive fuerit balteus, sive aliud cinguli genus, certum est Prophetam significasse zonam, quae singulari in pretio erat. Item adustionem venustati: quoniam elegantiores mulieres vix in solem prodire audent, ne adurantur: hoc ipsis eventurum significat. Denique hic tam viri quam mulieres monentur quam sobrie donis Dei, tam in victu quam in vestitu, totoque vitae cultu utendum sit. Dominus enim luxum ferre non potest, ac necesse est omnino ut graviore poena ipsum ulciscatur: quando quidem levio-re castigatione modus imponi nequit.

25. (*Viri tui in gladio.*) Sermonem convertit ad Ierosolymam totumque regnum Iuda. Postquam enim ostendit totum corpus tabe infectum esse, nec ullum membrum a contagione esse purum, ac ne mulieribus quidem pepercit, revertitur ad generalem doctrinam. Neque enim quadraret singulis feminis dari plures viros. Deinde quod proxime sequitur, non nisi in gentem ipsam competit. Speciem vero poenae designat, quod Deus bellis affliget totum populi robur. Hinc portarum luctus, quem acceptis cladibus fore denunciat. Significat enim, ubi maxima erat frequentia et celebritas, non nisi horrendam solitudinem fore. Scimus tunc in portis habitos fuisse conventus. Sicuti ergo portas quodammodo exhilarat civium multitudo: sic etiam tristes dicuntur deformi sua vastitate. Neque tamen infitior quin Ierosolymam comparet moestae mulieri et lugenti suam viduitatem: nam iacere in terra mos fuit lugentium, sicuti populus ille caeremoniis et signis exterioribus magis addictus fuit, quam mores nostri ferant. Summa tamen est, urbem fore incolis desertam.

CAPUT IV.

1. *Apprehendent itaque in die illa septenae mulieres viros singulos dicentes, Pane nostro vescemur, vestimentis nostris induemur, tantum invocetur¹⁾ nomen tuum super nos, tollasque probrum nostrum.* 2. *In die illa erit germen Iehovae in pulchritudinem et gloriam: et fructus terrae in praestantiam et decorem: nempe in liberatis Israelis.* 3. *Et eveniet ut qui reliquus fuerit in Sion et residuus manserit in Ierusalem, sanctus vocetur, omnesque Ierosolymis inter vivos²⁾ adscripti erunt.* 4. *Quum scilicet Dominus eluerit sordes filiarum Sion, et sanguines Ierusalem expiaverit e medio eius, et in spiritu iudicii et in spiritu incendii.³⁾* 5. *Et creabit Iehova super totam habitationem montis Sion, et super omnem coetum eius, nubem et obscuritatem interdiu: noctu vero splendorem ignis flammantis: quia super omnem gloriam erit protectio.* 6. *Eritque obumbratio per diem in umbram ab aestu, in refugium et latibulum a nimbo et imbre.*

IN CAPUT IV.

1. (*Apprehendent.*) Prosequitur eundem sermonem. Nec dubium est quin uno tenore habita fuerit haec concio. Certe hic versus a superioribus minime separari debuit. Hac enim circumstantia melius exprimit qualis futura sit vastatio et clades quam nuper denunciaverat Iudaeis. Nam hypocritae nisi geminetur terror, vel ad minas surdi sunt, vel eas extenuant, ut nunquam satis eos afficiat Dei severitas. Ergo hic ab effectu ostenditur cladis propinquae atrocitas, ne sibi facile exitum promittant. Ac si diceret, Ne putetis mediocrem fore quae vos aliqua ex parte tantum diminueat. Nam extrema internecio vos manet, ut vix septem mulieribus vir unus reperiatur. Atque huc pertinet verbum Apprehendere. Est quidem a sexus verecundia alienum, ut mulier ultro se viro offerat. Atqui propheta non hoc modo facturas dicit, sed quasi iniecta manu septem retenturas virum unum, tanta erit raritas. Cladem etiam amplificat quod proxime sequitur, Pane nostro vescemur, etc. Nam quum proprium viri sit munus uxorem cum familia alere, iniquis conditionibus virum sibi quaerunt mulieres dum eum exonerant omni cura suppeditandi victus. Summam igitur virorum paucitatem esse oportet, ubi plures feminae non solum deposito pudore virum unum ambire coguntur, sed ne hanc quidem pactionem refugiant, ut sibi victum procurent ipsae, nec aliud postulant quam a viro in fidem coniugii admitti.

¹⁾ Vel, censeamur tuo nomine.

²⁾ Vel, ad vitam.

³⁾ Vel, ardoris.

(*Invocetur nomen tuum.*) Latine reddi potest, Censeamur tuo nomine. Mulier enim quum transit in familiam viri, eius nomine censetur, et proprium perdit: quandoquidem vir ipsius caput est. Unde ei velum subiectionis signum est, et Sarae dicebat Abimelech, Abraham vir tuus operimentum erit capiti tuo. Quod si innupta maneat, latet sub nomine familiae suae. Hanc autem istius loquutionis veram significationem esse satis constat ex 48. cap. Geneseos: ubi Iacob nepotibus suis benedicens ait, Nomen meum et patrum meorum, Abraham et Isaac, in ipsis invocetur, id est censeantur in nostra progenie, sintque participes foederis, nec unquam abalienentur, quemadmodum Esau et Ismaeli contigit. Sic et profani scriptores loquuntur. Apud Lucanum libro secundo Martia redire ad Catonem volens:

... Da tantum nomen inane
Connubii: liceat tumulo scripsisse, Catonis
Martia.¹⁾

Dicunt autem *Colliges probum nostrum*: quoniam mulieres quodammodo probrosae videntur, quum viros non reperiunt: non solum quia despici videntur quasi indignae, sed quia in populo veteri praecipua Dei benedictio erat soboles, ideoque sollicitas fore dicit propheta de eluendo hoc probro, omnique ad eam rem persuasionem usurans. Denique significat tantam fore cladem, quae omnes propemodum viros absumat.

2. (*In die illa erit germen.*) Opportune subiicitur haec consolatio, quia dirae illius cladis nuncio absterri poterant pii ac secum ambigere quomodo in ruina populi stabile futurum esset Dei foedus. Haec enim longe inter se dissident, populum fore instar arenae maris, et tamen horrenda strage sic periturum, ut in reliquiis nulla esset superstes dignitas, nullus splendor, ac nullum fere nomen. Suo igitur et communi prophetarum more mature occurrit Isaia, et addita consolatione mitigat immodicum terrorem, ut fideles ecclesiam nihilominus salvam fore confidant, ac bona spe sustentent suos animos. Sicut ergo de instauratione montis Sion disseruit secundo capite, ita nunc promittit exorituram novam ecclesiam: sicuti germen in agro prius inculto nascitur. Locus hic quidem vulgo de Christo exponi solet: et quum per se plausibilis sit opinio, plus coloris accedit ex dicto Zachariae: Ecce vir cuius nomen erit Germen (Zach. 6, 17). Hoc idem etiam confirmat, quod propheta non simpliciter, sed cum adiectione honorifica loquatur de hoc germine. Ac si Christi divinitatem commendare propositum esset. Postea quum addit Fructus terrae, hoc ad humanam naturam referunt. Sed omnibus propius

expensis, non dubito germen Dei et fructum terrae accipere pro copioso et insolito gratiae proventu, qui famelicos recreabit. Perinde enim loquitur, ac si terra post vastationem sterilis et squalore obsita nullum germen in futurum promitteret: quo magis in subita foecunditate optabilem reddat Dei gratiam: ac si agri ieiuni et steriles inexpectatam herbam producerent. Atque haec metaphora satis est scripturae familiaris, Dei dona in mundo germinare. Psal. 85, 12, Veritas e terra germinabit, et iustitia e coelo prospiciet. Ita infra 45, 8, Aperiat se terra et germinet salutem: quibus uberem tam spiritualis quam terrenae benedictionis copiam notari certum est. Et hunc esse praesentis loci sensum, ex contextu liquet. Sub iicitenim continuo post Isaia, fore in decus et splendorem liberationi Israel, hoc est, numero residuo, quem Dominus ab interitu eripiet. Nam nomen פליטה quod verti solet Evasio, hic sicut aliis pluribus locis est collectivum. (Porro¹⁾ beatae foecunditatis quam promisit, fruitionem addicte electis: ideoque pronunciat sanctos fore, qui erunt superstites.) Huc quidem spectat prophetae consilium, gloriam Dei fore illustrem, quum exorietur nova ecclesia: ac si ex nihilo crearet sibi populum (ac bonis omne genus locupletaret). Qui restringunt ad Christi personam, ridiculos se faciunt Iudaeis, ac si prae inopia scripturae locos in suum commodum torquerent. Sunt autem alii scripturae loci ex quibus plenius evincere licet Christum esse verum Deum et verum hominem, ut nihil hic opus sit philosophari. Interea de regno Christi hic agi fateor, in quo fundata fuit ecclesiae restitutio. Notandum vero est, consolationem non promiscue ad omnes dirigi, sed tantum ad reliquias, quae mirabiliter e faucibus mortis ereptae fuerint. Caeterum quia frigida videri poterat consolatio, si tantum dixisset exiguum numerum fore salvum, de magnifica gloria et decoro splendore concionatur, ut sperent fideles, nihil damni fore in diminutione illa: quia non in multitudine posita est ecclesiae dignitas: sed in puritate, dum electos suos Deus spiritus donis magnifice et gloriose exornat. Unde utilissima doctrina colligenda est: quamvis scilicet rari sint admodum fideles, quando velut ab incendio erepti fuerint, gloriosum tamen inter ipsos Deum fore, nec minus illustre magnificentiae suae specimen inter ipsos, quam inter multos, exhibiturum.

3. (*Et eveniet.*) Prosequitur eandem sententiam, ubi populi colluvies profligata fuerit, quod restabit

¹⁾ Quae hic uncis includimus additamenta posthuma sunt ex auctoris schedis desumpta. Anno 1559 legebatur: Sed adhuc potest esse duplex sensus, Vel quod ipsi liberati erant fructus gloriae et germen decoris, vel quod inter ipsos germinabunt Dei gratiae. Mihi prior expositio magis probatur: quia videtur proximo versu explicationem addere propheta, ubi dicit, Sanctos fore qui erunt superstites.

¹⁾ Luc. II, 342.

purum et sanctum fore. Quod ita resolvunt quidam, vocandos esse sanctos qui inventi fuerint scripti in libro vitae, nimis restrictum mihi videtur. Potius seorsum legenda sunt haec duo membra, omnes qui residui erunt in Sion fore sanctos, et qui superstites erunt in Ierusalem scribendos esse in libro vitae. Et repetitio haec Hobraeis satis frequens est atque usitata, ubi idem beneficium Dei variis elogiis praedicant prophetae. Sicuti quum dicitur, In Ierusalem erit salus, et in Sion remissio peccatorum (Ioel. 2, 32), eodem utrumque referri debet. Magis tamen extollitur Dei gratia, quum salutis causa in gratuita venia ponitur. Similis est huius loci ratio. Mundam enim ecclesiam fore dicit sordibus abstersis, et quicumque in ea locum habebunt, vere electos Dei fore. Iam hoc in externam ecclesiam non omnino competere certum est, ubi plerique admixti sunt titulo tenus fideles qui nihil dignum sua professione habent, imo qui tanquam paleae in area exiguam copiam bonorum numero superant. Et quamquam Deus exsilio Babylonico velut cribro multas paleas excusserat, scimus tamen longe adhuc a legitima puritate abfuisse ecclesiam. Sed quia tunc aliqua ex parte apparuit imago eius puritatis, quae vere et solide conspicua erit postquam segregati fuerint agni ab hoedis, Isaia suo more de primordiis illis loquens, complectitur continuum tempus usque ad finem, dum praestabit Deus in solidum quod tunc incepit. Idem et quotidie fieri videmus. Quamvis enim castigationibus et poenis non omnibus maculis in totum purgetur ecclesia, sublatis tamen inquinamentis, partem sui nitoris recuperat. Ita nullum ex flagellis damnum patitur: quia sic minuitur, ut multos hypocritas evomendo tantundem levetur: quemadmodum aegro corpori non nisi purulenta vel foetida materia eiecta restitui potest sanitas. Hinc redit ad nos utilissima consolatio: quoniam semper multitudinem appetere, atque ex ea ecclesiae conditionem aestimare solemus. Atqui hoc potius optandum esset, ut pauciores essemus, atque in nobis omnibus reluceret gloria Dei. Sed quia alio nos ducit nostra gloria, eo fit ut numerum potius hominum, quam paucorum virtutem spectemus. Colligendum est etiam quae vera sit ecclesiae gloria: vere enim floret, cum sancti in ea locum habent: tametsi pauci et despicabiles mundo, florentem tamen et optabilem eius statum reddunt. Sed quia nunquam futurum est in hoc mundo, ut sancti in ecclesia soli locum occupent, patienter ferenda est permixtio. Interim pro beneficio non vulgari habendum, quoties ad legitimam munditiam propius accedit. Per scriptos in libro vitae iam diximus intelligi Dei electos, ac si diceret, resecandam esse profanam turbam, quae tantum in terra nomen habet. Alludit autem propheta ad communem

Calvini opera. Vol. XXXVI.

scripturarum usum: sicuti quum Moses Exodi 32 (v. 32) optat potius deleri ex libro vitae, quam totus populus pereat. Christus autem apostolis dicit: Gaudete quod nomina vestra scripta sunt in coelo. Item Ezech.: In catalogo populi mei scribentur. Etsi autem non alius Deo liber est, quam aeternum suum consilium, quo nos pro filiis adoptans praedestinavit ad salutem: similitudo tamen haec nostrae ruditati optime convenit: quia non aliter mens nostra conciperet gregem suum Deo notum esse, ne quis ex electis a vita unquam excidat. Quum ergo suos habeat Deus quodammodo descriptos, decretum adoptionis, quo aeterna illis beatitudo fixa manet, liber vitae dicitur. Reprobi vero etsi ad tempus filiis Dei videntur pares esse, ab hoc tamen catalogo alieni sunt: sicuti videmus eos excuti, dum suos colligit et segregat. Ac huius quidem rei complementum non ante diem ultimum exstabit: quia tamen filiis Dei, dum constanter deficientibus reprobis perseverant, sancitur sua electio, non leve in malis solatium est, quum tentationibus agitati non excidunt a gradu.

4. (*Quum eluerit.*) Eandem adhuc sententiam prosequitur. Nam quum vulgo existiment ecclesiam ex cladibus quibus imminuitur multum detrimenti accipere: propheta in contrariam sententiam magis ac magis insistit. Et nunc ad refellendum illum errorem ratiocinatur a contrario, quod scilicet potius hoc modo eluat Deus ecclesiae suae sordes et corruptelas removeat. Per *Sanguines* intelligo non homicidia tantum vel atrociora scelera, sed immunditias et inquinamenta omnis generis. Est enim ἀναδ' ἡλώσας in hac metaphora, qua rem eandem bis inculcat. Nam quod prius dixit sordes in genere, nunc in specie sanguines, quasi menstrua, aut aliud simile appellat. In summa, ostendit fructus qui sequuntur ex flagellis Dei. Iis enim maculae nostrae eluuntur. Nam ubi impune grassatur impietas, simul cum aliis corrumpimur. Quamobrem necesse est ut nos serio admoneat Dominus, et instar medici, purget, secet, atque etiam interdum urat.

(*In spiritu.*) Iudicium pro rectitudine accipit, ab ipso effectu: ubi scilicet res collapsae in pristinum statum restituuntur. Addit spiritum ardoris quo sordes exuri ac consumi debent. In quo duo notanda sunt: primum expiationem ecclesiae fieri per spiritum: deinde spiritum ipsum ab effectibus habere nomen nunc iudicii, nunc ardoris. Perinde ac si diceret, Iudicium spiritus, Incendium spiritus. Quoties ergo eiusmodi loquutiones in scripturis occurrunt, Dominus haec faciet in spiritu veritatis, potentiae, iustitiae: possumus hoc modo sermonem vertere, potentia, veritate, iustitia spiritus. Sic enim in nobis spiritus Dei operatur, a quo nostrae salutis initium et finis est. Ex his igitur epithetis

qui sint praecipui effectus ipsius observandum. Dominus spiritu suo affectus nostros concoquit, ut nos reformet rectosque efficiat. Nomine *iudicii*, declarat quid in restitutione ecclesiae praecipuum sit: quum scilicet in legitimum ordinem restituuntur vel confusae res vel collapsae. Ardor autem, modum et rationem designat, qua Dominus eam suo nitore restituit.

5. (*Super omnem habitationem.*) Ac si diceret nullum fore angulum montis Sion, in quo Dei gratia non reluceat. Habitationem et conventum pro eodem accipio. Nec enim conventum pro congregatione posuit, sed pro loco in quo homines conveniunt. Porro notare volens plenam benedictionem, alludit ad id quod refert Moses, quum Dominus a servitute Aegyptiaca populum liberavit, et misit columnas nubis interdiu, noctu vero columnas ignis. Hoc enim prophetis usitatum est, quum insigne aliquod beneficium proponunt, redemptionem illam ex Aegypto, velut insigne Dei opus, in memoriam revocare. Tunc enim maxime explicuit Deus immensas gratiae suae thesauros in constituenda ecclesia, nec ullum beneficentiae documentum omisit, quo testata fieret eius populi felicitas. Hoc vero imprimis fuit memorabile, nubis tegumento arceri interdiu nimium calorem, noctu praeire columnam ignis, ne in devia loca aberrarent. Summa huc redit, quum ecclesiam Deus ab exsilio Babylonico colliget, non minus splendidum et nobile fore redemptionis genus, quam dum olim populus egressus erat ex Aegypto: non quod medio itinere inter Babylonem et Iudaeam, sicut in deserto, nubes et columna ignis comitatae reduces fuerint: sed quia aliis modis non minus insignibus gratiae suae et favoris testimonium patefecit: perinde ac si quis hodie diceret, Illuminabit nos Deus spiritu suo igneo, dabit linguas dissectas, quibus evangelium per totum orbem spargatur. Neque enim hoc praecise accipere deceret, quasi mittendus esset e coelo spiritus sub visibili illo signo: sed miraculum revocaretur in memoriam, ut eandem Dei potentiam in restituenda ecclesia hodie sperare discerent fideles, quam olim experti sunt apostoli. Adde quod propheta hoc loquendi modo continuum benedictionis tenorem commendat, ac si diceret, Non modo ad vos liberandos Deus semel momento manum suam extendit, sed quemadmodum patribus vestris semper adfuit in deserto, sic vos etiam redemptos usque ad finem tuebitur. Quod statim addit, *Super omnem gloriam*, pendet ex superiore dicto, Germen quod rursus oriturum erat fore in gloriam. Perinde est igitur ac si diceret, Super eos qui notam et insignia liberationis suae gestabunt. Forte etiam alludit ad locum Exodi (12, 23) ubi refertur signatas domos ab angelo ultore fuisse absque noxa praeteritas. Sicut enim tunc aspersio sanguinis in salutem fuit

protectio: ita promittit Isaias fideles sub Dei signo tutos fore. Idque diligenter notandum est, quia monemur non aliter gratiae Dei nos fore participes, quam si eius imaginem gestemus, ac in nobis reluceat eius gloria.

6. (*Eritque obumbratio.*) Quamvis confirmet propheta quod iam attigimus, nempe Deum fore perpetuum suis ducem usque dum ad metam nos perduxerit: monemur tamen fideles variis aerumnis semper esse obnoxios. Aestus enim et algores et frigora, et duriora etiam mala ipsos vehementer premunt: quum e periculo aliquo liberantur, in aliud incidunt. Verum haec optima consolatio, quod adversus omnia incommoda sola Domini umbra sufficiet. Eos enim sic conteget, ut nihil ipsis nocere aut quidquam incommodi afferre possit. Tametsi igitur nos undique variae elades et aerumnae circumdant, Dominus tamen promittit se adfuturum: sicut in Psalmo (121, 6) dicitur, Per diem sol non uret te, neque luna per noctem: quia Dominus custodit, etc. Superest tantum ut sequamur vocationem nostram, et fideliter officio fungamur. Communis probis et improbis haec conditio est, ut varia incommoda sustineant: sed improbis nulla sunt refugia, nulla latibula quibus se contegant, eosque penitus obrui necesse est. Piorum vero beata est conditio, quia tametsi algeant et frigeant, tutum tamen eis in Deo perfugium est. Sed gloriam illam in nobis relucere oportet, de qua prius dictum est: alioqui haec nullo modo ad nos pertinebunt. Quod si gestemus Dei notam, quoties tempestas ingruet, nobis ipsum praesidio fore confidamus.

CAPUT V.

1. *Cantabo agedum pro dilecto meo canticum dilecti mei ad vineam suam. Vineam fuit dilecto meo in cornu filio olei. 2. Eam sepiverat et elapidaverat et plantaverat, ut vineam electam: turrim aedificaverat in medio eius et torcular in ea construxerat. Itaque speravit ut produceret uvas, et produxit labruscas. 3. Nunc igitur, habitator Ierusalem et vir Iuda, iudicate inter me et vineam meam. 4. Quid facendum fuit amplius vineae meae quod non fecerim ei? quomodo exspectavi ut proferret uvas, et tamen produxit labruscas? 5. Et nunc ostendam, agedum, vobis quid ego facturus sim vineae meae: auferam sepe me eius ut sit in depastionem, interrumpam maceriam eius ut sit in conculcationem. 6. Faciam ut sit deserta: non putabitur neque fodietur, et ascendet sentis et spina. Quin etiam nubibus praecipiam, ne super eam pluant. 7. Sane vinea Iehovae exercituum domus*

Israel est, et vir Iuda palmes eius delectabilis. Inde expectavit iudicium, et ecce oppressio: iustitiam, et ecce clamor. 8. Vae qui coniungunt domum ad domum, agrum ad agrum copulant, donec non sit locus: ut collocemini scilicet vos soli in medio terrae. 9. Hoc in auribus Iehovae exercituum. Si non domus multae in solitudinem redigantur, magnae et pulchrae absque habitatore. 10. Quin etiam decem iugera vineae facient batum unum, et semen cori reddet ephi. 11. Vae qui mane surgunt ad sectandam ebrietatem, et qui tempus ad noctem extrahunt, dum vinum accendit eos. 12. Et est cithara, lyra, tympanum, tibia et vinum in conviviis eorum: opus autem Iehovae non respiciunt, nec opus manuum eius considerant. 13. Propterea in captivitatem abiit populus meus, quia non fuit praeditus scientia: et gloria eius, viri famis, et multitudo eius aruit siti. 14. Propterea dilatavit infernus animam suam, et os suum distendit absque modo, descenditque gloria eius, et multitudo eius, et opulentia eius et qui laetatus est in ea. 15. Et incurvabitur homo, et humiliabitur vir: oculi inquam sublimium humiliabuntur. 16. Exaltabitur autem Iehova exercituum in iudicio, et Deus, qui sanctus est, sanctificabitur in iustitia. 17. Et pascentur agni secundum rationem suam: et desolata pinguium advenae comedent. 18. Vae trahentibus iniquitatem in funibus vanitatis, et tanquam vinculis plaustrum peccatum. 19. Qui dicunt, Acceleret, festinet opus eius, ut videamus: appropinquet ac veniat consilium Sancti Israel, ut sciamus. 20. Vae qui dicunt malo bonum, et bono malum: qui faciunt lucem ex tenebris et tenebras ex luce: qui vertunt amarum in dulce, et dulce in amarum. 21. Vae sapientibus in oculis suis, et qui coram se ipsis sunt prudentes. 22. Vae qui fortes sunt ad bibendum vinum, et viris fortibus ad miscendam potionem. 23. Qui iustificat impium propter munus, iustitiam autem iusti tollunt ab eo. 24. Propterea sicut devorat stipulam lingua ignis et palea a flamma dissolvitur, sic radix eorum quasi putredo erit, et germen eorum quasi pulvis vanescet. Quoniam abiecerunt legem Iehovae exercituum, et eloquium Sancti Israel aversati sunt. 25. Idcirco exarsit furor Iehovae in populum suum, et extendens super eum manum suam percussit eum: et contremuerunt montes, fuitque cadaver eorum mutilum, proiectum in medio viarum: et in omnibus istis non est aversus furor eius, sed adhuc manus eius est extenta. 26. Et levabit signum ad gentes e longinquo: sibilabit genti ab extremo terrae: et ecce velox et levis veniet. 27. Non erit lassus, neque impingens inter ipsos: nullus dormitabit neque dormiet: non solvetur ulli cingulum lumborum, neque rumpetur corrigia calciamentorum eius. 28. Sagittae ipsorum acutae erunt, et omnes arcus extenti. Ungulae eorum quasi silex: et rotae ipsorum quasi turbo reputabuntur. 29. Rugitus eius sicut leonis, fremet instar leunculorum. Frenet atque

apprehendet praedam, spolia corradet, et nemo eripiet. 30. Fremet super eum in die illo, quasi fremitus maris: tum adspiciet ad terram, et ecce tenebrae tribulationis, et lux obtenebrata erit in coelis.

IN CAPUT V.

1. (Cantabo, aedum.) Diversum est argumentum huius capituli a superiore. Propheta enim statum populi Israelitici, qualiscunque erat, describere voluit: ut omnes vitia sua agnoscerent, atque ita pudor et displicentia sui eos serio respicientiae studio afficeret. Hic enim velut in speculo populus conditionis suae miseriam potuit contemplari. Placebat autem alioqui sibi nimium in vitiis, neque monitiones ullas aequo animo sustinebat. Quamobrem suam illi foeditatem palam et velut in tabula monstrari oportuit. Et quo plus haberet autoritatis, hac praefatione usus est: quoniam res insignes et praeclarae carmine describi solebant, ut omnium ore circumferrentur, et perpetuum exstaret earum monumentum. Quemadmodum a Mose descriptum esse canticum videmus, et alia pleraque, ut et privatim et publice omnia his vocibus personarent. Sic enim celebrior fit doctrina, quam si simplicius traderetur. Hac igitur ratione Isaia canticum hoc composuit, ut populo foeditatem suam magis conspicuam faceret. Nec vero dubium, quin ista magnifice et magis sonora voce tractarit, sicuti etiam magis exquisito artificio carmina componi solent.

(Dilecto meo.) Non dubium est quin Deum intelligat, ac si diceret, Carmen se in Dei gratiam compositurum, quo expostulet de populi ingratitude. Plus enim energiae habuit, inducere Deum loquentem. Sed quaeritur cur ipsum Isaia amicum vocet. Respondent nonnulli, quod consanguineus Christi esset et certe a Davide originem duxisse fateor. Sed hoc coactum videtur. Simplicius erit et convenientius, si ex Ioannis sententia (3, 19) dicamus, amicis sponsi committi ecclesiam: iisque prophetas annumeremus. Nec enim dubium quin hic quoque titulus ipsis conveniat, quando veteris populi mandata fuit cura, ut sub capite suo contineretur. Eos igitur zelotypos fuisse mirum non est, atque indigne tulisse, quum populus alio animi sui affectum conferebat. Prodit igitur Isaia in persona sponsi: est ut anxie sollicitus de sponsa, quae ipsi commissa est, conqueritur quod ea fidem coniugalem abruperit: eiusque perfidiam et ingratitude deplorat. Hinc agnoscimus non tantum Paulum sponsae Dei zelotypum fuisse, sed etiam prophetas omnes ac doctores, quotquot fideliter Domino servierunt. Atque hic titulus omnes Dei servos vehementer pungere ac expurgare debet.

Quid enim magis pretiosum homini quam uxor? vir profecto recti animi omnes ei thesauros posthabebit: et facilius alicui facultates suas quam uxorem committet. Fidelissimum censeat eum necesse est, apud quem coniugem unice sibi caram deponet. Dominus autem pastoribus et ministris ecclesiam suam velut caram coniugem committit. Quantae erit nequitiae, eam ignavia et negligentia nostra prodere? Quisquis eius conservandae studio non ardet, nullo praetextu excusari potest. Quod secundo loco addit רורי, tametsi primam syllabam mutat, eadem tamen significatio est cum priore. Utcunque alii patrualem, alii cognatum vertant, ego potius iis assentior, qui allusionem esse putant: debet enim poëta plus quam aliis scriptoribus concedi licentiae. Sic igitur composuit istas voces, et ad eas allusit, ut earum sono et rythmo memoriae consuli posset, iisque animi allicerentur.

(*Vinea fuit dilecto meo.*) Similitudo vineae satis frequens est prophetis: nec certe ista comparatione alia aptior reperiri potest. Ea enim ostendit duobus modis quanti Dominus ecclesiam suam aestimet. Nam neque ulla possessio vinea pretiosior est, et nulla etiam plus operae et assidui laboris flagitat. Non tantum igitur pretiosam sibi nos haereditatem esse docet, sed simul curam et sollicitudinem erga nos suam commendat Dominus. Initio cantici propheta commemorat beneficia quae Dominus in populum iudaicum contulerat: deinde explicat quanta fuerit populi ingratitude: tertio poenam quam sequi oportuit: quarto vitia populi enumerat: quia nunquam homines vitia sua agnoscunt nisi coacti.

(*In cornu.*) Initium hoc praedicat, quod Deus populum in beata statione locaverat, perinde ac si quis in colle amoeno et fertili vineam plantet. Nam per vocem Cornu locum editum, et qui supra planitiem eminet, intelligo: vulgo dicimus *un coustau*. Quod nonnulli ad situm Ierosolymae referunt, mihi frigidum videtur ac coactum. Potius ergo allegoriam suam contextit propheta. Et quod Deus populum hunc dignatus est in suam curam et custodiam suspicere, gratiam hanc plantationi vineae comparat. Melius enim in collibus, et altioribus locis, quam in planitie vites conseruntur. Et quemadmodum ait ille,

... apertos
Bacchus amat colles, aquilonem et frigora sylvae.¹⁾

Allusit igitur ad naturalem serendae vinae rationem: deinde similitudinem persequitur, non vulgare fuisse posuim huius loci. Nam filium olei vocans vel pinguedinis, uberem et maxime feracem intelligit: quod interpretes quidam ad Iudaeae fecunditatem restringunt, mihi non probatur: quia fe-

licem populi statum metaphorice describere voluit propheta.

2. (*Eam sepiverat.*) Assiduitatem et vigilantiam Dei praedicat in excolenda vinea, ac si diceret: Nihil fuisse ab eo praetermissum, quod requiri possit ab optimo patrefamilias et maxime provido. Neque tamen hic singula argute persequi libet, quemadmodum nonnulli faciunt, obseptam fuisse ecclesiam spiritus sancti praesidio, ut tuta esset contra diaboli incursus: torcular esse doctrinam: per lapides notari omnia errorum impedimenta. Simplicius fuit prophetae consilium, sicut attigi, Deum optimi agricolae partibus sedulo et liberaliter fuisse defunctum. Interim Iudaeos secum expendere oportuit, quot et quam variis Dei beneficiis exculti essent. Et hodie proposita vineae et ecclesiae similitudine debemus has figuras transferre ad Dei beneficia, quibus et amorem erga nos suum, et salutis nostrae curam testatur. In verbo Plantandi videtur inversus esse ordo, quia a plantatione initium potius fieri debuit quam a sepimento. Sed ita resolvo, postquam plantaverat, necessaria quoque omnia addidisse. Merito igitur ingratitude et perfidiam exprobat, quod dignos tam laboriosa cultura fructus non protulerit. Quod ne etiam nobis exprobraret Dominus, verendum est. Quo enim maioribus beneficiis ornati fuimus a Deo, eo foedior ingratitude nostra futura est, si iis abutamur. Non abs re suos ornat Dominus, vel ut speciem quandam inanem prae se ferant: sed ut uvae, id est, fructum optimum producant. Quod si frustrantur eum sua expectatione, sequetur poena quae hic a propheta praedicatur. Proinde commemoratio beneficiorum nos vehementer commovere, et ad gratitudinem stimulare debet. Praeterea nomen *Vinae*, praesertim adeo cultae, tacitam antithesin continet. Nam eo pluris facienda sunt beneficia Dei, quo minus vulgaria sunt, sed peculiaris benevolentiae pignora. Haec promiscua sunt, quod malos aequae ac bonos sole suo illustrat, iisque suppeditat quae ad victum et cultum necessaria sunt: sed foedus illud gratiae quod nobiscum iniit, quo nos evangelii luce illuminat, quanti fieri debet, cum eo potissimum suos dignetur? Cura ergo et diligentia, quam assidue excolendis animis nostris adhibet Dominus, potissimum consideranda est.

(*Itaque speravit.*) Hic conqueritur, populum qui tanta praestantia donatus fuerat indigne ac turpiter degenerasse, eumque accusat quod Dei beneficentiae non responderit. Nam pro suavis uvis dicit tantum vitiosos et amaros fructus tulisse. Certum quidem est Deum, sub cuius oculis sunt omnia, spe sua non falli instar mortalis hominis: imo in Cantico Mosis (Deut. 32, 15) palam declarat qualis futura esset populi pravitas, sibi ab initio non fuisse incognitum: Dilectus meus, inquit, ubi

¹⁾ Virgil. Georg. II. 112.

bene et pinguius fuerit saginatus, recalcitrabit. Non ergo magis in Deum cadit dubia spes, quam poenitentia. Nec vero hic subtiliter disputat Isaias, quid apud se Deus exspectaverit, sed qualiter se gerere debuerit populus, ne tam praeclara dona in nihilum redigeret. Sic evangelium iubet Deus promulgari in obedientiam fidei, non quod exspectet ab omnibus obsequium, sed quia solo auditu increduli redduntur inexcusabiles. Caeterum nihil est quod ad studium pie ac sancte vivendi magis nos animare debeat, quam dum spiritus sanctus, quae Deo praestamus officia, optimi saporis fructibus comparat.

3. (*Nunc habitator.*) Eos ipsos quibuscum litigat iudices constituit suae causae, quemadmodum fieri solet in rebus apertis et magis convictis, quam ut adversarius tergiversari queat. Summae igitur fiducia signum est, quod iubet reos ipsos pronunciare, an non ita res habeat. Nam paulo post clarius exprimit, in ipsos dirigi accusationem, quibus nunc iudicium defert. Quaerit autem primo quid desiderari possit ab optimo agricola aut patrefamilias, quod non ipse praestiterit vineae suae. Hinc colligit nihil esse excusationis, quod indigne fraudatus sit suo labore. Quanquam secundo membro videtur secum ipse expostulare, quod fructum aliquem gratum vel optabilem a tam scelerato populo exspectaverit, ut quum expectationi nostrae eventus non respondet, conquerimur ipsi nobiscum, atque indignamur nos male operam locasse apud ingratos, quorum pravitas nos cohibere debuerat: et fatemur nos merito delusos, quia nimis fuerimus creduli et faciles: simplicior tamen hic erit sensus, quum omnibus officii partibus defunctus fuerim, ac superaverim omnium vota in vineae meae cultu, qui fit ut tam iniquam mihi mercedem rependat? et pro fructu sperato, meram proferat amaritudinem? Si quis obiciat, remedium fuisse in manu Dei, si corda populi flexisset, frivola est quoad ipsos homines tergiversatio: quia eos constringit sua conscientia, ne culpam transferendo elabi queant. Et si enim efficaciter non penetret Deus spiritus sui virtute in corda hominum, ut eos sibi morigeros reddat, frustra tamen obstrepent hoc sibi defuisse, quando omnem ignorantiae praetextum satis superque tollit externa vocatio. Neque etiam hic de potentia sua loquitur Deus, sed negat se plus debuisse quam praestiterit.

5. (*Et nunc ostendam.*) Quia Iudaeos quasi proprio ipsorum ore damnatos tenet, simul adiungit, se fore ultorem contemptae suae gratiae, ut impune non effugiant. Neque enim satis ad ipsos movendos valida fuisset exprobratio, nisi poenam simul minatus esset. Denunciat ergo nunc, non fore inultum tantum scelus, quod improbe ab ipsis delusus fuerit. Haec autem vindictae summa est, donis quibus

abusi fuerant privatum iri, ubi Deus non modo subtraxerit suam curam, sed hostibus spoliandos exposuerit. Interim ostendit quam misera futura sit eorum conditio, ubi sua liberalitate eos fovere desierit. Unde sequitur, quod hactenus salva et integra stetit, singulari Dei beneficentiae debere acceptum ferri. Imo admonet quam variis adminiculis fuerit servata, et quam multa media ad eam pessumdandam intus et foris Deo suppetant. Nam et ablato eius praesidio praedam obviis quibusque, tam bestiis quam hominibus, fieri necesse est. Diruta, inquit, maceria calcabunt eam ac depascent pecora, vastabunt ac diripient praedones, sic deserta reddetur. Deinde quia fodiendo et putando operam Deus non dabit, sterilis etiam culturae inopia reddetur: surgent sentes et spinae quae palmites eius suffocent: imo Deus pluviam arcendo radices eius arefaciet. Hinc iam perspicitur quam multiplicibus armis instructus sit Deus ad ulciscendam nostram ingratitudinem, ubi suam beneficentiam contemptui nobis esse viderit. Pergit quidem in sua metaphora Isaias, et quo plus sibi attentionis conciliet, figuris orationem suam exornat: simpliciter tamen colligendum est, sicut innumeris beneficiis assidue nos Deus prosequitur, ita sollicitè cavendum esse, ne eorum contemptum, nunc hoc nunc illud subtrahendo, ulciscatur. Quantum vero ad ecclesiae regimen spectat, quo pluribus indiget subsidiis, eo etiam pluribus poenis obnoxia est, si perperam corrumpat quae divinitus ordinata sunt in eius salutem. Nec vero mirum est, si tot hodie incommoda vastitatem et solitudinem minentur. Quidquid enim mali nobis accidat, seu deficiat doctrina, seu praevaleant improbi, sive obrepant vulpes et lupi in ecclesiam, hoc totum tribuere convenit ingratitudini nostrae: quia fructum non reddidimus qualem decebat, fuimusque desides et otiosi. Agnoscamus ergo iram Domini, quoties merito tantis beneficiis, quae sponte offerebat, privamur.

7. (*Porro vinea Domini.*) Hactenus figurate loquutus est: nunc ostendit quorsum illud canticum pertineat. Prius detulerat iudicium Iudaeis: nunc demonstrat ipsos non tantum reos esse, sed etiam convictos teneri. Nec enim ignorare poterant beneficia quae acceperant a Deo: Vitem, inquit Psalmographus (Psal. 80, 9), transtulisti de Aegypto, eamque expulsis gentibus plantasti. Aperta autem et conspicua erat ingratitudo. Non persequitur Isaias omnes similitudinis partes, nec erat necesse. Satis enim fuit demonstrare finem in quem similitudo illa spectabat. Totus populus, vinea fuit: viri singuli, palmites. Ita universum populi corpus, ac deinde unumquemque privatim accusat: ut nemo posset se ab universali condemnatione eximere, quasi secum minimo expostulatum esset. Cur Vineae vocetur populus, satis perspicuum est: quoniam

Dominus eum elegit, et dignatus est foedere gratiae et aeternae salutis, innumerisque beneficiis prosequutus est. Initium est plantatio: sequitur deinde cultura. Adoptatus est ille populus, omnibusque rationibus excultus a Deo. Nec enim sufficebat adoptio, nisi Dominus eum assidue excoluisset beneficiisque suis ornasset.

Eadem apud nos doctrina hodie valere debet. Testatur Christus se vitem esse, in quam insiti excolimur a patre, quum munus agricolae erga nos obire dignetur Deus, ac sedulo praestare quae se in populum veterem contulisse exprobat, non mirum est graviter excandescere, si frustra et inutiliter operam consumat. Hinc illa comminatio, Omnem palmitem in me non ferentem fructum avellet, ac in ignem proiciet (Ioann. 15, 2).

(*Exspectavit iudicium.*) Incipit absque figura narrare, quam impie degeneraverint Iudaei, apud quos, sprete aequitate et iustitia, grassatum est omne iniustitiae et violentiae genus. In vocibus eleganti paronomasia utitur. Nam quum idem fere sonant, tamen contraria est significatio. מִשְׁפָּחַ Incipit iudicium significat: מִשְׁפָּחַ, Conspirationem sive oppressionem: צָרָה, Iustitiam: צֶדֶק, Oramorem et querimoniam eorum qui per vim et iniuriam opprimuntur: quae audiri non solent, ubi redditur cuique quod suum est. Caeterum duo commemorat quae praecipue requirit Dominus a populo suo, ut sunt veri fructus timoris Dei. Etsi enim praecedit ordine pietas: eam tamen ab officiis secundae tabulae describi absurdum non est. Inde ergo Dei contemptus merito coarguitur, quod in homines crudeliter saevierint: quia ubi regnat inhumanitas, extincta est religio. Nunc idem nobis dici intelligamus: ut enim plantatus fuit ille populus, ita et nos. Et revocandum in memoriam quod ait Paulus, Nos fuisse velut oleastros, quum ipsi essent vera et naturalis oliva (Rom. 11, 17). Nos ergo quum essemus alieni, insiti sumus in veram olivam, nos assidua cura excoluit et ornavit Dominus. Quales vero fructus proferimus? Certe non tantum inutiles, sed etiam acerbos. Maioris ergo ingratitudeis damnandi sumus: quum longe amplioribus beneficiis simus ornati ac cumulati. Et merito in nos competit ista expostulatio, quum vis et iniuria passim grassetur. Quum autem generalis doctrina non ita vehementer animos perstringeret, has duas species potissimum enumeravit propheta: ut quasi digito monstraret, quantum abesset ille populus a fructu quem bona vinea proferre debuerat.

8. (*Vae qui coniungunt.*) Nunc avaritiam et inexplabilem aviditatem reprehendit: unde fraudes, iniuriae et violentiae oriri solent. Nec enim per se damnari potest, si quis agrum agro, et domum domui coniungat: sed animum respexit, qui satiari nullo modo potest, ubi semel habendi cupiditate

accenditur. Describit ergo affectum eorum quibus nunquam satis est, nec ullae opes satisfaciunt. Tantus enim ardor inest avaris, ut omnia soli possidere cupiant, et quicquid obtinent alii, id sibi decedere et ereptum esse arbitrantur. Unde eleganter alicubi ait Chrysostomus, Avaros solem pauperibus, si possent, libenter erepturos esse. Nam communia etiam elementa invident fratribus, eaque libenter ingurgitant: non quo fruerentur, sed quia sic eos dementat sua cupiditas. Nec interea considerant se aliorum opera indigere, hominem per se nihil efficere posse: hoc tantum curant, ut quamplurima haurire possint: itaque devorant cupiditate omnia. Exprobat ergo avaris et ambitiosis tantam insaniam, quod alios e terra sublato vellent, ut eam soli possiderent, idioque nullum modum statuunt suae cupiditati. Quanta enim dementia est, eos expulsos quasi sibi noxios efficere, sibi quae locavit, et quibus haec communis sedes constituta est? Quod si voti potirentur, certe nihil perniciosius iis accidere posset. Nec enim soli arare, metere, aliaque ad victum necessaria efficere, sibi quae omnia subministrare possent. Sic enim Deus homines inter se coniunxit, ut alii aliorum opera et industria ageant: nec quisquam nisi insanus alios homines quasi sibi noxios aut inutiles reiciat. Ambitiosi vero sua gloria frui non possunt, nisi in multitudine. Quam ergo caeci sunt quum alios volunt abigere et summovere, quo soli regnent?

De amplitudine aedium idem dicendum est quod prius de agris diximus. Ambitio enim eorum notatur, qui in spatiosis et magnificis aedibus habitare cupiunt. Nec enim reprehendi potest, si is cui magna est familia, ampla etiam domo utatur: sed quum homines ambitione elati, accessionem supervacaneam aedibus faciunt, tantum quo laxius habitent, unusque domicilium et habitationem solus occupat quae pluribus sufficere posset, vana profecto ambitio est, et merito reprehendenda. Perinde enim agunt ac si eiectis caeteris soli domicilio et habitatione frui deberent: aliis vero aut habitandum sub divo, aut alia sedes quaerenda foret.

9. (*In auribus.*) Hic aliquid subaudiendum est. Intelligit enim Dominum interim sedere iudicem et cognitorem istarum rerum. Quia dum avari rapiunt, opesque suas coacervant, sua cupiditate excaecantur, nec intelligunt se aliquando rationem reddituros. Nunquam certe adeo obstupefacti sunt homines, quin iudicium aliquod Deo tribuant: sed ita sibi blandiuntur, ut putent Deum non attendere. Itaque in genere agnoscunt iudicium Dei: ubi ad speciem ventum est, sibi indulgent, nec eo sibi veniendum esse arbitrantur. Ubi autem admonuit, nihil horum fugere Dei oculos: ne otiosa putetur cognitio, mox addit, vindictam prope instare, et quidem interposito iureiurando. Nam in particula,

*Si non forma est iurandi scripturis usitata. Quo enim terrorem maiorem incutiat, sententiam suspendit aposiopesi. Poterat quidem plena oratione hanc comminationem exprimere: verum imperfecta magis dubium et ancipitem auditorem tenet: ideoque formidabilior est. Praeterea hoc reticentiae exemplo Dominus nos ad modestiam assuefacere voluit: ne simus licentiosi in execrationibus. Quid autem denunciat? *Domus multas redigendas in solitudinem.* Haec iusta poena est, qua Dominus avaritiam et ambitionem hominum castigat: qui quantuli ipsi essent non considerarunt, ut possent mediocritate esse contenti. Quemadmodum ille ridens insanam cupiditatem Alexandri gementis, quod ex philosophia Anacharsis plures mundos esse intelligeret, quum tot exhaustis laboribus nondum esset unius dominium adeptus:*

Unus Pelleo iuveni non sufficit orbis.
Aestuat infelix angusto limite mundi,
Ut Gyrae clausus scopulis parvaque Seripho.
Quum tamen a figulis munitam intraverit urbem,
Sarcophago contentus erit: mors sola fatetur
Quantula sint hominum corporacula.¹⁾

Exempla harum rerum quotidiana exstant: nec ea animadvertimus. Dominus enim velut in speculo ostendit, quam ridicula sit hominum vanitas, qui innumeram pecuniam profundunt in extruendis palatiis, quae postea noctuarum, vespertilionum aliarumque bestiarum cavernae fiant. Haec oculis nostris patent, nec tamen animum ad ea consideranda adiiicimus. Tam variae et subitae mutationes accidunt, tot desertae domus, tot eversae urbes ac dirutae, tot denique alia iudicii Dei clara documenta exstant: nec tamen homines ab hac insana cupiditate revocari possunt. Minatus est Dominus per prophetam Amos: Aedificastis domos ex caesis lapidibus: sed non habitabitis in eis. Item, Percutiet domum magnam in fracturas, et domum parvam in scissuras (Amos 5, 11; 6, 11). Haec in dies accidunt, nec tamen hominum libido minuitur.

10. (*Decem vinearum iugera.*) Idem in agris et vineis eventurum praedicat: futurum scilicet ut avari optatis redditibus non fruantur, quorum in-explebilis est libido: imo non secus atque animalia quaedam suo anhelitu surculos exurunt atque arefaciunt segetes, istos rapacitate sua terrae fruges corrumpere: agros adeo steriles fore, ut vix decimam sementis partem reddant: vineas autem minimum vini reddiuras. *Batus* mensura est liquidorum, quemadmodum testatur Iosephus. Continet autem sextarios septuaginta duos: quae mensura certe in decem iugeribus admodum exigua est, praecipue in solo ferace. *Corus* mensura est aridorum: continet eodem autore medimnos unum et triginta: *Ephi*

eius decima pars est. Unde apparet paulo plus quam tres medimnos continere. Atqui ubi foecunda est terra, non solum in decuplum, sed etiam in tricecuplum aut eo plus sementem auget multoque uberiores reddit quam acceperit. Ubi aliter accidit, certa est maledictio Dei rapacitatem hominum ulciscens. Interea homines malignitatem terrae accusant, quasi ipsa in causa sit, sed frustra. Neque enim deessent nobis proventus, nisi Dominus terrae ob avaritiam hominum malediceret. Dum enim tam studiose coarcevant ac cumulant, quid aliud agunt quam ut Dei beneficentiam aviditate sua devorent? Quod si non perspicitur in omnibus hoc vitium, quia facultas deest, affectus tamen non deest. Nunquam ita exarsit mundus hac cupiditate: nec mirum si hoc Dei supplicium experiatur.

11. (*Vae qui mane.*) Non hoc agit propheta, ut vitia omnia enumeret quae tum vigeant: sed species tantum aliquas designat, quibus magis erant obnoxii. Postquam enim generalis doctrina tractata est, ad species veniendum: earumque magis necessariae enumerandae sunt. Nullus enim esset finis omnes sigillatim persequi. Quum igitur avaritiam reprehendisset, nunc in crapulam invehitur: quod vitium vulgare etiam fuisse dubium non est. Eligit enim vitiorum species quae non in uno aut altero, sed passim grassabantur. Et sane sunt eiusmodi vitia quae contagione sua totum corpus inficiunt. *Mane* surgere, idem est, quod studiose aliquid factitare, ut apud Solomonem (Eccl. 10, 16), *Vae populo cuius principes mane comedunt*: id est, potissimum curant, ut pascant ventrem ac delitientur, id autem est naturae ordinem invertere. Homo enim, ut ait David (Psal. 104, 23), surgit quo egrediatur ad opus suum, et negotiis intentus sit usque ad vesperam. Quod si, laboribus valere iussis, surgat ad captandas delitias et sectandam ebrietatem, hoc prodigiosum est. Sequitur continuatio: quod *tempus extrahant*. Perinde ac si diceret, a diluculo ad crepusculum usque persequi suas computationes, nec unquam potando fatigari. Haec autem coniuncta sunt, nempe abundantia et luxuries. Ubi enim affluit rerum copia, tunc luxuriantur homines et intemperanter ea abutuntur.

12. (*Estque cithara.*) Addit instrumenta voluptatum, quibus suam ingluviem irritant homines crapulae dediti. Haec poterant diversa esse nostris: ad musicam tamen pertinebant. Musicam certe non improbat Isaias: est enim scientia minime contemnenda: sed depingit populum omni genere luxuriae diffluentem, sibi quae nimis indulgentem in captandis voluptatibus. Idque satis constat ex eo quod sequitur.

(*Et opera Domini.*) Ac si diceret, eos ita versari in delitiis et illecebris esse affixos quasi ad eas nati et educati essent: nec cogitare quorsum Do-

¹⁾ *Juven. X. 168 ss.*

minus ipsis necessaria suppeditet. Nec enim nati sunt homines ut edant ac bibant, seque volent in lautitiis, sed ut obsequantur Deo, eumque reverenter colant, agnoscant beneficentiam ipsius, seque ei gratos praestare studeant. Ubi vero diffuunt luxuria, saltant, cantillant, nec aliud habent propositum quam ut iucundissime vitam transigant, deteriores sunt bestiis. Quem enim in finem conditi sint a Deo non animadvertunt: quomodo Deus orbem hunc providentia sua administret, et quo dirigendae sint omnes vitae nostrae actiones. Hunc sensum, qui mihi simplicior videtur, retulisse sufficiat. Nam argutas interpretationes recipere non possum, qualis est eorum qui *opus*, legem exponunt. Nec etiam singulas aliorum opiniones referre mihi propositum est. Et satis est tenere, flagitium hoc omnibus ad saginam intentis oblici a propheta quod sponte obbrutescant, ubi sensus suos ad Deum vitae autorem non dirigunt.

13. (*Propterea captivos.*) Non placet quod quidam interpretes exponunt, quia in officio cessarint doctores, populum incitiam et errore in multa vitia fuisse prolapsam, quae tandem interitus causa fuerint. Quin potius invehitur in crassam et voluntariam ignorantiam: ac si diceret ultro sibi sua dementia exitium accersere. Sensus igitur est, Populum doctrinae contemptu perire, quum posset esse salvus, si sanis consiliis obtemperasset. Ideoque diserte exprimit, Populus meus: nempe qui singulari privilegio a reliquis gentibus segregatus erat, ut duce et magistro Deo fretus certam vivendi regulam teneret, sicut Deut. 4. cap. 7 dicitur: Quae tam nobilis et inelyta natio est, quae deos habeat appropinquantes sibi, sicut Deus tuus hodie ad te accedit? Haec igitur erit vestra scientia et intelligentia prae omnibus populis, Audire Deum vestrum. Haec indignitas crimen exaggerat, quod in tanta luce caecutiatur populus. Itaque haec gravissima fuit accusatio, quod populus, quem Deus regendum susceperat, nulla praeditus fuerit scientia. Lex enim ad totum vitae regimen abunde sufficere poterat: lucerna erat praelucens in communibus mundi tenebris, ideoque instar prodigii fuit quod populus ad viam sibi monstratam animam advertere noluit, quin potius clausis oculis proiecit se in perniciem. Hoc nunc exprobrat propheta, quidquid calamitatum sustinet eius culpa esse imputandum: quia Deo fideliter docere volenti aures accommodare noluerit. Quod nomen Captivitatis metaphorice exponunt quidam, nimis coactum est. Poenas enim, quas partim iam inflixerat Deus, partim infligere statuerat, propheta hic recenset: ut palam faciat populum propria culpa miserum esse, ac si Dei maledictiones appeteret. Quum haec conicio habita fuit, iam abductae erant aliquot tribus Israel in exilium: instabat autem clades

utriusque regni. Itaque perinde loquitur propheta, ac si iam omnes in captivitatem tracti essent. Subiicit deinde alteram poenam, nempe quod fame et inedia tabescant, nec plebei homines modo, sed praestantissimi quique, in quibus melius perspicitur Dei ultio. Nam divites et primarios homines, penes quos residebat totius gentis dignitas, famelicos vagari horribile spectaculum est. Neque tamen modum excessit vindictae Dei atrocitas: quia semper notanda est ignorantiae causa, quod scilicet praefracti fuerint Iudaei, ac lucem coelestis doctrinae contumaciter respuerint, imo clausierint aures Deo, quum magistri vices ad eos docendos obire paratus foret. Hinc colligimus utilem doctrinam: fontem scilicet omnium malorum esse, quod nos verbo Dei doceri non patimur, idque propheta potissimum spectari voluit.

Quaeri potest an ignorantia omnium malorum causa sit. Videntur enim permulti non tam ignorantia quam contumacia peccare. Nam quum animadvertunt quod rectum est, id tamen sequi nolunt. Unde consequens, eos sponte non inconsulto tantum peccare. Respondeo, ignorantiam aliquando propinquam, aliquando remotam esse, id est aliam immediatam esse, ut vulgo dicitur, aliam mediatam. Propinqua, quoties homines sese fallunt aliquo praetextu, mentemque suam sponte excaecant. Alia est remotior, quum homines principia ipsa respuunt, ex quibus vitae suae normam constituere debebant. Eos enim Deum intueri et ad voluntatem eius attendere oportebat. Eum quum negligunt, praefracti quidem sunt et contumaces: ignorant tamen, quia discere nolunt, atque in ipso principio impingunt. Nec tamen eos excusat ignorantia, quam sibi sponte accersunt, dum talem doctorem reiiciunt. Stat ergo haec sententia, ideo populum tam varie affligi, quod Dominum ignoret nec se ab eo doceri patiatur.

14. (*Propterea dilatavit.*) Hoc versiculo terrorem augere voluit propheta securis hominibus, qui propositis minis nondum satis commovebantur. Quamvis enim res horrenda esset captivitas atque etiam fames, maior tamen fuit durities ac stupor populi, quam ut serio ad haec irae Dei signa attenderet. Ideo propheta aliquid magis formidabile denunciat, quod infernus ventrem suum aperuerit ad omnes absorbendos. Dixi nuper debere ex parte referri ad futurum tempus, quae hic in praeterito dicuntur. Nec temere tanquam de rebus compertis et manifestis disserit propheta. Voluit enim populum quasi in rem praesentem adducere, ut oculis cerneret quod persuaderi non poterat. Caeterum infernum vel sepulcrum comparans in-satiabili bestiae animam pro ventriculo accipit in quem cibis ingeritur. Summa est, sepulcrum instar esse patuli et immensi gurgitis, qui Dei mandato

inhiet ad devorandos homines morti addictos. Magis autem emphatica est haec prosopopoeia, quam si dixisset omnes ad sepulcrum damnatos esse.

(*Multitudo descendit.*) Coniungit nobiles plebeiis, ne quis spe effugii sibi blandiatur: ac si diceret, Mors absumet vos, vestraque omnia, delitias, opes, voluptates et quaevis alia in quibus fiduciam vestram locatis. Hic igitur confirmatio est superioris sententiae. Et notanda semper particula illativa לכן. Populus enim vel assignabat calamitates suas Fortunae, vel quovis modo ad ferulas Domini obstupescibat. Propterea significat Isaias haec non fortuito accidere. Ad haec solent homines expostulare cum Deo, adeoque procaces atque arrogantes sunt, ut eum in ius vocare non dubitent. Ut ergo coerceat istam superbiam, ostendit iustas esse poenas quibus pleentur, eorumque stultitiae omnino assignandum esse quod modis omnibus sunt miseri.

15. (*Et incurvabitur homo.*) Haec est veluti clausula, quae finem et exitum talium plagarum demonstrat, ut deliciantur omnes, Dominus vero solus emineat. Similem prius sententiam legimus: atque illic declaravimus quidnam propheta sibi vellet: nempe ostendit finem plagarum quibus nos Deus castigat. Res enim adversae adeo nobis odiosae sunt, ut nihil in iis boni concipere possimus. Quum fit mentio poenarum, detestamur ipsas atque exhorremus, quia Dei iustitiam non intuemur. Atqui prophetae nos ad aliam considerationem revocant, quamdiu lascivimus homines in suis peccatis, suffocare quodammodo Dei iustitiam, nec aliter conspicuam fulgere, nisi quum peccata nostra ulciscitur. Maximus profecto hic fructus est, omniumque hominum saluti praeferendus. Omnia enim posthabenda sunt gloriae Dei, quae in iustitia ipsius elucescit. Non est igitur cur plagas quibus nos castigat Deus tantopere exhorreamus: sed reverenter amplecti debemus quod de iis prophetae pronunciant. Quamquam hoc modo propheta acriter pupugit protervos hypocritas, quibus impunitas maioris insolentiae causa erat: quasi diceret, Putatisne ubi vos diu toleraverit Deus fieri ad extremum posse ut sub pedibus vestris iaceat? Exsurget certe, et in vestra ruina exaltabitur. Quoniam hic propheta priore loco posuit אדם, deinde נא, putant significari tam nobiles quam ignobiles: ac si diceret, Non tantum peribit vulgus, sed etiam ii qui opibus, honore et dignitate antecellunt. Quem sensum libenter recipio, quoniam נא a fortitudine, אדם vero a terra dictum est. Si quis vero simplicius exponere velit, iudicium ei suum relinquo. Quidquid sit, propheta universos mortales comprehendit, et summos et infimos.

16. (*Exaltabitur in iudicio.*) Modum eminentiae de qua loquutus est exprimit, vel causam formalem,

Calvini opera. Vol. XXXVI.

ut vulgo loquuntur: ac si diceret, Deum exercituum, quem pedibus ferociter calcant impii, sublimem fore, ubi se probabit mundi iudicem. Hoc modo stultam confidentiam qua tangebant impii deridet: quia si iudicium et iustitiam tandem emergere necesse est, sequetur eorum deiectio: quando non aliter se attollunt quam everso naturae ordine. Atque hoc diligenter notandum est, non magis fieri posse ut prospero in statu maneant impii, quam ut Deus gloriam suam aboleri sinat. Etsi autem nihil differt iudicium a iustitia, non tamen supervacua est repetitio. Crescit etiam vehementia quum addit secundo membro, Deus sanctus sanctificabitur, ne perpetuam felicitatem falsa imaginatione perperam sibi promittant impii, quod nisi abolita Dei sanctitate fieri non potest. Atqui quum sanctus sit Deus natura, eum sanctificari necesse est. Unde sequitur impendere reprobis interitum, quo dometur eorum obstinatio et pervicacia, quia se ipsum abnegare non potest Deus.

17. (*Et pascuntur agni.*) Alii Pro modo, vel Iuxta demensum suum vertunt. Intelligit autem, Secundum rationem usitatam. Hic versiculus varie exponitur. Verum id in primis notandum est, prophetam afferre consolationem piis voluisse, qui horrendis iudiciis Dei auditis expavescebant. Quo enim quisque maiore religione praeditus est, eo magis praesentem Dei manum sentit, et iudicii eius sensu afficitur. Denique timor et reverentia Dei efficiunt, ut nos serio percellat quidquid eius nomine proponitur. Proinde auditis tam gravibus minis sese sustinere non possent, nisi instar condimenti accederet consolatio, in qua gustum haberent misericordiae Dei. Idque usitatum est prophetis, ut semper habeant rationem piorum, eorumque animos sustentent. Quamvis ergo, inquit Isaias, Deus populum universum deleturus videatur, fidum tamen se pastorem praebebit agnis suis, eosque pascet usitato suo more. Hoc unum est. Simul autem prophetae consilium fuit arrogantiam retundere in proceribus, qui iniusta tyrannide pios et humiles opprimendo se Dei ecclesiam esse gloriabantur. Frivolum igitur ac mendacem eorum iactantiam esse admonet, dum se insigniunt gregis Dei titulo: quia hirci sint, non agni. Iam vero illis exterminatis, non modo in promptu rationem fore Deo pascendi gregis sui, sed agnis nunquam aliter bene fore quam si ab hircis liberati fuerint.

(*Deserta.*) Hic magis variant interpretes: sed puto verum esse sensum, quod filii Dei ad tempus aliquod expulsi et quasi extranei postliminio revocabuntur, et tunc recipient quae deserta erunt, vel in vastitatem redacta a pinguibus, id est, a superbis et crudelibus qui rapuerant eorum fortunas. Nam advenas vocat filios Dei, qui ad tempus profugi futuri erant: *Deserta*, possessiones ab ipsis

derelictas, quae ab aliis occupatae fuerant. Respicit enim morem satis notum et vulgo usitatum: nempe si quis agros et praedia possideat, manum veluti extensam in ea habet, ut nemo vel glebam audeat attingere: quod si ea destituat, occupantur. Populus ergo sic destituerat possessiones a quibus fuerat expulsus, ut desperaret se eas recuperare posse: ut merito deserta, eorum respectu, ab ipsis nominari possent. Deserta vero pinguium, quia validis et potentibus in possessionem cesserant, quanquam simpliciter accipere licet pro desertis pinguibus, probabilius tamen est, pingues vocari tyrānos.

18. (*Vae trahentibus iniquitatem.*) Postquam inseruit brevem consolationem qua apud pios temperaret acerbiter poenarum, ad comminationes redit, et fulmina illa verborum contorquere pergit, quae metum aliquem extorqueant. Per *Funes* nihil aliud intelligit quam illecebras quibus homines sese decipiunt, et in flagitiis animum suum obstant. Aut enim rident iudicium Dei, aut vanas excusationes comminiscuntur, et praetextum necessitatis adducunt. Quodeunque igitur velum opponant, id *Funes* vocat. Nam quoties ad peccandum sollicitat homines carnis suae libido, initio haerent apud se, et remoram aliquam sibi iniici sentiunt: qua certe retinentur, nisi contrario impetu ruerent, omnemque synteresin abrumperent: interrogatur tacito instinctu uniuscuiusque conscientia, dum incitatur ad malum: Quid agis? nec unquam peccatum sic ultro fluit, quin eam remoram patiat. Sic enim Deus humano generi consultum voluit, ne in effraenem peccandi licentiam omnes erumperent. Qui ergo fit, ut homines in malis adeo obstinati sint? Certe illecebris se falli sinunt, animosque suos obstupesciunt, ut spreto iudicio Dei licentiam peccandi arripiant. Blandiuntur sibi fingendo peccatum non esse quod peccatum est, vel excusatione aliqua et vano praetextu extenuant. Hi ergo sunt funes, pravae colligationes quibus peccatum attrahunt. Unde apparet Dominum haud frustra iis minari: nec enim sponte tantum peccant, sed perveraciter et obstinate: se denique peccato alligant, ut sint inexcusabiles.

19. (*Qui dicunt, acceleret.*) Designat unam speciem, qua demonstret ipsos peccata veluti funibus attrahere. Nihil enim deterius, quam non modo reicere omnem cogitationem divini iudicii, sed spernere quidquid de eo dicitur, et habere pro fabulis. Nam extremum contemptum exprimere voluit, dum homines proposito Dei iudicio illud se laetis animis expectaturos aiunt: idque velut inane terrorem ludibrio habent: sicuti dicant haec verba plena contemptus et perversae confidentiae: Veniat, acceleret. *Opus* hic pro iudicio κατ'ἔξοχην accipitur. Nam videtur otiosus esse Dominus, quum impiorum delicta non ulciscitur: quum vero

surgit ad iudicium ferendum et poenas sumit, tunc apparet opus ipsius, et manifestum est, ut vulgo dicunt, actu: quia ex re ipsa deprehendimus eius imperio et manu gubernari mundum. Opus ergo specialiter pro iudicio sumitur: quoniam eo nobis constat Dominum minime otiosum esse, sed fungi officio suo. De eo autem per ludibrium et contemptum loquuntur impii: atque istam improbitatem et perveraciam hodie plus satis experimur: idemque bellum quod prophetas olim exercuit nobis etiam sustinendum est. Existimant impii Deum otiosum esse, nec curare res humanas: quemadmodum Epicurus summam Dei felicitatem statuere, quod omni negotio vacaret. Quamvis enim imaginentur aliquem Deum, iudicium tamen eius minime agnoscunt. Interea bono et laeto animo se esse iubent, nec volunt se macerare istis cogitationibus. Clament hi prophetae et ministri, atque vociferentur, terroresque et minas proponant, nos secure quod nuntiant expectabimus, atque interim gaudio nostro perfruemur. Hunc in modum refert propheta impiorum sermones, quibus ludibrium et contemptum verbi prodebant. Nec tantum dicent, Veniat opus, sed festinet, acceleret: quia ex tarditate colligunt vanum esse quidquid non statim exsequitur Deus, postquam loquutus est. Sic Petrus in 2. Epist. (3, 4) impios loquentes inducit, Ex quo creatus est mundus, continuum naturae cursum fluxisse: ideoque post tam multa saecula expectari diem iudicii. Interim quasi data opera provocant Deum, ut si quid habet potentiae statim exserat. Et operi adiungitur consilium, ac si dicerent, Quousque tandem deliberat, vel quid facturus sit pronunciat Deus? ostendat potius ratum esse quod decrevit. Atque hoc culpam non parum amplificat, quod doctrinam sibi familiariter notam proterve eludere audebant: in eo sceleratiores profanis gentibus, quod doctrinam spernebant, qua sibi eos in populum peculiarem adoptaverat.

(*Ut videamus.*) Haec sunt indicia infidelitatis: quia impii Deum agnoscere nolunt, nisi praesenti experimento sentiant: nec fidem verbis eius habere sustinent. Quod si hac nota spiritus sanctus impios reddit detestabiles, fidem ac pietatem contrario signo testari nos decet, ut scilicet in Dei verbo acquiescamus, quamvis non protinus appareat effectus, quando proprium fidei est, nos ab ore Dei tenere suspensos. Accedit quidem nobis confirmatio ab operibus: sed initium minime inde faciendum est. Hoc enim est discriminis inter electos et reprobos, quod electi simpliciter acquiescunt in verbo, interim opera non negligunt: impii vero posthabito et contempto verbo, etiam si centies loquatur Deus, opera subinde importune flagitant. Et quum proponitur iudicium Dei: ubi est? inquirunt. Non possunt ferre eius mentionem, nisi statim re ipsa pateat.

Ubi est talis immoderatio, sequitur nullam inesse fidem: sed potius obstinatum pervicaciam: quae magis ac magis hominem a Deo subducat, atque alienet.

20. (*Vae qui dicunt.*) Tametsi nonnulli hanc sententiam restringunt ad iudices, tamen si quis propius expendat, facile colliget ex toto contextu eam generalem esse. Quia enim nuper in eos in- vectus fuerat qui nullas monitiones sustinere queunt: nunc pergit in eadem obiurgatione. Constat autem eiusmodi homines habere semper aliquid quod praetexant, et quo sibi faciant fucum: nullum itaque obloquendi finem faciunt, quum in medium proferuntur eorum scelera. Nominatim vero hic eorum petulantiam coarguit, qui omne boni et mali discrimen ex professo conantur pervertere. Et litera h praeposita dictionibus, Bonum et Malum, tantundem valet atque De. Sensus est igitur, Qui de malo bonum dicunt, et e diverso: id est, qui inani fuco res malas tegunt, excusant, trans- formant, quasi naturam cuiusque rei mutaturi suis cavillis: contra vero, bonas res suis calumniis de- formant. Haec autem fere semper coniuncta sunt. Quisquis enim timore Dei praeditus est, retinetur et conscientia et pudore, quominus excusare peccata sua, aut quod rectum iustumque est damnare audeat. Qui vero timoris huius vacui sunt, pari impudentia et vitia laudare et virtutes damnare non dubitant: quod signum est deploratae nequitiae. Potest autem haec sententia ad varias species accommodari: nam si hic privatis etiam maledicunt, quum malum bonum esse dicunt, et e diverso: quanto magis iis qui in aliquem dignitatis gradum evecti sunt, et publico munere funguntur, quorum et recta et honesta tueri officium est? Sed in genere omnes obiurgat, qui sibi in malo blandiuntur, et odio virtutis damnant quidquid recte actum est: imo qui apud alios tergiversando, quo sua probra tegant, se ipsos quoque obstupefaciunt. Tales propheta dicit perinde facere, ac si lucem verterent in tenebras, et dulce in amarum: quo significat prodigiosam esse eorum amentiam, utpote quae misceat ac confundat omnia naturae principia.

21. (*Vae sapientibus.*) Hic pergit obiurgare eos qui nulla doctrina reduci possunt, omnemque aditum sanis consiliis et piis monitionibus prae- cludunt: denique maledicunt prae fractis contemptori- bus, qui doctrinae Dei et monitionibus, aut affectus carnis suae, aut perversam sapientiae confidentiam opponunt. Nec vero solum obiurgat eos qui falsa persuasionem sapientiae inflati sunt, ut quos pudet ab aliis discere: sed etiam omnes in genere damnat, qui praecooccupati suo sensu Deum loquentem audire et sanctis eius monitionibus obtemperare abnuunt. Hoc vitium fuit omnibus saeculis nimis vulgare, idque in permultis hodie cernitur: quibus etsi religio

esset palam respuere pietatis doctrinam, a vero tamen obsequio et docilitate tam procul absunt ut ferociter repudient quidquid non adlubescit. Con- cedunt opus sibi esse aliquo fraeno: sed altera ex parte ita eos excaecat arrogantia, ut Deo viam monstranti subinde ostrepant: neque id modo, sed virulenta indignatione fremant sua consilia repre- hendi. Imo quotusquisque est, qui se proprio sensu abdicans, tantum ex Dei ore sapere paratus sit? Atqui nulla deterior pestis est, quam hoc fallax sapientiae spectrum, quando initium pietatis est docilitas, ubi proprio sensu exinaniti sequimur quocunque vocat Deus. Nec vero hoc tantum nomine falsa haec persuasio damnatur, quod im- morigeros reddat homines Deo, atque ita causa sit interitus, sed etiam quod per se est intolerabilis Deo: stultescere nos oportet, si cupimus Dei esse discipuli. Sed hoc quoque certum est, furiosam proterviam regnare ubicunque non viget haec mo- destia et humilitas, qua sponte se ipsum cogat homo in ordinem. In oculis suis, idem valet atque quod dicimus lingua gallica, *à leur semblant*.

22. (*Vae qui fortes sunt.*) Nunc aliud vitium reprehendit Isaias: nempe ebrietatem et intem- perantiam in victu, de qua iam prius loquutus erat. Ut probabile sit hoc caput ex diversis concionibus collectum esse, et summas duntaxat breviter attingi. Quum enim propheta nullam resipiscientiam cerneret, eadem repetere et saepius inculcare co- actus est. Redit igitur ad easdem obiurgationes quas prius attigerat. Nam de ebrietate, luxu, avaritia, aliisque corruptelis iterum concionatur. Unde colligendum est, ubi monitiones nihil proficiunt, maiore vehementia erga prae fractos et in- dociles utendum esse: nec vero esse timendum, ne molesta sit importunitas, sed iterandae saepius reprehensiones donec flectantur, vel insanabilem malitiam prodant. Fortes vel robustos ad bibendum vocando facete eos perstringit, quod vires suas in Bacchi militia consumant. Est autem haec foeda et belluina ambitio, quod firma valetudine praeditus vigorem suum large potando ostentat. Iam quia frequens apud prophetas synecdoche, ut etiam in tota scriptura, speciem pro genere accipit: ac si diceret, Vae crapulae, vae intemperantiae: consulto autem quod maxime probrosum erat posuit, ut vitium ipsum in genere exosum et abominabile redderet. Nihil enim vel turpius, vel miserius ut diximus, quam experiri vires suas in vorando cibo vinoque sorbendo: et secum ita luctari, ut tantum ingeratur quantum venter capere potest. Tales homines nullam vitae rationem tenent, nec norunt quorsum a Deo educantur. Edimus enim et bibi- mus ad sustentandum corpus, non obruendum. Vivimus ut cultum et obsequium praestemus Deo, operamque nostram proximis impendamus. Quum

id agunt homines, ut vires suas obruant potius quam sustentent, experiendo quantum cibi et vini ferre possint, deteriores bestiis esse certissimum est.

23. (*Qui iustificant.*) Reprehendit corruptelam, quae tunc vigeat in iudiciis: et causam indicat, cur illic nullus sit aequitati locus, quod scilicet munera praevaleant. Nam avaritia excaecat oculos sapientum, omnemque boni et aequi usum pervertit, etiam apud eos qui alioqui ad colendum recti studium propensi forent. Posset quispiam obicere: aliis etiam modis, nec muneribus tantum iudicia perverti: quandoquidem gratia, odium, amicitia, alique pravi affectus mentem saepius excaecant. Id quidem verum est: sed propheta id spectavit quod accidit ἐπὶ τὸ πᾶν: nec tamen iis vitiis parcere voluit, quae nominatim non expressit. Quo exemplo pii doctores prudentes et circumspecti esse debent in animadvertendis et corrigendis vitiis, quaeque maxime in populo grassantur: ac potissimum urgere quod prava consuetudine usitatum vident. Haec autem corruptela, cuius fit mentio, in iudiciis omnium frequentissima est. Ideoque diligentissime cavenda est iudicibus qui volent rectum iudicium ferre. Nec audiendi sunt plerique, qui in eum finem munera sibi offerri negant: aut quum acceperint affirmant se nihilominus integrum iudicium retinere. Nam ubi muneribus locus est, recti et aequi studium corrumpi necesse est. Nec vero fieri potest, quin proclivior sit animus tuus in eum a quo acceperis. Denique audiendus Dominus, qui sapientissimi cuiusque mentem corrumpi, et aequissimi animum perverti docet: ne Deo ipso nobis prudentiores esse videamur.

24. (*Propterea.*) Ne frustra toties exclamasse videatur, rursum ostendit quam gravis et horrenda ultio populo imminet: ac contumacibus denunciat extremum exitium, quod in viam se reduci non paterentur, sed pervicaciter doctrinae obsisterent. Utitur autem metaphoris ad rem exprimendam aptissimis, et quae etiam efficacius animos tangunt, quam si simplicius et absque figura loquutus esset. Incipit quidem a similitudine, sed mox desinit in metaphoram, radicem et germen populo tanquam arbori tribuens. Duabus autem his vocibus complectitur, quidquid in populo est virium, aut occultarum, aut patentium: idque in universum perituum dicit. Quemadmodum enim putrescente radice, quae sola arbori vim praebet eamque sustinet, de ea prorsus actum est: ita de populo actum esse omnesque eius vires exhaustas et consumptas esse denunciat. Iam vero non enumerat sicut antea species scelerum quibus iram Dei provocaverant, sed generalem causam subiungit: nempe contemptum legis divinae. Est enim fons malorum omnium, ut satis notum est. Et hoc crimen non parum exagerrat, quod quum in lege patefacta illis esset Dei

voluntas, non ignorantia vel errore, sed destinata malitia, excusso Dei iugo prolapsi sunt in omnem licentiam: quod nihil aliud fuit, quam reiecto adeo benefico patre se diabolo addicere in mancipia. Adde quod plenae defectionis eos accusat: ac si diceret non una tantum aliqua in parte fuisse rebelles, sed quasi perfidos apostatas, prorsus valedixisse Deo. Ad haec, verbum Dei non modo sprevisse ipsos, sed quod longe atrocius est, vel abominatos esse, vel scelerato fastidio repulisse conqueritur. Quod si legis Dei contemptus fons, caput et cumulus est malorum omnium, nihil magis cavendum est, quam ne eius reverentiam nobis Satan excutiat: et si quibus vitiis simus obnoxii, saltem dandus est medicinae locus, nisi eam maligne respuendo volumus aeternum exitium nobis accersere.

25. (*Propterea exarsit.*) Hoc versu propheta priores ultiones quas iam experti erant Iudaei commemorat, et nondum adesse finem ostendit: imo impendere multo graviora, nisi in viam redierint. Fateor quidem praeteritum tempus in futurum non raro mutari, sed hic quem dico contextus melius congruet. Duo enim ob pervicacem populi duritiem proponit, eaque distincta: primum, quomodo iam Deus animadverterit in illius scelera: deinde, quum nulla resipiscencia appareat, adhuc alia flagella esse in eius manu, quibus populum castiget. Tertio designat quanam ea sint: et venturos Assyrios praemonet ad nutum Domini, simulatque vel sibilo tantum indicabit. Talis est contextus prophetae. Ex quo notandum est, vulgus hominum ubi primum calamitatem aliquam evasit, castigationum oblivisci, nec amplius considerare iudicia Dei: et quum experientia stultorum quoque magistra sit, obdurescere tamen ad flagella. Hanc socordiam pungit Isaias: ac si diceret, Tam citone calamitatum obliti estis, in quibus genuistis nuper? unde enim cadaverum projectio ex clade, nisi quia manum suam contra vos Deus extulerat? quod si iudicis officio functus est Deus, cur non ad eius metum sollicitant tam recentes plagae? ne alias atque alias accersant nova peccata. Ideo causalem particulam repetit, כִּן: ac si diceret non esse fortuita incommoda, sed aperta signa vindictae Dei. Et ideo nominatim dicit populo suo iratum fuisse: quia nisi excidissent Iudaei a suo gradu, felicior quam gentium omnium futura erat eorum conditio. Ergo quum tam severe et duriter electum populum tractat Deus, minime dubium est provocatum fuisse maximis sceleribus: simul falsam gloriationem refutat, qua se efferre et iactari solebant Iudaei: ac si propterea immunes a plagis esse deberent, eo quod peculiaris essent Dei populus. Iam montes contremuisse dicens hac comparatione poenarum ad quas occalluerant gravitatem exprimit, ut populi stuporem magis coarguat. Stupidiores esse rebus inanims, nisi furem Dei sen-

serint et horrendam ultionem, qua regnum Israel afflictum erat.

(*Adhuc.*) Denunciat graviores plagas in futurum, ut iam dictum est. Quamvis enim impii homines agnoscant se a Domino correptos esse, tamen una vel altera plaga se defunctos putant. Itaque perinde ac si nihil accidere posset deterius, iamque exhaustae essent Dei vires, crassa securitate se involvunt. Ideo exclamat, nondum pacatam esse iram Dei: et tametsi multiplices clades ab ea passi sint, adhuc tamen multis telis armatam esse, a quibus metuenda sint innumera vulnera. Copula *et*, potest resolvi in adversativam, ut significet, Quin potius manus eius adhuc extenta est. Respicit autem ad id quod prius dixerat, Manum Dei erectam esse: nondum clausam esse ait, posse adhuc ipsos persequi, et easdem plagas, imo graviores infligere. Diligenter meditandae sunt hae sententiae ad excutiendum torporem, quo maior pars hominum etiam acceptis plagis saepius laborat.

26. (*Et levabit.*) Hic et proximis versibus exprimit qualitatem poenae, quam Dominus sumpturus est de populo suo: nempe, eandem ab Assyriis cladem eos manere, quam paulo ante passi fuerant Israelitae eorum fratres: aut etiam graviozem. Prius quidem et ipsi multa incommoda passi erant ab Assyriis, tametsi nondum vastatum erat regnum Iuda. Deinde clades regni Israel erat veluti speculum, in quo poterant iram Dei et iustam castigationem intueri. Non dubium tamen quin vaticinium hoc, quamvis claris experimentis non careret, incredibile visum sit: quia tunc tranquillus erat rerum status, et minimis quibusque induciis facile indormiebant. Ideo a gentibus longinquis talem cladem eventuram dicit, a quibus nihil eiusmodi exspectabatur. Atque ita classicum canit, ac si coram hostes ipsi adessent. Neque enim levandi timoris causa voces istas e longinquo et ab extremitate terrae ponit: quin potius data opera sic loquitur, ut sciant iram Dei ab iis quae apparent minime aestimandam esse. Solemus enim pericula ex specie rerum aestimare. Quod si non adeo propinqui sunt hostes, aut ab aliis impediuntur, ne tam cito nobis molestiam facessant, securi sumus. Ita populus in utramque aurem dormiebat, ac si nullum periculum verendum esset. Hoc autem impedimento non fore dicit Isaias quominus vexillum erigens Dominus momento Assyrios ad stragem edendam emittat. Est autem metaphorica loquutio, quoniam sublato signo milites ad nutum ducis manus conserere et in proelium ruere solent.

(*Sibilabit ad eam.*) Quamvis numeri mutatio satis usitata sit in scripturis, non temere, meo iudicio, propheta numerum mutando ex pluribus gentibus quasi unam facit. Significat enim ubi Deo

placuerit colligere varios populos et conflare in unum corpus, non fore multitudinem confusam, sed instar corporis, cui caput certum praesit ac domineatur. Sibilandi autem verbo potius quam graviore uti maluit, velut clangendi, aut simili: quo ostendat, Deo clangore opus non esse ut hostes convocet: nec quidquam difficultatis esse in exigendis suppliciis, ubi maturum adest ulciscendi tempus. Potest enim solo nutu omnia peragere.

(*Ecce subito.*) Hinc magis confirmatur, quod iam annotavi: iram Domini ex praesenti rerum aspectu aestimandam non esse. Quamvis enim polliceri pacem omnia videantur, subito tamen erumpet bellum unde non putamus. Etiam si undiquaque amicis muniti videamur, Deus tamen ab extremis terrae angulis hostes excitabit, qui perruptis obstaculis quasi plana et aequabili via ad nos facile penetrent. Quod diligenter animadvertendum est, ne vana securitate, et praefidentia inani excaecari nos sinamus. Observandum etiam, bella non temere vel arbitrio hominum conflare, sed Dei iussu, ac si tuba milites convocaret. Sive igitur bello, sive fame, sive peste affigamur, id totum e manu Dei profectum intelligamus. Omnia enim ipsi parent ac morem gerunt. Neque tamen eo erant animo Chaldaei, ut parerent Deo: abripiebantur enim sua cupiditate et libidine dominandi, dum aliud quidvis potius spectant. Deus tamen ad exsequenda sua iudicia eorum opera utitur. Unde insigne Dei potentiae specimen refulget, quae hominum voluntati alligata non est, neque ex eorum arbitrio pendet, quominus invitos, aut nescientes ad obsequium trahat. Neque tamen excusabiles ideo sunt impii, quando praeter animi sententiam trahuntur, non autem sponte Deo serviunt. Hoc enim solum ipsis est propositum ut rapiant, saeviant, violent: Deus autem scelera et flagitia populi sui eorum saevitia ulciscitur.

27. (*Non est lassus neque impingens.*) Significat omnia sic instructa fore et parata, ut expeditionem eorum nihil impediat aut retardet: ac si princeps aliquis conscriptos habens milites suos statim vias sterni, cibaria curari caeteraque necessaria suppeditari iubeat: ergo alacres atque expeditos fore istos demonstrat, nec quidquam eorum celeritati fore remorae. Strenuitatem etiam praedicat negans fore somnolentos. Ac in his quidem verbis, Non dormitabit neque dormiet, inversus est ordo: quia potius dicendum erat, Non dormiet neque dormitabit. Minus enim est dormire quam dormire. Sed ita resolvi debet ista loquutio: Non dormitabit nedum dormiet: id est, tantum aberit ut dormiat, quum ne dormitabit quidem. Cuius exemplum habes Psalmo 121 (v. 4), Ecce non dormitabit neque dormiet qui custodit Israel. Hebraica au-

tem phrasis est, cui neque latina neque graeca congruit.

28. (*Sagittae eorum.*) Intelligit eos armis necessariis instructos fore. Respicit autem usitatum Assyriis, et aliis orientalibus populis morem, quibus frequens in bello arcuum et sagittarum usus erat, quemadmodum pharetrati in bellum hodie Angli prodeunt. Sub hac autem specie omne armorum genus comprehendit. Quoniam vero longum erat iter, et profectio difficilis, Iudaei existimare poterant permulta fore impedimenta quae hostium expeditionem frangerent. Ideo dicit ungulas equorum silicii fore similes, quo intelligit nullam passuros offensionem ac perventuros tandem in Iudaeam sine lassitudine. Eodem pertinet quod rotas turbini comparat. Solebant autem veteres praelium inire etiam cum curribus. Ideo mentionem facit non tantum equorum, sed etiam rotarum. Quae omnia ad festinationem illam et celeritatem referri debent: quod scilicet Dominus nulla itineris longinquitate impediatur, quo minus ad perdendos Iudaeos hostes sine cunctatione traducat.

29. (*Leonis rugitui.*) Haec ad saevitiam et truculentiam pertinent. Chaldaeos enim comparat leonibus, quos et horribiles aspectu et natura immanes esse scimus: ac si diceret non fore homines qui ullo misericordiae aut humanitatis sensu tangantur, sed immanes potius belluas. Addit etiam robore superiores fore, ne quis ad eripiendam praedam accedere audeat. Significat autem ad prohibendos eorum impetus nihil fore Iudaeis subsidii: quia truculentiae suae metu omnes procul abigent. Nam quia locabant operam suam Deo ad puniendos Iudaeos, oportuit etiam formidabili potentia instrui, ut tandem agnosceret vecors ille populus negotium sibi non fore cum hominibus sed cum Deo, in cuius manus incidere horribile est.

(*Fremet super eum.*) Hoc addit propheta ut intelligerent Iudaei Chaldaeos non temere irruere: sed destinatos esse a Deo cuius etiam manu diriguntur. Per Fremitum maris intelligit tantum impetum ut diluvium esse videatur, quo universa Iudaea naufragium factura sit. Spes etiam omnes abscindit, nullam mitigationem poenis nullumque exitum fore praedicens. Iudaei, inquit, ut fieri solet in rebus perplexis, sursum et deorsum revolvunt sensus suos ad effugia captanda: sed quaquaversum respiciant, sive in coelum, sive in terram, nihil usquam reperient solatii. Undiquaque enim miseriae et calamitates ipsos obruent. Haec autem loquendi forma etiam vulgi consuetudine usitata est, quum omnibus ex partibus clades et ruinae sese ostendunt, nec ullum effugium aut solatium patet. Atque hoc accideret necesse est, quum nos persequitur Dominus, ut sublata eius manus ubique oculis no-

stris occurrat: et quaecumque in partem vertamur, instent adversum nos armatae creaturae ad exequendum iudicium ipsius. Manus enim hominum interdum effugere possumus, Dei vero qui possumus?

CAPUT VI.

1. *Anno mortis regis Usiae, vidi Dominum sedentem super solium excelsum et elevatum, cuius extrema replebant templum.* 2. *Et Seraphim stabant super ipsum: erant singulis sex alae: duabus operiebant faciem suam, duabus tegebant pedes suos et duabus volabant.* 3. *Et clamabant alter alteri dicentes, Sanctus, sanctus, sanctus, Iehova exercituum: plena est omnis terra gloria eius.* 4. *Et commota sunt superliminaria postium a voce clamantis et domus impleta est fumo.* 5. *Tunc dixi: Vae mihi, quia excisus sum¹⁾, quum homo sim pollutus labiis, et in medio populi habitem polluta labia habentis: et tamen regem Iehovam exercituum viderunt oculi mei.* 6. *Volavit autem ad me unus ex Seraphim, habens in manu sua carbonem ardentem, forcipe correptum ab altari.* 7. *Et applicans super os meum dixit, Ecce tetigit hoc labia tua, et expiabitur peccatum tuum.* 8. *Postea audiivi vocem Domini dicentis, Quem mitam? et quis ibit nobis? Tum dixi, Ecce ego, mitte me.* 9. *Tum dixit, Vade et dic populo isti: audiendo audite, et ne intelligatis: videndo videte, et ne sciatis.* 10. *Obstina cor populi huius et aures eius aggrava et oculos eius obline: ne forte videat oculis suis, et auribus suis audiat, et cor eius intelligat, et ubi conversus fuerit, sit illi sanatio.* 11. *Et dixi, Usquequo Domine? et ait, Dum fuerint vastatae civitates absque habitatore, et domus vacuatae fuerint hominibus, et terra redacta fuerit in solitudinem: 12. Donec procul amoverit Deus homines, sitque multa vastitas in medio terrae: 13. Donec in ea decima, et revertetur: et erit in excidium sicut tilia et quercus quibus in proiectione est subsistentia: ita in hac erit subsistentia, semen sanctum.*

IN CAPUT VI.

(*Anno quo mortuus est.*) Hinc fieri solet initium sexti capitis. Nonnulli autem libri ipsius initium esse, et prophetias Isaiae perperam collectas fuisse putant. Rationem afferunt, quod hic propheta detrectet munus docendi: quod non erat recusaturus, si iam ante eo functus esset. Novum tironem videri, cui adhuc vocatio sua ignota sit. Praeterea

¹⁾ Vel in silentium redactus.

hic profiteri se Dominum vidisse, non prius. Verum eas rationes nimis infirmas, ut prius attigi, nec vero consentaneas esse arbitror: ac respondeo, novum videri non debere quod insolita hac visione ita sit consternatus, ut prophetam se esse oblivisceretur. Nullus enim fuit in eo sensus qui non obstupesceret praesentia Dei, ut quasi lymphatus libenter se in tenebras abdidisset: imo iam desperans de vita sponte mortem advocasset. Atque ita necesse est affici pios, quum Dominus praebet signa praesentiae suae, ut deiciantur e statu et extra se rapiantur. Adde quod in servi sui persona, rebellem populum formidine percellere voluit Deus. Quare nihil mirum, si pavore attonitus sese excusat: simul etiam quia prius gravitatem muneris non ita senserat, ut nunc postquam conspicue oblata est ei maiestas Dei. Sed cur haec visio ei initio minime oblata est? Respondeo, necessariam fuisse pro ratione temporis, ut magis ac magis in functione muneris confirmaretur. Cuius rei exemplum in apostolis ipsis perspicere possumus. Initio enim missi sunt cum mandato ne Iudaeae fines transirent. Postquam vero resurrexit Christus, eos ex integro constituit novo et solempni ritu, efflavit in ipsos, iubens ut spiritum sanctum acciperent: neque id modo, sed spiritum e coelo mittens sub linguis igneis insolita virtute eos induit. Ita propter varias temporum et regum mutationes Isaiam confirmari, et rursum nova visione approbati necesse fuit: tam ut animaretur ipse ad constantiam, maiorque alacritate pergeret deinceps in suo cursu, quam ut coelesti autoritate sanciretur eius ministerium apud Iudaeos. Haec ratio mihi satis idonea videtur, cur non statim ab initio ipsi haec visio oblata sit, sed postquam aliquo tempore functus fuerat munere docendi. Hic autem non fuisse initium prophetiae satis constat ex eo quod praefatio, quam prius vidimus, primordiis multo melius conveniat aptiorque sit, quam quae hoc capite continentur: et quum ferrea populi obstinatione praeclusi essent omnes aditus, vehementia illa percurrere ipsum oportuit. Adde quod probabile est, diutius obiisse docendi partes sub rege Usia, quem mortuum fuisse existimo ante editum hoc vaticinium. Denique his verbis significat propheta quum iam stadium ingressus esset, Deum sibi apparuisse. Quidam hic *mortem* intelligunt lepram: quae certe mors civilis erat: quum rex se ab hominum consortio subducere coactus est, et abdicare se principatu. Sed malo mortem propria significatione accipere. Sic itaque existimo, Isaiam superiora nunciasse sub Usia, quum etiam lepra percussus esset: quum autem obiisset, et successurus esset ei Iothan, oblatam esse hanc visionem Isaiiae. Scimus enim quam varios motus afferat regum mutatio: ut mirum non sit suam Isaiiae vocationem de integro

fuisse obsignatam. Ipsa etiam prophetia, quae sequetur, satis ostendet ipsum aliquamdiu concionatum esse priusquam Dominum videret. Hic enim agitur de excaecatione populi, cuius magnam pervicaciam expertus, ab incepto desistere poterat Isaias, quod videret se nihil omnino promovere. Eum igitur hac visione confirmat Dominus, ut nihilominus officio intrepide fungatur, ac persequatur quod iussu Domini instituit.

(*Vidi dominum.*) Quaeritur quomodo videre Deum potuerit Isaias, qui, ut spiritus est, corporeis oculis non cernitur. Imo quum ad immensam eius altitudinem conscendere nequeant humanae mentes, quomodo sub visibili forma comprehendetur? Sed tenendum est, quoties se patribus spectandum prae-buit Deus, nunquam apparuisse qualis est, sed qualis hominum sensu capi poterat. Neque enim absurdum est, quia humi reptant quodammodo homines, vel saltem longe infra coelos subsidunt, Deum ad ipsos descendere, ut in speculo quodam gloriae suae radios emittat. Talis igitur forma Isaiiae proposita fuit, qua inaeestimabilem Dei maiestatem pro suo captu gustaret. Quare etiam solium, vestem et corporalem aspectum Deo affingit. Unde elicitur utilis doctrina, quoties profert Deus signum aliquid suae praesentiae eum certo nobis adesse, quia non ludit inanibus figuris, sicuti homines eum suis figmentis impie deformant. Quia ergo species ista minime fallax Dei praesentis symbolum fuit, eum se vidisse merito affirmat Isaias. Ut quum dicitur Ioannes spiritum sanctum vidisse in forma columbae, spiritus nomen ad symbolum transfertur: quia in repraesentatione nulla erat fallacia. Neque tamen vidit spiritus essentiam, sed testimonium habuit certum et luculentum, ne ambigeret spiritum Dei in Christo residere. Quaeritur secundo loco, quisnam fuerit iste Dominus. Ioannes 12. cap. (v. 41) Christum fuisse docet, ac merito: quia nunquam Deus se patribus, nisi in aeterno suo sermone et filio unigenito patefecit. Perperam tamen, meo iudicio, hoc quidam ad Christi personam restringunt: quum potius indefinite propheta Deum nomet. Nec illis suffragatur nomen אֲדֹנָי, quod videtur in Christum magis competere: quia Deo simpliciter, et sine relatione saepe tribuitur. Hic ergo indefinita fit Dei mentio: et tamen proprie dicitur Isaias vidisse Christi gloriam, quia iam tunc fuit imago Dei invisibilis.

(*Sedentem in solio.*) Non potuit pro circumstantia loci Deum melius describere, quam sub iudicis persona, quo melius Iudaeos expergefaceret eius maiestas: nam postea videbimus gravissimum iudicium, quod Dominus protulit e suo tribunali. Sed ne existimemus prophetam excogitasse quomodo Deum pingeret: sciendum est fideliter referre ipsam formam, qua ipsi exhibitus ac monstratus est. Po-

test autem dubitari an propheta ductus sit in templum, an dormienti haec ipsi visa obiecta sint. Etsi autem multa afferri solent in utramque partem, quae hoc relinquant in suspensio, coniectura tamen probabilior est etiam si extra templum esset, potuisse vel domi, vel in agro, quemadmodum et aliis prophetis, hanc visionem offerri.

(*Extrema eius replebant.*) Intelligunt fere omnes fimbrias vestis: quamquam referri potest ad oras tribunalis, ut intelligat tantam fuisse eius amplitudinem, quae sese in omnes partes templi extenderet. Vult autem augustam speciem et omni humana forma superiorem tribuere Deo. Hoc etiam plus habet ponderis, quod apparuit e templo, quia promiserat se illinc populo adfuturum, et populus inde responsa exspectabat: quemadmodum in dedicatione sua. Solomon diserte expresserat. Ut ergo populus intelligeret ista a Deo proficisci, quem quotidie invocabant, cuius inani confidentia efferebantur, haec visio in templo fuit exhibita prophetae. Nec parum ad certitudinem valuit, palam illis testatum fieri, non sibi proponi ab homine aliquo mortali sermonem, sed coeleste oraculum, et prolatum a Deo illo cuius nomen superciliose obtendere solebant, quoties volebant aliquid maius sibi arrogare. Nam et alioqui durum erat et odiosum hoc vaticinium, et magna confirmatione indigebat. Neque hoc rarum est prophetis ut dicant Dominum e templo suo, e sanctuario suo loquentum esse.

2. (*Seraphim.*) Postquam Deum plenum maiestate et gloria sibi apparuisse testatus est, subiungit angelos ei adstitisse, quos ab ardore Seraphim nominat. Etsi autem etymologia huius vocabuli satis nota est, variae tamen rationes afferuntur. Alii Seraphim vocari aiunt, quod ardeant amore Dei: alii quod instar ignis sint celeres, alii quod resplendant. Utcunque sit, hac descriptione nobis immensae Dei maiestatis splendor velut in radiis demonstratur, ut in iis admirabilem et stupendam gloriam suspicere et revereri discamus. Multi existimant fuisse duos Seraphim, quemadmodum duo Cherubim arcam testimonii circumdabant. Quam sententiam libenter amplector: nihil tamen asserere audeo, ubi scriptura nihil affirmat. Quia usitatum est scripturae descriptiones quas de Deo ponit symbolis accommodare, quorum ordinarius erat usus et familiaris notitia inter pios: fieri potest ut eiusmodi speciem propheta viderit. Atque ego hanc ut probabilem coniecturam ita sequor, ut tamen diversa interpretatio, si quis eam magis probet, suo loco maneat. Nam Daniel non duos modo angelos sed myriadas vidit.

(*Sex alas.*) Haec figura ratione non caret: istae enim alae sic compositae, aliquid mysterium continebant, quod Dominus noluit prorsus ignotum esse. Binae hic alae quibus angeli volabant, nihil

aliud significant quam celeritatem et promptitudinem ipsorum ad iussa Dei exsequenda. Cuius rei, quum analogia certa sit ac dilucida, homines non contentiosi facile assentientur. Duae aliae quibus faciem tegebant satis indicant ne angelos quidem fulgorem illum Dei sustinere posse, sicque ipsos perstringi Dei conspectu, ut quum solem splendenter intueri volumus. Quod si angeli maiestatem Dei ferre nequeunt, quanta erit hominum temeritas si conentur eo usque perrumpere? Discamus igitur haud plus inquirendum esse de Deo quam par sit atque expediat, ut cognitio nostra sobrie et modeste delibet quod procul a sensu nostro remotum est. Neque tamen ita tegebant angeli faciem suam quin aliquo fruerentur Dei conspectu: quia volatu erroneo minime ferebantur. Ita et nos Deum quidem intueri debemus, sed quantum feret ingenii nostri facultas. In reliquis duabus alis inferioribus paulo plus est difficultatis. Alii enim putant tectos fuisse angelorum pedes, ne terram contingerent, atque ex ea contraherent aliquid sordium: quemadmodum nos homines solemus. Ut enim situm et pulverem contrahimus ambulando, ita dum versamur in terra semper aliqua veluti contagione inficimur. Quo admonentur fideles, nihil sibi fore cum angelis commercii donec se sursum attollant, nec sint amplius in terra defixi. Haec quorundam expositio est: sed aliis potius assentior, qui alas istas contrarium superioribus usum habuisse putant. Quemadmodum enim alis superioribus tegunt faciem suam ne splendore Dei obruantur: ita etiam inferiores alas habent quibus a conspectu nostro contacti sint. Quod si ita est, tenues divini splendoris radiolos qui in angelis emicant a nobis perspicui non posse quin protinus obruamur, quomodo splendidissimam atque illustrissimam maiestatem quae sensus omnes absorbet intueri possemus? Discant ergo homines se longissime abesse a perfecta notitia Dei, quum ne ad angelos quidem usque pertingant. Haec mihi verior expositio videtur: superiorem tamen non improbo.

3. (*Clamabant.*) Haec omnia in visione offerri prophetae necesse fuit, ut populus magis commoveretur, atque adeo ipse Isaias. Nec enim ipsi minus quam toti populo necessaria fuit: quum dura et difficilia ipsum certamina manerent. Nec vero intrepide potuisset ista nunciare nisi prius esset confirmatus. Populus autem hac visione commotus quanta et quam formidabilis esset Dei maiestas, a quo haec condemnatio proferebatur, merito expavescere debuit. Is scilicet Deus prodibat in medium, ad cuius conspectum formidant ipsi angeli, cuius laudes pleno ore assidue praedicant, cui denique morigeri sunt et obsequentes: homines vero, quos sibi in filios adoptare dignatus fuerat, proterve et contumaciter resistebant. Caeterum quum audi-

mus angelos exerceri in praedicanda Dei gloria, eorum exemplum sciamus ad imitationem nobis proponi. Est enim sanctissimum omnium officium quod ei praestare possumus, ut in celebrando eius nomine occupemur: et quod angelis nos consociat, ut in terra peregrinantes coelorum tamen incolis coniuncti ac similes simus. Caeterum ut vera suis omnibus numeris symphonia constet inter nos et angelos, danda opera est ut non modo in linguis nostris personent laudes Dei, sed omnes quoque vitae nostrae actiones respondeant: quod tunc demum fiet, si in his Dei gloriam potissimum spectemus.

Veteres hoc testimonio usi sunt, quum vellent adversus Arianos tres personas in una Dei essentia probare. Quorum ego sententiam non reiicio: quanquam si mihi res cum haereticis esset, mallet firmioribus testimoniis uti. Nam redduntur pervicaciores, et secum ipsi plaudunt, quum minus apertis testimoniis oppugnantur: ut hoc loco facile ipsis ac promptum esset accipere, ternario numero perfectionem notari, ut in aliis scripturae locis. Quamvis ergo non dubitem Deum unum in tribus personis hic designari ab angelis (nec certe laudari potest Deus, quin simul et patris et filii et spiritus laudes celebrentur) tamen apertioribus locis potius utendum existimo, ne probando fidei nostrae capite haereticis ridiculi simus. Et certe hac repetitione potius indefessa assiduitas notatur, ac si dixisset propheta nullum angelicae melodiae finem esse in canendis Dei laudibus: sicuti inexhaustam earum materiam nobis suppeditat eius sanctitas.

(*Plena est omnis terra.*) Ad verbum, plenitudo omnis terrae: quod tam ad fructus quam animalia et multiplices copias, quibus Deus terram locupletavit, referri posset hoc sensu, in ornatu terrae et tam varia suppellectile fulgere Dei gloriam, quia totidem sunt paterni eius amoris testimonia. Simplicior tamen magisque genuina interpretatio est, quod gloria Dei totum orbem impleat, vel diffusa sit per omnes terrae plagas: ac subest, meo iudicio, tacita antithesis, qua stultam Iudaeorum gloriacionem refellit: qui putabant nusquam exstare gloriam Dei nisi apud ipsos, eamque templo suo concludi volebant. Ostendit autem Isaias, adeo non comprehendi tam angustis finibus ut universam terram repleat. Atque convenit hoc prophetiae quae postea sequetur de excaecatione Iudaeorum. Ea enim praebuit aditum gentibus in ecclesiam Dei, quandoquidem vacuum et derelictum a Iudaeis locum occuparunt.

4. (*Et commota sunt superliminaria.*) Hic fragor indicio fuit non fuisse vocem humanam quam propheta audierat. Nec enim ullus mortalium tam sonoram vocem habet, ut possit superliminaria et postes concutere. Dominus autem non solum apud

prophetam vocis suae auctoritatem acquirere voluit, sed apud posteros saeculis omnibus sancire, ne unquam intercederet. Itaque hoc fragore sciamus nobis hodie confirmari vocem hanc Dei: ut quoties loquitur trepidemus. Nam si commoventur inanimates et mutae creaturae, quid nobis faciendum, qui in hoc tantum sentimus, odoramus, gustamus, intelligimus, ut sancte et reverenter ipsius verbo obsequamur?

(*Domus impleta est fumo.*) Hoc vulgare et ordinarium symbolum fuit, quo Dominus erga populum veterem usus est. Nam quoties Moses tabernaculum ingrediebatur, legimus fumum spargi solitum fuisse, ut populus neque Mosem neque tabernaculum intueri posset. Fumus ergo quem describit Isaias, non fuit res incognita, sed pro more testari voluit Deus se potentiam suam ad ferendum de populo iudicium exserere. Quaeritur autem cur potius hoc symbolo Dominus praesentiam suam quam alio quovis indicarit. Huius quaestionis ratio duplex reddi potest. Primum, quod Dominus semper audaciam hominum comprimere voluerit, ne plus quam par est de ipsius maiestate inquirant: ut sunt fere omnes in hac re plus nimio audaces et temerarii. Supra nubes conscendere volunt et penetrare in adyta Dei, quum interim id quod ante pedes est non videant. Hinc errorum labyrinthus, quo ubi implicita fuerunt hominum ingenia, vani et fictitii cultus sequenti sunt: quia ut sibi quidvis de ipso Deo comminisci permittunt homines, ita nihil non contra ipsum tentare audent. Non abs re igitur fumum opposuit, ut admoneret homines suae imbecillitatis. Nec tamen ipsos caecutire aut stupidos esse voluit, eo scilicet stupore atque errore quem papistae simplicitatis nomine praetextunt: sed plus inquirere aut scrutari vetat, quam nobis verbo suo patefecit. Docta enim est, ut ait Augustinus, talis ignorantia. Quoties ergo huiusmodi fumi mentio incidit, sciamus nobis fraenum iniici, ne in investigando Dei consilio curiosi simus. Praeterea fumus hic horrorem incutere debuit: quemadmodum David iratum et terribilem describens Deum, nubes, inquit, et caligo in circuitu eius (Psal. 97, 2). Quod etiam huic loco optime convenit. Horrendum enim iudicium pronunciat: nempe excaecationem Iudaeorum. Alii praeludium incendii esse volunt, quo templum conflagravit: sed quod attuli probabilius est.

5. (*Vae mihi quia.*) Nunc refert propheta quam efficaciter tactus fuerit illa visione: adeo scilicet perterritum fuisse Dei aspectu ut exitium sibi instare existimaret. Rationem addit cur actum de se putet: Quoniam, inquit, pollutus sum labiis. Miror cur Hieronymus vertit, Quia tacui, quum nulla sit in verbo ambiguitas. רמה quidem significat tacere, sed hic certa verbi passivi nota addi-

tur. Potest etiam verti hic locus: *vae* mihi, quia in silentium redactus sum. Nam silentium saepe pro morte in scripturis capitur: et dicuntur in silentium redacti qui sepulti sunt. Sed quoniam sensus idem est, de conversione non multum contendo. Significat ergo se ita fuisse expavescatum ut similis fuerit mortuo. Neque id certe mirum est. Totum enim hominem, quod attinet ad carnem, in nihilum redigi oportet, ut renovetur secundum Deum. Unde enim fit ut homines vivant, id est putent sese vivere, et inflati sint vana prudentiae aut potentiae fiducia, nisi quod Deum ignorant? Itaque priusquam sese nobis patefaciat, non cogitamus nos esse homines, imo nos putamus esse deos: ubi autem apparuit Dominus, tunc incipimus sentire et experiri quales simus. Inde vera humilitas: quae in eo consistit ut homo nihil amplius sibi arroget, totusque in Deo pendeat. Proinde hic locus et similes diligenter in hoc argumentum observandi sunt. Fuit autem usitatum piis patribus, quoties viderent Deum, in istas voces prosilire: Perii, actum est de me. Vita igitur nostra, priusquam serio accedant ad Deum mentes nostrae, inane figmentum est: versamur in tenebris, in quibus verum a falso secernere difficile est. Ubi autem prodimus in lucem, facile est discrimen adhibere. Ita quum Deus ad nos accedit, secum lucem affert: ut inanitatem nostram cernamus, quam prius falsa opinione imbuti non poteramus perspicere.

(*Viderunt oculi mei.*) An vero Dei visio mortem infert hominibus? videtur enim absurdum ut Dei intuitus vel propinquitas vitam auferat, cuius ipse fons et autor est. Respondeo id fieri per accidens: quando id ex nostro vitio, non ex Dei natura accidit. Mors enim est in nobis: eam non perspicimus, nisi cum vita Dei conferatur: idque haud dubie intelligit propheta. Nec enim simpliciter se mortuum dicit: sed rationem addit, Quia pollutus est labiis. Cur vero pollutionem restringit ad labia? An mente, an aliis partibus corporis purus erat? Respondeo, prophetam id notare quod omnium pretiosissimum in ipso erat: linguam scilicet consecratam Deo. Erat enim propheta a Deo constitutus. Etiam si alias peccator esset, tamen ob sanctam muneris functionem hac parte sacer erat. Quia tamen divinae sanctitati non respondens, fatetur se etiam ea parte quae in ipso sanctior est, esse pollutum. Atque hic mihi videtur verus et simplex huius loci sensus, quem interpretes non sunt haecenus assequuti.

(*In medio.*) Hoc exegetice additum est. Unum enim e vulgi numero se facit, qui communem totius corporis pollutionem resipiat: atque obliviscitur puritatis quam a Deo acceperat, eo quod subsistere coram ipso non possit. Hinc constat eos errare qui existimant prophetam superstitiose loquentum:

quemadmodum vulgus varia sibi de Deo figmenta comminisci solet. Nam, ut dixi, praesentia Dei et propinquitas interitus est carnis nostrae: ea enim ostendit nos ex nobis ipsis nihil esse. Nam qui suae miseriae conscius Deum videt, quid aliud sentire potest quam exitium? Deus enim iudex est, cui nihil occultum aut ignotum esse sentimus: in cuius conspectu puritas nostra impura est. Quod si hoc prophetae accidit, quid de nobis sentiendum est? quid enim prae illo sumus? Etiam si purgare nos coepit Dominus, debemus tamen immunditiam nostram, cuius reliquiae semper in carne subsidunt, agnoscere. Hinc etiam universalis sententia colligenda est, omnium scilicet hominum ora impura et polluta esse, nisi a Domino repurgentur. Unde sequitur omnes humanas doctrinas suam immunditiam redolere, nec quidquam esse purum nisi quod a Deo profectum est.

6. (*Volavit autem ad me unus.*) Ostendit propheta quale remedium ipsi allatum sit postquam expavescatum fuerat ut se mortuum arbitraretur: atque id confirmat quod iam dictum est, a solo Deo labiorum puritatem esse. Nihil enim ex se homines nisi sordidum et foetoris plenum proferre possunt. Si quis obiciat, absurdum esse quod Dominus ipsum nunc demum purget, quasi prius impura et profana fuerit lingua ipsius, quae tamen organum erat spiritus sancti, huic obiectioni prius abunde satisfactum est. Iam antea quidem ipsum purgaverat Dominus, sed pro sua mensura. Purgatio quae nunc accedit maior est: habet enim suos gradus et accessiones, quas nemo protinus obtinere potest. Non est igitur colligendum impura Isaiae labia prius fuisse, quod nunc purgentur: sed quorsum id fiat spectandum est: quia scilicet gratiam suam in ipso augere et cumulare volebat Dominus, atque in maiorem dignitatis gradum evehere, quo plus auctoritatis apud populum obtineret. Idque temporum ratio et status mutatio exigebat. Et ignis ex altari sumitur, quasi divinus vel coelestis. Vetabat enim lex alicum ignem illuc inferri, quia omnis humana mixtura in sacris mera profanatio est. Quare hac figura edoctus fuit Isaia puritatem omnem a solo Deo fluere.

7. (*Et applicans super os meum.*) Videmus ut se ad ruditatem humani sensus Deus accommodet, forcipem tradat in manum Seraph, quo sublatum ab altari carbonem prophetae ori admoveat. Gestum est hoc quidem in visione, externi tamen symboli adminiculo prophetae mentem erexit Deus. Porro non est quod vim ullam carboni inditam fuisse putemus: quemadmodum superstitiosi in magicis artibus occultas vires imaginantur. Hic nihil tale est, solus enim Deus immunditiam nostram, quancunque in parte fuerit, purgare potest. Angelus hic minister fuit purgationis: autor tamen non fuit:

ne quod Dei solius est alio transferamus. Quod etiam diserte exprimit ipse angelus, nihil sibi vendicans, sed in medium proferens sacrum pignus quod a Deo acceperat velut sacramentum ori prophetae appositum. Non quod sine carbone mundari non posset: sed quod visibile signum ad eius rei confirmationem et testimonium utile fuerit. Atque hic est sacramentorum usus, ut nos pro ruditate nostra confirment. Neque enim sumus angeli, qui mysteria Dei sine ullis adminiculis contemplerur: ideoque paulatim quasi vehiculis nos ad se attollit.

(*Ecce tetigit.*) Ostendit confirmationem quae signo allata est inanem non fuisse, sed rem quae significabatur simul praestitam, ut se minime delusum esse sentiret Isaias. Unde colligere possumus, in sacramentis rem nobis cum signo exhiberi. Nec enim Dominus sacramentum porrigens pascit oculos nuda et inani figura, sed veritatem ipsam coniungit, ut efficaciter in nobis per ea se agere testetur. Idque eo diligentius animadvertendum est, quod pauci hodie verum sacramentorum usum teneant, et de iis passim inter plerosque pios et doctos viros certamina moveantur. Hoc autem in primis tenendum est, veritatem ■ signis separandam non esse, tametsi distingui debeat. Signum enim conspicimus et sentimus, veluti panem qui nobis a ministro porrigitur in coena: iam quia Christus in coelo quaerendus est, eo quoque mens nostra attolli debet. Corpus tamen suum porrigit ministri manu, ut vere eo fruamur pii, qui fide sursum ad eius societatem adspirant. Ipsum igitur praestat piis qui fide ad ipsum mentes erigunt: nec enim fallax esse potest. Caeterum infideles signum quidem percipiunt: sed quia manent in mundo, neque ad regnum coeleste Christi pertingunt, expertes sunt veritatis. Cui enim deest fides, is mentem attollere ad Deum nequit, ideoque nec Christi particeps esse potest. Sola fides nobis ianuam aperit ad regnum Dei. Proinde quisquis carne Christi vesci vult, necesse est ut per fidem in coelum supra humanam cogitationem evehatur. Denique solus Dei spiritus nos eius communionis participes reddere potest. Nec tamen ideo consequens est, hominum infidelitate veritatem sacramenti imminui, quando res spiritualis semper offertur a Deo: sed impii eam a se reiiciunt. Quemadmodum etiam evangelio offertur gratia Dei, sed non omnes eam admittunt, tametsi auribus aliquid percipiant, veritatisque ipsi assensum praebere cogantur.

Praeterea ex hoc loco discimus, sacramenta nunquam a verbo seiuncta esse. Nec enim hic angelus mutam personam agit: sed postquam signum adhibuit, simul adiungit doctrinam qua finem eius demonstret. Nullum enim fuisset sacramentum, nisi adiecta esset doctrina, ex qua intelli-

geret Isaias quorsum ori ipsius carbo admotus erat. Proinde sciamus praecipuam partem sacramentorum in verbo consistere, absque eo meram esse corruptelam: qualem in papatu hodie passim cernimus, ubi sacramenta in actionem histrionicam vertuntur. Summa autem est nihil iam fore obstaculo, quo minus Isaias perfecta munditiae praeditus omnique purus inquinamento Dei personam sustineat.

8. (*Postea.*) Iam incipit propheta tractare de fine eius visionis, quorsum Deus apparuerit cum maiestate tam gloriosa, ut ipsum denuo prophetam ordinaret: nempe quia incredibilis legatio perferenda erat de excaecandis Iudaeis. Ergo in re odiosa certior de sua vocatione redditur, ut subacto metu obtemperet Dei mandato. Nihil est enim quod maiorem fiduciam piis animis afferat, quam quum se ei parere intelligunt. Habebat et aliud testimonium, quod a Domino purgatus erat: quo sufficeret ad obeundum difficillimum quodque munus.

(*Quem mittam?*) Propheta inducit Dominum loquentem, quasi hominem huic nuncio idoneum reperire non possit. Quidam hic putant perstringi sacerdotum et prophetarum ignaviam: quia quum multi essent numero nemo tamen ad docendum aptus erat. Quae ratio, tametsi habet colorem suum, hoc tamen ad certitudinem vocationis Isaiae referre malo: quod scilicet Dominus ipsum haud temere, sed cum delectu assumpsisset. Est igitur hic gravis consultatio, quemnam mittere velit Dominus. Non quod ipse dubitet: sed hae loquutiones ad nos relationem habent, quemadmodum et illae: Descendam et videbo. Deus enim cui omnia patent nulla inquisitione opus habet: sed ne homines ipsum praecipitanter agere putent, ideo se communi hominum formae attemperat. Similiter quum interrogat quem missurus sit, significat sibi non vulgari, sed eximio doctore opus esse in maximi operis negotio. Hinc collige sancitam fuisse auctoritatem Isaiae, ut non propheta, sed praecipuus inter prophetas haberetur.

(*Quis ibit nobis?*) Non displicet hic indicari in Deo tres personas, quemadmodum et alibi, Creemus hominem ad imaginem nostram. Deus enim secum loquitur, idque in plurali numero. Nec dubium quin hic consultationem habeat cum aeterna sua sapientia et virtute, id est, cum filio et spiritu sancto.

(*Ecce ego.*) Tam prompta responsio demonstrat quanta ex fide nascatur alacritas. Nam qui paulo ante exanimis iacebat nullam difficultatem metuit. Unde perspicimus consternationem illam animi, de qua prius egimus, a contumacia profectam non esse, quod Deum fugere vellet, aut munus sibi iniunctum recusaret: sed quod opus haberet nova gratia, ut agnosceret se oneri sustinendo parem

fore. Ex quo notandum est, nihil a nobis rite suscipi posse sine certo testimonio nostrae vocationis. Alioqui ad unumquemque gressum haerebimus ac vacillabimus. Deinde magnum est adiumentum nostrae fiducia, quum sentimus nos necessariis dotibus non esse destitutos, sed instructos a Deo, quo facilius munus nostrum exequi possimus. Caeterum hoc insigni obedientiae exemplo nos instrui oportet ut, quoties nos vocat Dominus, prompti et parati simus ad munus obeundum quod nobis iniungere volet: et quantumcunque difficile nobis videatur, ne tamen recusemus. Quum ait propheta se adesse, perinde est ac si diceret, se praesto esse ad iussa ipsius exsequenda. Hac enim loquendi forma frequenter in scripturis obsequium notatur.

9. (*Et dixit, vade et dic.*) Hinc rursus clarius patet quam necessaria fuerit visio, ne statim in suo cursu deficeret Isaias. Nec enim parvum offendiculum erat quod talem contumaciam et rebellionem eum in populo Dei experiri oportebat: idque non in unum aut alterum annum, sed plus quam sexaginta. Ipsum ergo muniri necesse fuit, ut murus veluti aeneus foret adversus tantam duritiem. Itaque Dominus Isaias simpliciter denunciat fore illi negotium cum prae fractis hominibus, apud quos parum proficiet: ne tamen rei novitate offensum animo frangatur, vel cedat hominum contumaciae, sed pergat invicto animo atque eiusmodi tentationem superet: mature enim de eventu eum praemonet Deus: perinde ac si diceret: Tu quidem sine profectu docebis, sed te docere ne pigeat, quia id tibi mando: nec ideo supersedeas, quod nullus fructus exstabit: tantum mihi morem geras omnemque meo arbitrio laboris tui successum relinquant. Haec ego tibi in tempore nuncio, ne te res quasi nova et inopinata deterreat. Adde quod iubetur palam caecam eorum obstinationem traducere, ac si data opera illis insultet: nullum quidem exstabit operae meae pretium, sed nihil mea refert, satis est probari Deo quod ago, cui mea praedicatio suavis erit odor, quamvis mortem vobis afferat.

10. (*Obstina.*) Hic maior superioris sententiae expressio est. Nec enim solum praedicat Isaias Deus, irritum fore eius laborem in docendo, sed etiam populum sua doctrina excaecaturum, ut maioris stuporis et pervicaciae occasionem afferat, et tandem exitium creet. Pronunciat enim fore ut populus ratione et intelligentia destitutus pereat, nec ullus sit amplius remedio locus: et tamen simul admonet, operam prophetae, quamvis exitialis sit ac mortifera Iudaeis, sibi gratum fore sacrificium. Insignis profecto sententia: non tantum quod hic praedixit Isaias quae postea sub Christo impleta sunt, sed etiam quia utilissimam doctrinam continet, cuius usus in ecclesia Dei perpetuus est. Omnes

enim qui fideliter versabuntur in ministerio verbi idem exoriri cogentur. Idemque nos re ipsa plus quam optandum esset didicimus: sed hoc commune fuit omnibus Christi servis. Quamobrem aequiore animo ferendum est, tametsi gravissimum scandalum sit iis, qui pura conscientia Deo serviunt, et praeterquam quod res ipsa non parum offendet, Satan impellit suos ad invidiam doctrinae conflandam hoc praetextu, non tantum quod sit infructuosa, sed etiam noxia: quod homines contumaciores reddat eisque exitium paret. Nam et hodie qui nihil aliud habent quod obstrepant doctrinae evangelii aiunt eius praedicatione nihil aliud profectum esse quam quod mundus est deterior redditus. Quidquid autem accidat, testatur tamen Deus sibi ministerium nostrum placere: quoniam mandato eius obsequimur: ac utcunque videatur inanis labor, hominesque in suum exitium ruant et contumaciores reddantur, pergendum est. Nihil enim agimus nostro arbitrio: hac Dei approbatione contenti simus. Nos quidem ingemiscere debemus quum successus non respondet labori: et rogandus Deus, ut efficaciam verbo suo tribuat: pars etiam culpa nobis adscribenda est, quum tam exigui fructus exstant: non tamen deserendum munus, nec hasta abiicienda est. Resonare assidue debet in ore nostro veritas, etiamsi nullae pateant aures, nec quidquam cernat mundus aut sentiat: quia et nos gloriae Dei fideliter servire, et studium nostrum ei gratum esse abunde sufficit. Nec vero inanis est vocis nostrae sonitus, qui mundum inexcusabilem reddit. Eximia hinc imo inaestimabilis consolatio redit ad pios doctores sustentandis animis adversus tam gravia offendicula quae in dies ex hominum contumacia occurrunt: ne quid ea morentur, sed invicta constantia in officio perdurent. Ad haec quia generale scandalum est, vivum Dei sermonem, ad cuius auditum contremiscere debebat totus orbis, frustra et sine profectu aures verberare, hac sententia se fulcire discant infirmi: miramur qui fieri possit, ut Deo furiose maior pars obsistat. Hinc etiam obrepat dubitatio, an coelestis sit Dei veritas, quae impune respuitur: quia vix probabile est, Deum ut ludibrio sit homines alloqui. Ne labascant fides nostra, fulturam hanc opponere convenit, hac lege mandatum fuisse docendi munus Isaias, ut semen vitae spargendo non nisi mortem produceret: neque solum narrari quid semel contigerit, sed vaticinium esse de futuro Christi regno, sicuti paulo post rursum dicitur. Notanda est praeterea circumstantia: nempe Isaiam ad quoslibet missum non esse, sed ad Iudaeos. Est itaque emphasis in particula demonstrativa, הנה, quod populus quem sibi peculiariter delegerat Dominus, prophetam non audiat, et caecentiat in tam clara luce. Proinde ne miremur nos saepe, quum verba facimus apud eos qui Dei nomine gloriantur,

surdus fabulam canere. Est quidem hoc dictu asperum, divinitus prophetam mitti qui aures obturet, oculos oblinat, et cor populi obstinet: quia videntur haec minime competere in Dei naturam: ideoque aliena esse ab eius verbo. Sed absurdum videri non debet, si Deus populi malitiam ultima excaecatione ulciscitur. Interea paulo ante ostendit propheta culpam huius caecitatis subsistere in populo. Nam audire eos iubens, testatur idoneam sibi esse doctrinam populo instituendo, si docilem se praebere vellet, offerri lucem ad ipsum dirigendum, siquidem oculos aperiret. Tota ergo mali causa in populum transfertur, quod insignem Dei beneficentiam respuat. Unde melius liquescit eius nodi quem nunc attigimus solutio. Videtur quidem prima specie absurdum, a prophetis obstinationes reddi hominum animos. Verbum enim Domini in ore gerunt, quo tanquam lucerna decebat gressus hominum dirigi. Hoc enim elogio scimus insigniri a Davide (Psal. 119, 105; Ibidem 19, 9). Non est igitur prophetarum officium perstringere oculos, sed potius aperire. Deinde vocatur perfecta sapientia: qui ergo homines dementat et stupidos reddit? Eo emolliiri animos par est, qui prius aerei vel ferrei erant: qui igitur fieri potest, ut ipso indurentur? ut iam attigi. Talis excaecatio atque induratio non proficiscitur ex natura verbi, sed accidentaliter est, solique hominum pravitati tribuenda. Quemadmodum enim lusciosi solem accusare non possunt, quod eorum oculos suo fulgore perstringat: nec cui delicatae sunt aures, sonoram et canoram vocem quam vitio aurium ferre non possit: nec denique imbecilli ingenii vir, rem arduam quam percipere nequeat: sic neque verbum accusari potest ab impiis: quod eo audito deteriores reddantur. Omnis enim in ipsis residet culpa, quod aditum ipsi omnino praecludant. Nec mirum si quod salutare ipsis esse debuerat, exitiale sit. Sic enim perfidiam hominum atque incredulitatem puniri aequum est, ut mortem inde sentiant unde poterant vitam percipere: tenebras, unde lucem: denique totidem exitia, quantus beneficiorum cumulus erat in salutem. Quod diligenter notandum est: quia nihil magis usitatum est hominibus quam donis Dei abuti: ac tunc non modo se fingere innoxios, sed etiam superbiere alienis plumis. Bis tamen scelerati sunt, quod non modo in verum usum non accommodant quae Deus apud ipsos deposuerat, sed perperam etiam corrumpunt ac profanant. Locum hunc adducit Ioannes (12, 39), ut pervicaciam Iudaeorum apertius demonstret. Verba quidem ipsa sigillatim non refert: sensum vero satis indicat. Propterea, inquit, credere non poterant, quia dixit Isaias, Excaecavit oculos eorum et induravit cor eorum, etc. Hoc quidem vaticinium incredulitatis eorum causa non fuit, sed ideo praedixit Dominus, quia tales

fore praeviderat. Evangelista autem extendit ad evangelium, quod iam usu venerat sub lege: et simul docet ratione et intelligentia privatos fuisse aetatis suae Iudaeos, quia Deo rebelles erant. Quanquam si quis primam causam requirat, ad praedestinationem Dei veniendum erit. Sed quia consilium illud nobis absconditum est, in eo investigando curiosi esse non debemus: nos enim aeterna divini consilii ratio latet, causa vero, quae oculis nostris patet, considerata est: pervicacia scilicet qua se tot tantisque beneficiis indignos reddiderunt. Paulus etiam ex hoc loco non semel ostendit, totam caecitatis culpam in ipsis residere, Aggravarunt, inquit, aures, et oculos compresserunt (Act. 28, 26). Quod Isaias hic doctrinae tribuit, Paulus ad perversum gentis affectum transscribit, qui propriae causa erat caecitatis. Ideo hoc accidentale doctrinae non naturale esse admonui. Paulus eo loco spiritum loquentem introducit: Ioannes vero Isaiam ita loquutum esse ait de Christo, quum gloriam eius vidisset. Ex quo apparet, quod ante diximus, Deum illum, qui sua maiestate universam terram implebat, fuisse Christum. Iam Christus a suo spiritu seiunctus non est. Optime ergo convenit, quod Paulus hunc locum ad spiritum sanctum transtulit. Quum enim Deus in Christo vivam sui imaginem repraesentaverit prophetae, simul quidquid protulit, id totum virtute spiritus sancti in ipsum effudisse certum est. Nunc utunque suis conviciis nobis oblatrent impii, doctrinam nostram ideo culpandam esse, quod eius praedicatione mundus peior reddatur, nihil omnino agunt, nec de autoritate doctrinae imminuunt. Simul enim Deum ipsum totamque eius doctrinam damnant necesse est. Atqui non efficient eorum calumniae quo minus emergat eius iustitia seque ipsam et nos simul absolvat.

(*Et ubi conversus.*) Hic aperte pronunciat se non ideo misisse prophetam quod salvum populum, sed potius quod perditum velit. Atqui verbum Dei est salutare, saltem ex eius praedicatione fructum aliquem manare necesse est ut quibusdam prosit, quantumvis multos sua incredulitas utilitate privet. Respondeo, hic sermonem fieri de universo corpore, quod iam excidio addictum erat ac devotum. Fuerunt enim semper aliqui quos a communi exitio Dominus excepit. His salutare fuit verbum, et vere efficaciam suam protulit. Vulgus autem desperata incredulitate et obstinatione correptum interiit. Sic itaque perpicimus nunquam ita exitiale esse verbum Dei, quin pauci quidam sibi salutare esse sentiant, et re ipsa experiantur. Est praeterea notandum ex verborum ordine et contextu, poenitentiam initium esse sanationis. Sed priore loco quid sanationis nomine significet, intelligendum est. Eam enim refert ad plagas, quae populo ob

peccata sua inflictae erant. Omnium vero malorum quae perferimus, causa est nostra in Deum contumacia: ubi resipiscimus, eo propitio, cessant demum ferulae quibus nos castigabat. Haec nostra sanatio est. Atque hic ordo diligenter observari debet: ex quo apparet quorsum spectet Dominus nos ad se invitando, et quis sit coelestis doctrinae scopus, nempe, ut convertamur. Atque haec altera pars est evangelii; Poenitentiam agite. Deinde reconciliationem offerens remedia malis omnibus, non corporis tantum, sed animae promittit. Quod si tam insignis fructus perspicitur ex verbo Dei, nisi Deo reconciliamur simul ac auribus nostris insonat eius verbum, non est quod alio culpam conferamus, quum tota in nobis resideat. Et certe refertur hic a propheta veluti monstrum ac portentum, quod homines doctrina verbi, cuius proprium est sanare et emollire, protervi et obstinati atque omnino insanabiles roddantur. Certum quidem est singulare Dei esse donum, dum intus trahimur: et brachium Dei non omnibus revelari: hac tamen horribili obstinatae malitiae poena docere voluit Isaia, sedulo cavendum esse ne Deum vocantem aspernemur.

11. (*Et Dixi, Quousque.*) Quamvis prophetae ad denunciandam hominibus iram Dei severi sunt, non exuunt tamen affectum humanitatis. Itaque necesse est ut duplicem personam gerant. Debent enim magno et infracto animo proferre iudicium Dei: ita ut perditum et penitus excisum orbem malint, quam aliquid imminui de illius gloria. Nec tamen interea sunt crudeles, ut nulla fratrum misericordia tangantur, quibus interitum praedicere cogit officii necessitas. Atque hi duo affectus, tametsi contrarii videantur, bene conveniunt, quemadmodum ex Ieremiae exemplo patet: qui initio quidem duram illam provinciam detrectat, qua interitum nunciare populo iubetur. Mox vero resumit animum et fortiter in officio pergit (Ier. 1, 6). Sic etiam animo compositus fuit Isaia: Deo enim morem gerere cupiens strenuus erat iudicii eius praeco: aliquem tamen ad populum respectum habebat, praesertim si ipsum excaecari oporteret, ne id esset perpetuum. Nec enim dubium est, quin Deum ita rogando sensu misericordiae tactus sit, atque optarit tantam poenae atrocitatem mitigari, *σπογγα* igitur *φασαλα* ob stare non debent, quo minus id quod officii nostri est praestemus. Verbi gratia: Affectus est naturalis viri erga uxorem, patris erga filium: sic tamen restringendus et cohibendus est ut quid vocationi nostrae conveniat, quid Dominus iubeat, potissimum spectemus. Quod diligenter notandum est: quoniam dum nobis fraena laxare volumus, obtendimus plerumque hunc colorem, quamvis parati sint ac prompti animi ad ob-eundas quas Deus iniungit partes, vinci nos affectu

naturali. Atqui ita moderandi erant affectus, ut vocationem nostram minime impedirent: sicuti prophetae non obstiterunt, quominus in officio pergeret. Tantum enim autoritatis apud nos obtinere debet Dominus, ut quum iubet ac praecipit nos ipsos ac nostra omnia obliviscamur. Caeterum, quamvis hic pia Isaiae sollicitudo pro salute populi notetur, simul tamen exprimitur poenae gravitas, ne quid relaxationis impii suo more sibi promittant. Nec dubium est quin arcano Dei instinctu ad hoc quarendum impulsus fuerit propheta, ut clare eliceret durum quod statim sequitur, ac terribile responsum: ex quo apparet qualis exitus maneat incredulos: non levem scilicet aut mediocre ipsi poenam irrogandam, sed excidio extremo delendos esse. Idque adauget quum ait; Usque dum domus sint absque homine, et terra redigatur in solitudinem. Potest enim fieri ut vastentur regiones, supersit tamen urbs aliqua: ut etiam expugnentur atque vastentur civitates, permultae tamen domus supersint: hic vero tantam internecionem fore dicit, ut non tantum urbes, sed etiam domus ipsae deleantur, totamque terram deformet tristis vastitas, quum tamen in maximis cladibus maneant semper quaedam reliquiae. Tametsi hoc semel dictum sit ab Isaia, tamen nobis quoque dici intelligamus. Haec enim poena constituta est adversus omnes qui Deo pervicacem animum opponunt, vel obluctantur dura cervice contra eius iugum. Nam quo violentius ruent, pertinacius etiam instabit Deus, donec funditus eos excindat.

12. (*Donec procul.*) Hic versiculus nihil novi continet, sed tantum superiorem explicat, et aliis verbis futuram Iudaeae cladem describit: nempe quod Deus longe ablegabit incolas. Nam qui superstities erunt ex bello eos a poena immunes fore negat, quoniam in exilium trahentur. Et mox additur generalis clausula de terrae vastitate: ac si diceret ipsam fore solitariam et nudam incolis, sive alii aufugiant, sive alii pellantur in exilium, sive alii gladio pereant: haec duris et rebellibus parata est merces qui scelera sceleribus accumulunt, donec ingravescat implacabilis Dei furor.

13. (*Donec in ea.*) Est aliqua in verbis obscuritas: sed prius quaeramus sensum, deinde qualis sit verborum significatio facile colligemus. Bifariam exponitur hic locus. Alii עשירה decimationem, alii decimam partem exponunt: et volunt esse nomen collectivum. Certe עשירה, Hebraeis proprie non עשירה decimam significat: quamquam in eo parum est discriminis. Qui vero decimationem vertunt, putant promitti populo inducias, eo quod a regno Usiae usque ad excidium Ierosolymae, decem reges futuri erant. Et certe totidem reperiuntur ab Usia scilicet usque ad Zedechiam. Atque in eo non levis

approbatio foret doctrinae propheticae, quod reges, qui etiam post mortem ipsius futuri erant, numerare potuit: neque tantum rem ipsam, sed etiam tempus et diem monstravit. Ququam nescio an alter sensus aptior aliquanto sit futurus. Videtur enim propheta afferre hanc populo consolationem: quod vigoris occulti aliquid retinebit et pullulare poterit, tametsi penitus interiisse videatur ad tempus: quemadmodum exacta hyeme arbores de integro virescunt. Sed quoniam prior expositio satis habet coloris, ideo totum versum explicabo eorum sensu, qui hic decem regum mentionem fieri existimant: ut significet, exactis decem regibus populum in captivitatem abducendum esse, tuncque velut incendio universam terram absumptum iri. Interea teneant lectores, עשרה, sive decimam, sive decimationem vertamus, aptissime referri posse ad populum: tuncque talis erit sensus: Donec ad decimam usque partem imminutus sit populus. Nam prius loquutus erat de reliquiis et quidem exiguis, atque iterum postea loquetur: exiguus enim admodum numerus superfuit. Sic igitur commode posset accipi: quasi ex mille centum superessent, ex centum decem, ex decem unus.

(*Et revertetur.*) Hoc est, accidet mutatio in melius, dum redibunt ab exsilio Iudaei in patriam: atque novam faciem induet terra. Sed videtur in contextu species esse aliqua repugnantiae: quia continuo post adiecit propheta: Erit in excidium. Quam frigida enim consolatio, populum restitui, ut paulo post iterum perdatur! Quidam ita hunc nodum expediunt, ac si de ultima populi internectione verba faceret Isaias. Atque meo iudicio potius significat non fore plenum excidium, sed quale contingit arboribus quum hyeme quidem folia decidunt, nec quidquam apparet praeter mortuum lignum: ineunte autem vere repullulant, idemque ait populo eventurum. לבקר, significat ardere: ideoque tantumdem hic valet ac consumi incendio. Sed coniunctim legendum cum similitudine mox adiuncta. Neque enim simpliciter dicit Isaias fore in consumptionem, sed instar tiliae, hoc est, cum spe propinquae restitutionis. Quod vero Hieronymus ostensionem vertit, nescio unde putaverit deduci, nisi quod libere interpretatus est: sententiam potius spectans, quam etymologiam verbi. Nam quum arbores florent vel folia emittunt, rursus in apertum prodit ac se exserit earum vita. Atque hic sensus optime convenit. Non videtur autem Isaias frustra duas istas arborum species assumpsisse: aliae enim citius virescunt, atque etiam marcescunt: quod idem accidit tribui Iuda. Prius enim decem tribus cum dimidia parte tribus Benjamin in captivitatem abductae erant. Ita quae citius floruerant citius etiam marcerunt. Haec postrema omnium

emarcuit, non sine summa spe iterum virescendi. Hic enim spes liberationis affertur: nec fuit idem captivitatis genus cum Israelitis. Videtur ergo proprietates quaedam huic arborum similitudini inesse: quod tamen ego nimium urgere nolim. Per vocem *projectionis* foliorum delectio intelligenda est, quum arbores foliis tanquam veste sua exuuntur. Nam arbores in hac nuditate siccae et maridae videntur: quum tamen intus subsistat arcanus vigor, quo tandem vegetantur in aeris temperie.

(*Ita subsistentia.*) Applicatio est similitudinis, quae non parum habet energiae. Nam quum cernimus gratiam Dei spirituales in ipso naturae ordine, non parum confirmamur. Quemadmodum quum Paulus imaginem resurrectionis proponit in quotidiana granorum satione (1. Cor. 15, 30): ita etiam hoc loco, instaurationem ecclesiae demonstrat Isaias accepta similitudine arborum, quae post autumnum quidem marcescunt, sed protinus virescunt ineunte vere, et nova folia emittunt: quod fieri non posset, nisi in media etiam hyeme vigorem intus aliquem retinerent: tametsi in specie mortuae videantur. Idem omnino huic populo eventurum praedicat, ut quamvis in gravi illa et dura captivitate similis sit arido ligno, nec unquam emergere posse putetur: conservabitur tamen aliquis in eo vigor, quo sustentatus in illis angustiis tandem postea emerget ac virescet. Hanc doctrinam non esse unius saeculi diximus: quamobrem diligenter notanda est. Nec enim raro accidit ecclesiae ut in variis cladibus quas sustinet nullus appareat in ea vigor, actumque prorsus de ea existimetur. Quoties hoc accidit, certo teneamus occultum nihilominus intus vigorem latere: qui tametsi non pateat statim oculis nostris, fructum tamen suum tandem emittet. Latet autem is vigor in verbo Domini, quo solo ecclesia sustentatur.

(*Semen sanctum.*) Ostendit qualis sit ea subsistentia: nempe in exiguo piorum numero, quos vocat semen sanctum. Intelligit enim electos, qui gratuita Dei misericordia servandi erant, atque ita superfuturi ex illa captivitate. Fuit enim electio illa velut purgatio ecclesiae, qua Dominus sustulit impios: quibus exterminatis exiguum quidem populum sed sibi vere sacrum collegit. Aliqui hoc ad Christum referunt: sed videtur expositio nimis coacta, et melius omnino quadrabit ad pios omnes extendere: Semen enim sanctum ecclesiae subsistentia est.

CAPUT VII.

1. *Accidit in diebus Achaz filii Iotham, filii Usia regis Iuda, ut ascenderet Rezin rex Syriae, et Pecah filius Romeliae rex Israel, contra Ierusalem, ad oppugnandam eam: sed non potuit expugnare.* 2. *Nunciatum est autem domui David dicendo, Sociata est Syria cum Ephraim: et commotum est cor eius, et cor populi eius, sicuti quum ligna sylvae moventur a vento.* 3. *Tunc dixit Iehova ad Isaiam, Egredere in occursum Achaz, tu et Sear-iasub filius tuus, ad finem aquaeductus piscinae superioris, ad viam agri fullonis.* 4. *Et dices ad eum, Contine et quiesce: non formides, neque mollescat cor tuum propter duas caudas istorum titonium fumigantium, in furore irae Rezin, et Syri, et filii Romeliae.* 5. *Eo quod consilium contra te inivit Syrus malignum cum Ephraim et filio Romeliae, dicendo:* 6. *Ascendamus contra Iudam, et excitemus eum, et aperiamus eum nobis, constituamusque in medio eius regem, filium Tabeal.* 7. *Sic dixit Dominus Iehova, Non consistet, et non erit.* 8. *Quoniam caput Syriae, Damascus: et caput Damasci, Rezin. Et quidem adhuc sexaginta quinque anni, et frangetur Ephraim, ut non sit populus.* 9. *Interea caput Ephraim, Samaria: et caput Samariae, filius Romeliae. Si non creditis, profecto neque stabitis.* 10. *Et adiecit Iehova loqui ad Achaz dicendo:* 11. *Pete tibi signum ■ Iehova Deo tuo, petendo in profundo, vel sursum in excelso.* 12. *Et ait Achaz, Non petam, et non tentabo Iehovam.* 13. *Et dixit, Audite nunc domus David: An parum est vobis, hominibus molestos esse, nisi Deo quoque meo sitis molesti?* 14. *Propterea dabit vobis Dominus ipse signum: Ecce virgo concipiet, et pariet filium: et vocabit nomen eius Immanuel.* 15. *Butyrum et mel comedet, donec sciat reprobare malum, et eligere bonum.* 16. *Et quidem antequam sciat puer reicere malum et eligere bonum, relinquetur terra quam odisti a duobus regibus suis.* 17. *Adducet Iehova super te et super populum tuum et super domum patris tui dies qui non venerunt a die defectionis Ephraim a Iuda: nempe regem Assur.* 18. *Et erit in die illa, sibilabit Iehova muscae, quae est in extremitate fluminum Aegypti, et api quae est in terra Assur.* 19. *Venientque et quiescent omnes in vallibus desertis, et in cavernis petrarum, et in omnibus spinetis, et in omnibus dumetis.* 20. *In die illa radet Dominus novacula conducta, per hos qui trans fluvium sunt: per regem Assur, caput et pilos pedum, quin et barbam tollet.* 21. *Fietque in die illa ut homo nutriet vaccam armenti et duas oves.* 22. *Et eveniet ut propter copiam lactis quam proferent comedat butyrum: butyrum certe et mel comedet quisquis residuus fuerit in medio terrae.* 23. *Erit etiam in die illa,*

ut quocunque in loco fuerint mille vites, prostent mille argenteis propter spinas et vepres. 24. *Cum sagittis et arcu veniet illuc: quoniam spinae et vepres erunt per universam terram.* 25. *Porro quod ad omnes montes qui sarculo fodiuntur, non veniet illuc timor spinarum et veprium: sed expositi erunt bobus, et conculcabuntur a pecoribus.*

IN CAPUT VII.

(Factum est.) Hic refertur insignis prophetia, de mirifica liberatione Ierosolymae, quum de ea penitus actum esse videretur. Propheta vero exponit omnes circumstantias, ex quibus clarius eluceat miraculum, palamque fiat non humanis aut consiliis aut viribus, sed Dei gratia servatam fuisse urbem. Adeo enim ingratus erat populus ut re peracta non intelligeret se manu Domini ereptum, nisi sigillatim omnia in memoriam revocarentur. Et pauci admodum erant qui imminente periculo sperare auderent quod promisit Isaias: quia de se et publico regni statu iudicium facerent ex intuitu praesenti. Quo igitur insigne Dei beneficium explicet, circumstantias omnes proponit: ut quanto e periculo et cuius manu erepti fuerint ipsi agnoscant: nos autem beneficium hoc in homines ingratos collatum intelligamus, ut conservaretur ecclesia, ac deinde suscitaretur Christus. Notandum est prophetam loqui de secundo bello quod Rezin et Pecah intulerunt. Idque ex sacra historia facilius colligitur. Nam priore bello Achaz victus est, ingensque multitudo in servitutem abducta quae tandem restituta est ab Israelitis, quum Dei nomine propheta id fieri iussisset. Iterum vero collecto exercitu Israelis et Syriae reges Achaz invaserunt: quod superiore bello fractum nec ullam ei resistendi vim esse existimarent. Atque huius secundi belli mentio ad amplificationem miraculi pertinet. Nec enim Achaz integris erat viribus, ut tantae multitudini obsisteret, quando flos totius populi priore bello ereptus erat, et quantuscunque restabat populus tamen imbellis erat, ac recentis cladis memoria adhuc expavescens. Eo igitur magis Dei bonitas et virtus sese ostendunt, quod misertus tantae calamitatis populo suo opem tulit: et momento eripuit e faucibus mortis, quum omnes de eius salute desperarent.

(Ascenderet.) Est hic quasi propositio et summa rei totius. Significat enim de quibus rebus sermonem habiturus sit, ac pro more linguae hebraicae breviter perstringit quae paulo post fusius et magis explicate tradet. Exitum enim statim ab initio proponit, quod duorum regum irrita fuerit expeditio. Postea autem causas reddet cur expugnari non potuerit Ierosolyma: sed antequam illuc veniat bre-

viter attingit quid fuerit animi vel consilii in rege Achaz.

2. (*Nunciatum est.*) Non intelligit tunc demum quum ad urbem appropinquarent duo reges, nuncium allatum fuisse regi de foedere. Neque enim effuso per agros hostili exercitu ipsi Achaz tutum fuisset egredi: sed antequam suas copias armassent, dicitur iam tunc rex Achaz trepidasse. Unde probabile est magis ac magis fuisse consternatum, quum propius cerneret discrimen. Domus David significat palatium et aulam regis: ac si dixisset propheta, Achaz et eius consiliarios fuisse admonitos de conspiratione contra Iudaeam facta. Quod ad verba spectat, verbum *נחה* varie ab interpretibus transfertur. Quia Hebraeis ducere significat, quidam eliciunt hunc sensum, Syrus milites suos adduxit in auxilium exercitus. Atque ita *ל* cum *א* putant positum esse pro *א* cum *א*. Alii deducunt a *נחה*, quasi deficeret litera *ו*, et vertunt Quievit. Secundum alios potius est literarum inversio, et *נחה* ponitur pro *חנה* quod est castrametari: ideo vertere placuit, Sociata est Syria. Neque enim aliud voluit propheta quam societatem belli initam fuisse inter Israelitas et Syros, ut coniunctis viribus expugnarent Ierosolymam. Nam in nomine Ephraim est synecdoche prophetis satis trita. Totum regnum Israel sub Ephraim comprehenditur: non modo quia tribus illa multitudine et opibus superabat reliquas, sed quia inde oriundus erat primus rex Ieroboam.

(*Commotum est.*) Hic videmus per domum David nihil aliud significari quam palatium regis, unde ad totum populum manavit terror. Nec vero aliter fieri potuit, quin audito regis et principum metu vulgus similiter expavesceret. Simul ergo atque advenit hic nuntius, omnes tanta formidine correpti sunt ut nemo esset compos sui. Similitudine propria tremorem illorum exprimit, qua etiam vulgo uti solemus, *Il tremble comme la feuille en l'arbre*. Atque id pertinet ad commendationem miraculi. Nam inde apparet ipsos non tantum aliis sed sibi quoque, id est, sua opinione fuisse desperatos. Actum itaque prorsus erat, nisi Dominus mature occurrisset. Hic clarissimum nobis speculum proponitur, in quo securitatem impiorum contemplari possumus, ubi manum Dei non sentiunt: contra ubi Dominus periculum aliquod ostendat, quanto pavore subito cohorreant. Prosperis enim rebus securi vix Dei imperio credunt se esse subiectos: certe extra omnem se aleam locatos esse imaginantur. Adversis autem consternati repente concidunt: imo eorum sensus ita occupat formido ut exanimes vel attoniti iaceant. Atque haec est poena qua Dominus profundum eorum veterum excitat. Prius enim fixi et immoti videntur, nec de gradu unquam deiici posse: nunc vel ad levissimum rumorem su-

Calvini opera. Vol. XXXVI.

bito expavescunt. Iste igitur pavor iusta ultio est Dei, quem nunquam reverentur nisi coacti. Discamus autem, si qua est in nobis mica fidei, dum imminet aliquod discrimen, non ita Deo esse diffidendum. Fieri quidem non potest quin instantibus periculis commoveamur ac turbemur: sed non est adeo trepidandum, ut auxilii huc atque illuc volvamus, nec portum conspiciamus ubi tuto pedem figere liceat. Hoc enim inter piorum et impiorum metum discrimen esse debet, quod impii sedandis animis nullum inveniant remedium: pii vero statim ad Deum confugiant, in quo tutissimum se portum habere scientes, quamvis inquietudine vexentur tranquilli tamen resident.

3. (*Tunc dixit Dominus.*) Primum videmus ut Deus foederis sui memor prophetae occursum praeveniat impium regem: quia non expectat eius preces, sed ultro liberatorem se fore promittit. Additur prophetae testis vaticinii filius eius Sear-iasub, cui nomen non temere sed arcano spiritus instinctu vel expresso Dei mandato inditum fuisse probabilis est coniectura: idque ad notandam populi futuram redemptionem. Gestabat igitur in suo nomine quasi insculptum sigillum tam propinqui exilii quam reditus. Credibile etiam est, hoc symbolum vaticinii vulgo fuisse notum: quia alioqui non datus fuisset patri comes, nisi quaedam in eius persona fuisset autoritas. Locus notatur ad certitudinem historiae. Fieri potest ut rex arcendi hostis causa profectus fuerit ad perlustrandos accessus: quod melius liquet ex sacra historia 2. Reg. 18, 17. Vocatur autem Via agri fullonis, forte quod illic lavari solerent panni, vel quia fuerit monumentum aliquod veteris hoc nomine. Quidquid sit, fuit hoc signum anxietatis et metus, quod miser ille hypocrita huc illuc cursitaret, quum ad pacandum eius animum processit obviam Isaias.

4. (*Et dices.*) *שמר*, quod Hebraeis custodire significat, hic ponitur in Hiphil: et magna pars interpretum accipit pro Cavere: quanquam hoc perperam trahunt ad coactum sensum et procul remotum, ut sibi a bello gerendo caveat Achaz. Simplicior est sententia, ne fluctuet animo aut dubius vegetetur, sed compositus et tranquillus maneat. Ideo verti: Contine te. Sensus ergo est, ut subsidat Achaz, nec tumultuetur, vel inquietudine animum suum vexet, sicuti erraticae et instabiles sunt hominum mentes, ubi formidine sunt percussae. Hanc interpretationem confirmat verbum quod sequitur, *Quiesce*. Sunt enim haec duo coniuncta, placidam custodiam agere, ne quis distrahatur variis consiliis, hucque et illuc circumspectet: deinde quietem colere, et intus sedato esse animo: atque hos suavissimos fructus profert fides. Quemadmodum enim infideles ad varios impulsus labascunt atque errant incerti, nec sciunt quam in partem sese convertere

debeant: ita fideles continent sese, et quieto animo se ad Deum recipiunt. Impietas nunquam est quies: ubi vero fides viget illic tranquillitas est mentis status, nec trepidatur ultra modum. Haec igitur verba optime fidei vim exprimunt. Postquam remedium ostendit sedandis animi agitationibus, timere etiam vetat: quia fidei, quae salutem nostram in manu Dei locat, nihil magis contrarium est quam timor. At fieri sic non potest quin timeamus ubi pericula imminet, fateor. Nec enim fides omnino sensu exiit: imo duplici timore Dei quoque filios affici certum est: quorum unus ex ipso humanitatis sensu, etiam si perfecta fide praediti essent, nascitur: alter ex infirmitate fidei. Nemo enim eo usque profecit, ut nullas habeat reliquias diffidentiae, adversus quas nobis assidue pugnandum est. Non est igitur sic accipienda haec prophetae exhortatio, quasi Dominus omnem timorem prohibeat: sed fideles ea constantia armatos esse iubet, ut timorem vincant: ac si diceret, Ne patiaris te frangi: quod si graves et duros impetus sustines, invicto sis animo, ne te pericula opprimant: quin potius vivas Deo et superior sis omnibus malis. Addit in eundem finem continuo post, ne cor eius mollescat, quod tantumdem valet ac diffuere. Neque enim abs re docet Apostolus, fide obdurescere corda nostra. Mollities autem ignaviae est, ubi Dei obliti nostra infidelitate quodammodo liquescimus. Nec enim mollem vel effeminatum eum dices, qui spiritu Dei fretus constanter adversis rebus obstitit. Unde colligimus prophetam nihil aliud voluisse, quam ut Achaz intrepido animo expectaret eventum qualem ei Dominus promiserat.

(*Propter duas caudas.*) Eleganti metaphora utitur Isaias ad minuendam quam conceperant Iudaei opinionem de duobus illis potentissimis regibus, quae terrore eorum sensus impleverat. Erat enim furor eorum et crudelitas quasi ardentissimus ignis, qui sufficeret ad incendium totius Iudaeae, nec restringi posse videbatur. Contra Isaias vocat ipsos non titiones, nam id magnum adhuc videri posset: sed caudas, id est, fragmenta vel extremitates quasdam titionum: nec eas accensas, sed tantum fumigantes: ac si titio quidam ab igne ereptus elangueret, et nihil praeter tenuem quandam fumum habeat. Haec metaphora insignem consolationem continet: qua admonemur longe aliter de impiorum violentia existimandum esse, quam res ipsa prae se ferat. Videntur enim tanta potentia praediti, ut totum orbem inflammare ac perdere possint. Dominus autem, ut occurrat terrori nimio, pronunciat fumum inanem esse et brevem, quod incendium idque diuturnum fore existimamus.

5. (*Qui consilium malignum.*) Quamvis praedixerit evanidas fore minas hostium populi Dei, et irritos conatus, non tamen dissimulat quam dira

machinentur, nisi Dominus eos compescat. Nam consilium malum intelligit exitiale: quia scilicet inter se conspiraverant duo illi reges ad perdendam Iudaeam. Id quo melius exprimat, et quasi oculis repraesentet, refert eorum verba.

6. (*Ascendamus.*) Hoc est, paremus expeditionem נִקְצֵנָה, vertunt nonnulli Taedio afficiamus vel affligamus: quod etiam denotat origo verbi. Verum in hac coniugatione significat potius Excitare et ex-pergefacerere. Etsi autem illam interpretationem non refello, hanc tamen sequi malo, quia contextui melius quadrat. Excitare, porro accipio pro Turbare, et novas res moliri: ut vulgo dicimus, *Remuer les affaires*, ne tranquillum illius regni statum esse sinnerent. Quod sequitur, נִבְקָעָנָה, nonnulli exponunt Perrumpamus in eam. Alii perrumpere faciamus eam ad nos. Ego verti, *Aperiamus*. Nam et בָּקַעַת significat quod solemus dicere *Faire bresche ou ouverture*. Ratio autem patefaciendi aditus ad Iudaeam erat armorum violentia claustra eius perfringere: vel metu sollicitare ad defectionem timidos et dubios animos. Nam quamdiu subditi in fide manent, obstructus est aditus: ubi vero factionibus omnia perturbantur, patefit aditus, quo deinde in munitissima quaque et tutissima loca perrumpere facile sit. Ita sperabant hi duo reges, simul atque in Iudaeam venissent, se statim magnitudine exercitus et potentia omnem populum territorios: ut nulla ei esset resistendi aut facultas aut voluntas. Nec enim verisimile est ipsos, quum adeo ingenti essent instructi hominum multitudine, spem in longa obsidione posuisse. Nam satis munita erat Ierosolyma: sed conterritam et perturbatam illis copiis sibi expositam fore putabant ut statim deditionem faceret. Ego tamen verborum istorum interpretationem unicuique liberam relinquo, quia utrovis modo accipere libeat, sensus prophetae ambiguus non est. Caeterum quis hic fuerit Tabeal, non facile colligi potest ex historiis. Verisimile est Israelitam quandam Davidicae domus hostem fuisse, quem sibi obnoxium reddere reges isti cupiebant.

7. (*Non stabit.*) Quod praecessit, ad commendationem praeclarae raraeque salutis spectabat. Nam quum Dominus vult tentationibus nostris opem ferre, proponit magnitudinem periculi, ne putemus eum minus promittere quam necessitas ipsa postulat. Nec solet extenuare mala quae nos urgent, sed ea potius amplificat: deinde promissionem offert, seque satis potentem esse ostendit ad nos liberandos, tametsi perditii videamur. Hanc rationem sequutus est propheta: poterat enim simpliciter docere quid futurum esset, regemque et populum animare, ne exercitibus illis territi evanescerent. Sed deliberationem et consilium regum illorum aperuit, cui nunc opponit promissionem et decretum Dei, quo magis admirabile auxilium eius eluceat. Nam

haec sacra est anchora quae sola nos inter tentationum fluctus confirmat, sicuti in rebus adversis nusquam licebit consistere, si destituat nos Deus verbo suo. Quamvis ergo iam desperatione prope obrutus rex esset, ostendit Isaias nihil adeo esse terribile quod non contemnere liceat, modo promissione Dei munitus patienter expectet quod non cernitur, imo videtur esse incredibile. Negat igitur staturum quidquid gigantum more contra Deum attollunt homines. Utitur quidem surgendi verbo, sicut etiam eadem metaphora significant Latini, opus habere suos progressus. Denique sacrilegae audaciae negat fore subsistentiam. Plus etiam vehementiae habet quod subiungit, Non erit, id est, in nihilum redigetur ac si nunquam exstisset. Notanda est haec loquutio: qua nudum et simplex Domini verbum ingenti exercitui et deliberationi regum opposuit.

8. (*Caput Syriae.*) Ac si diceret, Duo ista regna suos fines habebunt, quales etiamnum habent. Aspirant ad tuum regnum, sed ego metas illis constitui quas non egredientur. Damascus erat metropolis Syriae, ut Lutetia Galliae. Ait ergo, reges illos sua fortuna contentos esse oportere, eandemque in posterum conditionem ipsorum fore, qualis tunc erat. Postquam autem dixit, frustra nunc eniti ad ampliandos terminos, praedicat calamitatem regni israelitici. Frangendi enim verbo significat exinanitum iri regnum Israel, ut non exstet amplius. Nam Israelitae sunt abducti in exsilium, et in alium populum redacti: quemadmodum hodie pars Sabaudiae in nomen Galliae transiit, suoque nomine privata est. Hoc vult propheta, quum dicit *עַם נִשְׁכָּח* ne sit populus. Tunc enim Israel exteris gentibus permixtus est, ac peculiare eius nomen deletum.

(*Intra sexaginta quinque annos.*) Quum Israelitae abducti sint sexto anno regis Ezechiae, et Achaz sexdecim tantum annos regnaverit: certum est hanc supputationem fieri non debere ab eo die quo Isaias ad perferendum hunc nuncium missus est. Nam viginti solum anni effluxerunt usque ad id tempus, quo decem tribus in captivitatem abductae sunt. Amoz de hac captivitate vaticinatus erat: nec dubium quin ut haec prophetia Amoz, ita tempus in ea constitutum apud omnes celebre esset annorumque numerum compertum haberent. Si igitur ab eo tempore numeremus quo Amoz haec praedicat, sexagintaquinque anni reperientur. Iotham enim sexdecim annos regnavit, Achaz totidem. Accedant sex regis Ezechiae, quo anno abductae sunt decem tribus in exsilium. Adde postea XXVII. quibus post editam prophetiam regnavit Usias, fiunt LXV. Haec coniectura valde probabilis est: nec quidquam dubium esse debet, quin Isaias huc respexerit. Exstat enim vaticinium prophetae Amos, quo Dominus populum admonuit, ne

quid insperatum ei accideret, et subito se oppressum esse quereretur. Vaticinium illud confirmat Isaias, idemque tempus proponit, quod iam apud omnes celebre erat. Porro his verbis socordiam israelitici populi acriter punit, quod de terra et nominis sui interitu admoniti non modo secure Dei iudicium spernebant, sed quasi data opera illuderent oraculo coelesti, vorandae Iudaeae inhiabant: quia iam praeterierat longum tempus, putabant se elapsos esse. Hanc amentiam deridet propheta, quod tam exiguo annorum numero fingant verbum Dei obsolescere. Caeterum quia surdi erant Israelitae, spatium Iudaeis praefigit Isaias, quo expectent hostium suorum cladem. Docet autem hic locus, prophetas alios aliis fideliter manum dedisse, ut coniunctis studiis Deo servirent.

9. (*Interea caput.*) Quia repetitio est qua confirmat quod prius dixit, medio tempore praescriptas fore metas divinitus regno Israel, copulam *ו* verti Interea. Alioqui absurdum esset metropolim regni salvam fore postquam excisum esset, sicuti nuper praedixit. Sensus ergo est, Interim, dum impleantur LXV. anni, Israel habet quasdam inducias: eius caput erit Samaria. Contentus sit finibus suis, neque aspiret ad maiora. Talis enim erit status ipsius, donec excindatur omnino, nec iam populus censeatur.

(*Si non credideritis.*) Ponitur *וְאִם* rationalis particula vel causalis in medio sententiae. Ideo sic quidam vertunt, Si non creditis: ratio est, quia non estis fideles. Ac prius membrum restringunt ad prophetiam Isaiae: posterius vero extendunt ad quemlibet Dei sermonem: ac si dictum esset, Si nulla constat apud vos fides meis dictis, hinc coarguitur in genere vestra infidelitas. Sed hoc modo nihil differret verbum *וְאִם* a verbo *וְאִם*, quorum prius est ex coniugatione Hiphil, alterum ex Niphal. Atqui terminationem non abs re mutavit propheta: et passim ex pluribus scripturae testimoniis liquet verbum *וְאִם* in coniugatione Niphal apud Hebraeos accipi pro Consistere, vel firmum manere in gradu. Tantundem ergo valere interpretor ac si dixisset, Una haec vobis fida statio est, expectate placide et sine perturbatione mentis quod promisit Dominus, id est, liberationem. Si non expectatis, quid aliud superest vobis quam exitium? Particula ergo *וְאִם*, ut saepe alias, idem valet quod Profecto. Nam affirmat eos stare non posse, nisi promissioni confidant. Imo oblique plus exprimit, Deum nihilominus staturum, quamvis fidem abrogent eius verbo, et quantum in se est conentur eius firmitatem labefactare. Ipsos vero non aliter staturus, quam si recumbant in promissionem sibi oblatam. Unde colligenda est universalis doctrina: Quum scilicet a verbo Domini recessimus, quamvis optime credamus nos esse fundatos, ruinam tamen instare. Salus

enim nostra in verbo Dei inclusa est: quod ubi repudiatur, iniuriam sibi factam merito ulciscitur ipse qui paratus erat sua virtute sustinere homines, nisi sponte praecipites ruerent. Aut igitur acquiescendum in promissis Dei, aut frustra a nobis salus expectatur.

10. (*Et adiecit.*) Quoniam Dominus sciebat regem Achaz tam esse impium ut promissioni non staret, ideo mandat Isaiaie ut ipsum confirmet addito signo. Nam ubi Deus videt promissiones suas nobis non sufficere, adminicula adiungit infirmitati nostrae convenientia: ut non solum loquentem ipsum audiamus, sed etiam manum eius exsertam conspicientes, aperto rei testimonio confirmemur. In quo diligenter notandus est usus signorum, id est, quorsum Dominus miracula edere solet nempe, ut nos confirmet in fide verbi sui. Nam quum eius potentiam cernimus, si ambigimus fidem habere loquenti, dubitationem nostram corrigit ipse rei intuitus. Coniuncta enim verbo miracula sigilla sunt.

11. (*Vel in profundo.*) Ego simpliciter ita accipio, Vel sursum, vel deorsum: permittit ei liberam electionem miraculi, ut vel terrestre, vel coeleste postulet nisi forte in voce Profundi aliquid sit magis emphaticum: ac si dixisset: Tuum est optare, mox tibi ostendet Deus imperium sibi esse altius toto mundo, atque etiam intra omnes abyssos, ut suo arbitrio mortuos excitet et sepuleris. Mira certe erga impium hunc regem et populum Dei indulgentia, quod non modo patienter ad tempus tulit eorum diffidentiam, sed tam liberaliter se demisit, ut quaecunque ipsis visum foret, potentiae suae pignus paratus esset dare. Quanquam non solos incredulos respexit, sed infirmis etiam, in quibus aliquod erat pietatis semen, voluit consulere: quo certius persuasi essent Isaiaem non temere prodire, cui promptum erat specimen edere divinae virtutis ad confirmationem dicti sui. Eadem nunc quoque Dei bonitas se profert erga homines quibus ita indulget, quum iis merito posset irasci. Quam enim atrocem iniuriam faciunt Deo, quum de eius veritate dubitant? Quid enim superest Deo, si ea spoliatur? Atque utcumque haesitemus, non tantum ignoscit nobis, sed et diffidentiae succurrit: nec tantum verbo, sed additis etiam miraculis: nec fidelibus solum, sed et impiis ea proponit id quod possumus in hoc rege contemplari. Quod si alienis adeo benignus tunc fuit, quid non expectare debent ab eo domestici?

12. (*Et ait Achaz.*) Specioso praetextu recusat signum quod Dominus offerebat: nempe quod ipsum tentare nolit. Fingit enim se fidem habere verbis prophetarum, nec quidquam requirere a Deo praeter verbum. Et certe ut detestabilis est coram Deo impietas, ita dubium non est quin Deus fidem

magni aestimet. Ideo si quis acquiescat in solo verbo, et reliqua omnia contemnat, summa laude dignus videri possit. Nec enim maior perfectio esse potest, quam si quis se Deo penitus subiciat et addicat. Sed quaeritur an tentemus Deum, quum id quod nobis offert suscipimus? minime vero. Mentitur ergo Achaz, quum oblatum signum recusando simulat se Deum tentare nolle. Nihil enim melius aut praestantius quam parere Deo. Summa quidem virtus est, nihil expetere praeter verbum Dei: si tamen Deus aliquid ad verbum addere velit, non est virtutis loco ducendum ubi accessio haec quasi supervacanea reicitur. Affertur enim non levis Deo iniuria, dum ita contemnitur eius liberalitas, ac si inutiliter nobiscum ageret, nec satis nosset quae nobis maxime necessaria sunt. Scimus hoc nomine potissimum commendari fidem, quod obedientiam in se contineat. Ubi autem nimium sapere volumus, et contemnimus aliquid quod Dei est, haud dubie abominabiles sumus coram Deo, qualemcumque habeamus praetextum coram hominibus. Sic igitur habenda fides verbo Dei, ut subsidia minime contemnamus, quae sublevandae fidei nostrae causa voluit ipse adiungere. Exempli gratia: Dominus offert nobis in evangelio quaecunque ad salutem necessaria sunt. Nam quum in societatem Christi nos adducat, certe in eo bonorum omnium summa continetur. Quorsum igitur baptismus et sacra coena? an supervacua censi debent? minime. Nam quisquis vere et sine blanditiis suam infirmitatem, cuius omnes a minimo usque ad maximum sibi conscii sunt, reputabit, libenter his adminiculis se fulciet. Dolendum quidem ac gementum, quod sacrosancta Dei veritas propter carnis nostrae vitium subsidio opus habeat. Sed quando vitium hoc statim exnere non licet, quisquis pro captu suo fidem habebit verbo, simul integrum obsequium Deo praestabit. Discamus ergo amplecti signa cum verbo, quum non sit in potestate hominis ea disiungere. Quod Achaz signum oblatum recusat, eo prodit et contumaciam et ingratitude suam: spernit enim quod Deus pro summa utilitate obtulerat. Hinc etiam apparet quatenus signa expetenda sint, nempe quum nobis a Deo offeruntur. Qui igitur oblata respuet, simul gratiam Dei respuat necesse est. Quemadmodum hodie fanatici homines baptismum et sacram coenam negligunt, et puerilia rudimenta esse putant. Hoc facere non possunt, quin simul totum evangelium reiiciant. Nec enim disiungenda sunt quae Dominus coniuncta esse voluit. Quaeritur tamen an non liceat signa a Domino interdum petere? nam huius rei exemplum habemus in Gedeone, qui vocationem suam voluit signo aliquo confirmari. Eius voto obsequutus est Dominus, nec tale desiderium improbat. Respondeo, Gedeonem, quamvis signum petere ius-

sus non sit a Deo, tamen impulsu spiritus, non proprio arbitrio id fecisse. Quare non est abutendum eius exemplo quo sibi hanc licentiam quisque nostrum promiscue permittat. Tanta est enim hominum importunitas, ut innumera signa absque ratione a Deo postulare non dubitent. Cohibenda igitur est talis audacia, ut contenti simus iis, quae a Domino offeruntur. Sunt autem duo genera signorum. Quaedam enim extraordinaria, ut portenta dici possint: quale id mox subiiciet propheta, et quod Ezechiae oblatum fuisse postea videbimus. Quaedam vero sunt ordinaria, et quotidiano in usu apud fideles, ut baptismus et sacra coena: quae nullum miraculum continent, quod saltem oculis aliove sensu humano deprehendi possit. Quod enim per ea mirabiliter spiritu suo peragit Dominus occultum est: in extraordinariis vero miraculum ipsum cernitur. Idem autem omnium signorum finis et usus est. Quemadmodum enim admirabili portento confirmatus est Gedeon, ita et nos baptismo et sacra coena confirmamur, tametsi nullum oculis nostris miraculum pateat.

13. (*Domus Davidis.*) Quia minime tolerabilis erat improbitas, sub specie honoris ianuam praecludere Dei virtuti quae fidem promissionis sanciret, liberius exandescit propheta, et asperius obiurgat aceleratos hypocritas. Etsi autem honorificum illis erat censi ex stirpe Davidis, si modo imitati essent eius pietatem, contumeliae tamen potius causa eos nominat Davidis posteros vel familiam. Et certe hinc non parum crescebat indignitas, quod Dei gratiam repudiabat domus illa, ex qua oriunda erat salus totius mundi. Itaque in gravem ignominiam cedere illis debuit sua origo, a qua tam foede et nequiter degeneraverant. Atque hic ordo diligenter tenendus est. Neque enim in gravi reprehensione initium fieri debet, sed a doctrina, qua placide homines invitentur: ubi doctrina simplex et nuda non sufficit, accedant confirmationes. Quod si hoc etiam modo nihil proficitur, tunc maiore vehementia opus est. Sic enim fulminantem hic Isaiam audimus, postquam regi et doctrinam et signa obtulisset, extremo nunc remedio utitur, graviter et acerbè obstinatum hominem obiurgans: neque ipsum solum, sed totam domum regiam quae simili impietate laborabat.

(*An parum est.*) Utitur comparatione inter Deum et homines: non quod re vera separari possint a Deo prophetae et sancti doctores, de quibus loquitur, qui nihil aliud sunt quam organa Dei, et communem cum ipso causam habent dum officio suo funguntur. De iis enim testatur Dominus, Qui vos spernit, me spernit: qui vos audit, me audit. Propheta igitur sermonem suum ad impietatem Achaz et similium attemperat. Putabant enim sibi negotium esse cum hominibus. Nec dubium istas olim

voces auditas esse, quibus etiamnum hadie nobis obstrepunt impii. Nonne sunt homines qui nos alloquuntur? atque ita doctrinam Dei extenuare volunt. Quum idem tunc solenne esset profanis doctrinae contemptoribus, propheta per concessionem homines vocat, qui sacrosancto docendi verbi munere fungebantur: Esto, vos me hominem mortalem esse dicitis: tale apud vos est iudicium de prophetis Dei: sed an parum est nos molestia afficere, nisi etiam Deo molesti sitis? Contemnitis autem Deum, mirabilis potentiae suae signum respuendo quod vobis dare paratus est. Frustra igitur iactatis eum in vobis non sperni: et cum hominibus, non cum Deo, vobis esse negotium. Hacc itaque causa est, cur tantopere exanduerit propheta. Unde clarius perspicitur quod nuper attigi, opportunum obiurgationibus tunc locum esse, ubi scilicet omnia tentavimus quae Deus mandavit, nec quidquam praetermisimus quod esset officii nostri. Tunc irrumpendum est maiore vehementia: atque impietas, quae sub illis simulationum involueris latebat, detegenda est.

(*Deo meo.*) Prius dicebat, Pete tibi signum a Domino Deo tuo, quum scilicet nondum palam convicta esset perversitas et contumacia: nunc vero sibi quasi peculiarem vindicat, quoniam Achaz et similes indigni erant qui nomine Dei gloriarentur. Innuit ergo a parte sua stare, non penes illos hypocritas Deum esse: atque hoc modo testatur fiduciam suam. Demonstrat enim qua conscientia regi liberationem promiserit: ac si diceret, se non venisse nisi in Deo missum: nec quidquam dixisse praeter id quod in mandatis habuerat. Eadem fiducia praediti esse debent omnes ministri: non tantum ut ipsam prae se ferant, sed habeant radicem insitam in animis. Satis enim ipsam quoque iactant pseudoprophetae, sed vana et inanis garrulitas est, aut caeca praefidentia ex temeritate.

14. (*Propterea.*) Repudiaverat iam Achaz signum a Domino oblatum, quum propheta in perveraciam illius et ingratitude invecus est: pronunciat tamen propheta eam impedimento non fore, quominus Deus promissum et destinatum Iudaeis signum praebeat. Quale vero? nempe Virginis partum. Locus hic obscurus est: sed partim in causa sunt Iudaei qui veram expositionem multis cavillis, quantum in se fuit, depravarunt. Urget enim ipsos hic locus, quod praeclarum vaticinium contineat de Messia, qui hic nominatur Immanuel. Atque ideo studuerunt modis omnibus prophetae mentem in alienum sensum torquere. Alii obtendunt hic fieri mentionem regis Ezechiae, alii, filii Isaiae. Qui locum hunc trahunt ad Ezechiam, sunt nimium impudentes, quandoquidem tunc ipsum adolevisse oportuit, quum obsideretur Ierosolyma. Atque in eo se crassissima historiae ignorantia

teneri ostendunt. Verum haec iusta est malitiae merces, quod ita excaecavit ipsos Deus, ut omni iudicio careant. Quod hodie et papistis accidit, qui sese ludibrio saepe exponunt, dum furioso impetu feruntur ad depravandas scripturas. Eorum autem qui filium Isaiae esse putant, coniectura omnino frivola est. Nec enim legimus excitatum liberatorem ex semine Isaiae, qui posset vocari Immanuel. Hic enim titulus longe splendidior est quam ut queat in hominem ullum competere. Alii existimant, aut saltem, quia nolunt nimium pugnare cum Iudaeis, fatentur prophetam loquutum de aliquo puero, qui tunc natus est: quo tamen, velut pictura umbratili, Christus delineabatur. Sed firmas rationes nullas afferunt, nec ostendunt quis fuerit ille puer, nec ullo testimonio comprobant. Certum est autem, ut iam dictum est, hoc nomen Immanuel nudo homini proprie non potuisse aptari. Itaque dubium non est, quin propheta ad Christum respexerit. Sed omnes scriptores, et Graeci et Latini, in tractando hoc loco nimium securi sunt. Nam perinde ac si nihil esset in eo difficultatis, simpliciter aiunt Christum hic promitti ex Maria virgine. Non parva autem est difficultas quam nobis obiciunt Iudaei, intempestive hic de Christo fieri mentionem. Sic enim agunt nobiscum, et circumstantiam loci expendi volunt: Obsidebatur Ierosolyma, propheta daturus erat signum liberationis: quorsum promississet Messiam, qui quingentis postea annis futurus erat? Atque hoc argumento se vicisse arbitrantur, quod promissio de Christo nihil pertinebat ad confirmandum Achaz de liberatione Ierosolymae. Et exsultant quasi victores, praesertim quod nemo fore ipsis respondeat. Ideo dixi, interpretes hactenus hac in re nimium securos fuisse. Nec enim parvi momenti est, ostendere quorsum hic de redemptore mentio fiat. Sic autem res habet: Quum rex Achaz signum sibi a Deo oblatum reiceret, propheta ipsum revocat tandem ad fundamentum foederis, quod ne impii quidem palam reicere ausi essent. Oportebat nasci Messiam, idque omnes sperabant, a quo pendeat totius populi salus. Postquam igitur propheta adversus regem excaudit, cum ipso iterum agit in hunc modum: Tu quidem promissionem respuendo decretum Dei evertere velles: sed inviolabile manebit: nec obstat perfidia et ingratitude tua, quo minus populo suo Deus perpetuus sit liberator. Tandem enim Messiam suum suscitabit. Ut autem haec magis perspicua sint, notanda est consuetudo prophetarum, qui quum speciales promissiones confirmant, hoc fundamentum constituunt: nempe Deum missurum esse redemptorem. Hac generali futura ubique confirmat Deus quidquid specialiter populo suo promittit. Et certe ut opem et auxilium ab eo quis exspectet, persuasum esse necesse est de

paterno eius amore. Quomodo autem propitius esset, nisi per Christum? in quo et electos gratis adoptavit, et venia usque in finem persequitur. Hinc illud Pauli: Omnes Dei promissiones in Christo esse Etiam et Amen (2. Cor. 1, 20). Quoties ergo veteri populo opitulatus est Deus, simul in Christo sibi reconciliavit. Ideoque quoties de fame, peste et bello sermo habetur, ut spem levationis faciat, Messiam statuit ante oculos. Hoc quum minime ambiguum sit, non est cur hic recalcitrent Iudaei, ac si parum tempestive ad rem longe remotam transiret propheta. Unde enim pendeat Ierosolymae liberatio, nisi a Christi manifestatione? Sicuti hoc unico fundamento semper subnixae fuit ecclesiae salus. Hoc igitur apposite dixit Isaías: Tu quidem non recipis promissa Dei: sed ea, nihilominus implebit, quia tandem Christum suum missurus est, cuius gratia urbem istam vult salvam esse. Tametsi indignus es, Deus tamen habebit rationem sui. Excluditur ergo rex Achaz ab eo signo quod ante reiecerat, et privatur beneficio quo se indignum reddidit: sed tamen inviolabile Dei promissum adhuc ipsi offertur. Idque satis innuit particula לכן, id est, Quia tu respicis signum illud particulare, quod tibi Deus offerebat, ויהי, id est, Idem ipse Deus, qui tam liberalis erat ut sponte tibi offerret, cui tu molestus es, signum exhibere non desinet. Quod dixi Christi adventum promitti ipsi Achaz, non ita intelligo quasi eum Deus comprehendat in electo populo, cui filium suum salutis autorem destinaverat: sed quia ad totum populi corpus sermo dirigitur. Nam quod לא nonnulli exponunt filiis vestris, coactum est. Caeterum quod ad affectum spectat, propheta relinquit impium regem, et in populum respicit quatenus a Deo adoptatus erat. Dabit ergo, non tibi impio regi tuisque similibus, sed vobis quos adoptavit. Manet enim firmum et inviolabile foedus quod cum Abrahamo pepigit. Et Dominus semper aliquas habet reliquias ad quos fructus foederis pertinet: utcunque hypocritae populo ipsius praesint ac dominantur. Interea absurdum non est externae ecclesiae hoc proponi.

(*Ecce virgo.*) Emphatice ponitur vox demonstrativa ad magnitudinem rei notandam. Sic enim de rebus magnis et observatu dignis loqui solet spiritus, ut erigat hominum mentes. Propheta igitur attentos esse iubet qui audiunt, ut hoc insolitum Dei opus considerent: ac si diceret, Nolite esse socordes. Sed summam illam Dei gratiam expendite, quae ultro vobis occurrere debebat: sed propter stuporem vestrum vos latet. Quanquam autem vox עלמה ab עלם deducitur, quod significat abscondere, eo quod virginum pudor et verecundia non ferat ut in publicum prodeant: quia tamen Iudaei de hoc vocabulo multum litigant, et negant

eo virginem significari, quod Solomon ipsum usurparit pro puella quae adamatur, nihil opus est in ipsa voce insistere. Concedamus sane illis עלמה vocari aut puellam, et ad aetatem referri hoc nomen, ut ipsi volunt, (tamen scriptura saepe eo utitur quum de virgine sermo est) res ipsa omnes eorum calumnias satis per se refellit. Ecquid enim mirum dixisset propheta si de puella loquutus esset, quae ex congressu viri conciperet? Certe ridiculum fuisset id signi, aut miraculi loco proponere. Fingamus mulierem notari quae ex coitu viri gravida esset futura: frigidum atque adeo insipidum fore omnes vident, si propheta apud Iudaeos quasi de re nova et insolita praefatus subiciat: Adolescens tula concipiet. Satis igitur constat ipsum loqui de virgine, quae non erat ordinario naturae ordine, sed ex gratia spiritus sancti conceptura. Atque hoc mysterium est quod magnifice extollit Paulus, Deum scilicet manifestatum esse in carne.

(*Et vocabit.*) Verbum est feminei generis apud Hebraeos. Nam qui in masculino genere legunt, nescio unde acceperint. Certe quae in usu sunt exemplaria non variant. Quod si ad matrem hoc referas, aliquid praeter consuetum morem exprimi certum est. Scimus has partes semper tribui patri, ut nomen filio imponat. Hoc enim signum est iuris et potestatis patrum in filios: nec eadem autoritas ad mulieres pertinet. Hic vero ad matrem transfertur. Sequitur ergo sic a matre concipi, ut patre in terris careat. Alioqui propheta communem scripturae usum perverteret, quae viris tantum hoc officium ascribit. Quanquam notandum est non impositum fuisse Christo nomen matris arbitrio. Neque etiam in eo quidquam fuisset ponderis, sed intelligit propheta in hoc nomine promulgando, virginem fore instar praeconis: quia nullus erit terrenus pater qui munus hoc obeat. Porro minime dubium est quin hoc nomen Christo inditum fuerit ex re ipsa: quoniam unigenitus Dei filius induit carnem nostram, et societate naturae nobis se coniunxit. Vocatur ergo nobiscum Deus, vel nobis coniunctus: quod non potest competere in hominem, qui Deus non sit. Iudaei cavillantur nomen hoc Ezechiae impositum esse: quod Deus ipsius manu populum liberarit: qui, inquit, minister est Dei, induit eius personam. Verum nec Moses, nec Iosue, qui populi liberatores fuerunt, sic vocati sunt: ergo et Mosi et Iosuae et caeteris omnibus praefertur hic Immanuel. Hoc enim nomine antecellit omnes, qui unquam antea fuerunt, et qui postea sequuntur: estque elogium insignis cuiusdam eminentiae et autoritatis quo prae aliis ornatur. Proinde constat, non tantum designari Dei virtutem, qualiter se per ministros exerere solet, sed coniunctionem personae in qua Christus homo simul et Deus apparuit. Unde rursus patet nihil hic vulgare ab Isaia

narrari, sed notari incomparabile illud arcanum in quo obscurando frustra Iudaei laborant.

15. (*Butyrum et mel.*) Hic propheta veram Christi humanitatem confirmat. Hoc enim incredibile prorsus erat, ut qui Deus esset ex puella nasceretur. Tale portentum a communi hominum sensu abhorrebat. Ne ergo existimemus ipsum hic quoddam spectrum imaginari, signa humanitatis declarat, quibus demonstret Christum revera in carne vel natura hominis proditurum: quia scilicet eodem modo educabitur, quo vulgo pueri solent. Fuit autem Iudaeis alia quam nobis ratio educandi: utebantur enim melle, cuius nobis usus non ita communis est. Quem etiam morem hodie retinent, ut nato puero, priusquam lactetur, gustum butyri et mellis praebeant.

(*Ut sciat.*) Id est, donec pervenerit ad eam aetatem, qua bonum a malo discernere queat: ut vulgo dicimus, usque ad annos discretionis. Enim significat metam et tempus quo usque puerili more educabitur. Idque ad veritatem naturae magis comprobendam facit. Intelligentiam ergo et iudicium significat, qualis contingit transacta pueritia. In quo videmus quo se filius Dei nostra causa demiserit, ut non tantum pasci nostro cibo voluerit: sed etiam ad tempus privari intelligentia, omnesque nostras infirmitates sustinere: idque secundum humanam naturam. Hoc enim ad divinitatem pertinere non potest. De hac Christi ad tempus ignorantia testatur Lucas (2, 52), dum ait: Et proficiebat sapientia et aetate et gratia apud Deum et homines. Si Lucas simpliciter Christum profecisse dixisset, poterat excipi, apud homines: sed nominatim addit, apud Deum. Oportuit ergo ipsum ad tempus similem esse pueris infantibus, ut quoad humanitatem intelligentia destitueretur.

16. (*Et quidem.*) Hinc hallucinandi multis data est occasio, dum sententiam hanc cum proxima contextunt: quasi fieret eiusdem pueri mentio: et putant causae esse redditionem: ac si particula וי esset rationalis. Atqui si attentius expenditur prophetae consilium, facile patebit a generali doctrina, ad quam paulisper digressus fuerat, reverti ad praesentem causam. Postquam enim spem servandae urbis fundavit in mediatore promisso, iam quomodo servanda sit docet. Ego itaque hunc versum non interpretor de Christo, sed de pueris omnibus in genere: in quo ab omnibus dissentio. Quod enim hic sit הַיֶּלֶד, putant certum puerum designari. Ego autem accipio הַנֶּעַר collective, ut הַיֶּלֶד sit quidem notitiae causa additum, tamen ad demonstrandam potius aetatem, quam certum aliquem puerum: ut quum vulgo dicimus, *L'enfant*, et articulum *Le*, maioris notitiae causa addimus, atque id scripturae satis usitatum est. Quod si certum puerum designasset, additurus erat הַזֶּה, ut alias

solet. Nec verisimile hanc promissionem de eversione regnorum Syriae et Samariae, quae proxime sequuta est, in quingentos annos, id est, in adventum Christi protensam esse: idque omnino absurdum foret. Talis igitur est sensus: Antequam pueri, qui posthac nascentur, bonum a malo discernere queant, terra, quam odisti, relinquetur. Terram autem intelligo Israelis et Syriae. Tametsi enim duae erant, tamen propter foedus initum inter duos reges eadem censetur. Sunt qui accipiant pro Iudaea: sed illud convenire non potest, ob relativum quod sequitur. Porro haec ita contigisse ut scripta sunt, satis ex historia sacra colligere promptum est. Nam quum Achaz Assyrios in auxilium suum vocasset, Rezin ab illis occisus est. Haud ita multo post obiit Phace rex Israel, duodecimo scilicet anno regis Achaz: et Oseas filius Ela in illius locum suffectus est. Priusquam igitur pueri, qui mox erant nascituri, adolescerent, utraque regio suis regibus privanda erat. Nam et Rezin et Phace ante illud tempus e vivis sublatis sunt. Dirigitur autem sermo ad Achaz, et solatii loco promittit Deus se de illius hostibus sumpturum vindictam: sed non in alium finem, nisi ut magis reddatur inexcusabilis. Quod ad verba spectat, exosa esse dicitur Syria et terra Israel regi Achaz, vel destabilis, quod inde infestis armis premebatur. Promittit ergo futurum ut illi reges brevi pereant. מִכִּי vertunt nonnulli, Propter. Et fateor hanc vocem plerumque hoc sensu usurpari. Sed ergo hic simplicius interpretor: ac si diceret, Deseretur a facie, id est, a praesentia duorum regum, ac destituetur, ut amplius non appareant. Atque his prophetae verbis satis constat, de utroque regno haec intelligenda esse.

17. (*Adducet super te.*) Hic propheta vicissim minatur impio hypocritae, qui quum fingeret se Deum tentare nolle, eos tamen accersebat in auxilium, quos Dominus vetuerat. Ne igitur superiore promissione nimium exsultet atque insolescat, denunciat ei quoque suum exitium: atque affirmat id quod saluti sibi fore confidit, id est, opem Assyriorum, ei prorsus exitialem fore: ac si diceret, Tu quidem omnia tibi promittis a rege Assyriorum, et illum tibi fidelem fore existimas, quod foedus et amicitiam cum ipso, idque Deo vetante, inieris: sed tu brevi intelliges quid tibi profuerit Deum tentasse. Poteras securus domi quiescere, et habere Deum adiutorem: sed Assyrios advocare maluisti. Eos tu graviore senties, quam ipsos hostes. Optime igitur quadrat superioribus ista oratio. Urget enim magis perfidiam et ingratitude regis, qui et verbum Dei, et signum reiecerat, seque omni promissione reddiderat indignum. Et quia hypocritis solenne est ubi discrimine aliquo et metu defuncti sunt, statim ad ingenium redire, negat

praesidio quidquam fore Iudaeis, quo minus ipsi quoque rapiantur ad iustas poenas. Domum enim Davidis, quae singulari privilegio eximere se poterat, nominatim pronunciat communibus malis fore obnoxiam. Sic enim sua iudicia temperat Deus, ut ecclesiae suae parcens et eius perpetuitati consulens, impios tandem qui bonis permixti sunt impune elabi non sinat.

(*Ab ea die qua recessit Ephraim.*) Hoc modo loquitur scriptura, quum gravem aliquam calamitatem designat. Nec enim Iudaei graviorem plagam accipere poterant, quam quum abductis decem tribubus non modo regnum misere divisum, sed corpus gentis discerptum ac laceratum fuit. Ideoque extremae cladis nota est defectio Ephraim a Iuda. Nam cum dissidio illo gravius afflictae fuerint opes regni Iudaici, quam ullis exteris cladibus affligi posset, ait maiorem ab eo tempore cladem Iudaeis non accidisse. Hinc, sicut modo dixi, perspicimus quomodo Deus animadvertens in hypocritas, simul fidelium memor viam aperiat misericordiae suae. Admirabile hoc consilium suspiciendum est dum inter horrendas mortes superstes tamen manet ecclesia. Quis unquam putasset liberandam esse Ierosolymam ab ingenti duorum regum exercitu? deinde regnum Syriae, quod tunc florentissimum erat, brevi evertendum? Samariae vero haud procul ab exitio abesse? Interea Assyrios, quibus confidebant Iudaei, magis infestos fore, quam fuissent unquam Israelitae ac Syrii? Haec omnia ecclesiae conservandae causa fecit Dominus: sic tamen ut interea nihilominus impietatem regis Achaz ulcisceretur.

18. (*Et erit in die illa.*) Quum Assyrios sibi foedere obstrictos putarent Iudaei, stultitiam hanc deridens propheta praesto fore assertit ad Dei nutum, ut eos illic impellat prout visum fuerit. Quanquam pro imperio metaphorice ponit sibilum, nempe alludens ad naturam illorum regnorum de quibus tractat. Nam Aegyptus abundat museis, quod lutosa sit regio et calida. Ubi autem cum tepore aer est humidus, illic magnam muscarum multitudinem nasci necesse est. Assyria vero apibus abundabat. Quanquam autem sibilo se eos adducturum dicit, alludens ad naturam apum et muscarum: tamen intelligit se minimo negotio ipsos excitaturum: ac si diceret, Haud multo labore opus erit: simul atque signum dederō statim accurrent. Atque ita quantum efficaciae sit in arcano suo instinctu vel consilio ostendit, quod sibilo potentissimas quasque gentes ad obsequium cogat.

19. (*Quiescent.*) Pergit in eadem metaphora. Apes enim nidos sibi quaerere solent in cavernis, aut vallibus et dumetis, et eiusmodi: ac si diceret nullum fore angulum, in quo hostes non considerant, domiciliumque suum habeant. Nec multum labo-

randum est cur de dumetis potius et spinetis loquatur quam de aliis rebus: quoniam figurata loquutio est. Nec tamen dubito quin significare voluerit, nullum fore usquam effugium, sive abdant se in cavernas, sive latebras quaerant in vallibus, quia totam regionem hostes occupabant. Hinc rursus colligimus quod iam antea annotatum est, nihil temere aut fortuito accidere, sed omnia regi manu Dei. Deinde, utcumque impii tumultuentur et ferantur caeco impetu, fraenum tamen ipsis iniici Deo, ut eius gloriae serviant. Quum ergo omnia ab impiis perturbata cernimus, ne existimemus Deum ipsis fraena laxasse ut irruant quocunque libuerit, sed furiosos eorum impetus moderari certo persuasi simus. Unde miram consolationem accipere debemus in his perturbationibus, in quibus orbis christianus sic involutus et quarum violentia ita quassatus est, ut omnia propemodum confusa videantur. Hoc enim cogitandum est, occultum esse Domini fraenum, quo furiosae belluae cohibentur, ne eo erumpant quo insana ipsa libido impellit: neque transsiliant metas quas ipsis Dominus constituit.

20. (*Radet Dominus novacula conducta.*) Nunc alia metaphora utitur, atque hostes illos, per quos Dominus statuerat affligere suo tempore Iudaeam, comparat novaculae, qua raditur barba, pili, denique alia eiusmodi excrementa purgantur. Quod hic superfluum est, et pro more hebraico tantum instrumentum nota est. Ideo simpliciter verti: Radet novacula. Quid vero intelligat, ipse mox exprimit: nempe Assyrios instar novaculae fore in manu Dei, et quidem ab extrema plaga. Ideoque addit: Qui sunt extra fluvium, significans Euphratem non fore obstaculo, quin traiciantur ad exsequenda Dei iussa. Addit praeterea, non fore partem aliquam populi illius sua sponte irruentem in alienos fines aut palantem sine certo duce, sed regem ipsum futurum eis ducem, ut et a populo et a rege simul opprimatur Iudaea, et sub tanta mole succumbat. Nec frustra hanc novaculam conductam dicit: eo enim significat atrocitatem cladis, quae per Assyrios inferenda erat. Si quis uteretur conductio equo aut gladio, utetur eo liberius: nec ita ei parceret aut temperabit ut suo. Nam quae conducunt homines pro ratione mercedis sibi usui esse volunt. Ita denunciat Dominus, se minime parciturum novaculae, etiamsi eius aciem retundere debeat: missurum Assyrios cum impetu et furore insano. Quod si Dominus tam graviter ultus est Iudaeos, ob eas causas, quas prius recensuit propheta, verendum nobis ne idem experiamur. Imo novacula, qua iam nos radere coepit, pertimescenda est.

(*Caput et pilos pedum.*) Per pilos pedum inferiores partes significat. Quidquid enim est infra alvum tribuitur pedibus: atque synecdochica lo-

quutio est. Unde et aquam pedum urinam vocant: et pedes tegere, pro alvum exonerare. Denique intelligit totum corpus radendum, quin etiam barbam ipsam radendam esse. Iam si sublati figuris simplicem et nudum sensum habere velimus, significat nullum ordinem salvum fore, ac si diceret, rasuram istam a vertice capitis ad pedes usque perventuram, nec fore immunes reges et principes ab ista clade, quin novaculae quoque aciem ipsi sentiant.

21. (*Et accidet.*) His versibus usque ad finem capitis propheta depingit statum regionis direptae et vastatae. Vult enim graphice et velut in tabula exprimere tantam fore calamitatem, ut quocunque oculos convertas nihil appareat praeter indicia horrendae vastitatis. Nam quod alii poenarum mitigationem hic promitti volunt, paulo post videbimus contextui minime quadrare. Quamvis autem indefinite virum nominet, proprie tamen loquitur de ditissimis: nec enim singulis totidem attribuit: sed qui alias solebant magnam boum et ovium copiam alere, hi paucis contenti erunt. Significat ergo omnes ad summam inopiam redactum iri. Quia hebraice dicit propheta, Vivificabit: quidam hoc tantumdem valere putant atque a morte eripere. Sequutus tamen sum quod et simplicius et magis receptum erat.

22. (*Propter copiam lactis.*) Aliqui ita exponunt: vix expressum iri ab una vacca, quod in cibum familiae sufficiat. Nam qui alunt pecora, non tantum vescuntur lacte, sed etiam conficiunt caseos, et butyrum venale habent. Quum ergo dicit: Ex tota copia nihilo plus effectum iri quam quod necessarium fuerit in usum familiae, secundum illos interpretes inopiam denotat. Alii vero hic fertilitatem promitti putant: utcumque paucas habeant oves et vaccas, tamen abunde habituros unde alantur. Tertia expositio melius convenit. Videtur enim propheta velle indicare, tam paucos fore homines, ut lac exiguum sufficiat omnibus. Hoc autem longe gravius est, regionem scilicet carere incolis, quam armentis et pecore indigere. Proximo igitur versu pronuntiavit Isaias ita spoliandam esse Iudaeam ut armenta et pecora paucissima supersint: nunc autem addit homines etiam fore pauciores, quoniam lac exiguum incolis terrae sufficiet. Ego hanc expositionem libentius amplector: quia hic non quadraret promissio. Prior autem sensus coactus est: nec iam loquitur tantum de pecuariis ipsis qui vaccas habebant, sed de omnibus incolis, quia diserte exprimit: Quicumque residuus fuerit. Qua etiam voce paucitatem iterum designat. Huc ergo spectat, tam desertam et misere vastatam regionem fore, ut magna lactis et butyri copia opus non sit: quoniam pauci homines superfuturi sunt accepta clade.

23. (*Eveniet quoque, mille vites.*) Ego opinionem eorum qui putant Isaiam hic fideles consolari sine refutatione praetereo: quia ipso contextu satis refellitur. Atque adeo haec verba clare sonant, Isaiam pergere in denunciando exitio et describenda terrae vastitate. Alii putant hunc esse sensum, Ubi mille erant vites, quae argenteis mille prostabant, illic vepres et dumeta fore. Sed videmus nimis vile esse pretium, si de regione integra sermo fieret: quale enim illud esset, vineam, qua nulla possessio pretiosior est, siclo aestimare? Idem igitur est ac vulgo dici solet, Nummo addicere, *Bailler pour une piece de pain*, quum res aliqua vilissimo pretio veniit. Pluris enim vel incultissimus et sterilissimus ager venire posset, si vigeret culturae ratio, ut fieri solet in hominum frequentia. Subiungit rationem mutati pretii, qua ipsum de vastitate loqui perspicuum est. Prae spinis, inquit, et vepribus. Nulli enim erunt cultores: quod accidere solet ingenti clade accepta. ¹ autem quod vertunt alii Ad, significat meo iudicio Propter. Postquam enim impetu hostium dissipata sunt omnia, desuntque vinitores et agricolae, vepribus et dumis cultissima quaeque obsita et obruta esse necesse est. Itaque significat tam paucos fore incolas, vel ut vix reperiantur qui pretiosissima praedia vel uno nummo emant.

24. (*Cum sagittis et arcu veniet.*) Verbum est singulare: debet tamen per plurale exponi, sagittarios iter facturos per Iudaeam. De arcubus et sagittis Isaiam loqui nonnulli putant, quod tantus futurus esset metus ab hostibus, ut nulli ad praedia sua accedere nisi armati auderent. Atqui mihi probabilius videtur prophetam significare, illic venationi locum fore ubi prius erat uberrima cultura: quoniam illic ferarum latibula erunt. Haec autem miserrima mutatio est, quum agri prius culti et fertiles in sylvas et dumeta vertuntur. Itaque arcum et sagittam hic pro venatione accipio, hoc sensu: Non accedent illuc agricolae, sed venatores: nec vites fodient aut propagabunt, sed feras persequentur. Nihil denique aliud significat quam horrendam vastationem, qua terrae facies immutata sit.

25. (*Et omnes montes.*) Hic propheta pugnantis loqui videtur. Hactenus enim de vastitate terrae loquutus est: nunc vero novum quendam statum describit, quum ait, ubi vepres erant et spinae, boves illic pascua habituros. Hinc factum est ut haec ad populi consolationem quidam traherent: sed longe aliud est consilium prophetae. Nam significat montes, qui procul aberant ab hominum frequentia, quique non nisi magna cum molestia adiri poterant, fore compascuos, propter hominum illuc se recipientium copiam, nempe quia in desertos montes et prius inaccessos confugient. Non erit ergo illic timendum a vepribus, quoniam in-

colis abundabunt. Atqui hoc miserrimum est, quum homines non possunt aliter mortem vitare, quam si ad vepres et spinas confugiant. Intelligit enim montes prius solitarios et horridos, in quibus homines sedem et habitationem quaerent, quod nusquam tutus sit in regione locus. Atque ita depingit calamitosum et lugubrem totius regionis statum, et cladem adeo gravem ut alia sit omnino terrae facies, et diversa a priore. Quum haec praediceret regi Achaz, derisum fuisse ipsum minime dubium est. Rex enim impius praesidiis suis et Assyriorum foederi confidens quasi in suis faecibus quievit simul ac soluta fuit urbis obsidio. Oportuit tamen Isaiam constanter fungi officio suo, ut nullam opem nisi a Deo esse ostenderet, et significaret misero hypocritae exitium inde affuturum unde salutem exspectabat.

CAPUT VIII.

1. *Et dixit Iehova ad me: Sume tibi volumen grande, et scribe in eo stylo vulgari:*¹⁾ *Accelera ad diripiendum, festina ad praedam.* 2. *Et adhibui mihi testes fideles, Uriam sacerdotem et Zachariam filium Iebarachiae.* 3. *Et accessi ad prophetissam, quae concepit et peperit filium. Dixitque mihi Iehova: Voca nomen eius, Accelera ad diripiendum, festina ad praedam.* 4. *Sane antequam sciat puer clamare: Pater mi et mater mea, tolletur substantia Damasci, et spolia Samariae, coram rege Assyriae.* 5. *Rursus loquutus est mecum Iehova, iterum dicens: 6. Quandoquidem reiecit populus iste aquas Siloe, quae fluunt cum silentio, et gaudium fuit illi ad Rezin et filium Romeliae: 7. Ideo ecce Dominus adducit super eos aquas fluvii violentas et magnas: nempe regem Assyriae et omne robur eius, ascendetque super omnes rivos et transibit super omnes ripas eius. 8. Et traiciens²⁾ in Iudam inundabit, et transibit, pertinget usque ad collum. Et implebit extensio alarum eius latitudinem terrae tuae, o Immanuel. 9. Consociate vos populi et confringimini: auribus percipite quotquot e longinqua terra estis. Accingite vos et confringimini: accingite, inquam, vos et confringimini. 10. Consultate consilium et dissolvetur, decernite decretum et non stabit, quia nobiscum Deus.³⁾ 11. Nam sic dixit mihi Iehova, tanquam apprehensione⁴⁾ manus: et erudit me, ne irem per viam populi huius, dicens: 12. Ne dicatis, Conspiratio, in quibuscunque populus iste dicit, Conspiratio, neque timorem eorum timueritis, aut formidaveritis. 13. Iehovam exercituum ipsum sanctificate, et sit ipse timor*

¹⁾ vel hominis. ²⁾ 1551: perveniens. ³⁾ Hebraice Immanuel. ⁴⁾ vel roborazione.

vester, et idem sit pavor vester. 14. Tum ipse erit in sanctuarium, in lapidem offendiculi: et in petram ruinae duabus domibus Israel: in laqueum, et tendiculum incolae Ierusalem. 15. Et impingent multi inter eos: ideoque corrurent et conterentur, irretientur et capientur. 16. Liga contestationem: obsigna legem inter discipulos meos. 17. Itaque expectabo Iehovam, qui abscondit faciem suam a domo Iacob. Et praestolabor eum. 18. Ecce ego et pueri, quos dedit mihi Iehova, in signa et prodigia in Israel: a Iehova exercituum, qui habitat in monte Sion. 19. Quod si dixerint vobis, Sciscitami a pythonicis et divinis, qui mussitant et demurmurant: annon populus Deum suum consulat, a vivis ad mortuos? 20. Ad legem et testimonium. Si non loquuti fuerint secundum verbum hoc, ideo nempe quod nihil est lucis. 21. Tum per hanc terram transibunt oppressi et famelici. Et accidet, ut quum esurierint, irrentur, ac maledicant regi suo, Deo suo, attollentes sursum faciem. 22. Et quum spectaverit ad terram, ecce tribulatio et tenebrae, caligo, angustia, et ad obscuritatem impulsus.¹⁾

IN CAPUT VIII.

1. (*Et dixit Iehova.*) Haec prophetia nihil novi continet: sed confirmatio est superioris, in qua Isaias de propinqua vastatione regni Israel et Syriae vaticinatus erat. Utamque etiam regionem suo rege spoliatum iri praedixerat, priusquam infantes qui paulo post nascituri erant, discernent inter bonum et malum, hoc est, adolescerent. Sed quoniam impii nullis minis terrentur, ideo hoc vaticinium inculcari, et symbolo aliquo confirmari oportuit. Primum, quo melius populum expergeficiat Deus, iubet hanc prophetiam publicari ac proscribi, ut ab omnibus intelligatur. Diximus prius,²⁾ hunc prophetis fuisse morem postquam iussi erant aliquid populo nunciare, paucis summas rerum complecti, et valvis templi praefigere: quemadmodum ex Abacue (2, 2) colligi potest, quicum si conferatur hic locus res satis aperta erit. Sed hic exprimitur aliquid speciale, quia non simpliciter vult scribi prophetiam, sed requirit grande et amplum volumen, ut scilicet procul legatur. Quo enim minutior est scriptura eo obscurior, et minus commode legi potest. Eodem pertinet quod proxime sequitur: Stylo vulgaris hominis. שׁוֹנֵן enim pro quolibet homine plebeio sumitur, ne quos scilicet fugiat lectio, vel rudissimos idiotas.

(*Festina.*) Concisa haec brevis magis emphatica est quam si prolixo concionatus esset. Quatuor enim voces quisque domum referre poterat, et in

his agnoscere celeritatem irae Dei: et Dei iudicio vere et penitus affici, quasi digito monstratum esset. Denique verbis agere noluit Deus, quia litigandi tempus non erat, sed rem symbolo representare. Vindictam ergo quam frustra minitati toties fuerant prophetae, in paradiigmate conspicuam exhibuit, ut altius penetraret in animos et memoriae haereret. Et quoties commemorantur haec verba למרר שלל חש בו, toties direptionis Israel et Syriae meminissent, et certiores de ea redderentur. Quia de Christi adventu proximo capite vaticinatus est Isaias, multi perperam de eodem hoc quoque exponunt: quod instructus celestis virtute, ad spoliandum mundi principem venerit ideoque velox sit ad praedam. Et quanquam argutia haec placet, nullo tamen modo potest textui congruere. Nam verus et simplex contextus docet hic nihil afferri novi, sed id quod superius dixerat confirmari.

2. (*Adhibui testes.*) Nomine et verbo ex eadem radice ductus usus est propheta, et lepida est allusio: ac si diceremus: Contestatus sum testes. Quoniam haec res magni momenti erat, ideo testes sibi adiunxit, ut fieri solet in maioribus negotiis. Fideles eos vocat, id est, veraces et idoneos: et tamen unus ex iis impius et nequam fuit apostata, qui quum regi suo assentari vellet altare erexit simile Damasceno, impietatique et nefario cultui aperte assensit. Alios quidem aliter sentire scio: sed si quis circumstantiam temporis expendat, hunc Uriam esse intelliget quem sacra historia testatur ad regis impietatem et libidinem serviliter formatum fuisse. Quod vero alium fuisse putant, quia eum veracem hic dicit Isaias, eiusmodi certe ratio nimium infirma est. Nec enim hominem respexit propheta, sed munus quo ipseungebatur, ut ferendo testimonio idoneus esse posset. Itaque non probum et frugi fuisse intelligit, sed ob functionem auctoritate praeditum, ut nemo eum repudiaret, et omni exceptione, ut aiunt, maius esset ipsius testimonium. Ego autem existimo hanc prophetiam affixam esse valvis templi, adhibitis testibus Uria et Zacharia. Nec enim visionem refert, sed Dei mandatum, quod re ipsa exsequutus est: ut haec verba, veluti proverbium quoddam vulgare, omnium ore circumferrentur.

3. (*Et accessi.*) Quae sequuntur, prophetae per visionem accidisse non dubito, quae superius vaticinium obsignarent. Visus est igitur sibi Isaias congregari cum uxore sua: atque ex eo congressu genuisse infantem, cui eiusmodi nomen imponi oportuit. Nihil quidem esset absurdi, si fateremur prophetam congressum cum uxore, et re vera genuisse puerum, cui hoc nomen inditum esset: nec vellem magnopere cum eo qui ita sentiret contendere. Sed quia verisimile non est, hoc nomen alicui homini impositum, et testimonio caret, libe-

¹⁾ 1551: obscuritas et impulsus. ²⁾ In fine praefationis in hunc prophetam.

tius in eam partem inclino ut existimem oblatam esse prophetae hanc visionem qua superius vaticinium confirmaretur. Prophetissam nominat uxorem, non qualiter regum uxores honoris causa vocantur reginae: sed quod in hac visione publicam et ipsa personam sustinebat. Nec dubium est quin animos piorum a libidinoso coitu data opera abducere voluerit Isaias, ut ad sacrum mysterium attente forent. Et certe quamvis in coniugio liberis dare operam res per se licita sit, natura tamen ipsa docet verecundiam subesse quae latebras quaerat.

4. (*Sane antequam.*) Interpretatio tam aenigmatica sententiae, quam visionis additae. Etsi enim praecise loqui voluit Deus, tollenda simul fuit obscuritas. Ego הנער, non de filio prophetae, ut prius dixi, interpretor, sed potius de omnibus qui proxime nascituri erant. Antequam adolescent illi, reges duos Israel et Samariae delendos esse pronunciat.

(*Coram facie.*) Id est, arbitrio, vel ad libidinem regis Assyrii, in quo forte alludit ad veterem triumphantium morem, quorum ante currum spolia hostium ferebantur. Ita Samariae et Damasci spolia tollentur coram rege Assyrio. Hinc melius apparet prophetam nihil aliud agere, quam ut vastationem regni Israel et Syriae praedicet: idque ut consoletur pios, atque etiam ut stultam formidinem impii regis derideat, qui sibi a Domino auxilium ferri non patiebatur. Nec enim promissiones solum, sed etiam oblatum signum reiecerat. Quo fit, ut propheta magis ac magis illius, et totius populi impietatem redarguat: Tu quidem minime credis, Dominus tamen suis aderit: et brevi subitas et insperatas mutationes videbis, quibus Dominus populum suum liberabit. Tametsi haec non tam regi, quam piis hominibus dicebantur. Unde colligendum, servos Dei non semper ita loqui, ut fidem apud auditores obtineant. Hic enim Isaias alloquitur impios, apud quos nihil ulla ratione efficit. Quorum igitur apud ipsos sermonem habet? ut scilicet magis ac magis ipsos convincat suae incredulitatis, eamque ipsis exprobet: deinde, ut magis etiam conspicua sit Dei bonitas. Quis enim viam omni Dei misericordiae tanta impietate praeclusam esse non iudicasset? Dominus tamen et regis et populi pravitatem sua bonitate exsuperat. Hoc igitur agit propheta, ut exprobrando impiis suam proterviam Deum nihilominus semper sui similem esse ostendat.

6. (*Quandoquidem aspernatus est.*) Ne inani solatio indormiat Achaz, sermonem de communi piorum salute statim abrumptit propheta, et denuo poenam incredulis minatur. Putant hic loquutum esse adversus eos, qui cupidi erant rerum novarum: quemadmodum saepius fieri solet ut vulgus hominum praesenti statu contentus non sit, et novum

regem sibi dari cupiat. Plerisque enim saepe-numero accidit quod aegrotis, qui mutato loco sibi melius fore sperant. Adeo praepostera est hominum voluntas, ut quum res non fluunt ex animi sententia, ad status mutationem spectent, cupide pro-siliant, et inde allevationem aliquam quaerant. Sed ego prophetae mentem latius patere arbitror, nec tantum ad eos extendi qui mutationem cupiebant: sed universalem esse concionem, qua omnes ordines complectitur. Iam enim fere apud omnes invaluerat impietas et contemptus Dei. Nec vero de paucis, aut de certa factione, sed de universo populi coitu loquitur. Fateor quidem paucos Dei servos excipi, de quibus postea fiet mentio: sed illud obstare non potest quominus hic Isaias in totum populum invehatur. Quum enim fere omnes corrupti essent, merito omnes reprehendit. Hoc vero crimen est, quod populus suae tenuitati diffusus, maiores opes et maiora praesidia appeteret. Dicit igitur spretas fuisse aquas Siloe, quia sua Iudaeis conditio contemptui et fastidio fuerit. Addit gaudium fuisse ad Rezin. Alii vertunt Cum Rezin: sed particula Ad perversam cupiditatem melius exprimit. Significat autem Iudaeos, quum se magnis praesidiis munitos non esse viderent, alio respexisse, et desiderasse opes regni Israel. Nam quum suam paucitatem et tenuitatem intuebantur, trepidabant, nihil in Deo locabant fiduciae, sed in externis tantum praesidiis: et putabant se tutissimos fore, si tam potens ipsis rex contigisset quam Israelitis. Atque ita in alienis divitiis, et earum desiderio exsultabant.

7. (*Propterea ecce.*) Loquitur in praesenti ut propius omnes attendant: En Dominus adducit aquas violentas. Notandae sunt metaphorae, quibus utitur propheta. Nam multo elegantior est ista oratio quam si nuda et simplex foret: veluti si dixisset: Quia populus non est contentus sua sorte, et appetit alienas opes, ego illi ostendam quid sit potentem regem habere. Exempli gratia, si exiguus aliquis populus obscuro et ignobili regi parens vicinis potentes haberet, quibus praeesset rex magni nominis, ac diceret: Quanto generosius est florenti illi regi parere, servire Caesari, aut regi Galliae, quorum potentia invicta est! nonne merito Deus talem cupiditatem ulcisceretur? quo enim potentiores sunt reges, eo gravius populum suum premunt, nihil non audent, omnia pro libidine agunt. Nec enim nota est eis mensura potentiae suae, imo pro viribus crescit licentia. Dominus insanum illud desiderium in Iudaeis reprehendit, quod sua conditione minime contenti in opes regum potentum potius quam in ipsum intenderent. Et multo plus gratiae habet sub istis figuris haec reprehensio, quam si simplicius loquutus esset. Siloe, ut tradit Hieronymus, exiguus fons erat, ex quo

manabat fluviolus leniter decurrens per mediam Ierosolymam. Quum in angusto illo fluvio non esset multum praesidii, ideo sibi diffidebant, et expetebant magnos illos fluvios, quibus et muniri urbes et magnopere ditari solent. Nihil enim est quod regionem magis augeat ac citius locupletet quam magni illi et navigabiles fluvii, quibus omnis generis merces facile importari et exportari possunt. Comparat igitur Euphratem, qui fluvius est celeberrimus totius Orientis, cum Siloe: atque eandem metaphoram sequitur, sub rapidis illius fluvii aquis Assyrios intelligens: qui totam Iudaeam direpturi et diluvii instar vastaturi erant. Ostendam, inquit Dominus, quid sit rapidas et violentas illas aquas appetere.

(*Ascendet.*) Diligenter observandus est hic locus. Est enim nobis omnibus quasi ingenta diffidentia: ut quum videmus nos humanis praesidiis destitutos, animum despondeamus. Quidquid Dominus promittat, nos ipsos nullo modo colligere possumus: sed defixos oculos habemus in nostram nuditatem, atque ita quasi attoniti subsidimus in metu nostro. Ergo remedium nostro huic vitio quaerendum est. Siloe igitur, hoc est, vocatio vel sors nobis divinitus attributa cum promissione, quamvis res ipsa oculis nostris non pateat, sit nobis pro praesidio, eamque summae omnium regum potentiae praeferamus. Nam si recumbimus in humana ope, et robur nostrum in magnis copiis et vi pecuniae constituimus, poena quam hic propheta denunciavit exspectanda est. Haec ita impleta esse testatur sacra historia, ut qui eam leget longa expositione huius loci non indigeat. Assyrii enim, quos Iudaei in auxilium suum vocarant, ipsos perdidit. Haec iusta diffidentiae poena fuit: in qua illustre specimen habemus improbae hominum cupiditatis, qui Dei promissione et ope contenti esse non possunt. Ex tali ergo Iudaeorum exitu, nobis ipsis consulamus. Est autem haec fere perpetua ecclesiae conditio ut praesidiis humanis destituatur: ne si nimium fuerimus instructi caecutiamus ad nostras opes et copias, Deique nostri obliviscamur. Haec nostra tenuitate oblectari et contentos esse oportet, ut a Domino solo pendeamus: ut pluris nobis sint exiguae et lenes aquae, quam ingentes et rapidi omnium gentium fluvii, nec magnae impiorum potentiae invidemus. Atque huc pertinet quod Psal. 46 (v. 5) scriptum est: Rivi fluminis exhilarabunt civitatem Dei, sacrarium tabernaculorum altissimi, Deus est in medio eius: opem illi feret Deus ante auroram. Tumultuantur gentes, motus concitent regna, et tellus dato fragore defluat: Dominus exercituum a nobis stat, etc. Si quis obiciat humana praesidia reiicienda non esse, responsio in promptu est: ea hic ■ propheta non damnari, sed metum illum perversum, quo in diffi-

dentiam conicimur, atque ita trepidamus, ut nulla Dei promissio nos contineat intra iustas metas. Deo vero hic honos tribuendus erat, ut quamvis omnia deficerent, uno ipso contenti, simul ipsum praesto esse certi simus. Tunc parum refert an adsint vel absint externa praesidia. Nam si adsint, iis uti liberum est: si absint, aequo animo careamus, nobisque Deus sufficiat unus pro omnibus. Per se enim promissa sua exsequi poterit, quando nulla ei externa adminicula necessaria sunt. Tantum nos totos eius manui tutelaeque credamus. Verbum חָלַף, quod transire interdum significat, hic tantundem valet ac grassari et excindere. Id est, non tantum alluet Iudaeam, sed ita inundabit ut penitus demergat. Longe enim lateque per omnes partes vagabitur. Addit:

8. (*Usque ad collum*): quae similitudo est ducta ab homine qui fluvium ingressus sese pedetentim mergit, donec aqua ad collum usque pertingat. Ita fluvio illo rapido, id est, Assyrio, inundabitur Iudaea, donec ad collum usque demergatur. Intelligit autem Ierosolymam, quae caput erat regionis, et supremum locum obtinebat, ad quam quum Assyrius pervenit, Iudaea haud longe aberat ab interitu.

(*Latitudinem terrae tuae, o Immanuel.*) Id est, quaquaversum. Continuat enim suam metaphoram propheta in suo vaticinio, et ostendit quam violentus futurus sit Assyrius. Atque vim et impetum ipsius amplificat eadem similitudine: nempe rapidi fluvii, qui ruptis obicibus ripas suas egressus, longe lateque vegetur, ut omnia vi sua diruat atque evertat. Pergit enim adversus Iudaeos concionari, ut duobus proximis versibus cooperat. Nam quum Israelitis et Syriis exitium suum nunciasset, simul et Iudaeis vicissim diffidentiae suae poenas denunciavit. Quod ut melius intelligatur, contextus Isaiae pulcherrimus atque aptissimus animadverti debet. Prius sermonem suum alio deflexerat: quod Achaz eo indignus esset, dabit vobis signum Dominus: id quod superiore capite declaratum est. Simul rationem addidit conservandae Ierosolymae per subitas mutationes quae Syriae et Samariae eventurae erant. Hoc initio huius capitis et mandato et visione confirmatum fuit. Nunc ad Iudaeos ipsos descendit, ne se impune evasuros putent, nec se nimium efferant hostium exitio. Significat enim ipsis quoque repositam esse mercedem, et ipsos duros quoque poenas suae impietatis et perfidiae, quod Dominum contempserint, nec voluerint eius promissis, signis, et beneficiis large munificeque oblatis, acquiescere.

(*Immanuel.*) Quaeritur cur propheta sermonem potius ad Christum converterit, quam simpliciter vocaverit sanctam Dei terram. Nec enim dubium est, quin nomine Immanuel Christum intelligat.

Hoc certe ad indignitatem magis exprimendam dictum videri posset. Nam quum Iudaea non modo esset consecrata Deo, sed in persona mediatoris eum haberet salutis suae praesidem, indignum erat eam ab impio rege vastari. Sed potius existimo hoc nomen additum esse a propheta, ut aliquid spei reliquum faceret bonis, eosque sublevaret in tanta calamitate. Vastata enim et crudeliter direpta regione animos despondere potuissent. Significat igitur, eam vastitatem impedimento non fore, quominus prodeat redemptor, cuius ante meminerat: ac si dixisset: Terra nihilominus erit tua, o Immanuel: in ea habiturus es sedem ac domicilium tuum. Hoc igitur additum est vice consolationis, ut intelligerent terram quamvis direptam et vastatam, Dei magis quam hominum esse. Et apostrophe est emphatica, quia hoc modo implorat redemptionis fidem, ut modum imponat horrendis calamitatibus.

9. (*Consociemini.*) Verbum רעו, sive a רוע sive a רעה ducatur, significat contere. Sed quia רעה sociare significat, quidam hoc sensu accipere malunt: qui certe argumento et contextui prophetae aptior est. Nam quod alii vertunt Contere vos, aut regnum Iudae, aut Assyrios, videtur vel coactum esse vel remotum. Consilia autem et conatus describi, quibus se parabant ad exstinguendam Dei ecclesiam, patet ex eo quod statim addit propheta, ac secundo repetit: Accingite vos, item, Inite consilium. Verbum ergo sociandi his optime respondet, nisi forte metaphorice verbum רעו accipere liceat: in quam sententiam libenter inclino, ut tantumdem valeat atque coacervare, sicut vulgo dicimus *Entasser*. Quoniam ea quae conteruntur violenter urgeri et comprimere necesse est. Significat igitur non solum congregationem, sed etiam agglutinationem: ac si diceret: Densate vos, ac si essetis spissa congeries. Atque haec significatio concinne, sicuti visum est, quadrat circumstantiae huius loci. Quod enim subiicit eodem pertinet: Instruite, accingite vos. Consurgit autem propheta in fiduciam, postquam mentionem fecit Immanuelis, id est, Dei, qui suis adfuturus erat: simulque spem novam concipit adversus hostes: quamvis voti compotes esse viderentur postquam regionem depopulati erant, tamen victorem Dominum fore, suosque adversus truculentiam hostium servaturum. Itaque animum ab intuitu illius cladis abducens ad Christum convertit: cuius contemplatione ita sese erigit ut audeat adversariis tanquam victor insultare. Constituendus est propheta velut in specula, unde cladem populi et Assyrios victores atque insolenter exultantes conspiciat: Christi vero nomine et conspectu recreatus omnium malorum obliviscatur, quasi nihil passus sit: omnique miseria liberatus insurgat in hostes, quos Dominus erat statim perditurus.

Idque diligenter observandum est: ut dum hodie adversus easdem tentationes nobis luctandum est in his afflictionibus quas sustinet ecclesia, et quarum mole fere obruitur, in Christum recta intueamur, cuius conspectu poterimus adversus Satanam et omnis generis hostes gloriari.

(*Populi.*) Cur vero populos nominavit, quum solus Assyrius vastaturus esset Iudaeam? Respondeo, exercitum Assyrii ex variis populis conflatum fuisse. Nam et Chaldaeos et multos alios populos subegerat: ideoque variis nationibus ea monarchia constabat. Potuit tamen propheta spectare etiam ad Israelitas, Syrios atque Aegyptios, caeterosque omnes quotquot adversus ecclesiam Dei hostes exstiterunt. Nec enim loquitur de una ecclesiae plaga, sed de perpetuis certaminibus, quae subinde electo populo sustinenda erant. Sed quo res melius intelligatur, coniungendus est proximus versus, ubi additur in fine: Quia Immanuel. Hoc enim est fundamentum nostrae liberationis, quia nobiscum Deus. Conspirent homines, machinentur, consilia ineant, decernant, nihil efficere poterunt: quia nihil est consilii adversus Dominum. Ab hoc igitur fundamento initium faciendum est, si modo consistere velimus. Sed videndum an omnibus liceat eo nomine gloriari. Nam et impii iactant secum esse Deum, eiusque nomine insolescere et superbire non dubitant. Sed vana et inanis est eorum gloriatio. Magnanimitas autem piorum Dei verbo nititur, ac ex vera fide manat: quae si animis insederit, possumus in omnes hostes insultare, idque etiam docet Paulus (Rom. 8, 31), pios homines hac doctrina animans: Si Deus pro nobis, qui contra nos? Prius igitur oportet nobiscum esse Deum, quod fieri non potest nisi amplectamur promissiones fide. Ea si adsit, non frustra gloriamur. Quod vero tam longinquam nationem alloquitur, ad quam ista vox pervenire non poterat, ratio in promptu est, ut scilicet infidelibus nota esset efficacia verbi: ac scirent cohibendos esse Assyrios cum suo apparatu, tametsi longe abessent. Ac si diceret: Vos quidem spernitis Deum, sed vos procul coercere, omnemque furorem vestrum comprimere facile poterit.

(*Accingite vos.*) Non est supervacua repetitio, quia longe difficilius est iterum Dei auxilium sperare ubi semel liberati sumus, quam promissionem de una sola liberatione amplecti. Deinde quamvis nos primi hostium impetus non adeo terreant, ubi tamen obstinatos videmus in sua malitia, durities eorum nos debilitat: idque ipsi in dies experimur. Nam si periculum aliquod immineat, possumus quidem opem a Domino exspectare: sed si iterum periclitemur, labascimus: tantaque est ingratitudo nostra ut vix putemus Deum nobis secundo adfore. Deficimus ergo si saepius periclitandum sit, nec cogitamus Deum benefaciendo et ope assidue ferenda

nunquam fatigari. Huic igitur hominum fragilitati occurrere voluit Isaias, ut postquam semel atque iterum accincti hostes nos invaserint invicti stemus. Si superati aut fracti redintegrent vires, nosque lacessere non desinant, ne frangamur. Deus enim et cras, et perendie, et quoties conspirarint, ipsos dirimere ac delere poterit. Hinc etiam monemur nostrae conditionis, ut nos semper ad novos conflictus sustinendos paremus: nec putemus nos defunctos, si semel obstitimus. Semper enim in officio suo pergit Satan, nobisque assidue exitium parat: excitat suos, et nova cupiditate inflamat. Sed etsi saepius subeunda sint certamina, de victoria certi sumus. Ergo alacriter nobis pugnandum, et constanter in acie versandum est.

10. (*Consultate consilium.*) Postquam tractavit de hostium viribus, nunc ad consilia eorum descendit: ac si diceret: Tametsi polleant hostes non armis tantum et robore, sed consilio et prudentia, nihil tamen effecturi sunt. Atque haec monitio valde necessaria fuit. Saepe enim accidit ut hostes quamvis potentes et armis instructos contemnamus, quod consilio careant, et caeco potius impetu quam ratione ducantur. Admonet igitur hostium vafritiem omnesque artes, quibus Dei populum circumvenire tentabunt, irritas tandem fore: ideoque nihil effecturos etiamsi nihil ipsis desit, omnibusque et copiis et consiliis et astutiis praepoleant. Addit: Loquimini verbum, quod, ut sensus esset clarior, reddidi

(*Decernite decretum.*) Hoc vero ad audaciam pertinet, vel est clausula consultationis: nam ex deliberatione decretum consequi solet. Haec omnia in fumum abitura esse pronunciat. Itaque satis constat quid voluerit propheta, et quem in usum hic locus accommodari debeat. Est enim veluti clypeus: quo omnes hostium terrores propulsare possumus: seu copiis, opibus, potentia, gratia, auctoritate: seu prudentia, consilio, astutia, perspicacia et solertia, tandem audacia quoque praevaleant. Sumus enim instructissimi et fortissimi, si Deus nobiscum est. Proinde quidquid machinentur aut decernant adversarii, protinus evanescet. Rationem quam subiungit *כי עמנו אל*, prius satis exposuimus. Mihi vero dubium non est quin alludat ad nomen quod prius Christo imposuit. Tametsi enim significat Deum adesse suis, quia tamen nuda Dei maiestas ad nos erigendos non sufficeret, Deum ipsum considerat in persona mediatoris, in quo solo promisit se nobis adfuturum.

11. (*Sic mihi loquutus est.*) Hic propheta pugnat adversus aliud genus tentationis: nempe, adversus infidelitatem populi. Et quo id magis perspicuum fiat, notandum est duas fuisse praecipuas tentationes: alteram externam, alteram internam. Externa erat ab hostibus professis, velut

ab Assyrio: cuius quum direptiones et truculentiam populus intuebatur de se actum esse existimabat, quod omnia fere obruisset. Altera erat intestina: quoniam sacer ille populus, qui iactabat se a Deo electum esse, in auxilia hominum potius quam Dei animum reclinabat. Erat autem haec periculosissima tentatio. Videbatur enim populus ille sua infidelitate aditum praecludere promissis Dei, quae quotidie offerebantur, et auribus eius assidue insonabant. Qualis vero poterat esse prophetae cogitatio in tanta anxietate, nisi perverso huic populo, qui non cessabat maligne respuere Dei gratiam, instare propinquum interitum? Dominus ergo et prophetam et discipulos eius adversus huiusmodi tentationem armatos esse voluit.

(*Quasi apprehensione manus.*) Elegans est hic metaphora, quam interpretes mihi non videntur assequuti. Alludit autem ad patres aut magistros, qui quum non satis efficiunt verbis, manu filiis aut discipulis injecta eos sistunt, ut parere cogant. Ita Dominus ministros suos, qui interdum omnia abicere vellent, quod existiment se operam suam ludere, veluti manu injecta retinet, ut pergant in officio suo. Idque perquam necessarium esse satis intelligunt et re ipsa experiuntur quicumque fideliter Domino inserviunt. Nulla enim est gravior tentatio, quam quum ii, in quibus fides esse deberet, deficiunt: denique, quum fides in mundo videtur exsulare. Est igitur valde necessaria haec manus apprehensio, quia non modo sumus nimium flexibiles et levitati obnoxii, sed etiam naturaliter plus aequo ad malum propensi, quamvis nemo nos impellat. Quod si accedat impetus consuetudinis, vix compotes nostri sumus. Certe singulis momentis sursum ac deorsum nos versari contingeret, nisi valido Dei imperio retenti constantiae anchoram in solido figeremus. Unusquisque nostrum se diligenter hac cogitatione exerceat. Nam etsi nobis hoc persuasum sit, tamen quum ad rem veniendum est excidimus: hominesque potius quam Deum intuemur. Quo magis sedulo igitur in hanc doctrinam incumbere convenit, rogandusque Deus est, ut non solum verbo sed etiam injecta manu retineat. Deinde observandum est, quam simus proclives ad pravam aemulationem. Ubi enim mala exempla cernimus, illuc magno impetu ferimur, et statuimus exemplum pro lege: quia dum alii praeceunt nobis idem licere arbitramur: ac praesertim ubi non praecedit unus tantum aut alter, sed consuetudo apud omnes invaluit: quia quod per se vitiosum esse constaret, specioso publici consensus velo obtegatur, imo omnes quasi violento turbine in morem receptum rapiuntur, ac si in arbitrio populi esset suas corruptelas legis instar sancire. Neque hoc fuit unius saeculi vitium, sed hodie peraeque aut magis etiam grassatur. Est enim hoc malum naturae corruptione omnibus in-

situm, ut communis error pro lege habeatur. Hinc omnes omnium saeculorum superstitiones, et quae hodie vigent in papatu: quarum si quis originem requirat, reperiet non aliunde manasse, nisi quod alii alios secum in eundem traxerunt errorem: atque ita temere demum omnes Satanae laqueis fuerunt impliciti, et adhuc communis hominum consensus earum fundamentum praecipuum est. Hoc mucrone se defendunt omnes: Non sumus, inquit, soli: infinitam multitudinem sequimur.

12. (*Non dicetis.*) Primum considerandus est status populi illius, qualis tunc fuit: videbant enim se non esse magnis copiis instructos, nec bello adversus hostes adeo potentes sustinendo pares esse. Inhiabant ergo externis auxiliis, eaque summopere expetebant. Putabant enim se funditus interiisse, nisi aliunde opem accerterent. Atque in hunc sensum accipio nomen conspirationis, quod foederatorum auxilio sibi opus esse ducerent. Conspirationis enim nomen quum medium sit, interdum et Hebraeis tantundem valeat ac ligamen, in bonam partem accipio. Alii vero in malam partem accipiunt: En hostes tui, rex Israel et Syriae inter se conspirarunt. Sed potius aliis assentire qui ad foedus et societatem referunt, quam cum Assyrio inire cupiebant plerique increduli. Admonet ergo Dominus Isaiam, ne ad impiorum consilia respiciat, etiamsi certatim ad ea totus populus animos applicet. Quanquam adhuc duplex potest esse sensus: quia nonnulli divisim legunt, ac si secundo membro damnalet propheta in genere pravae mores populi. Sed potius coniunctim legenda sunt duo haec membra: Ne vos conturbet si quotidie de illicitis foederibus inter se agitant vestri populares, neque assensum praebatis. Caeterum quanquam unus ex eorum numero fuit propheta, quibus utilis fuit correctio, ne alios temere sequendo a fide desciscerent: pluralis tamen numerus, Ne dicatis, ostendit pios omnes in eius persona fuisse edoctos.

(*Et timorem.*) Hinc patet ex quo fonte oriantur erratica consilia quibus secum tumultuantur homines: nempe quia sic eorum sensus occupat formido, ut violenter sine ulla moderatione ferantur. Notatur omnium hic causa, cur Assyrios Iudaei tantopere cuperent adiungere socios, quod scilicet ultra modum perterriti non sperarent se aliter salvos esse posse, nec in opem Domini respicere eos sineret caeca formido. Haec causa fuit foederis tantopere expetendi. Eadem certe timoris causa, et piis et impiis obiecta erat: sed non eodem modo omnes timebant. Pii enim colligebant animos, quod scirent salutem suam curae esse Deo: atque armati promissione Dei animos erigebant, quoties meminerant nominis Immanuel. Impii vero terrore victi nihil aliud cogitabant, quam auxilia Assyriorum: in Deo nihil putabant esse opis, neque ad

ipsum sese recipiebant. Dominus certe non prohibet quo minus timeant pii: neque enim id effugere possunt: sed iubet eos vincere terrorem illum nimium a quo impii absorbentur. Ne igitur eorum exemplo huc atque illuc circumspicemus, neve ad illicita auxilia quaerenda praecipites ruamus, danda in primis opera est ne pavor nobis iudicium excutiat. Unum vero huius mali remedium est, si nos cohibemus Dei verbo, unde certa animis tranquillitas. Atque illius populi statum cum nostro conferentes, discamus ad nomen Dei confugere, quod nobis instar arcis invictae futurum est. Caeterum haud prophetae soli loquutum esse Dominum, iterum ex verbis pluralis numeri apparet, ne timueritis etc. Hinc etiam Petrus universalem doctrinam collegit: admonens ne timore impiorum timeamus: sed omnem fiduciam locemus in Deum, oculosque in eum perpetuo defixos habeamus, ut firmi stemus, etiamsi coelum terrae misceri contingat (1. Pet. 3, 14). Si quando illa Petri monitio necessaria fuit, ea nunc vel maxime opus est. Omnia enim sursum ac deorsum volutari et horribili perturbatione confundi cernimus. Ne ergo turbemur, revocat nos Dominus a conspectu hominum, ut in verbum ipsius intenti stabilem gradum figamus. Petrus quidem timorem illic passive accipit, quum Isaias active accipiat. Hortatur enim ad constantiam fideles, ne vacillent ad minas et terrores impiorum: Isaias vero trepidationem damnat, quae stimulabat Iudaeos ad captanda profana foedera. Sed quia non fuit hoc propositum Petro, ut explicaret hunc locum, aut etiam expressis verbis citaret, imo tantum ad istam sententiam alludere voluit, in hac varietate nihil est absurdi.

13. (*Iehovam exercituum.*) Diximus, hanc esse immodicae consternationis causam in periculis, quia in Deum oculos et mentes miseri homines non attollunt. Itaque nunc opportunum remedium adhibet propheta mitigandis pavoribus, ut suum Deo tribuere honorem discant qui sibi a malis impendentibus metuunt. Nam Deum exercituum sanctificare, tantundem valet, atque in sublime attollere eius virtutem: ut meminerimus eum tenere mundi gubernacula, et tam principia quam exitus bonorum et malorum esse in eius arbitrio. Unde sequitur sua sanctitate quodammodo spoliari Deum, ubi in rebus perplexis ad eum non recta confugimus. Itaque in hac loquendi forma non parum subest ponderis: quia docemur non posse Deum maiore affici contumelia, quam dum succumbimus timori, ac si non emineat ipse supra omnes creaturas, ut rerum eventus moderetur. Rursum ubi eius auxilio freti victrice fidei constantia pericula contemnimus, tunc vere ipsum ornari legitimo imperio. Quia nisi persuasi sumus innumeras rationes nobisque incognitas ad nos liberandos penes ipsum in promptu

esse, fingimus quasi mortuum idolum. Merito etiam addit, Ut sit ipse Deus timor populi ac pavor: ut sciant iustam sibi ac debitam rependi mercedem suorum scelerum et contemptus Dei, dum ita misere et anxie ad pericula trepidant. Etsi enim timori adiungit pavorem, non vult tamen Iudaeos cohorescere ad Dei nomen; ut fugere ab ipso cupiant: sed quum simpliciter ab ipsis exigit reverentiam Dei, notandae perseverantiae causa duplex ponit nomen. Liberos igitur et solutos animi anxietate fore intelligit, si penitus eorum cordibus insideat serius Dei timor, neque unquam evanescat. Et certe quisquis sponte se Deo addicit, et unum ipsum proponit sibi timendum, ut hoc fraeno se contineat, sentiet nullum eius praesidio tutiorem esse portum, Quia vero proterva licentia eius iram provocare non desinunt impii, assidua inquietudine mentes eorum vexando, supinam illam securitatem optime ulciscitur.

14. (*Et erit in sanctuarium.*) Promittit veris Dei cultoribus tranquillum animi statum, quia Dominus quasi sub alis suis eos protegens omnes eorum trepidationes facile pacabit. Alludit autem ad sanctificandi verbum quo nuper usus fuerat: quia nomen מִקְדָּשׁ, quod nunc sacrarium, nunc arcem significat, deducitur ab illa radice. Sensus est igitur, Deum nihil requirere cuius non offerat mutuam compensationem, quia quisquis eum sanctificat ipsum vicissim experietur certum salutis asyllum. Etsi autem in hac sanctificatione aliquid inter nos et Deum mutuum est, diversa tamen est ratio: ipsum enim sanctificamus, omnem ei laudem et gloriam tribuendo, dumque ab ipso prorsus pendemus. Ipse vero nos sanctificare dicitur, dum ab omnibus malis tuetur et conservat. Porro quum pauci admodum parerent penderentque a promissis eius, propheta voluit pios adversus eiusmodi tentationem munitos esse. Nam periculum erat, ne tam malis exemplis, quasi tempestate aliqua, abriperentur. Hoc igitur voluit propheta: Dominus erit vobis optimus et fidelissimus custos. Tametsi in eum alii impingant, vos tamen ne terreamini: permanete constanter in vocatione vestra. Atque hic subest tacita antithesis. Nam sanctuarium est veluti arx in excelso loco posita, et propugnaculum defendendis ac tuendis piis: impiis vero obruendis ac perdendis, quoniam in ipsum temere impingunt. Videmus autem clarius paulo post, quomodo et hoc impletum fuerit partim sub Ezechia, partim exilii babilonici tempore: et tamen simul adumbratus fuerit Christus, qui non instar arcis sed offendiculi potius Israelitis futurus erat. Huius offendiculi praemonet Isaias, ut pii nihilominus in eo acquiescant.

(*Duabus domibus.*) Inscite ac perperam Iudaei sententiam hanc discerpunt magis quam discindunt,

Calvini opera. Vol. XXXVI.

namque quod Israelitis Deus erit partim in sacrarium, partim in offendiculum: ac si per duas familias pios ab incredulis discerneret. Potius fidelibus praecipit, quamvis tota fere utriusque regni multitudo illis obsistat quo minus Deum sequantur: ne tamen despondeant animos, sed omnibus valere iussis nihilominus perrumpant. Poterat simpliciter dicere propheta, Erit in offensionem Israeli: sed plus exprimere voluit. Totum enim populum comprehendit, eique Deum in ruinam fore significat. Nam divisus erat populus in duo regna, Ephraim scilicet et Iuda: propterea utrumque expressit. Nonnulli quidem excipiebantur: sed hic loquitur de universo corpore. Insignis est hic locus, nec satis potest in memoriam revocari, praesertim hoc tempore, quo videmus statum religionis in toto orbe christiano fere collapsum. Multi iactant se christianos, qui a Deo alienissimi sunt, et quibus Christus est lapis offensionis. Papistae insolenter et superbe eius nomine sese efferunt, quum tamen superstitionibus totum eius cultum profanent, eumque dedecore et probro afficiant. Eorum vero quibus purior Dei cultus restitutus est paucissimi sincero affectu evangelium Dei amplectuntur. Quocunque igitur oculos vertamus, gravissimae tentationes sese omni ex parte offerunt. Ideo semper haec utilissima admonitio succurrat, minime novum esse si plurimi ac fere omnes qui se ecclesiae domesticos esse iactant, impingant tamen in Deum. Constanter interea nobis, quamlibet pauci simus, in ipso permanendum est.

(*Incolis Ierusalem.*) Secunda amplificatio est. Nam posteaquam duorum regnorum mentionem fecit, ipsum caput nominat. Tametsi enim universa regio corrupta erat, videbatur tamen Dominus illic sedem suam retinere. Significat ergo, Deum in laqueum esse, non tantum vulgo quod in agris et oppidulis dispersum erat, sed optimatibus ipsis, et sacerdotibus qui erant Ierosolymae: in sacro, inquam, illo domicilio, ubi potissimum Deus memoriam nominis sui coli voverat. Idque etiam a Davide testatum est: Architectos ipsos, quos Dominus constituerat, lapidem angularem et praecipuum reiecisit (Psal. 118, 22): quem locum Christus adversus Iudaeos citans ad se pertinere ostendit. Hoc quidem accidit Isaias tempore, sed Christi etiam magis. Impietas enim et protervia paulatim incrementa cepit, donec ad cumulum ventum est. Itaque et summi et infimi, qui semper Deo contumaciter obstiterant, tunc effraenatus in ipsum proruperunt. Proinde cumulus exitii simul accessit: sunt enim prorsus reiecti a Deo, cuius Filium abnegarant. Atque hinc colligitur aeterna Christi divinitas, quum Paulus (Rom. 9, 33) ostendat eum esse Deum, de quo hic loquitur propheta. Loquitur autem non de novicio Deo, sed de eo ■ quo coelum et terra

creata sunt, et qui se Mosi patefecerat. Idem ergo Deus, a quo semper ecclesia gubernata est.

15. (*Et impingent multi.*) Pergit impiis comminari, quemadmodum prius coeperat: et non impune evasuros pronunciat, quicumque in Deo acquiescere nollent. Talis autem est comminatio: Quum impeerint, deinde corruent, tandem conterentur. Idque priori metaphoræ respondet, qua Deum lapidi comparavit. Ad eam alludit Christus, utrumque membrum comprehendens: Qui ceciderit super hunc lapidem, confringetur: super quem vero ceciderit, conteret eum (Mat. 21, 44). Quod deinde sequitur, Irretientur et capiuntur, posteriori metaphoræ convenit, qua Deum laqueo et tendiculæ comparavit. Ne igitur impii se Deo fortiores aut astutiores fore putent: tandem enim ipsum et viribus et prudentia praevalere sentient, idque suo exitio: perdi igitur ipsos necesse erit. Aut enim protinus obterentur: aut ita irretientur, ut nunquam se explicare queant. Respicit etiam pios hæc denunciatio, ne dubitent a consortio multitudinis se alienare, et crimen discessionis fortiter contemnant. Non est autem hoc Dei proprium, sed, ut ita dicam, accidentale. Dei enim est homines ad se recipere, et firmum præbere fundamentum salutis. Quod etiam in Christo luculentius perspectum fuit, et adhuc perspicitur. Ideoque Petrus causam non esse admonet, utcumque impingant multi increduli, cur fidei nostræ cursum impediunt eorum offendicula: quia interim Christus lapis nobis est electus ac pretiosus (1. Pet. 2, 4).

16. (*Liga contestationem.*) Nunc Dominus sermonem suum ad prophetam convertit, eumque confirmat, dum bellandum est contra apostatas et rebelles, ut intrepide et constanter munus suum exsequatur. Quod valde necessarium fuit: magnam enim contumaciam in populo experiebatur Isaïas: ita ut si præsentem statum tantummodo spectasset, nempe infidelitatem populi, vanosque et irritos labores, protinus deficere necesse fuerit. Ideo vocationem ipsius confirmare et obsignare voluit Dominus: non tantum ipsius causa, sed omnium qui doctrinæ ipsius parerent. Quod si admodum pauci adhaerent verbis prophetæ, tamen Dominus testatur doctrinam apud illos obsignatam esse, nec propterea esse vel illi a docendi officio, vel his a fidei obedientia desistendum. Comparat autem doctrinam verbi literis obsignatis: quæ a multis quidem contractari et teri possunt, sed tamen a paucis leguntur atque intelliguntur: ab iis scilicet, ad quos pertinent et missæ sunt. Ita verbum Domini percipitur a paucis, ab electis scilicet, tametsi omnibus communiter proponitur. Iis ergo obsignatum est verbum qui nihil fructus ex eo percipiunt: atque ita obsignatum est, ut Dominus ipsum suis per spiritum resignet atque aperiat. Quidam verbum

צֹר deducunt a נָצַר, ac vertunt Custodi. Quod etsi ad summam rei non multum refert, rectius tamen esse quod sequutus sum, colligitur ex altero verbo Obsigna. Solebant enim antiquitus filo perforare literas, ut deinde sigillum imprimerent. Utilissimam hanc doctrinam colligimus: nempe doctores et ministros verbi in officio suo constanter pergere oportere, quamvis omnes homines deficere videantur, nec quidquam præter contumaciam et proterviam prae se ferant. Reservabit enim Dominus sibi discipulos aliquos, apud quos legentur eum fructu eius literæ, tametsi aliis ocludantur. Eadem metaphora utetur propheta, quum dicet (29, 11): Verbum simile esse libro clauso: sed illic impiorum tantum mentionem facit: hic vero discipulorum, apud quos doctrina verbi infructuosa non est. Obiciet quispiam, An igitur propheta prætermisso populo debuit se subducere et concludere cum discipulis, inter quos aliquis profectus erat? Respondeo, non esse hunc prophetæ sensum: voluit enim Dominus Isaïam publice vociferari et patefacere omnibus voluntatem suam. Sed quia surdis loquebatur, ideoque minus animi habere poterat, quod nullum operæ pretium exstaret: ideo Dominus ipsum animandum atque incitandum esse censuit, ut rebus etiam deploratissimis pergeret: discipulisque suis, quantumvis paucis, contentus, fortior in dies magis magisque evaderet.

17. (*Itaque exspectabo.*) Particulam ׀ malui vertere Itaque: quoniam propheta sese colligit, postea quam accepit a Domino quam nuper vidimus consolationem: Quum Dominus velit discipulos habere apud quos obsignata sit eius doctrina, ego ipsum exspectabo: quamvis absconderit faciem suam a Iacob, id est, reiecerit ac reprobarit populum suum. Insignis locus, cuius meditatione assidua nos plurimum animari decet. Tametsi enim universus orbis deficere videatur, tamen forti animo pergendum est. Imo quamvis Deus a populo suo faciem absconderit, et reiecti sint ii qui nomen eius profitebantur: ipse tamen invicta spe exspectandus est. Hoc unicuique nobis remedium relinquatur. Exspectandi verbum, non parum habet ponderis: ac si diceret, Ego tamen non deflectam a Deo, perstabo in fide. Auget etiam quum addit, Praestolabor. Nam quum ad scandala quaelibet soleat vacillare ac labascere fides nostra, hoc tamen gravissime concutitur dum videmus nos sociis destitui, et professos esse hostes qui audacter nomen ecclesiae obtendunt. Solent enim scandala nos avertere a Deo, atque ita conturbare ut veritatem Verbi in dubium revocemus. Hæc igitur consolatio valde necessaria est, sive calamitatibus prematur ecclesia, sive perfidia multorum dissipetur.

18. (*Ecce ego.*) Hic non modo testatur propheta, se patienter exspectaturum, sed etiam forti-

tudinis specimen edit, prodiens in medium cum discipulis quos Deo adquisierat, et qui residui manebant. Ac si diceret, Etiam si alii recedant, ego tamen me tibi in obsequium offero, et simul adduco quos mea opera mirabiliter servare dignatus es. Profitetur ergo hic invictam animi magnitudinem, et testatur se permanens in fide et obsequio Domini, tametsi omnes defecerint. Pueri pro servis et ministris accipitur, vulgari usu linguae hebraicae: quemadmodum etiam latinae. Loquitur autem de discipulis quorum prius mentionem fecerat. Unde apparet quid requiratur ab iis qui inter veros Domini discipulos censerunt volunt: nempe, ut una cum Isaia se dociles et paratos ad audiendum fore testentur, et simul atque Dominus loquutus erit, promptum obsequium praestent. Doctores autem secum discipulos adducere, non tantum praemittere debent. Praeire, inquam, debent ipsi, et suo exemplo commonstrare viam, ut secundo capite dictum est: alioqui nullam in docendo auctoritatem habebunt. Apostolus ad Hebraeos (2, 13) hunc locum Christo accommodat, atque ex eo monitionem profert, quae nobis instar acerrimi stimuli esse debet: ut nos non tantum Isaiam, sed Christum ipsum ducem et doctorem sequi reputantes eo alacrius properemus.

(*Quos dedit mihi.*) Hinc ostendit propheta cui fidem acceptam ferri oporteat: Deo scilicet ac gratuita eius electioni. Publice enim docebat Isaias, nullum non monebat, omnes sine exceptione ad Deum invitans: sed proficit solum doctrina apud eos qui a Deo dati sunt. Datos autem intelligit, quos arcano sui spiritus instinctu intus trahebat Deus, quum frustra vulgi aures externae vocis sonitus verberaret: sic et Christus electos sibi a patre datos affirmat. Ita videmus promptitudinem fidei non esse ab hominum arbitrio, sed ideo credere ex multis quosdam, quemadmodum inquit Lucas (Act. 13, 49), quia praeordinati erant. Quos autem praeordinavit, eos etiam vocare solet: et efficaciter in iis obsignare testimonium adoptionis suae, ut obsequentes se et morigeros praebeant. Talis igitur est donatio de qua hic tractat Isaias. Hoc autem proprie Christo convenit, cui pater discipulos offert atque donat, quemadmodum et apud Ioannem (6, 44) dicitur: Nemo venit ad me, nisi pater traxerit illum. Unde sequitur, ipsum quoque praesidem nobis constitui, qui nos ad finem usque sub tutela sua salvos praestet. Quamobrem ait, neminem ex iis, quos pater dederit, perituro (Ibid. 17, 12).

(*In signa et prodigia.*) Quod nonnulli ad miracula referunt hunc locum, ineptum est. Nam aliud omnino significat: nempe, pios omnes non odio tantum, sed horrore etiam sic futuros ut pro monstris habeantur: neque id exteris vel hostibus

professis, sed ipsi Israeli. Quod nos etiam hodie quoque experimur. Papistae enim nos magis quam Turcas aut Iudaeos, aut etiam canes, aut monstra exhorrescunt. Quod etsi valde indignum est, non est tamen cur tantopere miremur: quia vaticinium hoc nunc quoque impleri necesse fuit. Idem a suis expertus est Isaias, caeterique omnes qui doctrinam eius sequuti sunt. Nec vero solum id in papistis deprehendimus, sed in iis qui ecclesiae intimi haberi volunt: quorum plerique aut nos exhorrent, aut subsannant, aut denique pro monstris habent: quod de ecclesiae salute, de honore Dei, de vita aeterna tantopere solliciti nos ipsos cruciemus: et tot pericula, odia, invidias, probra, exsilia, inopiam, famem, nuditatem, mortem denique ipsam subire non dubitemus. Haec ipsi prodigiosa sunt: quia dum eum suam diligenter curant, summa illa bona gustare qui possent? Sed ne eorum ludibriis conturbemur, nos hac prophetae exhortatione armari necesse est. Porro ut ostendat quam frivola sit ac nugatoria impiae turbae conspiratio, Deum exercituum opponens totius mundi superbiae, magnifice insultat. Ac si diceret, nihil se morari quod detestabilis sit passim hominibus, quia Deum a patre sua stare novit. Quod etiam addit, ipsum habitare

(*In monte Sion.*) Permultum his verbis inest ponderis. Quamvis enim populus omni scelerum et flagitiorum genere scateret, tamen se Deo sacrum esse iactabat: et promissionibus abutens veros Dei servos damnabat a quibus reprehendebatur. Contra prophetae, ut inanem hanc illis confidentiam fastumque excuterent, profitebantur se veri et unici Dei esse ministros, quem falso populus iactabat se colere in monte Sion. Neque enim domicilium illic sibi elegerat Deus, quasi loco affixus fictitious ac degeneres cultus reciperet: sed volebat quaeri et coli secundum verbi sui regulam. Quare Deum qui habitat in monte Sion sibi vendicans Isaias hypocritas acriter perstringit, quod fallaci iactantia stulte superbiant, quoties dicunt Templum Domini. Idolum enim potius erat, quo extra verbum gloriabantur. Tametsi promissiones arripiebant, falso tamen eas in veros Dei servos detorquebant, sicuti hodie in nos papistae facere solent. Deum igitur hac nota insigniunt prophetae, ut larvam detrahant hypocritis, quibus inane templi nomen contra manifestum Dei verbum obicere solenne erat. Quam ratione nunc Isaias: Pro monstris nos habete ut libuerit, Deus tamen pro suis agnoscit. Nec potestis a nobis abhorre, quin simul Deum Abrahae et Davidis, cuius ministri sumus, detestemini.

19. (*Et quum dixerint.*) Persequitur Isaias institutum sermonem, nempe ut Dei auctoritate pii omnes non tantum quasi clypeo, sed quasi muro ahenico muniti perstent adversus omnem impietatem.

Admonet igitur ut fortiter resistent, si quis eos ad superstitionem et nefarios ritus sollicitet. Plurali autem numero utitur, ut vulgare omnium ordinum vitium fuisse significet, quodque passim grassabatur. Ac si diceret, Video quid futurum sit: magno in periculo versabimini: quia tentabunt vos populares vestri abducere a vero Deo. Nam ut impii sunt, ita vos sui similes esse optabunt. Interea quam scelesti ■ Dei lege et foedere desciverint, ostendit, quod sine verecundia pythones et divinos obtrudant, quorum execrabile debebat esse nomen.

(*Annon populus.*) Quidam uno contextu legunt in persona impiorum, quasi hoc praetextu abuterentur ad fallendos simplices: quia nulla gens careat oraculis et revelationibus, sed unaquaeque consulat deos suos, vel eorum loco magos et pythonicos spiritus. Rectius tamen, meo iudicio, sentiunt alii, quod responsum suis discipulis suggerat. Isaias, si ad impios cultus sollicitari contingat. Nondum tamen de sensu liquet. Vulgo enim sic exponitur hic locus, ac si a minore ad maius fieret in eo comparatio. Quid? quum gentes consulant deos suos, qui tamen falsi sunt, an non pluris erit Deus, quem verum esse scimus, qui se nobis tot testimoniis patefecit? quantus pudor est, pluris a gentibus fieri sua idola, quam a nobis Deum! Verum ego hoc de Iudaeis ipsis interpretor, qui populus καὶ ἑξῆς vocantur, quod essent a Deo adoptati. Nec interest quod propheta plurali nomine utitur, אֱלֹדִי: nam et אֱלֹדִי singulari sensu accipitur. Et hic clypeus est quo omnes superstitiones, quae nobis obrepunt, repelli debent. Dum cogitant alii et dubitant, an expediat consulere divos: hoc statim in promptu sit, unum Deum consulendum esse. Alludit autem propheta ad locum illum Deuteronomii (18, 10 ss.): ubi Dominus vetuit ne ad magos et ariolos sese conferrent. Et ne hoc praetextu se excusarent, quod cuique genti erant sui aruspices aut coniectores, subiunxit fore, ut propheta ipsos non deficiat, nec destituantur necessaria doctrina. Eos igitur a verbo suo Dominus omnino pendere, et ex ipso solo discere quidquid cognitu utile foret, ipsique obsequentes esse voluit. Quod autem sequitur, *A vivis ad mortuos*, secus alii reddunt: בער vulgo interpretantur Pro, et tunc sensus talis est, An pro vivorum negotiis consulenter mortui? Atqui quum sensus ille coactus sit, aptius forte esset ita exponere: Dominus vult nobis magister esse, atque in eum finem constituit prophetas, ut ex ipsis voluntatem eius sciamus: propheta enim os Domini est. Nefas igitur est mortuos adire, qui ad id minime ordinati sunt. Nec enim Dominus voluit ad nos docendos uti opera mortuorum. Sed quum propius omnia expendo, malo accipere בער pro Ab. Nempe, a vivis ad mortuos. Ac si diceret, Deum nobis unum sufficere pro vivis et mortuis. Si coe-

lum, terram et inferos perlustres, reperies unum Deum nobis sufficere. Atque hic optimus mihi videtur sensus, et sua sponte fuit. Pios igitur instruit propheta adversus machinationes et insidias impiorum, quibus alioqui ad defectionem induci possent, ut Deo unico magistro contenti sint: nec tantum illi iniuriae faciant, ut posthabita eius doctrina alios sibi magistros accersant: sed omnibus valere iussis pendeant a sola ipsius veritate: quod continuo post iterum repetit et confirmat.

20. (*Ad legem et testimonium.*) Varie quidem exponitur hic locus. Nonnulli enim hic iurisiurandi formam esse putant, ac si propheta per legem iuraret ipsos esse apostatas, atque alios ad similem apostasiam incitatuos. Sed ego aliter accipio, nos scilicet ad legem et testimonium revocari. Nam et particula ה hunc sensum aperte indicat. Coniungitur autem testimonium cum lege, non quasi res diversa sit, sed causa explicationis: ad legem, quae continet testimonium, seu testificationem divinae erga nos voluntatis. Denique accipiendum est testimonii nomen epitheti loco, ut sciamus quem usum nobis lex afferat, quod, scilicet, Deus sese nobis in ea patefaciat, et declaret qualis erga nos esse velit: quid ■ nobis requirat, denique omnia cognitu necessaria praescribat. Praeclarum igitur est legis encomium, quum doctrinam salutis, et bene beateque vivendi normam contineat. Unde et merito vetat nos ab ea vel minimum deflectere: ac si diceret: Relinquitte omnes superstitiones in quibus isti insaniunt: nam Deo solo minime contenti accersunt sibi innumera figmenta. Hoc etiam modo loquitur Christus (Luc. 16, 29): Habent Mosem et prophetas, ipsos audiant. Nam etsi introducit illic Abraham loquens, tamen oraculum perpetuum est, quod ore Dei profertur. Iubemur ergo audire legem et prophetas, ne laboremus nova curiositate, nec quidquam ex mortuis scire cupiamus. Et enim si lex et prophetae non sufficerent, Dominus alia adiumenta non denegaret. Hinc agnoscimus omnia quae verbo adduntur damnanda et reiicienda esse. Dominus enim nos omnino ■ verbo suo pendere eiusque cancellis inclusam esse intelligentiam nostram voluit. Quare si aliis praebeamus aures, cum magna eius iniuria licentiam ab eo negatam arripimus. Quidquid autem ex se ipsis proferent homines, nihil aliud erit quam corruptela verbi. Necessesse est igitur, si volumus parere Deo, omnes alios magistros reiicere. Admonet etiam, nos tunc demum adversus impios cultus et superstitiones tutos fore, si in lege Domini acquiescamus. Nam quemadmodum Paulus vocat verbum Dei gladium spiritus (Eph. 6, 17): ita eo Satan omniaque eius commenta profligantur. Ad ipsum igitur confugiendum erit, quoties nos adorientur hostes: ut eo instructi strenue configere et tandem ipsos profligare possimus.

(*Si non dixerint.*) Non refero omnes huius loci expositiones: quia nimis longum foret. Deinde vera expositio videtur mihi adeo firma, ut per se alias nullo negotio refutet. Vulgo sic exponunt, impios de suis figmentis nugari, et suas fallacias venditare: quia nihil est in iis lucis, id est, carent intelligentia communi. Ego vero hac ratione animari ad constantiam fideles interpretor: quia si dissentiant impii a recta doctrina, nihil aliud quam caecitatem suam et tenebras prodent. Spernenda enim eorum vesania est, ne quid obstaculi nobis afferat. Quemadmodum et Christus admonet, tales secure omittendos esse, ne quid nos moveat eorum caecitas vel obstinatio: Caeci sunt, inquit, et caecorum duces: an vero vos cum ipsis ultro perire vultis? (Matth. 15, 14). Itaque iubet propheta tantum verbo tribui autoritatis, ut audeamus totum mundum, si repugnet, secure contemnere. Nam et angelos ipsos, si idem iis accideret, autoritate verbi condemnare possemus. Si angelus e coelo aliud praedicaverit, inquit Paulus (Gal. 1, 8. 9), anathema sit. Quanto ergo magis homines Deo adversantes intrepide damnabimus? Et emphatica est loquutio, Si non dixerint iuxta verbum hoc: quia caecitatis damnatur quisquis non extemplo et sine controversia sententiam hanc amplectitur, non esse sapiendum nisi ex lege Dei.

21. (*Et transibit.*) Ne se publicis erroribus illaqueari sinant fideles, subiicit quam horribilis poena maneat impiis ubi a Deo defecerint, studuerintque alios ad eandem defectionem adducere. Locus est aliquantum obscurus: obscuritas vero ex eo manat, quod verba ipsa non satis expensa fuerunt. Est enim emphasis in verbo עבר. Nam per transitum significat errorem, quo vagantur homines, quibus non datur quiescere, nec fixam usquam sedem habere. Atque subaudiendum est in verbo indefinito nomen, Transibunt Iudaei. Per pronomen in ea Iudaeam intelligit, quam Dominus omnibus aliis regionibus praetulerat: ideoque facile subauditur, etiam si propheta non exprimat. Ac si diceret: Promisi quidem regionem illam populi mei haereditatem perpetuam fore: sed vagi et inquieti erunt: quemadmodum accidit iis qui sedibus expulsi fameque et peste et omni calamitatum genere afflicti sedem aliquam ubique et conditionem meliorem quaerunt, nusquam tamen reperiunt. Itaque opponuntur haec dicta insigni beneficio Dei, quod toties a Mose commemoratur: fore scilicet, ut statum sit illis domicilium in Iudaea. Nam hic palantes atque errabundos fore denunciat, non in sua, sed in externa regione: ut quocunque venerint infinitae ipsos aerumnae invadant atque exagitant.

(*Quum esurierint.*) Videtur propheta subindicare Iudaeorum conversionem ac si diceret, Tan-

dem oppressi malis resipiscent. Et certe haec est medicina, qua Dominus plerumque curat morbum obstinationis. Si quis tamen impiorum indignationem et fremitum sine poenitentia describi putet verbo Esuriendi, non tantum famem et sitim, sed alias quoque aerumnas συνεκδοχικῶς comprehendit. Verbo irritandi significat quod vulgo dicimus, *Ils se despitent*. Incipient sibi displicere, et detestari omnia praesidia, quibus antea confidebant. Atque hoc resipiscentiae initium est. Nobis enim blandimur in felici statu: oppressi vero omnia quae circa nos sunt detestamur. Caeterum si quis referat malit ad reprobos, hoc verbo notatur amarulentia quae adeo ipsos non humiliat, ut potius acuat furem.

(*Maledicent regi.*) Per regem nonnulli Deum intelligunt. Quo sensu Zophonias (1, 5), *Melchom*, id est, regem eorum accepit. Ego vero hic regem et Deum distincte accipio. Impii enim excaecati primum sunt falsa idolorum fiducia: deinde constituunt sibi praesidium in rebus terrenis. Quum Iudaeis rex esset, eius gloria et potentia superbiebant. Et quum Isaias concionaretur, impii regem adversus ipsum instigabant: totum etiam populum commovebant, ut regem velut antesignanum sequeretur. Quia igitur partim idolis, partim rege male gloriati fuerant, tot cladibus affigendos esse denunciat, ut cogantur et deos suos et regem detestari. Atque hoc resipiscendi principium est, ut cum detestatione procul abigamus omnia impedimenta quae nos a Deo abducebant.

(*Sursum aspiciet.*) Trepidam mentis agitationem describit, qua vexantur miseri homines donec sursum constanter intendere didicerint. Est quidem hic, ut paulo ante attigi, aliquis profectus, quum aerumnis et castigationibus edocti abiecta socordia quaerendis remediis impendimus operam. Sed ultra progrediendum est, ut scilicet defixi in uno Deo non circumspectemus in varias partes, neque instabiles volutemur. Quidquid sit, extrema quaeque Iudaeis minatur Isaias: quia magis erant prae fracti, quam ut levi et moderata ferula Deus eorum pervicaciam subigeret. Posset tamen exponi in bonam partem, quod Iudaei in coelum tandem attollent oculos: sed tunc seorsum legendus esset 22. versus qui sequitur, Quum spectaverit ad terram: ac tunc sensus esset, Iudaeos ad Deum conversum iri, quoniam in terra praesidiis omnibus destituentur: nec quidquam praeter horrendas calamitates, quocunque oculos flexerint, sese ostendet. Sunt autem hic alia translata, alia simplicia. Nam per caliginem et tenebras nihil aliud quam res adversas, more scripturae, significat. Sed addit Impulsum, quo calamitas mirum in modum amplificatur. Nam si is qui in tenebris est impellatur, longe gravius offen-

dit. Ita gravi aerumnae aliam etiam gravio- rem additum iri significat, quo magis praecipitur. Nihil aliud enim intelligit, quam iudicia Domini tam horrenda fore, et poenas tam acerbis, ut etiam inviti in coelum cogantur suspicere.

CAPUT IX.

1. Non tamen obscuratio iuxta angustiam quae ei accidit tempore quo primum leviter attigerunt¹⁾ terram Zebulon et terram Neptali: nec posterius, quum aggravarunt per viam maris ultra Iordanem, in Galilaea gentium. 2. Populus ambulans in tenebris vidit lucem magnam. Qui habitabant in terra umbrae mortis, lux affulsit super eos. 3. Multiplicando gentem non auxisti laetitiam, laetati sunt coram te secundum laetitiam in messe, quemadmodum exsultant dividendo spolia. 4. Quoniam iugum eius onerosum, et virgam humeri eius, sceptrum exactoris eius confregisti, sicut in die Madian. 5. Quoniam omne praelium bellantis fit cum strepitu et volutatione vestis in sanguine: erit hoc in combustionem, cibum ignis. 6. Quia puer natus est nobis, filius datus est nobis, et constitutus est principatus super humerum eius: et vocabitur nomen eius, Admirabilis, Consiliarius, Deus fortis, Pater saeculi, Princeps pacis. 7. Multiplicationi principatus et paci non erit finis: super solium David et super regnum eius, ut disponat et stabiliat ipsum in iudicio et iustitia, ab hoc tempore usque in perpetuum. Zelus Iehovae exercituum hanc rem faciet. 8. Verbum misit Dominus in Iacob, et cecidit in Israel. 9. Et sciet populus, omnes Ephraim et incola Samariae, qui dicunt in superbia et altitudine cordis: 10. Lateres ceciderunt, et politis aedificabimus: sycomorae succisae sunt, et cedros sufficiemus. 11. Atque roborabit Iehova hostes Rezin contra ipsum, et inimicos eius coadunabit: 12. Syria a fronte, et Philistaei a tergo: devorabuntque Israel²⁾ toto ore. Nec in hoc toto aversus erit furor eius, sed manus eius adhuc extenta. 13. Atque³⁾ populus non est reversus ad percussorem suum, nec Iehovam exercituum quaesierunt. 14. Abscindet ergo Iehova ab Israele caput et caudam, ramum et arundinem die uno. 15. Senex et vultu suspiciendus, hic est caput: propheta autem qui docet mendacium, hic est cauda. 16. Nam gubernatores populi huius sunt seductores, et qui reguntur in eo perdit. 17. Propterea super adolescentibus eius non gaudebit Dominus: et pupillorum eius et viduarum non miserebitur. Quoniam omnes sunt

hypocritae et scelerati, et omne os loquitur nequitiam. In hoc toto non erit aversus furor eius, sed adhuc manus eius extenta. 18. Quoniam succensa est velut ignis impietas, vepres et spinas devorabit. Postea exardebit in condensa sylvae, et elevabitur fumus ascendentis. 19. Prae ira Iehovae exercituum obscurabitur terra, et fiet populus quasi cibus ignis. Nemo fratri suo parcat. 20. Rapiet quisque ad dexteram, et esuriet: comedet ad sinistram, et non saturabitur: quisque carnem brachii sui devorabit: 21. Menasse Ephraim, et Ephraim Menasse: pariter ipsi contra Iudam. Nec in hoc toto aversus erit furor eius: sed manus eius adhuc extenta.

IN CAPUT IX.

1. (Non tamen.) Incipit spe mitigationis solari miseros, ne ingenti malorum congerie absorbeantur. Multi in contrariam prorsus sententiam verba haec trahunt: nempe ut sit comminatio, quae gravio- rem Iudaeis afflictionem denunciat, quam quum a Teglath Pelezer, aut a Salmanazare afflicti sunt. Prior gravem cladem intulit, posterior longe gravio- rem, quia decem tribus in captivitatem abduxit, et delevit populi nomen. Gravissimam igitur omnium cladem hic nonnulli praedici putant: quia si cum utraque illarum conferatur ambas superet. Etsi autem hoc relicere propositum non est, quia probabili colore non caret, tamen in diversam sententiam potius inclino: etsi magis arrideat prior ille sensus. Propheta hypocritas delitias excutere voluit, ne putarent cladem hanc quae exitialis futura erat instar procellae mox transuram sicut priores. Ita particula *et* proprie sumetur. Sed meo iudicio optime convenit, consolationem esse, in qua incipit temperare quae de horrendis illis tenebris et impulsu dixerat: ac poenarum illarum acerbiter mitigans ad sperandam Dei gratiam erigit. Ac si diceret: Et tamen in atroci illa clade, quam sustinebunt Iudaei, non erunt tales tenebrae, quales quum terra Israel primum a Teglath Pelezer, deinde aliquanto durius a Salmanazare afflicta est. Poterant enim alioqui fideles in tantis angustis deficere, nisi consolatione aliqua eorum animi erecti fuissent. Ad eos igitur sermonem convertit Isaia, ne se perisae existiment. Plagas enim quibus plectentur, prioribus leniores fore significat. Atque haec interpretatio quam genuina sit, paulo post ex contextu facile liquebit. Cur vero propheta hanc cladem quae longe atrocior erat mitiorem et tolerabilem fore dicit? nam evertenda erat Ierosolyma, diruendum templum, abolenda sacrificia, quae superioribus cladibus illaesa permanserant. Haec igitur omnium saevissima: et priores, eius respectu, leves videri possent. Sed notandum est, huic certam promissionem additam esse, quum in prioribus nulla

¹⁾ 1551: Non tamen obscurabitur cui haec angustia continget, iuxta tempus primum quo allevarunt . . . ²⁾ 1551: Ierusalem. ³⁾ Vel quoniam.

esset. Hac autem sola et vinci tentationes, et plagae leviores reddi possunt. Hoc solo, inquam, condimento mala nostra leniuntur: qui eo destituti sunt, omnes desperare necesse est. Quod si Dominus nos eo confirmet, auxilii spem afferens, nullum est tam grave malum, quod non leve existimemus. Hoc similitudine facilius reddi potest: Accidet ut quis in rivulo exiguo submergatur, si praeceps in eum deciderit, quum tamen e medio mari tabulam aliquam nactus evadere et in portum deferri posset. Ita etiam levissimae clades nos obruent, in quibus Dei gratia destituemur: quum summa clade freti Dei verbo eripi et incolumes evadere possemus. Quod ad verba spectat, quidam vocem מִצָּרָה adiective sumunt, quasi diceret propheta, Non obscurabitur: sed relativum feminini generis quod paulo post sequitur, non patitur ad viros hoc referri. Rectius ergo alii nomen substantivum esse docent: ideo ad verbum reddere placuit: Non erit Iudaeae obscuratio, secundum angustiam temporis, etc. Quod verbum חָלָה quidam exponunt quasi populo in exilium abducto exonerata esset terra, penitus alienum est a sensu prophetae, nec quadrat contextui: quia sequitur mox regionem maritimam secunda clade fuisse aggravatam. Porro non dubium est quin verbum hoc חָלָה superiori respondeat. Quia ergo Teglath Pelezer non nisi partem exiguam regni afflixerat, clades per eum illata levis dicitur secundae respectu, quam infligit Salmanazar. Viae maris fit mentio, quia Galilaea litori maris Mediterranei vicina erat: ab altera autem parte cincta tractu Iordanis. Vocatur autem Galilaea gentium, non tantum quod propinqua esset Tyro et Sidoni, sed etiam quod illic permultae gentes Iudaeis commixtae erant: quia ex quo regio illa a Solomone regi Hiram concessa fuerat, nunquam sic potuit pacari, quin partem eius aliquam occuparent gentes.

2. (*Populus ambulans in tenebris.*) De rebus futuris loquitur in tempore praeterito, ut populo quasi in rem praesentem adducto liceat in excidio urbis, in captivitate sua, et quasi rerum omnium interitu, lucem Dei conspiciere. Summa igitur est: in ipsis tenebris, imo in morte ipsa, bene nihilominus esse sperandum: Deo enim satis virtutis suppetere, ut populo suo, postquam interiisse videretur, vitam restituat. Matthaeus hunc locum citans (4, 15, 16), videtur ipsum in alienum sensum torquere. Ait enim impletum esse hoc vaticinium, quum Christus circa oram maritimam concionaretur. Verum si recte expendimus similitudinem, Matthaeus recte et vero sensu hunc locum Christo accommodavit: tametsi vulgo interpretes nostri non satis exacte ipsum enucleare videntur. Nam quum simpliciter ad regnum Christi pertinere dicunt, rationem non exprimunt: nec declarant quomodo

huic loco id conveniat. Si igitur genuinum huius loci sensum assequi velimus, repetendum memoria quod iam alibi dictum est, prophetam, quum de educendo e Babylone populo loquitur, non unam solam aetatem spectare, sed et reliquas complecti, usque dum advenit Christus, plenissimamque populo suo libertatem attulit. Nam redemptio babylonica veluti praeludium fuit instaurandae ecclesiae, non ut paucis quibusdam annis exstaret, sed tantisper dum prodiret Messias: qui veram salutem, non corporibus tantum, sed animis quoque ipsis afferret. Quem morem Isaiae usitatum esse comperimus, quum in eius lectione paulum modo fuerimus progressi. Itaque propheta de captivitate babylonica loquutus, quae calamitatem gravissimam portendebat, eam leviores fore demonstrat ea clade quam prius sustinuerat Israel: quoniam Dominus huic cladi modum et finem statuerat, videlicet septuaginta annorum: quibus exactis lux Domini ipsis affulsura erat. Hac ergo fiducia liberationis animos metu prostratos erigit, ne ultra modum affligerentur: atque ita Iudaeos distinguit ab Israelitis, quibus tam propinquae instauracionis spes non erat proposita. Etsi enim gustum aliquem misericordiae dederant prophetae electis reliquiis, quia tamen redemptio Israelis erat quasi accessio redemptionis Iuda, et inde pendebat, merito nunc propheta noster novam lucem oblatam esse praedicat, quia Deo statutum est populum suum redimere. Apte etiam et scite Matthaeus huius lucis radios ad Galilaeam et terram Zebulon extendit.

Comparat hic exilium babylonicum tenebris et morti. Nam qui eo detinebantur, miseri et calamitosi mortuisque omnino similes erant: quemadmodum etiam ab Ezechiele (37, 12) vox eorum refertur: scilicet, Exsurgunt mortui e sepulchris. Talis igitur erat eorum conditio, ac si nullus fulgor, nullave lucis scintilla ipsis affulgeret. Id tamen impedimento minime futurum ostendit, quominus etiam luce fruantur, et pristinum libertatis statum recuperent. Libertatem vero illam non ad exiguum aliquod tempus, sed ad Christum usque extendit, ut iam dictum est. Atque ita apostoli prophetarum testimonia usurpare, verumque eorum finem et usum demonstrare solent. Quemadmodum Paulus citat testimonium illud Oseae, Vocabo populum meum, eum qui non erat populus (Rom. 9, 26; Oseae 1, 10; 2, 23): idque gentium vocationi accommodat, tametsi proprie dictum sit Iudaeis: et impleri ostendit, quum Dominus gentes in ecclesiam cooptaret. Ita quum populus in illo exilio veluti sepultus esset, nihil differebat a gentibus. Quum igitur in eadem utrique essent condicione, non solum ad Iudaeos, sed ad gentes quoque testimonium hoc pertinere consentaneum est. Nec vero ad externam solum miseriam, sed aeternae mortis caliginem, in

qua demersae sunt animae donec ad spiritualem lucem emergunt, referri debet. Nam certe obruti in tenebris iacemus, donec Christus nobis per doctrinam verbi affulgeat. Unde etiam Paulus admonet: Surge qui dormis, et excitare a mortuis: et illuminabit te Christus (Ephe. 5, 14). Itaque si initium liberationis ab exitu e Babylone ad Christi usque adventum, ex quo omnis libertas omnisque beneficiorum largitio pendet, protendamus, verum huius loci sensum erimus assequuti, qui non satis alioqui ab interpretibus explicatus est.

3. (*Multiplicasti.*) Hic locus aliquantum obscurus est, tum per se, tum propter varietatem interpretationum. Videtur enim absurde negari magnificatam esse laetitiam: quum statim deinde subiiciat, Laetati sunt. Propterea Iudaei particulam *non* accipiunt negative, sed perinde ac si esset *pro* *non*. Nam et aliquando sic accipitur in scripturis, quanquam raro: id autem faciunt, quod haec prophetae dicta non possint arbitrio suo contexere. Nonnulli vero haec referunt ad Sennacherib, quod quum ingens ei esset exercitus, non gaudii materiam, sed moeroris potius ipsi attulit. Alii vero de ecclesia exponunt, et merito: sed in ratione aberrant, quoniam hoc dictum putant a propheta, quod multis et variis aerumnis obnoxii sint fideles, quamdiu vitam degunt. Alii longius trahunt, quod conversio gentium qua augebitur ecclesia, Iudaeis et veteri synagoga non afferet laetitiam. Sed ego nullam earum interpretationum probare possum. Itaque sic interpretor: quemadmodum initio capitis propheta hoc redemptionis beneficium reliquis omnibus maius fore praefatus est, tametsi non adeo magnificandum videretur, propter eorum paucitatem, qui redempti sunt: ita nunc eandem comparisonem repeti, vel non longe diversam: quod scilicet illustrior futura sit haec Dei gratia, quam dum olim populum suum multiplicaverat. Hoc in speciem minime consentaneum videri poterat. Si quis enim comparet statum regni iudaici ante captivitatem babylonicam cum eo qui reditum sequutus est, tunc certe quum adhuc intacta maneret in sua haereditate magis floruisse videbitur. Tenuis enim reliquiae, prae illa multitudine quae abducta fuerat, reversae sunt. Adde, quod neque gratis in suo habitabant, sed veluti precario: et pendendum erat Persis vectigal, neque ullam fere pristinae dignitatis speciem retinebant. Quis igitur splendidum illud regnum, quod in familia Davidis fuerat, huic statui non praetulisset? Attamen propheta posteriorem hunc statum, licet multo inferior, imo miserior videatur, florenti illi et magnifico praefendum esse censet: et maiorem in eo docet laetitiam fore, quam quum omni opum et facultatum genere abundaret. Quod etiam testatus est Aggaeus (2, 9): maiorem posterioris templi gloriam fore,

quam prioris, quamvis in specie longe aliter videri posset. Perinde igitur est ac si diceret Isaias, non fuisse antea maiorem laetitiam, tametsi maior esset populi multitudo: quamvis pauci numero simus et pusilli, tu tamen ea luce qua effulges nos ita exhilarasti, ut nullum prioris status gaudium cum isto comparari queat. Nam ea redemptionis veluti praeludium eius erat quae in Christo demum exhibita est solidae perfectaeque salutis.

(*Coram te.*) Verum et solidum gaudium, non leve aut temporarium fore significat. Saepe enim laetantur homines, sed fallaci et evanido gaudio, quod luctus et lacrymae subsequuntur. Huius vero gaudii radices altius fixas fore asserit, quam ut unquam concidat aut labefactetur. Huc quoque spectat particula *Coram te*, quia nihil aliud pios exhilarat quam dum illis lucet serena Dei facies. Neque enim sicuti profani homines caeca et vaga laetitia huc illuc raptantur, sed haec illis unica est pleni gaudii materia, acquiescere in paterno Dei favore. Et forte alludere voluit propheta ad sententiam illam quae frequenter occurrit apud Moysen: Laetaberis coram Domino Deo tuo. Nam etsi illic tabernaculi fit mentio, apposite tamen ad praesentem causam transfertur loquutio, non fore profanum fidelis populi gaudium, sed quia Deum agnoscat, et fidei oculis intueatur salutis autorem. Alii subtilius exponunt, laetari intus coram [*Deo*] fideles in suis conscientiis, quia in mundo assidui moerores et gemitus eos manent. Hoc etsi verum est, simplicior tamen sensus colligitur ex circumstantia loci, vero scilicet gaudio fruituros qui divinitus redempti erunt fideles: quia claro experimento edocti erunt, eum sibi esse patrem, ut secure gloriari audeant, sub eius manu se perpetuo fore salvos. Notatur ergo, ut nuper dixi, perpetuitas. Similitudines quas subiicit, messis et victoriae, quibus laetitiae magnitudinem exaggerat, satis apertae sunt. Caeterum, hinc apparet quid nobis afferat Christus: nempe solidum et integrum gaudium, quod nobis exenti vel eripi nullo modo potest, etiamsi procellae et tempestates variae insurgant, et omnis generis angustis premamur. Quamvis pusilli et tenuis simus, nihilominus hilari et laeto animo esse decet: quia ratio gaudii nostri non est in numero, aut opibus, aut externo splendore, sed in beatitudine spirituali, quam nos per Christi verbum consequimur, posita est.

4. (*Quia iugum.*) Causam gaudii assignat, quia ex dira et crudeli tyrannide erepti fideles quasi se a morte erutos sentiant. Nam illustrandae gratiae Dei causa, quam iniqua et onerosa fuerit servitus qua gravati et afflicti fuerant Iudaei, in memoriam revocat: atque huc spectat verborum congeries: Iugum oneris, virga humeri, virga opprimentis vel exactoris. Nam quamvis ad praesentem malorum

sensum nimium teneri simus ac molles, simul ac sumus elapsi, facile obrepit obliuio. Ergo ne vilescat populo redempto Dei gratia, reputare iubet propheta quam acerba et luctuosa fuerit servitus, quum sub gravi iugo velut curvi gemebant: quum baculus affixus erat eorum humeris, et tyrannico imperio premebantur, hinc laetior et iucundior illis redemptio merito esse debuit. Commendat rursus alia circumstantia gratiae huius praestantiam, quod Deus aperte manum suam exseruerit e coelo. Ideo profert vetus exemplum et memorabile: quia enim Deus iam olim Madianitas sine hominum manu miro et incredibili modo profligauerat, ita nunc simile potentiae specimen fore conspicuum, Deum scilicet sine alio subsidio populum suum a crudeli tyrannide eximere, quo tempore nemo ex miseris Iudaeis digitum tollere audebit. Notandum autem est Deum sic interdum opitulari suis, ut ordinariis mediis utatur, sed dum hoc videt obstare hominibus, ne manum eius quasi velatam conspiciant, interdum per se et apertis miraculis operari, ne quid virtutis suae conspectum impediatur vel obscuratur. Sic in hac Gedeonis victoria, ubi sine ulla hominum opera deleti sunt hostes, palam apparuit Dei brachium. Quid enim habebat Gedeon praeter strepitum lagenarum, quo vix mures abigi potuissent? et exigua erat hominum manus contra ingentem exercitum, pro armis inane terriculamentum. Itaque huic redemptioni populi futuram comparat, in qua non minus nuda et illustris manus Dei palam refulgebit. Nonnulli hunc locum simpliciter exponunt de lege: quae non abs re iugum onerosum dici posset, ac baculus humeris incumbens: sed non convenit ea interpretatio: quoniam propheta videretur ex abrupto loqui, et violenter hic locus torqueretur. Illa igitur moderatio, quam prius attigi, tenenda est: nempe Deum, ubi populum suum e Babylone eduxit, illud redemptionis beneficium usque ad Christum prosequutum esse. Sensus itaque est, Fregisti illa onera, quibus iniuste et crudeliter populus tuus premebatur. Alii trahunt ad excidium Ierosolymae sub Vespasiano: sed nihil habent rationis. Iudaei fere omnes ad Ezechiam referunt, quum sic Dominus urbem liberavit ab obsidione Sennacherib, eiusque exercitum delevit. Sed expositio illa quadrare non posset: quoniam Ezechias tyrannice Iudaeis non imperabat. Praeterea, tunc Dominus populum e metu ac periculo, non e servitute eripuit. Unde apparet longius hoc vaticinium spectasse, veramque et consentaneam esse huic loco interpretationem quam attulimus.

5. (*Quoniam omne praelium.*) Hic fere conveniunt interpretes, Isaiam voluisse opponere victoriam, quam Deus daturus erat populo, aliis victoriis. Alii enim vincunt edita hostium strage: hic vero Dominus sola sua manu vincet. Nam plenius ex-

Calvini opera. Vol. XXXVI.

primit quod dixerat, Sicut in die Madian. Dominus ergo, inquit, multorum opera non utetur: sed ■ coelo sibi victoriam pariet. Ubi vero Dominus per se agit, eum clarius vitae et salutis nostrae autorem esse, sublati omnibus integumentis, agnoscimus. Quum autem sit antithesis, qua notatur dissimilitudo inter communem bellandi rationem et miraculum redemptionis, copula ; in medio versu debet in adversativam particulam resolvi: ac si diceret, communiter tumultuosa pugna hostes prosterni, sed Deum longe aliter acturum: quia velut igne coelitus demisso, et contortis repente fulminibus hostes ecclesiae delebit. Nisi forte magis placeat eorum sententia, qui uno contextu exponunt, cunctos proeliantes fore in tremore et in combustionem ignis. Sed prior sensus melius quadrat, et verba etiam prophetae suffragantur. Hinc vero constat non solum hic tractari de liberatione quam populus a Cyro consequutus est ut in patriam rediret, sed ad Christi regnum haec extendi oportere.

6. (*Quoniam puer.*) Nunc ■ fine demonstrat Isaias quomodo haec liberatio debeat reliquis Dei beneficiis anteponi, quia scilicet non modo populum ab exilio reducet Deus, sed Christum in regia sua sede collocabit, sub quo summa et aeterna constet felicitas. Ita admonet non temporalem fore Dei gratiam, dum complectitur totum medium tempus, quo conservata fuit ecclesia usque ad Christi adventum. Nec mirum est si mox a reditu veteris populi transitum faciat propheta ad plenam ecclesiae instaurationem, quae multis postea saeculis contigit: diximus enim supra cap. 7: Quia non aliter quam per mediatorem nobis propitius est Deus, omnes promissiones in ipso fundatas esse: ideoque morem tritum esse prophetis, quoties bona spe erigere volunt fidelium animos, hoc pignus vel hanc arrham statuere in medio. Huc accedit, quod reditus ab exilio babylonico initium fuit renovationis ecclesiae, quae Christo demum exhibito impleta est, unde in continua serie nihil est absurdi. Quamobrem recte docet Isaias, non esse haerendum in praesenti beneficio, sed finem spectandum, eoque referenda esse omnia. Haec summa est felicitas, vos e morte ereptos esse, non tantum ut vivatis in terra Canaan, sed perveniatis ad regnum Dei. Hinc monemur non esse devoranda beneficia, quae a Deo percipimus, ut statim pereat eorum memoria: sed mentes ad Christum erigendas esse: alioqui et levis fructus et gaudium inane erit: quia ad gustandam paterni amoris dulcedinem nos non deducunt, nisi in mentem nobis veniat gratuita Dei electio, quae in Christo sancitur. Denique non vult propheta populum hunc detineri in gaudio externae et caducae libertatis quam assequutus est, sed intendere in finem: nempe, in conservationem ecclesiae: donec Christus redemptor unicus omnium appareat. Is

enim materia et plenitudo omnis gaudii nostri esse debet.

(*Puer.*) Iudaei torquent impudenter hunc locum: nam de Ezechia interpretantur, qui tamen natus erat antequam vaticinium hoc ederetur. Atqui loquitur ut de re nova et inexpectata: imo promissio est, qua excitantur fideles ad spem rei futurae. Unde non dubie colligitur, puerum qui deinde nasciturus erat proponi. Vocatur idem Dei filius. Nam etsi nomen filii Hebraeis late patere fateor, id tamen valet ubi aliquid additur. Quisque hominum filius est patris sui: vocantur filii centum annorum, qui centenarii sunt: filii iniquitatis, scelerati homines: filii benedictionis, qui sunt benedicti: collem fertilem vocavit supra 5. cap. Isaïas filium olei. Sed filius sine adiectione, non potest alius intelligi a Dei filio. Et nunc κατ' ἐξοχήν Christo tribuitur, ut sciamus hac insigni nota eum discerni a reliquo genere humano. Nec vero dubium est, quin ad solenne illud oraculum respexerit Isaïas, quod per ora omnium volitabat, Ero ei in patrem et ipse erit mihi in filium (2. Sam. 7, 14): sicut et Psal. 2 (v. 7) repetitur, Filius meus es tu: ego hodie genui te. Nisi enim res vulgo nota et celebris fuisset, Messiam fore Dei filium, inepte et absque sensu filium simpliciter vocasset Isaïas. Quare elogium hoc a superiore vaticinio dependet: ex quo apostolus Heb. 1. (v. 5) Christi praestantiam colligit supra omnes angelos efferri. Caeterum quamvis in habitu pueri contemptibilis fuerit Christus, filii tamen titulo ornatur eius dignitas. Neque tamen infitior, quin Davidis quoque filius potuerit dici: sed ad Deum aptius refertur. Qui vero sequuntur tituli, multo minus Ezechiae quadrant. Nam cavillationes quibus hunc locum eludere tentant Iudaei, mox abunde refellam. Certe calumnientur, res per se satis omnibus aperta est qui peccate et tranquille de ea iudicabunt. Pondere etiam non caret quod addit, populo datum esse hunc filium: ut scirent Iudaei suam et totius ecclesiae salutem in persona Christi inclusam esse. Atque haec donatio unum est ex praecipuis fidei nostrae capitibus: quia parum nobis prodesset natum esse Christum, nisi noster quoque esset. Qualis porro futurus sit hic puer, et quae sit eius conditio, declarat in sequentibus.

(*Principatus super humerum eius.*) Allusio ad crucem Christi, quae nonnullis arridet, plane frivola est. Gestavit crucem humeris Christus, in qua magnificum de mundi principe triumphum egit: sed quum eadem ratione hic dicatur impositus humeris principatus, qua videbimus cap. 22, positam fuisse clavem domus David super humeros Eliakim, non est cur longe petamus argutias. Quamquam mihi probatur obliqua antithesis inter principatum quem humeris sustinebit redemptor, et baculum humeri cuius nuper facta fuit mentio, quo tyranni

premebant captivum populum. Nam et bene respondet, neque obnoxia est ullis cavillis. Messiam ergo diversum fore ostendit propheta ab ignavis regibus, qui negotiis et curis valere iussis, otio indulgent: quia par erit ferendo oneri. Ita praedicatur imperii maiestas et excellentia, quia propria virtute reverentiam sibi acquireret Christus, neque supremis tantum digitis, sed pleno robore functionem suam obibat.

(*Et vocabitur nomen.*) Quamquam activum est verbum, quia tamen indefinite capitur, non dubitavi reddere in neutro genere. Tantundem enim valet, ac si plurali numero dixisset, Vocabunt. Et nos Galli phrasin hanc imitatur: *on appellera*. Quod enim ad Deum referunt Iudaei, et legunt uno contextu, Vocabit nomen eius Admirabilis, Consiliarius, Deus fortis, Pater aeternus, Princeps pacis, facile apparet studio vel potius libidine obscurandae Christi gloriae id fieri. Nisi enim nimis cupide eum sua deitate spoliare contenderent, optime fuisset contextus sicuti nostri reddunt. Deinde quorsum opus fuit, Deum insigniri istis epithetis, si tantum hoc volebat propheta, nomen ab eo impositum fuisse Messiae? Nam epitheta quibus ornari solet Deus, vel perpetua sunt, vel accommodantur ad causam praesentem: quorum neutrum agnoscere licet. Deinde non erat haec recta series, inter diversa elogia inserere medium Dei nomen: sed continuo post verbum יְהוָה, debuerat subiici, Vocabit Deus fortis, admirabilis, etc. Iam nomen יוֹעַץ non video quomodo simpliciter quadrare Deo possit, quia ad consiliarios refertur qui regibus vel aliis adsunt. Si quis rixator pertinacius insistat Rabbiorum commento, nihil aliud quam impudentiam suam prodet. Nos quod planum est ac minime coactum sequamur.

(*Admirabilis.*) Notandum est istos titulos non adventitios esse, sed ad rem praesentem accommodari. Docet enim propheta qualem se Christus ostensurus sit erga fideles. Nec vero de arcana eius essentia disserit: sed commendat eius virtutes, quas fidei experientia sentimus. Quod eo diligentius tenendum est, quia maior pars hominum nuda eius appellatione contenta est, nec vim aut efficaciam considerat: quod tamen potissimum erat spectandum. Primo elogio mentes piorum ad raram attentionem erigit, ut aliquid excellentius a Christo expectent, quam cernatur in ordinario cursu operum Dei: ac si diceret, in Christo reconditos esse inestimabiles rerum mirabilium thesauros. Et certe redemptio per eum allata mundi etiam creationem superat. Summa est, gratiam Dei, quae in Christo exhibenda est, praestare omnibus miraculis. Ratio secundi elogii est, quod instructus veniet redemptor omnibus sapientiae numeris. Meminerimus autem quod iam attigi, prophetam non disputare hic de occulta Christi essentia, sed de virtute quam erga

nos exserit. Consiliarium ergo minime vocat, quod omnia patris arcana noverit: sed potius quod ex eius sinu prodiens impleat omnes partes summi et perfectissimi doctoris: sicuti nobis sapere fas non est, nisi ex ipsius evangelio, ad cuius elogium hoc etiam pertinet. Eo enim perfecta Dei sapientia continetur, ut saepius ostendit Paulus: atque illic omnia ad salutem necessaria sic aperit Christus, et familiariter declarat, ut discipulos non amplius veluti servos, sed ut amicos compellet.

(*Deus fortis.*) אל unum est ex nominibus Dei, ductum tamen a fortitudine, ut interdum vice epitheti addatur. Sed hic proprium esse liquet, quod eo non contentus Isaias, adhuc epithetum Robusti addit גבור. Et certe nisi Deus esset Christus, nefas esset in eo gloriari. Scriptum est enim: Maledictus qui confidit in homine (Ier. 17, 5). Dei igitur maiestas in eo nobis occurrat oportet: ut rite in eo resideat, quae in creatura locari non potest absque sacrilegio. Eadem igitur ratione vocatur Deus fortis, qua prius Immanuel. Nam si in Christo carnem solum et naturam hominis reperiamus, tum perversa erit nostra gloriatio et frivola, tum futura spei caduca, vel nullius firmitatis. Sed si Deum se, ac Deum fortem nobis praebet, tuto iam acquiescere in eo licebit. Robustum autem merito vocat, quia nobis certamen est cum diabolo, morte et peccato, hostibus nimium validis et robustis: a quibus statim vinceremur, nisi invicto Christi robore induti. Hoc igitur elogio docemur, satis esse in Christo praesidii ad tuendam salutem nostram, ut nihil praeter ipsum appetamus: est enim Deus, qui vult se nostra causa robustum ostendere. Atque haec applicatio velut clavis huius loci et similium est: ut inter arcamam Christi essentiam, et virtutem qua se nobis patefacit, distinguamus.

(*Pater saeculi.*) Graecus interpret addidit μέλλοντος et recte, meo iudicio, interpretatus est: nam aeternitatem designat, nisi quod melius quadrat perpetuum tempus, vel continua aetatum series, ne quis perperam hoc ad coelestem vitam, quae adhuc abscondita est, restringat. Complectitur quidem eam propheta, imo admonet venturum esse Christum, ut suis immortalitatem conferat: sed quia fideles etiam in hoc mundo transeunt a morte in vitam, saeculum hoc ad aeternum ecclesiae statum extenditur. Nomen patris pro autore capitur: quia Christus ecclesiam suam per omnes aetates propagat, et tam corpus quam singula membra immortalitate donat. Unde colligimus quam fluxa sit extra ipsum nostra conditio. Nam ut longissime pro communi hominum more vitam protrahamus, qualis tamen erit nostra diuturnitas? Conferendae vero mentes in beatam et aeternam vitam, quam nondum cernimus, spe tamen et fide possidemus.

(*Princeps pacis.*) Extremum hoc elogium est, quo significat propheta, Christi adventum plenae solidaeque felicitatis causam fore: vel certe tutae et beatae securitatis. Nam pax Hebraeis tantundem saepe valet ac prosperitas: quia ex omnibus bonis nullum pace melius vel optabilius. Summa huc tendit, quicumque se Christi imperio subiciant, tranquillam et beatam vitam sub eius fide acturos. Unde sequitur, sine hoc rege miseram et turbulentam esse. Sed interim consideranda est huius pacis natura: eadem scilicet quae et regni. Sedem enim magna ex parte habet in conscientiis: alioqui nos assidue conflictari et quotidianis certaminibus exerceri necesse est. Quare non tantum promittitur pax externa, sed qua redimus in gratiam cum Deo, qui prius ab eo eramus alienati. Iustificati ex fide, inquit Paulus (Rom. 5, 1), pacem habemus apud Deum. Caeterum, ubi mentes nostras tranquillaverit Christus, eadem pax spiritualis palmam tenebit in cordibus nostris, ut patienter feramus res omnes adversas: deinde ex eodem fonte fluat externa quoque prosperitas, quae nihil aliud est quam benedictionis Dei effectus. Nunc ut istam doctrinam in usum nostrum accommodemus quoties oboritur aliqua diffidentia, et clausi nobis sunt omnes exitus, quoties denique confusa nobis omnia videntur: succurrat nobis, ideo Christum vocari admirabilem, quia incredibiles habet iuvandi modos, suaque virtute sensus nostros longe exsuperat. Quum nos consilium deficiet, meminerimus consiliarium esse: quum vires, potentem ac robustum: quum in singula momenta repente exoriantur novi terrores, nobisque hinc inde multae mortes instabunt, recumbamus in eam aeternitatem, cuius non frustra vocatur pater, ac eodem solatio lenire discamus temporales omnes misérias: quum variis procellis intus agitabimur, et conabitur Satan conscientias nostras turbare, meminerimus Christum esse principem pacis, cui facile sit perturbationes nostras omnes facile sedare. Ita nos haec epitheta in fide Christi magis ac magis obfirmabunt, nosque adversus Satanam et inferos ipsos praemunient.

7. (*Multiplicationi principatus.*) Incipit exponere et confirmare quod prius Christum principem pacis esse dixerat: nempe ipsius principatum in omne aevum prorogari ac perpetuum esse: neque imperio, neque paci ullum finem fore. Quod etiam a Daniele (7, 27) repetitum est. Ad id etiam allusit Gabriel, quum nuncium perferret Virgini (Luc. 1, 32): imo vere hunc locum exposuit, quum de alio intelligi nequeat quam de Christo. Regnabit, inquit, in domo Iacob in aeternum, et regni eius non erit finis. Videmus autem maximos huius mundi principatus, quasi in lubrico sitos, inopinata conversione statim considerare. Varietatem et mutabilitatem omnium regnorum quae sub coelo sunt

ex historiis atque adeo exemplis quotidianis deprehendimus. Unus hic principatus immutabilis atque aeternus est. Haec autem prorogatio, de qua nunc tractat Isaias, duo membra continet. Refertur enim tam ad tempus, quam ad qualitatem. Etsi enim ea est conditio regni Christi, ut omnibus momentis interitum videatur: Deus tamen non modo ipsum tuetur et defendit, sed etiam longe lateque ampliat eius fines. Deinde propagat, et continua serie ad aeternitatem extendit. Quod diligenter tenendum est, ne crebrae ecclesiae concussiones fidem nostram labefactent, quando audimus inter vesanos fremitus, imo impetus hostium, inexpugnabili Dei virtute stabile esse Christi regnum, ut toto mundo invito ac repugnante permaneat saeculis omnibus. Neque enim de eius firmitate iudicium facere convenit ex praesenti rerum aspectu, sed ex promissione, quae et de continuatione et de novis incrementis certiores nos reddit. Principatui adiungitur pacis aeternitas: nec enim aliud ab alio seiungi potest. Nam impossibile est Christum esse regem, quin simul suos contineat in secura beataque quiete, et omni benedictione locupletet. Quia vero innumeris quotidie turbis sunt obnoxii, sustinent graves tumultus, inter metus et curas aestuant ac vexantur, pacem illam Christi apprehendere convenit, quae palmam in cordibus obtinet, ut illae si maneant, imo tranquilli consistant inter totius mundi ruinas. Quod in voce לְסִכְרָה, praeter usitatum morem scribendi clausum sit: nonnulli putant significari servitutem, qua populus Iudaicus premendus erat usque ad Christi adventum. Alii existimant gentem illam perfidiae suae causa excludi hoc signo ab huius regni societate: non insector. Nos quidem asserere vix possumus ita scriptum esse a propheta: sed tamen quum ita sit per manus traditum, et tam diligentes vel minimi cuiusque apicis observatores fuerint Rabbini, haud aliter possumus suspicari, quam hoc non temere factum esse. Quod si recipimus prophetam ita consulto scripsisse, mihi utilis esse admonitio videtur, ne putarent fideles externa opulenta splendidum fore Christi regnum: atque ita mundanos triumphos vana spe haurirent: sed tantum inter varias pressuras sperarent arcanam dilitationem regni, quia promissa erat.

(*Super solium Davidis.*) Quia Davidi promissus fuerat redemptor ex eius semine, et regnum eius nihil aliud fuerat, quam imago vel tenuis umbra perfectioris et plane beati status, quem Deus per manum filii sui erigere statuerat, ideo prophetae, ut populum revocent ad memorabile illud miraculum, Christum vocare solent filium Davidis. Etsi enim tam sancti et integri regis merito carum et venerabile erat nomen, fidelibus tamen maiore in pretio erat promissa renovatio ad plenam salutem,

et vulgo etiam apud rudissimos quosque celebris erat illius oraculi memoria, fixa etiam ac indubitabilis fides et autoritas. Non congeram multa testimonia, quibus prophetae afflicto populo restitutionem promittunt in persona Davidis, vel filii eius. Nam interdum praedicant Davidem fore regem qui pridem erat mortuus. Ita hoc loco significat Isaias nihil se novum proferre, sed tantum revocare in memoriam quod Deus ante pollicitus fuerat de regni perpetuitate. Oblique etiam insinuat quod apertius dicit Amos (9, 11), Christo rursus erigendum esse solium, quod aliquamdiu eversum esset. Describitur etiam regni qualitas, sed per similitudinem a terrenis imperiis sumptam. Christum enim regem fore dicit, qui ordinet ac stabiliat regnum suum iudicio et iustitia. His enim auspiciis feliciter surgunt terreni principatus et firmas radices agunt. Quae vero metu et vi solum administrantur, diuturna esse nequeunt. Quia igitur optima regnorum et principatum custos est iustitia atque etiam ex ea dependet communis populi felicitas, hac particula docet Isaias regnum Christi exemplar fore optimi regiminis. Verum hic iudicium et iustitia, ad externam politiam non pertinent. Est enim tenenda analogia inter regnum Christi et eius qualitates. Nam quum spirituale sit, virtute spiritus sancti stabilitur. Denique haec omnia ad internum hominem referenda sunt: quum scilicet a Deo in veram iustitiam regeneramur. Externa quidem iustitia postea consequitur: sed necesse est, ut illa mentis et animi renovatio antecedat. Non aliter ergo Christi sumus, quam si recti et aequi fuerimus studiosi, atque impressam animis nostris iustitiam geramus, quam spiritu sancto infixit. Quod addit, Ex hoc tempore, ad iustitiae et doctrinae potius quam regni perpetuitatem referendum videtur: ne similes eius leges putemus regum et principum edictis, quae ad triduum aut exiguum aliquod tempus valent, et subinde renovantur, ut paulo post rursus obsolescant: sed aeternam earum vim esse intelligamus. Sunt enim sancitae, ut in sanctitate et iustitia, quemadmodum ait Zacharias, omnibus diebus vitae nostrae ipsi serviamus. Sicuti enim perpetuum est Christi regnum, quia non moritur: ita consequitur iustitiae et iudicii perpetuitas, quae nullo aeo poterit immutari.

(*Zelus.*) Per zelum studium ardens intelligo, quod Deus patefaciet in conservanda ecclesia, arumpendo omnes difficultates atque impedimenta, quibus alioqui prohiberi eius redemptio poterat. Sicut enim quum quid arduum aggredimur, affectus vehementia et ardor obstacula superant, quae se ingerunt ad frangendos vel tardandos nostros conatus: ita raro et singulari studio Deum accensum esse docet Isaias ad ecclesiae salutem, ut si fideles ingenio suo metiri nequeant quod nuper promisit,

non tamen desinant bene sperare, quia admirabilis et stupenda sit ratio. Denique significat non levi aut molli brachio Deum venturum esse ad redimendam ecclesiam, quia totus ardebit incomparabili fidelium amore, et salutis eorum cura.

8. (*Verbum misit Dominus.*) Hic novum describitur vaticinium. Etenim concionem hanc a superiore divisam esse arbitror, quod propheta iam disserat rursus de futuro statu regni Israel, quod tunc infestum erat Iudaeis. Eius autem copiis et potentia non abs re terribis fuisse Iudaeos scimus, praesertim inita societate cum Syriis, ut qui viderent sibi ad resistendum non satis virium esse. Ut ergo piis consolationem afferat, docet qualis futurus sit regni israelitici status. Iacob et Israel pro eodem accipit. Sed gratia non caret varietas, ut doceat nihil tergiversando proficere impios, dum se Dei iudicium vel avertere vel deflectere moliantur. Alludit autem ad eorum sermonem, qui suis diceris elabi se posse putant, iocandoque et ludendo derivant alio quiddam denunciant prophetae: quemadmodum si quis flatu oris sui procellam repellere tentaret. Est igitur ironica concessio, ac si diceret, Vestra opinione aliis accidet quod vobis Deus edicit: sed quiddam minarum profert contra Iacob residet in Israele. Mittre enim pro Destinare accipitur. Particula γ significat in ipso Iacob. Illic considerare et quiescere verbum Dei necesse erit, quia non potest sine effectum evanescere. Idem hic docet, quod etiam postea aliis verbis, Verbum meum non redibit ad me inane: quia scilicet efficaciter promulgatur quod semel ab ipso decretum est. Verbo enim cadendi, certum eventum rei et effectum designat: ac si diceret, se haec non imaginari, aut ex se ipso praesagire, sed Deum esse loquentem, qui falli aut mutari nequit. Populi nomine non intelligo Iudaeos, sed potius Israelitas: imo dubitationem tollit propheta, nomen Ephraim diserte exprimens. Addit et Samariam, quae caput illius populi erat, vel decem tribuum. Nam munitae urbes, quod se extra teli iactum positas existimant, multo plus arrogantiae prae se ferunt. Putant enim cum hoste paciscendo sibi remedium semper fore in manu, etiamsi tota regio devastetur. Propterea Isaias ipsam a communi clade minime immunem fore denunciat. Omnes autem sensuros esse dicit, quae ex ore Dei prodierint oracula, nequaquam irrita fore: et Sciendi verbo, quod ad ipsam experientiam refertur, oblique eorum infidelitatem perstringit, ac si diceret, Quandoquidem surdis loquor, et pro nihilo ducitis quiddam nunc praemoneo, res ipsa vos docebit, sed nimis sero.

(*Qui dicunt.*) Hic propheta adversus obstinationem et pervicaciam illius populi invehitur: quia semel atque iterum castigatus Dei virgis, et quidem acriter, tam procul aberat a resipiscencia ut damna

sua in lucro deputans magis obduresceret. Certe qui ita proterve Deo illudunt, non aliter rediguntur in obsequium, quam penitus sint attriti. Iam talis insultatio aperte et ex professo iram Dei provocat. Ideo propheta ex altitudine cordis et superbia prodire dicit. Unde sequitur, iuste nodoso ligno parari duriores cuneos.

10. (*Lateres.*) Verba sunt pervicacium hominum, atque sic contemnentium acceptam cladem, ac si ipsis quaestuosa esset: quod data sit occasio splendidius ornandi tam domos suas quam agros. Sumptuosius, inquiunt, aedificabimus. Ergo dirutae sunt domus lateritiae ut habitemus in magnificis palatiis: et caesis arboribus fructuosiores plantabimus. Non fuit autem hoc vitium unius temporis, quando eandem hodie obstinationem in mundo perspicimus. Quot aerumnis hisce triginta et quadraginta annis afflicta est Europa? Quot flagellis ad resipiscenciam sollicitata est? et tamen nullus exstat tot castigationum profectus: imo maior augetur in dies luxur, libidines inflammantur, pergunt homines in sceleribus et flagitiis maiore quam ut unquam protervia. Denique clades ipsae videntur totidem esse irritamenta luxur et pompae. Quid igitur expectandum, nisi ut gravioribus plagis conteramur?

11. (*Roborabit.*) Quum Israelitae inflati essent societate regis Syriae, omniaque sibi ex voto successura confiderent: denunciat Isaias novam mutationem, quae omnem illis spem auferet, eorumque consilia prorsus evertet. Nam postea excitati sunt Assyrii, qui bellum Syriis intulerunt. Itaque occiso Rezin status eius regionis funditus mutatus est. Hoc etiam amplificat quum addit *miscabit*. Significat enim Dominum collecturum ac mixturum varios hostes, quos ad perdendum Syrium mittet: sicuti exercitus ille tam amplae monarchiae militans ex variis gentibus conflatus erat.

12. (*Syria a fronte.*) Docet propheta qualis futura sit haec mutatio, et quid eveniet mortuo Rezin, qui adversus Iudam cum Israele coierat: nempe quod Syrii post mortem regis sui ex sociis hostes repente fiant, bellumque Israeli inferent, sicuti accidit. Hoc vult quum ait Syriam fore a fronte. Nec enim convenit eorum interpretatio, qui Syriam exponunt de Orientalibus, Philistaeos de Occidentalibus. Simplicior est sensus, omni ex parte hostes illis fore infensos: quia undique surgent in perniciem qui pro fide amicis habiti fuerant. Et quod dicit a fronte et tergo, vulgari loquendi mori respondet, ut nova interpretatio et aliena quaeri non debeat. Hoc exemplo discendum est quid sit humanae potentiae et societatum regum confidere: ac praesertim ubi illicitis foederibus impliciti in securitate nostra torpemus: quia simul ac volet Dominus, qui prius nobiscum erant, minimo momento in nos ipsos et perniciem nostram ver-

tentur, et quae remedia nobis utilia esse putavimus, ea nobis exitio erunt, nosque et a fronte et a tergo prement. Est etiam observandum, Deum non statim primo die flagella omnia depromere: sed quum obstinato animo pergitur, magisque ac magis ipsum provocamus, plagas etiam adauget atque ingeminat: novo etiam poenarum genere afficit, ut tandem pervicaciam et duritiem nostram frangat. *Toto ore*, significat id quod vulgo dicimus, *A pleine bouche*: ac si diceret, exponendum esse Israellem hostium suorum praedae, ut hinc atque illinc pleno ore, tum a Syriis, tum a Philistaeis voretur.

(*Non est aversus furor eius.*) Hoc durissimum omnium est, et prae caeteris impios conterere debet, quod si multa perpessi sint, nondum tamen defuncti sunt: novas iterum poenas imminere, quoniam in sua contumacia pergendo iram Dei magis in se acuunt. Hanc enim pervicaciae et maioris impietatis occasionem sumunt homines, quod quum poenas aliquas perpessi sunt, nihil sibi amplius ferendum putant, eoque magis indurescunt: neque etiam iudicio Dei esse amplius obnoxios credunt, quia iam virgas omnes consumpserit: et tanquam ab eo prorsus liberati, fraena sibi magis laxant, omneque iugum excutiunt. Hac ratione denunciatur Isaias, manum Domini adhuc extentam esse, ne se eam fugisse existiment. Nec vero hic tam docet quam accusat: tametsi huc etiam minae tendant, ut doctrina intelligatur, sed quia negotium ipsi erat cum prae fractis hominibus, apud quos nulla castigatio profecerat, ideo nondum finem plagis impositum esse denunciatur: ac tametsi eas intermisisset Deus, non remisisset tamen, sed erectam habere manum ad novum vulnus infligendum.

13. (*Atqui populus non est reversus.*) Copulam hic nonnulli accipiunt pro causali: ac si propheta rationem redderet, cur Dominus novis plagis subinde infligendis flagella intendere non desinat: quia scilicet tam durus et pervicax est populus, ut resipiscere nolit. Nam ubi nulla est poenitentia, minime aequum est, Deum quasi victum cedere obstinatis hominibus. Unde fit ut se ad graviores vindictas armet. Quum ergo Israel nullis plagis emendaretur, interire ipsum necesse fuit: ut deplorata erat omnium malitia, quum toties percussi et afflicti non moverentur, nec ullo modo resipiscerent. Est autem gravissima haec obiurgatio: quod quum Dominus non tantum verbis moneat, sed re ipsa impellat, et cogat variis plagis, obdurescimus tamen, neque nos a flagitiis et libidinibus nostris abduci patimur. Hoc deploratae nequitiae signum est: nec gravius quidquam dici aut cogitari posset. Nam et grave iam malum est, quum homines doctrinam, simul atque proposita est, non sequuntur: gravius etiam, quum obiurgationibus non moventur:

gravissimum, quum adversus plagas ipsas obdurescunt, quin potius vel recalcitrant, vel sua ferocia magis accendunt indignationem iudicis: nec secum ipsi cogitant quorsum percussi fuerint, et quo Dominus ipsos vocet. Ubi igitur nulla remedia proficiunt, quid censendum, nisi morbum insanabilem et prorsus deploratum esse? Nec vero ad Israelitas tantum, sed ad nos etiam pertinet ista obiurgatio. Iam enim Dominus variis cladibus totum orbem castigavit, ut nulla fere eius pars ab aerumnis et calamitatibus immunis esse potuerit. Omnes tamen obstinato animo videntur in Deum conspirasse, ut quidquid agat sui similes esse et vitia sua prosequi non desinant. Proinde merito nobiscum Dominus eadem expostulatione uti posset: et certe nos ipsos ore Isaias compellat: nec alius nobis propheta expectandus est, qui novas plagas denunciaret, quum ab Israelis causa nostra diversa non sit, eandemque cum ipsis culpam sustineamus. Et mox additur explicatio, quum dicit Non quaesisse Iehovam: quia in hunc finem percussit Deus, ut ad se revocet fugitivos. Videtur quidem hoc modo a se procul abigere homines: sed quia proprium eius est educere e sepulcro quos visus est plagis conficere, terrendo solum humiliat peccatores ut ad ipsum redeant. Et certe initium conversionis est, Deum quaerere: imo unica est bene vivendi regula. Ab ea si deflectimus, neque coelum tenemus, neque terram. Nunc vero quid sit Deum quaerere, vel quomodo quaerendus sit, videndum. Hypocritis enim semper in ore prompta erit exceptio, precibus, ieiuniis, lacrymis, tristi habitu sedulo ipsos petendae veniae causa supplicare. Sed quaeri vult Deus alio modo, dum peccator vere subactus iugum quod excusserat libenter recipit, et se addicit in eius quem spreverat obsequium.

14. (*Abscindet.*) Significat ultionem Dei universalem fore, et quae omnes ordines involvat. Totus enim populus corruptus erat, et contagio sic pervaserat totam regionem, ut nihil sanum vel integrum restaret. Quum autem ita grassatur impietas, nemo non sibi blanditur: seque per bello velo contextos putant quod multos habeant similes sui: et dum se comparant cum aliis paratam sibi defensionem esse arbitrantur. Haec causa est, cur omnibus in genere ultionem istam denunciaret: quia nemo a communi labe purus erat. Per Ramum valentiores et robustiores significat: per Arundinem vel Iuncum debiliores, id est, infimae sortis homines, et nullis fere opibus praeditos. Significat ergo impendere Dei vindictam, quae nec robustis, neque debilibus, nec summis, nec infimis parcat: quia nulla pars a communi labe pura est vel intacta. Caeterum quod allegorice dixerat de capite et cauda, clarius et sine figura exponit: et capita quidem dicit esse magnates et primores, qui praeerant rebus

gerendis, et ad gubernacula reipublicae sedebant: quibus adiungit pseudoprophetas, eosque sub caudae nomine vult intelligi. Atqui priorem versus superioris partem solum declarat, rami et arundinis nullam mentionem facit. Cur id omiserit, ratio in promptu est. Nam eos potissimum urgere voluit, qui gravius peccabant, et peccandi autores erant aliis, quod essent propter gradum honoris conspicui. Prophetas caudae nomine designat, non quod essent abiecti et humiles, ut aliqui existimant: sed voluit exprimere partes extremas totius corporis. In capite, magistratus et iudices, quoniam in summo gradu eminent: pseudoprophetas in cauda, quoniam fallacii et hypocrisi fallunt et imponunt hominibus: ac si alios leonibus vel ursis, alios vulpeculis conferret. Hoc loco admonemur, non esse propterea indormiendum vitiis nostris, quod impietas et nequitia per omnes ordines grassetur, nec ulla pars hominum pura aut intacta sit. Quo enim magis abundabunt vitia, eo magis ira Dei adversus summos et infimos accenditur. Quod certe nobis etiam hodie in ista malorum omnium lue verendum est, ne scilicet ubi flagrare coeperit ira Dei, sursum et deorsum omnia consumat.

16. (*Nam gubernatores.*) Vertunt alii, Qui te beatum reddunt, vel praedicant: ac si diceret, nihil magis noxium aut pestiferum esse populo, quam adulationes, quae peccandi licentiam fovebant. Ego vero sequar lectionem quam prius probavi, quum idem verbum occurreret. Intelligit autem rectores et praesides, quorum officium erat populum continere in honesta disciplina, fraena ad scelus et nequitiam omnibus laxasse: unde merito seductores et corruptores censendi sunt: ab iis enim in plebem universam manat, et veluti ex capite in membra fluit corruptio. Deliguntur autem magistratus et pastores ut lasciviam populi coerceant, ut quod rectum et honestum est praescribant, atque imprimis honorem Dei tueantur. Si haec negligant, imposteriores potius quam rectores habendi sunt: quando ab iis misera dissipatio oritur. Iam ubi omnes pro sua libidine agunt, nec ullus est moderationi locus, quis nisi calamitosissimus exitus esse potest? Quod vero plebs puniatur ita ob sua vitia, non minor etiam gubernatores ultio manet, quod munus sibi commissum neglexerint, autoresque fuerint tantorum malorum. Quum addit pessum ire qui reguntur, quamquam hac particula significat exitiales esse principes impios, et qui pro libidine dominantur: similiter et doctores, qui potius fallunt atque imponunt, quam salutis viam commonstrent, quia eorum culpa perit populus: simul tamen admonet neminem excusari ne quis praetextum sui erroris quaerat ex malis gubernatoribus, quemadmodum vulgo fieri solet. Nam si caecus caecum ducat, ut inquit Christus, ambo in foveam cadent. Et certum est

non alios pessumdari ab improbis et perfidis ducibus, nisi qui sponte falli appetunt.

17. (*Propterea super adol.*) Exprimit apertius Isaias quam horrenda futura sit illa Dei ultio adversus omnes ordines. Tantum enim abesse ut evadant qui prae aliis sunt noxii, ut neque adolescentes, neque impuberes, neque viduae exfugiant: quibus tamen in atroci etiam clade parci solet: quod etiam usitatum fuisse gentibus in excidiis urbium ex ipsarum historiis perspicimus. Dominus autem hic denunciatur se neque sexus neque aetatis rationem habiturum. Quanquam hic quoque sensus non male conveniet, Quamvis multas mulieres suis maritis privabunt, et pueros orbabunt suis parentibus strages, Deum tamen non fore exorabilem, quin mulieres viduitate, et pueros orbitate puniat. Sed quia ad summam rei parum interest, non insisto. Caeterum, ne insimulent Deum saevitiae, simul demonstrat quam iustis de causis futurus sit ita severus, quia scelerati erunt omnes: ideoque dignos esse quos aequa lege in exitium praecipitet.

(*Hypocritae.*) Noli in hac voce recedere a communi sententia, quamquam רמך impium, duplicem, vel perfidum ac sceleratum significat. Videtur enim notare malorum omnium fontem, quod nullus apud eos verus Dei timor esset. Neque enim levem aliquam fictionem significat, sed interiorum animi contemptum, quo obstupescunt conscientiae, ut nullis deinde monitionibus tangantur: ac si dixisset, in sua pravitate alte esse demersos. Quia vero improbitas, ubi animum occupavit, trahit secum manus, pedes et reliqua corporis membra: ideo propheta subiicit, esse omnes sceleratos. Tertio addit, eo licentiae progressos esse, ut flagitia sua absque pudore iactent. בללה, quod nomen stultitiam vertunt, latius saepe patet apud Hebraeos: quia pro foeditate, nequitia et vesania capitur. Nunc propheta, meo iudicio, intelligit sic deditos esse flagitiis, ut non aliunde petendum sit testimonium, quam ex eorum linguis.

(*Non erit aversus.*) Iterum repetit hanc sententiam: sicuti saepius inculcanda est, quia non sufficit semel intellexisse, quam gravia sint iudicia Domini adversus sceleratos: adeo facile et celeriter obrepet eorum oblivio, quae in futurum tempus tam sollicitudinem quam metum excutit. Ad haec nos decipit et excaecat fallacia illa, quia singulis vindictis putamus exhaustam esse potentiam Dei. Quare nihil satius quam tenere hoc principium: quoties nos Deus castigat, minari aliquid atrocius, nisi mature resipiscamus. Et quoniam propheta iteratur haec admonitio, assidue etiam nobis recurat, nondum sedatum esse furorem Dei, tametsi iam gravior peccata ultus esse videatur. Quid ergo iudicandum, ubi nos non nisi leviter castigavit? Ut hodie passi quidem sumus aliquid poenarum, sed quid hoc ad

durissimas clades quas populus ille sustinuerat, quum edixit Isaia parari nova adhuc flagella? Quid igitur futurum? Dominus certe perget in officio suo, suique perpetuo similis futurus est. Nisi hic metus nos expergeficiat, plane intolerabilis est stupor noster. Verbum שׁ per futurum tempus reddidi, ut dilucidior esset sensus: quia etsi quasi de re praeterita loquitur, poenarum tamen continuationem rebellibus denuntiat.

18. (*Quoniam succensa est.*) Urget propheta impios, quibus solenne est se exonerare cum Dei invidia. Vel enim tergiversantur, ut se persuadeant esse innoxios, vel convicti culpam tamen extenuant, ac si Dei severitatis modum excederet. Nunquam certe nisi coacti fatentur iustas esse Dei ultiones: imo quamvis aperte se excusare non audeant, fremunt tamen et obmurmurant. Hanc proterviam refellere volens propheta calamitates comparat incendio: sed hominum impietatem lignum et materiam esse docet, quo ira Dei accenditur: ac si diceret, Clamitant omnes et flebiliter queruntur violenter ardere iram Dei, neque interea considerant peccatis suis quasi flabellis eam accendi, eadem peccata materiam suggerere: imo se ipsos intrinseco scelerum suorum igne consumi. Nam quod addit de spinis et vepribus, tantundem valet ac si dixisset, hac flamma correptum iri omnes Iudaeae partes. Utrumque autem exprimit, proficisci a Dei iudicio scelerum poenas: culpam tamen residere in ipsis peccatoribus, ne crudelitatis praetextu cum Deo expostulent. Concinna autem gradatio est: quia hoc usitatum esse perspicimus, ut ignis ab ima alicuius loci parte accensus, colligat paulatim vires, magisque ac magis grassetur, et ad superiora conscendat: talem fore iram Dei ostendit Isaia, ut quae non primo statim die corripit sceleratos, sed paulatim accenditur, donec sese penitus effundat. Initio enim Dominus moderate agit. Quod si levi castigatione nihil proficiat, poenas auget atque ingeminat. Iam si nos prae fractos esse videat, ad extremum ardet, ut nos funditus debeat, et veluti condensam sylvam exurat. Denique, ut alibi dicunt prophetae, nos instar paleae et stipulae esse oportet, ubi semel ira Dei accensa est.

19. (*Prae ira Iehovae.*) Postquam omnium malorum causam nobis proficisci, ideoque nobis imputandam esse ostendit, simul docet Deum iustissimum esse ultorem. Quum enim homines sibi clades et aerumnas accersant, Deus non patitur ipsos suam effugere: non quod propensus sit ad saevitiam (est enim benignus et clemens) sed quod iustus sit, nec sceleratos ferre possit. Horrorem autem ultionis Dei similitudine caliginis exprimit, qua nihil moestius esse potest: quia sine figuris iudicium adeo horrendum declarari nequit. Tametsi alludere videatur ad fumum, de quo prius loquutus est.

Quum enim praevallet incendium, et grassatur adeo violenter, lucem denso fumo adimi necesse est.

(*Nemo fratri suo parcat.*) Postrema hac particula et sequenti versu describit propheta quibus rationibus aut mediis, ut aiunt, Dominus vindictam suam exsequatur, postquam ita excanduit. Ubi enim nulli apparebunt hostes, a quibus metuamus, nos ipsos in perniciem nostram armabit. Ac si diceret, nihil fore difficultatis Domino in exercenda ultione quam denunciat: quia ut nemo aliunde sit nobis molestus, mutuis et intestinis bellis nos conficiet. Hoc autem dictu horrendum ac prodigiosum est, neminem fratri suo parcere, unumquemque carnem suam vorare. Nemo enim carnem suam unquam odio habuit. Verum ubi excacati sumus a Domino, quid superest, nisi ut nos ipsos mutuo perdamus? ac tametsi portentosum est, tamen in dies fere accidit. Nulla nos retinet conjunctio aut sanguinis, aut religionis, aut imaginis Dei, quam omnes gerimus: quum tamen ipsae gentes hac communi societate naturae cohibitae interdum fuerint a nocendo, quod agnoscerent belluas ipsas similitudine naturae retineri, ne in genus suum saevirent: lupum a lupo, ursum ab urso non vorari. Homines ergo, quibus humanitas vocata est, tam atrociter inter se configere et saevire, ut belluinam rabiem superent, prodigiosum est: nec aliunde hoc malum oriri potest, quam quod a Deo excacati et in reprobum sensum dati sunt. Merito vero hanc ultionis speciem expressit Isaia. Quum enim pace fruuntur homines, se extra omnem aleam positos arbitrantur, nec quidquam reformidant. Hanc autem securitatem deridet Dominus, atque ostendit se vel sola ipsorum manu, quam in ipsos armabit atque impellet, vindictam suam exsequiturum.

20. (*Rapiet quisque ad dextram.*) Idem est quod vulgo dici solet, *prendre et ravir à toutes mains*. Qua loquutione insatiabilis vel avaritia vel crudelitas notatur: nam rapiendi libido ad immanem saevitiam impellit. Fore autem inexpleriles magis emphatice exprimit, quia caeca truculentia impulsus, imo incredibili rabie non secus haurient fratrum sanguinem, quam si vorarent proprias carnes. Hac circumstantia non parum augetur ultionis acerbitas, quod Abrahae filii, et sancta electi generis posteritas, in tam belluinum furorem erumpat. Itaque meminerimus hoc horribile esse coelestis vindictae documentum, dum implacabili nocendi cupidine fratres alii in alios feruntur.

21. (*Manasse Ephraim.*) Hae tribus peculiariter inter se coniunctae erant. Nam praeterquam quod originem ducebant ab eodem patre Abraham, magis arcta necessitudo erat, quod ab uno patriarcha illius pronepote, nempe Ioseph, oriundi erant. Tametsi vero coniunctissimae essent, Deus tamen eas simul se commissurum denunciat, ut mutuo conflictu se ipsos deleant, ac si vorarent carnem brachii sui:

ideoque opus non fore externis hostibus denunciat. Addit etiam ubi mutuis vulneribus sese confecerint, ambo adversus Iudam coituros, ut eum perdant.

(*Nec in omni hoc aversus.*) Si quis per se reputet eas clades quas denunciavit Isaias, ita obstupescet, ut valde miretur duriora adhuc nunciari. Verum ita agit Dominus cum sceleratis: nec prius affligendi finem facit, donec penitus obruat atque perdat, quum saepius invitati recusent redire cum ipso in gratiam. Itaque mirum non est, quod plagas alias aliis accumulatur, quemadmodum etiam per Mosem eas se in septuplum adaucturum nunciavit in eos qui resipiscere nollent (Lev. 26, 18. 21): ne putarent se una aut altera perperssa defunctos esse. Quum autem extentam Dei manum dicit, eo significat parata esse flagella, quibus statim feriat. Nec enim muliebriter irascitur Dominus: sed iram eius ultio statim consequitur.

CAPUT X.

1. *Vae decernentibus decreta iniqua; et qui dictantes dictant iniuriam, 2. Ut arceant pauperes a iudicio; et eripiant ius pauperibus populi mei, viduas spolient, et pupillos praedentur. 3. Et quid facietis in die visitationis? et quum desolatio venerit e longinquo, ad quem confugietis auxilii causa, et ubi deponetis¹⁾ gloriam vestram? 4. Nisi²⁾ corruet inter vinctos, et inter occisos cadent. In hoc toto non erit aversus furor eius, et adhuc manus eius extenta. 5. O Assur virga furoris mei, et baculus ipse in manu eorum ira mea. 6. Ad gentem simulatricem mittam eum, et contra populum indignationis meae praecipiam ei, ut praedetur praedam; ut rapiat spolia, et ponat eum in conculationem, quasi lutum platearum. 7. Atqui ipse non sic arbitrabitur, nec cor eius sic cogitabit: quia in corde eius erit ad extirpandum et succidendum gentes non paucas. 8. Dicet enim, Annon principes mei pariter Reges? 9. Annon ut Carchemis sic Calno? annon Hamath sicut Arphad? annon Samaria ut Damascus? 10. Sicut invenit manus mea regna idolorum, quum simulacra eorum sint prae Ierusalem et Samaria. 11. Annon sicuti feci Samariae et idolis eius, ita faciam Ierusalem et idolis eius? 12. Sed accidet, Quum perfecrit Dominus totum opus suum in monte Sion et Ierusalem, visitabo super fructum magnificentiae cordis regis Assur, et super gloriam altitudinis oculorum eius. 13. Quia dixit: In fortitudine manus meae feci, et in sapientia mea; quia perspiciax fui: et ideo abstuli terminos populorum, et recondita eorum diripui, et detraxi tanquam fortis sedentes. 14. Et invenit quasi nidum manus mea*

opes populorum: et ut colliguntur ova derelicta, sic ego universam terram collegi: nec fuit qui abigeret ala, et aperiret os, et sibilaret. 15. An gloriabitur securis adversus secantem ipsa? an magnificabitur serra adversus eum qui ipsam agitat? quasi elevatio virgae contra elevantem ipsam: quasi elevationes baculi, non ligni.¹⁾ 16. Propterea mittet Dominator Dominus exercituum in pingues eius maciem, et subtus gloriam eius succendet incendium, quasi incendium ignis. 17. Et erit lux Israel in ignem, et Sanctus eius in flammam: comburetque et devorabit vepres eius et spinas die uno. 18. Gloriam sylvae eius et frugiferi campi eius ab anima usque ad carnem consumet: et erit quasi dissolutio signiferi. 19. Et reliquiae ligni sylvae eius ad numerum erunt, ut puer eas numeret. 20. Erit in die illo, non adicient amplius reliquiae Israel, et superstites e domo Iacob inniti percussori suo: nam innitentur super Iehovam sanctum Israel in veritate. 21. Reliquiae revertentur, reliquiae Iacob ad Deum fortem. 22. Nam si fuerit populus tuus Israel instar arenae maris, reliquiae eius revertentur. Consumptio decreta inundans iustitiam.²⁾ 23. Quia consumptionem et finitionem Dominus Iehova exercituum facit in medio totius terrae. 24. Propterea sic dicit Dominus Iehova exercituum: Ne timeas, popule mi, incola Sion, ab Assur. In virga percutiet te, et baculum suum levabit contra te in via Aegypti. 25. Sed adhuc paululum, et consummabitur³⁾ furor et indignatio mea, in abolitione eorum. 26. Et excitabit Iehova exercituum contra eum flagellum, secundum caedem Madian in rupe Oreb, et virga eius super mare, levabitque eam in via Aegypti. 27. Et accidet in die illa ut auferatur onus eius ab humero tuo, et iugum eius a cervice tua: et dissipabitur iugum a facie unctionis. 28. Venit in Aiath, transiit in Migron, in Michmas reponet vasa sua. 29. Transierunt vadum, in Geba pernoctaverunt hospitio: territa est Rama, Gibeon Saulis fugit. 30. Hinni voce tua filia Gallim, fac audire Laisam paupercula Anathoth. 31. Mota est Madmena; incolae Gebim collegerunt se. 32. Adhuc dies: quum in Nob interquiescet, agitat manum suam versus montem filiae Sion, collem Ierusalem. 33. Ecce, Dominus Iehova exercituum amputabit ramum cum terrore,⁴⁾ et procerae staturae excidentur, et sublimia humiliabuntur. 34. Et resecabit condensa sylvae ferro: et Libanus violenter cadet.

IN CAPUT X.

1. (*Vae decernentibus.*) Nunc propius urget populum Isaias: sicuti fecit 1. et 2. cap. quo se merito affligi sentiat. Nunquam enim se merito plecti fatentur homines nisi aperte convicti et coacti. Quamvis autem prioribus testimoniis satis convicti

¹⁾ vel manietis. 1551: relinquetis. ²⁾ vel sine me.

Calvini opera. Vol. XXXVI.

³⁾ vel velletur. ⁴⁾ vel potenter.

essent, tamen ad species rursus veniendum fuit, quibus eorum simulatio detegi posset. Nam adeo perfrictae frontis sunt homines, ut qualibet excusatione se tectos putent, et Deum ultro criminentur. In tanta igitur protervia, eos satis duriter exagitare aut accusando modum excedere non potuit, ut ipsis etiam invitis ora obstrueret. מַלְּךְ et מִן אֵין saepe in scripturis coniungi solent: ut Psalmo septimo (v. 15) מִן אֵין significat vanitatem et iniquitatem: sed posterior significatio huic loco melius quadrat. מַלְּךְ vero molestiam significat, et saepe causam ipsam molestiae, iniuriam scilicet, quam potentiores tenioribus inferunt, quum autoritate et potentia sua abutuntur. Quemadmodum enim prius originem mali ab ipsis gubernatoribus esse demonstravit: ita ipsos in priore ordine collocat, ut poenam subeant flagitiorum, quorum ipsi in causa fuerunt. Quod diligenter notandum est: quia in summo gradu constituti se ■ communi aliorum sorte eximi, ne reddenda sit Deo ratio, putant: propterea hanc ipsis praerogativam fore denunciat, ut primi etiam poenas luant. Quod nonnulli hic duos ordines constituunt, et distinguunt decernentes a scribentibus, mihi non probatur. Nam in genere et sine distinctione adversus principes et magistratus invehitur, qui iniustus et tyrannicus edictis populum sic gravabant, ut ad merum latrocinium tenderent: omne ergo magistratum et gubernatorum genus comprehendit.

2. (*Ut arceant.*) Alii vertunt, Ut faciant declinare. Sed verus sensus est, ut arceant pauperes a iudicio, vel efficiant ut cadant causa. Haec iniquitas et iniuria est cuius superiore versu meminerat: quod inopibus eripitur ius suum, fraudanturque in divitum gratiam, et e iudicio abeunt delusi, dum omnia sunt praedae exposita. Pauperes autem potissimum nominat, quod ope et auxilio ut plurimum destituti sint. Quum igitur eos magistratus et iudices prae caeteris adiuvere deberent, plus sibi adversus ipsos licentiae permittunt, et contumeliosius ipsos opprimunt. Qui enim opibus, aut amicis, aut gratia valent, iniuriae minus obnoxii sunt: quoniam arma ipsis sunt in manu quibus se defendant, atque etiam ulciscantur. Dominus vero sibi peculiariter commendatos esse pauperes ait, qui tamen vulgo contemnantur: atque ita commendatos, ut iniuriam quae ipsis illata fuerit, ultiam non sinat. Neque enim frustra se talium tutorem ac defensorem nominat. Hinc igitur inopes et tennes consolationem petere debent, et aequiore animo miseras et aerumnas pati, quod intelligunt se curae esse Deo, qui inultas eiusmodi eorum iniurias non sinet. Simul admonentur potentes et opulenti, ne impunitas sit eis illecebra ad peccandum. Nam etsi nullus hic vindex appareat, Dominus tamen ulciscetur: et eorum causam suscipiet, quos omni ope destitutos esse putabant.

3. (*Et quid facietis.*) Hic propheta severe minatur principibus, qui secure desidebant in suis malis, ut solent homines prospera fortuna ebrii omne discrimen ex alto despiciere. Admonet igitur, tametsi cunctetur Deus, praescriptum tamen esse tempus eius iudicio, brevique iam instare. Et quia vicinis hostibus prostratis et foedere potentissimae gentis muniti metuere desierant, diserte pronunciat cladem e longinquo venturam. Visitatio autem pro iudicio hic capitur: nam alioqui bifariam nos visitat Dominus: nempe in misericordia et in iudicio. Utroque enim modo sese nobis et potentiam suam declarat, et quum nostri misertus nos eripit e periculis, et quum impios et contemptores verbi ulciscitur. Eadem autem est ratio utriusque significationis: quia nobis Dominus, nisi suis operibus, non apparet: eumque abesse putamus, nisi det nobis signum aliquod praesentiae suae. Hanc ergo visitationem ad sensum nostrum refert scriptura: quia dum premimur aerumnis, dum licenter sibi indulgent impii, Deum procul abesse et nostra negligere suspicamur. Proinde hic visitatio pro iudicio accipi debet, quo Deus impiorum audaciae et petulantiae se opponens quasi fugitivos ad se retrahet. Quod si tam horrenda sint in hoc mundo iudicia Dei, quam formidabilis futurus est, quum postremo venerit ad iudicandum orbem? Nam quaecunque nunc metum vel terrorem incutiunt poenarum exempla, non nisi praeludia sunt extremae illius vindictae, qua fulminabit contra reprobos. Multa etiam quae videtur praeterire, consulto in ultimum illum diem reservat ac suspendit. Quod si his castigationibus ferendis pares non sunt impii, quanto minus tolerabilis erit illis gloriosa et inestimabilis maiestas, quum ad tribunal illud magnificum venendum erit, coram quo angeli ipsi contremiscent? Quum ait, *e longinquo*, observandum est nos obstupescere non debere in tranquillitate praesenti: quia quicumque secure torpendo in suis vitiis prava hac securitate Deum exarant, brevi sentient posse momento, quoties volet, coelum et terram ab ortu usque ad occasum concutere.

(*Ad quem confugietis.*) Significat suis praesidiis frustra eos inniti: quia adversus Dei manum irrita erunt, adeoque evanescent. Simul etiam docet hanc mercedem iustissimam fore: quia quum inhumani fuerint ergo alios, merito nihil tunc opis aut in Deo aut in hominibus sentient. Iudicium enim sine misericordia iis qui immisericordes fuerint. Praesertim vero in iudiciis, qui totius populi asylum esse debent: quando ad hoc instituti sunt ut miseros et inopes tueantur: si eos neglexerint ac prodiderint, si etiam spoliarent, quantopere displiceat Deo haec inhumanitas, in sua ipsorum nuditate sentire aequum est. Quod sequitur, *ubi deponetis gloriam*, ita accipiunt interpretes ac si diceret, exturbatum iri e suo

gradu. Ironice enim per ludibrium sciscitari prophetam existimant, Quo abibit splendida illa dignitas, qua non minus crudeliter quam stulte superbiunt proceres, quantisper illis Deus parcat? Sed quia hoc coactum esset, mihi potius videtur Isaias quaerere, ubinam reperturi sint tutas latebras in quibus gloriam suam deponant. Ita Relinquere intelligo custodiae causa: et duae particulae inter se respondent, Ad quem confugietis? Et Ubi reperietis gloriae vestrae asylum, in quo servetur? Nisi forte magis arrideat diversa sententia quam in margine notavi, quia verbum *וַיִּבְרַח* roborare etiam significat. Caeterum, si principes e sublimi detractos Deus ita direptioni exponit, quid infimis futurum est? Non est igitur quod sibi quisquam blandiatur: nam instar stipulae futuri sumus omnes, ubi ira Domini adversus nos accensa erit.

4. (*Nisi corrueat.*) Quia ambigua est significatio particulae *וְכָל*, varios sensus eliciunt interpretes. Quidam exclusive accipiunt sicuti pluribus aliis scripturae locis: ac si diceret, Tantum corrueat inter vinctos et occisos: quia scilicet omnes aut vinculis aut caedibus addicti devotique erunt. Alii vertunt, *sine me*: quae lectio si placeat, propheta docet hanc illis interitus causam esse, quod defecerint a Deo suo: ut certe haec nobis malorum omnium causa est, fontem vitae et salutis bonorumque omnium relinquere. Et hoc modo acriter perstringit impiorum vecordiam, qui perinde exsultant relicto Deo, ac si nihil optabilius vel laetius esset quam longissime se ab eo subducere: atque ita ironica esset exprobratio: quia non aliunde illis obveniet calamitas, quam ex Dei absentia, qua perperam laetati fuerant. Secundum alios ecliptica est locutio, Non aliud fore illis refugium, quam si se subter vinctos et occisos prosternant. Posset quoque iurisiurandi esse forma, et optime quadraret hic sensus, Deum cum indignatione iurare, nemini se parsurum, quin alios mancipet carceri, alios hostibus interficiendos tradat. Denique ostendit haec sententia, qualis maneat exitus eos omnes qui verbo Dei admoniti non resipiscunt. Et ex proximo contextu colligimus, grave dirumque exitium denunciari. Repetit enim quod iam saepius dixit, iram Domini adhuc sedatam non esse: reperturum atrociores poenas quibus sese ulciscatur. Quo docemur, nihil omnino praestabilius, quam vero resipiscantiae affectu tangi, et culpam nostram agnoscere, ut veniam a Domino consequamur.

5. (*O Assur.*) Quod nunc sequitur, sic ad poenas denunciandas spectat, ut misceat tamen aliquid solatii ad leniendos piorum dolores: imo maior pars orationis in hac doctrina consumitur. Quidquid malorum proveniet ab Assyriis, temporale esse Dei flagellum: incredulos tamen ubi plus aequo lascivierint, tandem in ordinem cogendos esse. *וְיָ*

interdum dolentis est, interdum vocantis adverbium, interdum Vae significat: quemadmodum vetus interpretes transtulit. Hic vero aliter exponi nequit, quam ut Dominus Assyrios vocet, vel induat personam gementis, quod poenas de populo suo per Assyrios sumere cogatur. Sed quum omnia propius expendo, potius descendo in eam sententiam, hic a Domino vocari Assyrios, ac si suo edicto ad gerendum bellum eos armaret. Prius quidem eos venturos dixerat: sed adeo securi sunt hypocritae, ut nunquam percellantur timore Dei, nisi quum flagella apparent, atque adeo infliguntur. Haec ratio est cur ipsos nunc accersat, Adeste: ac si iudex lietorem vocet, atque ipsum iubeat maleficum vincire: aut carnifici mandet, ut ipsum capite puniat. Ita Dominus vocat Assyrios, ut eorum manu vindictam suam exsequatur.

(*Et baculus.*) Hoc ad Assyrium referri potest et sic resolvi ut sit repetitio eiusdem sententiae, verbis paulum mutatis. Ego tamen aliter distinguo, Assyrios vocari baculum furoris Dei: deinde gladios et arma quibus instructi sunt nihil aliud esse quam iram Dei: ac si dixisset propheta, Deum Assyriis pro imperio uti ad exsequutionem irae suae, non secus ac gladiis. Deinde etiamsi gestent gladios, nihil tamen inde esse metuendum, nisi quatenus se ira Dei exseret contra Iudaeos. Summa est, Quidquid erit virium in hostibus proficisci ab ira Dei, et arcano instinctu eius concitari ad perdendum populum, qui alioqui digitum non moverent: baculum vero qui gestatur eorum manu, Deus pronunciat iram suam esse, ut scirent Iudaei caecos hostium impetus regi coelesti providentia. Quod enim nonnulli vertunt In loco, vel in regionem istorum, ego non probo, et nimis coactum est. In summa, Dominus vocat Assyrios, tanquam ministros irae suae, ut eorum manu scelera populi sui ulciscatur: et quidquid in manu eorum est suam esse iram testatur. Atque huic doctrinae duo propositi sunt fines: primum, ut terreantur impii, ac sciant Dominum haud frustra ipsis interitum minari: deinde rationem ostendit qua ipsos puniat. Hoc enim plurimum valebat ad excitandum torporem impiis, qui omnes prophetae conciones et minas irridebant. Ad haec non parum valuit haec doctrina, quum populus ipse affligi coepit ab Assyriis. Re ipsa enim tunc perspicere licuit non fuisse inane, neque fortuito accidere quod a prophetis praedictum erat. Obliet quispiam, cur postea baculum vocet iram suam, quum prius Assyrium virgam furoris sui esse dixerit? sic enim potius loquendum erat, Assyrius est ira mea: et baculus quem gerit est irae meae. Sed non est anxie immorandum verbis, quum prophetae mentem teneamus. Vocat autem homines baculum irae: quia ipsi tanquam baculo utitur. Iram Dei vocat hominum arma: quod eorum arbitrio non regantur, sed testimonia

sint irae Dei. Apposite ergo loquutus est propheta, ne existimemus impios licentiose, quocunque impellit libido, irruere: sed fraeno stringi et compri, ne quid praeter voluntatem Dei efficiant. Hinc colligendum est, Dominum agere etiam impiorum manu: sed hic sobrie sapiendum et loquendum est: prudenter enim et moderate inter opus Dei et opus hominum distinguere convenit. Ac triplex est Deo per homines agendi modus. Primum, quod omnes per ipsum movemur et sumus: unde sequitur omnes actiones ab eius virtute manare. Deinde peculiari modo agit ac flectit quocunque visum est impios: et quamvis nihil minus cogitent, eorum tamen utitur opera, ut se mutuo conficiant ac perdant: vel ut populum suum eorum manu castiget. De hoc modo hic loquitur propheta, quum gubernat suo spiritu sanctificationis: quod electis singulare est. Itaque sive tyranni aut latrones, aut alii nobis molesti sint, sive contra nos exsurgant exteri populi, semper inter turbulentos motus et confusos nobis refugeat manus Dei, nec quidquam fortuito accidere putemus.

6. (*Ad gentem simulatricem.*) Persequitur superiorem sententiam, qua Assyrium virgam furoris Dei vocavit. Quemadmodum enim pater haud frustra ferulam sumit, sed hoc propositum habet ut filium castiget: ita declarat virgam Domini non incertum habere cursum, sed in castigationem ingrati et scelerati destinatum esse. *Simulatricem* porro gentem vocat, aut perversam, quod in ea nihil esset integri aut sinceri. Opponitur enim simulationi integritas: quae omnium virtutum caput est, quemadmodum hypocrisis illa mater est omnium vitiorum. Proinde hic non leviter accusat Israelitas, sed exprobrat quod est omnium maxime execrandum, atque ideo continuo post vocat populum indignationis, sicuti alibi Idumaeos populum anathematis sui. Quanquam autem significat se Iudaeis infensum esse, loquutio tamen hebraica multo plus habet energiae. Exprimit enim populum hunc ideo devotum esse exitio, quia nihil in se contineat nisi materiam irae. Deus quidem nisi flagitiis nostris provocatus nunquam irascitur: sed ubi ad summum cumulum pervenit impietas, accenditur implacabilis eius furor. Ita spem reconciliationis praescindit simulatoribus et perfidis, qui non destiterant subinde peccata peccatis addere. Postea se fraena laxasse dicit hostium truculentiae, ut sine modo per rapinas omne genus et contumelias grassentur. Porro hoc non est ita accipiendum quasi Assyrii mandatum haberent a Deo, quo se excusare possent. Bifariam enim praecipit Dominus: nempe, arcano consilio cuius homines conscii non sunt: praecipit etiam lege, qua voluntarium obsequium a nobis postulat: quod nobis praecipue attendendum est, ut respondeamus fanaticis hominibus, qui profane di-

sputant de consilio Dei, quum suam et aliorum impietatem excusare volunt. Prudenter, inquam, distinguere operae pretium est inter has duas praecipendi rationes. Quum enim Dominus in lege patefaciat voluntatem suam, non debeo ad arcanum eius consilium, quod mihi ignotum esse voluit, condescendere: est enim simpliciter in obsequio permanendum. Quod si quis se parere Deo causetur, quum libidini suae obtemperat, mentitur, Deum frustra scelerum reatu involvens, quo se intus constrictum sentit. Neque enim hic alio vel teste, vel iudice opus est, quam propria cuiusque conscientia. Impii quidem opera utitur Deus, sed alio spectantis. Est igitur hominum respectu accidentale, quod per impios et reprobos agit: quia se Deo servire neque norunt, neque id propositum habent. Itaque si praetextum hunc capient, facile convinci possunt, dum libidini suae morem gerunt, nihil minus quam Dei imperio parere. Habent enim voluntatem Dei in lege expressam, ut frustra alibi eam quaerant. Sui igitur respectu opus Dei non agunt, sed diaboli: quia suis cupiditatibus serviunt. Hoc certe minime spectabant Assyrii, ut operam suam Deo locarent, sed libidine sua, ambitione et avaritia ferebantur. Interim Dominus ipsorum conatus et consilia in alium omnino finem ipsisque ignotum dirigebat. Summa vero huius loci est, rarum et non vulgare fore ultionis Dei exemplum, quum effraeni licentia irruent Assyrii: quia divinitus missi erunt, non ut humaniter et moderate ipsos tractent: sed ut hostili more ipsos praedentur. Addit etiam, in *conculcationem*: quod extremum omnium est, quum scilicet non parcitur victis, sed contumeliosissime, quoad fieri potest, tractantur.

7. (*Atqui ipse non sic.*) Quia impii, dum suam ferociam despiciunt, conturbant infirmos animos, ac si penes Deum non esset eorum superbiam et furorem compescere: mature occurrit propheta, et fideles hortatur, quantumvis intemperanter se effundat impiorum petulantia, ut tamen sentiant occulto Dei iudicio iuste se castigari. Ostendit quod nuper attigimus, longe aliam fore Assyrii mentem, quam ut Deo impendant operam, sintque eius irae ministri: sed tenendum simul est quo consilio id faciant. Multis enim obicere promptum fuisset, Quid nobis, quum sis Dei praeco, ab Assyrio minitaris? quasi vero immanis illa bellua ad capessenda Dei iussa docilis sit. Respondet igitur mirum esse Deo artificium, quo vel insecios, vel invitos in obsequium trahat. Tametsi, inquit, alii sint eorum conatus aliaque consilia, nihil tamen impedit, quominus per eos exsequatur atque impleat Deus quicquid decrevit. Poterant etiam multi obstrepere, praeposterum esse ordinem, quod Deus profanis gentibus electum populum subiceret: nec vero aequum esse, quantumvis peccassent Iudaei,

ut eorum conditio deterior esset quam illorum latronum, qui impietate sua et sceleribus atrocissimam poenam meriti erant. Denunciat igitur propheta suas Assyriis quoque fore vices, ut iustas poenas tempestive luant: interea non esse absurdum ut affligant alios, praedentur, devorent, interficiant, quia reposita est illis sua merces. Ad haec medetur propheta piorum dolori, et anxietatem molestiamque levat, significans impiorum audaciam divinitus fraenari, ne perficiant quidquid ipsis libitum est. Docet igitur, utcumque confuse tumultuentur impii, Deum e coelo temperare sua iudicia, ut ecclesiae suae salutem consulat. Iubet ergo, quamvis Assyrius immanis belluae instar praedae aviditate ardeat, oculos attollere in Deum, cuius consilium a caeco illo impetu longe remotum est.

8. (*Dicit enim.*) Causam assignat cur non putabit Assyrius se virgam esse Dei, nempe quia excaecatus superbia nullum superius imperium agnosceret. Neque enim fieri potest, ut se Dei providentiae subiciant, qui magnitudine sua confisi hoc et illud arrogant suis viribus. Hoc vere est legitimum imperium tribuere Deo, ubi ne minimum quidem digitum moveri posse credimus absque eius nutu. Contra vero quisquis se minimum quidquam posse imaginatur, sacrilego fastu Dei potentiam ad se transfert: sicuti hic propheta graphice depingit insolentiam profani regis in iactanda rerum omnium licentia. Atque hoc praesertim summis principibus evenit, qui quum opibus, copiis et robore valeant, sic excaecantur ut vix homines se esse norint, quod plus satis experiri licet: nam quotusquisque principum hodie se hominem et communibus miseriis obnoxium putat vel meminit? Sic enim ebrietate quadam mentis alienantur, ut quidquid moliti sunt protinus sese effecturos superatis omnibus obstaculis credant.

9. (*Annon sicut Charchemis.*) Hic aliquot urbes nominat: tametsi alii regiones esse volunt, est tamen probabilius urbes aut munita quaedam loca fuisse. Annon, inquit, idem accidet locis mihi nondum subiectis, quod aliis quae mihi obstiterunt? Comparat igitur Charno, Arphad et Samariam quas postremo vicit, Charchemi, Hamath et Damasco, quas prius vicerat: nec eas istis fortiores fore dicit. Ita solent impii ex pristinis suis factis gloriari atque insolescere, ut se omnia impedimenta per-rumpere, nec quidquam eorum consilii et conatibus obstare posse existiment: imo putant se omnia invito et inscio Deo peracturos. Quum legimus hanc historiam, discamus non esse superbiendum quod fortes fuerimus, aut nobis successerit ex sententia. Nam in eius manu erit nos delicere qui extulit. Quod si Assyrio istam arrogantiam exprobrat, quanto magis arguendi sunt ii qui sibi iustitiae et sanctitatis laudem tribuunt, ac si sua ipsorum vir-

tute regenerari possent? Deum enim haud dubie spoliant suo honore, quodque illius proprium est sibi usurpant.

10. (*Sicut.*) Longius iam erumpit intemperies: neque enim tantum hominibus, sed Deo ipsi insultat Assyrius, atque etiam diis ipsis quos colebat. Iactat enim deos, sub quorum tutela erant aliae gentes, sibi obsistere non potuisse, quominus eas domaret: Deum Israel, cui confidebat Ierusalem et Samaria, sibi haud magis obstaturum. Sic enim superbiunt impii, ut victorias quas consequuntur viribus suis tribuentes adversus Deum et omne numen sese erigere non dubitent. Fingunt quidem se numina sua revereri, id est, idola quae sibi commenti sunt, eaque salutant, et sacra faciunt quibus specimen aliquod praebent se victorias suas diis acceptas ferre: sed deinde reti suo, ut inquit Habacuc (1, 16) de Nabuchodonozor, suffutum faciunt, et sagenae suae sacrificant: dum scilicet facinora sua, consilium, prudentiam, industriam iactant. Tunc enim hypocrisin suam detegunt, et arcanas cogitationes patefaciunt, quae sub illis simulationum involucribus latebant: dum statim quod numini suo tribuere videbantur ad se transferunt. Haud mirum igitur quod Sennacherib se supra omne numen efferebat: talis enim est fructus impietatis. Duplex autem hic blasphemia est: primum quod sese praefert Deo, seque ipso potentiorum fore existimat: deinde, quod Deum falsis diis permiscet. Satis vero prodebat impietatem suam, quum vel idolis solum sese praeferebat. Nam etsi nihil sunt idola, quum tamen aliquid virtutis et divinitatis ipsis affingant eorum cultores, si iis insultant, se omnis numinis contemptores esse produnt: quando non aliter in idola sunt contumeliosi, ac si cum Deo ipso negotium foret. Bellum igitur cum Deo gerere testis est eorum conscientia, nec ulla ignorantia ipsos excusat: quia Deum simulacris inesse putant. Nam si Apollinem aut Iovem despiciebat hic tyrannus, certe non tanquam idola, sed tanquam Dei numen in ipsis contemnebat. Altera vero tyranni blasphemia fuit, quod Deum vivum cum diis gentium fictitiis in eundem ordinem redegit, eique simul cum aliis insultare ausus est, et Israelis fiduciam ridere, ac si non maior eius potestas, quam idolorum foret.

12. (*Cum perfecit.*) Hactenus exposuit propheta qualis futura esset superbia Assyrii postquam sibi victoriam adversus Israellem adeptus esset. Nunc vero quid Assyrio ipsi venturum sit, et quale erit consilium Domini adversus ipsum, declarat. Nam impii perinde omnia agunt, ac si Deus in coelo non esset, nec posset eorum conatus abrumpere. Quid enim aliud declarant superbae istae voces *manus mea invenit regna idolorum*, quam quod existimabat se diis omnibus superiorem fore? Atqui

Deus sese opponit eius conatibus: et postquam ipsius opera usus est, in eum quoque animadvertit. Duo sunt huius sententiae membra: impium enim regem ■ Deo puniendum esse pronunciat: deinde admonet nondum tempus adesse, quo fideles ad patientiam animet. Tempus autem agendi tunc Deo opportunum fore denunciat, ubi ecclesiae suae peccata correxerit: perinde ac si paterfamilias res domi suae turbatas componeret. Huc spectat consilium, ne animum despondeant fideles, ubi impium tyrannum sic exultantem cernent, neve abiciant spem salutis, ac si nullo fraeno posset cohiberi. Promittit Deus in summa, se, ubi Assyrio permiserit absque modo superbire, vicissim fore vindicem: quia partes suae sint retundere carnis superbiam quae cum sacrilegio coniuncta est. Ideo particula *ὑ* pondus habet, quasi diceret altitudine sua minime eximi Assyrium, quò minus poenis subiaceat. Fructum vero hic metaphorice accipit: quoniam impii se beatos et felices esse putant dum turgent superbia: ac si fructum aliquem colligerent. Cor vero priore loco ponit, in quo sedes est superbiae, et quod arrogantia turgidum, ferociam et contumelias efflat. Postea adiungit oculos, in quibus interior cordis affectus se prodit, et qui elatione sua occulti vitii nuncii sunt. Quantumvis ergo supercilii sua attollat Assur, testatur Deus sibi in manu esse rationem, qua gloriam eius in dedecus et probrum repente convertat. Itaque et contemptum, et despicientiam, et fastidium, gestusque vultuosos nimiae confidentiae signa, quae in superbis hominibus conspici solent, comprehendit. Deum porro loquentem introducit: quoniam ἐμφατικώτερον est quod Dominus ore suo pronunciat, quam si prophetae ore loqueretur. Hinc collige universalem doctrinam: Dominum scilicet insolentiam superbiorum ferre non posse, quin eam retundat. Est enim perpetuum ipsi bellum cum arrogantibus et fastuosis. Sed animadvertit ut immodicae festinationi obviam iret propheta, hoc velut restrictionis loco additum: postquam scilicet Dominus totum opus suum perfecit. Nam simul atque hominem superbum videmus, miramur eum a Domino tolerari. Atqui demonstrat hic Isaia, superbum istum tyrannum, quantumvis proterve se iactet atque efferat, a Deo ferri, quoniam eius opera uti volebat: nec semper adesse opportunum tempus, quo Dominus frangat impios, sed patienter expectandum esse: ubi castigaverit regnum Iuda, ac si domesticos in ordinem cogeret, in puniendo extero hoste minime fore segnem vel tardum: quemadmodum pater ferulam abicere aut abrumpere solet, qua filium percussit. *Montem* porro *Sion* *συνεδοχικῶς* posuit pro ecclesia: et eodem sensu Ierusalem, ut a templo et regia urbe tanquam a capite totum corpus, vel a parte praecipua totum regnum designaret. *Universum opus*

exprimit, quia libenter praepostera nostra celeritate Deum ab opere suo revocarem, etiamsi tantum modo inchoatum esset. Praesertim contra impios ebulliunt eiusmodi vota, ut difficile sit impatientiam nostram cohibere, nisi protinus in illis puniendis Deus morem gerat nostro desiderio. Hunc fervorem ut temperet propheta, iubet paternis Dei castigationibus liberum et plenum tempus permitti. Totum enim opus accipitur pro iusta mensura. Utilis doctrina et magnae consolationis. Nam videmus impios mire insolescentes et quasi victores insultare Deo, eiusque doctrinam probis et calumniis insectari, ut nullis fere verbis exprimi possit eorum protervia. Quod si nobis obtemperaret Dominus, statim ad eos frangendos et delendos advolaret. Sed vult per eos ecclesiam suam prius humiliare. Nec enim de Syris aut Aegyptiis hic loquitur, sed de Iudaeis, de Sion, de templo et domicilio quod sibi consecratum esse voluerat. Ita hodie varii sunt ecclesiae morbi, quos Dominus curare et purgare vult. Id quidem inchoavit: sed fallimur, si perfectum opus esse existimemus. Non desinet igitur quoad ita nos domuerit, ut vero ipsius timore percussi qua decet modestia et docilitate iugum subeamus. Itaque mirum non est quod fraena laxat tyrannis, eosque in ecclesiam adhuc saevire sinit. Sed consolatio in promptu est: quod quum eorum opera fuerit usus in castiganda ecclesia, superbiam eorum et arrogantiam visitabit. Nec mirum est si Deus electos suos priore loco feriens peculiarem salutis eorum curam sibi hoc modo esse declaret. Oportet igitur iudicium a domo Dei incipere: deinde ad externos progredi, qui duriores etiam plagas sustinebunt.

13. (*Quia, dixit, In fortitudine.*) Iterum repetit propheta plenas blasphemiae voces quas crepabat Assyrius. Suae enim potentiae et sapientiae vendicat quidquid victoriarum adeptus est. Per fortitudinem manus intelligit ingentes exercitus ex variis gentibus collectos. Quanquam simul gloriatur se bellicosum esse regem, ut solent Thrasones isti laudem omnium quae eorum auspiciis gesta sunt ad se trahere, tametsi in umbra delitiis vacaverint. Postea circumspexit et prudentem se fuisse iactat, ut vulgo dicimus, *T'ay esté bien entendu et expert*. Caeterum minime dubium est, quin fraudes et perveras astutias quibus vicinos circumvenerat honorifico titulo vestiat. Nam haec regum ac principum sunt stratagemata, obliquis artibus pacem turbare, excogitare litium praetextus, serere discordiarum semina, denique suis practicis, ut loquuntur, omnia miscere. Quod dicit, *Terminos populorum sustuli*, tantundem valet ac Propagavi fines meae dominationis, aliasque regiones meis finibus adiunxi, ut earum distinctio et terminus tolleretur. Quemadmodum si diceremus regem Galliae fines Britanniae,

Burgundiae, Aquitaniae, Provinciae et aliarum regionum sustulisse, quum eas suo regno coniunxit. Addit etiam nihil adeo absconditum aut abstrusum fuisse, quin ei in praedam pateret, ac si diceret sua sagacitate factum esse ut attraheret in suas nassas vicinos, piscaretur thesauros ipsorum, et ad se alliceret quidquid remotum erat.

14. (*Et invenit.*) Addit nihil sibi fuisse negotii in regibus superandis, et in unum contrahendis eorum opibus: idque similitudine planius reddit: quemadmodum si quis nidum quaerat, et reperiatur ab avibus destitutum, sicque ova sine difficultate capiat. Nam si incumbant aves, ut est innatum ipsis conservandi nidi studium, aut involabunt in raptorem, eumque rostro petent, vel sibilo et garritu eum abigere conabuntur. Hic vero tyrannus iactat neminem fuisse qui adversus ipsum vel hiscere tantum auderet, atque ita nullo negotio ad se regna omnia collegisse. Itaque haec omnia sibi arrogat, et sapientiae suae tribuit, nec providentiam Dei ullam agnoscit. Has iactantias consulto propheta quasi ex ore eius retulit, ut ostenderet totidem fuisse fiabella quae Dei iudicium accenderent. Nam inter homines tolerabilis non est hic fastus, quomodo eum Deus non comprimeret?

15. (*An gloriabitur.*) Clarius hic deridet vesanam illam Assyrii temeritatem, qua sibi ex nihilo aureos montes fingebat. Perinde enim esse dicit, ac si securis aut malleus manum a qua agitantur despicerent ac superbirent de sua agilitate, quum tamen palam sit carere proprio motu. Sed antequam plura de re, de verbis breviter aliquid attingam. Secundum membrum versus nonnihil obscurum est. Res quidem ipsa patet, sed in forma loquendi quaedam est ambiguitas, qua fit ut magnopere inter se variant interpretes. Caeterum, dum omnia propius expendi, videtur hic sensus quem reddidi aliis melius fluere: Quid hoc est? si baculus se efferat contra manum elevantis, seque lignum obliviscatur, quam monstruosum erit spectaculum? Nam particulam *non*, quae nota est accusativi, tantundem valere ac contra, novum non est: *non* autem copula saepe supervacua est. Ita sensum habebimus minime ambiguum, et a prophetae verbis non remotum. Prius exprobravit Assyrio, quod suis consiliis et armis adscriberet quas sibi adquisierat victorias. Nunc dicit hoc modo contra Deum gloriari, non secus ac si securis pro nihilo ducens secantis manum artificis laudem sibi sumeret: vel baculus perinde ac si mortuum non esset lignum et nullius per se vigoris, contra eum insurgeret a quo attollitur. Unde agnoscimus homines sese efferre adversus Deum, quoties sibi plus quam par esse tribuunt: nec iam cum hominibus sed cum Deo ipso belligerare. Facessant ergo superbae et blasphemae

istae voces: Haec virtute mea, prudentia, industria effeci, consului, curavi. Est enim Dominus zelotes: nec patitur alio gloriam suam transferri. Porro notandae sunt istae comparationes, quibus homines instrumentis similes facit. Nec vero id ad universalem providentiam, quo omnes creaturae aguntur, referendum est, sicuti nonnulli faciunt, qui omnes a Domino agi fatentur, quia negare non possunt: sed addunt, unumquodque impelli pro sua natura, ut solem, lunam, coelos et eiusmodi. Ita imaginantur hominem proprio consilio et libero arbitrio huc vel illuc agi: quia Deus nihil aliud quam continuet virtutem ab initio semel inditam. Huc vero tendit commentum, universam mundi machinam sustineri Dei manu, sed ad singulos motus regendos non intercedere eius providentiam. Sic pluviam et serenum tempus Deo adscribunt, quatenus naturae conditor est: proprie tamen ut Deus nihil praecipiat: generari pluviam a vaporibus, serenitatem etiam suis causis naturalibus creari. Atqui confusa haec actio quam Deo relinquunt vix millesima pars est eius gubernationis, quam sibi ipse vendicat. Merito ergo Isaïas hic ad singulos actus, ut loquuntur, praesidem ipsum statuit, ut homines veluti ferulas destinet quocunque visum est, consilia eorum flectat, conatus ordinet, impetus denique moderetur: ut omnia ab eius providentia, non ab impiorum libidine pendere intelligamus. Obicitur tamen absurdum esse homines ita secures et gladios dici, ut iis voluntas et iudicium, et quidquid eos ab inanitis secernit, adimatur, ut ex hominibus stipites aut lapides fiant. Sed responsio in promptu est: quamvis enim Deus homines lapidibus comparet, non sequitur tamen ipsos iis similes prorsus esse. Nullum enim simile idem: sed in aliquo conveniunt. Nam sicuti baculus sese huc aut illuc movere non potest, est tamen ad ictus infligendos idoneus: ita impii habent aliquid naturale, nec tamen huc aut illuc converti possunt, nisi providentia Dei et occulto consilio dirigantur. Non impedit ergo haec rerum, ut ita dicam, aptitudo, quominus Dei unius in solidum actio esse debeat. Verum hic intempestive quaestio de hominis voluntate movetur. Nec enim si Deus hominum consilia sibi subiicit, et studia conatusque vertit in quemcunque visum est finem, ideo consilia agitare et hoc vel illud moliri desinunt homines, quando hic violenta coactio fingenda non est, ac si Deus traheret nolentes: sed mira et incomprehensibili ratione omnes hominum motus temperat, ut tamen illis maneant sua voluntas. Praecipue autem hoc loco docet Isaïas, omnes hominum conatus irritos esse, nisi Dominus illis successum praebeat. Itaque Assyrium, etiamsi omnia tentasset, nihil effecturum, nisi Deus victorias contulisset: ideo non esse cur sibi laudem arroget earum rerum, quas nonnisi Deo autore consequutus

erat. Atque hoc ipsum confirmat alia metaphora, quum ait, baculi elevationem a moventis arbitrio non a ligni natura proficisci.

16. (*Propterea mittet.*) Persequitur superiorem doctrinam: significans Dominum ostensurum Assyrio quam immerito sese efferat, atque illius arrogantiam in qua sibi stulte placet deiectionem. Quum enim opibus et copiis suis confideret, Dominum eas adepturum pronunciat: idque sub pinguedinis et maciei metaphora. Pinguedinis enim nomine tam divitias quam potentiam bellicam significat: maciei vero inopiam et penuriam earum rerum quibus nimium fidebat: ac si diceret, quidquid ei pingue et opimum est, id totum Dominus macerabit. Nec enim novum est pinguedini conferri prosperitatem: quia sicuti nimia sagina refractarii fiunt equi, ut sessorem excentiant, vel calcitrent simul ac quispiam accedit: sic in hominibus saturitas gignit ferociam, quae macie subigitur. Valde etiam concinna est quae sequitur similitudo, ignem suppositum iri eius gloriae: quia significat, quo splendidior est eius felicitas, eo fore uberiorem incendii materiam. Quamquam simul indicat penitus redactum iri in nihilum: ac si quis a radice succideret arborem, vel domum a fundamentis everteret. Nam si rami tantum arboris abscindantur, facile repullulat: aut si tectum domus incendatur, reliquae partes integrae manent. Nihil igitur ei reliquum facit, sed extrema intereccionem delendum affirmat. Particula Tanquam, quae similitudinis est, improprietatem non denotat, sed potius tale incendium fore ut Assyrii gloriam penitus consumat.

17. (*Et erit lux Israel.*) Alludit eleganter ad incendium illud quo se Assyrios consumpturum minatus est. Duo enim sunt in igne: lumen et ardor. Ut dominus ardore suo consumit hostes, ita luce pios illustrat. Satis autem usitatum est, Deum nunc ignem vorantem, nunc diverso respectu lucem vocari, quia eius vis erga pios et impios contraria est. Pii enim affulgens eos fovet ac vegetat: impios vero consumit atque perdit. In summa, sic Assyriis exitium minatur, ut piis simul consolationem afferat: idque bifariam, quoniam videbunt Deum ultorem iniuriarum quas pertulerunt: deinde eius luce exhilarati recipient novam vitam. Qualis sit ea lux, aperte et sine metaphora explicat, quum addit *Sanctum eius*, ut longiore expositione opus non sit. Nempe quia populum illum quem elegit, et sibi quasi peculium segregavit a reliquis gentibus, velit etiam tueri. Tandem ergo Dei gratiam, quae in Israele fulget, instar ignis fore ad hostes vorandos. *Die uno*, id est, subito, repentino incendio flagrabit. Inusitatum enim et stupendam flagrantiam significat, quae impiis repente oboriri solet, quum sibi bene esse et longe periculum abesse putant. Deinde quaecunque obicient praesidia,

instar stupparum fore docet, quae flamma correptae momento evanescent.

18. (*Gloriam sylvae.*) Prosequitur eandem similitudinem incendii: ac declarat futurum ut tam summa quam infima consumat ignis, nec quidquam salvum relinquat. Nam fieri potest ut ignis summas occupet partes: humiles vero et deiectas praetereat. כרמל hic non arbitror esse proprium nomen, sed potius appellativum, pro solo ubere et feraci. Neque enim quadraret sub Assyrii ditione censer montem Carmel. Ideo sensus est, non modo sylvis eius instare interitum, sed segetes eodem igne correptum iri. Quia non modo grassabitur in superficie, sed in fundos ipsos penetrabit. Aliam similitudinem ab homine ductam subiungit: Quemadmodum enim homo corpore et anima constat, ita cuique eius parti aegritudines seorsim accidunt. Nam saepe valente anima, aegrotat corpus, et e diverso: periculosissima vero est coniuncta utriusque simul aegritudo. Hac ergo similitudine nihil Assyriis integrum aut salvum fore denunciat: sed exitio extremo esse devotos, quia a carne usque ad animam interibunt: non quod mortales sint animae, sed quia vindicta Dei in eas quoque incumbet. Quod certo horrendum est. Nam aliqui castigationum finis est, ut interempta carne spiritus salvus fiat: ubi vero spiritui quoque exitium affertur, quid miserius dici aut cogitari potest? Flamma enim pios lambit tantum, non absumit ut impios, in quibus nihil praeter materiam incendio aptam reperit.

(*Dissolutio vexilliferi.*) Est hic allusio in vocibus, quae latine exprimi nequit. Idem autem significat quod aliis similitudinibus: cladem videlicet extremam: ut quum vexillo capto exercitus omnino profigatur. Captis enim signis, maior caedes consequi solet: ut quum historici magnam intereccionem significant, signa capta esse dicunt. Nec vero haec Assyriis minatur ipsorum gratia, ut admoniti proficiant vel resipiscentia tangantur, sed ut piis consolationem afferat: ne existiment laturos impune Assyrios, quum tam atroceiter in populum Dei saevirent, nec suspicentur aut oblitum promissi esse Dominum, aut non posse eorum conatus abrumper. Nisi enim antevertisset propheta, multae huiuscemodi dubitationes eorum animis occurrere potuissent. Quum subiicit reliquias eorum fore in numero, hebraica loquendi forma docet fore exiguas. Atque ita superiorem sententiam tantummodo confirmat: tantam videlicet vastitatem fore post cladem divinitus Assyriis illatam, ut non difficilis sit computatio, imo ultra progreditur, tantam fore paucitatem, ut qui ex iis supererunt, possint vel a puero numerari. Nam aliqui pueri vix ad tres aut quatuor usque numerare possunt. Itaque regnum Assyriorum velut ingens quaedam sylva prius erat:

cuius quum absissae et deiectae sunt arbores, rarae deinde et sparsim hic atque illic apparent.

20. (*Erit in die illo.*) Nunc ad electum populum revertens describit fructum castigationis quae instabat. Quum enim durum nobis atque acerbum sit aerumnas ac molestias pati, easque refugiamus quantum in nobis est: Dominus fructum earum nobis ostendit, ut animum in earum finem intendere edocti aequiore animo ipsas feramus. Ac si diceret: Velleis quidem Assyrium longe hinc arceri, et vestris commodis pacate frui: sed cogitate hanc castigationem tanquam medicinam curandis vestris morbis necessariam esse, quia non agnoscitis potentiam Dei, atque ab ipso in homines impios fiduciam vestram transfertis. Est autem valde miserum, fiduciam salutis locare in hostibus, atque in iis recumbere qui nihil nobis praeter exitium parant: quemadmodum Israel nunc in Assyriis, nunc in Aegyptiis recumbebatur. Quare haec non spernenda compensatio fuit imminuti populi, quod tenuis illa portio quae superstes duravit spem suam didicit in Deum coniicere. Atque hinc melius patet quam necesse fuerit Israellem a Deo castigari. Moderatio vero quam adhibet, ut nihilominus supersint reliquiae, inter quas verus Dei cultus instauretur, insignis est admodum consolationis. Nec supervacua est particula *in veritate*. Nam priusquam affligerentur a Domino, omnes filii Abrahae existimari volebant, fidem omnes profitebantur, Deumque promiscue invocabant: sed mera simulatio erat. Hanc ergo hypocrisin perstringens Isaias, posthac ubi fallacii fuerint purgati, spem eorum veracem et sinceram fore dicit: quia quum magno supercilio fiduciam in Deum suam iactarent, eam tamen repositam haberent in ope Assyriorum. Quum ergo ipsorum manu castigati erunt, Deo solo confidere discent, animumque suum ab humanis praesidiis revocabunt. Atque hinc collige, non posse in Deum fiduciam locari, nisi penitus animum a creaturis avocemus. Solo enim Deo ita nitendum est, ut caeteris omnibus renunciare molestum non sit. Ubi non est solida haec fiducia, veritati locus non est, in corde scilicet duplici ac bipartito.

21. (*Residuum revertetur.*) Confirmatio est superioris sententiae: tametsi alludere videtur ad locum illum septimi capitis, ubi filius Isaias שׂרָר vocabatur. Illic enim diximus ei tale nomen impositum fuisse ab eventu, ut esset quasi pignus futurae liberationis, de qua vaticinatus erat pater. Iudaeos enim variis modis confirmari oportuit: ut persuasum haberent se tandem a Domino reductum iri. Quo etiam pertinet id quod postea subiungit, *ad Deum fortem*: id est, quem reversus populus ex priore apostasia agnoscet praesidem suae salutis. Hoc enim epithetum pro loci circumstantia Deo tribuitur. Nam satis videbatur potentiam expressisse

Calvini opera. Vol. XXXVI.

nomine אֵל, quod fortem quoque significat: sed adiungere etiam voluit גִּבּוֹר, id est, robustum, sive fortem quo magis ad fiduciam populum animaret. Qui enim factum erat, ut populus confugeret ad Assyrios et Aegyptios, nisi quod Deum sibi non sufficere existimaret? Et enim hic fons est omnium malorum, quum apud nos constitutum non est, in Deo esse omnia quaecunque ad salutem nostram desiderari possunt.

22. (*Nam si fuerit.*) Hypocritas deiecit a stulta confidentia: quoniam illis satis erat secundum carnem genus ducere a sancto Abraham: ideoque solo originis praetextu sacrosancti censeri volebant. Hortatur interea pios ad tolerantiam, ut discant placidis animis cladem illam et imminutionem multitudinis suae expectare: ne ubi acciderit veluti re nova turbentur. Eos ergo consolatur, ne tantam vastitatem aegre ferant: quando ex ea Dominus reliquias saltem aliquas colliget. כֻּלָּהּ significat perficere, significat etiam consumere. Hoc posterius melius quadrat. Hanc enim populi diminutionem, consumptionem vocat, eamque absolutam: nam hyperbolice loquitur, quod non longe ab internecione extrema abesset paucis admodum servatis. Nomen Israel hic potest vel in genitivo vel in vocativo accipi, ut hoc modo alloquatur patriarcham Iacob, vel pios omnes eius nomine. Sed in ea re parum est momenti: sensus enim constat, quocunque modo accipias. Potest ergo et in genitivo accipi. Mihi autem magis placet esse nomen proprium, quo veri et non degeneres Israelitae significantur. Emphatica enim est apostrophe ad patriarcham: quia Deus mortuum compellans, vivis denunciavit quod olim pollicitus fuerat, fore posteros Abrahae pares arenae maris, docet non extendi ad promiscuam turbam, quae a pietate desciverat: sed quasi interruptionem fore in populo corrupto, donec paulo post renovetur. Additur etiam altera consolatio, quod paucilla haec manus iustitiam inundabit. Periculum enim est, quum tam duris cladibus ecclesiam premi videmus, ut non longe ab exitio abesse videatur, ne animos despondeamus, et de misericordia Dei dubitemus. Gravissimam vero omnium esse tentationem istam experiuntur, qui vero iudicii Dei sensu affecti sunt. Itaque adversus eam pios animos muniri oportuit: ut fructum qui ex hac clade sequuturus erat, considerantes aegritudinem suam allevarent: quod scilicet iustitia instar fluvii totum orbem inundatura erat. Idque iam attigerat quum diceret, fore ut reliquiae illae Deo vere confiderent. Iustitiae nomen varie exponitur: aliqui referunt ad praedicationem evangelii: quoniam in eo, quemadmodum ait Paulus, iustitia Dei ex fide in fidem revelatur: apostolorum vero opera, qui reliquiae exiguae Iudaeorum erant, in totum orbem manavit. Alii malunt ita accipere, quasi ista consumptio sit specimen et

documentum iustitiae Dei, quod tam graves poenas de populo suo exegerit. Sed malo generalius exponere: nempe, Haec consumptio sufficit ad implendum universum orbem iustitia. Reliquiae quae ex ea supererunt, tametsi paucae, ad deducendos istos iustitiae rivos sufficient, ut iis totus orbis inundetur.

23. (*Consumptionem.*) Haec repetitio iterum superbis Dei contemptoribus blanditias excutit. Erat enim propemodum incredibile, ut Iudaei, quibus tot promissiones datae, quibuscum aeternum foedus initum erat, veluti momento interirent. Idque etiam a Dei constantia alienum videbatur. Propheta ergo denunciat, Dominum huius consumptionis autorem esse, ut impiorum superbiam retundat, qui praesenti felicitati confisi se extra omne periculum esse putabant: eaque fiducia elati omnes minas atque monitiones irridebant. Deus, inquit, terram vestram in solitudinem rediget, ut in ipso meditullio vasta sit et deserto similis. Medium enim terrae pro corde ipso, hoc est, locis munitioribus et magis reconditis accipit. Nomen נִחְרָצָה nonnulli adiectivum esse putant, ego substantive exponere malo: quo etiam modo apud Daniele (9, 24, 27) et aliis in locis accipitur. Paulus hunc locum citat (Rom. 9, 28), sed paulo aliter quam hic apud prophetam legitur: vulgari scilicet interpretatione, quae tunc magis in usu erat. Etsi autem scite et fideliter atque ex genuino prophetae sensu loquutus est Paulus, verba tamen, quae ex graeco interprete recitat, multis occasionem dederunt aberrandi a vero prophetae sensu. Quum enim Graecus λόγον, id est, sermonem transulerit: plerique illic de evangelio philosophati abrogationem legis denotari dixerunt, quod caeremoniis et figuris finem imponat. Itaque abbreviatum et compendiarium esse sermonem, quo a legis onere, sub quo populus gemebat, liberamur. Sed illud ad prophetae mentem nihil attinet. Hic enim consumptionem imminutionem vocat, qua populus fere perdetur. Neque diversum est Pauli consilium: neque alio tendit Graecorum interpretatio. Idem enim per λόγον intellexerunt, quod Hebraei nomine דבר. Tametsi enim propheta non utatur nomine דבר, tamen rem consumptam, id est, consumptionem significat: ac utriusque eadem significatio est. Denique idem illic Paulus iterat, quod nunc dictum fuerat ab Isaia de futura populi consumptione, ac vaticinium hoc sua aetate docet vel maxime impleri, quum Iudaei ob suam ingratitude, demptis paucis reliquiis, a regno Dei excisi essent.

24. (*Propterea sic dicit Dominus.*) Prosequitur eandem consolationem, quae ad pios solum pertinet: qui certe tunc numero pauci erant. Permulti enim Dei nomine gloriabantur, atque in populo censeri volebant: sed pauci re ipsa praestabant quod verbis profitebantur. Non omnes ergo promiscue

compellat, sed eos tantum qui consolatione indigebant. Quum enim vastato regno sibi ac rebus suis diffidere, atque ex aliorum sorte suam aestimare possent, ideo consolari ipsos necesse fuit. Atque haec distinctio notanda est: quia alioqui ad eosdem homines tam diversas sententias dirigi absurdum esset. Subiungitur ratio consolationis: nempe cladem istam nihil aliud fore ipsis, quam virgae elevationem, qua corrigantur, non perdantur. ך particula est similitudinis. ךך exemplum significat. Sic igitur interpretor: Secundum exemplum Aegypti. Ac si diceret, quamvis sit crudelis Assyrius, modisque omnibus exitium tuum molitur: te tamen vulnerabit tantum, non occidet. Exemplum ergo adduxit Aegyptiacae servitutis, quae durissima fuit quidem, non tamen mortifera. Est enim prophetis usitatum, in rebus perplexis vel confusis populum ad redemptionis illius contemplationem revocare, qua Deus mirabiliter ipsos e manibus Pharaonis, crudelissimi videlicet tyranni, eripuit. Sensus ergo est: Ut tunc superior fuit Dominus, et delevit Aegyptios, qui in exitium vestrum conspiraverant, ita nunc Assyrios facile superabit. Alii exponunt, *in via Aegypti*, quod occasione Aegyptiorum Assyrii bellum Iudaeis intulerunt: sed illa expositio quadrare non potest: et si quis propius expendat, nullam ea quam attuli aptiorem esse comperiet: sicuti et doctissimis probatur. Sunt enim hic duo membra, quae inter se opponit, nempe afflictionem quae ab Aegyptiis contigerat, et cladem quae ab Assyriis paulo post infligenda erat. Ut Aegyptiorum afflictio lethalis non fuit: ita neque Assyriorum erit. Expertus es vim et potentiam meam in Pharaonem: ita experieris in Sennacherib. Nec enim quadraret alioqui membrorum inter se compositio, nisi haec ita exponeremus.

25. (*Paululum.*) Non tantum obsidionem Ierosolymae intelligit, quum eam Sennacherib magno exercitu cinxit, sed etiam reliquas clades quibus eversa est Ierosolyma, dirutum templum, captivi abducti. Nam adversus graves illas aerumnas pios his promissionibus armatos esse oportebat. Quod diligenter tenendum est: hoc enim si praetereamus, ut faciunt alii interpretes, haec apte inter se connectere non poterimus. Itaque populi captivitas veluti consumptio fuit. Babylon enim instar sepulcri, exsilium instar mortis erat. Quum vero instaret praesens necessitas, eosque Sennacherib copiis suis instructus urgeret, variisque angustiis in ea obsidione premerentur, eadem consolatio necessaria fuit. Actum enim videbatur de Iudaea, nec ulla in speciem reliqua erat spes salutis. Talis igitur est consolatio: Parcet tibi Dominus: differet quidem ad aliquod tempus, suumque auxilium velut absconditum tenebit, sed tandem eripiet te, atque ulciscetur hostes tuos, quos funditus delere consti-

tuit. Si כָּלָה accipere placeat pro consumere, eodem modo dicit consumere iram suam, quo consumere annos et totam aetatem dicimus: hoc est: Indulgebo irae meae, donec omnino perdam Assyrios. Sed aptius est complendi verbum, ac si dixisset, donec totam iram meam exsequutus fuero. Hoc autem est exitium, quod etiam alibi incircumcisis minatur. Dominus enim, spe misericordiae sublata, iudicium suum exercet adversus impios.

26. (*Et excitabit.*) Hic flagelli non virgae nomine utitur Isaias, significans Dominum multo durius et acerbius tractaturum hostes, quam ipsi Iudaeos tractaverant. Interneccionem enim ipsis denunciat: idque apertius declarat duobus exemplis: primum Madianitarum, qui horrenda strage deleti sunt in valle Oreb: quae sic ab ipsorum duce vocata est: deinde Aegyptiorum, quos Dominus, quum populum suum persequerentur, in mare rubrum demersit. Priore vero loco historiam commemorat, quae paulo recentior erat: deinde antiquiorem. Unde colligimus Dominum in asserenda ecclesia potentiam suam exseruisse, ut rebus etiam desperatissimis stemus constanter in fide, et eius gratiae innixi bonam spem nihilominus foveamus. Modis enim et rationibus inopinatis ipsam liberare solet, quemadmodum sub Gedeone et Mose contigit. Semper igitur revocanda sunt in memoriam haec beneficia, ut ad fiduciam et constantiam magis ac magis animemur. Hinc etiam colligendum, adversa omnia quae patimur ferulas esse Domini, quibus nos plectit. Interea tamen non sinit Satanam aut eius ministros lethales nobis plagas infligere. Contra, hostes nostros horribile exitium manet: quemadmodum in Madianitis et Aegyptiis cernimus. Est igitur non levis consolatio, quod sortem nostram cum eorum sorte conferentes eos quidem ad tempus aliquod exsultantes cernimus, et proterve insolescentes adversum filios Dei: simul vero audimus, quam horrenda in ipsos lata sit sententia. Nam supplicio exitiali et sempiterno addicuntur.

27. (*Et accidet.*) Incertum an hic loquatur de liberatione quae sub Zorobabel contigit, an de admirabili illa profligatione Sennacherib, quum Ierosolymam immani cum exercitu obsideret. In hanc proximam sententiam omnes fere inclinant, et certe contextus id videtur magis approbare. Subiiciet enim topographiam: loca praecipua recensens, per quae Sennacherib iter facturus erat, donec ad Ierosolymam ipsam perveniret: ut nihil omnino videretur obstare quominus urbis potiretur. Atque huic sententiae aliqua ex parte assentit: nisi quod longius extendo vaticinium. Vult quidem Isaias consolationem afferre piis, quos praesens urgebat necessitas. Inanis enim poterat videri promissio, cui contrariae omnino clades mox successurae essent. Ut si, verbi

gratia, Dominus mihi alimenta in proximum annum promittat, iisque interim me prorsus destituat, qualis erit fides promissionis tam longinquae, nisi Dominus me praesenti necessitate liberet? Ita promissio Domini, qua se liberaturum populum e Babylone, eique perpetuo adfuturum dixerat, evanuisse videretur, quum obiiceretur immanis istius belluae faucibus. Huic dubitationi occurrere volens propheta utrumque complectitur, Deum custodem fore populi sui, donec tandem a morte redimat. Restrungunt alii ad stragem exercitus Sennacherib. Sed quia promittit Isaias dissolutionem vel rupturam iugi, non dubito quin liberationem ab exsilio denotet. Interim confirmat, Deum non tantum erepturum ipsos e Babylone, sed etiam opem ipsis laturum adversus tyranni obsidionem, quem ultra minas progredi non patietur.

(*Onus ab humero tuo.*) Bifariam exprimit tyrannidem illam, quo magis beneficium redemptionis amplificet. Si ad Sennacherib referre placeat, Iudaeis nondum impositum erat tam grave iugum. Solum vectigal aliquod populus pendebat: quemadmodum ex historia sacra deprehendimus. Cur ergo duabus appellationibus hanc tyrannidem expressit? excusatio afferri potest, quod imminentis periculi rationem habuerit: quia tyrannus ille, tanquam immanis bellua, totam Iudaeam aviditate voraverat: atque ita fere oppresserat, ut iugum eius nunquam depelli posse videretur. Sed iam exposui quid mihi magis placeat, continuum scilicet gratiae Dei tenorem notari usque ad tempus redemptionis. Quod sequitur, A facie unctionis, aliqui pinguedinem exponunt, qua iugum atteritur. Verum illa interpretatio nimis coacta est. Rectius ergo sentiunt alii, שָׁן usitata significatione tandundem valere ac unctionem, vel oleum. Revocat enim ipsos ad Christum, cuius beneficio fieri ostendit, ut a tyrannide illa liberentur. Unctionem autem vocat regnum illud quod a Domino consecratum erat, ideoque volebat integrum atque illibatum servari. Nam quum prophetae maiestatem regni illius commendare volunt, mentionem faciunt unctionis: qua peculiariter ipsum Dominum insignierat, quod typum Christi prae se ferret. Quamvis enim reliqua quoque regna a Deo instituta sint, tamen profana quodammodo fuerunt: hoc prae illis sacrosanctum erat, quod Dominus Iudaeae potissimum dominaretur, atque sub hac regni imagine Christum repraesentaret. Ob quam etiam causam perpetua regni sedes Solomoni promissa fuit. Quod alii שָׁן de rege ipso exponunt, et nimis coactum est, et minus plenam doctrinam continet. Itaque ostendit propheta rationem dissolvendae illius tyrannidis: quia verisimile non videbatur, tam facile potentis tyranni iugum abrumpi. Hoc autem a coelesti illius regni consecratione eventurum docet: ut omnes beneficium

hoc a virtute Christi, non ab hominum facultate aut fortuna pendere intelligant.

28. (*Venit in Aiath.*) Quia propinqua erat urbis sanctae obsidio, ut re diu probeque meditata persistant piorum animi, totam expeditionem Sennacherib ponit illis ob oculos. Haec enim hypotyposis valde efficax fuit ad sedandos timores, quum agnoscerent pii Assyrios pedem non movere, nisi ex Dei praescripto: quia per os prophetae totum illud iter graphice definierat. Non est necesse multum in topographiae explicatione immorari. Satis est si eum per haec loca iter fecisse intelligamus, de quibus admoniti Iudaei fuerant. Quod nos vertimus: Deponet vasa vel arma, alii legunt, Recensuit. Nam כפר numerare quoque significat. Quam interpretationem ego quidem non contemno: sed prior mihi magis placet. Intelligo enim prophetam significare, Assyrium depositurum arma sua, id est, annonam, et reliqua belli munimenta in Michmas. Hic enim est mos bellantium, ut exercitum sine subsidiis non deducant. Et autem in tuto et apto loco deponunt, ut inde exercitui necessaria suppeditari possint. Armorum autem appellatione non tantum tela et gladios, sed omnia belli subsidia et munimenta comprehendit. Significatio enim nominis כלי late patet, atque ad instrumenta omnia extenditur: sicuti et Latini vasa dicunt.

29. (*Transierunt vadum.*) Transitum Iordanis quidam intelligunt: sed nescio an vado transiri poterit in illa regione. Describit autem quantus futurus sit terror audito Assyrii adventu: totam regionem consternatum iri pavore, ut nullo negotio in Assyrii manum redigatur. Ubi enim animos tanta formido invasit, sponte se dedit ad primos hostium occursus, ut victoribus pro libidine grassari liberum sit. Mutato numero loquitur in plurali, quia nunc de Rege, nunc de toto exercitu verba facit. Ramah prae caeteris nominat, quoniam erat oppidum propinquius. Fugam etiam quorundam describit, ac si rumore solo territi patriam hostibus traderent. Postquam vero de tanta consternatione loquutus est, Hinniendi verbo ululatum etiam et clamores refert, qui alibi audientur. Satis autem tritum est, apud Hebraeos urbes filias nominari. Tantum autem fore eiulatum dicit, ut a vicinis quoque urbibus audiatur. Laisae enim exaudium iri gemitus qui in Anathoth edentur.

31. (*Mota est Madmena.*) Hyperbolice intelligit urbem illam concussam sic fuisse, quasi alio transferenda esset. Refertur autem hoc ad turbulentos motus fugientis populi: ac si dixisset non aliter tumultuari incolae urbis illius, quam si ipsam e sedibus suis avellerent. Quod sequitur, Incolae Gebim colligent se, potest ita exponi quod se prae metu contrahent quasi in globum. Alii intelligunt

turmatim simul ruere, quasi iter non satis latum esset.

32. (*Adhuc dies.*) Aliqui exponunt, Assyrium adhuc uno die in Nob mansurum, quod oppidulum Ierosolymae vicinum erat: quemadmodum Hieronymus et alii testantur. Sed ego magis ad eorum sententiam accedo, qui intelligunt adhuc multum fore diem quum illic subsistet, quo se comparet ad Ierosolymam postridie obsidendam. Vult enim celeritatem Assyrii exprimere, et quam propinqua discrimini extremo Ierosolyma futura erat: ac si diceret, parum itineris reliquum ipsi fore, et nondum finito die in illa urbe remansurum. Quod sequitur de agitatione manus ad metum augendum valet: quia iam totius regionis victor ita minabitur Ierosolymae, ac si nutu solo eam expugnare posset. Montis nomine totam urbem συνεκδοχικῶς comprehendit: quod editior esset illa pars, et prae aliis urbis regionibus emineret. Ex hac tyranni confidentia ostendit Ierosolymam haud procul a discrimine extremo abfuisse. Tota enim regio atque urbs ipsa sic pavefacta erat, ut nemo sese ei opponere auderet. His ergo circumstantiis propheta beneficium Dei exaggerare voluit: quod scilicet salva evadet Ierosolyma, id singulari Dei gratiae et benevolentiae, non humanis subsidiis, quae nulla fuerant, tribuendum esse, ac si e faucibus leonis erepta ovis foret.

33. (*Ecce Dominus.*) Omnes fere hunc locum de Assyriis exponunt. Putant enim prophetam ipsis stragem illam minari qua Dominus eos delevit, postquam Ierosolymam obsederant: ac si in hunc modum loqueretur: Assyrius quidem tanta superbia efferetur, ut simul atque Ierosolymam conspexerit, eam sibi in manu esse putet. Quum enim eius adventu omnia adeo consternata fuerint, ut fugiant alii, alii sponte se dedant: iam omnibus superiorem se esse existimabit: sed mox Dominus rerum statum invertet, excelsosque illos ramos amputabit. Atqui ego dum propius omnia expendo, ac praesertim id quod paulo post de Libano subiungit, et consolationem quae statim sequitur: existimo locum hunc ad Iudaeos ipsos referendum esse. Pergit igitur, meo iudicio, Isaias in denunciatione calamitatum quae populo imminebant: ac si diceret, Non tantum perveniet in Nob, sed per totam regionem longe lateque grassabitur: quidquid ergo in ea nobile et excelsum erit, id totum vastabit atque evertet: quemadmodum si quis ramos ab arbore, vel arborem ipsam a radice praecideret. Hanc interpretationem mihi sequens caput confirmat, ubi consolatio adversus istam calamitatem affertur a propheta. Cohæret enim cum hoc versu, et ad leniendum dolorem tanquam opportunum remedium adicitur. Nec me movet capitis divisio, quae saepissime praepostera est, et totum prophetae sensum

conturbat. Eam igitur consolationem his versibus connectendam puto, ac si nulla sectio facta esset. Huius porro metaphorae explicatio difficilis non est: quia per celsas arbores ac proceras satis liquet quidquid robustum, nobile vel sublime est notari. Ita praedicatur deiectio et ruina Iudaeae, quam excisioni sylvae comparat: significans nihil illic tam esse praeclarum quod non demoliantur hostes, donec totam terram spoliaverint suis ornamentis. Libani etiam fit mentio, quia montem hunc fructuosum et valde pretiosis arboribus celeberrimum fuisse scimus. Porro si de Assyriis sermo esset, non congrueret Libani excidium. Unde colligitur prophetam hic rursus minari Iudaeis: et optime convenit concionis exordium, dum incipit a voce demonstrativa Ecce.

CAPUT XI.

1. *Sed prodibit virga ex trunco Isai, et surculus de radicibus eius fructus edet.* 2. *Et requiescet super eum spiritus Iehovae, spiritus sapientiae et intelligentiae, spiritus consilii et fortitudinis, spiritus scientiae et timoris Iehovae.* 3. *Et sagacem illum reddet in timore Iehovae: non secundum aspectum oculorum suorum iudicabit, neque ex auditu aurium suarum arguet.* 4. *Nam iudicabit in iustitia pauperes, et in aequitate arguet pro mansuetis terrae: et percutiet terram virga oris sui, et spiritu labiorum suorum interficiet impium.* 5. *Et erit iustitia balteus lumborum eius: et fides balteus renum eius.* 6. *Habitabit lupus cum agno, et pardus cum hoedo accubabit: vitulus, et leo et pecus pingue pariter: et puer parvus reget eos.* 7. *Vacca et ursus pascentur: simul accubabunt foetus eorum.* Et leo, quasi bos, comedet paleas. 8. *Et oblectabitur infans super foramine aspidis: et super speluncam cerastis qui ablactatus est manum suam mittet.* 9. *Non nocebunt, neque iniuriam inferent in toto monte sanctitatis meae: quoniam impleta erit terra scientia Iehovae, tanquam aquis mare operientibus.* 10. *Et erit in die illa, radix Isai, quae stabit in signum populorum, requiratur a gentibus, et erit requies eius gloria.* 11. *Et erit in die illa, adiciet Dominus rursus manum suam ad possidendas reliquias populi sui, quae residuae erunt ab Assur, et ab Aegypto, a Parthia, ab Arabia, ab Aethiopia, a Perside, a Chaldaea, ab Hamath et ab insulis maris.* 12. *Et levabit signum gentibus, congregabitque eiectiones Israel: et dispersiones Iuda congregabit a quatuor plagis terrae.* 13. *Et abscedet aemulatio Ephraim, et hostes Iuda excidentur.* Ephraim non aemulabitur Iuda, nec Iuda anget Ephraim. 14. *Involabunt autem in humeros Philistinorum ad occidentem: diripient pariter filios orientis.* Edom et

Moab missio manus eorum, et filii Ammon, obedientia eorum. 15. *Et in nihilum rediget Iehova linguam maris Aegyp̄ti: et eriget manum suam super fluvium in fortitudine venti sui: et percutiet illum in septem rivis, et faciet calcari eum calceamentis.* 16. *Et erit semita reliquiis populi eius, quae residuae erunt ab Assur, quemadmodum fuit Israeli, in die quo ascendit e terra Aegyp̄ti.*

IN CAPUT XI.

1. (*Sed prodibit virga.*) Quum descriptio tantarum calamitatum pios terrere iisque desperationis materiam afferre posset, consolationem adhiberi oportuit. Nam exciso regno, dirutis urbibus, longe lateque vastata regione, nihil praeter luctum et moerorem reliquum esse poterat. Itaque labascere animis et demum concidere vel frangi poterant, nisi Dominus hac consolatione occurrisset. Quid ergo in posterum facturus sit Dominus, et quomodo regnum illud instauraturus sit, denunciat. Metaphoram vero continuat, qua usus fuerat in fine proximi capituli. Iudaeam enim perituram dixerat, ac si uno incendio sylva flagraret. Erat igitur futura eius deformitas, qualis esset terrae prius sylvosae post consumptas arbores, ubi praeter cinerem nihil cerneretur. Nunc ut inter se respondeant antitheta, dicit ex trunco proditurum surculum qui excreseat in arborem, ramosque et fructus longe et late diffundat. Itaque *virga* truncum aridum, potius quam radicem vertere malui. Quanquam ad rem non multum interest: sed priore illo melius exprimitur consilium prophetae. Nempe, quamvis aridus sit truncus, surculum qui inde nascetur praestantior fore omnibus sylvis. Unde colligimus vaticinium hoc non competere nisi in Christi personam: quia ante eius adventum non exortus est talis surculus. Certe Ezechiae vel Iosiae aptari hoc non potest: qui statim ab infantia in spem regni fuerunt educati. Zarubabel vero ne millesima quidem ex parte ad hanc dignitatem accessit quam celebrat propheta. Videmus ergo solatium miseris, et fere perditis Iudaeis proponi in solo Messia, et spem eorum suspendi usque ad ipsius manifestationem. Nam quum apparuit, nulla tunc spes restabat excitandi et restituendi regni, nisi haec promissio addita fuisset. Videbatur enim soboles Davidis penitus extincta. Propterea Davidem ipsum non nominat, sed potius Isai: quia adeo imminuta erat illius familiae dignitas, ut rusticana potius et ignobilis quam regia videretur: qualis erat familia Isai, quum David ad regni gubernacula praeter spem vocatus est. Sic igitur accepta clade et amissa pristina gloria familiam Isai nominat, quod supra alias haudquaquam emineret. Proinde hinc consolationem potius quam a fine superioris capituli incipere arbitror. Poterant

autem in vastitate adeo horrenda dubitare quis vindex futurus esset: ideo promittit fore ut ex arido etiam trunco exoriatur. Ac eandem, ut nuper admonui, sylvae metaphoram prosequitur: quoniam id multo plus gratiae habet, quam si simpliciter dixisset Messiam adventurum. Quum enim exscindendam penitus sylvam denunciasset, emersurum nihilominus surculum addit, qui copiam et splendorem exustae sylvae restituat: nempe Christum, qui vindex populi futurus erat. Quam vero humilia fuerint eius exordia, referre nihil attinet. Certe adeo nihil in eo speciosum vel illustre fuit, ut praeter generis originem alia omnia prorsus aliena essent, secundum carnis intuitum, a persona redemptoris. Imo ipsa origo propemodum obruta erat. Quis enim pauperulum fabrum ex stirpe regia genitum putasset? Iam ubi natus est Christus, et qualis fuit eius educatio? Denique quum tota eius vita fuerit despicibilis ac etiam ignominiae exposita, extremum opprobrium in morte subiit, a qua regnum auspicari debuerat. Excrevit nihilominus in immensam magnitudinem, ut ingens arbor ex tenui et exili grano, quemadmodum etiam docet ipse: idque quotidianis exemplis adhuc perspicimus. Nam in continuo regni eius cursu accidere necesse est, quod visum est in eius persona.

2. (*Et quiescet.*) Iam aperte et sine figura de Christo loqui incipit. Satis enim erat consolationem ab illa figura inchoasse, ut tota antithesis inter sylvae incendium et novam propagationem constaret. Duplicem enim populi statum descripsit: quia exposita clade subiecit deinde spem instaurationis, cuius tamen initium erat a tenui surculo: nunc vero qualis futurus sit redemptionis modus, et quae Christi et regni ipsius conditio, plane aperit. Nonnulli ad Ezechiam, qui typum Christi gessit, haec potius referenda putant. Sed quam inconsiderate, iam supra ostendimus. Nam quum natus est adhuc vigeat Davidis fama, et in eius posteris regia nobilitas: deinde ab amplitudine, quae paulo post describitur, longissime abfuit. Caeterum hinc colligimus spirituale Christi regnum iam olim promissum fuisse veteri populo, quia tota eius vis, potentia et maiestas in donis spiritus hic locatur. Tametsi autem Christus huiusmodi donis minime indigebat: quia tamen induit carnem nostram, oportuit ipsum his locupletari, ut deinde participes efficeremur omnium bonorum, quorum aliqui vacui sumus. Nos enim ex eius plenitudine, quemadmodum inquit Ioannes (1, 16), velut ex fonte haurire oportet.

(*Spiritus Iehovae.*) Tenendum est quod nuper attigi, ferri hoc ad humanam Christi naturam: quia dono et gratia patris locupletari non potuit, nisi quatenus homo factus est: deinde sicut ad nos descendit, ita in coelo recepit spiritus dona quibus

nos ornaret. Atque haec unctio est a qua nomen Christi sumpsit, quod nobis communicat. Unde enim Christiani censemur, nisi quia in societatem suam nos admittit, dum cuique ex sua plenitudine distribuit secundum gratuita donationis mensuram? Et certe non tam hoc loco docemur qualis in se sit Christus, quam quid acceperit a patre, ut nos sua opulentia ditaret. Tametsi non multum in singulis vocibus laborandum sit: tamen si quis brevem differentiam inter sapientiae et intelligentiae nomina habere velit, ego ita sentio, sapientiae nomen generaliter comprehendere quidquid ad vitam instituendam pertinet: deinde intelligentiam addi vice expositionis: nam si praediti sumus hac sapientia, erimus satis perspicaces. Consilium significat iudicium illud, quo nos possumus in rebus perplexis expedire. Nec enim sufficeret intelligentia, nisi adesset consilium, quo nobis in rebus dubiis cavere possemus. Fortitudinis nomen satis notum est. Scientia parum ab intelligentia differt: nisi quod magis ad cognitionem pertinet, et ita declarat actum. *Timor Iehovae* purum colendi Dei affectum significat. Nec vero hic omnes spiritus sancti dotes enumerat propheta, quemadmodum nonnulli existimarunt. Papistae enim septiformem gratiam suam hinc stulte et imperite hauserunt: et quidam ex veteribus perperam sunt hallucinati. Sex enim tantum species hic refert: septimam de suo addiderunt. Atqui ut error errorem sequi solet, dona spiritus voluerunt ad septenarium numerum restringere: quum alibi tot tantaque epitheta, a variis scilicet effectis, ipsi tribuantur. Deinde satis constat, nos beneficio Christi, aliorum esse bonorum participes quam quae hic nominantur: mansuetudinis, pudicitiae, sobrietatis, veritatis, sanctitatis et eiusmodi: quae non aliunde quam ab ipso Christo proficiunt. Non omnia igitur dona quae in Christum collata sunt hic commemorat. Nec enim necesse fuit. Tantum breviter ostendit, *Christum* ad nos instructum donis omnibus, quibus nos ditaret, non vacuum venisse. Quod si haec addita non fuissent, potuissemus carnalem huius regni instaurationem animo concipere, qualem Iudaei solent: aut imaginari Christum bonorum omnium inopem et vacuum esse. Ideo primum in genere, deinde in specie dona spiritus in eo recondita esse ostendit: ut si quid nos defecerit ab eo petamus. Nos enim sapientiae et intelligentiae lumine illustrabit, consilium suppediet in rebus perplexis, in certaminibus fortes et magnanimos reddet: vero etiam Dei timore, id est, pietate ornabit: denique omnia subministrabit ad vitam et salutem nostram necessaria. Omnia enim dona hic propheta comprehendit: ut nimium inepti sint qui supprimi voluerunt quae hic minime exprimuntur. Ea autem in Christo residere docet, ut nobis communicentur. Qua etiam

ratione vocatur eius consortes, Psal. 45 (v. 8), quia non secus atque in capite vigor defluit in singula membra: sic Christus coelestis suae unctionis defluxu totum ecclesiae suae corpus irrigat. Unde sequitur, eos qui steriles sunt prorsus et aridi, nihil cum Christo habere commune, falsoque eius nomine gloriari. Itaque quoties aliquod horum donorum nobis deesse sentimus, accusemus infidelitatem nostram. Vera enim fides nos omnium Christi bonorum participes facit. Optandum ergo a Domino, ne carnis affectus in nobis praevaleant, quo nos sibi Christus penitus coniungat. Observandum etiam, bona omnia a solo Christo petenda esse. Fallimur enim si alio modo a patre quidquam obtineri posse existimamus.

3. (*Et sagacem illum reddet.*) Verbum יָרָא, quod hic ponitur in coniugatione Hiphil, proprie olfacere significat: active tamen etiam exponi potest pro Acutum olfactum dare: quod mihi videtur melius congruere huic loco, ut inter dona spiritus haec quoque perspicacia numeretur. Atque hic effectus peculiariter convenit Christi personae, quod scilicet supra communem piorum captum praeditus fuerit acuto iudicio ad suos regendos. Notanda primo est metaphora in verbo odorandi, quae significat Christum fore magis perspicacem, quam ut vel auditu vel aspectu docendus sit: quia solo olfactu discernet quae alioqui erunt abscondita. Particulam, In timore Dei, sic maior pars interpretum accipit, omnes cordis affectus Christo fore manifestos, ut facile iudicet quinam puri sint Dei cultores. Sed expendant lectores an non melius quadret, Timorem Dei poni pro certa iudicandi regula. Consulto enim coeleste Christi iudicium a terrenis distinguit, ut sciamus externam sanctitatis vel probitatis larvam nullius momenti coram ipso esse. Sensus ergo est, ubi venit ad Christi tribunal, non tantum de externis operibus examen haberi more politico: sed exigi vitam hominum ad normam sinceræ pietatis. Nec enim hominis est in animos ipsos penetrare: et saepe quos optimos esse arbitramur nihil praeter inanem larvam gerunt: Christus autem ab externa specie non iudicat, quia intimas cogitationes penitus et noscit et scrutatur. Aliud est igitur iudicium ipsius quam hominum, qui cum acumine suo et solerti perspicacia turpissime falluntur. Hinc sequitur, veros Dei cultores esse non posse quam qui se Christo approbarunt. Probare vero ipsi sese non possunt, nisi purum et integrum animum praestent: nec enim fallaci et inani larva ipsi imponi potest.

4. (*Iudicabit.*) Hic docet, Christum pauperum tutorem fore: vel significat ad quos gratia Christi proprie pertineat: nempe ad pauperes vel mansuetos: id est, qui sensu inopiae suae deiectionis altos illos et sublimes spiritus deposuerunt, quibus homines

inflati esse solent, donec mansuescere didicerint subacti verbo Dei. Vindicem ergo et tutorem se fore hic testatur, non quorumlibet, sed eorum qui se inopes omnique bono vacuos esse norunt. Idque etiam discipulis Ioannis testatus est Christus, iniquiens (Matt. 11, 5), pauperibus evangelium nunciari. Nec enim huius doctrinae capaces sunt promiscue quilibet, sed qui carnis gloria exinaniti in coeleste illud patrocinium se conferunt. Subest ergo tacita antithesis, Christum scilicet divitibus, id est, inflatis prava sui opinione non praeesse. Tametsi enim omnes ad se vocet, maior tamen pars eius imperium recusat. Soli vero pauperes se ab eo regi patiuntur. Hic locus admonet, si Christi manu protegi cupimus, deposito omni fastu induendum esse mansuetudinis et modestiae spiritum. Haec enim spiritualis est paupertas, quam omnibus Christi membris commendat propheta, nihil altum spirare, sed inopiae et nuditatis nostrae sensu vere humiliari, ut in Christo solo pendeamus. Ad eam ubi redacti erimus, salutem nostram tuendam suscipiet fidelis rex ac custos, et ad extremum contra omnes hostes defendet. Audimus etiam quos ad se invitet: Venite ad me omnes qui laboratis, et onerati estis. Nos igitur laborare, et oneris nostri pondere premi necesse est, si opem ipsius experiri et sentire velimus. Est etiam notandus ordo quem hic tenet propheta. Primo enim loco paupertatem, deinde mansuetudinem locat: quoniam prius pauperes esse oportet quam mansueti reddamur. Quamdiu enim nos aliquos esse existimamus, et efferimur inani nostri ipsorum fiducia, simul animus exultat insolenter, nec se abicere aut demittere potest. Consilii vero inopiae nostrae facti, demittimus animos, et domiti adeoque oppressi sub onere gemere incipimus. Itaque hic populi Christi conditionem describit: quemadmodum prius regis ipsius naturam exposuerat. Unde etiam discendum est, insignibus illis donis spiritus, quibus instructum fuisse Christum nuper vidimus, non quoslibet, sed pauperes et mansuetos communicare: quia iudicandi verbo gubernatio notatur, cuius pars non minima est, quod Christus quas a patre accepit dotes nobis inspirat, ut vivat ipse in nobis et nos in ipso.

(*Percutiet terram.*) Efficaciam verbi, quod regium Christi sceptrum est, hic celebrat propheta. Nam virga oris tantundem valet, ac sceptrum verbale. Et secundo membro idem repetit per spiritum laborum: quasi diceret non opus fore Christo mutuari aliunde subsidia, ut deiciat hostes suos, et quidquid adversum est suo imperio prosternat: quia sufficiet solus flatus vel sermo. Potest autem generalis esse sententia: Quando fideles quoque mori necesse est, ut renoveantur in spiritualem vitam. Quo sensu vocatur evangelium gladius mactandis victimis dicatus. Sed posterior pars

versus diversum sensum flagitat. Quod si quis tamen distinguere velit, percussio terrae reprobis et electis erit promiscua: sicuti evangelium gladius est anceps usque ad reconditos et intimos cordis sensus penetrans, cogitationesque et affectus discernens: nisi quod aliter hos atque illos vulnerat. Vitiosam enim naturam in electis mortificans concupiscentias enecat, ut fiant vivum bonique odoris sacrificium: impios autem ferit prorsus exiti aliter, quia in sua morte putrescunt: imo ipsis est odor mortis in mortem, quemadmodum ait Paulus (2. Cor. 2, 16). Nec vero mihi displicet de utroque simul effectu hic disseri, nisi quod obstat usus linguae hebraicae. Repetunt enim Hebraei saepe eandem sententiam diversis verbis. Sequitur autem continuo post, Christum armatum esse spiritu labiorum, quo interficiat impios: nisi forte hoc secundum membrum augendi causa addiderit Isaias. Et certe multo plus est interficere quam percutere. Quum ergo proprium evangelii sit communiter deicere omnes, hoc est quasi accidentale in reprobis, ut eos mactet exiti aliter plaga. Ita propheta speciem subiiceret generi, significans impios sub Christi gladio cadere ad aeternum interitum, quia non consecrantur in victimas. Quidquid sit, posterius hoc membrum haud dubie ad impios solos restringi debet. Ideo autem additum est, quoniam ista efficacia non statim apparet in evangelii praedicatione: quin potius multi ludibrio habent, subsannant, et ducunt pro fabula quidquid de Christo et verbo ipsius dicitur. Sed quamvis eius vim non extemplo sentiant, eam tamen fugere non poterunt, et lethali tandem vulnere necabuntur. Quanquam nondum mens prophetae videtur satis explicata. Nec enim hic tantum de interno sensu agit, quo impii etiam inviti afficiuntur: sed de impietate ipsa, quae huius sceptri vi et efficacia profligabitur et tollitur: ut etiam Paulus exponit. Ad hunc enim locum allusisse dubium non est, quum de tollendo Antichristo loquitur (2. Thes. 2, 7. 8): atque in eo prophetae mentem nobis aperit. Ostendit enim, Christo hostes minime defuturos, qui eius regnum evertere, et cursum evangelii vel abruptere vel tardare conentur (alioqui frustra haec a propheta dicta fuissent) sed Christus quum singulos seorsim ac omnes simul, tum vero ipsorum caput et ducem suae doctrinae sono profligabit. Sic etiam alibi Paulus commendat duplicem usum doctrinae, in pastore desiderans non solum ut sit ad docendum appositus, sed etiam ut eos qui contradicunt revineat (Tit. 1, 9). Pastor enim gregem non solum pascere, sed etiam conservare et adversus omnem noxam tueri debet. Hoc praestat Christus: ideoque necessariis armis instructus est, ut adversus Satanae mendacia et tyrannorum saevitiam et omne genus hostium praevalcat. Hinc apparet non posse aliter profligari

impias doctrinas, quam evangelio. Frustra enim magistratus utetur gladio, quod certe facere debet, ut impios doctores et pseudoprophetas coerceat: frustra, inquam, omnia tentabit, nisi hic verbi gladius antecedit. Idque diligenter observandum adversus papistas, qui verbo destituti ad nova arma confugiunt, quorum ope se superiores fore existimant. Imo tam impudentes sunt, ut haereticos verbo revinci non posse iacent: quum et propheta et Paulus nullam aliam rationem statuunt. Quum ait propheta, *Spiritu labiorum suorum*, hoc ad Christi personam restringendum non est. Refertur enim ad verbum quod a ministris ipsius praedicatur. Sic enim Christus in illis agit, ut os eorum os suum, labia eorum labia sua censi velit: quum scilicet ex ore ipsius loquuntur, et fideliter verbum eius annunciant. Nec vero hic nos ad arcanas revelationes ablegat propheta, ut in nobis regnet Christus: sed externam doctrinae praedicationem aperte commendat, et evangelium Christo esse docet instar sceptri, quatenus praedicatur et vocale est, ut ita loquar: alioqui frustra oris et labiorum facta esset mentio. Unde sequitur eos omnes qui externam evangelii doctrinam repudiant, excutere, quantum in se est, vel eripere sceptrum e manu Christi: non quod ab hominum voce pendeat efficacia cuius meminit: sed quatenus per ministros operatur Christus ipse, qui non vult irritam esse eorum operam, quin mactent electos in obsequium, reprobos vero interficiant: sicut alibi iacet Paulus sibi in promptu esse vindictam contra omnes incredulos et rebelles (2. Cor. 10, 4. 6). Iterum hic memoria repetere convenit, qualis sit regni Christi natura. Ut enim ipse aureo diademate ornatus non est, vel instructus terrenis armis: ita non dominatur in mundo armorum potentia, nec sibi auctoritatem conciliat pomparum splendore, vel terrore et metu populum suum cogit: sed evangelii doctrina regium eius insigne est, quo sub obsequium suum colligit fideles. Proinde ubicunque annunciat pure evangelii doctrina, illic Christum regnare certum est: ubi vero reicitur, simul etiam aboleri eius imperium. Unde apparet quam stulte iacent papistae penes se esse ecclesiam, quum obmutescere ipsum Christum iubeant, nec ferant sonitum vocis eius: ipsi autem plenis buccis edicta sua, leges, decreta et tyrannicas sanctiones crepent.

5. (*Et erit instituta balteus.*) Alii cingulum vertunt: sed quia propheta nobis proponit Christum velut ornatum insignibus regiis, potius balteum verti, quod etiam regium insigne est, quemadmodum et sceptrum, quod ei paulo ante tribuerat. Iob enim de exautorandis regibus loquens eos balteo suo a Domino discingi dicit (Iob 12, 13). Balteo igitur accingi, nihil aliud est quam praefici regno: ut etiam alio loco postea videbimus. Duplicem

autem hic baltei ornatum describit propheta, iustitiam et veritatem. Nisi forte hypallagen esse magis placeat: ac si diceret, Christum veraci iustitia praecinctum fore. Nec enim additur veritas, quasi aliquid a iustitia diversum, sed ut declaret qualis sit ea iustitia qua Christus accinctus est. Iustitiam hic designari putant nonnulli quam Christus nobis communicat, ut in membris eius resideat, non in ipso tantum. Fidem vero intelligunt, qua salutem ab ipso oblatam amplectimur. Chaldaeus paraphrastes ita exponit, Et erunt circa eum iusti, cultores fidei ad eum accedent. Verum ego simplicius accipio, ac si diceret: Non apparebit instar regum, purpura indutus et diademate, aut praecinctus balteo: sed iustitia et veritas in eo fulgebunt. Fateor quidem iustitiam non esse inclusam in Christo, sed pertinere ad eius membra. Ratio tamen loquendi tenenda est: quod Christus iustitia accinctus prodeat ad suos regendos, quam arcana spiritus communicatione in eos postea diffundit. Si nomen אֱמוּנָה a iustitia distinguimus, pro fide vel stabilitate positum esse interpretor: ac si diceret, Christum nunquam frustrari suos, quia perpetuo sui similis manet.

6 et 7. (*Lupus cum agno.*) Iterum ad describendos eorum mores revertitur qui se Christo subiecerint. Nam quia inter regem et populum mutua est relatio, nunc a corpore ad caput ascendit, rursus descendit a capite ad corpus: et iam diximus Christum non sibi regnare, sed suis fidelibus. Unde sequitur eum formare ipsis ingenia coelesti suo spiritu. Quamquam longius spectat prophetae oratio. Perinde enim est ac si promitteret beatam mundi reparationem. Ordinem enim describit qualis fuit ab initio, antequam hominis defectione accideret tristis et infelix conversio, sub qua nunc gemimus. Unde enim brutis animalibus truculentia, ut quae robore pollent, horribili etiam impetu ad praedandum, laniandum, vorandum ferantur? Nullum certe inter Dei creaturas dissidium foret, si stetissent in prima et integra sua origine. Quod ergo aliae in alias saeviunt, et quae imbecilles sunt custodia opus habent adversus robustas, signum est ἀταξίας quae ex hominis vitio manavit. Quum ergo venerit Christus, ut abolita maledictione mundum reconciliaret Deo, non abs re ei tribuitur instauratio perfecti status: ac si dicerent prophetae, reditum illud aureum saeculum, in quo ante hominis lapsum, et quae inde sequuta est orbis concussionem et ruinam, floruit plena felicitas. Sic apud Oseam (2, 18) loquitur Deus, Feriam illis cum bestia agri, cum volucre coeli et cum reptilibus pactum: ac si diceret, Postquam mundo propitius fuerit Deus in Christo, daturum etiam signa paterni favoris: ut cessent omnes corruptelae quae a vitio hominis ortae sunt. Denique sub his figuris docent pro-

phetae idem quod clare asserit Paulus, Christum venisse ut colligeret ex dissipatione quae in coelo sunt et quae in terra. Summa est, venturum esse Christum ut noxas omnes profliget a mundo, et orbem maledictioni obnoxium pristino suo nitore restituat. Hac ratione dicit, pabulum leonis fore paleam, non secus ac bovis: quia nisi contagio peccati mundum inquinasset, nullum animal deditum esset sanguinariis praedis, sed terrae fructus omnibus sufficerent, sicuti divinitus praescripta illis fuit ratio. Quamquam autem dicit Isaias, feris bestiis et cuniculis fore consensum, ut vigeat et palam refulgeat Dei benedictio, praecipue tamen significat quod dixi, nullum in populo Christi affectum nocendi, nullam ferociam aut inhumanitatem fore. Et quum antea fuerint veluti leones ac pardi, instar ovium aut agnorum futuros: quia omnem immanitatem belluinumque affectum deposuerint. His enim formis loquendi nihil aliud intelligit, quam eos qui velut bestiae truculentae prius fuerant mites et tractabiles fore. Violentos enim et rapaces homines, lupis et ursis comparat, qui praeda et rapina vivunt: eosque cicures et mansuetos fore pronunciat, ut communi victu contenti ab omni iniuria et noxa abstineant. Nam hic a minori ad maius ratiocinari convenit: Si bruta animalia Christus inter se pacabit, multo magis inter homines ipsos, qui eodem spiritu mansuetudinis regentur, fraternam concordiam fore. Neque tamen intelligit Isaias, quosdam natura mites et placidos esse antequam reformatur, sed tamen promittit quocunque ingenio praediti sint, abiecta vel subacta ferocia similes fore agnos et ovibus. Quod addit puerum illis fore ducem, tantundem valet atque saevas alioqui et indomitas belluas ad voluntarium obsequium paratas fore, ut ad coercendam eorum feritatem nulla violentia opus sit. Interim tenenda est anagoge quam attigimus, obtemperatos Christo quotquot ei nomen dederint, quamvis ante atroces essent belluae: atque ita obtemperatos, ut simul ac digitum sustulerit eum e vestigio sequantur: quemadmodum et Psalmo 110 (v. 3) populum eius spontaneum fore. Neque enim inter oves censi merentur, qui non sunt hac mansuetudine praediti. Patiamur ergo nos ab ipso regi et subigi: atque iis quos nobis praefecit, etiamsi pueris similes esse videantur, nos libenter summittamus. Quin etiam videtur hic ministri verbi, quod vim nullam exterius adhibeant, neque imperium in se ullum praeferrant, pueris comparari. Quaeret quispiam, an aliqui mansueti reperiuntur, etiamsi nondum per evangelium cicurati fuerint? Videtur enim hoc innuere propheta, neque alios ovibus, alios lupis et ursis comparat, et certe in hominibus, qui naturae suae motum sequuntur, miram varietatem reperiemus. Alii enim placidi sunt et quieti, alii feroces et turbulenti: sed indo-

mitos omnes esse certum est, donec a Christo per evangelium subigantur: omnes ambitione et superbia tument, priusquam hac medicina repurgentur. Poterunt quidem multi inanem et fallacem modestiae et humilitatis speciem prae se ferre, sed intus turgebunt. Denique, ubi non erit spiritus Christi, nulla erit vera mansuetudo.

8. (*Et oblectabitur.*) Prosequitur eandem sententiam, ubi cum Deo redierint in gratiam homines, et spiritu regenerationis a vitiis suis purgati fuerint, immunes quoque fore ab omnibus nocementis. Quia non alia de causa sibi a noxio et virulento serpente morsu metuunt homines, nisi quia indigni sunt sub quorum manu contineat Deus omnes mundi partes. Et certe quod laedendis etiam infantibus concessa est animalibus licentia, hinc apparet totum Adae genus peccati labe ab ipso utero esse infectum. Nunc rursus tenenda est illa quam diximus similitudo: quicumque ex hominibus occulto veneno ad nocendum referti sunt, mutato ingenio fore vel pueris innoxios. Quoniam alii palam sunt truculent et feroces, alii malitiam suam tanquam venenum intus gerunt atque foveant: sicut etiam a Davide descriptum est (Psalm. 55, 22; 140, 2 sq.). Alii enim promptiores sunt ad prodendam nocendi libidinem, alii tardiores. Porro qualescunque fuerint, significat omnes sua nequitia tam aperta quam occulta esse purgandos, postquam se Christo subiecerint. Significat etiam deinceps securitatem, quae passim futura est, etiam iis qui omni praesidio carent: ut libere audeant sese periculis quamlibet manifestis committere.

9. (*Non nocebunt.*) Iam aperte pronunciat homines ipsos, deposita quae ipsis naturaliter insident pravitate, ad aequitatem sponte fore propensos. Loquitur autem de fidelibus qui vere in novam vitam regeniti erunt. Nam etsi in ecclesia electis Dei permixti sunt multi hypocritae iniquitate pleni, sunt tamen Ismaelitis similes quos suo tempore Deus eiiciet. Notandum enim est quod docetur Psalm. 15 (v. 1), et 24 (v. 3), solis iustitiae cultoribus fixam esse sedem in templo Dei, ut illic perpetuo habitent. Ergo ad legitimos ecclesiae cives hoc pertinet, ab omni studio nocendi puros esse. Unde etiam colligimus, singulare esse spiritus Christi donum ut a maleficiis abstineant homines: quia naturaliter semper ad iniurias ultro citroque inferendas eos impellet ambitio, superbia, crudelitas, avaritia. Porro non abs re subiicit propheta, incomparabile hoc bonum ex Dei cognitione fluere, quo et humiliatur omnis caro, et docentur homines eius fidei tutelaeque se addicere, et ad fraternum consensum formantur, ubi eundem sibi esse patrem audiunt. Quamvis enim multi qui nondum renovati sunt Christi spiritu humanitatem prae se ferant, tamen in eis *φιλαυτία* dominari certum est. Est

enim omnibus innata atque ita ingenita, ut comoda sua non aliorum quaerant: ut se ipsos sibi, non aliis natos existiment, vellentque sibi totum orbem, si possent, subicere: quod prudenter consideravit Plato. Hinc fraudes, periuria, furta, rapinae et infinita huiusmodi scelera nascuntur. Nullum igitur aliud remedium domandae huic libidini idoneum est, nisi ut Deum cognoscamus. Videmus autem ut rursus propheta Christi imperium in fide et evangelii doctrina statuatur, ut certe non aliter nos ad se colligit, quam dum illucet mentibus nostris ad manifestandam coelestem vitam: quae nihil aliud est, ipso teste, quam cognoscere unum verum Deum, et quem ille misit, Iesum Christum. Porro scientiae exuberantia tacite cum illo tenui gustu confertur, quem Deus sub lege dedit veteri populo. Nam quum Iudaei detenti fuerint in elementis puerilibus, perfecta lux sapientiae per evangelium nobis in solidum affulsit: sicut etiam a Ieremia (31, 34) praedictum fuerat: Non docebit quisque proximum suum, et vir fratrem suum, ut cognoscant Deum: quia omnes cognoscent me a minimo usque ad maximum. Haec scientiae plenitudo, si animos nostros occupat, omni malitia exinaniet. Admonet etiam hic locus, qualis sit sub papatu ecclesiae, ubi luce doctrinae suffocata, imo propemodum exstincta, summa religio est in bruto stupore torpere. Quod si in nobis statim plena cognitio non est, proficiendum in dies, magisque ac magis progrediendum: atque ita ut fructus ex hac radice emergat. Unde apparet, quam parum in Christi schola maior pars profecerit, quum passim et fraudes et rapinae et iniuriae quaelibet grassentur.

10. (*Et erit in die.*) Iterum redit ad personam Christi: eandemque similitudinem repetit, quam pro initio capitis assumpserat: Radicis scilicet vel surculi ex mutilo trunco prodeuntis, cuius nulla exstabat superficies. Ac futurum praedicat ut gentes, quae prius a Iudaeis abhorrebant, deinceps reverenter ipsorum regem amplectantur. Id autem incredibile omnino videri poterat: nec dubium quin multis saeculis derisa sit promissio, quando talis collectio stante ac florente potius quam exciso regno speranda erat. Verum ita excindi oportuit, ut postea excitaretur: magisque in eo gloria et potentia Dei, quam in florenti rerum statu reluceret. Quis enim humano sensu apprehenderet tantam surculi altitudinem, ut conspicua esset cunctis gentibus, atque ad se verteret omnium oculos? Atqui illum comparat vexillo in sublime extento: idque scimus fuisse impletum evangelii promulgatione: et quidem splendidius quam si volitasset Christus super nubes. Eodem pertinet quod dicit Ioan. 3 (v. 14): Sicut Moses exaltavit serpentem in deserto, ita exaltari oportet filium hominis. Requirit autem

dicitur Christus, dum ad eum confugitur salutis petendae causa, sicuti Deum quaerere passim in scriptura tantundem valet, ac spes omnes in eum suas conferre. Ideo Graeci verterunt ἐλπίσαι, sententiam potius spectantes quam vocem. Quod sequitur continuo post requiem eius esse gloriam, vulgo exponunt de sepulcro Christi, idque per synecdochen: quoniam postea hoc ad mortem quoque transferunt. Et certe Christi sepultura nihil aliud fuit quam accessio mortis: atque hunc sensum esse putant, mortem Christi, quae ignominiosa coram mundo erat, gloriosam et illustrem fore. Sed quum propius omnia expendo, propheta per requiem hoc loco ecclesiam significat: quemadmodum etiam in Psalmis (132, 14): Haec requies mea sempiterna, hic habitabo. Atque ita nomine honorifico piorum coetum exornat, quoniam in iis perpetuum domicilium habere vult. Quum igitur tunc ecclesia probris et ignominiae exposita esset, promittit fore ut in meliorem statum resurgat, et pristinam gloriam recuperet. Hic igitur insigne testimonium habemus, Deum velle perpetuo habitare in ecclesia, tametsi id hominibus non semper conspicuum sit.

11. (*Et erit.*) Quia incredibile erat vaticinium de futura ecclesiae gloria, modum eius restituendae exponit: quod scilicet Deus virtutem manus suae exseret tanquam ad edendum memorabile et rarum facinus. Caeterum ad spem electi populi confirmandam, memoriam praeteritae liberationis revocat in eorum animos, ne dubitent aequae nunc potentem fore Deum ad ipsos redimendos, atque olim experti erant eorum patres in Aegypto. Nam huc spectat particula שָׁנִית, hoc est, secundo vel iterum: ac si dixisset, Nunc etiam Deus ecclesiae suae redemptor erit. Alia etiam ratione confirmat: quia etsi visus fuerat Deus negligere populum suum, nolit tamen privari haereditate sua. Summa est, Deo salutem ecclesiae suae ideo curae futuram, ne iure suo spoliatur. Diserte tamen exprimit Reliquias: quia haec redemptio non nisi ad exiguum semen pertinebat. Denique repetit quod prius dixerat, Quamvis ecclesiam suam dispergat Deus ac dissipet, fieri tamen non posse ut eam prorsus abiiciat: quia ei non minus pretiosa est quam sua cuique haereditas. Porro non solum de Assyriis loquitur, qui captivum populum abduxerant, sed etiam de aliis populis, apud quos dispersi erant Iudaei. Quum enim maior populi pars Babylonem abducta esset, alii in Aegyptum, alii in Aethiopiam, alii in alias regiones fugerunt. Verebantur enim ne sibi eadem servitus, quae aliis, contingeret. Pathros alii Parthiam esse putant, quod magis probabile est: alii Arabiam Petream. Sub nomine Elam comprehendit Medos, Zoedianos, Bactrianos aliosque populos orientales. Sinear ad Chaldaeam pertinet. Per Hamath intelligunt Ciliciam, et alias regiones quae

ad Taurum montem vergunt. Insularum nomine Iudaei omnes regiones transmarinas intelligunt. Nam et Graecia, et Italia, et Hispania ipsis insulae sunt, quod intermedio mari dividantur. Hic videmus prophetam non tantum loqui de liberatione quae contigit sub Zorobabel, sed longius spectare. Nec enim tunc Israelitae ex Aegypto, Aethiopia aliisque regionibus reducti sunt. Itaque haec de babylonica redemptione intelligi non possunt, sed ad regnum Christi referri debent: sub quo per evangelii praedicationem haec liberatio facta est. Praeterea observare convenit, hoc proprium opus Dei non hominum esse. Ait enim, Extendet Dominus manum suam: hoc scilicet coelesti eius potentiae assignans quod hominum virtute effici non poterat. Notandum etiam, ex praeteritis beneficiis Dei, spem in melius semper concipi oportere: ut quoties nobis babylonica et aegyptiaca redemptio in mentem veniunt, aequae potentem Dominum esse statuamus: nec minus hodie nobis adfuturum, ut ecclesiam in pristinam gloriam restituat. Quod semel atque iterum praestitit, tertio etiam et quarto ac saepius praestare potest. Quod reliquias vocat eos quos eripit, discamus non appetendam esse ingentem multitudinem, et contenti simus nostra paucitate: neque exiguo nostrorum numero terreamur. Modo enim abundet iustitia Dei, veram et solidam fiduciaem causam habemus.

12. (*Et levabit signum.*) Hic versiculus explicationem tantum superioris continet. Est autem metaphorica loquutio, cuius tamen duplex potest esse sensus, vel quod signo dato adversarios terreat, ne exitus claudere audeant redeunti populo, vel quod signum dabit miseris exsultibus, ne se ad reditum accingere dubitent. Caeterum adhuc hodie inter nos viget huius doctrinae usus. Quemadmodum enim signum in exercitu tollitur, ut milites coeant, suumque ordinem quisque sequatur et teneat: ita vexillum hic nobis proponitur, ad quod omnes coeamus: evangelium scilicet, quod Dominus inter gentes extulit, in quo nobis Christus praedicatur. Unde colligendum est, nos non posse congregari in Domino, nisi ad hoc signum conveniamus et consentiamus fide. Nec enim aliter nos pro ovibus suis agnoscit, quam si ex dissipatione collecti sub hoc signo in eundem coetum coalescamus: quemadmodum dicit (Ioh. 10, 27), Oves meae vocem meam audiunt et sequuntur me. In verbo congregandi repetitio est: ostendit enim quam efficax futura sit Dei vocatio, quia simul ac nutu ostenderit sibi ita placere, populum restituet. Dispersionis nomen collectivum est: intelligit enim Iudaeos huc atque illuc dispersos. Atque alludere videtur, ut saepe alias solet, ad similem locum Mosis, ubi Dominus promittit se populum, etiamsi in extremas orbis terrae partes atque in quatuor cardines dis-

persus fuerit, collecturum (Deut. 30, 3. 4). Hoc autem auspiciis Christi factum est. Eodem etiam duce speranda est hodie miserae et dissipatae ecclesiae instauratio. Nec enim alia spes est colligendarum reliquiarum, quam si electi ad hoc signum respexerint. Sunt igitur saepius commemorandae istae promissiones, ut iis innixi animos nostros magis ac magis obfirmemus.

13. (*Et discedet.*) Hic promittit tantam fore ecclesiae pacem, ut neque intestinis dissidiis se amplius conficiant Israelitae et Iudaei, nec quidquam molestiae ab hostibus suis patiantur: neque odio aut invidiae obnoxii sint, sicuti prius erant. Non quod defuturi sint improbi: sed Dominus illos tandem excindet atque perdet. Praecipue tamen notandum est quod de sedandis domesticis similitudinibus adiungit, ut sibi posthac molesti non sint Abrahae filii, sed in eadem religione et puro Dei metu consentiant. Foedum enim et detestabile spectaculum fuerat, quod tamdiu inter se exercuerant hostiles inimicitias. Nec abs re ostenditur fons discordiarum, aemulatio scilicet: quia factum est ut se ipsos lace-raverint posterius Abrahae, dum inter se de gloria contendunt tribus Iuda et Ephraim. Et hac furiali face semper accensa fuerunt in mundo bella, dum singulis grave est cedere. In summa, Dominus hic externam et internam pacem promittit, quod maximum atque imprimis optandum beneficium est. Obiciet vero quispiam, hoc nunquam fuisse impletum, imo prorsus contraria evenisse. Nam simul atque evangelium exortum est, varia bella, tumultus et persecutiones horrendae sequutae sunt, totusque fere orbis commotus et concussus est. Intus vero quam pacem obtinuit ecclesia? Satan inter ipsos Christianos suis zizaniis horribiles turbas concitavit, ut nulli fuerint infensiores et perniciosiores hostes, quam qui in ipsis ecclesiae intestinis fuerunt educati. Respondeo, prophetam hic universum Christi regnum, non unam aetatem aut saeculum duntaxat aliquod complecti. Hic enim regni Christi primitias tantum gustamus: deinde ita hostibus internis et externis vexatur ecclesia, ut nihilominus eam Dominus tueatur et conservet, omnibusque hostibus praevaleat. Ad haec proprie veris et legitimis Abrahae filiis convenit hoc vaticinium, quos Dominus cruce et exsilio purgatos oblivisci coegit ambitionis et invidiae: sicuti inter omnes qui mansuefacti sunt in Christi schola cessat gloriae cupiditas. Ita iam aliqua ex parte praestitum est, et quotidie praestatur quod hic promittit Isaia. Sed pergendum est in istis exercitiis, et assidue intus et foris pugnandum, donec consequamur aeternam illam pacem qua beati in regno Dei perfruemur.

14. (*Et involabunt.*) Significat Dominum alia etiam ratione adfuturum populo suo: nempe ut praevaleat adversus hostes, eosque in potestatem

suam redigat. Quemadmodum enim de securitate ecclesiae loquutus est, ita nunc declarat eam hostibus superiorem fore. Commemorat autem eas gentes quibuscum Iudaei assidue bellum gerebant. Nam hinc Philistaei, illinc Ammonitae et Moabitae, quibuscum necessitudinis et cognationis iure erant coniuncti, ipsos subinde infestis armis adoriebantur. Hinc etiam Idumaei, quos sanguinis coniunctio non fraenabat, quominus acerrimi essent hostes. Originem enim ducebant ab Esau fratre Iacob: cuius recordatione debuerant ab inimicitias et odio absterri. Itaque promittit Dominus fore, ut ecclesia, etsi non omnino careat hostibus, eos tamen ferendo vincat tandem, ac superior emergat. Extensio vero manuum imperium significat, quod ecclesia obtinebat adversus hostes. Nam et manus nomine potestatem intelligi vulgare est, et manum extendere Hebraei dicunt pro sibi subicere hoc vel illud. Ita Psalm. 89 (v. 26). Ponam in mari manum eius, et in fluminibus dexteram eius. Ergo emissio manus est libera dominandi facultas. E diverso quoque obsequium subiungit, quod ei hostes praestabunt. Iudaei, qui terrenum Christi regnum somniant, haec omnia carnali sensu interpretantur, atque ad externam nescio quam potestatem trahunt: quum debeant potius ex regni Christi natura aestimari. Apparuit quidem vaticinii huius effectus aliqua ex parte, dum Iudaeos ab exsilio reversos, Deus omnibus vicinis populis invitis ac repugnantibus in mediocrem fortunam rursus evehit: sed fidelibus speranda fuit augustior victoria, quam adepti demum sunt praedicato evangelio. Etsi enim sub cruce assidue militandum nobis est, tamen vincimus hostes, quum e tyrannide diaboli et impiorum erepti, in libertatem a Christo vindicamur, ut subacta carne et prostratis cupiditatibus ipsi vivamus: atque in patientia possideamus animas nostras, moderate et aequo animo ferentes quidquid accidit. Atque etiam in caput hostium congerimus carbones, sicque victoriam de iis obtemus, quorum iniuriis et probris videmur obnoxii.

15. (*Et exterminabit.*) Hoc versu nihil aliud significat, quam Dominum mirabili sua potentia viam patefacturum populo suo, quae ante praeclusa videbatur. Loquitur autem figurate: linguam enim vocat sinum maris: quod quum mare in continentem penetrans partem aliquam occupat, linguae sese exserentis formam prae se ferat. Aegyptium ergo mare intelligit, atque adeo ipsam Aegyptum, ut etiam postea apertius declarat. Sed mare et fluvios potissimum nominat, quod iis muniantur regiones et claudantur omnes exitus.

(*Super fluvium.*) Nilum haud dubie intelligit, qui totam Aegyptum irrigans et multis partibus scindens, abrumpere iter populi in patriam rede-

untis poterat. 𐤒𐤓 pro vento hic accipi mihi dubium non est: tametsi adiunctum sit Domini: etenim venti omnes Domini sunt, quum eos pro arbitrio moderetur et regat: et peculiariter ita vocatur vehementior turbo miraculo excitatus. Alludit autem ad priorem populi redemptionem, qua ex Aegypto eductus est. Quum enim Dominus ei viam patefacere vellet, ventorum impetu et vi mare siccavit. Non erat quidem necessarium Domino ventorum adiumentum: per se enim hoc efficere poterat. Sed dum externis mediis utitur, primum inde discimus creaturas omnes ad obsequium ei praestandum esse paratas. Quamvis enim naturalem cursum habeant, sunt tamen in manu ipsius, ut quo volet earum vim atque impetum convertat. Verbi gratia, quum exoritur ventus, habet initium a causa naturali: habent et singuli venti suas proprietates. Auster enim humidus est, Aquilo frigidus: atque similes omnino sunt effectus qui ab iis manant. Humida enim corpora reddentur ab Austro, ab Aquilone sicca. Supra has naturales causas Dominus insignibus miraculis ostendit se imperium maius obtinere, ut non dominetur natura, id est, illa rerum series quam profani homines imaginantur, sed ipse solus. Deinde ostendit se, quum libet, naturam rerum et ordinem mutare, ut solus earum Dominus agnoscatur, quia talis conversio magis imperium eius et dominationem declarat. Proinde Isaias non simpliciter ventum, sed Domini dixit: ne fortuito ipsum ferri aut agitari, sed Domini manu dirigi intelligamus.

(*Et percutiet eum in septem rivos.*) Alii torrentes vertunt, atque exponunt, Dividet Nilum in septem partes. Quae expositio, tametsi recepta est ab omnibus, mihi tamen probari non potest. Atque mihi videntur oblivione potius quam ignorantia lapsi hic esse docti alioqui homines, et in lectione veterum scriptorum exercitati. Nam satis notum est ex historiis, septem Nili praecipua esse ostia. Alia enim, quod nominibus careant, minime celebrantur: ideoque ora falsa vocata sunt. Quot igitur ora seu brachia habet, totidem rivos seu fluvios efficere videtur, quae totidem fuissent ad remorandum iter obstacula. Eos autem nominatim addit propheta propter fluvii celebritatem. Praeterea quum profundus esset fluvius, eum se siccaturum dicit, ut calceos detrahare minime opus sit ad ipsum trans-eundum: quod tamen vel pauca aqua restante necessarium foret. Itaque propheta sub his figuris nihil aliud intelligit, quam nihil impedimento fore Deo, quum suos e captivitate eripere velit. Historiam vero prioris redemptionis attingit, ut intelligant idem futurum, quod antea experti fuerant. Ideoque velut in rem praesentem ipsos adducere voluit: quoniam rationes huius liberationis non patebant. Nec enim haec promissio simpliciter an-

nunciata animos eorum ita penetrare potuisset quam proposito hoc insigni exemplo.

16. (*Et erit semita.*) Hic versiculus nihil continet novi, sed superiorem declarat: populum scilicet eandem Domini potestatem sensurum in redemptione babylonica, quam in aegyptiaca senserat. Viam enim per maria, per invias solitudines, per Iordanem patefecerat: ita inopinata et incredibili ratione rursus exitum suis patefacturum dicit Isaias. Quod igitur semel praestitum est a Domino, etiam in posterum expectemus: atque in eum usum veteres historias meditemur. Hoc etiam conferri debet in ultimam ecclesiae redemptionem, qua omnes una ex miseriis et aerumnis omnibus eripiemur: ut quamvis incredibilia videantur quae traduntur de resurrectione et immortalis vita, neque ratio nobis pateat, facilem tamen Domino viam esse intelligamus.

CAPUT XII.

1. *Et dices in die illo: Cantabo tibi Iehova. Tametsi iratus es mihi, aversus est furor tuus, et consolatus es me.*¹⁾ 2. *Ecce Deus salus mea: confidam, et non pavebo. Quoniam fortitudo mea, et canticum Deus Iehova, factusque est*²⁾ *mihi in salutem.* 3. *Haurietis aquas cum gaudio, de fontibus salvatoris.*³⁾ 4. *Et dicetis in die illa: Canite Iehovae, invocate nomen eius, celebrate in populis opera eius: commemorate, quia nomen eius exaltatum est.* 5. *Psallite Iehovae, quoniam magnifica gessit: et hoc vulgatum est per totam terram.* 6. *Iubila et canta habitatrix Sion: quia magnus in medio tui sanctus Israel.*

IN CAPUT XII.

1. (*Dices.*) Nunc pios omnes ad gratiarum actionem hortatur Isaias: tametsi exhortatio huc etiam pertineat, ut plus fidei obtineat promissio. Eam enim ista exhortatione obsignat, ut certam esse statuatur, nec se vana spe lactari existiment, quum iam dictetur, et quasi in os ingeratur gratiarum actio: quod non fieret, nisi vera et solida constaret materia. Simul admonet quem in finem Dominus beneficiat ecclesiae suae: nempe ut celebretur nominis eius memoria: non quod indigeat nostra laude, sed hoc nobis ipsis utile est. Et considerandus honor quo nos afficit, dum ad celebrandam et propagandam nominis eius gloriam opera nostra uti dignatur, tametsi inutiles omnino et nihili

¹⁾ 1551: avertetur . . . consolaberis. ²⁾ vel erit. ³⁾ vel salutis.

simus. Universum vero populum quasi hominem unum alloquitur, quoniam ita coniunctos esse oportebat, ut unum essent. Ac nos eodem exemplo simul coniunctos esse oportet, ut sit anima una et os unum, si nostras preces et gratiarum actiones Deo acceptas esse cupimus.

(*Tametsi iratus es.*) Summa cantici, quod Deus, tametsi iure infensus esset populo suo, modica tamen correctione contentus se exorabilem praeberit. Quia particula ׀ saepius causalis est, quidam vertunt, Celebrabo te Iehova, quia mihi iratus redieris tamen statim in gratiam. Sed quia interdum adversative capitur, sequutus sum quod praesenti loco putavi melius congruere. Reatum igitur primum agnoscunt fideles, deinde adscribunt misericordiae Dei, quod ex miseriis levati fuerint. Quia verba sunt futuri temporis, tolerabilis etiam esset hic sensus, Non obstat temporalis castigatio, quominus mei tandem miserearis, laetitiaeque et consolationis materiam praebeas. Utrumvis eligas, haec sententia diligenter notanda est. Nam simul ac sensus irae Dei occupat animos nostros ad desperationem nos sollicitat: et nisi mature obviam eatur, facile nos obrueret. Satan quoque nos modis omnibus tentat, omnesque machinas admovet, ut animum despondere cogat. Nos igitur hac doctrina armari oportet: ut quamvis sentiamus iram Domini, brevem fore ipsam sciamus, ac statim adfore consolationem, ubi nos castigaverit. Caeterum malis levati revocemus in memoriam, finem impositum esse poenis: non quia persolverimus Dei iudicio quod eramus meriti, sed quia pro paterno suo amore infirmitati nostrae parcat. Haec autem confessio proprie ad pios et electos pertinet. Quamvis enim eadem esse videantur piorum et impiorum plagae, tamen longe diversa conditio est. Perpetua est enim ira Domini adversus impios, et plagae quibus feriuntur, praeludia sunt exitii sempiterni: nulla iis allevatio aut consolatio promittitur. Pii vero brevem esse iram Dei sentiunt, animosque suos spe et fiducia sustentant: quia Deum sibi propitium fore sciunt, qui poenas se de eorum peccatis sumere testatus est non alium in finem, nisi ut ad resipiscentiam erudiat, ne una cum mundo pereant.

2. (*Ecce Deus.*) Quanquam in mediis afflictionibus nos fide salutem Dei apprehendere convenit, hic tamen de experimentalis notitia loquitur Isaias: quia canticum laetitiae dicitur, ubi Deus externis signis se ecclesiae placatum ostendit. Atque huc spectat particula הנה: quia nunc serena Dei facies, quae ad tempus fuerat abscondita, refulget, ut quasi digito eam monstrare queant. Quoniam ergo horrorem in poenis concipimus, nec fieri potest quin mentes nostras obnubilent peccata, ac si aliena vel remota esset nobis Dei salus, describitur hic affectus mutatio, ubi nobiscum Deus redit in gra-

tiam. Praecipue vero ad Christi adventum, quo propius exhibita fuit salus Dei, vaticinium hoc extenditur. Subiicit postea, ubi certo statumimus repositam esse nobis in Deo salutem, hoc firmum esse fundamentum plenae fiducia, et optimum remedium sedandis timoribus. Alioqui enim trepidare nos atque anxio et inquieto animo esse, et misere agitari necesse erit. Hinc colligimus ex fide manare fiduciam, velut effectum a sua causa. Fide enim salutem nobis in Deo repositam esse percipimus: ex ea consequitur tranquillitas et pacatus animi status. Ubi vero deest fides, nulla conscientiae tranquillitas esse potest. Sciamus ergo nos tunc demum in fide profecisse, quum hac fiducia, qualem describit propheta, praediti fuerimus. Praeterea haec fiducia sic palmam obtinere debet in cordibus nostris, ut metu et horrore omni superior sit. Non quod motu et agitatione omni exempti simus: sed quod victrix tandem securitas emerget. Tenendum tamen est quod dixi, prophetam hic de alacritate disserere quam Deo propitio recipiunt fideles, qui sub mole tentationum prius fere demersi fuerant.

(*Quoniam fortitudo.*) Clarius et magis specialiter exprimit canendi materiam fore fidelibus, quia experti fuerint se fortes fuisse in Deo suo: ut certe redemptio illustre fuit virtutis Dei specimen. Iam quum non unius diei beneficium praedicet Isaias, sed quod prosequi statuerat Deus usque ad Christi adventum, sequitur non alios vere et ex animo Dei laudes canere, nisi qui suae imbecillitatis conscii, precario fortitudinem ab uno Deo petunt. Nec vero pars aut subsidium virtutis nostrae hic vocatur, sed virtus nostra in solidum: quia tantum valemus, quantum nobis virium administrat. Hac ratione vocatur canticum piorum, quia in hunc finem tam liberaliter tractantur, ut se in officio gratitudinis exerceant. Unde colligimus principium gaudii oriri ex Dei favore: finem vero esse sacrificium laudis. Sic quidem ad patientiam compositos esse decet piorum animos, ut Deum benedicere non desinant: laeto tamen et prospero statu os illis aperitur, ut plenis buccis resonent Dei beneficia. Quia vero impii contempto Deo exsultant, et sopitis conscientiiis brutum in morem se ingurgitant ebria laetitia, nec ad Deum laudandum se unquam ex-
pergefaciunt, merito eorum gaudium maledicit Christus: Vae qui ridetis, quia lugebitis: gaudium vestrum vertetur in moerorem, et risus in stridorem dentium. In clausula versus, si praeteritum verbi tempus retinere placeat, sensus erit: Hilariter cantare fideles, quia divinitus servati sint. In futuro tamen ipse sensus optime quadrabit, nempe Deum non semel tantum saluti fuisse suis, sed usque in finem fore: quia in praesenti beneficio subsistere non debent fideles, sed spem suam ad continuum gratiae cursum extendere.

3. (*Haurietis.*) Confirmat hoc versu quod iam antea attigimus: nempe, hoc caput esse quasi sigillum ad confirmandam promissionem, quam de populi redemptione dedit. Ac si diceret: Sic vobis exposita est Domini salus, ac si fons perennis decurreret, ex quo abunde aquas haurire possitis. Quae similitudo valde concinna est: nam in hac vita nihil magis aqua necessarium est, ut nullius rei molestior sit penuria minusve tolerabilis quam aquae. Ita per synecdochē exprimit ex mera Dei liberalitate nobis fluere quidquid ad sustinendam vitam pertinet. Ac quoniam omnis boni vacui sumus ac steriles, non abs re fonti misericordiam Dei comparat, qui siticulosos et aridos satiet, aestu confectos refrigeret, lassitudine oppressos recreet.

(*Salvatoris.*) Hoc nomen melius huic loco quadrat, quam Dei. Quia enim plus consolationis affert quum intelligimus nobis esse autorem salutis. Ideoque circumstantiae loci hoc epithetum scite aptavit propheta. Iam si promissio haec complectitur totum Christi regnum, ipsam in usum nostrum perpetuo accommodare debemus. Sciamus ergo propositam nobis esse bonitatem Dei, ut ea satiemur. Debemus enim esse instar terrae aridae et siticulosae, quemadmodum inquit Psaltes, ut aquas Domini appetamus (Psalm. 143, 6). Admiranda vero et incredibilis est ista Dei bonitas, quod nos desiderio frustra ardere non patitur: sed fontem offert unde abunde haurire licet. Porro fons iste Christus est, in quo nobis omnia Dei bona communicantur: nam de plenitudine eius, ut inquit Ioannes (1, 16), haurimus omnes. Superest igitur ut, simul ac nos urget nostra inopia, ad eum recta properemus.

4. (*Et dicetis.*) Non tantum singulos iam hortatur ut laudem canant Deo et gratias agant, sed ut stimulent alios ad idem faciendum. Quemadmodum enim prius dixerat, Ibunt populi multi, et dicent, Venite, ascendamus in montem Domini, mutua scilicet cohortatione sese incitantes ad purum Dei cultum amplectendum: ita postquam singulos Deo gratos esse iussit, nunc etiam praescribit ut ad gratias agendas sese mutuo incitent. Dicendum autem significat non uni, sed omnibus: neque aliquo tempore, sed tota vita. Iam quo modo rite celebretur Dei nomen breviter definit, invocare ipsum iubens, ne alibi gloriemur. Unde etiam scriptura saepe invocationis nomine totum cultum *συνεχόμενος* designat. Sic enim nos fiduciam nostram in Deo locatam esse ostendimus: quod etiam a nobis potissimum requirit. Hic similiter arbitror, ut totum Dei cultum comprehendat propheta, invocationem cum laudibus coniungi.

(*Nota facite.*) Tam praeclarum huius liberationis opus fore significat, ut non in angulo aliquo latere, sed evulgari per orbem universum debeat. Voluit

quidem Iudaeis primum innotescere, sed deinde manare ad cunctos mortales. Atque haec exhortatio qua suam gratitudinem testati sunt Iudaei veluti praeludium fuit evangelicae praedicationis, quae deinde sequuta est suo ordine. Nam sicuti apud Medos et Persas aliasque vicinas gentes celebrarunt Iudaei gratiam sibi praestitam, ita exhibito Christo praecones esse oportuit, qui Dei nomen per omnes mundi plagas buccinant. Hinc apparet qualis vigere debeat affectus in omnibus piis: nempe ut Dei bonitas omnibus palam fiat, quo omnes ad eundem Dei cultum accedant. Tunc vero potissimum nos hoc studio accendi oportet, postquam e gravi aliquo periculo, maxime vero a tyrannide diaboli et morte aeterna liberati sumus.

5. (*Psallite Iehovae.*) Pergit in sua exhortatione, ostendens ex quo affectu haec gratiarum actio proficisci debeat. Docet enim hoc esse officii nostri, ut ubique gentium bonitatem Dei publicemus. Nec vero hortandi et praemittendi sunt alii, ut interim desideamus otiosi, sed exemplo praeire alios convenit: quia nihil magis praeposterum est, quam ignavos et desides cerni qui ad Deum laudandum reliquos animant. Porro Deum magnifice egisse praedicans, significat amplam esse materiam canendi. Nec enim de nihilo laudes suas celebrari vult Dominus: sed argumentum amplissimum atque uberimum praebet, quum populum liberat e durissima servitute. Diximus autem hoc canticum non restringi ad breve tempus, sed potius ad totum Christi regnum extendi. Itaque opus hoc vere magnificum est, quod Deus filium suum misit, quo nos sibi reconciliaret, ac destrueret imperium mortis et diaboli. Si igitur opus liberationis nostri reputamus ut decet, amplissimam laudandi Dei materiam habebimus. Ultimo membro, ubi hoc dicit vulgatum esse, attingit vocationem gentium, et confirmat quod iam dictum est, tale opus esse, quod in angulo latere non debeat, sed ubique publicari.

6. (*Iubila.*) Rursus hortatur pios, ut in Domino gaudeant, simul admonens quale sit verum gaudium, et in quo fundatum sit. Nec enim nobis alia est beatitudo, quam habere Deum residentem in medio nostri: nam alioqui misera et infelix est vita nostra, tametsi aliis bonis opibusque omnis generis affluamus. Iam si cor nostrum adhaeret thesauro nostro, sensus omnes nostros ad se rapiet haec felicitas. *Sanctum* vocat, ut sciamus qualem se nobis praestare velit, dum habitat nobiscum: nempe ut non solum maiestas eius reverentiam sibi conciliet, quia simul nos obrueret terrore, sed ut nos peculiari cura dignetur, quanquam a reliquo mundo separatos. *Sanctum* enim ab effectu vocat: quia nos ad se colligens et salvos praestans sua gratia, quasi in peculium sibi sanctificat. Quare si nobiscum est Deus, perfundet nos inaeestimabili gaudio sensus

eius praesentiae. Unde sequitur, eo absente moerori et tristitiae nos manere addictos. Ac iubiliandique canendique verbis significat, quum Deus suam potentiam attollit in medio nostri, non vulgaris gaudii offerri nobis causam. Caeterum incolas Sion nominatim compellans, non omnes tanti boni capaces esse admonet: simulque tacite hortatur ad unitatem fidei colendam, ut coniuncti ecclesiae beato hoc gaudio perfruamur.

CAPUT XIII.

1. *Onus Babylonis, quod vidit Isaias, filius Amoz.* 2. *Super montem excelsum levate signum: attollite vocem ad eos: agitate manum, ut ingrediantur portas munificorum.* 3. *Ego praecepi sanctificatis meis: adeoque vocavi fortes meos ad iram meam, laetantes gloria mea.* 4. *Vox multitudinis in montibus instar populi multi. Vox sonitus regnorum, gentium congregatarum: Iehova exercituum recenset exercitum belli.* 5. *Venientes e terra longinqua, ab extremo coelorum, Iehova et vasa furoris eius, ad vastandam universam terram.* 6. *Uulate, quoniam propinquus est dies Iehovae: quasi vastitas a robusto¹⁾ venit.* 7. *Propterea omnes manus dissolvuntur et omne cor hominis liquefit.* 8. *Et terrebuntur: angustiae et dolores apprehendent: instar parturientis dolebunt: quisque ad proximum suum obstupescet: facies flammaram, facies eorum.* 9. *Ecce dies Iehovae venit saevus, et indignatio, et aestus irae, ut redigat terram in solitudinem, et sceleratos eius deleat ex ea.* 10. *Itaque stellae coelorum et sidera non expandent lumen suum: obtenebratus erit sol in egressu suo, et luna non emittit fulgorem suum.* 11. *Et visitabo super orbem malitiam, et super impios iniquitatem eorum: et cessare faciam arrogantiam superbiorum, et altitudinem tyrannorum deiiciam.* 12. *Pretiosiore reddam mortalem²⁾ auro puro et hominem massa auri ex Ophir.* 13. *Propterea concutiam coelos, et movebitur terra loco suo, in indignatione Iehovae exercituum, et in die aestus irae eius.* 14. *Eritque quasi damula impulsus, et ovis quam nemo colligit: quisque ad populum suum respiciet, et quisque ad terram suam confugiet.* 15. *Quisquis deprehensus fuerit confodietur, et omnis aggregatus cadet in gladio.* 16. *Parvuli eorum allidentur coram ipsis, diripientur domus ipsorum, et uxores eorum violabuntur.* 17. *Ecce, ego contra vos suscito Medos, qui de argento non cogitabunt, nec aurum ipsum appetent.* 18. *Et arcubus pueros allident, fructus ventris non miserebuntur, nec parcat filiis oculus eorum.* 19. *Et*

erit Babel, decor regnorum et ornamentum splendoris Chaldaeorum, instar subversionis Dei in Sodoma et Gomorrha. 20. *Nunquam amplius sedebit, neque habitabit in generationem et generationem: neque figet illic tabernaculum Arabs, neque pastores illic accubare facient gregem.* 21. *Sed ibi cubabunt Zim, et domus eorum implebunt Ohim: illic habitabunt filiae struthionis, et illic Satyri saltabunt.* 22. *Et clamabunt Im in magnificis aedibus eorum, et dracones in palatiis voluptuosis. Ac tempus quidem eius prope est, neque protrahentur dies eius.*

IN CAPUT XIII.

1. (*Onus Babylonis.*) Hinc usque ad vigesimum quartum caput, propheta vaticinatur quam dirae et horrendae clades gentibus et regionibus imminere: quae Iudaeis vel propter viciniam, vel propter commercia et foedera notiores erant: idque facit non sine gravibus de causis. Dum enim accidunt variae mutationes, alii Deum ludere in rebus humanis, alii caeco fortunae impetu omnia versari existimant, ut satis testantur profanae historiae: pauci admodum haec Dei consilio statui regique intelligunt. Nihil enim difficilius persuadetur hominibus, quam Dei providentia mundum hunc gubernari. Multi quidem verbis hoc fatentur, sed paucissimi id animo vere infixum habent. Conturbamur vel ad minimam mutationem, atque horrescimus: inquirimus causas, ac si ab hominum arbitrio id penderet. Quid igitur fiet ubi universae concutitur orbis, sicut variis in locis rerum facies invertitur, ut omnia videantur ruitura? Proinde utilissimum fuit, Isaiam et alios prophetas concionari de eiusmodi cladibus, ut omnes non nisi arcano et mirabili Dei consilio eas accidere intelligerent. Nam si nullum de iis vaticinium edidissent, tanta rerum permixtio animos piorum turbare et labefactare poterat: sed quum longe antea scirent id futurum, in ipso eventu speculum divinae providentiae habebant. Capta enim Babylone, quod ex ore prophetae pridem didicerant, non frustra nec temere fuisse praedictum usus ipse et experientia docuit. Sed fuit et alia causa, cur Dominus Babylonis et aliorum excidium praedici iuberet. Nec enim Babyloniis aliisve populis haec vaticinia profuerunt, nec ad eos haec scripta pervenerunt: sed hoc solatio lenire voluit piorum tristitiam, ne deficerent animis, ac si deterior esset sua conditio quam gentium: quod merito in mentem venire poterat si alios vidissent impune effugere Dei manum. Nam si integra stetisset monarchia Babylonis, non modo existimassent Iudaei frustra se Deum coluisse, et inane esse eius foedus quod cum Abraham percusserat, quum exteris et impiis melius esset quam electo populo: sed obrepere poterat

¹⁾ vel a vastatore. ²⁾ 1551: virum.

peior suspicio, favere Deum ipsum sceleratis latro-
nibus, qui rapinis et seditionibus dediti ius et fas
omne spernebant. Certe statim cogitassent aut
Deum negligere suos, aut subvenire illis non posse,
aut caeco fortunae impetu omnia versari. Ne ergo
deficient animis ac frangantur, huius vaticinii con-
solatione occurrit propheta, Babylonios quoque
poenas daturus ostendens. Ad haec eos admonuit
comparatio, quam gravis ipsos maneret vindicta,
quam scientes et volentes sibi accersiverant. Nam
si incredulis et profanis gentibus, quae in tenebris
erraverant, tam graviter minatur Deus, quanto
rigidior futura est eius severitas erga rebellem
populum, qui data opera peccavit? Servus enim
sciens voluntatem domini sui, et non faciens, merito
durius vapulat. Deus ergo caecis denuncians tam
atroces poenas, Iudaeis, qui in lege educati fuerant,
tanquam in speculo proposuit quid essent meriti.
Praecipuus tamen Isaiae scopus erit in his vaticiniis,
Iudaeis ostendere quam cara Deo et pretiosa esset
eorum salus, quum viderent causam suam ab eo
suscipi, et vindicari illatas sibi iniurias. Primo
autem loco de futura vastatione et excidio regni
iudaici et israelitici loquutus est: quia necesse est
iudicium incipere a domo Dei. Peculiarem enim
solicitudinem de suis gerit Dominus, eorumque
imprimis rationem habet. Proinde quoties haec
vaticinia legimus, discamus ea in usum nostrum
accommodare. Dominus quidem hodie non prae-
dicit in specie quaecunque regnis et populis even-
tura sunt: nec tamen eam, quam suscepit mundi
administrationem, resignavit. Quoties ergo urbium
excidia, gentium aerumnas, et regnorum conver-
siones conspiciamus, veniant illa nobis in mentem
ut humilemur sub Dei flagellis, discamus alieno
malo sapere, tristitiaque nostrae mitigationem
petamus.

(*Onus.*) De vocabulo Oneris, quod frequenter
occurrit, sic breviter habendum est: Familiare fuisse
Dei prophetis, quoties aliquid adversum denunciare
volebant: ut sciret populus nihil accidere adversi,
quod non Dominus ipse velut onus hominum hu-
meris imponeret. Quia autem improbitas et per-
vicacia populi cogebat prophetas assidue de flagellis
Dei concionari, hinc factum est, ut vulgari dicterio
prophetias omnes notarent oneris appellatione:
quemadmodum ex Ieremia constat, cap. 23 (v. 36),
ubi Dominus graviter excandescit, quod hoc ludib-
rio non infame tantum, sed odiosum quoque ver-
bum suum redderent. Porro haec vox piis indicat,
clades omnes atque aerumnas iniungi Domino,
ut quisque peccati sui poenam sustineat. Ac diserte
exprimit visionem coelesti sibi fuisse testatum quod
dicturus est, ut haec autoritas praevaleret contra
omnes carnis sensus. Erat enim creditu difficile,
tam florentem monarchiam tantisque opibus in-

structam posse ullo modo everti. Ergo quum oculos
perstringeret tantae potentiae intuitus, inde eos
propheta ad fidem coelestis oraculi revocat, ut Dei
iudicium, quod comprehendere non poterant proprio
iudicio, fide expectent.

2. (*Super montem.*) In montis nomine est
metaphora: quia de Babylone sermo est, quam sci-
mus in planitie fuisse sitam, sed summi imperii
respectu, quasi arcem quae emineat supra cunctas
gentes, eam in sublimi statuit. Nisi forte magis
placeat nomen montis indefinite accipere: ac si
diceret, Signo dato fore magnum concursum ex
terris procul remotis, quia longe lateque conspectum
omnes ad se rapiet. Et certe hic sensus mihi prob-
abilior videtur: sed volui priore loco referre quod
communiter receptum erat. Ridiculum tamen vi-
deri posset, quod hic creaturis tanquam sibi sub-
iectis imperat propheta, nisi esset instructus a Deo
eiusque autoritate munitus. Hic enim homo pri-
vatus imperat Medis et Persis, convocat exercitus,
vexillum efferri iubet, classico emittit ad proelium.
Est igitur hic consideranda Dei maiestas, cuius
nomine loquebatur: atque etiam vis et efficacia,
quae semper verbo coniuncta est. Atque apud pro-
phetas passim occurrunt istae loquendi formae, ut
quasi in re praesenti nobis liqueat, nihil Deum
minari per servos suos, quin statim parata sit
exsequutio. Poterat certe Isaia simplici et nudis
verbis denunciare: Venient Persae et Medi, et
prorumpent in portas Babylonis, quamlibet egregie
munita sit. Sed multo plus vehementiae habent
exclamationes istae, ubi non modo fecialis personam
induens bellum indicit, sed pro summo imperio
mandat, ut Medi et Persae non secus ac conductitii
milites conveniant. Neque enim tantum docet eos
ad Dei nutum praesto adfore, quia arcano eius in-
stinctu moventur: sed quia ad cladem Babylonis
testandam divinitus missus est, effectum rei in-
credibilis voci suae vendicat. Summa est, ubi Deus
loquutus est de eventu, non esse ambigendum.
Notatu etiam dignum est, quod suppressis nominibus
designat Persas ac Medos: quia magis emphatica
est ista denunciatio, ubi tanquam digito eos de-
monstrat: sicuti quum dicimus, Hic et iste. Atque
hoc valet ad certitudinem prophetiae, quum res
adeo remotas tanquam praesentes ostendit. Quum
dicit: Agitate manum, et ingredientur, intelligit
simul ac Dei mandato sese accingent Persae et
Medi, planam et facilem illis viam fore per omnia
obstacula. Quanquam autem Hebraei הריבם hoc
est, liberales et munificos vocant principes, unde
etiam illud Christi dictum apud Lucam (22, 25),
ἐπερχέται καλοῦνται: videtur tamen propheta notare
potentiae splendorem qua Babylonii gloriabantur.
Erant enim prae aliis instructi copiis et bellico
apparatu, ut credibile non esset eos unquam ex-

pugnari posse. At propheta nihil obstaturum denunciat quominus via et aditus hostibus a Deo patefiat.

3. (*Ego praecepi.*) Hic propheta Dominum loquentem iussaque sua declarantem introducit. Sanctificatos vocat Medos et Persas, id est, praeparatos a se. Verbum enim קָרַשׁ varie sumitur: quia aliquando refertur ad spiritum regenerationis, quod electis Dei peculiare est. Interdum vero optare, seu praeparare significat: atque haec significatio melius huic loco convenit. Quoscumque vero creat Dominus, eos simul ad certum usum destinat. Nec enim temere proicit homines in terram, ut quocunque libuerit sese conferant: sed omnes arcano consilio suo gubernat: atque reproborum impetus regit ac moderatur: ut quocunque voluerit ipsos impellat, fraenet etiam ac cohibeat, quum et ita visum est. Itaque sanctificatos vocat, sepositos ac paratos ad operam sibi praestandam: tametsi hoc ipsis minime propositum sit. Unde et occulto Dei iudicio adscribere docemur turbulentos omnes motus. Et mira consolatio affertur: quia tametsi omnia moliantur impii, nihil tamen efficient quam quod Dominus decreverit. Quod addit continuo post, se vocasse, plus est quam praecipere, quod primo loco posuerat. Significat enim ipsos non tantum Dei nutu, sed etiam expressa voce excitatum iri: ac si aliquem ad me vocarem, qui statim sequeretur. Babylonem igitur a Medis et Persis destructum iri denunciat: non secus ac si Deo vocanti morem gererent. Nam etsi eos impulit sua ambitio, superbia et crudelitas ad pugnandum, Deus tamen nescientes ad exsequendum suum iudicium direxit.

4. (*Vox multitudinis.*) Subiicit magis vivam hypotyposin, id est, descriptionem, qua rem velut ante oculos proponat. Nec enim satis est prophetis loqui, nisi etiam res ipsas aperte depingant. Verba enim simpliciter ac vulgari more enunciata non ita afficiunt, neque animos percellunt ut istae figurae, quibus viva rerum imago effingitur. Ac si diceret: Nunc quidem loquentem hominem auditis: scitote vero tantam huius vocis efficaciam fore, ut eius sono concitentur gentes, tumultuentur populi, magnaue frequentia perstrepanit ac fremant ad exitum Babylonis inferendum. Hoc igitur praeconium etiam me mortuo ita vigeat, ac si iam id quod vobis nuncio cerneretis. Proinde hac in re quanta sit verbi efficacia perspicimus, cui omnes creaturae et coelestes et terrena parent. Eoque nos magis in hac doctrina confirmari decet, quod nihil non evenierit eorum quae multis antea saeculis praedicta erant. Ideo in fine versus asserit Dei auspiciis cogi diversas gentes: et quamvis illis nihil minus sit propositum, quam poenas ab eo iniunctas exsequi, nihil tamen nisi ex eius praescripto agere, ac si dux quispiam terrenus copias suas instrueret.

5. (*E terra longinqua.*) Certius quod nuper dixi repetendo confirmat, bellicos motus non temere oriri e terra: quia utcumque despument hominum cupiditates quicquid est turbatum, Deus tamen ex alto praesidet. Unde merito primatum Deo tribuit Isaia. Deinde subiicit armatos homines nihil aliud quam arma furoris eius esse. Dicit autem e terra longinqua venturos qui Babylonis monarchiam evertant: quia non veremur pericula nisi quae propius imminet. Babylon vero sic munita, atque tot regnis ac provinciis quae ipsi parebant circumdata erat, ut nusquam hostibus accessum patere crederet. Denique velut in nubibus locata, nulla pericula verebatur. Quia igitur nihil incommodi circumcirca instabat, denunciat cladem eminens adfuturam. Quamvis enim pacata et tranquilla omnia videantur, neque ullum nobis cum vicinis dissidium sit, Deus ab extremo coeli hostes accersere potest. Proinde non est quod nobis statum firmum et tranquillum polliceamur, quamvis nullum e propinquo periculum immineat. Si vaticinium hoc ad Babylonios perlatum fuisset, minime dubium est quin ipsum veluti fabulam risissent. Nam etsi fingamus eos fidem aliquam prophetae habuisse, tamen in tanta securitate minas istas velut inanes ac frivolas contempsissent. Exemplum in promptu est: Quum hodie de Turca concionamur, quoniam longe adhuc abesse putatur, omnes fabulam esse putant. Videmus tamen quam brevi tempore ad eos qui aberant longius, et potentiores erant, excurrerit. Tantus est hominum torpor, ut excitari non possint, nisi feriantur plagasque ipsas sentiant. Documento igitur sint nobis Babylonii, ut mature timeamus minas quae a prophetis nunciantur: ne idem nobis accidat quod impiis, qui tranquillitati suae confisi ingruente Dei manu ac feriente sic terrentur, ut nusquam possint consistere, sed attoniti ruant. Quod autem pro Babylone universam terram ponit, ad regni amplitudinem respicit: ne putent tot provinciis, quibus undique cincti erant, aceri posse hostium impetus. Simul tamen indicat haud levem fore calamitatem quae locum unum attingat, sed instar diluvii fore, quo obruatur non exigua mundi portio. Caeterum vasa irae alio sensu vocantur Persae et Medi, quam apud Paulum reprobi omnes. Nam Paulus vasa irae et misericordiae inter se opponens, docet in electis fulgere gratuitam Dei bonitatem: reprobos vero severi iudicii asseri posse documenta (Rom. 9, 22). Isaia autem intelligit Medos et Persas instar telorum esse in manu Dei, quibus vindictam suam exerceat.

6. (*Ullulare.*) Prosequitur idem argumentum, ac iubet Babylonios ullulare: non quod doctrinam ad eos dirigat, ac si profectum aliquem speraret, sed dum ipsam qualis futura est praedicat, emphatice apostrophem hanc interponit. *Diem Domini*

vocat usitato more scripturae, quod quum Dominus differt iudicia sua, ab officio suo cessare videatur: quemadmodum iudices quum tribunal non conscendunt. Haec autem loquutio notanda est: quoniam Deum libenter arbitrio nostro subiiceremus, ut statim adversus impios sententiam ferret. Habet autem statum tempus suum, et opportunitates novit, quibus et punire malos et opitulari bonis conveniat. Postea iudicii severitatem fore denunciat, quae merito extorqueat Babylonii non modo clamorem, sed ululatum: quia Deus virtutem suam exseret ad ipsos vastandos et perdendos. *וַיִּשְׁרַף* enim vastare et praedari significat: unde *וַיִּשְׁרַף* deducitur, unum ex Dei nominibus, quod omnipotentem vertunt. Concinna igitur allusio est ad etymologiam: quasi diceret, sensuros in sua clade Babylonios quam non abs re Deus vocetur *וַיִּשְׁרַף*, quasi robustus et validus ad perdendum.

7. (*Propterea omnes manus.*) Ostendit tantam fore Domino potentiam ad Babylonios perdendos, ut nihil habituri sint quod irae ipsius opponant. Quamvis enim pollerent opibus, et instructi essent potentia: animo tamen fracto et manibus remissis fore, ut nullam resistendi aut voluntatem, aut facultatem habeant. Atque ita oblique ridetur ferocia qua turgebant Babylonii: quum in arbitrio Dei sit corda mollire, frangere, luxare, vel enervare manus vel brachia, ut repente concidat omnis magnanimitas, et vires evanescant. Ubi vero fractus est animus, quid munitiones, aut copiae, aut opes, aut propugnacula iuvabunt? quid valet instructa officina sine artifice? Id quotidie experiemur in iis quos magnis alioqui praesidiis Dominus instruxerat. Unde perspicimus, quam inanis sit ea quam in externis praesidiis locamus fiducia: quum ea nobis inutilia sint, si Dominus terrore aliquo animos nostros percellat.

8. (*Angustiae apprehendent.*) Quoniam nominis *צָרִים* ambigua significatio est, Graeci interpretes legatos vertunt. Atqui similitudo parturientis, quae continuo post subiicitur, satis declarat pro angustiiis sumi. Nam hic velut uno verbo exponit quod prius dixerat, animos liquefactos et manus remissas fore. Quoniam, inquit, pavore consternati erunt. Unde vero ille pavor? nempe ■ Deo. Hunc terrorem, cuius nulla exstabat causa, veteres Panicum vocabant. Panas enim, larvas et spectra, et eiusmodi visa nominabant, quibus homines etiam nulla extrinsecus obiecta causa expavescebant. Id quidem non sine ratione: sed tamen crassa ignorantia errabant, quod non intelligerent id ■ Deo proficisci.

(*Instar parturientis.*) Quod ad Babylonios spectat, fuit quidem illis iusta timoris causa, quum se a strenuis et bellicosus gentibus impeti viderent. Sed tamen minatur propheta: Quamvis pares sint ad resistendum, fore tamen quasi exanimis: quia ar-

cano Dei instinctu attoniti iacebunt. Eodem pertinet quod subiicit: Stupebit quisque ad proximum suum, ut quum homines turbati huc atque illuc circumspectant: neque id solum, sed dum nusquam apparet spes salutis, quasi omni sensu privati ignaviae se dedunt. Caeterum terroris vehementia clarius exprimitur proximo membro, ubi tribuit illis facies flammeas. Nam quod pudorem notari quidam putant, ac si dictum esset uno verbo: erubescant, nimis dilutum est: aliquid maius et gravius significare voluit Isaïas. Nam quum nos urgent cruciatus, inflammatur facies, et dolore contracti ardemus. Et certe nimium leve esset, in tam gravi calamitate haec de pudore interpretari, quum tam atrocem calamitatem describat, ut prae eius acerbitate flammae e vultu ebulliant: quod fieri solet, quum homines extremo dolore cruciantur. Similitudo parturientis non tantum magnitudinem doloris, sed subitum quoque incursum designat. Sicuti ergo acerba et violenta futura erat clades, ita repentinam fore denunciat Isaïas. Neque immerito. Quia nunquam putassent Babylonii tam validis praesidiis muniti, se corripiri vel apprehendi posse ulla molestia.

9. (*Ecce dies Domini.*) Repetit quod paulo ante attigerat: Quamvis nunc securi in sua opulentia sedeant Babylonii, diem Domini propinquum esse, qui securos perterreat. Hic tamen posset moveri quaestio, cur dies Domini vocetur saevus, quum nihil optabilius sit quam Deum praesentem habere: sola enim praesentia ipsius nos vere beatos reddit. Respondeo, semper considerandum esse quos propheta compellet. Quia solent prophetae pro varietate auditorum, varie quoque Deum nobis describere: quemadmodum etiam Psalmo decimo octavo (v. 26) testatur David, mansuetum esse erga mansuetos, improbis vero saevum et truculentum. Quid enim scelerati aliud in Deo concipere possunt, quam extremam severitatem? itaque ad primam Dei mentionem terrentur. Pii vero simul ac in medium profertur Dei nomen, summam ex eius auditu suavitatem et laetitiam percipiunt: ut nihil omnino delectabilius afferri possit. Ideo quum prophetae pios conveniunt, ad Dei mentionem, gaudium et laetitiam subiiciunt, quia Deum sibi propitium et misericordem sensuri sint illi. Quod si impios compellant, proposito iudicio Dei, luctus et moerores addunt. Quemadmodum enim pii exhilarantur Dei praesentia, quod fide eius bonitatem apprehendant: ita terrentur impii, quod ipsos conscientiae testimonium redarguat ac convincat venire rigidum iudicem. Quum etiam hypocritae se diem Domini avidè expectare fingant, eumque sibi adfuturum iactent: prophetae hanc larvam ipsis detrahunt, et diem Domini ipsis horrendum et formidabilem fore ostendunt. Usitatam enim descriptionem ad hoc

vaticinium accommodat Isaias, quo melius ostendat quantopere timenda sit ira Domini: quia ut sumus natura tardi, imo potius stupidi, non facile moveremur si Dominus simpliciter de iudiciis suis disse- reret. Quoniam igitur simplex oratio nimium frigida esset, novas loquendi rationes excogitavit, quibus torporem nostrum excuteret. Peccatores, non promiscue quoslibet, sed impios et sceleratos intelligit qui Babylonem incolebant.

10. (*Quoniam stellae.*) Solent prophetae, quo graviores et magis serius iudicii Dei timorem incutiant, hyperbolicas loquutiones minis suis ad- dere, quae iram Dei quasi ante oculos ponant, et penetrent in omnes sensus, ac si iam elementa omnia consurgerent ad exercendam eius vindictam. Neque tamen hic verborum excessus rei atrocitatem superat: quia nulla potest tam formidabilis proponi iudicii Dei imago, quin re ipsa sentiatur magis esse horribile et tremendum. Solis vero, lunae et stella- rum ideo fit mentio, quod illustria sint signa pa- ternae erga homines Dei benevolentiae. Unde etiam Christus Dei bonitatem hinc maxime probat, quod solem suum oriri faciat super bonos et malos. Ergo dum sol, et luna, et stellae in coelo fulgent, Deus quasi sereno blandoque aspectu nos exhilarat. Quoniam ergo in coeli splendore laetam et amicam faciem ostendit Deus, ac si quodammodo nobis arrideat: obscuritas quam describit propheta eo tendit, ac si Deus abscondita sua facie homines quibus iratus est coniceret in tenebrosam moero- rem. Eadem Ipeis secundo capite (v. 31 al. 3, 4) descriptio habetur. Et iam diximus formam hanc loquendi prophetis esse familiarem, ut sciamus om- nia adverso Deo nobis in exitum cessura. Deus quidem interdum signa dat irae suae in stellis: sed hoc extraordinarium est. Nec vero caligo qualem hic describit propheta, eveniet ante ultimum Christi adventum: sed hoc sufficere nobis debet, creaturas omnes, quae sua nobis officia praestando paternae Dei beneficentiae testimonia sunt et instrumenta, non modo sui usum subducere ubi Deus in iudicium consurgit, sed quodammodo armari in ultionem.

11. (*Et visitabo.*) Hic propheta non loquitur de toto orbe: sed quum Babylon sedes esset poten- tissimae omnium monarchiae, ideo tribuit ei nomen orbis, idque ἐμφατικῶς. Erat enim Babylon instar orbis, quod videretur totam fere terram occupare. Et interea significat nullam esse tantam amplitudi- nem in mundo, quam non facile Deus uno digito corripiat. Interim admonet, Deum tunc fore vin- dicem crudelitatis quam exerceverit Chaldaei. Quan- quam simul descendum est, proponi in medium malitiam et scelera Babylonis, ut sciamus Dominum ideo minime crudelem fore, quod tam severe in eam animadvertat, quando meritas poenas eius populi sceleribus et flagitiis rependit. Tollitur ergo omnis

calumniandi materia, ne hominum aerumnis Deum oblectari existimemus. Nam quum eos pro meritis suis ita tractat, omnium ora obstrui necesse est, quando malorum acerbitas non profisciscitur a Deo, sed causam invenit in ipsis hominibus. Interea tenendum quod attingi, non leve solatium piis afferri propheta, quod Deus Babylonis ad tempus par- cendo, tandem poenam de iniusta eorum violentia exiget. Quod clarius statim exprimit, peculiare vitium attingens, nempe superbiam, qua fiebat ut fractis habenis, nihil non suae libidini permitterent ad opprimendos miseros. Ideo simul tyrannidem eorum perstringit. Sed hinc quoque utilis doctrina colligenda est: fieri non posse quin Dominus nos visitet, si inani fiducia elati simus, nobisque ipsi placeamus. Omne enim superbiae genus hic com- prehendit propheta: sive homines se aliquid esse putent, sive mirentur opes suas, et prae se despi- ciant alios: nullam arrogantiam ferre potest Domi- nus, nec eam inultam sinit. Quum igitur inter alia scelera, quibus Babylon varie abundabat, hoc praecipuum et magis insigne fuerit: eo potissimum ira Dei provocata est. Fuit autem, ut fieri solet, vio- lentiae et crudelitati coniuncta: ideoque magnificen- tiam tyrannorum subiungit. Nam ex despectu alio- rum violentiae, iniuriae et oppressiones sequuntur: nec fieri potest ut absteineatur ab iniuria, nisi omnis opinio et persuasio sui exuatur. Deiciamus igitur sponte ad veram humilitatem animos nostros, nisi exitio nostro deiici atque humiliari velimus.

12. (*Pretiosiores reddam.*) Peculiariter hic descri- bit quam saevum et immane futurum sit bellum quod contra Babylonem geretur: sicut etiam his vaticiniis edocti fideles spiritu prophetico quod est in saevitia hostili extremum imprecantur, ut par- vulos a mammis avulsos allidant Persae et Medi ad lapides. Summa est, Babylonem non tantum diripiendam, sed interneconi ultimae addictam esse. Nam quum ait, vitam hominis auro pretiosiores fore, dicit, quoniam fundendi sanguinis adeo avidi erunt hostes, ut homines nullo pretio ex eorum manibus redimi possint. Nam interficere, quam pretium accipere malent. Quaeri potest, an clades illa tam atrox fuerit, ut hic refert Isaias: aliud enim testantur historiae: et Daniel ipse, qui huius cladis spectator fuit, refert eam solum captam fuisse. Nam Medi et Persae civibus et incolis pepercerunt. Ratio haec quosdam interpretes coegit allegorice transferre ad omnes reprobos quod hic de Babylone traditur. Sed nimis violenter, quum paulo post Medos et Persas exprimat propheta. Deinde quae suo ordine postea sequentur minae contra Idumaeos, Moabitas, Tyrios, Aegyptios, et reliquas gentes, satis ostendunt sermonem nunc contra Chaldaeos proprie dirigi, quos primo loco recenset propheta: non quod tam propinqua illis

ut aliis instaret clades, sed quia nulli infestiores fuerunt ecclesiae hostes. Ac notandum est, Isaïam haec non pronunciasse, stante adhuc monarchia Nineves: sed quae toto vocationis suae cursu contra profanas gentes praedixit, simul fuerunt collecta. Ita series temporum minime servata est, sed similitudo in causa fuit, ut his omnibus prophetiis locus unus daretur. Qui fit enim ut Ninevem praetereat Isaïas, quum postea commemoret solos Assyrios fuisse infestos Iudaeis, quum Babylonii amicitiam colerent, nisi quia historiam aetatis suae non recitat usque ad caput 23, sed vaticinatur de iudiciis Dei, quae demum post eius mortem acciderunt? Porro quum testetur Babylonem funditus delendam esse, certum est non unam duntaxat cladem notari, sed comprehendi excidium, quod longo post tempore sequutum est. Floruit enim adhuc Babylon ex quo subacta est a Persis, nomenque et dignitatem celeberrimae urbis obtinuit. Ac tametsi urbs Ctesiphon eo consilio condita fuit, ut partem splendoris eius et opulentiae ad se traheret: fecit tamen loci commoditas, deinde sumptuosa aedificia et urbis munitiones, ut regia dignitate excepta Persidi non cederet, imo quum Seleucia rursus post mortem Alexandri magni non procul esset exstructa, non potuit tamen antiquae urbis nomen et honorem extinguere. Hinc colligimus non posse ad unum tempus restringi quae hic dicuntur. Neque tamen abs re propheta tam dira illis minatur, quando imperii conversio praeludium fuit variis calamitatibus quae deinde sequutae sunt. Quamvis enim non fuerit passim caesus populus, quia tamen vi expugnata fuit civitas, et quidem subita et nocturna irruptione capta, quum tota regia adhuc crapulae vacaret: fieri non potuit, quin Medi et Persae obvios quosque caederent. Ideoque minime dubium est, multas fuisse editas strages antequam victores totum populum deditiois lege in fidem reciperent. Iam quis dubitet superbissimam gentem a Barbaris victoribus contumeliose fuisse tractatam, quando aliter in ordinem cogi non poterat? Quum vero paulatim attrita esset Babylon, aliquanto post dominum rursus mutavit, et quum brevi temporis spatio Alexander Macedo eam tenuisset, statim transiit sub imperium Seleuci, qui modis omnibus studuit eam delicere, donec suis tandem ruinis fuit obruta. Ita quamdiu superstitem manere passus est Deus, quasi deforme pudendumque exemplum exhibuit toti mundo, quo certius et illustrius esset prophetiae complementum. Unde non immerito propheta noster iram Dei non prius sedandam esse asserit, quam illa caverna latronum prorsus deleatur. Quod ad voces spectat, אָנֹכִי quidam interpretes accipiunt pro viro bellicoso, aut nobili: אָדָם pro quolibet gregario. Sed quando neque etymologia respondet, nec puto hoc venisse prophetae in mentem, mihi videtur potius esse

eiusdem sententiae geminatio, quam scimus Hebraeis tritam esse. Nomen אָדָם, quod post alios verti purum aurum, alii pro margarita accipiunt: sed ex pluribus scripturae locis colligimus, purissimum et selectissimum aurum esse.

13. (*Propterea coelos.*) Est alia figura, quae similiter ad exaggerationem valet. Deus enim in hac doctrina inculcanda nimius esse non potest: non tantum ad terrendos impios, sed solatium piis afferendum, qui saepe conturbantur quum impiis bene est iisque omnia ex voto succedunt. Quod etiam David sibi accidisse fatetur, dum ait, Frustra lavi manus meas, etc. (Psalm. 73, 13). Merito ergo vivae hae picturae nobis ob oculos ponuntur, quae nobis exitium impiorum aperte expriment. Itaque perinde est ac si diceret Isaïas: Etiam si movendi sint coeli et terra, quo concutiantur et deleantur impii, hoc nihilominus futurum est. Videntur enim sibi extra omne periculum esse, et tam altas radices egisse, ut evelli nequeant: eos autem vehementer falli demonstrat; quia Dominus et coelum et terram commovebit potius quam non ipsos delicias praecipites. Unde sequitur, quamvis mille fuluras sursum et deorsum nobis mundus offerat, nihil tamen stabilitatis fore nisi Deo propitio. Quod si hoc in particularibus iudiciis Dei patefit, quanto magis in universali, quum Christus ad perdendos impios tribunal illud maiestatis suae conscendet?

14. (*Eritque quasi damula.*) Auxilia Babylonis nihil profutura ostendit: et metum quo percellentur milites his similitudinibus exprimit. Utebatur autem Babylon non tantum suo milite, sed etiam externo et mercenario. Omnes damulis similes fore ait, quae pavidae sunt bestiae: et ovibus dissipatis, ut neque ad signa aut stationem se recipiant, neque ullum ordinem teneant. Et quod addit: Quisque ad terram suam, hinc facile apparet, prophetam non de solis indigenis, vel etiam inquilinis qui illic pridem habitaverant, loqui, sed de exteris, qui ad urbis praesidium acciti erant. Dictum enim alibi fuit, sic esse in manu Dei hominum corda, ut pro eius arbitrio vel novam fortitudinem subito induant quae prius tenera vel pavida fuerant, vel deposita ferocia mollescant quae prius ostentaverant magnam audaciae speciem.

15. (*Quisquis deprehensus fuerit.*) Hic confirmatur quod prius dixerat, neminem a Babylone evasurum, omnesque qui illic fuerint perituros. Et Xenophon quidem edicto Cyri quicumque obvii essent prima nocte trucidatos fuisse refert: post ridie vero quicumque arma non attulissent. Sed iam diximus latius extendi vaticinium: quia strages illa aliarum duntaxat praeludium fuit, ad quas consulto servata fuit Babylon, ut saepius periret. Secundum membrum alii secus exponunt quam ego

verterim. Nam quum פֶּדַס Hebraeis perdere significet, vel consumere, legunt, Quisquis perditus fuerit, et exponunt de senibus, qui iam aetate confecti diutius vivere alioqui non possent. Ac si dixisset: Ne provecdae quidem aetatis hominibus ac decrepitis parceretur, etiamsi semimortui sint, et iam animam ipsam agere videantur. Sed quia frigida est illa interpretatio, et idem verbum addere significat, potius Jonathan et alios sequor, qui putant notari turmas: quemadmodum urbe capta cuneo facto sese agglomerant milites, ut repellant hostium incursus. Nisi forte libeat foederatos et socios intelligere, qui Babylo ni adiuncti et veluti in idem corpus aggregati erant, quo magis atrocitatem huius cladis amplificet.

16. (*Et parvuli.*) Extremae truculentiae imaginem depingit. Hoc enim in hostili crudelitate extremum est, quum nulli aetati pareatur, et infantes qui per aetatem se defendere nequeunt trucidantur. Auget etiam atrocitatem quum addit, in conspectu parentum. Eodem quoque pertinent quae sequuntur de domibus diripiendis et violandis uxoribus: quae accidunt ubi hostes omnis humanitatis obliti, atque ad saevitiam accensi, eos quos subegerint, una cum nomine ipsorum prorsus extinctos vellent.

17. (*Ecce ego suscito Medos.*) Propheta de Babyloniorum excidio vaticinatus autores etiam designat, vel Deum autorem fore exprimit: et simul quomodo, vel per quos. Nam Medos suscitaturum ait. Quod certe humana ratione coniectare non potuit. Nullae enim similitudines, nulla dissidia Babylonii cum Medis intercedebant. Quod si intercessissent, qualis erat tunc Medorum potentia, ut Babylonii nocere posset? Quum igitur res ita comparatae non essent, ut Medi bellum ipsis inferrent, hoc divinitus inspiratum fuisse certissimum est: ac praesertim quum plus quam centum annis antequam evenirent, haec praedixerit. Quod addit, argenti et auri non fore cupidos, non excusat Medos a rapacitate et avaritia, quasi ita liberales futuri sint ut aurum et argentum contemnant. Sed potius significat bellum adeo saevum et truculentum fore, ut nihil aliud quam internecionem spectent. Exempli gratia, Hispani hodie, quum hoc imprimis in bello propositum habeant ut praedentur, hominum vitae facilius parcunt, neque adeo sanguinarii sunt ut Germani aut Angli, qui de perdendo tantum hoste cogitant. Hoc autem absurdum videri non debet, quod Dominus, tametsi crudelis non sit, ministris tamen adeo crudelibus utatur. Et enim iuste etiam per impios agit Dominus, neque contaminatur ipsorum nequitia. Itaque non est aestimandum opus Dei ab exequutoribus, qui aut ambitione, aut avaritia, aut immanitate feruntur: sed iusta Dei ultio, quam Babylonii sceleribus suis promeriti erant, considerata est.

18. (*Arcubus allident.*) Alii Scindent. Putant hoc hyperbolice dictum, ac si sagittarum loco uterentur pueris Babyloniorum, quos in terram deinde alliderent, ut maiore impetu frangerentur: sed malo simplicius accipere, tantam scilicet Medorum crudelitatem fore, ut ne pueris quidem infantibus parcant, a quibus tamen nisi ubi extrema saevitia est abstinere solet. Denique nullam aetati veniam fore, quemadmodum antea dictum est. Atqui Medos tantam crudelitatem exercuisse non legimus, stetitque et floruit diutissime post eam cladem Babylon: et quamvis ab ea translata sit regni sedes, nomen et celebritatem suam retinuit. Nec vero postquam illuxit dies saevitum est praeterquam in armatos. Quamvis autem prophetae consilium esset, alia quoque Dei iudicia complecti quae manebant Babylonios, et primam illam cladem longo post tempore sequuta sunt, non tamen abs re, neque in tempestive barbaros gentis mores describit, quo melius intelligant Iudaei iustam Babylonis tyrannidi mercedem paratam esse. Nec dubium est quin postea fideles hac promissione freti precationem illam conceperint, quae Psalmo 137 (v. 9), habetur, Beatus qui allidet parvulos tuos ad petram, etc.

19. (*Et erit Babel.*) Hic summam concludere voluit Isaias prophetiam suam de Babylonii excidendis: tametsi amplificationes quasdam adiciit, quibus funditus delendos esse confirmet. Sic enim de impiorum poenis loquuntur prophetae, ut nullum relinquant misericordiae locum, quo se sublevare possint. Pii vero, tametsi durius interdum castigari videantur, sustententur tamen hac fiducia, quod Dominus ipsorum miserebitur, nec eos penitus excidet. Unde colligendum est, non esse semper ab externo aspectu iudicandum: saepe enim filios Dei perditos esse putaremus, quibus tamen salus vel in mediis mortibus propinqua est.

(*In Sodoma et Gomorrah.*) Hoc exemplum prophetis vulgare est, ut intelligamus, quamvis nunc non aequalis sit poenarum modus, quia tamen aequum est iudicium Dei, specimen illud memorabile quod in Sodoma edidit, spectare ad omnes reprobos: nec minus horribiles poenas eos manere, qui simili pervicacia in vitiis suis obdurantur. In hoc enim distinguunt poenas electi populi ab impiorum poenis, quod semen aliquod Israelitis reliquum Deus faciat, impiis nullum: ut prius cap. primo vidimus: Nisi Dominus reliquisset semen, instar Sodomae fuisset. Impios autem implacabili vindicta persequitur: unde ipsis idem exitum quod Sodomitis denunciat, id est, extremum interitum sublato omnino spe emergendi. Dei subversionem esse ait: ne id fortuito accidere, aut ab hominum voluntate profectum esse arbitremur. Quemadmodum enim fulmen haud temere e coelo in Sodomam decidit, ita nec temere corrui t Baby-

lon, sed iusta Dei vindicta: qui quum sui semper similis sit, iustum iudicium in ipsos exsequutus est, idemque similiter in omnes reprobos usque ad finem exsequetur. Quod Babylon decor regnorum vocatur, et magnificus splendor, hoc *πρὸς αὔξηναι* additum est, ut intelligamus nullam gloriam aut magnificentiam obstare Deo posse, quominus impios in nihilum redigat. Nam ut incredibilis erat illa conversio, illustrius documentum prae-buit divinae potentiae.

20. (*Nunquam amplius sedebit.*) Sedendi verbo statum significat, ac si diceret: Nulla est spes instaurandae Babylonis. Omnes enim hae loquutiones in eundem omnino finem tendunt: nempe eiusmodi excidio delendos esse Babylonios, ut eorum ruina aeterna sit. Hoc etiam amplificat, quum addit tantam vastitatem fore, ut ne Arabes quidem illic tentoria, aut pastores septa sua defigant. Oportet autem locum illum mirum in modum desertum et incultum fuisse, quem erronei illi neglexerint. Arabum siquidem natio vaga et errabunda fuit, nullamque certam stationem habuit. Derelicta enim patria quod sterilis esset, unde et deserta vocata est, (de ea enim loquimur) gregibus pascendis et venationibus dediti incertis sedibus vagabantur: atque in mediis agris, ac praesertim pascuis, sedes locabant. Unde etiam a Graecis *σκηνηται* vocati sunt. Babylonis autem regio admodum ferax ante illam cladem fuerat: quo magis stupenda et quasi prodigiosa fuit haec mutatio, sive loco ablata fuerit prior foecunditas, sive propter continuas strages conspectum eius omnes exhorruerint. Certe propheta significat futurum, ut non tantum diruantur aedificia, sed etiam ut solo ipsi maledicatur.

22. (*Sed ibi cubabunt.*) Prosequitur descriptionem loci deserti, atque alludit ad id quod prius Babylonem ab incolis vacuum fore dixerat. Quomodo צִים verti debeat, haud facile dixero, propter interpretum varietatem: qui in hoc, quemadmodum et in variis animalium et herbarum nominibus, dissentiunt. Nec enim fuit continuus istarum rerum usus, nec Iudaei inertes ipsi et imperiti harum rerum scientiam tenent: tametsi eorum nonnulli medicos se iactent impudenter, quum neque herbarum, neque animalium natura ipsis nota sit. Eorum qui sylvestre animal esse putant, alii quadrupes, alii avem esse volunt. Qua in re parum momenti est. Mihi certe dubium non est, quin propheta aut feras bestias intelligat quae cicurari non possunt, aut aves quae nidificantur in sylvis remotioribus. Nec erit absurdum, si quod sequitur de Satyris aut Panibus exponamus: quos Galli, pro regionum varietate, nunc *Luittons*, nunc *Follets*, nunc *Loups-garoux* appellant. Ut enim Satan variis praestigiis hominibus illudit, ita varia in iis nomina

sortitur. צִים autem pro daemonibus interdum accipi in scripturis certum est: deducitur enim à ציה, quod siccitatem vel desertum, sicut אֵים אֵים, quod terrere significat. Nam quum per Faunos et Satyros miras praestigias exerceat diabolus, ea ratione eorum nomen ad ipsum translatum est. Scopus prophetae est, ostendere tantam illic solitudinem futuram, ut non tantum locus sit desertus ab hominibus, sed etiam daemones illic praestigiis suis illudant. Captant enim daemones occasionem ex locis qui solitudine sua horrorem incutiunt. Quemadmodum enim hostes et latrones, quum ex occulto et latebroso loco erumpunt, terribiliores se praebent: ita daemones noctem et tenebras, et loca ab hominum conspectu remota captant, quo maiorem terrorem hominibus, aliqui natura meticulosis, inferre possint.

22. (*Clamabunt.*) Idem exprimit quod iam antea dictum est: et demonstrat quam horrenda futura sit illa mutatio, ut a iudicio Dei, non a fortuna proficisci palam fiat. Auget etiam, quum hoc non quibusvis aedibus, sed voluptuosis palatiis eventurum addit. Temporis quae hic praefigitur brevitatem, ita referri debet ad propinquam cladem, ut tamen longius spem fidelium suspendi oportuerit. Dixi Babylonem non tam cito eversam fuisse: nec tantam cladem ei illatam esse a Medis, ut posset deserto comparari. Brevi igitur id futurum dixit, cuius paulo post conspecta sunt exordia: quia Iudaeis sufficere debuit, non temere sibi promissam fuisse ultionem. Solet etiam spiritus sanctus respectum habere ad nostrum fervorem et praecipitantiam. Vellemus enim Deum statim exsequi iudicia sua, et sceleratos ulcisci, simul atque id optavimus. Deus autem occasiones temporum novit, quas impetus noster non exspectat. Atqui si in mentem nobis veniret eius aeternitas, facile esset nimiam festinationem patientia fraenare: sed quia vix aliter cohiberi potest nostra importunitas, Deus aliquatenus nobis indulget, se paulo post venturum pronuncians. Caeterum ne ex sensu nostro aestimemus brevitatem temporis: sed diebus vitae huius neglectis animos in coelum attollamus. Praesertim vero acquiescere discamus, quoties vel modico gustu libamus Dei iudicia, tametsi eorum plenitudinem longius differat. Iam secundum membrum ad confirmationem additur, Non extractum iri dies eius: ac si diceret, Dominum praefixisse diem: neminem intercessurum qui inducias proroget.

CAPUT XIV.

1. Nam miserebitur Iehova Iacob, et eliget adhuc Israellem, et faciet eos quiescere super terram suam: adiungenturque illis advena, sociabuntur, inquam, domui Iacob. 2. Et assument eos populi, inducentque eos in locum suum, possidebitque eos domus Israel in terra Iehovae, in servos et ancillas: et capient eos quorum fuerant captivi, imperabuntque oppressoribus suis. 3. Et erit in die quo tibi requiem dederit Iehova a labore tuo et a tremore tuo et a servitute dura quae imposita fuerat tibi: 4. Tunc sumes dictum hoc super regem Babylonis, et dices: Quomodo cessavit exactor? cessavit cupida auri? ¹⁾ 5. Confregit Iehova baculum impiorum, sceptrum dominantium. 6. Quod percutiebat populos in ira plaga perpetua: dominabatur in iracundia gentibus: si quis ²⁾ persecutionem patiebatur, non prohibuit. 7. Quievit, tranquilla est omnis terra, cecinerunt laudem. 8. Etiam abietes lactatae sunt super te, cedri Libani: ex quo quievisisti non ascendit succisor contra nos. 9. Infernus subitus commotus est propter te, in occursum adventus tui excitavit tibi mortuos, et omnes duces terrae suscitavit de solius suis, omnes reges gentium. 10. Omnes loquentur, et dicent tibi: Tu quoque infirmitate affectus es sicut nos? et similis factus es nobis? 11. Deposita est in sepulcrum magnificentia tua, et strepitus musicorum instrumentorum tuorum: subter te stratus est vermis, et operiunt te vermiculi. 12. Quomodo cecidisti e coelo Lucifer fili aurorae? Quomodo in terram detractus es, sortem proiciens super gentes? ³⁾ 13. Atqui tu dicebas in corde tuo, Ascendam in coelum: in supernis iuxta sidera Dei collocabo solium meum, et sedabo in monte testimonii, in lateribus aquilonis. 14. Ascendam super excelsa nubium, et ero similis Altissimo. 15. Tu vero in sepulcrum detractus es, ad latera foveae. 16. Videntes te inclinabunt se, et attente intuebuntur. Anne hic est vir ille tremefaciens terram, concutiens regna? 17. Posuit orbem quasi desertum, urbes eius excidit, vinctis suis non aperuit domum. 18. Omnes reges gentium, ipsi, inquam, omnes iacent cum gloria, quisque domi suae. 19. Tu autem proiectus es e sepulcro tuo, tanquam surculus detestandus, tanquam vestes interfectorum, qui gladio caesi sunt, descendentes in foveam: ut cadaver proculcatum. 20. Non coniunges te cum eis in sepultura: quoniam terram tuam vastasti, populum tuum occidisti, non memorabitur perpetuo semen impiorum. 21. Praeparate filius eius mactationem, in iniquitate patrum suorum: ne consurgant et possideant terram, atque impleant superficiem orbis urbibus.

22. Nam consurgam super eos, dicit Iehova exercituum, et exterminabo e Babylone nomen et reliquias, filium et nepotem, dicit Iehova. 23. Et ponam eam in possessionem erinacii, et in stagna aquarum, et scopabo eam scopa evacuans, dicit Iehova exercituum. 24. Iuravit Iehova exercituum, dicendo: Si non quemadmodum cogitavi, sic factum est: et quemadmodum consultavi, ita stabit: 25. Ut conteram Assur in terra mea, et in montibus meis conculcem eum: et recedat ab eis iugum illius, et onus illius ab humero eius auferatur. 26. Hoc consilium quod consultatum est super totam terram: et haec manus extenta super omnes gentes. 27. Quoniam Iehova exercituum decrevit, et quis dissolvat? manus eius extenta, et quis avertet eam? 28. Anno quo mortuus est rex Achaz, fuit hoc onus. 29. Ne laeteris universa tu Philistaea: quoniam confracta sit virga percutientis te. Nam de radice colubri nascetur regulus: et fructus eius serpens ignitus. 30. Et pascentur primogeniti pauperum, et inopes secure accubabunt: et fame interire faciam radicem tuam, et reliquias tuas occidet. 31. Ulula porta, clama civitas, liquefacta es Palestina, universa tu. Quoniam ab aquilone venit fumus: nec quisquam solus praefixo eius die. 32. Quid autem respondebitur nunciis gentis? nempe quod Iehova fundavit Sion, et in ea fiduciam habebunt pauperes populi eius.

IN CAPUT XIV.

1. (Quoniam miserebitur.) Quum particula כִּי varias habeat significationes, possemus adversative sumendo hunc versum cum superiore hoc modo connectere, Atqui Dominus miserebitur Sion: ut significet quam diversa sit ecclesiae conditio ab ea quam prius descripserat. Sed magis probatur, et aptius quadrat hic, ut saepe alias pro causali accipi, ut sit causae redditio: hoc sensu, Propterea Deus Babylonem perdet, quia miserebitur Israelis, quem despicere aut abicere non potest. Unde perspicimus hactenus leniendo miseri populi dolori prophetam operam dedisse: ut scirent bene sperandum esse in afflictionibus, quarum futurus erat Deus ultor. Hic ergo velut in tabula opponitur Babylon ecclesiae Dei: Babylon, inquam, in summam potentiam evecta, quae sic miseram et afflictam ecclesiam demerserat, ut verisimile non esset eam denuo instaurari posse. At Dominus Babylonem ex altitudine sua detrahens, curam populi sui quamlibet abiecti et contempti se gerere testatur. Hinc eximia ad nos redit consolatio, quod universum orbem in salutem nostram a Deo gubernari intelligimus. Eo enim tendunt omnia, ut quos elegit salvi sint, nec ullis mutationibus, tametsi variae accidant, obruantur. Quaeret aliquis, an nulla ad tempus fuerat misericordia Dei? Fuit certe assidua: sed a populo gravibus aerumnis afflicto non sentiebatur. Nam

¹⁾ 1551: avari. ²⁾ 1551 simpliciter: patiebatur absque misericordia. ³⁾ Vel debilitans gentes. 1551: infirmior factus gentibus.

praeoccupatus sensu irae Dei, misericordiam, ex re ipsa iudicium faciens, apprehendere non poterat. Dominus interea sui semper similis fuit, nec unquam naturam suam exiit. Ita inter fidei et experientiae notitiam distinguere convenit: quia ubi undique apparent signa irae Dei, quia pro carnis iudicio iratum esse credimus, abscondita est nobis eius gratia: fides tamen supra has tenebras animos nostros erigit, ut cernamus in coelo Deum nobis propitium. Quod mox sequitur aliquanto asperius est, Eliget, inquit, rursus Israel. Atqui aeterna Dei electio est. Nec enim ita nos eligit, ac si hoc ei prius in mentem non venisset: atque ut electi sumus ante constitutionem mundi, ita nec eum unquam poenitet suae electionis. Verum, quum Dominus castigat suos, hoc speciem reiectionis habet: quemadmodum ex crebris sanctorum querelis colligimus: Domine, cur deseruisti nos? Nam reiectionem Dei aut electionem pro infirmitate nostra apprehendimus, eiusque affectum ex ipso opere aestimamus (loquor de experimentalis notitia, quae fidei luce corrigitur). Ideo quum nos vocat Dominus, id est, electionem suam confirmat, nos eligere dicitur: quum vero alienati animi signum praebet, reicere. Talis igitur sensus est: Tametsi Dominus adeo severe tractarit populum suum, ac si ipsum reiecisset: tamen re ipsa demum ostendet ac comprobabit a se adoptatum fuisse, dum testimonium locuples dabit electionis suae, eiusque in aeternum miserebitur. Nunc facile est colligere quod iam antea diximus: nempe, multum dissimiles esse plagas quas sustinent pii, ab illa mortifera quae vel levi ictu impiis infligitur. Protinus enim piis in mentem redit electio, cuius fiducia animos suos erigunt: impii vero nihil praeter tenebras, abyssos et horrendam undecunque vastitatem cernunt. Quoties ergo castigat nos Dominus, hoc discrimen statim nobis succurrat, ut spe melioris status animos nostros firmemus. Signum gratiae et reconciliationis proponitur in reditu: quia terra Chanaan filii Abrahae pignus suae adoptionis erat.

(*Adiungeturque illis advena.*) Vaticinatur propheta de vocatione gentium: ac si dixisset, Non tantum Dominus restituet eos in possessionem terrae Chanaan, sed larga accessione ipsos augebit: associabit enim ipsis gentes, ut ex duobus populis unum et idem corpus fiat. Non restringitur ergo hoc beneficium ad exiguum tempus, sed ad totam ecclesiam pertinet, quam Dominus se in tuto locaturum promittit. Nam de ecclesia non modo eius aetatis, sed etiam futura usque ad Christi regnum, et sub regno ipsius, concionatur: quia alioqui non congrueret ista accessio.

2. (*Et assumet eos populi.*) Significat externos populos voluntarios fore comites, et quidem ut serviles operas impendere non detrectent. Exhibitum

Calvini opera. Vol. XXXVI.

est specimen huius rei, quum populus e Babylone eductus est: sed tenuis tantum gustus fuit eorum quae per Christum effecta sunt, ad quem haec omnia referri debent. Nam Dominus emolliit quidem gentium animos, quae hostili odio populum illum prosequabantur, ut earum ductu ipsum in patriam reduceret, et pristina libertate donaret. Sed tantum abest, ut post reditum e Babylone multi populi Iudaeis fuerint adiutores, ut certatim vicini omnes conspiraverint ad eos vexandos. Certe non modo eos e terra Chanaan profigare, sed e toto mundo exterminare conati sunt. Haec igitur praestita sunt in regno Christi, cui potestas omnis non solum in terra, sed etiam in coelo concessa est: quique gentes, antea alienas, Iudaeis per evangelium aggregavit, ut non modo eos iuvarent in possessione sua tenenda, sed etiam placide et libenter se submitterent ad ferendum iugum. Huc enim spectat quod dicit de servis et ancillis: quia quum Iudaei sint velut primogeniti in domo Dei, nos qui ipsis adiuncti sumus, videmur quasi sub eorum manum coisse: quia praeceunt nos, primumque ante omnes gradum obtinent: et certe hodie obtinerent, nisi se sua ingratitudine privarent tanta praerogativa. Nec tamen impedimento esse potuit eorum ingratitudo, quominus haec re ipsa praestaret Dominus. Nam apostoli, quum Iudaei essent, subegerunt verbo Dei exterarum nationes: atque adeo ipsas a quibus antea captivi tenebantur, et quibus fuerant tributarii, Assyrios, Chaldaeos, Persas, denique Romanum imperium: ut merito haereditas eorum gentes omnes dici possint: quanquam dominari in ipsis noluerint, sed lucrifacere Deo, ut communem cum ipsis Dominum et principem agnoscerent. Itaque ad dominium et iugum Christi, cui gentes Iudaei subiecerunt, haec referri debent, non ad externum principatum, qualem Iudaei frustra imaginantur.

3. (*Et erit in die quo tibi.*) Confirmationem superiorum promissionum subiungit. Sic enim Dominus imbecillitati nostrae consulit: quoniam difficile est nos verbo eius plene acquiescere, praesertim ubi rerum status adversari videtur. Sed Dominus hoc modo fidem nostram certius probare vult, quum salutem, cuius spes omnis adempta est, nihilominus promittit. Pluribus etiam verbis confirmat, ut omni dubitatione sublata, etiam rebus desperatis, promissis eius inniti non desinamus. Quanquam eadem simul opera ad gratitudinem hortatur Iudaeos, ne unquam oblivione sepeliant tam praeclarum et memorabile Dei opus. Nominatim vero iugum et servitutem exprimere voluit, ut intelligerent Iudaei Dominum haec impedimenta, quoties vellet, sublaturum: nec ei obstare ullo modo posse quominus populum suum exemplo, quum ei videretur, eriperet. Quod etiam nos hodie

in hac misera servitute, et impio Antichristi iugo, quo Christiani tenentur, in usum nostrum accommodare decet. Quamvis enim laqueis et vinculis undique constricti teneantur, Deum liberatorem habent, qui facile omnes difficultates et cuiusvis generis impedimenta superabit. Idque etiam ad omnes labores, miserias et aerumnas extendi debet. Porro nomine dicterii aut parabolae (משל enim graves et insignes notatque dignas sententias Hebraici significat) tantam Babylonis ruinam fore ostendit, ut etiam in proverbium vertatur: quod in magnis et stupendis rebus fieri solet. *Quomodo* admirantis interrogatio est ac ridentis. Incredibile enim videbatur Babylonem, tot opibus et copiis munitam, everti atque in hostium potestatem venire. Merito ergo ridetur stulta et inanis eorum fiducia, quod insolenter elati invictos se et extra omnem aleam positos existimarent. Atqui videtur alienum a piorum modestia, aliorum miseriae insultare: potius enim condolendum erat. Verum hoc a commiseratione alienum non est, ubi zelus noster sese ad iudicii Dei aequitatem attemperat: quia tunc humanitatis affectu possumus misereri eorum qui stultitia sua pereunt, simulque arrogantiam ipsorum ac dementiam ridere. Ut enim Dominus ipsis insultat insaniam eorum ridens, sic nos eius gloriae studiosos ipsis insultare iubet: non ut efferamur petulanter, sed ut bonitatem eius et potentiam celebremus. Hoc igitur exemplo Dei hostibus, quum vincuntur aut minuuntur, insultare licet: quemadmodum Antichristo, cuius hodie potentiam imminui et paulatim labi videmus. Nomen מדרבה, quod in fine sententiae ponitur, verti posset Aurata, vel Auraria: sed quia Exactori vel Tyranno adiungitur, probabile est avaritiam et insatiabilem auri cupiditatem notare, qua Babylonii laborabant. Hoc enim accidit magnis imperiis, civitatibus et opulentis populis, ut quo maior est rerum copia, eo maiori habendi cupiditate ardeant.

5 et 6. (*Confregit.*) Respondet proximae interrogationi. Nec enim voluit fideles dubitare quin id accidat: sed potius obstupescere in operibus Dei adeo admirandis. Nam et huc valuit interrogatio, ut animi ad maiorem attentionem expergerent. Perinde igitur est ac si diceret, hoc non temere aut caeco fortunae impetu accidisse, quod servitute perpetua oppressi non sint: sed providentiae Dei tribuendum esse, qui durum illud servitutis iugum abruptit. Obstupescunt, vero et impii in eiusmodi operibus, haerentque attoniti, quod rationem non percipiant: pii autem Deo id tribuendum esse norunt. Discamus ergo admirari opera Dei, atque sic obstupescamus, ut agnoscamus eum autorem: nec quidquam leviter praetereundum arbitremur, quum praesertim pro redimenda ecclesia manum exserit: quum unumquemque nostrum mirabili potentia sua

■ servitute diaboli, a tyrannide Antichristi, a morte aeterna eripit. Nec enim opus vulgare est, cuius ulla pars sit hominis virtuti ullisne aliis causis tribuenda. Baculo impiorum adiungit sceptrum dominantium: qua repetitione significat nulla imperii potentia stabiliri posse iniustam tyrannidem. Et continuo post clarius exprimit delendam esse Babyloniorum monarchiam, quod iniusta et tyrannica esset, dicens plaga insanabili percussos fuisse populos, et violentiae nullum fuisse modum, quia impune effraenique licentia grassati fuerint. Quo admonemur Deum tyrannis minime tandem parsurum esse, utcumque ad tempus dissimulet. Idem enim ipsos excidium manet, quod Babylonii accidisse audimus: nam iustus Dominus suique perpetuo similis est.

7 et 8. (*Quievit.*) Hic docet quam odiosi sint toti mundo tyranni. Iis enim mortuis aut deletis omnes exsultant gaudio: ac declarant qualiter in ipsos antea fuerint affecti, quod prae metu dissimulabant. Tunc prosiliunt odia et malevolentiae: nec tantum homines gaudium suum patefaciunt, sed et mutae creaturae, quemadmodum propheta maioris amplificationis causa subiungit de abietibus et cedris. Ut enim pervertuntur omnia tyrannide, sic ea profligata in integrum restitui videntur. Et quo efficacior sit sermo, addit prosopopeia, qua loquentes arbores inducit, sibi gratulantes, quod tyranno mortuo iam laetae et securae stabunt. Huc vero spectat consilium prophetae, non posse tyrannos ■ coelesti iudice ferri, qui toti mundo sunt detestabiles. Unde colligendum est, tametsi miseri homines sileant imperantibus tyrannis, nec hiscere audeant, Dominum tamen gemitus illorum tacitos exaudire. Ne ergo tam prodigiosos tyrannorum exitus esse miremur: quia Deum, qui testis est iniuriarum quas intulerunt innoxii, pro sua iustitia adesse necesse est.

9. (*Infernus subitus.*) Quemadmodum prius arboribus laetitiam tribuerat: ita nunc simili figura mortuis sermonem attribuit. Eos enim velut ■ sepulcris excitat, ut superbiam huius tyranni derideant. Tota enim ista exceptio ironica est, plenaque salsae mordacitatis. Nam quum adventu regum contremiscant populi, obviam prodeant, magnifico etiam apparatu ipsos excipiant: fingit mortuos huic tyranno, ubi mortuus in sepulcrum descendet. obviam processuros, ut eum honore, sed quo dignus est, afficiant, ac si diceret, non solum vivis mortem ipsius sed etiam mortuis iucundam fore: mortuos quoque ipsum honorifice, ut meritis est, excipienturos.

10. (*Omnes.*) Haec sunt ludibria, quibus mortui tyrannum sibi aggregatum exagitant: ac si rationem ab eo reposcerent, cur etiam mortuus sit, quemadmodum et alii. Rei enim novitate percussus

figit Isaias de re quasi incredibili cum admiratione sciscitari. Tyranni enim sua magnitudine excaecati mortales se esse non cogitant: imo semideos se faciunt, seque ipsos adorant. Ideo communis omnium mortalium conditio, cui obnoxios se non putabant, post mortem detegitur. Et hoc sensu mortui non sine amara subsannatione exprobrant sibi factum esse similem. Et enim mors (ut ille ait) sola fatetur, quantula sint hominum corpuscula. Atque etiam David de principibus et eorum dignitate loquens (Ps. 82, 6, 7): Ego dixi, dii estis: at sicut homines moriemini, et sicut quilibet e vulgo cadetis. Principum enim corpora, ut plebeiorum, corrumpi et corrodi a vermibus tandem necesse est, quamvis etiam iis sumptuosa et magnifica sepulera exstruantur.

11. (*Magnificentia tua.*) Pompae regiae mentionem facit, quo attentius haec mutatio consideretur, dum posteriora comparantur prioribus: nec eam ob stare potuisse ostendit, quominus ad aequalem aliorum sortem redigeretur. Nablorum nomine omnes delitias ac voluptates comprehendit, quibus reges oblectari solent: quia scilicet non tantum cantus suavitatem inducit mortis oblivio, sed insano etiam strepitu discutitur omnis tristitia, et mentes quodammodo obstupefiunt. Secunda parte versus irrisorie dicunt mortui, stratum te dignum adeptus es. Nam tapeti loco aut mollis culcitrae tibi sunt tineae: vermes autem pro magnifica stragula. In summa hic depingitur viva imago stultae hominum confidentiae, qui praesenti fortuna et prospero rerum statu ebrii sibi applaudent. Quae doctrina diligenter meditanda est: quamvis enim homines suae conditionis sint probe conscii, et mortem in conspectu habeant, tamen obruti ambitione et voluptatibus deliniti, fascinati etiam inani splendore sui ipsorum obliviscuntur.

12. (*Quomodo cecidisti.*) Pergit Isaias in sermone quem prius exorsus erat in mortuorum persona: ac concludit tyrannum nihilo differre ab aliis, quamvis eius consilia eo spectarent, ut Deus aliquis fore videretur. Eleganti similitudine utitur, dum ipsum Lucifero comparat, filium aurorae vocans. Idque propter magnificentiam eius et splendorem, quo prae caeteris refulgebat. Quod de Satana exposuerunt hunc locum, id ignorantia factum est: contextus enim satis docet, haec de rege Babyloniorum intelligenda esse. Sed quum temere arripiuntur scripturae loci, nec attenditur contextus, hos errores passim oboriri mirum non est. Crassior etiam ignorantia fuit, quod Luciferum diabolorum regem, eique hoc nomen a propheta inditum esse finxerunt. Sed quum haec figmenta nihil prorsus habeant coloris, tanquam inanes fabulas omittamus. In secundo membro versus falsi sunt interpretes, qui participium חולש passive ver-

terunt: Infirmior factus es, quum activa sit significatio. Quia tamen verbum ex quo deducitur significat sortem iacere, et hic inseritur particula *super*, optime quadrat hic sensus, Quod quasi regionum omnium dominus et arbiter sorte eas dividerit, vel quasi haereditarias ad se traxerit. Neque tamen alterum sensum repudio, quod gentes debilitaverit.

13. (*Atqui tu dicebas.*) Haec superioribus coniungi debent. Dicere hic accipit pro statuere apud se, more hebraico. Ridet enim Babylonii superbiam, qui magnitudine sua confisus continuos successus promittere sibi audebat, ac si fortunam fingere sibi ipse posset. In quo speculum nobis proponitur insani fastus quo turgent impii, et quem etiam interdum evomunt. Nec enim tyranni unius persona hic solum considerata est, sed omnium impiorum sacrilegus furor, qui secum ita deliberant, ac si omnia possent arbitrio suo statuere. Quemadmodum etiam praeclare eorum consilia describit Iacobus (4, 13): Ibimus in illam civitatem, negotiabimur, quaestum faciemus, quum interim ignorent quid crastina dies allatura sit. Sub manu Dei se esse non cogitant, seque omnia per se effecturos confidunt. Est quidem absurdum haec iactantia, Ascendam in coelum, et quae sequuntur, quam ut videri possit effluere ex ore hominis mortalis: sed quia prophetae consilium non fuit recitare ad verbum quae dixisset Nabuchadnezer, sufficiat nobis rem ipsam expendere. Nam certe quicumque plus sibi arrogant quam ferat humana conditio, gigantum more coelum ipsum impetunt, ut est in proverbio. Unde sequitur, quidquid moliantur exitiale ipsis fore: praesertim quisquis vocationis suae fines egreditur, sua temeritate iram Dei in se provocat. Itaque sua quisque sorte contentus altiora non appetere discat: sed potius in statione sua, in qua a Deo locatus est, permanere. Quod si Deus manum porrigat, altiusque evehat, progrediendum: sed nemo id sibi usurpare, nec eo ex se eniti debet. Atque etiam evectos in altiore dignitatis gradum humiliter et summis se gerere oportet: non ficta quadam modestia, sed ita deiectis animis, ut nullo modo efferantur. Caeterum, cur peculiariter babylonicum tyrannum tantae vesaniae accuset propheta, et quid sibi per huiusmodi figuras velit propheta, facile patet ex sequentibus: nempe, quod appeteret sedere in monte testimonii: qua audacia parem se Deo facere tentabat. Etsi enim humano more ratiocinatus est, se victoriam posse consequi de Iudaeis: quia tamen Dei auxilium, quo saepe audierat ipsos protegi, pro nihilo ducebat, perinde hoc fuit ac si coelis ipsis machinatus esset ruinam. Caeterum pro monte Sion, ponit latera aquilonis: qualis etiam descriptio Psalmo 48 (v. 2, 3) habetur: Mons Sion ad latera Aquilonis, civitas regis magni. Prius montem testimonii vocaverat, quod nomen

deducitur a יער, quod unire, convenire et pacisci significat. Propterea מועד et foedus, et conventum, et statum diem significat: denique ad tempus, locum et personas referri potest. Sed hic malo pro foedere accipere. Nam et Dominus apud Mosem tabernaculum vocans מועד Illic, inquit, vobiscum conveniam. Ne ergo putemus conventum hominum significari, ut quum profani ad nundinas suas aut festos dies conveniunt: sed quod Dominus signum praesentiae suae dare, et foedus suum ratum facere illic voluerit. Quod diligenter notandum est: quia inde convincitur impii regis sacrilegium, quod coelos ipsos potius quam terrenum locum aggressus sit.

14. (*Ascendam super excelsa.*) Mirum certe videri posset, sic Babylonium accusari a propheta, ac si parem se Deo facere vellet: quando, ut diximus, haec cogitatio vix homini in mentem venire potest, quin penitus exhorrescat. Ut enim est ingentium nobis a natura semen religionis, ita vel inviti cogimur suspicere numen illud quod omnia antecellere persuasi sumus: nec quisquam adeo insanus est, ut velit Deum e sua sede deicere. Sic enim a natura instituti sumus, Deum colere et revereri oportere. Unde etiam gentes, quamvis ignorarent Deum, cultum idolis suis exhibebant. Quo fit ut verisimile non videatur Babylonium eiecto Deo in coelis regnare voluisse. Nec tamen propheta ipsum falso insinuat. Quamvis enim impii non statuunt sibi loco Dei regnandum esse: tamen quum plus quam par esse efferunt, Deo ipsi tantundem detrahunt, quod ipsius proprium est sibi arrogando: quod idem est, ac si vellent ipsum a solio suo deturbare. Quid vero Satan quum primum parentem fefellit? Eritis sicut dii. Proinde erigunt sese adversus Deum, ac si bellum ipsi indicerent, qui sibi plus sumere audent, quam Deus ipse promittat. Ubi enim est superbia, illic contemptum Dei esse necesse est. Simul tenenda est illa ratio quam nuper attigimus, quod tyrannus ecclesiam, sacrum Dei peculium, invadens quasi ex professo Deum lacesseret. Quum ergo violaret coeleste sacrarium, videri non debet hyperbolica loquutio. Unde etiam elicitur doctrina plena eximiae consolationis. Nam docemur impios sese efferre adversus Deum, quoties in ecclesiam eius insurgunt: nec enim hic accusatur quod se supra angelos extulerit, sed quod ecclesiam Dei opprimere sit conatus. Hodie vero cultus Dei uno in loco inclusus non est, sed tam late patet, quam universus orbis. Ubique ergo invocatur nomen Dei, si quis tyrannus ad opprimendos pios insurgat, sciamus eum non homines, sed Deum ipsum invadere, qui tandem sibi insultari non patietur. Simile exemplum nobis postea occurret de Sennacherib, quem Sioni minantem ac conviciantem declarat ipsi Deo mina-

tum ac conviciatum fuisse. Itaque sciamus nos ita esse sub tutela Dei, ut quisquis negotium nobis facessit, is etiam Deum hostem sit habiturus. Qui vos laedit, inquit, pupillam oculi mei laedit. Testatur etiam se in medio ecclesiae habitare, ut nemo eam invadere possit, quin ipse primos insultus excipiat. Ergo vindex iniuriarum futurus est quas ecclesia sustinet, utcumque eam ad tempus affligi patiatur.

15. (*Atqui in sepulcrum.*) Prius exposuit consilium Babylonii, nempe solum suum supra nubes collocandi: nunc ei contrarium eventum opponit, nempe, latera foveae vel lacus, id est, angulum aliquem sepulcri in quem detrahatur. Dixerat enim prius Babylonium evehi velle in montem Sion ad latera aquilonis: quod illinc locus admodum editus et conspicuus esset. Nunc latera in contraria significatione accipit: ac si diceret, locum in abiectione sepulcri parte habiturum: sicuti ubi quis in obscurum et ignobilem recessum compingitur. In amplo enim et capaci sepulero honoratorum hominum cadavera medium locum occupant: hunc vero in recessum vel extremas oras abiectum iri significat. Sic Dominus impiorum superbiam ex alto ridet, ut quum omnia cupiditate devorarint, nubesque et coelos ipsos perfregerint audacia: ipsos tandem omnium ludibrio exponat, postquam eorum consilia vel minimo momento everterit.

16. (*Videntes te.*) Iterum propheta sub mortuorum persona impium illum regem deridet. Posset etiam de vivis intelligi: sed praestat omnino hunc sermonem referre ad mortuos, nisi etiam ad sepulcrum ipsum referre velimus: quod fere idem est. Solemus autem protendere faciem, quum aliquid mirandum aut visu dignum sese offert. Ita quum simile portenti videretur hunc regem et tali potentia instructum periisse, omnium oculos in ipsum conversos ait, ut attente inspicerent, ac si vix propriis oculis fidem haberent. Quaerunt autem primum, an possibile sit tam subito et facile prostratum esse, ad cuius nutum tremebat orbis? Deinde libidinem et impotentiam omnia perdendi commemorat, et tyrannos cum sua truculentia nubibus similes esse ostendit, quae repentinum imbrem aut grandinem eiciunt, quasi obruturæ omnia: sed momento discutuntur. Qua similitudine etiam usus est pius ille senex Athanasius, quum quidam minaretur ei furorem Iuliani. Hanc vero mutationem e manu Dei proficisci docet, qui vel nutu totum mundum labefactare potest.

17. Sequenti etiam versu crudelitatem et saevitiam exprimit: quod orbi vastitatem intulerit, quod exciderit urbes, quod vinctos non dimiserit. Interdum enim solent victores captivos dimittere, ut eorum animos humanitate alliciant: tyranni vero metui malunt quam amari. Hanc enim solam re-

gnandi viam esse arbitrantur, si implacabili saevitia formidinem omnibus incutiant. Mirum igitur non est miserum adeo et infelicem ipsorum exitum esse: quia fieri non potest quin Dominus vicem ipsis rependat, postquam eorum saevitia ecclesiam suam castigavit, omnique misericordia privet, qua ipsi erga alios caruerunt. Itaque ostendit quam miseri sint tyranni, qui et Deum sibi infensum habent, et odiosi sunt hominibus.

18. (*Omnes reges gentium.*) Opponit Babylonium aliis regibus, ut ostendat ipsum etiam post mortem caeteris omnibus miseriorem esse. Et ita comparando amplificat Dei iudicium, quo ulturus erat illatas ecclesiae suae iniurias. Hic locus in causa est, ut non audeam, quae hic de Babylonio praedicat Isaias, ad Nabuchodonosoris unius personam restringere: quoniam ex historiis ipsum sepultura caruisse minime constat. Tametsi referant Iudaei Evilmerodach iussisse, ut effoderetur e sepulcro, quod primores regni non auderent illi dare nomen, nisi patrem mortuum esse constaret, verum Hieronymus, quamvis aliqui satis credulus, id habet pro fabula. Non unum ergo hominem, sed totum regnum designat: quemadmodum etiam scriptura quum de Antichristo loquitur, totum eius regni statum comprehendit. Proinde quasi in persona unius superbiam ridet omnium istorum tyrannorum: et qualis futurus sit ipsorum exitus denunciat: futurum scilicet ut ne vestigium quidem terrae habeant in quo sepeliantur, quum antea essent inexhausti gurgites, nec ullae iis possessiones sufficerent. Qui vix pedem terrae habent, ius nihilominus retinent in sepulcro, quod omnium vel maxime sacrum veteres censuerunt. Eo enim privari valde ignominiosum fuit. Reges vero Babyloniorum tanta ignominia afficiendos esse ostendit, ut ex haereditario etiam sepulcro eiecti ignominiosum spectaculum praebeant. Quaeri poterit, an tanti sit coram Deo sepeliri cum patribus, ut eius privatio poenae et maledictionis loco irrogetur? Respondeo, non agi hic de sepulcro, quasi de re ad salutem necessaria: sed merito inter probra reputandum, quod hic sepultura caruerit. Ac primum perpendendum est, cur inter omnes gentes tanti facta sit sepultura. Nec enim dubium id profectum esse a patribus, quando cadavera sepeliri voluit Dominus in spem ultimae resurrectionis. Proiciuntur belluarum cadavera, quod ad putredinem nata sunt: nostra vero terra conduntur, ut illic deposita ultimum diem expectent, quo resurrectura sunt ut cum anima beatam et immortalem vitam degant. Quod autem obortae sunt variae superstitiones in corporibus humandis, id Satanae astutia factum esse dubium non est, qui omnia per se utilia et pia corrumpere ac pervertere solet: innumera enim figmenta commentus est quibus hominum oculos perstringeret. Iudaeos autem

variis in ea caeremoniis abundasse minime mirum est, neque id improbari potest. Nec enim adeo clara resurrectionis ipsis revelatio fuit, quod Christus nondum patefactus esset. Nostri vero temporis ratio longe diversa est: quia resurrectionem aperte conspiciamus in Christo, et claras promissiones, quae obscuriores Iudaeis esse solebant, nunc omni sublato velo intuemur. Si quis igitur veteres illos ritus iterum invehere et redintegrare vellet, haud dubie tenebras offunderet luci, magnaque afficeret Christum iniuria, quod eum nobis patefactum velaret. Non est tamen inanis cura sepulturae: quia symbolum est ultimae resurrectionis quam adhuc exspectamus. Absit autem omnis superstitio et exsequiarum pompa, a quibus pii omnes abhorreere debent. Nunc si quis sepultura omnino careat, respicienda causa est. Multi enim ex prophetis, martyribus ac piis viris ea caruerunt. Audimus ecclesiae querimoniam, lugentis quod cadavera servorum Dei feris et avibus proiecta sint, nec quisquam ea sepeliat (Psalm. 79, 2). Et quotidie Christi servos exuri, submergi, patibulis affigi videmus: quorum tamen interitus et gloriosus et benedictus a Deo est. Quemadmodum enim crux Christi benedicta fuit: ita cruces, catenae, vincula, mortes, quas eius membra sustinent, eiusdem benedictionis participes, omnium regum felicitatem, ornatum, pompam et maiestatem exsuperant: ut etiam Pauli exemplo in iis libere audeant gloriari. Caeterum in iis quos Dominus sepultura carere sinit, quum nihil aliud perspicimus quam signum irae ipsius, ad hanc sententiam et similes redeundum est. Quemadmodum Ieremias (22, 19) Ioacimo asini sepulturam minatus est, quod dignior esset consortio bestiarum quam hominum, qui ab iis etiam post mortem humatione segregantur, ita Babylonius quum sese supra omnes extulisset, infra omnes deiici debuit, ut etiam humatione communi privaretur. Praedicat ergo futurum, ut non sepeliatur domi, id est, in paterno et haereditario sepulcro. Nec enim intra aedes sepulcra fuisse existimandum est. Similitudines adiunctae magis exprimunt iustam illius tyranni ignominiam. Quemadmodum enim eradicantur arbores noxiae aut inutiles, ita Babylonium indignum esse ostendit qui ullum inter homines locum obtineat. Similem postea facit vestibis interfectorum. Nam qui in acie cadunt, non humantur communi more, sed proculcantur corpora foetida et sanguinolenta: et ne foetore suo aerem inficiant, cum indumentis suis putridis in fossam abiiciuntur. Et ipsa etiam vestimenta foedata luto et sanguine nemo attingere dignatur, ne quid inde contagionis contrahat. Quis Babyloniorum rex hoc passus sit, asserere non possumus: impletum tamen fuisse dubium non est.

20. (*Quoniam terram tuam.*) Haec ratio est cur indignum sepultura Babylonium dicat. Indignus

enim est quem terra sinu suo excipiat ac contegat is qui eam vastavit. Quemadmodum enim nos terra vivos sustinet, ita mortuos condit, ac custodit in adventum Christi. Est igitur iusta crudelitatis poena, quum sinum suum iis negat qui ipsam violaverunt. Additur gravior comminatio, quod Dominus a posteris quoque residuum poenarum exiget. Quamquam ubi dicit: Non nominabitur semen in perpetuum, hoc membrum bifarium exponere possumus: vel quod memoria seminis impiorum diuturna non sit, vel penitus exstinguenda. Varietas interpretationis est in verbo לעולם: aut enim ad praeteritum refertur, aut ad futurum. Ad praeteritum: Quamvis ad tempus celebre sit impiorum semen, tamen evanescet tandem eius memoria. Ad futurum: Sic Deus impiorum semen exstinguet, ut nulla deinceps fiat eius mentio. Est autem vulgare ut Dominus semini impiorum maledicat: quemadmodum e diverso piorum semini benedicit: atque ut memoria iusti aeterna est, iniusti memoriam tolli ac deleri necesse est. Quamvis haec oculis non semper intueamur, exstant tamen ampla et perspicua eius rei testimonia quibus id abunde confirmatur. Sed notanda huius ultionis ratio est. Dominus enim impiorum hominum superbum ulciscitur, qui nomen suum propagare et perpetuam sui memoriam relinquere volunt. Huc enim tendunt omnium profanorum hominum studia et conatus. Contra, Dominus eorum nomen delet et memoriam, quae perpetuis monumentis insculpta videbatur: atque accidit, ut non tantum sint ludibrio, sed etiam execrationi omnibus. Quod tyrannis omnibus evenit, ut quamvis ipsis, dum vivunt, omnes applaudant et assententur, mortuos tamen cum sua posteritate omnes exhorreant. Itaque Deo, angelis et hominibus detestabiles esse apparet.

21. (*Praeparate.*) Hic apertius quam antea adversus Babylonium vaticinatur Isaías. Loquitur enim de tota progenie, ad quam exitium hoc extendi significat. Memoria vero tenendum quod prius diximus, prophetam non esse hactenus loquutum de uno homine, sed de toto regno: nunc etiam eius figurae dubitationem tollit. Quod vetus translatio habet Filios mactationi, non satis convenit. Enim quod praeponebat satis demonstrat interpretandum esse Filiis. Est autem videndum ad quos hic sermo pertineat. Ministros enim aliquos tanquam lictores aut carnifices subintelligi necesse est, quos Dominus accingi iubet, ut iudicium ipsius exsequantur. Quosnam vero? partim Medos ac Persas, partim alios a quibus Babylon funditus eversa est: nec enim penitus diruta est quum Persae eam subegerunt, ut prius dictum est. Itaque alloquitur eos quos aeterno consilio suo destinarat Dominus ad Babylonem diruendam. Quae loquendi forma multo plus energiae habet quam si simpliciter

dixisset, paratam esse mactationem. Ostendit enim se non solum de impiis statuere pro arbitrio suo, sed etiam ministros in promptu habere quibus eorum scelera ulciscatur. Quod continuo post subiicit, hoc modo puniri iniquitatem patrum: primo quidem intuitu nimis durum videtur, filios misceri cum patribus, ubi agitur de poena ipsis infligenda: durius etiam, poenam debitam patribus extendi in filios usque ipsos et nepotes. Hoc absurdum facile effugere licebit, si נַפְשׁ interpretemur miseriam: tam enim peccati poenam, quam peccatum ipsum significat. Sed quum haec sententia passim occurrat in scripturis, Deum scelera parentum in sinum filiorum rependere, tali effugio opus non est. Nec repugnat illud Ezechielis (18, 20): Non sustinebit filius iniquitatem patris. Nemo enim innocens a Deo plectitur. Nec vero ita accipiendus est hic locus, ac si poenam maioribus debitam Deus in filios alioqui nihil tale meritos transferret: nam filiorum etiam culpa coniuncta est. Atque ut omittamus universalem maledictionem generis humani, cui omnes ab utero obnoxii sunt, impii alicuius exemplum sumamus: quum Dominus eum cum sobole sua reiecit, nihil certe est quod cum ipso expostulare possimus. Nam si benedictio ipsius gratuita est, urgere eum fas non est, quod non omnibus eam aequaliter impartiat. Libera enim est eius gratia: et unumquemque secum reputare oportet, quidquid boni habet, id ei minime naturale aut proprium, sed potius adventitium, atque a gratuita Dei liberalitate profectum esse. Si quem ergo reiciat, nonne etiam ipsius semen maledictum esse necesse est? destitutus enim gratia ipsius, quid praeter nequitiam reliqui est? Quod si aeternae morti obnoxii sunt: multo magis temporalibus poenis: quem enim capitis supplicium manet, is carcere et flagris multo magis dignus est. Idque diligenter notandum. Puerilis enim mihi videtur eorum solutio, qui Dominum temporalibus poenis impiorum filios afficere putant ob scelera parentum, neque indignum Deo censent, etiam innoxiiis eiusmodi poenas irrogari: quoniam Deus nunquam punit immerentes: et natura ad misericordiam propensus est. Qui vero parceret malis, si iram suam adversus innoxios exerceret? Hoc igitur statuendum est, omnes qui destituantur gratia Dei, sub aeternae mortis iudicio inclusos esse. Unde consequens est, reprobos filios, quos Dei maledictio persequitur, eidem iudicio subiici. Proinde non loquitur Isaías de filiis innoxiiis, sed perditis et nefariis, qui forsitan etiam parentes malitia superarunt: quo fit ut merito adiungantur parentibus, eidemque supplicio summittantur, quum idem vitae genus sint sequenti. Dicit quispiam, eos tunc sui sceleris poenam, non parentum ferre. Fateor quidem ex parte: at iam coeperat in parentibus reiectio, ob quam etiam a Deo destituti sunt

et reprobati. Non separatur autem ipsorum culpa, quasi innoxii sint: sed iisdem vitiis ob reiectionem involuti, iisdem etiam poenis et miseriis implicantur. Scio hac solutione non satisfieri iis qui nullum finem faciunt cum Deo litigandi: sed modo piis et non contentiosis satisfaciam, illos haud multum moror. Hos certe tali solutione, ut vera est, contentos fore spero ac confido. In clausula versus vertunt quidam; Ne impleant hostibus superficiem terrae: ac si propheta significaret, omnes impios hostes esse generis humani, imo universae terrae: propterea Dominum consulere omnium saluti, quum eos tollit e medio. Terra enim quodammodo ab iis, tanquam vepribus et dumetis, suffocaretur. Atqui haec significatio plus quiddam videtur exprimere: quia terra nos recipit in gremium suum si officium facimus: quod si Dei contemptores simus, terra invita tanquam hostes nos alit et sustinet. Verum ego alteram significationem, quae communior est, sequi malo. Videtur enim mihi propheta innuere, impios propagare genus suum, ac sobolem ab ipsis scaturre veluti innumeram, ut alios et numero et specie antecellant: quod etiam fieri quotidie videmus. Unde natum est proverbium, malam herbam cito crescere. Subindicat igitur propheta, futurum ut totam terram non solum hominibus sed etiam oppidis impleant impii, nisi Dominus maturè prospiceret atque occurreret huic malo, eorumque numerum minueret. Quod vero ingentem impiorum multitudinem, quibus terra paene obruitur, ubique cernimus, id merito nostro accidit. Sed nunquam Dominus ita dure nobiscum agit, quin aliquid boni seminis reliquum faciat, utcunque rarum sit: atque etiam angulos terrae quosdam relinquat, ubi pii aliquantum respirent. Quod si Dominus non reseccaret ex multitudine impiorum, terra certe protinus ab iis obrueretur. Hic confirmatur quod iam antea diximus Babyloniorum liberos non mactari innocentes. Hic enim causa adscribitur: Ne terram impleant urbibus. Consequens est igitur, impios fuisse, et iusto iudicio tolli, ut saluti hominum consulatur: nec posse Dominum crudelitatis aut saevitiae accusari.

22. (*Nam surgam.*) Nunc Dominus pronunciat se acturum quod prius aliis per prophetam mandaverat. Et utrumque observari debet: opus scilicet Dei esse quum pereunt impii, tametsi hominum opera in exsequendis iudiciis suis utantur. Sic enim prius ipsos alloquebatur, *praeparate*. Unde non solum potentia Dei, sed etiam prophetiae vis notanda est: ut prophetae a Deo ordinati mandent populis omnibus ut hoc vel illud faciant: et tunc tantum abesse, ut homines eventum impedire possint, ut etiam obsequium suum praestare Deo cogantur. Quoniam vero in hominibus subsistere solemus, et quidem praeterito Deo penes eos loca-

mus agendi potestatem, tenendum est principium illud, quum per eos agat Deus, proprie operis esse autorem, ipsos vero ministros tantum vel instrumenta. Id quod aperte sequentium locorum coniunctio satis demonstrat.) in causalem particulam resolvere visum est. Reddit enim causam, cur Medos atque alios interitum Babylonis parare iubeat, *nam* consurgam adversus ipsos: atque haec loquutio, qua Dominus se surgere dicit, satis trita est. Ea autem se ad captum nostrum accommodat propheta, quoniam altior est maiestas Dei, quam ut possit a nobis apprehendi. Deum enim iacere et otiosum esse putamus, quamdiu dissimulat. Propterea surgere se dicit, quum exserit potentiam suam, eamque aliquo visibili opere testatur. Epitheton quod subiungit, Dominum exercituum vocans, ad confirmandam sententiam facit. Ac si diceret, non temere sibi imperium in populos sumpsisse: Deus enim exercitus omnes manu sua regit. Quum ergo ad pronuntiandam Dei sententiam ordinatus sit, ipsius est imperare hominibus, ut obsequium ei suum praestent. Et mox iterum repetit nihil se afferre nisi divinitus mandatum, quo plus autoritatis habeat haec prophetia. Hoc autem excidium non accidisse Babylonii nisi post Alexandri mortem, satis iam antea dictum est. Filiorum et nepotum nomine, non posteritatem solum intelligit, sed memoriam: cuius studiosi sunt impii, ut post mortem suam multis etiam saeculis celebrentur. Hoc etiam Dominus ademit Babylonii, ut nulla eius memoria, nisi cum dedecore et ignominia, exstaret.

23. (*Et ponam eam.*) De futura vastitate eadem quae antea praedixit rursus confirmat: non fore scilicet posthac hominum domicilium, sed quasi antrum deforme, ubi latebunt fera animalia. קפ, alii castorem, alii testudinem, alii erinacium esse volunt. Ex loci vero circumstantia, prophetam de animali aquatili loquutum esse verisimile est: nam postea stagni mentionem facit. Quod proprie ad situm eius loci pertinet: quoniam Babylon non in stagnoso quidem loco, sed humido sita est. Nam hinc Euphrates, illine Tygris regionem alluit. Unde fit ut ei Dominus diluvium minetur.

24. (*Iuravit Iehova.*) Ad plenioram confirmationem iureiurando opus fuit. Nihil enim difficilius nobis persuadetur, quam impios statim perituros esse, quum eos florentes, omnibusque praesidiis munitos, et veluti extra discrimen positos, superiores omni metu videamus. Itaque ad eorum conspectum obstupescimus, et perstringimur eorum splendore, ut vix Deo credamus eorum ruinam et interitum nuntianti. Propterea iusiurandum adhibet, ne ullam dubitandi materiam relinquat. Unde intelligimus, quanta sit eius erga nos indulgentia, quum imbecillitatem nostram adhibito hoc remedio sublevet,

quum aliqui satis esset eum simpliciter loqui. Hoc autem in consolationem piorum facit, ut statim videbimus. Ecliptica vero qua utitur iurisiurandi formula, satis nota esse debet: saepius enim occurrit in scripturis. Ea autem Dominus religionem inferre voluit, ne nimium licentiosi essemus in iuramentis, ad quae audacter et temere prorumpimus. Nam reticentia est qua maior iuramenti pars supprimitur: Si non fecero quod decrevi, homines me vanum esse existiment, nec me censeant Deum: aut aliquid eiusmodi horrendum dictum subauditur. Fraenum ergo sibi iniicere debent homines, ne temere in execrationes prosiliant, vel horrendis diris devoteant caput suum: sed proterviam suam hinc temperare discant.

25. (*Ut conteram Assur.*) Putant hoc pertinere ad exercitum Sennacherib, qui manu Dei per angelum stratus est, quum Ierosolymam obsideret. Si haec interpretatio placeat, talis erit sensus, Dominum brevi daturum aliquod specimen illius exitii, quod Babylonis minatus est. Obiici enim poterat ab iis qui haec vaticinia audiebant: Quid nobis proderit Babylonem deleri, postquam ab ea oppressi fuimus? nonne satius esset nobis integris eam quoque salvam esse? quae ad nos consolatio ex eius interitu redibit, quum ipsi quoque interierimus? Et certe hoc mihi non dubium est, specimen gratiae Dei in hostibus eorum delendis proponi, quod vel iam exhibitum erat, vel paulo post exhibendum. Neque enim asserere ausim quo tempore hoc vaticinatus sit propheta, nisi quod probabilis coniectura est stragem prius fuisse ab angelo editam in exercitu Sennacherib. Hoc modo ab illustri experimento spem faceret propheta futurae redemptionis: ac si dixisset: Vos iam sensistis quam mirifice succurrat suis Deus in ipso articulo. Cur vero exercitum Sennacherib prius fuisse caesum existimem, in promptu ratio est. Oportuit certe aliquem huius doctrinae esse usum. Atqui non ante Babylon quidquam molestiae inferre coepit Iudaeis, quam subactis Assyriis illuc translata est monarchia. Quamdiu ergo nihil erat negotii Iudaeis cum Babylone, quorsum de iudicio Dei concionatus esset propheta, quo futurus esset populi sui ultor? Nec vero absurdum est, rei gestae testimonium cum vaticinio misceri. Neque tamen male conveniet, hic Assyrios pro Chaldaeis poni: quia etsi privati erant imperio, verisimile tamen est, primos semper fuisse in procinctu, quoties oppugnandi erant Iudaei: atque ita militasse sub alienis auspiciis, ut maiorem partem exercitus efficerent. Nam et propiores erant quam Chaldaei, et qui tunc dominabantur sciebant in hoc bello propter inveteratum contra Iudaeos odium sibi fides et morigeros fore. Adde quod victoribus utile fuit, continuis bellis atterere victos, donec ad iugum ferendum assuefacti essent. Unde non inepte per

synecdochen Isaias, tametsi de Babylone verba faciat, totas eius copias sub nomine Assur designat. Ita nulla ratio coget, ut de strage per angelum in exercitu Sennacherib edita locum hunc exponamus. Simpliciter enim, quantum ego iudico, significat propheta, finem Assyriorum tyrannidi impositum iri ■ Domino, ut non semper ita praevalcant: ac si diceret, Quamvis ad tempus impiis Deus permittat in vos dominari, non semper haec potentia durabit: ipse enim aliquando vindicabit populum suum ab hac servitute qua premitur, quasi fracto iugo. Neque enim, ut dictum est, tametsi cesserant Chaldaeis Assyrii, ideo destiterant hostes esse ecclesiae: sed Babylon, quae successerat in locum Ninives, quasi translatio iure bellum tunc Iudaeis inferre coepit. Quod autem frangendum dicit Assyrium in Iudaea, non ita debet accipi quasi illic caedendi forent, aut praesentes clade aliqua conterendi: sed quod electus populus liberandus esset ab eorum tyrannide, ac sic tollenda eorum dominatio. Quare fractio non tam ad personas, quam ad imperium refertur. Et quod dicit de *iugo* et *onere*, non proprie competeret in Assyrios solos, qui saltem urbe Ierosolyma nunquam potiti sunt. Ideoque tenenda est illa quam dixi successio: quia non aliud erat ius bellandi Chaldaeis, nisi quod ab Assyriis ad se translatum iactabant. Quare hanc prophetiam merito extendere mihi videor ad eam liberationem, qua Dominus contra Chaldaeos et Assyrios se populi sui ultorem monstravit: quia tunc excussum fuit iugum, quo misere constricti Iudaei tenebantur: imo simul complectitur redemptionem per Christum partam, cuius illa praeludium fuit. Quod sequitur de montibus, aliqui mutationem numeri esse putant pro monte Sion: sed malo secus interpretari. Nam quum Ierosolyma inter montes sita esset, tota regio ob hanc causam contemnebatur. Ideo contemptim loquitur propheta, quasi hostibus concedens regionem quae montuosa erat minoris esse pretii. Sed hic quoque contemptus ad amplificandam Dei virtutem valet: quia tam potentis monarchiae imperium excutiat suis montibus. Huc pertinet quod habetur prioris Regum 20 (v. 23 ss.).

26. (*Hoc consilium.*) Una aut altera confirmatio Dominus contentus non est, vixque sibi satisfacere potest in re magis ac magis testificanda, quod ingenium nostrum suapte natura ad diffidentiam propensum probe norit. Nulla enim confirmatio nobis sufficit, etiamsi large et prolixo, atque ita etiam sancte promittat. Dominus ergo mederi vult huic malo: eoque pertinet repetitio, ne supervacaneam esse existimemus. Nec enim se bene norunt, qui prophetam aut potius spiritum Dei verbosum esse putant. Itaque primum Dei voluntatem et consilium, deinde virtutem proponit. Unde enim fit ut haesitemus in verbo, nisi quod Deo eam quam

deceat potentiam non tribuimus, aut de eius virtute minime persuasi sumus? Hae omnino duae sunt causae incredulitatis, quibus ex adverso haec duo, quae nobis commendat Isaias, opponi debent: nempe consilium et virtus Dei. Hoc enim primum statuendum est, veracem esse Dominum: quia nihil pronunciat quod non fixum sit ac immutabile: deinde potentem, nec quidquam eius manui obstare posse. Caeterum, non est nobis de arcano Dei consilio inquirendum: nos enim in decreto, quod Dei verbo patefactum est, acquiescere iubet hic propheta. Altius ergo consurgendum non est, ut in adyta Dei penetremus: sed contenti esse debemus certis testimoniis, quae prophetarum ore declarat. Itaque amplectamur toto animo omnes Dei promissiones, iisque etiam potentiam ipsius adiungamus: quia nunquam manus ipsius ab ore separari debet. Potentia vero non philosophorum more otiosa, sed ut scripturae docent, efficax et actiosa consideranda est. Verum hic quaeri potest, cur omnis terrae omniumque gentium mentionem fecerit, quum de Babylone tantum loquatur. Sed tenendum est memoria quod prius diximus, Babylonis imperium absorpta Ninive per totum fere Orientem patuisse, variasque nationes ei fuisse subditas. Quo fit ut ipsius clades relinqui etiam orbis excidium esset. Nec enim tantae monarchiae concidere possunt, quin magnam secum ruinam trahant. Itaque quum illius imperii magnitudo hanc prophetiam in dubium revocare posset, docet Isaias, tametsi longe et late pateat, infinitamque gentium multitudinem comprehendat, id obstare Deo non posse quominus decretum suum exsequatur.

27. (*Quoniam Iehova.*) Hic veluti epiphonemate utitur Isaias, ut proximam sententiam magis confirmet. Quum enim Domini consilium esse dixisset, ut inviolabile esse nec irritum fieri posse ostendat, quasi de re impossibili interrogat, Quisnam vel dissolvat eius consilium, vel nullum avertet? hac scilicet exclamatione insultans creaturis omnibus. Nam simul atque decrevit Dominus, manum exserit: exserta vero manu certam operis exsequutionem consequi necesse est. Nec vero tantum homines hac exclamatione ab impediendo decreto Dei, sed etiam reliqua omnia excludit: si quid tamen praeter hominem et Satanam voluntati ipsius adversatur. Denique significat nullam poenitentiam aut mutationem in Deum cadere, sed quidquid accidat etiam in summa rerum varietate perpetuo sibi constare: nec posse consilium ipsius ulla occasione abrupti. Si quis obiciat, Deum aliquando consilium mutasse: veluti quum Ninivitis, Abimelecho, aut Pharaoni pepercit: responsio facilis est. Nam quum Dominus Ionam ad Ninivitas misit, non patefecit quid in arcano consilio suo decretum esset: sed volebat eorum animos praedicatione Ioniae per-

cellere, et revocare ad poenitentiam, ut eorum misereretur. Idem quum Abimelecho et Pharaoni minatus est, quod uxorem Abrahae sibi adiungere vellent. Sic enim Dominus ipsos terrendo revocare volebat, ne poenas luerent suae obstinationis.

28. (*Anno quo mortuus est.*) Hic debuit esse initium capitis decimi quinti: quoniam propheta novum argumentum ingreditur. Unde plane liquet quam praepostera sit capitum distinctio, vel potius laceratio. Loquutus enim de Babyloniis ad Palestinos transit: vel forte antequam de prioribus verbum fecisset, aggressus est Palestinos: qui quum vicini essent Iudaeis, immortale cum ipsis odium exercebant. Erant autem residui ex illis gentibus quibus pepercerant Israelitae, quum tamen Dominus eas e medio tolli iussisset. Cuius rei infidelitas populi in causa fuit, ut hae veluti spinae a Domino reliquae fierent, a quibus ipsorum oculi pungerentur: quemadmodum scriptura docet id iam antea Dominum ipsis minatum esse. Itaque quum odiis capitalibus inter se hi populi certarent, quoties Iudaei cladem aliquam sustinebant, tantundem sibi Palestini accedere lucri arbitrabantur. Perditos enim voluissent Iudaeos, nec quidquam iucundius illis accidere poterat, quam adversa et infausta his omnia evenire. Ideo adversus ipsos, tanquam adversus perpetuos ecclesiae hostes propheta vaticinatur. Est autem notandum tempus quo haec visio prophetae oblata est. Quamdiu enim vixit Achaz, superiores fuerant Palestini. Dedit enim poenas suae perfidiae impius ille hypocrita, qui Deo relicto ad externa hominum subsidia sese proripuerat. Itaque eius tempore receperunt Palestini ea oppida quae Usias ex eorum manu recuperaverat. Ipso vero mortuo, maiores etiam animos collegerunt: quia sperabant se omnium votorum tunc compotes fore, quod haeredem adhuc fere puerum reliquisset: nam Ezechiae novo regi neque prudentia, neque autoritas, neque consilium erat. Hae ergo circumstantiae diligenter notandae sunt. Nec enim Isaias tam Palestinorum rationem habet, quamvis ipsos alloquatur, quam piorum, quos vult hac prophetia consolari et bona spe fulcire, qui de statu Iudaeae actum esse alioqui putassent: quod undique instarent hostes, nec ullum uspiam auxilium apparet. Iis ergo afflictis et destitutis ope, Isaias manum porrigit, eosque bono animo esse iubet, quod Deus ipsis haud dubie sit adfuturus. *Onus* vocat hanc prophetiam, quod gravis et acerba futura esset Palestinis, qui se omnia incommoda effugisse putabant, quod Iudaei misere premerentur, nec spem melioris status haberent. Iis igitur suam quoque cladem instare denunciat.

29. (*Ne laeteris.*) Initio retundit inanem fiduciam, qua temere inflati erant Palestini: et addens

tota tu significat omnes huius cladis partem sensuros esse. Ac si diceret, eam regionem non aliqua tantum in parte vastatum iri, sed nullum eius angulum fore a clade immunem: et quam longe et late patet, universam propediem interitum suum sensuram esse. Quod subiicit de *confracta virga* aliqui referunt ad regem Achaz, sed falso. Quoties enim confligit cum Palestinis victus est. Ergo ad Usiam referri debet. Sed neque ad ipsum restringi velim, quin simul ad universum iudaici populi corpus referatur. Perinde igitur est ac si diceret Palestinae: Putasne te securam esse Iudaeis fractis, qui te prius affligebant? falleris vehementer: gravius enim affligi te brevi continget. Itaque ad personam aliquam, ut iam dixi, non restringo: sed puto in unius persona universum Iudaeorum corpus designari. Et simul rationem subiungit cur Palestina laetari non debeat: quod scilicet Iudaei plus virium quam antea habituri sint ad nocendum. Si damnum aliquod antea ab iis senserant Palestini, maius etiam et gravius posthac sensuros. Similitudo quam adhibet admodum apta est. Regulus enim colubro nocentior est, prester regulo. His animalibus tam noxiis Dei beneficio in his regionibus caremus. Sed propheta nihil aliud significat quam Palestinos opinione falli, quod Iudaeis adeptam vim nocendi putent. Proinde ab aliis dissentio, qui reguli et presteris nomen ad Ezechiam duntaxat referunt. Quamvis enim multum habeant coloris, quod Ezechias quidquid Palestini habebant usque ad Gazam occupavit: tamen propheta hanc promissionem longius extendere voluit. Sciamus ergo, ut ab Ezechia initium fiat gratiam de qua nunc agitur, ipsam ad Iudaeos, velut ad unum corpus, pertinere. Hinc autem generalis sententia colligenda est: quum adversis rebus premimur, exsultant impii ac si nos perdit, ipsi vero soli felices essent: Dominus autem gaudium ipsorum inane esse pronunciat. Resurget enim semper ecclesia, atque in pristinum et florentem statum restituetur, tametsi omnes eam periisse iudicent. Renascantur filii Dei, qui impiorum oculos configant: non quod id optent ipsi, aut propositum habeant, sed quod decreto Dei ita accidere necesse sit. Nec vero ignominiosa sunt ipsis haec nomina reguli et presteris. Nec enim tales sunt pii natura, sed quod impii exitiosi sint, quantumvis per se innoxii. Nam vitio et malitia impiorum fit, ut sibi noxium sit, quod utile et salutare esse debuerat. Cuiusmodi etiam et Dei ipsius et evangelii natura est.

30. (*Et pascentur primogeniti.*) Non tam Palestinos respicit propheta, ut iam dictum est, quibus minando nihil profecisset, quam Iudaeos, quos rebus afflictis volebat consolari. Sic enim premebantur, ut non procul abessent a desperatione. Ideo *primogenitos pauperum* vocat, quasi suis miseriis insignes:

quod redacti ad extrema primum inter miseros locum obtinerent. Promittit autem futurum, ut Dominus ipsos a talibus miseriis ereptos iterum pascat et enutriet. Ex quo perspicimus Palestinos in salutem populi Dei concisos ac delectos esse. Quemadmodum etiam Abrahae et posteritati eius promiserat Dominus: Benedicam iis qui benedicient tibi, et maledicam iis qui maledicent. Nam qui filiis Dei infensi sunt, Deum quoque sibi infestum sentire necesse est. Deinde propheta comparat populum suum ovibus, quibus nos similes esse oportet, si Deum custodem habere velimus. Hac similitudine nihil fere in scripturis frequentius. Quum ergo Dominus nos castigat, velut oves dissipatae lupisque et praedonibus expositae sumus: quum vero in hostes nostros animadvertit, vult nos iterum colligere, ut in tuto et securo loco habitemus. Hoc enim significat Isaïas, ubi dicit, *cum fiducia*. Itaque duo hic promittit Dominus. Primum pascua, id est omnia quae ad victum et cultum necessaria sunt: deinde tutelam et conservationem, ut sarti et tecti simus ab omni iniuria. Quae duo pastoris officio conveniunt: iisque omnia ad salutem necessaria continentur. Paulo post rursus se convertit ad Palestinos, quos arbori comparat tam alte radices agent, ut nullo modo eradicari posse videatur. Verum si arescat radix, arborem simul, tametsi alte fundata sit, deficere necesse est. Unde colligendum est, impiorum statum nunquam adeo firmum esse, quin eum facile evertat Dominus. Nec enim tantum ramos praescindet, sed etiam radicem latentem sub terra arefaciet atque perdet. Quod sequitur, *reliquias tuas occidet*: hoc ad Ezechiam vulgo referunt: sed malo, ut iam monui, ad universum corpus extendere: de quo velut de uno homine loquitur: eius autem caput rex erat, et Christum ipsum repraesentabat. Possemus etiam referre ad Assyrium, et quosvis alios, quorum opera in delendis Palestinis Dominus usus est. Iudaeis enim tritum est indefinite loqui ubi de ministris agitur, per quos exercet Deus sua iudicia.

31. (*Ulula porta.*) Hic propheta amplificationibus utitur, quibus vaticinia sua in animis piorum obsignet et vehementius inculcet ea, de quibus aliqui dubitare potuissent. *Portas* celebriora loca significare, in quibus fiebant conventus, alibi dictum est. Luctum itaque singulis urbibus denunciat, et quidem non vulgarem, utpote qui per celeberrimos quosque conventus vegetetur. Quod addit de *fumo* pro igne accipere possumus, ut ita res ab ipso signo notetur: nam prius apparet fumus, quam ignis splendeat. Per aquilonem vero tam Assyrios quam Iudaeos intelligere licet, quando utrique Palestinae respectu ad aquilonem siti erant. Malo tamen de Iudaeis ipsis interpretari, tametsi expositionem contrariam refutare nollem. Putabant

enim Palestini, ut iam diximus, sibi lucro esse incommoda Iudaeorum, veluti quum iis Assyrii cladem aliquam intulerant. Verum experti sunt tandem eorum cladem sibi quoque communem esse. Quemadmodum haud ita pridem multis nationibus accidit, quibus hostes suos a Turca opprimi iucundissimum erat. Nam eiusmodi victorias sibi perniciosas et luctuosas esse senserunt. Illis enim victis, quos perditos optabant, via simul ad ipsas patefacta est, ac tandem oppressae sunt. Quod addit in fine, Tunc neminem fore solitarium, ad hostes pertinet, quos die praefixo, id est, quando Deus Palestinam perdere statuerit, tali potentia et autoritate instructos fore dicit, ut domi otiosus nemo desideat: sed omnes ad procinctum parati sint: ac si quis imperium alicuius principis commendans omnes eius subditos statim, vel digito sublato, convenire ac praesto esse diceret.

32. (*Quid autem respondebitur.*) Ego simpliciter de quibusvis gentibus, quam de una interpretari malo. Nam advenae, simul ac urbem aliquam sunt ingressi, sciscitari solent quid geratur, ut aliquid novi intelligant. Perinde ergo est ac si dixisset: Quid respondebitur advenis quum interrogabunt? et quis victis Palestinis spargetur rumor? nempe, quod *Dominus fundavit Sion*. Quo significat exitium Palaestinae insigne documentum fore misericordiae Dei erga populum suum: ut omnes intelligant, Dominum Iudaeae quam sibi delegerat custodem ac tutorem esse. Fundatio enim nihil aliud est, quam gratuita adoptio Dei, qua promisit Abrahae et posteritati eius se in Deum ipsi fore: deinde quum templum aedificari in Sion voluit, ut illic memoria nominis ipsius coleretur. Nec enim ista fundatio cemento aut lapidibus constat: sed promissionibus gratuitis vitae aeternae: quae gratia piis semper omnibus nota fuit. Itaque propheta docet hoc Palaestinae excidium insigne documentum fore, quo remotissimae quaeque gentes intelligent, Deum conservare ac tueri populum suum quem elegit.

(*Et in illa fiduciam.*) Non intelligit fidelium spem in Sion locatum iri, veluti in Deo sperandum esse dicimus: sed incolas Sion tuto in loco et securo habituros, quemadmodum saepe alias prophetae salutem in Sion esse docent. Non vult ergo fiduciam piorum locatam esse in ecclesia, sed in ea conservari pios ostendit, quod Dominus eam tueatur. Interea vult Dominus probare fidem nostram: ne nos per omnia beatos esse existimemus. Ideo vocat *Pauperes*, ne nos putemus eximi communibus aerumnis, utcumque sub tutela Dei simus. An vero maior ulla consolatio afferri potest, quam quum audimus ecclesiae Dei incolas, tametsi miseriis infinitis sint obnoxii, extra omne periculum

esse? Eam ergo adhibeamus nostris aerumnis, nec prae impatientia deficiamus, quum intelligimus Deo curam esse nostri, nosque in tuto esse certo scimus.

CAPUT XV.

1. *Onus Moab: Quoniam in nocte vastata est Ar-Moab, in silentium redacta est: certe in nocte vastata est Kir-Moab, in silentium redacta.* 2. *Ascendet in domum, et Dibon ad excelsa, ad fletum super Nebo, et super Medba Moab ululabit. Super omne caput eius calvitium, et omnis barba detonsa.* 3. *In comitis eius accincti erunt sacco: super tecta eius et in vicis eius omnis ululabit, descendet ad fletum.* 4. *Vociferabitur Hesbon et Eleale: usque ad Iahaz audietur vox eorum: propterea expediti Moab ululabunt: anima cuiusque ululabit sibi.* 5. *Cor meum propter Moab vociferabitur: fugitivi eius ad Zoar, vitulam triennem per ascensum Luhith cum fletu ascendent: per viam Horonaim clamorem contritionis excitabunt.* 6. *Aquae Nimrim exinanitae sunt: aruit gramen, defecit herba, olus non superfuit.* 7. *Itaque quod residuum quisque fecit, et opes suas deferent ad torrentem salicum.*¹⁾ 8. *Circuivit clamor terminos Moab, usque in Eglaim ululatus eius, et usque in Beer-Elim ululatus eius.* 9. *Quia aquae Dimon implebuntur sanguine: quoniam ponam super Dimon additiones iis qui evaserint de Moab leones, et reliquiis terrae.*

IN CAPUT XV.

1. (*Onus Moab.*) Hic propheta vaticinatur adversus Moabitas, qui vicini Iudaeis et sanguine coniuncti erant. Scimus enim Moabitas ex Lot Abrahae nepote originem duxisse. In tanta ergo necessitudine saltem postulabat humanitas, ut amicitiam aliquam inter se hi populi colerent. Verum nulla coniunctio Moabitas commovit, quominus hostiliter Iudaeos insectarentur, atque etiam pro opportunitate vexarent. Quod signum est inhumani et truculenti ingenii. Iis igitur, quum adeo saevi essent in populum Dei, quem fraterno amore prosequi debuissent, suum quoque exitium denunciavit Isaïas. Meminisse autem debemus in quem finem vaticinia haec tendant. Neo enim credibile est ea Moabitibus profuisse, etiamsi ex ore prophetae ipsius audissent quod legimus. Atqui neque ipsos alloquutus est, nec scriptum ad eos testimonium misit. Fideles ergo potius quam ipsos respexit propheta, idque duas ob causas: primum ne quum tam varias

¹⁾ Vel, Arabes.

mutationes viderent, everti civitates, regna interire, alios succedere aliis, existimarent hunc mundum caeco fortunae impetu gubernari, sed providentiam Dei agnoscerent. Etenim si nihil praedictum fuisset, ut vanitate impliciti sunt hominum sensus, et praepostere in Dei operibus caecutiunt, proclive fuisset haec omnia fortunae adscribere. Sed praemoniti a prophetis iudicia Dei quasi ex alta specula intuiti sunt. Sicuti hodie nobis quasi digito ostendit Isaias quae tunc occulta erant: in eius vaticiniis Deum velut pro tribunali sedentem arbitrioque suo omnia constituentem intuemur: et quamvis pro sua libidine in hos vel alios grassati sint impii, Dominum tamen eorum opera ad exsequenda iudicia sua usum esse. Secundus finis a prophetis spectatus est, ut inter concusiones totius orbis scirent Iudaei curam suae salutis esse Deo, et quum vindictam sumeret de ecclesiae hostibus, a quibus inhumaniter tractata fuerat, testari quam sibi cara esset.

(*Ar-Moab.*) ער Hebraeis civitatem significat, quemadmodum מור murum. Sed quoniam מואב una fuit e praecipuis civitatibus Moabitarum, hic proprium nomen esse putant. Possumus tamen utrumque nomen appellative exponere, ut eversionem urbium munitarum denunciaret, quibus Moabitae superbiebant. Sed magis amplector communem interpretationem. Itaque talem hic descriptionem proposuit Isaias, ut in ea Moabitarum eversionem contemplari liceat, dum primariae ipsorum urbes diruuntur. Per *noctem* inopinatum et repentinum casum significat: a quo sibi Moabitae non timebant. Nam quum nox quieti destinata sit, si quid tunc accidat, eo omnes vehementer, ut re subita et inexpectata turbantur. Deinde Moabitarum securitatem perstringere voluit: quod sibi viderentur undique muniti praesidiis, et extra omne periculum constituti. *Redigi ad silentium*, exstingui est: unde etiam silentium pro morte accipitur. Quanquam alii metaphora neglecta vertere maluerunt: Succisa est: quod ego in medio relinquo. Quod autem Isaias de Moabitis pronunciat, idem scriptura de reprobis testatur, nempe illis instare exitium, quo tametsi nihil tale expectent misere opprimuntur.

2. (*Ascendet in domum.*) Quod ad voces attinet, alii hebraicum nomen בית relinquant. Sed quum significet domum et templum, probabile est vulgari in usu fuisse pro templo, ut etiam saepe alias domus Dei pro templo accipitur. Porro supplices idolis suis Moabitis inducens, simul eorum damnat superstitionem, qui Chamois idolum suum colebant, quemadmodum ex libro Regum et Ieremia colligere facile est. Confugient, inquit Isaias, Moabitae ad Deum suum in rebus tam desperatis, sed frustra: nullam enim opem in ipso reperient. Et quum

mox subiiciat *Excelsa*, hinc clarius apparet de templo loqui. Nec dubium, arcem fuisse Moabitis prae caeteris insignem et famosam, ubi in honorem idoli sui excelsa aedificaverant. Quum enim verus ipsis Deus, ad quem in adversis confugerent, ignotus esset, solito suo more ad idolum confugere mirum non fuit. In quo augebant miseriam suam, cumulumque malorum omnium sibi accersebant. Eo enim magis provocabant iram Dei, quo se eam placare arbitrabantur. Voluit ergo apertius impiorum conditionem exprimere, quibus in adversis nihil est subsidii. Quae enim idonea suis morbis remedia futura putant, iis nihil pestilentius esse potest, quum Domini furorem in se magis ac magis inflamment. Nebo etiam fuit una ex urbibus Moabitarum. Duas iam recensuit propheta: nunc addit tertiam: subiungit et quartam postremo: ac si diceret, cladem illam non solum extrema illius regionis correpturam, sed pervasuram usque ad intima, ut nullus omnino angulus expers esse possit.

(*Super omne caput.*) Unicuique nationi suae sunt caeremoniae ad luctum aut gaudium designandum. Itali et occidentales populi capillum et barbam in luctu alebant. Unde et barbam promittere dictum est. Contra, orientales radebant caput et barbam, quae illis pro ornamento erant. Denique quum mutabant usitatum morem, id insigne luctus erat. Nihil ergo aliud significat, quam totius regni statum adeo luctuosum fore, ut positis indicibus laetitiae omnes moeroris et tristitiae signa induant.

3. (*In compitis eius.*) Persequitur eandem sententiam, luctus signa plenius describens. Iis autem abundant prae caeteris Orientales: ut enim acutiores sunt et vehementiores, ita magis affectus suos externis signis demonstrant aliis, qui ut ingenio, ita sunt motu et gestu tardiores. Quanquam hoc fuit in eis vitiosum, quod tot caeremoniis et gesticulationibus abundarent: sed de iis propheta ut de re nota et vulgari loquutus est, tantum ut exprimeret tristitiam quae eius regionis vastationem sequeretur. Nec enim frustra hanc hypotyposin subiecit: quia nunquam percellimur vaticiniis, nisi Dominus velut in rem praesentem nos adducat. Ne ergo haec leviter praetereunda existimarent Iudaei, cladem istam describens simul moerorem, lacrymas, ululatum exprimere voluit: ut ea propemodum oculis ipsis intuerentur, quae tamen incredibilia erant. Tunc enim tranquillus erat Moabitarum status. Quo magis oportuit fideles confirmari, ne hanc prophetiam in dubium revocarent. Eadem etiam opera notatur desperatio, cui in rebus adversis succumbunt increduli, quia mala est futura in quam recumbant.

4 et 5. (*Vociferabitur Hesbon.*) Hic alias urbes nominat. Nam consilium eius est velut in fasciculum omnes eius regionis urbes colligare, ut in

commune exitium pertrahantur: ac si diceret, nullas omnino fore immunes. Quod paulo post addit: Propterea expediti Moab, quamvis על כן causalis sit particula, quidam tamen hic causam reddi non putant. Sed hoc parum habet momenti. Ostendit propheta, neminem fore qui non ululet: quia strenuis ac cordatis luctum indicit. Deinde unumquemque proprio dolore sic occupatum iri pronunciat, ut non cogitet de propinquis. Suscipit tandem ipse quoque dolentis personam. Sed mirum videtur et alienum ab ipso, quod Moabitarum calamitatem deploret. Nam ecclesiae clades ipsum potius moerore afficere debuit: gaudio vero hostium interitus. Est autem huiusmodi mos prophetis, ut personam eorum induant quibus calamitates praedicunt: atque ita eorum conditionem tanquam in theatro repraesentent. Sic enim magis afficiunt, quam si simpliciter tantum doctrina uterentur. Tametsi dubium non sit prophetas exhorruisse iudicia Dei, etiam adversus impios: tamen quod dixi, simplicius et convenientius est: atque ex frequenti usu facile colligitur. *Fugitivos* vocat, qui inde effugient. Significat enim eos qui ex Moab effugient perventuros usque in Zoar. Eam autem comparat vitulae trienni, quae integri est vigoris, neque partus labores, aut iugum sensit: sed libere exsultat et lascivit. Nam quum impetus hostilis urget, confugitur ad urbes intactas, et quae procul a periculo videntur remotae. Talis erat Zoar, quae nullam hostium incursionem senserat. Quanquam si quis de tota regione accipere malit, non repugno. Nam generaliter loqui videtur Ieremias, qui tamen complures sententias ex propheta nostro mutuatur (Ierem. 48, 34). Nisi forte etiam illic tam Zoar quam Horonaim ita appellet, vel potius totam regionem intermediam. Si ad totam gentem extendas, sensus erit, Moabitae in summis delitiis et rerum omnium copia versati nihil hactenus incommodi senserunt. Hinc nata est protervia. Ideo ut subigantur, profligari ipsos, et in Zoar usque expelli necesse erit. Zoar autem oppidum a Moabitis remotissimum erat. Itaque saluti suae ipsos consulere non posse significat, nisi procul afugiant. Hic docentur omnes quos delicate tractat Dominus, ne se efferant, ne provocent Deum sua lascivia: sed modesti sint rebus vel summe prosperis: parati etiam ad omnem vicissitudinem, quum Dominus eorum statum mutare volet. *Per ascensum Luhith*. Describit alias Moabiticae regionis partes, eiusque populi fugam depingit et luctum, qui in universa terra futurus erat. Ubi vertimus Clamorem excitabunt, alii reddunt Conterent se clamore, vel frangent, voluntque esse metathesis literarum: et ע esse duplicatum. Ita radix verbi esset רעה. Sed quia ad summam rei parum intererat, reliqui quod magis erat receptum, ut verbum descendat ab עיר. Si quis malit verbum frangendi,

sensus erit: In planctu et clamore concussionem fore membrorum, et quasi fragorem, dum brachium brachio alliditur.

6. (*Aquae Nimrim.*) Amplificat hyperbolica loquutione hanc vastitatem. Gramen arescere ait: quod accidit ubi Dominus terram aliquam administrat omnibus destituit. Aquas sublatum iri: nam verisimile est ei regioni aridae et siccae fuisse admodum necessarias. Nihil enim sine irrigatione tales producunt. Tametsi vero hyperbolicus sit sermo, nihil tamen nisi verissimum continet. Nec enim modum excedit, sed ista crassius pro ruditate populi exprimi oportuit, ut sciant terram Dei benedictione privatam, fore similem deserto absque ulla specie.

7. (*Propterea residuum quod fecit.*) Idem est quod vulgo dicimus, *Ce qu'il aura espargné*. Opes enim repositas intelligit: atque exprimit quod accidere solet regionibus quae hostiliter invaduntur. Omnes enim opes suas alio transvehere solent, ut in tuto aliquo loco depositas postea rebus pacatis recipiant. Nullum vero iis receptaculum, nullam arcem fore significat ubi tuto eas deponant: ita ut cogantur eas inter salices abscondere. Quae certe miseria extrema est, quum grassantibus hostibus nullum receptaculum deponendis iis quae magno labore comparavimus invenitur. Has autem salices in abdito quodam et semoto ab aliis loco fuisse verisimile est. Alii de hostibus exponunt, quod opes quas diripuerint afferent ad torrentem, ut communem praedam inter se partiantur.

8. (*Clamor circuevit terminos.*) כִּי ornatus causa additum est. Significat omnes circumcirca fines eius regionis plenos fore clamore et ululatu: quoniam ea clades ab uno termino ad alium pervadat. Clamori adiungitur 'bis ululatus, ad intemperantiam doloris notandam, sicuti homines desperati totos se in moerorem proiciunt.

9. (*Quoniam aquae Dimon.*) Hic non tantum moerorem et ululatum, fugam aut trepidationem, aut cupiditatem hostium in diripiendis opibus, sed hominum stragem describit: quam magnam fuisse necesse est, ubi magni et celebres fluvii, qualis Dimon fuit, cruore implentur. Per *Additiones* intelligit Dominum, in cuius persona loquitur, aucturum caedes, ut cumulentur cadavera interempta, nec ullus saevitiae et occisioni sit modus. Tametsi vero crudeles in hac caede fuerunt Assyrii, Dominus tamen crudelis non fuit. Merito enim Moabitarum truculentiam puniebat, quam indignissime erga Iudaeos exercuerant, quorum misereri debuissent. Idem ergo iudicium quod in alios tulerant, ipsos sustinere oportuit.

(*Qui evaserint.*) Haec etiam additamenta illa sunt de quibus loquutus est: vel saltem pars illorum. Est enim hic velut cumulus illius cladis: ut

si qui manus hostium evadere atque e strage sese eripere conabantur, his occurrerent leones et ferae bestiae, ■ quibus vorarentur. Eripient quidem se e strage, inquit, sed non propterea salvi erunt, neque manum Dei evadent. Atque hic verus est prophetae sensus, si quis propius totum eius contextum expendat. Maiorem enim expressionem miserae cladis illius addere voluit: etiam tenues reliquias e strage ereptas, in leones incursumas esse. Sic enim impios insectatur Domini manus, ut eam nullo modo effugere possint. Nam si periculum unum evaserint, in aliud statim incurrent. Haec autem meminerimus in consolationem piorum dici a propheta, ut aliqua promissione eorum animos adversus crudelitatem hostium sustentaret. Tandem enim perdentur: nec uspiam vel in diis suis, vel arcibus, vel latibulis, vel fuga perfugium habituri sunt.

CAPUT XVI.

1. *Mittite agnum dominatori terrae de petra deserti ad montem filiae Sion.* 2. *Erit autem sicut avis emissa, recedens e nido: ita erunt filiae Moab ad transitus Arnon.* 3. *Cogite consilium, facite iudicium: pone sicut noctem umbram tuam in medio meridiei: absconde expulsores, profugum ne prodas.* 4. *Peregrinentur apud te eieci mei. Moab, sis illis latibulum a facie vastatoris: quoniam cessavit emuntor, finitus est vastator, consumptus est conculcator e terra.* 5. *Et praeparabitur in misericordia solium, sedebitque super ipsum in firmitate, in tabernaculo David qui iudicet, et quaerat iudicium, et acceleret iustitiam.* 6. *Audivimus superbiam Moab (superbus est valde) superbiam eius, et arrogantiam eius, et insolentiam¹⁾ eius. Sed non rata erunt mendacia eius.* 7. *Propterea ululabit Moab ad Moab, totus ululabit, propter fundamenta Kir-Hareseth: gemetis tantum percussi.* 8. *Quoniam vites Hesbon excisae sunt, vitis Sibma. Domini gentium conculcarunt eximias eius propagines²⁾ quae usque ad Iazer pervenerant: erraverant usque ad desertum, nobiles eius plantae prostratae sunt, quae transibant mare.* 9. *Propterea flebo in fletu Iazer vitis Sibma: inebriabo te lacrymis meis Hesbon et Eleale: quoniam super collectionem tuam, et super messem tuam irruet³⁾ canticum.* 10. *Sublatum est gaudium et exsultatio ab agro fertilis: in vineis non exsultabitur, nec inubilabitur. Vinum in torcularibus non calcabit calcator, canticum quiescere feci.* 11. *Propterea viscera mea super Moab quasi cithara sonabunt,*

et interiora mea super Kir-Hareseth. 12. *Et erit, quum apparuerit fatigatum esse Moab super excelsa, tunc veniet ad sanctuarium suum precandi causa: nec proficiet.* 13. *Hoc est verbum quod protulit Iehova super Moab ab hoc tempore.* 14. *Nunc, inquam, loquutus est Iehova dicens, Tres anni, quasi anni mercenarii: et tunc in ignominiam vertetur gloria Moab, in tota multitudine eius, quamvis multa: et reliquiae eius paucae, exiguae et invalidae.*

IN CAPUT XVI.

1. (*Mittite agnum.*) Hic propheta insultat Moabitibus, quod Deum in tempore non agnoverint, sed manum eius secure expectaverint, donec funditus perderentur. Est igitur hic damnatio serae poenitentiae: quum homines nullis monitionibus reduci possunt obstinatoque animo adversus Deum pergunt. Ubi enim insanabilis morbus est, huiusmodi exhortatio locum habet. Atque hoc diligenter observandum est: quoniam Hebraei et Christiani perperam hunc locum interpretantur. Hieronymus eum exponit de Christo, quod originem traxerit a Moabitibus, unde Ruth erat oriunda: eamque fere sequuntur omnes Christiani, ac si diceret propheta: Domine, tametsi adeo severum iudicium Moabitas manet, tu tamen eos haud penitus perdes: ut scilicet nobis agnum mittant, dominatorem terrae. Verum illa interpretatio, quia nihil habet coloris, refutatione non eget. Hebraei vero hoc dictum putant, quod Moabitae tributum quod eis pendebant, afflictis Iudaeorum rebus pendere desierint. Postquam autem Isaia de restituendo iudaico regno vaticinatus est, simul exhortationem addi putabant qua eos de agnoscendo suo rege admoneat. Imo volunt hoc esse instar edicti regii, quo eorum defectionem corrigat: Mittite tributum quod debetis. Sed nusquam legimus Moabitas Iudaeis subditos aut tributarios fuisse: nec ulla eius rei coniectura probabilis est. Nec enim convenit quod ex historia regum allegant: quandoquidem illic agitur de rege Israel: et nominatim Achab et Samaria exprimuntur, quibus Iudaeos extremo odio fuisse scimus. Primam ergo quam attigi interpretationem, ut veram et genuinam, sequor. Prophetae enim consilium est damnare Moabitas, quod non resipuerint in tempore: nunc frustra facturos, quod eis facile antea magnoque ipsorum commodo lieuerat. Atque ita ἐφρωνίως accipi debet Mittite: ac si diceret, nullum esse veniae locum, frustra missuros. Impii enim, quum monentur, secure omnem exhortationem negligunt: ubi poenas dant, anxii circumspectant, ubique opem quaerentes, tentant omnia remedia: verum sine fructu, nihil enim promovent. Iis igitur perviciaciam et obstinationem exprobrat Isaia: nec iam resipiscit-

¹⁾ Vel, indignationem (sic 1551). ²⁾ Vel, palmites.
³⁾ Vel, cadet.

cendi tempus esse ostendit, quum exitium, quo digni erunt, sustinebunt. Quod Iudaei hic Ezechiam designari putant, ab omni ratione alienum est. Nec enim ꝛ hic certam terram, sed potius universum orbem designat, de quo etiam in genere loquitur. Ad Deum ergo ipsum referri debet. Agnum vocat, qui in sacrificium offerendus est. Nam et gentes profitebantur se Deum colere quum sacrificia faciebant. *Petram* deserti urbem vocat, quam Moabitum primariam fuisse putant: quanquam fieri potest ut totam regionem complecti voluerit. Atque ita erit synecdoche. Ad montem, id est, ad legitimum Dei templum, ubi ex legis praescripto sacrificia offerebantur. Insignis est hic locus adversus obstinatos, qui doctrinam omnem reiiciunt, et secure contemnunt Deum, donec iudicia ipsius experiantur.

2. (*Et erit.*) Nunc ostendit propheta quid voluerit proxima insultatione: scilicet, non esse tunc Moabitis cogitandum de sacrificiis mittendis: quia sibi non aliter consulere poterunt, quam relicta patria. Avium similitudine pavorem exprimit, quo percussi vel ad folii crepitum fugient. Denunciat enim trepidam fugam et lassitudinem Moabitibus, qui otio suo abusi fuerant.

3. (*Cogite consilium.*) Pergit in eadem sententia. Nam si recte hunc locum intelligere velimus, proponendum est nobis excidium Moabitarum, quo dire afflictus sunt. Revocat autem in memoriam scelera ipsorum: ut quam merito dent poenas, magis perspicuum omnibus esse possit. Quum omnia ipsis essent in manu, proterve delitiosi sunt, neque apud ipsos locum habuerunt ullae obiurgationes: nunc destituti ingemiscunt, et quaerunt remedia, quae nusquam apparent. Sic enim cum reprobis agit Dominus, ut quo inexcusabiliores sint, media omnia suppeditet, et veluti in manum praebeat: sed quum iis pro sua libidine abusi sunt, atque omnia in perversum finem converterunt, eos omni ope et subsidio destitutos, in nihilum redigit. Quum prosperis rebus fruerentur Moabitae, haud magnopere ipsi boni et aequi cura fuit: quum iure dominari possent, regnumque ipsis stabile esset, eo ad tyrannidem abusi sunt. Nunc igitur spoliatos omni dominatu, extorres et profugos per ironiam monet Isaias, ut consilia ineant, et statuatur iudicia quae olim per fraudem et iniuriam everterant. Illud enim tempus respicit Isaias, quo omne imperium et potestas Moabitibus adempta fuerunt. Atque similis exprobratio videtur esse ei qua Dominus Adamum compellat: Ecce, Adam quasi unus ex nobis. Rident enim mordaci scommate, quod egregiis dotibus suis non contentus Deum ipsum aemulari voluisset. Ita Moabitae suis ornamentis et opibus haud contenti Israelitas et Iudaeos misere vexabant, et praedabantur, et adversus ipsos prava consilia in-

ibant. Quum ergo praeclaris Dei donis abusi essent, merito hanc exprobrationem audierunt: quae similiter in omnes reprobos competit, qui insolenter prosperis rebus exsultant, iisque inhumaniter ad vexandos pios abutuntur. Nam quum ea quae Dominus in rectum usum consecravit, foede contaminant, iis merito privati extrema penuria afficiuntur. Cuius rei exempla quotidie cernimus. Unde enim fit ut praecipites ruant, qui in summo dignitatis gradu erant constituti, nisi quod Dominus tyrannicam eorum dominationem et scelera ulciscitur? Deridet etiam Dominus ipsorum probra, ignominiam, eiulatus, atque etiam querelas: ut quum exclamant: O si eadem mihi redeat facultas! Si in pristinum statum restituar! Tunc enim sera poenitentia est.

(*Umbra tuam.*) Poterant, ut iam attingi, Moabitae aliquam levationem afferre miseris Iudaeis, quum eos Assyrii vexarent, saltem profugos recipere debuissent, si quid habuissent humanitatis, sed potius insectabantur, aerumnisque plus satis gravatos infestius urgebant. Quam ergo crudelitatem Moabitae exercuerant erga alios, eos etiam experiri aequissimum fuit: ut quum eiecti essent e suis sedibus profugi, vagi, nullum ipsis refugium, nulla umbra, qua se ab aestu contegerent, usquam occurreret. Cur enim fruerentur solatiis, quae inhumaniter aliis denegaverant? *Meridiem* hic pro gravissimo aestu accipit. Haec enim similitudo frequens est scripturis, Dominum fuisse instar nubis in meridie, et noctu columnae ignis: quod id semel in deserto praestiterit. Hanc loquendi formam, quod usitata esset, retinebant prophetae: tametsi historiam non referrent. Porro quum dicit *absconde expulsos*, Iudaeos intelligit, quos quum persequerentur et vexarent Assyrii, Moabitae etiam inhumaniter tractarunt. Officium enim ipsorum erat profugos, ac praesertim ad se confugientes, excipere et sublevare: quos quum expulerint, ipsos similiter expelli, omnique subsidio et ope privari necesse fuit. Iusta enim Domini sententia est, quae unicuique eadem mensura qua mensus erit reddi iubet. Vult autem propheta Moabitas peccata sua agnoscere, ut se merito poenas suae crudelitatis dare fateantur. Quanquam potius Iudaeos respicit, ut miseriae suas non negligi. Deo sciant, quem earum audiunt fore ultorem.

4. (*Peregrinentur apud te.*) Sic Moabitas alloquitur propheta, ac si communi populi nomine suppliciter rogentur: Estis vicini, consanguinei: excipite calamitosos, et iuvate: quod si iuvare non libeat, ne saltem noceatis. Inducit autem Deum loquentem qui partes populi sui suscipere solet, quasi vices subeat deprecantis. Certum est enim, Moabitas nihil tale Iudaeis praestitisse: sed potius coniunxisse suos conatus cum Iudaeorum hostibus, ut ipsis no-

simul tamen admonet in terra atque inter homines manifestum fore. Nam si tantum dixisset, erectum iri solium Christi, quaeri potuisset, an in coelis, vel etiam in terra ei sedes esset. Nunc quum dicit, in tabernaculo Davidis, ostendit eum non inter angelos tantum, sed etiam inter homines regnare: ne ad ipsum quaerendum in coelos penetrandum esse existimemus. Ridiculum vero putant impii quod praedicamus de regno Christi, ac si phantasma quoddam esset, quod ipsi imaginaremur. Volunt enim oculis intueri, quod sensibus ipsorum conveniat. At nos nihil carnale de eo concipere, sed eius manu et virtute contenti esse debemus.

(*In firmitate.*) אמת tam certitudinem quamlibet, quam veritatem significat. Hic vero propheta firmum et stabile Christi regnum fore intelligit: quemadmodum etiam Daniel (2, 44; 7, 14) testatus est. Item Evangelista: Regni eius non erit finis (Luc. 1, 33). In quo ■ communi regnorum conditione eximitur: quae tametsi magnis et amplis opibus fundata sunt, labefiunt tamen, vel etiam ruunt mole sua, ut eorum soliditas parum differat ab evanidis figuris. Atqui imperium Christi, quamvis subinde labascatur, quia Dei manu sustinebitur, perpetuum fore testatur Isaias. Aptanda igitur haec testimonia adversus tentationes quae oboriuntur, quoties impetitur regnum Christi a tot tantisque hostibus, ut statim collapsurum videatur. Quamvis enim omnia machinetur mundus, adeoque inferi ipsi ignes et flammam evomant, huic promissioni standum est.

(*Qui iudicet.*) אשכח accipio pro gubernatore: ac si diceret, Erit qui gubernet. Saepe enim magnificum solum videmus quod sessore caret. Et plerumque accidit, reges aut idola esse, aut pecora: ut qui nihil iudicii, prudentiae aut consilii habebunt. Hic autem sessurum dicit, qui fungetur officio probi gubernatoris. Atque hoc additum est, ut Christum vindicem nostrum fore intelligamus. Iudicium enim quod ei tribuitur et iustitia, nihil aliud quam tutela est, sub quam nos recepit, et quam violari non sinet. Nec enim feret ut impune nos impii iniuriis afficiant, dum aequis placidisque animis in eius fidem nos conferimus. Accelerandi autem verbo brevi ac promptissime vicem nostram ulturum docet: quod impatientiae nostrae opponendum est. Nunquam enim satis tempestive nobis opem ferre videtur. Atqui dum abripimur desiderii fervore, meminimus hoc accidere, quia eius providentiae locum non damus. Utcunque enim pro sensu carnis nostrae tardet, sua tamen iudicia ad opportunitates, quas melius novit, optime attemperat. Itaque eius voluntati acquiescamus.

6. (*Audivimus.*) Propheta addidit hanc sententiam vice occupationis. Incredibile enim vide-

Calvini opera. Vol. XXXVI.

batur quod promiserat de solio regis instaurando et delendis Moabitibus, qui tunc florebant opibus, et validis munitionibus praediti erant: unde etiam praesenti fortuna elati insolescebant. Adde quod protervia, qua insultabant miseris Iudaeis, ad frangendos vel quatiendos animos dura et gravis erat machina. Hanc tentationem ut anticipet propheta, refert satis notas esse eorum iactantias, verum ipsorum superbiam impedimento non fore, quominus a Deo profligantur: quia nullus armorum apparatus, nulla pecuniae vis, nulla multitudo obsistere Deo potest. Loquitur autem Isaias quasi de re passim cognita: Moabitas sic elatos esse animo ut nihil timeant: quemadmodum iis usu venit qui opibus abundanter et copiis, ut se supra Deum et homines impotenter attollant. Qualiscunque vero sit eorum arrogantia, Dominus eam facile retundet.

(*Insolentiam.*) עברה Hebraeis ut plurimum vocatur indignatio. Sed circumstantia loci aliquid expressius requirere visa est. Nomen a transgrediendo deducitur, ac si quis latine diceret: Excessum: ideo insolentiam vertere placuit. Apud Ieremiam (48, 29) post voces superbiae et fastus inseritur altitudo cordis. Non dubito quin uterque propheta intelligat populum illum sua morositate, fastidio, lautitiis, ita fuisse crudelem, ut levissimis quibusque de causis excandesceret, ac ferociter insurgeret contra alios. Hoc enim vitium semper cum elatione animi coniunctum est: quia superbiam sequitur despicentia et contemptus aliorum et qui plus aequo sibi tribuunt, facile excandescunt, indignantur vel ad levem offensam: nihil denique possunt ferre: nec modo irritabiles, sed etiam contumeliosi sunt. Omnes enim sibi obnoxios reddere vellent, se vero nemini. Nisi ad nutum eorum obsequantur omnes, sibi iniuriam fieri putant. Hanc animi impotentiam facile produnt superbi: humiles contra humanitatem cum pari modestia coniunctam habent, et facile cuivis ignoscunt.

(*Mendacia.*) כרים vocant Hebraei vel membra hominis, vel ramos. Accipiunt etiam pro vaticinatione. Unde et Graeci παντελειν vertunt: in qua significatione aliis in locis reperitur. Nonnulli hic metaphorice putant positum esse pro filiis: alii transferunt vel sermones, vel cogitationes, alii interpretantur vires aut nervos. Sed meo iudicio potius accipitur pro inani iactantia: quia et hoc nomen saepe pro mendacio sumitur: et paulo post videbimus quanto aptius praesenti loco respondeat haec significatio. In voce כן similiter variant interpretes. Maior pars vertit: Non recta esse mendacia, vel non rectos sermones: alii, non esse vera mendacia. Et quoad summam rei, horum sententiae fere subscribo. Nec enim dubito hanc prophetam mentem esse, Moab temere efflare vanas suas ostentationes: quia quod concepit non efficiet. Quod autem ad

verba spectat, certius colligitur eorum sensus ex 48. capite Ieremiae (v. 30 sq.). Nam ubi haec eadem prophetae nostri verba retulit, mox iterum repetit quasi expositionis vice, כן על: quasi diceret: Quod fixum est in eorum cordibus effectum carebit. Interea tamen priore membro non existimo particulam similitudinis esse, sed potius firmitudinis, ut ita dicam: negative tamen. Declarat enim nihil in eius consiliis stabile aut firmum fore: divinationes seu mendacia eius non fore rata. Sic enim superbi homines de rebus omnibus statuunt, ac si essent in eorum potestate, nec providentiae Dei subessent. Concident talis arrogantia, inquit Isaïas, et quidquid promittunt sibi de viribus suis evanescet. Hinc monemur, superbiam summopere displicere Deo: et quo magis homines suis opibus inflati sunt, eo propiores exitio esse.

7. (*Propterea ululabit.*) Apertius declarat quod iam dictum est: hanc superbiam et ferociam, quae ex ea nascitur, exitii causam fore. Quum enim superbis resistat Dominus, fieri non poterat, quin fastum hunc, sub quo misere et indigne calcata fuerat ecclesia, prosterneret. Atque eodem exemplo superbiorum omnium finem tragicum esse necesse est. Quod addit *Moab ad Moab*, significat quasi lugubrem inter eos fore concentum, ubi mutuo conquerentur de suis cladibus, aerumnasque suas inter se lugebunt. Quod alii reddunt, ob Moab, frigidum est: quia continuo post sequitur ululatum fore ubique, vel passim in toto populo.

(*Propter fundamenta.*) Hanc primariam urbem et regiam fuisse satis convenit: sed alii nomen proprium, alii appellativum esse arbitrantur. Non dubium quin etymologia vocabuli inde ducta sit, quod fictili lapide exstructa esset. Potest etiam fieri ut a murorum specie, qui lateribus constructi erant, sic vocata sit. Fuit autem urbs insignis in illa regione. Fundamenta vero potius quam urbem ipsam nominat, quod funditus diruenda esset: ac si diceret, non lugebitis aut direptionem urbis, aut ruinam aedificiorum, sed integram eius eversionem: nihil enim ex ea supererit. נכאים exponunt claudos, ego percussos intelligere malo. Particula אן quae praeponitur nunc tantundem valet ac certe vel utique: aliquando sumitur pro atqui, vel sed tamen. Qui affirmative exponunt, talem sensum esse putant: Gemetis utique percussi: id est, non oportebit vos conducere homines qui vestro nomine luctum fingant, ut fieri solet in funeribus, sed lugebitis serio. Ego vero אן pro tantummodo accipere malo, id est: Quicumque superstites erunt vulnerati erunt. Nemo incolumis futurus est. Hac enim loquutione extremam urbis illius cladem exprimit: ac significat, superstites non aliorum tantum aerumnas, sed etiam suas deploraturos. Erunt enim et ipsi vulnerati. Quod si tam graves poenae sumuntur de superbis,

discamini nos summisce et modeste gerere, et sponte humiliari sub potenti Dei manu.

8. (*Quoniam vites.*) Hic propheta allegorice totius regionis vastationem describit. Eam vitibus optimis abundasse credibile est, quemadmodum ex hoc et simili illo Ieremiae loco colligere promptum est. Solent autem prophetae, quum regionibus exitium minantur, quae in iis praecipua sunt recensere. Ut si de Belgia nobis sermo sit, de vitibus certe non loquimur: quemadmodum si de Aurelia aut Burgundia agendum esset. Hae autem urbes quas refert propheta praecipuae in Moabitude fuerunt. Ex earum vinetis palmites quosque praestantissimos dicit evulsos esse a dominis gentium, hoc est, victoribus, qui populis bello subactis longe lateque dominabantur. Quod dicit pervenisse usque ad Iazer, ad amplitudinem notandam valet. Haec enim urbs in finibus terrae Moabitarum sita erat: ac si diceret, non tantum excindetur pars aliqua vitium, sed tota regio longe lateque vastabitur. Aliqui hoc ad hostes ipsos referunt: sed malo supplere relativum אשר, et referre ad vites, quae scilicet tam late patebant, ut pervenirent usque ad Iazer: ut sit sensus: Tametsi ad Iazer usque pervenerint hae vites, et occupaverint longissimum tractum, illinc ad desertum usque: tamen eas omnes domini gentium calcabunt. Ita contextus optime fuit, quia mox sequitur, vineas usque ad desertum, atque etiam ad mare usque diffusas fuisse: quo significat regionem admodum fertilem, praesertim vero vitiferam. Trans mare vero dicit, eo quod in feraci solo propinquum mare aggeribus repelli solet, ut propagetur cultura, iactisque pilis et molibus impetus aquae arcetur ad solum dilatandum.

9. (*Propterea flebo.*) Alienam hic personam induit propheta, ut alibi annotavimus. Nam Moabitarum nomine dolet atque ingemiscit. Quanquam enim fideles semper exhorrescunt iudicia Dei, nec sensum humanitatis exuere possunt, quin ipsos misereat exitii impiorum: hic tamen privatos suos affectus non describit, sed consilium eius est, addere auctoritatem suae doctrinae, ne quisquam de eventu ambigat. Itaque repraesentat in persona Moabitae, velut in theatro, luctum et moestitiam, qua post illam cladem afficiuntur omnes: quo magis confirmet Iudaeos in hac promissione, quae incredibilis alioqui videri potuisset.

(*Quoniam super aestivos.*) Hanc postremam partem varie exponunt interpretes. נפל cadere significat et irruere. Qui pro Irruere accipiunt, nomen הירר referunt ad ipsos hostes ac si diceret: Clamor hostium super messem tuam irruit: ut sit tacita antithesis inter hunc clamorem et iubilum, de quo postea loquetur. Alii sic exponunt: Futurum ut clamores iaceant: quasi nullus futurus sit cantus, nec amplius laetae et iucundae voces mes-

sorum sint audiendae, quibus se post messem exhilarare solent. Sed malo ad clamorem hostium referre: in quo Ieremiam (48, 32) fidelissimum huius loci interpretem sequor, qui irruere vastatorem dicit: quod hic Isaias, hostilem clamorem vocat. Ac si diceret: Quum te ad colligendam messem et vindemias parabis, irruent hostes, quorum terribilis audietur clamor pro iubilo et laeta cantilena, qui te alio procul expellat.

10. (*Sublatum est gaudium.*) Idem aliis verbis confirmat, totam regionem vastam ac desertam fore, ut nulla amplius in ea aut messis aut vindemia sit. Quod Deum minatur facturum, ut desinant vinatores canere, respicit ad vetustum morem. Solebant enim collectis vindemiis et tripudiare, et canticis testari laetitiam. Unde et illud Vergilii:¹⁾

Iam canit extremos effectus vinitor antes.

Sicuti quum ad portum appropinquant nautae, clamant suum κέλευσμα: quia perfuncti laboribus, et erepti periculis, quietem, vel aliquam relaxationem sibi propositam vident. Perinde ergo est ac si diceret propheta: Sublato frugum proventu nihil reliquum fore, nisi ut penuriam suam deploret.

11. (*Propterea.*) Iterum propheta sub persona Moabitae ingentem luctum describit: nempe ex tam acerbo dolore manantem, ut etiam intestina crepent, vel cum strepitu tumultuentur. Nam a signo rem ipsam notare voluit. Diximus autem quorum spectent vivae istae descriptiones: ut scilicet quasi in rem praesentem adducti certius speremus quae videntur omnem fidem excedere. Primariam vero urbem iterum nominans per synecdochen designat cladem totius regionis.

12. (*Et erit.*) Iterum redit ad eam sententiam quam prius attigerat: nempe idololatræ rebus afflictis ad idola sua confugere, ut ex iis aliquam allevationem quaerant. Quanquam aliquanto plus hic exprimit. Nam quum idololatræ ordinaria sua templa et sacella habeant, si qua maior ingruat calamitas, aliud templum adeunt, quod prae caeteris sacrum, unde etiam sibi numen praesentius fore arbitrantur. Quemadmodum hodie papistae in extremo aliquo discrimine constituti (nam vitium hoc saeculorum omnium fuit) voti se magis potituros putant, si excurrant ad Claudium, aut Mariam Lauretanam, aliudve inter alia celebre idolum, quam si in propinquo templo convenirent. Supplicationes extraordinarias decernunt in templum longinquius, etc. Hac significatione propheta sanctorum vocat quod apud Moabitas prae aliis celebre fuit, ipsumque adituros significat, sed nullo profectu. Templum vero celebrius Chamois dicunt fuisse constat ex sacra historia. Particulam לא יכל, hoc est, non

poterunt, sic exponunt nonnulli: Tandem fore ipsis lassitudinem, ut vires non suppetant ad templum adeundum. Sed hic sensus mihi aptior videtur: Nihil proficiet. Excludit enim Moabitas ab omni spe salutis: ne in diis quidem suis praesidium illis fore. Verbum נראה, quum apparuerit, pondus habet. Significat enim idololatræ non duci ratione, sed potius praesenti sensu tanquam brutas pecudes. Quia sicut illae tactu, olfactu, aspectu iudicant: ita idololatræ nullum alium magistrum habent quam sensum carnis. Si quis igitur ratione ostendat eos perperam agere, nihil efficiet. Etiam si aliquoties experti sint se nihil tot laboribus efficere, non supersedebunt: sed novas commiscentur rationes, novosque introducent cultus, quos etiam Deo probari volent. Si ex sententia ipsis succedat, suis superstitionibus omnia tribuunt, magisque obstinantur. Quod si nulla in re iuvare se sentiant, commenta sua abiiciunt, damnant superstitiosos cultus, diisque suis maledicunt. Pendent denique toti ex eventis, nec quidquam aut ratione aut verbo Dei iudicant. Ideo prout eos ducit experientia, subinde mutant consilium. Videtur tamen propheta plus aliquid velle, Moabitas scilicet, ubi palam detecta et convicta fuerit eorum stultitia, quod haec frustra laboraverint, venturos in templum Chamois, pudore magis quam iudicio.

13. (*Hoc est verbum.*) Clausula haec vaticinii est sanctio. Significat enim decretum ipsius Dei a se pronunciatum esse: nec quidquam se protulisse in medium quod non profectum sit a Domino, atque ita hominis personam exuens, Deum loquentem introducit in hunc modum.

14. (*Tres anni.*) Tempus non modo ad certitudinem praefigitur: sed etiam ne longiore mora languescant fideles. Alludit autem ad pacta hominum, in quibus ex condito praefigi tempus solet, quod non licet praetergredi. Idque potissimum in operis mercenariorum: quorum similitudinem saepius adducit scriptura, quod ingenti desiderio praescriptum illum diem expectent, quo mercedem accepturi sunt: gemunt enim quodammodo sub onere, et quotidianos labores moleste ferunt. Hoc modo se Moabitis edicere diem ait Dominus, e qua minime elabentur, quin destruat omnis eorum potentia. *Multitudinem* nominatim expressit, quoniam magna apud ipsos erat, eiusque nomine gloriabantur, et se invictos putabant. Quod addit: Reliquias fore invalidas, tantam fore mutationem intelligit, ut nihil cum priore statu simile habeant: quia in reliquis non nisi triste et deforme spectaculum exstabit.

¹⁾ Georg II. 417.

CAPUT XVII.

1. *Onus Damasci.* Ecce Damascus ablata est, ne sit civitas: nam erit acervus ruinae. 2. *Derelictae sunt urbes Aroer, in caulas vertentur: accubabunt, nec erit qui exterreat.* 3. *Et cessabit praesidium ab Ephraim, et regnum a Damasco. Et reliquiae Syriae, quasi gloria filiorum Israel erunt: dicit Iehova exercituum.* 4. *Et erit, in die illa attenuabitur gloria Iacob, et pinguedo carnis eius macrescet.*¹⁾ 5. *Et erit, sicut qui colligit messem segetis, qui brachio suo spicas metit: similiter ut quis colligit spicas in valle Rephaim.* 6. *Et relinquetur in ea racematio: sicut excussio oleae, duae illic aut tres baccae restant in cacumine altioris rami, quatuor aut quinque in expansis ramis fructus eius: dicit Iehovae Deus Israel.* 7. *In die illa respiciet homo ad factorem suum, et oculi eius ad sanctum Israelis intuebuntur.* 8. *Nec respiciet ad altaria opus manuum suarum, non aspiciet quae fecerunt digiti eius, nec lucos, nec simulacra.* 9. *In die illa erunt urbes fortitudinis eius, quasi derelictio virgulti et frondis, quemadmodum reliquerunt coram filiis Israel: et erit desolatio.* 10. *Quoniam oblita es Dei salutis tuae, nec memor fuisti Dei fortitudinis tuae; idcirco plantabis plantas amoenas, et palmitem alienum conseres.* 11. *Die plantationis tuae crescere facies eam, et mane germinare facies semen tuum: sed et recedet messis in die fruendi, et erit dolor desperatus.* 12. *Hei multitudo populorum multorum: instar sonitus maris sonabunt: et strepitus nationum, instar strepitus aquarum ingentium tumultuabuntur.* 13. *Strepent populi instar strepitus aquarum ingentium, et increpabit eum, et fugiet procul: fugabitur quasi stipula montium coram vento, et quasi globus coram turbine.* 14. *Tempore vespertino ecce turbatio: antequam sit mane, nusquam erit. Haec est pars conculcantium nos, et sors eorum qui nos diripiunt.*

IN CAPUT XVII.

1. (*Onus Damasci.*) Hic adversus regnum Syriae vaticinatur, atque mentionem facit praecipuae urbis in qua regni sedes erat. Hanc autem cladem, ut alias priores, describi oportuit, ut pii Deum sibi aliquando adfuturum confiderent, nec tandem passurum ut opprimerentur sine fine ab impiis. Syrus enim cum Israele adversus Iudam foedus inierat, ut prius capite septimo vidimus: quibus quum viribus pares non essent Iudaei, aliisque praesidiis destituerentur, poterant etiam de auxilio Dei dubitare, quasi ipsos omnino frustratus

esset. Ut ergo eximat ipsis hanc dubitationem, excidium illius regni denunciat. Unde colligere promptum fuit, Deum pro defensione populi sui bellare. Incertum est autem quo tempore vaticinium hoc ediderit Isaías: quia, ut iam admonui, non servat temporis ordinem, singulis gentibus quas merita erant poenas denunciando. Sed quantum coniectura colligere licet, tunc ista praedixit, quum duo illi reges, nempe Israelis etiam Syriae, Iudaeam invaserant, et in eius ac universae ecclesiae perniciem conspiraverant. Utrosque enim, tam Israelitas quam Syros coniungens, ad commune iudicium vocat, ut sciatur hoc tantum profecisse illos impia et scelerata societate, ut se eodem simul exitio involverent. Atque ita Isaiae propositum est, pios ex tribu Iuda solari: quia maxime ad eos, ne animis concidant, non ad Syrios, vel etiam Israelitas quibus exitium nunciat, respectum habet. Demonstrativa particula *ecce* fidem prophetiae obsignat. Quod autem Damascum singulariter compellat, hinc non sequitur eximi alias regni partes, sed prophetis satis usitatus est synecdochicus sermo: ut sub primae urbis ruina totius gentis sortem comprehendat. Quid enim expugnata regni arce sperandum est vulgaribus oppidis? Quanquam alia ratio est, cur praecipuis et regiis urbibus gravius minentur prophetae, et sermonem peculiariter contra eas dirigant: quia scilicet illinc scelerum colluvies in totam terram exundat.

2. (*Derelictae.*) Non est verisimile hic Aroer vocari urbem de qua alibi fit mentio: potius est nomen regionis. Formam autem describit regionis vastatae: significat enim eos locos ubi civitates constructae erant compascuos fore: nullum superfore aedificium praeter caulas et pastorum tuguria: quia si qui restarent incolae, abigerent alio pecora.

3. (*Cessabit praesidium.*) Designat causam cur Dominus regnum Syriae excindere velit. Amos (1, 3) plures recenset: sed haec praecipua fuit, quam propheta commemorat, nempe, quod regnum Israel in partes suas attraxerant, ut inferrent bellum Iudaeis. Nec enim dubium quin Syriorum blanditiis pellecti fuerint Israelitae, ut cum ipsis societatem adversus fratres suos inirent. Praetextus non parum ad fallendum valebat, Syrios ipsis adversus omnes hostes praesidio fore. Unde etiam Israelitae in eorum copiis et potentia fiduciam locabant: ita ut existimarent se quibusvis resistere posse. Israel hic totus, ut saepe alibi, intelligitur sub nomine Ephraim, quae prima eius populi tribus erat. Caeterum dicitur *cessare praesidium* et regnum ab aliquo loco, ubi franguntur vires et concidit dignitas.

(*Reliquiae.*) Id est, ambo in nihilum redigentur, tam Syrii quam Israel. Atque ut plus fidei vaticinio faciat, simul addit ita Deum pronunciare.

¹⁾ sic edd. (1551 macrescet) l. marcescet.

Porro quum Dominus tam severe in haec duo regna animadvertit, minime dubium est quin hoc modo consuluerit ecclesiae suae, eam ipsorum hostium interitu redimens. Et quidem in utraque gente perdenda Assyriorum opera usus est, quos ipsi advocaverant Iudaei. In quo etsi peccarant gravissime, eorum tamen offensa impedimento esse non potuit, quominus ecclesiae suae consuleret Dominus, eamque hostes ipsos inter se committendo liberaret. Unde agnoscimus quanta sit pro nobis sollicitudo Dei: quum ne maximis quidem regnis parcat ut nos conservet. Observandum etiam, quamvis omnes impii societatem ineant, et manus coniungant ad nos perdendos, Dominum tamen facile nos erepturum ex ipsorum faucibus. Praeterea notandum est, utile nobis esse privari terrenis praesidiis, quibus frustra adversus Deum confidimus. Nobis enim placemus fortuna nostra excaecati, nec Deum loquentem audire possumus. Impedimenta ergo tolli necesse est, ut agnoscamus nuditatem nostram, quemadmodum Israelitis accidit, quum direpta Syria praesidio suo nudati sunt.

4. (*Attenuabitur gloria Iacob.*) Tametsi professus erat se de Syria et Damasco verba facturum, Israellem cum Syriis per occasionem coniungit, quod foedere inter se iuncti essent, et coniuncti in eadem causa. Syrii quidem, quos potissimum compellat Isaias, instar facis fuerant ad inflammandos Israelitas, ut iam dictum est. Sed Israelitae quoque ipsi in eadem culpa erant: ita merito in easdem simul poenas quasi mutua colligatione tracti sunt. Per nomen Iacob incertum est loquaturne de toto populo electo, ut comprehendat etiam tribum Iuda. Sed probabile est tantum referri ad decem tribus, quae sibi arrogabant generis nomen: et gloriosos ipsos fieri per ludibrium, quod elati sua potentia, multitudine et societatibus, Iudaeos fratres suos contemnerent. Quod deinde macilentiam ipsis minatur, pertinet ad taxandam eorum insolentiam, ut saepius prophetae eorum pinguedinem exagitant. Insolescebant enim prospera fortuna et regionis foecunditate: quemadmodum equi pingues et nimium saginati ferocire solent. Unde etiam vaccae pingues alibi vocantur (Amos 4, 1). Utcunque ergo protervi et feroces essent, minatur Deus ipsis pinguedinem, qua inflati erant, se adempturum.

5. (*Et erit.*) Similitudine quanta futura sit vastatio declarat. Quemadmodum, inquit, messores plenis brachiis segetem colligunt, ita haec multitudo, quantuncunque ingens et conferta, ab hostibus demetetur. Iam ne quid residuum faciat, spicas quoque hinc inde peracta messe decerpitum iri adiungit: ac si diceret, deleta multitudine terrae instar agri demessi nudata, ne raros quidem et dispersos fore superstites. Porro similitudine messis utitur, quod populus fretus sua multitudine

nihil timeret: at quemadmodum messores non terrentur segetum copia: ita negat impedimento fore ingentem numerum, quominus eos Deus in universum perdat. Potest etiam hoc ad Assyrios referri: sed idem erit sensus. Erant enim ministri Dei in hac vindicta exsequenda. In verbo colligendi haud multum immorandum est. Nihil enim aliud significat, quam stragem messi similem fore: qua edita spicilegium etiam sequutum est. Nam abductis decem tribubus, quum reliquos res novas moliri Assyrii intelligerent, ipsos etiam perdiderunt. Vallem Rephaim potissimum nominat, quod nota et familiaris Israelitis esset eius foecunditas.

6. (*Relinquetur in eo racematio.*) Alio spectat haec similitudo quam superior: perinde enim ac si delendum esset penitus gentis nomen, nihil aliud fore ex strage praecise denunciaverat. Nunc addita consolatione mitigat cladis atrocitatem. Significat enim, quamvis hostibus propositum sit omnia consumere et delere, reliquias quasdam nihilominus fore superstites. Quemadmodum nunquam ita exacta est racematio, quin grana aliqua aut etiam uvae remaneant, quae sub foliis latuerunt: neque ita decutitur oliva, quin aliquae saltem in extremis arborum supersint. Ergo quantumlibet saeviant hostes et exardeat etiam Dei vindicta, sic tamen severum fore iudicem denunciat ut reservet sibi exiguum aliquem numerum, nec sinat hostium impetus penetrare ad suos electos. Unde sequitur, in ultione, tametsi gravissima, misericordiae tamen locum fore. Hic enim sermo habetur de posteris Abrahae, qui tametsi desciverant a Deo, ut reiectione digni essent, eorum tamen pravitatem bonitas Dei superavit. Se quidem indignos reddiderant tanta bonitate: sed foedus Dei firmum et inviolabile esse oportet, eiusque firmitatis specimen ab ipso edi in quibusdam reliquiis, tametsi populus, quantum in se erat, illud totum aboleverit. Quod diligenter notandum est, ut quum nulla apparet nobis ecclesiae facies omnesque pii deleti esse videntur, ne tamen ipsam interiisse existimemus. Stat enim Domini promissio, perpetuam ipsam fore. Manebunt ergo semper aliquae reliquiae: quamvis saepe oculis nostris non pateant.

7. (*In die illa.*) Nunc ostendit fructum huius castigationis: atque haec secunda consolatio est, qua pii sese in adversis erigere debent. Quamvis enim nihil praeter iram Dei sentiant, tamen cogitare debent, Dominum, qui nunquam sui obliviscitur, perpetuo servaturum ecclesiam suam. Praeterea castigationes ipsis salutares fore. Postquam ergo loquutus est de perpetuitate ecclesiae, simul addit futurum ut homines in Deum respiciant: quod omnium optabilissimum est. Restituitur enim mundus antea dissipatus in suum ordinem, quum homines ad Deum se recipiunt. Atqui dum ab ipso alienati

sumus, quia sponte nemo respiscit, non aliter possumus revocari, quam si nos castigationum stimulus urgeat. Quo monemur, non tam iniquo animo ferendas esse castigationes quae deterrimam apostasiae pestem in nobis corrigunt. Respicere enim ad Deum nihil aliud est, quam quum aversi fuimus cum ipso redire in gratiam, ad eum nos recipere et converti. Qui enim fit ut homines in omne scelus se prostituunt, nisi quia Dei obliviscuntur? Nam ubi notio Dei, illic reverentia: ubi oblivio, illic contemptus quoque grassatur. Quanquam proprie hoc ad fidem spectat: ac si diceret, postquam tam duris poenis subacti fuerint Israelitae, sensuros nihil esse auxilii extra Deum: qua ratione *factoris* nomen mox subiicit. Detestabilis certe socordia erat, in solo Deo, qui tot praeclaris dotibus eos dignatus fuerat, non acquiescere. Dicit igitur propheta, postquam malis et afflictionibus domiti fuerint, redituros ad sanam mentem, ut sperare in eo incipiant, qui tot beneficiis eos sibi devinxerat. Et factorem quidem ipsorum vocat Deum, non quatenus totum humanum genus creavit, sed eodem sensu quo et sanctum Israelis. Quamvis ergo ad imaginem Dei formati sint cuncti mortales: proprie tamen Israel opus eius fuit et figmentum: quia peculium eius erat, et sacer electusque populus. Atque haec repetitio ex communi linguae hebraicae usu ad rem unam notandam ponitur. Sanctum ergo vocat non solum in se, sed etiam ab effectu, quod sanctificet, vel sibi filios Abraham segregaverit. Unde sequitur, creationem cuius meminerat de reformatione spirituali debere intelligi: secundum quam specialiter vocatur factor Israelis.

8. (*Et non respiciet ad aras.*) Hoc antitheton clarius demonstrat illud Respicere, de quo loquutus est proximo versu, proprie de spe et fiducia intelligi. Nam ubi in Deo sperare didicerint homines, pravas omnes fiducias in nihilum abituras dicit. Ut sane non aliter Deum purgatis oculis quisquam intuetur, nisi omnes superstitiones procul a se abiiciat. Ideoque docemur tollenda esse eiusmodi impedimenta, si quis ad Deum accedere velit. Nam falluntur, qui volunt Deum cum idolis coniungere, quemadmodum faciunt papistae et olim fecerunt Iudaei. Neque enim nostri tantum saeculi, sed omnium hoc vitium fuit. Omnibus igitur obstaculis renunciantium, ut in Deum intenti, recta et liquide ipsum intueri, atque in eo acquiescere possimus. Porro detestationis causa fictitios deos opus manuum vocat, ut sua stultitia pudefacti Israelitae tam foedum probrum a se excutiant ac profligent. Interea hoc vitium pluribus notat, quod eo potissimum laborarent, quum tamen nullum coram Deo detestabilius esse possit. Innumerae vero erant apud ipsos superstitiones, innumerisque in locis et idola et altaria erexerant, ut merito haec Isaías pluribus

reprehendere et urgere debuerit. Posset obiici, altare Ierosolymitanum ab hominibus etiam constructum fuisse: ideoque relinquendum ut ad Deum veniretur. Respondeo, illud ab aliis longe dissimile fuisse. Nam etsi lapidibus et cementis, auro et argento constabat, hominumque opera, quemadmodum et alia, effectum erat: tamen neque materia, neque operarii, sed autor ipse Deus spectari debet: quia iussu ipsius exstructum erat. Itaque forma, ut ita dicam, essentialis, quam acceperat ex verbo Dei, spectanda est: caetera in rationem non veniant, quum Deus solus sit architectus. Aliae vero arae, tametsi similitudinem quandam cum illa haberent, quia carebant verbi autoritate, detestabiles sunt. Idem de omnibus fictitiis cultibus iudicium facere convenit, qualemcumque sanctimoniae speciem prae se ferant. Nihil enim Deo probari potest, nisi quod est verbo ipsius consecratum.

9. (*In die illa.*) Prosequitur quod dicere coeperat de exterminandis terrae incolis. Et quia munitis urbibus et propugnaculis freti Israelitae putabant se in tuto quiescere, nihilo plus in illis praesidii fore denunciat, quam si hostes per deserta loca iter facerent. Nam quod putant quidam חורש עורבה propria esse urbium nomina, coactum est. Sed potius vel inculta et inamoena loca intelligo: vel nihilo plus momenti fore ad defensionem in muris et fossis, quam si Israelitae inter dumeta et virgulta habitarent. Particulam אשר notam similitudinis hic valere non dubito. Ideo reddidi quemadmodum, ut uno contextu dicat propheta, non secus trepida fuga dissipandum nunc esse populum, quam olim Deus veteres incolas fugaverat. Qui אשר relativum esse volunt, coguntur aliquid subaudire, et abrupte sententiae filum. Atqui simpliciter reducitur in memoriam vetus exemplum, ut agnoscant Israelitae quam inanis sit et fallax omnis munitio contra Dei manum. Gravis est exprobratio. Nec enim cogitabant Israelitae terram illam ideo sibi velut haereditario iure a Domino datam esse, ut ipsum colerent: fugatos esse hostes, ut in eius possessionem mitterentur: nunc ingratitude sua indignos se tanto beneficio reddebant. Quo fit ut eo privati merito contraria prioribus bonis mala sentiant. Atque hic locus ex Mose, quem sequuntur prophetae, fiet apertior. In promissis enim testatur in hunc modum: Unus vestrum fugabit mille. In minis contra, Mille e vobis ab uno fugabuntur (Levi. 26, 8. Deut. 32, 30. Iosue 23, 10). Quemadmodum ergo tantum Cananaeis terrorem incusserat, ut statim e conspectu Israelitarum fugerent: ita populi ingratitude multus est, ut nihil haberet virium ad resistendum. In quo Dominus bifariam, tum in pellendis Cananaeis, tum in ulciscendo populo, potentiae suae specimen edidit. Proinde vetus illud beneficium propheta commemorans simul in-

grato et immemori populo perfidiam exprobat, ut se merito puniri fateatur: idque a Domino proficisci agnoscant, quod ita ab hostibus profligantur, quibus antea terrori fuerant.

10. (*Quoniam.*) Ostendit causam cur adversus decem tribus ita saeviat Dominus, ne se immerito affligi vel dure nimium tractari querantur. Summa est, mala omnia illis provenire ex impio Dei contemptu. Nimis enim foeda et prorsus inexcusabilis ingratitude erat, post tot accepta beneficia, perinde ac si nulla unquam in re Dei amorem experti essent, spes suas prostituere tam profanis gentibus quam idolis. Nulli quidem increduli, si in iudicium vocentur, culpam hanc effugient, quod vagando post creaturas Deo iniuriam faciant. Sed populi israelitici specialis fuit ratio, cui se Deus ita patefecerat, ut omnibus mundi fallaciis valere iussis debuerit in sola eius gratia acquiescere. Quare merito ingritudinis damnatur, quod oblivione sepelierit rectae fidei materiam. Et certe, ubi semel gustandam nobis praebeuit Deus bonitatis suae dulcedinem, si cordibus nostris insederit, nunquam alio nos dilabi conget. Unde sequitur ingritudinis convinci, qui vero Deo non contenti, huc et illuc instabiles feruntur: quia hoc modo inestimabilem eius gratiam vilipendunt. Ideo nominatim exprimit propheta Deum salutis, et Deum vel rupem fortitudinis. צור enim utrumque significat: quia instar portenti fuit non retineri sub Dei fide, a quo toties servati fuerant, et quidem velut exserta manu. Quod addit: Non fuisse recordatam, amplificatio est: quia oblique exprobat malignam fuisse hanc socordiam, quod non reputaverint quot modis Deum olim sensissent beneficium.

(*Plantabis.*) Sequitur poena, ne inultam hanc ingritudinem fore existimarent: nempe quia reliquerint fontem bonorum omnium, quantumvis satagant pro quaerendo victu, inedia tamen et fame confectum iri: quia quaecunque magno labore parta erunt hostis vel rapiet vel perdet. Locus hic sumptus est a Mose (Deut. 28, 30, 39): quia inter alias refertur haec maledictio. Unde apparet quod iam saepius monui, prophetas multa ex Mose mutuari, verosque esse legis interpretes. Vites autem exquisitas, et palmites aliunde advectos notat: quia ex magnitudine iacturae exacerbatur dolor.

11. (*Die plantationis.*) Significat assiduam culturam, quae plantis et seminibus adhibetur. Quantum possemus intelligere successum: ac si plantata nuper vinea statim vinum produceret. Et hoc consentaneum est proximo membro, ubi pro die ponitur mane. Atque ita videtur notari subita maturitas. Nisi forte hoc quoque ad sedulitatem referre placeat, quod statim a prima aurora ad laborem intenti erunt. In verbis aliqua est ambiguitas. Vertunt enim aliqui: Commotio rami in die infir-

mantis. Sed quum נחלה sit haereditas, hic meo iudicio proprie fruitionem significat, non autem deducitur a חלה. Nec video quomodo conveniat nomen rami. Fateor quidem, quum de vitibus fiat mentio, καταρχήτως sumi nomen messis. Posset etiam verti Collector: et tamen de his duobus nolim pertinacius contendere, quia eodem redibit sensus: modo נחלה sumatur pro ipsa perceptione fructuum. Sic enim non male fluet contextus: Tametsi assiduus sis in cultura et a summo diluculo operi instes, nihil promovebis: quia vel palmitum agitatione fructus sponte defluet, aut vites tuae spoliabuntur. Ita per synecdochen sub vito plantandi notatur assiduus labor, quem agricolae et vinitores plantis et vineis impendere solent. Gravissima autem haec poena est, atque certa maledictione Dei proficitur. Nam si is cui nulla possessio est pellatur e regione et profigitur, non ita aegre feret ut is cui agri sunt bene culti: ac praesertim si operam iis diu suam impenderit: ita Dominus Israelitas ulcisci voluit, quod abuterentur foecunditate terrae, et in abundantia sua lascivirent. Similis quoque poena impiis in genere nunciatur, quod frustra mane surgunt et indefesso labore sese torquent. Id enim sine profectu facturos. Contra, eos qui in Domino recumbunt certum laboris fructum percepturos, quia benedictio Dei comitabitur eorum labores.

12. (*Hei multitudo.*) Alii exponunt Vae: ut sit particula execrantis. Interdum autem est vocantis, ut alibi vidimus. Atqui ego nunc dolentis potius esse arbitror. Nam ingemiscit ob cladem quam praevidet futuram in Israele: sive hoc fraterno affectu faciat, sive ut efficacius penetret vaticinium in animos lenti et socordis populi. Certum enim est prophetas vindictam Dei, cuius praecones erant, prae aliis exhorruisse: et quamvis pro imposita sibi persona severe minitarentur, nunquam tamen exuisse humanitatis affectum, quin condolerint pereuntibus. Valuit tamen praesertim ratio foederis quod Deus cum semine Abrahae pepigerat. Quem affectum in Paulo etiam fuisse cernimus (Rom. 9, 3): adeo ut anathema pro fratribus fieri desideraret. Dum ergo rem sibi velut praesentem proponit Isaias, non potest non magno affici doloris sensu. Atque hoc interea, ut attigi, ad maiorem certitudinem facit: quod rem velut praesentem oculis subiicit, quasi eam ipse coram intueretur. Nomen multitudinis ideo ponitur quia ex multis et variis nationibus, quibus Assyriorum monarchia constabat, collectus erat exercitus. Similitudines quas subiungit, non alio spectant nisi ad amplificationem. Eos enim mari aut diluvio comparat, quo universa aliqua regio inundatur.

13. (*Strepent.*) Tametsi videatur illam comminationem persequi, qua prius usus est: tamen in-

cipit fideles consolari, repetita eadem sententia. Ac si quis diceret: Necesse est qui Dei fuerunt immemores scelestae suae defectionis poenas dare, et quasi diluvio obrui. Verum Dominus talem hostium truculentiam compescet. Nam quum saevitiam suam exercuerint, inveniet viam qua ipsos eiiciat ac profliget. Atque eximia consolatio est, qua piorum reliquias sustentare voluit. Nec vero tantum loquitur de Iudaeis, ut vulgo existimant. Quum hactenus sermonem direxerit ad decem tribus, adhuc aliquos in Israele superfuisse certum est qui vere Deum timentur, ac desperassent, nisi eos aliqua promissio erexisset. His autem similitudinibus procellas et tempestates horrendas describit. Nam quum spiritus sanctus piis consolationem afferre vult, proponit ea quae terrere et animos deicere solent: ut intelligamus Deum tempestates omnes, tametsi violentas atque horrendas, facile sedaturum. Ut enim ventis et mari et procellis, ita hostibus et eorum violentiae facile imperat. Itaque continuo post comparat Assyrios stipulae. Etsi enim Israelitarum respectu terribilis erat eorum impetus: coram Deo tamen similes quisquiliis fore admonet: quia nullo negotio dissipabit omnes eorum apparatus. Unde sequitur non esse de eorum viribus et potentia ex sensu nostro iudicandum. Quoties ergo impiis fraena laxari videmus, ut in perniciem nostram irruant, cogitemus nos quidem, quantum in nobis est, esse perditos, sed Deo in promptu esse modum, quo evanescere faciat eorum impetus. גלגל significat rem volubilem quae vento facile exagitur.

14. (*Tempore vespertino.*) Sensus est: Quemadmodum tempestas vesperi excitata, et paulo post sedata, mane nulla est amplius: ita futurum ut hostibus dispulsis redeat subito praeter spem laeta serenitas. Duo voluit propheta: primum repentinam fore hostium incursionem, deinde cladem quam intulerint haud diuturnam fore. Ut repente exorti sunt Assyrii adversus Israelitas, ita repente conciderunt. Hinc miram consolationem pii omnes percipere debent, quoties omnia tumultuari vident, et imminet horrendae mutationes. Quid enim aliud est, quam subita tempestas, quam Dominus sedabit? Tyranni instar turbinum et procellarum in nos ingruunt. Atqui eorum vim Dominus facile discutiet. Eius ergo auxilium patienter expectemus. Quamvis enim nos iactari sinat, tamen per medias tempestates ad portum tandem perducet. Quod si propheta exiguas quasdam reliquias, quae nullae propemodum videbantur, consolatus est: non dubium quin haec promissio ad nos quoque pertineat. Nulli quidem fere sumus, et in paucis angulis latet misera ecclesia: sed si statum regni Israel consideremus, quam pauci illic erant Dei servi! Atque hi vix mutire audebant, tantum inerat omnibus odium religionis et pietatis. Quamvis ergo

Dominus impiorum multitudinem perdat, exiguum tamen piorum numerum, qui cum aliis velut in eadem navi iactatur, porrecta aliqua tabula e naufragio ereptum in tutum et tranquillum portum deducet.

(*Haec est pars.*) Alloquitur fideles qui latebant in regno Israelis, eosque cum ecclesiae corpore coniungit: tametsi membra hic atque illic dispersa essent, ut saepe filii Dei contingit. Qualis sit exitus impiorum, qui nos persecuti sunt, hic cernimus. Tametsi eorum furori simus expositi, ut diripiant, praedentur, conculcent, omneque genus contumeliae in nos exercent: similes erunt procellis, quae suo ipsarum impetu franguntur, et subito evanescunt. Haec nobis expectanda sunt de tyrannis omnibus qui hodie ecclesiam misere vexant, et inhumaniter tractant filios Dei. Inscripta sit animis nostris haec consolatio, ut idem ipsis evenitum esse sciamus.

CAPUT XVIII.

1. *Heus terra inumbrans alis, quae est trans flumina Aethiopiae.* 2. *Mittens per mare legatos, in vasis iunceis super aquas. Ite nuntii celeres ad gentem distractam et expilatam: ad populum formidabilem, ab eo et deinceps: gentem undique conculcatam, cuius terram flumina diripuerunt.* 3. *Omnes habitatores orbis, et incolae terrae, quum signum sustulerit in montibus, videbitis: quum tuba clauxerit, audietis.* 4. *Porro sic mihi dixit Iehova, Quiescam, et videbo in tabernaculo meo, sicut calor siccans pluviam, et sicut nubes rosida in calore messis.* 5. *Quia dum adfuerit messis, perfectum erit germen, et ex flore fructus erit maturescens: tum amputabit ipsos palmites falcibus, et propagines auferendo exscindet.* 6. *Derelinquentur pariter volatili montium et animalibus terrae. Aestivavit super illud volatile, et omnia animalia terrae hyemabunt.* 7. *Tempore illo adducetur Iehovae exercituum munus, populus laceratus et expilatus, et de populo terribili, ex quo esse coepit et deinceps: gente undique conculcata, cuius terram flumina diripuerunt, ad locum nominis Iehovae exercituum, ad montem Sion.*

IN CAPUT XVIII.

1. (*Heus terra.*) Non satis mihi compertum est, de quo populo loquatur Isaias. Quanquam satis demonstrat eum Aethiopiae vicinum esse. Aliqui ad totam Aegyptum perperam referunt: quandoquidem seorsum proximo capite de ea tractabit. Unde liquet, populum hic intelligi ab Aegyptiis di-

visum. Nonnulli Troglodytas designari putant: quod mihi verisimile non est, quum nihil habuerint commercii cum aliis gentibus. Stridebant enim, ut testantur cosmographi, potius quam loquebantur. Istos vero, quorum fit mentio, societates et foedera cum aliis gentibus agitasse apparet. Incertum tamen est an contra Iudaeos conspiraverint, an vero Aegyptiis se adiunxerint ad profigandos Assyrios. Si fuerint hostes ex professo Iudaeis, vindictam denunciat Isaias. Si vero fallacibus promissis eos lactaverint, ostendit nihil ab ipsis sperandum esse: quia frivolis tantum legationibus tempus extrahent. Quidquid sit, ex vicinis nationibus, quas hoc capite nominabit, colligere aliqua ex parte licet, quo loco siti fuerint: nempe non procul ab Aegypto et Aethiopia. Nisi forte placeat maritimam partem Aethiopiae notari, quia patebit ex cap. 37. Assyrii cum rege Aethiopum bellum fuisse. Caeterum quod terram illam dicit inumbrare alis, hinc colligitur portuosum fuisse eius mare, ut habuerit frequentes navigationes, et opulenta fuerit. Tenuis enim et inopes, nec exterarum regiones frequentare, nec mercimonia exercere possent. Significat ergo multum apud ipsos fuisse usum navigandi.

2. (*Quae mittis.*) Hoc proprie ad conditionem illorum temporum refertur. Videtur hic populus sollicitasse Aegyptios vel Syros, ut Iudam vexarent: vel Assyrios eorum opera usos esse ad vexandum Iudam: vel socios fuisse Aegyptiis, ut coniuncta manu Assyrios repellerent, ne ultra modum cresceret eorum potentia. Nihil enim praeter coniecturas afferri potest, quod nullae exstent historiae quae de eo testentur. Ubi ergo desunt testimonia, probabilibus coniecturis utendum est. Has navigationes non in proximum quendam locum, sed in longinquum susceptas verisimile est. Quod iuncea naves vocat, non debet videri absurdum: quia Aegyptiis fuisse in communi usu ex veteribus historiis notum est, quod Nilus sit quibusdam in locis admodum praecipuus, et periculosus navigantibus, propter cataractas, quas Catadupa nominant: adeo ut naves lignae eo duci non possint, quin frangantur, et allidentur saxis: ideo naviculis flexibilibus uti necesse est. Porro ne aquam reciperent, ac ita mergerentur, intus pice fuisse illitas tradunt scriptores.

(*Ite nuncii celeres.*) Hic locus est obscurus: sequar tamen quod magis probabile mihi videtur. Ostendit propheta finem sui vaticinii, id est, cur illius populi cladem praedixerit, nempe si credimus professos fuisse hostes Iudaeis, ut aliquam consolationem fidelibus afferat, qui misere disiecti et dissipati erant, ut accepto hoc nuncio oblectentur, et gratias agant Deo. Si autem magis placeat implicitos ab hac gente fuisse Iudaeos illicito foedere, ironica erit haec adhortatio, qua electi populi stultitiam coarguere voluit propheta, quod relicto

Calvini opera. Vol. XXXVI.

Deo ab inanibus auxiliis penderet. Nam quod nonnulli haec verba Deo tribuunt, quasi maritimos istos populos in exitium Iudaeorum properare iubeat, mihi convenire non videtur. Nihilo etiam magis, quod alii putant sequentibus verbis describi ignotae illius vel obscurae gentis cladem. Expilatam enim gentem intelligit Iudaeos, qui miserabiliter vexandi et dissipandi erant, ita ut nulla in eis pars integra remaneret. Horribilem, quod tantis calamitatibus deformis, horrorem incuteret omnibus qui eam intuerentur. Nec enim probare possum, quod nonnulli exponunt de signis et miraculis, quae Dominus apud ipsos edidit, ut omnibus formidabiles redderentur. Nam alludit potius ad illum Mosis locum (Deut. 28, 28, 37), Dominus constituet te in stuporem et horrorem: quemadmodum alibi: In concussionem capitis et ludibrium (Ier. 18, 16, et 19, 8, et 25, 9, 18). Itaque significat populum cuius tam horrendus sit aspectus, ut omnes obstupesciat. Quod Iudaeis et praedictum esse, et accidisse scimus. *וְיָקַץ*, id est, undique, ac si quis duceret lineas, iisque inter se coniunctis, nullum locum vacuum relinqueret: vel sulcos duceret in agro, quibus omnes glebas subigeret. Sic enim subactus ille populus et prostratus est. Per flumina ingentem hostium, id est, Assyriorum exercitum intelligit. Alludit autem ad id quod prius cap. 8 (vers. 6) dixerat: Populum rivulo suo minime contentum rapidas et violentas aquas expetere. Postquam igitur ipsos accersiverunt, iis tanquam diluvio sunt obruti. Atque haec totius mali causa fuit, quod Dei promissionibus non contenti aliena praesidia quaesierunt. Iam si mandatum hoc ad nuncios celeres in Dei persona accipitur, hinc colligimus non statim ipsum suis succurrere, sed suspendere eousque suum auxilium, donec ad desperationem ventum sit. Neque enim laetum et felicem nuncium mittit ad integros, vel leviter tantum percussos, sed ad gentem prorsus deiectam et calcatam. Properare tamen iubens, intelligit subitum fore et inopinatum iudicium, ut lux repente in tenebris affulgeat.

3. (*Omnes habitatores.*) Tam illustre hoc Dei opus fore ostendit, ut omnibus populis conspicuum sit, nedum Iudaeis. Haec quidem verba, quae futuri sunt temporis, per imperativum, pro more scripturae, quidam vertunt: sed magis convenit in futuro accipere. Perinde ac si diceret, remotissimos quosque populos huius cladis fore testes: quia et vexillum conspicietur ab omnibus, et tubarum clangor in toto orbe personabit: unde palam fiet non ab hominibus motum esse bellum, sed a Deo ipso, qui insignibus notis se autorem esse ostendet. Quum geruntur bella, omnes palam quid agatur cernunt: sed bona hominum pars eorum initia et exitus fortunae tribuit. Contra Isaias haec omnia tri-

buenda Deo esse ostendit, quia novo et insolito modo, potentiam suam exeret. Nam sic interdum operatur, ut manus eius lateat, nec opus ipsius ab hominibus censeatur. Interdum vero sic manum exserit, ut omnes eam cogantur agnoscere: idque voluit propheta.

4. (*Porro sic.*) Postquam Aethiopibus, vel eorum vicinis stragem minatus est, et simul ostendit inde venturum esse solatium ad Iudaeos, vel ironice stultam fiduciam perstrinxit, qua decepti fuerant Iudaei: nunc subiicit Deum istos confusos motus sic temperaturum ut electi populi reliquias tandem ad se colligat. Particula 2, quam reddidi per porro, nunc causalis, nunc adversativa est. Hic autem secundus sensus videtur melius quadrare: quia dubitationi occurrit propheta, quae vehementer alioqui turbare poterat infirmos animos: quia et in rebus permixtis Dei providentia quasi opposito velo nobis obtegatur, et talis erat status gentis illius, cui excidium denunciat, ut vaticinium hoc pro fabula haberi et rideri posset. Nec enim, ut colligere licet, ullum periculum ullave mutatio imminabat. Hoc nonnulli ad personam Isaiae referunt, quasi fretus oraculo Dei quiescat, id est, pacato sit animo: quemadmodum nos esse oportet audito verbo Dei, idque certo expectare quod praedictum est. Quemadmodum etiam Abacuc (2, 1), Super speculam, inquit, meam stabo. Sed dubium non est quin narret quod sibi a Domino praedictum fuerat, et Dominum ipsum eius ore hanc sententiam pronuntiare. *Quiescam*, id est, supersedebo quasi otiosus. Nam et Videre hoc significat. Nullae enim spectatoris sunt in agendo partes: aspectu contentus acquiescit. Ad id etiam facit tabernaculi nomen, ac si sub tectum Dominus sese ad quietem reciperet: quemadmodum e diverso se tribunal conscendere dicit, quum impiorum scelera ulciscitur. Sunt enim formae loquendi ad usum nostrum accommodatae. Nisi forte magis placeat, prophetam ad sanctuarium alludere: quia etsi in afflicto populo obscura ad tempus latebit Dei maiestas, efficax tamen fore eius otium. Summa huc redit: quamvis sursum et deorsum omnia volvantur, ut obrepere queat suspicio, nullam Deo amplius curam esse regendi mundi, ipsum tamen consulto quiescere, ac si cubiculo inclusus otio vacaret, fructumque huius quietis suo tempore fore manifestum.

(*Sicut calor siccans.*) Hac eleganti metaphora magis exprimit quod iam dixerat Isaías. Quamquam bifariam accommodari potest ad mentem prophetæ: vel quod Deus tanquam ex sua quiete expergefactus proferet serenum vultum qui fideles exhilaret: vel vivifico humore eos irrigabit. Hoc modo notaret propheta diversos successus. Vel subest tacita antithesis, qua admonet, ubi videbitur Deus otiosus iacere et speculâri quae aguntur,

posse tamen quasi ludendo sua iudicia exsequi. Et certe quia cum hoc versu cohaerent duo sequentes videtur hoc velle Isaías: Quamvis Deus non satagat more hominum, neque fervido impetu festinet, occultos tamen esse modos in eius manu, ut sua iudicia exsequatur, nec interea digitum moveat. Forte etiam docere voluit, Deum in hac gente perdenda, aliter quam plerumque soleat acturum. Sed nobis sufficere debet quod nuper attigi, dum secure homines rebus prosperis indormiunt, ac delitiis ebrii putant nihil iam sibi esse cum Deo, instare subitum interitum: quia Deus speculando superat omnes mundi conatus vel apparatus. Itaque testatur se similem fore lucido ac sereno coelo, et calori pluvias exsiccanti: deinde rosidae nubi in ferventi aestu. Scimus autem hanc pluviam aptissimam esse maturitati frugum: atque etiam calorem qui pluvias consequitur, accelerare fruges ac fecundiores reddere, quum sua vi penetrans humorem intus magis adigat. Hoc autem voluit propheta: Tametsi impendeant reprobis clades et miseriae, tamen ita iis omnia ex voto fluere ut summe beati esse videantur, ac si Dominus ipsos omni honorum genere cumulare vellet. Verum saginari ut boves ad mactationem destinatos. Quum enim ad summam felicitatem pervenisse videntur, subito intereunt. Unde sequitur non esse de iudiciis Dei ex praesenti rerum aspectu iudicandum. Quum enim admodum securi sunt haud longe abest interitus et extrema ruina. Ita citissime solatur fideles, ne reprobis melius esse existiment quantisper cessat Deus: quia etsi fovere in sinu videtur quos tolerat brevi in nihilum rediget. Haec autem accommodanda sunt miseris istis et calamitosis temporibus, quibus tyranni ecclesias opprimentes soli florent, bonisque omnibus affluunt, sicque machinantur, ac si omnia ipsis in manu essent. Praealent enim potentia, consiliis, astu. Sed omnia haec consilio Dei fieri intelligamus, qui successus ipsorum accelerat, omniaque prospera concedit, ut tandem eos momento interimat atque perdat. Scio longe in diversum sensum ab aliis trahi prophetæ verba. Sed quisquis prudenter totum contextum expendet, facile, ut spero, subscribet meae interpretationi.

5. (*Quia dum adfuerit messis.*) Ad verbum est, a praesentia messis: sed mitiganda fuit asperitas. Ac sensus prophetæ minime dubius est: Iam propinqua messe, et uvis maturescentibus totum proventum, cuius spe laetati fuerant impii, repente ipsis abreptum iri. Continuat enim eandem sententiam propheta, et idem quod prius his similitudinibus confirmat: impios non statim excindi, sed florere ad tempus, Dominumque eis parcere: sed quum messis adfuerit, quum vites gemmas protulerint et defloruerint, ita ut appareant omphaces,

palmites ipsos succisum iri. Ita quum impii maturitati proximi erunt, non tantum fructu privabuntur, sed a radice excinduntur cum sua propagine. Talem impiis exitum dabit Dominus, postquam eos prosperis rebus aliquamdiu frui siverit. Sic enim a radice evellentur, ut reviviscere ac restitui nullo modo possint. Eximiam vero hinc consolationem percipimus, quod quum dissimulat Dominus fidem nostram probat, nec sinit omnia caeco fortunae impetu ruere, quemadmodum profani homines putant. Deus enim in coelo est, velut in tabernaculo suo, vel in ecclesia sua, quasi in tugurio ignobili residens: opportune deinde prodibit. Ita ingrediamur conscientias nostras, sicque nobiscum reputemus omnia, ut animos nostros huiusmodi promissione sustentemus: qua sola tentationes vinci ac superari possunt. Hoc etiam perpendamus, quod Dominus se impiorum felicitatem promovere et accelerare dicit: quae ad illustrandam magisque ac magis patefaciendam Dei misericordiam facit. Nam si eos statim quasi pullantem segetum herbam praecideret ac tolleretur, non ita conspicua esset ipsius potentia, nec bonitas eius tam certo agnosceretur: sicuti quum eos in excelsam magnitudinem excrecere, repleri et florere sinit, ut postea sua mole corruant, aut veluti turgidas et pingues aristas putatoris falcibus praescindat.

6. (*Derelinquentur pariter.*) Sic impios ut res nihili proiectum iri significat: quemadmodum etiam Iohannes Baptista comparat eos paleis, quae abiiciuntur in sterquilinum. Ita Isaias feris et avibus exponendos esse docet, ut aestate apud ipsos nidificent aves, hyeme vero ferae lustra sua habeant. Ac si diceret, non tantum hominibus, sed feris quoque ipsis in probrum fore. Talis igitur est impiorum exitus, qui excelso in loco quasi extra omnem aleam positi omnia prae se despiciunt. Iis aves et ferae bestiae in cubile et pastum abutuntur. Deiciuntur, inquam, non solum infra omnes homines, sed etiam infra ipsas bestias, omnique dedecori et ignominiae expositi documentum erunt admirabilis Dei providentiae.

7. (*Tempore illo.*) Iterum ostendit propheta quorsum profanae genti excidium minatus sit. Quum enim nationes fere omnes in exitium ecclesiae conspirassent, de ea prorsus actum esse videbatur. Dominus ergo auxilium ei se in tempore laturum significat. Nisi enim obstitisset talibus consiliis, et tempestive repressisset hostium conatus, Iudaei desperassent: ideoque ostendit se ecclesiae curam habere: et quamvis eam castigare velit, occurrere tamen in tempore ne pereat: manumque suam opponere tyrannis et aliis hostibus, ne ipsam evertant, et voti, quod sibi putabant esse in manibus, potiantur. Ergo ut Iudaeos ad patientiam animet, non solum eos discernit a gente Aethiopum,

sed etiam admonet in eorum salutem Deum sua iudicia moderari. Alludit autem ad secundum verbum huius capituli, ubi iisdem nominibus et titulis iudaicum populum designari vidimus. Et utitur adducendi verbo, quia ante in exilium trahendi erant, ut nihilo magis liberum ipsis esset in templum ascendere, quam exteris gentibus. Notandum etiam quod ait מִצָּרַיִם: denotat enim populum non fore integrum: ac si diceret, Tametsi vos ad paucitatem redigi oportet, ut tennes sitis reliquiae, hi tamen pauci qui supererunt Deo in sacrificium offerentur. Utilissima hinc doctrina, nostrisque temporibus aptissima colligenda est. Nam hodie haud procul a desperatione abest ecclesia: expilata enim, dissipata et undique quassata, imo contrita est. Quid agendum in tot tantisque angustiis? arripiendae sunt hae promissiones, ut Deum nihilominus ecclesiam servaturum esse confidamus. Utcunque corpus sit lacerum, dissectum in frusta et disiectum, membra tamen facile spiritu suo coniungat: nec unquam memoriam nominis sui et invocationem perire sinet. Efficiet Dominus ut ex his frustis quae nunc disiecta et dissipata sunt populus in unum coeat et congregetur. Quos enim longissimo intervallo coniungit unitate spiritus, eosdem facile potest in unum aggregare. Tametsi igitur populum imminui, et membra aliqua rescindi videamus, tamen ex eo munus aliquod Domino offeretur.

(*Ad locum nominis.*) Hic modus loquendi usitatus est prophetis. Quum enim cultus Dei mentionem faciunt, ab externis exercitiis ipsum indicant: veluti ab aris, sacrificiis, ablutionibus et eiusmodi. Et certe quum cultus Dei sit interior, non aliter quam externis signis designari potest, quibus homines testantur se Deum colere et venerari. Hic autem praecipue montem Sion nominat, quod locus ille Deo consecratus esset, atque illic sibi sacrificia offerri vellet. Nam et praecipuo illo honore dignatus est, quum inde doctrinam verbi emisisset, quemadmodum antea vidimus: ut merito sub eius nomine purus atque integer Dei cultus intelligatur. Denique prophetae non describunt cultum Dei, qualis post Christi adventum futurus erat, sed qualis erat suo tempore. Oportebat enim ipsos sese accommodare populo cui serviebant. Hinc colligendum est, nos ad ecclesiam non aliter pertinere, quam si Deo in sacrificium offeramur. Comparet ergo sese ad hanc mactationem quisquis Dei esse volet, nec amplius sibi vivat, sed totus Deo consecratur. Hoc autem gladio verbi scimus fieri (evangelio scilicet) quo etiam Paulus se homines Deo offerre et sacrificare gloriatur. Per locum nominis Domini, non intelligit essentiam Dei illic esse inclusam, de qua nihil crassum aut terrenum cogitare debet, quasi Deus loco affixus sit: sed quia locus erat in quo Dominus testari potentiam suam, coli et invocari

voluit: ubi se beneficiis suis et virtute praesentem esse declarabat: idque ob ruditatem populi, qui aliter eius maiestatem comprehendere non poterat. Interea notandum est, nos non posse aliter gratos esse Deo, quam si in unam et eandem fidem coalescamus: id est, simus ecclesiae membra. Neque enim nobis Ierusalem, vel ad montem Sion excurrendum. Quia tam longe et late patet hodie Sion, quam universus orbis, qui totus consecratus est Deo. Superest igitur ut eadem vigeat inter nos fides, et caritatis vinculo simul iuncti simus. Haec si desint, profana apud nos omnia. nec sacri quidquam aut sancti habemus.

CAPUT XIX.

1. Onus Aegypti. Ecce Iehova equitat super nubem celerem: et veniet in Aegyptum, et commovebuntur idola Aegypti a facie eius, et cor Aegypti dissolvetur in medio eius. 2. Et committam Aegyptios cum Aegyptiis, pugnabit quisque tunc contra fratrem suum: quisque, inquam, contra proximum suum: civitas contra civitatem, et regnum contra regnum. 3. Et exinanietur spiritus Aegypti in medio eius: et consilium eius destruam, etiamsi quaerant illud apud idola, apud magos, apud pythones, apud divinos. 4. Et tradam Aegyptios in manum domini saevi, et rex fortis dominabitur eis: dicit Dominus Iehova exercituum. 5. Tunc deficient aquae a mari: et fluvius exsiccabitur atque arescet. 6. Elongabuntur flumina: exhaurientur et siccabuntur rivi munitio¹⁾, arundo et carectum succidentur. 7. Herbae ad rivum et super os rivi, et omnis sementis rivi arescet, et propelletur, ut non sit. 8. Et moerebunt piscatores, et lugebunt omnes qui hamum proiciunt in rivum: qui expandunt rete super faciem aquarum debilitabuntur. 9. Qui in lino optimo operantur erubescunt, et qui texunt plagas foratas.²⁾ 10. Erunt enim retia eius dissipata: et omnes architecti retis³⁾ tristes erunt animo. 11. Certe stulti principes Zoan: prudentum consiliarios Pharaonis consilium infatuatum est. Quomodo dicitis Pharaoni: Filius sapientum ego, et filius regum antiquorum? 12. Ubi nunc prudentes tui? ut annuncient tibi, aut etiam sciant quid decreverit Iehova exercituum super Aegyptum. 13. Infatuati sunt principes Zoan, decepti sunt principes Noph, seduxerunt Aegyptum angulus tribuum eius. 14. Iehova miscuit in medio eius spiritum perversitatis: et seduxerunt Aegyptum in omni opere eius, quemadmodum circumagitur ebrius in vomitu suo.

15. Nec erit Aegypto opus quod faciat, caput vel cauda, ramus aut iuncus. 16. In die illa erit Aegyptus instar mulierum. Horrebit enim et pavebit a facie agitationis manus Iehovae exercituum, quam agilitat ipse super eam. 17. Et erit terra Iuda Aegyptiis in tremorem. Omnis qui recordatus fuerit illius pavebit super ipsam, propter consilium Iehovae exercituum, quod decrevit super eam. 18. In die illa erunt quinque civitates in terra Aegypti loquentes labio Canaan, et iurantes per Iehovam exercituum. Civitas desolationis una vocabitur. 19. In die illa erit altare Iehovae in medio terrae Aegypti, statua item iuxta terminum eius Iehovae. 20. Eritque in signum et in testem Iehovae exercituum, in terra Aegypti. Quia clamabunt ad Iehovam propter oppressores: et mittet eis servatorem et principem, ut liberet eos. 21. Et cognoscetur Iehova ab Aegyptiis, cognoscent, inquam, Aegyptii Iehovam in illo die: et facient sacrificium et oblationem, vovebuntque vota Iehovae et reddent. 22. Itaque percutiet Iehova Aegyptum: percutiens et sanans. Convertentur enim ad Iehovam, et exorabitur ab eis, et sanabit eos. 23. In die illa erit via ab Aegypto in Assyriam: commeabunt Assyrii in Aegyptum, et Aegyptii in Assyriam: et colent Aegyptii Assyrios.⁴⁾ 24. In die illa erit Israel tertia cum Aegypto, et Assyria benedictio in medio terrae. 25. Quia benedicet illi Iehova exercituum, dicens: Benedictus populus meus Aegyptius, et opus manus meae Assyrius, et haereditas mea Israel.

IN CAPUT XIX.

1. (Onus Aegypti.) Hic propheta adversus Aegyptum vaticinatur, quod esset veluti asyllum Iudaeis, simulatque tempestas ipsis aliqua ingruerat. Deo enim relicto, ad quem confugere debuissent, nihil amplius opis praeterquam in Aegyptiis reliquum esse existimabant. Ideo regnum etiam illud atteri oportuit, ut nullae restarent eius opes aut copiae, quibus Iudaei fallerentur. Quamdiu enim florebat Aegyptus, quod populosissima et munitissima esset, longe a periculo se abesse confisi, Deum spernebant: vel saltem nihili fere ducebant eius promissiones. Itaque duplex in eo malum erat: primum quod quum in uno Deo recumbere deberent, turgebant inani illa fiducia Aegypti: deinde, quoties in ipsos animadvertet Dominus, Aegyptiorum potentia sese adversus eius plagas muniebant: ac si potuissent hominum copiis iudicia eius irrita facere, quum se totos ad eum convertere debuissent: qua de re fusius infra disseret Isaias capite 30.

(Ecce Dominus equitat.) Haec loquutio habetur etiam in aliis scripturae locis, sed generalis. Eam

¹⁾ rivi Aegypti 1551. ²⁾ in margine: vel pellucidas. ³⁾ vel mercedis (1551: vivarii).

⁴⁾ in margine: vel, cum Assyriis.

vero propheta huic vaticinio accommodat: quod Aegyptii se undiquaque sic munitos putarent, ut nullus Deo accessus ad ipsos pateret. Hanc ergo inanem fiduciam ridet: et eminentem Dei potentiam ostendit, quum nube celeri vehatur. Unde sibi aditum facile patefaciet: nec munitiones, neque propugnacula ipsi obstabunt. Caeterum, quia praeter terrenas opes, falsa etiam religio dementaverat Iudaeos, hac quoque in parte ridet eorum amentiam propheta quia Deus prosternet quidquid sibi esse putabant auxilii in idolis. Figmentum puerile omitto, quod plerique imaginati sunt de eversis a Christo idolis in Aegypto, quum illuc infans deferretur. Est enim refutatione indignum. Abusi autem sunt hoc loco ad id probandum, ut etiam alii quam plurimis: quum longe alius sit prophetae sensus. Loquitur enim de calamitate quae Aegyptiis per Assyrios illata est, quam admonet Deo tribuendam esse non fortunae, ut profani homines solent. Hoc ergo iudicium Dei esse ostendit, cuius manu omnia administrantur. Significat autem idola ruitura, id est, nihil profutura Aegyptiis quantumvis eorum auxilio confidant, et sub eorum tutela se esse arbitrentur. Nulla enim gens tam addicta fuit superstitionibus: quandoquidem feles et boves, et crocodylos, atque etiam cepas atque omne genus plantas adorabant: nec ulla res erat, cui non divinitatem aliquam affingerent. Horum igitur omnium, quos sibi Aegyptii adoptaverant patronos, fictitiorum deorum potentiam eversum iri significat. Iam ubi docuit Aegyptios frustra suis superstitionibus niti, simul etiam superbiam deiicit quam conceperant de terrenis suis viribus: ac cordis nomine intelligit magnanimitatem quae robustissimos quosque interdum deficit, ut nihil audeant etiam dum suppetunt vires et copiae. Atque hoc modo bellum illis cum Deo fore exprimit, qui intus corda liquefaciet antequam necesse sit cum hostibus configere. Neque enim tantum expavefactum iri denunciat, sed simul addit, in medio totius regni, ubi maxime tuta et tranquilla erat habitatio, quum longe abessent ab omni incursu. Hoc considerandum fuit piis omnibus, quum bellum Aegyptiis illatum est: ac idem etiam nos ipsi debemus contemplari in omnibus regnorum mutationibus, quae ex sola Dei manu proficiscuntur. Si cor labascit bellicosis alioqui viris qui magnam fortitudinem ostentaverant, si deficient vires, hoc ultioni Dei tribuendum.

2. (*Et committam.*) Hic specialius designat cladem quam Aegypto inferre statuerat. Committendi verbo significat intestina dissidia, quibus sese mutuo proscindunt, qui se ipsos inter se tueri debuerant: quo malo nullum magis exitiosum aut civitati, aut populo accidere potest. Operae pretium vero fuit hoc etiam persuaderi Iudaeis (quia in manu Dei sunt corda hominum) posse arcano eius

instinctu ad mutuas discordias accendi Iudaeos quibus se ipsi conficerent, quamvis superiores essent externis hostibus. Hinc docemur, populos nunquam tumultuari, nisi Dominus eos inter se committat: ac si quis gladiatores in arenam produceret. Accendit eorum animos ad pugnam, atque impellit, ut alii alios mutuis vulneribus conficiant. Quemadmodum igitur Deo acceptum ferendum est quum amicitia colitur inter cives: ita ultioni eius tribuendum, quum alii saeviunt in alios, seque ipsos caedunt ac comminuunt. Amplificandi causa subiicit quod etiam magis prodigiosum est: eos qui sanguine inter se coniuncti sunt armandos esse in suam ipsorum perniciem. Nam si belluis deteriores sunt homines, quum naturae communis obliiti inter se digladiantur, quanto magis abhorret a natura fratres aut necessitudine coniunctos inter se pugnare? Quo vero id magis portentosum est, eo magis iudicium Dei et dira eius ultio agnoscenda est. Videtur autem gradatim progredi Isaias. Primum enim fratrem nominat, deinde proximum, tertio civitates, quarto regna. Regna autem intelligit provincias, in quas distributa erat Aegyptus, quas Graeci *ὄμους* vocabant: sicuti etiam hic verterunt.

3. (*Et exinanietur.*) Sicuti paulo ante Aegyptiis animum abstulerat Isaias, nunc etiam mentem ipsis adimit. Quae duo ad regnorum defensionem vehementer necessaria sunt: quandoquidem his sublati, nulla gerendarum rerum ratio esse potest. Populus vero ille persuasione prudentiae se anteponebat aliis: atque ut fastuose despexerat caeteros omnes ut barbaros, ac si in sola Aegypto esset cultus, humanitas, doctrina, solertia, satis notum est. Nam et se inventores literarum esse iactabant: philosophiam et astrologiam a se profectam esse: denique omnium artium liberalium officinam esse Aegyptum. Ideoque nunquam hoc sibi eventurum putassent, ut eos consilium et prudentia deficeret. Nec dubium quin si ad eos pervenisset hoc vaticinium, secure risissent: ac potius defuturas mari aquas, et omnia eversum iri putassent, quam hoc ipsis accideret, quibus ingenitam esse prudentiam ipsam censebant. Verum hoc intrepide pronunciat Isaias: nec enim ex se loquebatur. Caeterum, quia praedixerat audacia qua pollebant esse privandos, contextus postulat ut nunc intelligat caecitate percusum iri: quia utraque animae facultas a sola Dei gratia pendet. Proinde *רוח* hic mentem et perspicaciam significat: quod diligenter notandum: quia multi in hoc nomine hallucinantur. Et in voce consilii, quae mox additur, maior est expressio prioris sententiae. Ostendit enim unde sit ista inanitas, nempe quia Deus consilium ipsis adimet atque tollet. (*Etiam si quaerant.*) Hic anticipatio est. Nam occurrit iis quae Aegyptii obicere potuissent: An-

non sunt nobis dii quos consulamus? annon sunt magi, divini, pythones? haecce tu pro nihilo ducis? Haec omnia nihil ipsis profutura esse denunciat, utcumque iis vehementer confidant, et turgent inani nomine sapientiae. In his nominibus haud multum immorabor, in quibus tamen Isaiam gradatim progredi verisimile est. Primum enim deos nominat, deinde magos, postea subiungit divinos et ariolatores. Habebant enim oracula sua quibus imprimis confidebant. Inferiores erant magi: quanquam et hi magnae erant autoritatis. In rebus autem levioris momenti pythones consulebant. Tam inquieti sunt superstitiosi homines, ut nihil eis satisfaciatur. Incerti enim et instabiles, nunc ad haec, nunc ad alia remedia decurrunt: et sane ita ipsis imponit Satan, ut initio speciem quietis et tranquillitatis offerat, quam se nactus omnino putent: quo postea vacuos esse ostendat, magisque exagitet ac vexet, novamque certitudinem requirere cogat. Ita nusquam mentes nostrae, praeterquam in solo Deo, acquiescere et pacatae esse possunt. Nec dubium quin istas artes ut alienas ratione damnet propheta. Deus enim patefecit omnia cognitu necessaria artibus et scientiis, quas in usu esse voluit, ipsique probatae sunt. Si quis aliter sapere volet, eum Satanam pro magistro habere necesse est.

4. (*Et tradam.*) Nunc demonstrat quid futurum sit Aegyptiis, postquam et fracti corde et intelligentia privati fuerint. Nihil enim iis restabit nisi ut in servitutem redigantur. Nam populum iis destitutum concidere sua sponte necesse est, etiam si nullo ab hoste fortius impetatur. Unde etiam his praesidiis spoliatur Deus quos ulcisci vult, omnemque tuendae libertatis rationem tollit. Quanquam aliquid atrocius denunciatur propheta, non modo scilicet imperium illud in quo sibi fastuose placebant Aegyptii collapsurum, sed ipsos quoque servile iugum subituros. Etsi autem epitheton *Duri* singulari numero ponitur, pluraliter tamen dicit subiiciendos esse dominis: quod indignius est quam si uni tantum parerent.

(*Rex fortis.*) Intelligit tantam tyranni cui eos subiiciet potentiam fore, ut in libertatem facile restitui non possint. Ostendunt historiae varias mutationes multis regionibus accidisse, quas qui subegerant retinere et servare non potuerunt. Saepe enim conservatio rerum partiarum difficilior est ipsa victoria. Propheta vero hunc statum haud facile immutatum iri, et diuturnam Aegyptiorum servitutem fore significat: quia robustissimo victori nemo se vindicem opponere audebit. Potest etiam hoc modo intelligi, quod minorum gentium principes humaniores sunt erga populum suum quam potentiores, qui magnitudine sua freti nihil non sibi permittunt. Ut enim potentiae suae nullum esse

modum existimant, ita nec licentiae, effraenesque decurrunt quocumque ipsos libido impulerit. Utrumvis placeat, summa huc redibit, Aegyptios, qui se primos et summos omnium hominum putant, venturos in alienam potestatem, duroque premendos esse iugo, potentis scilicet regis, cui nemo se opponere audebit. Hinc videmus quanta sit hominum stultitia, qui potentem regem et multis ditionibus imperantem appetunt: et quam merito poenas dant suae ambitionis, quae tamen quotidianis experimentis, quae passim visuntur in mundo, corrigi non potest. Gloriantur hodie Gallia et Hispania se principibus magnis subesse. Verum quam utile sit quod fallaci honoris praetextu eos fascinat, suo damno sentiunt. Sed de hac re prius alio loco diximus.

5 et 6. (*Et deficient.*) Prosequitur id quod iam coeperat, nihil profuturas Aegyptiis munitiones, quibus se egregie instructos esse existimabant. Nam inexpugnabiles videbantur, quod et mari, et Nilo, et propugnaculis cincti essent. Et difficiles ad eos fuisse accessus perhibent historiae, quod nullum esset Nili ostium, quo non facile naves arcerentur. Itaque praeclaro situ illo et munitione naturae gloriabantur: quemadmodum et hodie Veneti, se tam profunda fossarum cinctura munitos putant, ut discingi non possint: sed praesidia sunt inania, ubi in nos Dominus animadvertere constituit. Eodem pertinet quod de munitionibus subiicit. Alludit autem ad aggeres, qui non modo exundationes Nili arcebant, sed protegebant totam terram. Ac si diceret, nihil opus iis fore, quoniam siccabitur. Certum est autem arefactum non fuisse Nilum, nec tamen a propheta quidquam praedictum est, quod impletum non sit. Repetendum igitur est memoria quod alibi diximus, sic nobis ad vivum clades istas repraesentari ob stuporem nostrum, ut quasi in rem ipsam veniamus. Necesse enim est proponi spectaculum quod mentes nostras afficiat, et ad considerata iudicia Dei excitet, quae alioqui contemnimus. Observanda est arrogantia Aegyptiorum, qui opibus variis abundabant, nec putabant fieri posse ut tanta clade premerentur. Iuncum et calamum nominat, quod iis abundarent, et plurimum uterentur, nisi forte potius intelligat siccas fore paludes.

7. (*Super os.*) Alii ripas vertunt, sed potius fontem ipsum intelligit, qui raro siccari solet: tametsi torrentes aut fluvii deficient. Os ergo accipit pro ipsa fluvii origine, quae ita arescet, ut nulla pars regionis irrigari possit. Etsi enim procul aberat Nili ortus, non tamen abs re minatus est propheta flumen illud, ex cuius irrigatione fluebat totius fere terrae foecunditas, aridum fore a suo principio. Rarae enim illic pluviae: sed earum vices quotannis sufficit Nilus, qui si parcius exundet

penuriam et famem minatur. Ideoque propheta eius siccitatem denuncians, sterilem fore totam regionem intelligit. Qua ratione etiam dicit, etiam in ipso ore, unde aquae ebulliunt, fore aquarum defectum, ut illic herbae exarescant.

8. (*Et moerebunt piscatores.*) Semper ad Aegypti statum respicit Isaias. Monuimus antea hypotyposes istas prophetis usitatas esse: ut quum de regione aliqua mentionem faciunt, id praecipue nominent quo regio illa abundat et cuius nomine celebris est. Ut quum de regione vitifera sermo est, vites commemorant: si vero abundet auro, aurum nominant: si argento, argentum. Ita hic de Aegypto loquens, quod irrigua sit et multis fluviis abundet, de piscatu sermonem habet. Quod verbum *אמל* alii vertunt Exscindi, non reicio: sed verior interpretatio est Attenuabuntur. Nam hoc respondet luctui et moerori, cuius ante meminerat. Scimus autem illic fuisse piscatorum copiam, et has fuisse non minimas opes Aegypti. Piscatoribus enim sublati, quorum magna erat apud Aegyptios copia, et quibus eorum opes magna ex parte constabant, eos attenuari necesse fuit. Quemadmodum si pannificium iis populis adimatur qui ex eo victitant, magna penuria consequetur. Insignem ergo mutationem totius regionis designat.

9. (*Et qui operantur in lino.*) Quemadmodum de luctu loquutus est, ita nunc de pudore: quia nullus erit quaestus iis qui antea copiosum victum ex hoc artificio consequebantur. Hae autem artes coniunctae sunt, retia texere et piscari. Quanquam dubium est an de solis retiariis loquatur: quia si *שריקור* accipimus, pro optimis quibusque linis, probabile est hoc ad alias texturas potius referri, quae ex tenui subtilique filo magis exquisitae sunt. Et scimus telas pretiosissimas fuisse confectas in Aegypto. Nec male conveniet plagas albas, quas nos foratas vertimus, etiam de lineis vestibus intelligi: quae maiore erant in pretio quo rarius erat textura. Ita metaphorica erit loquutio, qua oblique indecorum luxum mordet propheta: Quod Aegyptii lineis vestibus non aliter se tegant quam si rete induerent. Si ita intelligere placet, cohaeret etiam proximus versus. Nec sane video quomodo tam subtile texendi artificium ad piscaturam aptetur. Caeterum, si de piscatoribus omnino intelligere placeat, sensus erit: Moerore oppressum iri quicumque haecenus quaestuosas artes et frequentem piscandi usum exercuerant. Quantum ad nomen *שרק*, nulla necessitas, meo iudicio, cogit rete vertere: quin potius etymologia docet opus esse lucrosum.

10. (*Et omnes qui stagna.*) Ubi magna est piscium copia, ibi etiam servantur in stagnis et vivariis: quoniam piscatores eos minimo pretio dare cogerentur. Praeterea non semper eis succedit in retis iactu. Idem ergo persequitur argumentum:

Pisces neque capi poterunt, nec servari. Vivaria nullum usum habebunt.

11. (*Certe stulti principes Zoan.*) Hic prudentiam cum stultitia coniungit: nec immerito. Nam sapientiae persuasio eripi hominibus non potest, quin se invito etiam Deo sapere existiment. Species igitur concessionis est, ubi sapientes vocat, quorum simul amentiam vel socordiam traducit. *א* adversativa interdum particula est. Sed quum videatur hic propheta insurgere adversus Aegyptios, malo interpretari Utique, vel sane, vel nunc saltem. Nam insultat consiliariis Pharaonis, quod quum sint stultissimi omnium hominum, sapientissimi censeri velint et sibi videantur. Ita est epiphonema: Ubi est sapientia illa Aegypti? ubi consilarii qui omnes contemptui habebant? cur regnum suum non tuerunt? Nunc saltem apparet qualis fuerit eorum prudentia. Atque hoc ad confirmationem prophetiae et obsignationem valet, ubi constat prophetam non loqui de rebus ignotis: sed quasi versari prae oculis eius Aegypti cladem. Dei ergo autoritate instructus principes omnes illos, quamlibet sapere videantur, stultos pronunciare andeo. Denique docet propheta inanem esse hominum gloriam, qui absque Deo vel micam sapientiae sibi arrogant: eo quod tandem deprehenditur eorum stultitia, et quum ad rem veniendum est, pueros se esse ostendunt. Patitur quidem Dominus ut edant multa exempla, quibus apud homines opinionem sibi comparent: sed tandem ipsos infatuat, ut cum sua perspicacia et magno rerum usu magis ridiculos pueris se praebeant. Discamus ergo petere a Domino spiritum intelligentiae et consilii: quem si nobis concesserit, eo recte et moderate utamur. Deus enim adversatur hominum sapientiae, ubi plus quam par est sibi arrogant: et necesse est poenas dare suae stultitiae qui ambiciosius sese efferunt. Ideo saepe eos pufefacit, ut constet sapientiam eorum nihil praeter inanem fumum esse. Nulla enim est, nisi in timore Dei fundamentum habeat, quem etiam Salomon docet sapientiae caput esse (Prov. 1, 7).

(*Quomodo.*) Pharaonis consiliarios reprehendit, quod ei adlarentur, ut etiamnum principibus aulici solent. Nihil enim dicunt nisi quod aures deliniant et favorem capiet: quando haec bene gerendae rei ratio est gratiam aucupari. Ita multis simulationibus et mendaciis, nullus apud eos veritati locus est. Quum autem in magnorum principum aulis hoc vulgare sit, tum vero potissimum apud Aegyptios hoc vitium invaluerat. Iactabant enim se omnium populorum antiquissimos, artiumque et omnis liberalis scientiae autores esse. Quod si penes vulgus ipsum eiusmodi persuasio fuit, quanto maior fuit in ipsis regibus? Duplex ergo fuit iactatio: anti-quitatis scilicet, et scientiae, et utramque reprehendit Isaias: saltem nullius fore momenti dicit.

Gloriabatur autem Pharao tam de vetustate, quam de sapientia suae gentis. Et hoc quidem vulgare erat toti populo: sed de rege potissimum ut de capite loquitur, in quo haec superbia magis quam in vulgo perspicua erat. Non est autem gloriantium de sapientia maiorum, quasi ad nos haereditario iure pertineat: sed sapientia e coelo ab ipsius autore petenda est. Quod ad vetustatem attinet, stulta etiam et inepta iactatio est. Et tamen ita laborant hoc vitio principes, ut extra mundum genus suum et originem quaerere velint: nec facile ab ea vanitate abduci possunt. Hanc dementiae augment adulatorum, a quibus multa de principum quorundam genealogiis conficta videmus. Nulla enim ipsis est lenior cantilena, quam quum a vulgo hominum, tanquam semidei aut heroes segregantur. Verum iis saepe contingit, ut quum abavos et atavos nimis curiose investigant, ridiculos se praebeant: quia a plebeio quopiam originem duxisse reperiuntur. Accepi ab hominibus fide dignis lepidam historiam de Maximiliano Imperatore, cui quum esset generis sui investigandi admodum curiosus, ineptus quidam nugator persuasit se originem eius ex ipsa arca Noe invenisse. Quae res tam vehementer ipsum affectit, ut negotiis omnibus praetermissis huic uni investigationi assidue intentus esset, nec ab ullo se interpellari sineret, ne a legatis quidem, qui de rebus magnis cum ipso tractaturi venerant. Quum hanc vanitatem mirarentur omnes, et tacite reprehenderent, nemo autem posset mederi, vel auderet: tandem cocus ipsius, quem etiam promerione habebat, et cuius dictis saepe oblectabatur, petita loquendi venia, ut imperatoriae dignitatis studiosus, hoc studium investigandae originis, nec utile, nec honorificum ei fore dixit. Nunc enim tuam maiestatem colo, inquit, et te ut Deum aliquem veneror, quod si ad arcam Noe veniendum est, illic futuri sumus cognati: nam illinc descendimus omnes. Hoc morionis dicto sic commotus est Maximilianus, ut eum puduerit institui, quem antea neque amici, nec consiliarii, nec negotia eum revocare potuissent. Sensit enim fore, ut nomen suum, quod atavorum investigatione illustrius reddi volebat, omnino vilesceret, si ad primam usque stirpem veniretur: ■ qua principes et plebei, nobiles et ignobiles originem duxerunt. Magnam vero dementiae esse oportet, quam moriones ipsi ac stulti deprehendunt. Nec tamen est vitium recens natum, sed omnium fere animis infixum est. Ut hoc effugiamus, discamus a solo Deo pendere, et beneficium adoptionis divitiis omnibus, et generi, et nobilitati praeferamus. Quod ad reges Aegypti spectat, quum essent ex antiquissimis regibus progeniti, qui per multas aetates possessionem retinuerant, perinde inflati erant, ac si domi sibi nata esset prudentia.

12. (*Ubi nunc sapientes.*) Quanquam ad verbum est, et annuntiabunt tibi et scient, sic tamen debet resolvi oratio, ut annuncient, imo ut scient tandem: qui modus loquendi satis frequens est Hebraeis. Quum Aegyptii suos haberent divinos, nihil tam arcanum esse existimabant, quod non illis pateret. Nam consulebant eos de rebus et minimis et maximis, eorumque responsa pro oraculis habebant. Eam vanitatem ridens propheta, quomodo nuntiabunt, inquit, quod ignorant? Suntne accersiti in consilium Dei? Artem etiam damnari verisimile est, qua in divinando utebantur: quod quum esset illicita, meras etiam praestigias et fallacias contineret. Tres sunt rationes, quibus futura aut praevidere, aut scire possumus. Prima et praecipua ex revelatione spiritus, quae sola nos certos reddere potest: ut per donum prophetiae, quod rarum et singulare est. Altera per astronomiam: Tertia ex comparatione rerum antea actarum, unde colligi solet prudentia. Quod attinet ad peritiam astrorum, interdum ex eorum situ et coniunctione nonnulla deprehendi possunt: ut fames, sterilitates, pestes, largi proventus, et eiusmodi. Sed neque ea certa esse possunt, quandoquidem sola coniectura nituntur. Semper autem in eo considerandum quid proportionis cum his inferioribus locis astra habeant. Nec enim iis reguntur hominum facta, ut vani et fallaces astrologi putant: quorum hodie ingens numerus se principibus et populis venditat, ac si penes ipsos omnium rerum et praesentium et futurarum notio esset. Sunt autem impostores istis similes de quibus loquitur propheta, qui praestigiis suis hominibus illudunt. Principes tamen iis aures multum accommodant, et veluti deos quosdam suspiciunt: et certe digni sunt quibus ita imponatur, et merito curiositatis suae poenas luunt. Iactant et magiam, cuius periti erant Aegyptii isti divinatores. Sed et deteriora multa et detestabiliora adiungunt: exorcismos et invocationes daemonum, quibus magis exitiosum dici quidquam aut cogitari nequit. Talibus coniecturis et divinandi artibus maledicit Dominus, nec alius earum quam infelix infaustusque exitus esse potest. Etsi in Aegyptiis olim damnatae sunt, quanto plus in iis qui Dei nomen obtendunt damnationis merentur? Mirum est autem his imposturis acutos alioqui et perspicaces homines tam pueriliter falli, ut mente et iudicio privati esse videantur. Sed iusta est Domini vindicta ingratitude hominum ulciscantis. Quum vero ex rebus antea actis futura colligimus, usuque et experientia rerum iudicamus quid magis expediat: id per se improbari non potest. Sed neque ex iis certo constitui potest quid futurum sit, quando res semper in coniectura posita est. Ex professo tamen in illam perspicaciam invehitur Isaia, quae pro summa virtute passim laudatur: non quod per se vitiosa

sit, sed quia vix quisquam acutus et solers reperitur, qui non confidat se pro sua peritia tenere quidquid cognitu vel dignum est, vel necessarium. Ita quasi nihil ipsos fugeret, occultam Dei providentiam spernunt. Huc etiam accedit alterum vitium, quod vafritiem potius et veteratorias artes quam veram prudentiam appetunt. Sed peculiariter fastum illum castigat Isaias, quod homines magno ingenio praediti metiri proprio sensu volunt rerum eventus, ac si penes Deum non esset mundi gubernatio. Ideoque eorum divinationibus opponit decretum coeleste. Atque hinc collige quam scite pronunciet Isocrates, *κράτιστον εἶναι παρὰ μὲν τοῦ θεοῦ εὐτυχίαν, παρὰ δὲ ἡμῶν εὐβουλίαν*. Arridet quidem prima specie illud disertis rhetoris apophthegma: sed quum prudentiae spiritum Deo ereptum ad mortales transferat, impia nec minus insulsa partitio est, in hominibus locare sanum consilium, prosperam tantum fortunam Deo relinquere. Iam si quis praetermissis rationibus quibus a Deo doceamur ad imposturas Satanae confugiat, ter dignus profecto est qui fallatur cum maximo dedecore: quaerit enim quae nusquam exstant remedia, et quidem neglectis iis quae Deus offerebat.

13. (*Infatuati sunt.*) Zoan una erat ex praecipuis urbibus Aegypti: quibus etiam celeberrima fuit: sed quanam illae fuerint certo iudicare non possumus, nisi quod Alexandriam quidam esse volunt cuius certe et vetustas et opulentia ex pluribus scripturae locis colligitur: quibus etiam refellitur eorum commentum qui ab Alexandro conditam esse volunt. Quamvis enim saepius diruta ante fuisset, non tamen de integro eam exstruxit, sed solum ornavit. Fuisse autem olim sui iuris, et quidem Aegyptiis foederatam, deinde florentissimam inter alias urbes totius mundi, patet ex 3. cap. Nahum (v. 8). Ruinae vero praeludium merito facit principum socordiam: quia cuiusque reipublicae aut regni vis praecipua in consilio et prudentia consistit, sine quibus nec opes, nec copiae prodesse possunt. *Angulum* hic metaphorice accipio, pro praecipua parte aedificii, qua tota moles sustinetur: maloque in nominativo legere, quam in accusativo. Referendum enim puto ad illos sapientes quibus Aegyptii se ita munitos existimabant, ut nihil ipsis adversi accidere posset. Atqui hanc nimis debilem esse futuram dicit Isaias, quia suis consiliis decepti Aegyptum perdididerunt. Ideoque subsannans fallacem illam sapientiam notat, quae quum timoris Dei vacua est vanitas potius et stultitia quam sapientia nominari debet. Praeterquam enim quod praeclaro dono Dei abutuntur homines, ad vanam ambitionem sese efferunt, calliditas magis illis quam vera prudentia arridet. Accedit etiam diabolicus furor, quod posthabita Dei providentia eventus omnes ad sensus sui captum revocant. Ideo toties in eiusmodi

sapientes invehitur scriptura, eosque stultos esse pronunciat. Usurpant enim quod Dei est, sibi quae tribuunt: quod sacrilegium nefandum et intolerabile est. Nec mirum si horrenda adversus tales sapientes exempla Dominus edat, ut quavis ingeniosissimi et acutissimi sint, impingant tamen ac ruant minimis rebus: et se praecipitent in gravia pericula, quae rusticus aut plebeius quispiam praevidisset. Haec nobis documento sint, ne animo efferamur, aut sapientiae laudem nobis tribuamus. Si quid est in nobis ingenii, aut prudentiae, id totum Deo acceptum ferre, et ad sobrietatis modestiaeque regulam formare convenit: quia si ei innititur nostra sapientia, vere angulus erit firmissimus, quem nemo labefactabit aut evertet.

14. (*Iehova miscuit.*) Quia res inopinata et incredibilis erat, duces acutae et providae gentis sua fatuitate terram perdituros, ideo Dei iudicio causam adscribit propheta: ne caecutiant Iudaei in tam insigni et memorabili exemplo, quemadmodum Dei iudicia fortunae tribuere profani homines solent, si quid novi aut inopinati contigerit. Est autem metaphorica loquutio: ac si quis vinum in poculo misceret, ita Dominum inebriare sapientes huius mundi spiritu vertiginis, ut mente perturbati et attoniti nec recte sentire nec facere possint. Hinc fit ut decipiant Aegyptum, quod priores decepti sint. Quod etiam se falli sinunt Aegyptii, nec imposturam cavere possunt, iudicium Domini est. Nec tamen Deum sic autorem huius insaniae facit Isaias, ut culpam in eum Aegyptii conicere possent: verum sic habendum est, homines per se nihil habere mentis aut iudicii. Unde enim sapientia nisi ex spiritu Dei, qui fons est unicus lucis, intelligentiae, veritatis? Iam si nos spiritu suo Dominus destituat, quid est quod cum ipso expostulemus? nulla enim erga nos obligatione constringitur, imo gratuitum est quidquid largitur. Quum vero spiritu vertiginis mentes percellit, id ob iustas semper causas facit, utcumque nobis interdum sint absconditae. Sed ut plurimum in excaecatione poenas de improbis sumit, qui adversus ipsum sese extulerunt. Quemadmodum Aegyptiis istis contigit, qui persuasione sapientiae elati turgebant superbia caeterosque omnes contemnebant. Supervacanea est igitur hoc loco disputatio de praedestinatione, quum Dominus eos ob manifestum vitium puniat. Itaque quum Deus homines excaecat aut reprobat, saevitiae accusari non potest. Iusta enim improbitatis et nequitiae eorum poena est: nec potest autor mali dici, qui scelera puniendo iuste agit. Nunc ad puniendi modum veniamus. Permittit eos Satanae puniendos. Ipse enim est qui proprie miscet spiritum vertiginis et pravitatis. Sed quia nihil agit nisi mandato Dei, propterea Deus ipse id agere dicitur quod Satan agit. Nam quod vulgo dicunt fieri permissu Dei, nimis frivo-

lum est effugium: plus enim expressit propheta: nempe, inflicta a Deo hanc poenam, quod iustus sit iudex. Agit ergo Deus per Satanam, ut iudex per carnificem, iustasque poenas sumit de iis qui ipsum offenderunt, quemadmodum in libris Regum (I. 22, 22) legimus Satanam sese obtulisse Deo, ac petiisse ut ei propheta Achab fallere liceret: quod quum ei concessum est, tunc Deo est obsequutus: nihil enim ex se efficere potuisset. Non opus est hic varios locos congerere in re satis aperta. Iam ubi addit deceptos fuisse a suis consiliariis, secundum Dei iudicium notat. Posset enim fieri, ut principes et abalienati mente et similes ebriis essent, plebs tamen iudicium aliquod retineret: hic vero ait etiam impostoribus erroris efficaciam concedi, ut populum fallant. Quae duplex Dei vindicta est, tum in seductores, tum in eos qui seducuntur. Per vomitum foedem ebrietatem designat. Hoc enim *πρὸς αὐξήσιν* subiungit, ut non vulgariter ebrios, quibus aliquid intelligentiae supersit, sed porcis similes esse significet.

15. (*Nec erit Aegyptio.*) Conclusio est superioris sententiae: significat enim tantum fore in omnibus Aegyptiis stuporem, ut quidquid aggrediantur irritum sit. Hoc enim, ubi nihil est consilii, accidere necesse est: et iusta est poena nostrae arrogantiae et temeritatis. Successum ergo et effectum denotare voluit, ut infaustum et infelicem fore demonstraret. Et quum hoc tam de capite quam de cauda minatur significat omnes ordines a summo usque ad infimum, omnes, inquam, privatum iri consilio, ne prosperum quidquam iis succedat. Nisi de ipso ordine agendi potius intelligere placeat. Hinc dicamus, tam initium quam finem rerum omnium a Domino pendere. Nam et consilium et prudentia et eventus rerum ab eo peti debent: nisi idem nobis quod Aegyptiis accidere velimus.

16. (*Illa die Aegyptus.*) Iterum repetit quod prius dixerat: nihil virile fore in Aegyptiis. Nonnulli existimant prophetam alludere ad morem effeminatum, cuius nomine veteres historici Aegyptios vituperarunt, quod scilicet inverso rerum ordine, mulieres versarentur in foro, et rebus gerendis: viri autem muliebria negotia tractarent. Ac fieri quidem potest ut id respexerit propheta: sed quum propius omnia expendo, haec coniectura stare non potest: quum hic denunciet iudicium Dei, quod homines in admirationem adducat. Si loqueretur de usitato more, hoc ad praesentem causam non pertineret. Nec enim effeminatos Aegyptiorum animos reprehendit: sed potius ita consternatum iri denunciat, ut nihil a mulieribus differant. Nam Aegyptii non tantum sibi ad bellum sustinendum pares esse videbantur: sed ultro inferebant, et auxilia praebebant aliis nationibus. Videmus enim profanos scriptores varia referre de gestis Aegyptiorum, et

in eorum laudibus inmorari. Quamvis igitur molles et delicati essent Aegyptii prae caeteris gentibus, bellicam tamen laudem et gloriam retinere volebant. Nunc mutatio tam subita illustre est coelestis iudicii exemplum. Ideoque adiungit causam horrores fore agitationem manus Dei. Quibus verbis totum hoc bellum a Domino gerendum esse ostendit, ideoque Aegyptios subsistere non posse, quod eis non sit negotium cum hominibus. Quod autem de Aegypto pronunciat Isaias, ad caeteras quoque gentes extendi debet. Nam quum exoriantur bella, et motus excitantur, ubi animi deficiunt et terrore consternantur, agnoscendum est iudicium Dei. Videmus enim ut bellicosissimae nationes cedant, mollioresque se feminis praebeant, et sine ullo belli apparatu vincantur, quoties Dominus metu eorum animos perecutit.

17. (*Terra quoque Iuda.*) Aliqui simpliciter exponunt, terram Iuda admirationi futuram Aegyptiis ut aliis gentibus: et comparant locum hunc cum dicto illo quod prius vidimus: Eritis in stuporem, etc. Sed alium hic prophetae sensum esse puto. Causam enim notare voluit, cur Dominus tale exemplum adversus Aegyptios sit editurus: quia scilicet exitii causam Iudaeis attulerant. Eos enim abduxerant a fiducia quam in Deum locare debuissent: ut solent principes sollicitare vicinos suos, opemque suam iis offerre, ut postea ad sua comoda abutantur. Prohibuerat autem Dominus, ne ad Aegyptios auxilii petendi causa confugerent: at miseri infidelium sese offerentium sollicitationi potius quam Deo paruerunt: quamobrem meritas dederunt poenas. Sed et Aegyptii quoque, quum incredulitatis et diffidentiae causam praebuissent, non impune tulerunt. Nam ita acerbè castigati sunt, ut quoties eis in mentem veniebant Iudaei toto animo cohorrerent. Hinc colligenda est utilis doctrina: nempe, daturus poenas, easque graves, qui ecclesiam abduxerint ab obsequio et fiducia Dei, eique offendiculi causam, aut metu, aut consilio, aut illecebris ullis praebuerint. Tantundem valent prophetae verba, ac si quis diceret, Mulieris quam corruperit intuitum pudori fore, ubi resectum fuerit lenocinii dedecus, et Deus fidei coniugalis vindex apparuerit.

18. (*In die illa.*) Postquam minatus est Aegyptiis, simulque divini iudicii causam exposuit, consolatur ipsos, et misericordiam Dei pollicetur. Denunciat enim futurum ut bona ex parte restituantur, statumque prosperum et florentem recuperent. Nam e sex urbibus quinque salvas fore dicit: unam tantummodo perituram. Prius autem excidium horribile nunciarat toti regno, ut si quis superius vaticinium consideret, nihil praeter deploratissimum statum animo concipiat. Ergo hic singulari Dei beneficio restitutionem promittit: ut sit haec quasi accessio ad redemptionem ecclesiae, vel cumulus gratiae Dei

ubi missus fuerit redemptor. Modus loquendi aliquantum obscurus est: sed si recte expendimus nihil est in sensu difficultatis. Significat enim sextam duntaxat partem urbium perituram, reliquas salvas fore. Difficultas est in voce הָרָם. Alii enim legunt הָרָם, id est Solis. Sed hallucinati sunt in litera ה, quod simile est cum ה. Qui exponunt Solis putant prophetam loquentem de Heliopoli: sed hoc repugnat contextui. Nec vero quinque tantum urbibus restitutionem promittit: quantula enim fuisset illa restitutio? sed in genere e senis quinas salvas fore. Scimus enim plurimas fuisse in Aegypto urbes. Omitto fabulas veterum, et eos qui viginti millia urbium ei tribuerunt. Sed tamen magnum earum numerum in celebri adeo et frequenti regione, in tam florenti et populoso regno, tam clementi et benigno aere, fuisse necesse est. Ponamus ergo mille, aut paulo plures illic urbes fuisse. Sextam tantummodo partem perituram significat: reliquas instaurandas esse, ita ut paucae intendant. Hanc autem restitutionem de cultu Dei intelligendam esse satis constat ex sequentibus. *Labii* nomine linguam intelligit συνεδωχῆσθαι. Significat autem consensum cum populo Dei, et fidem qua Dei nomen profitebuntur. Nam per linguam figurate confessionem designat. Quum enim unica tantum lingua esset, quae Deum verum agnosceret ac profiteretur: nempe eius populi qui terram Canaan incolebat: per eiusmodi linguam consensum in religione intelligendum esse manifestum est. Nam et hae loquendi formae satis vulgo usitatae sunt, *Parler un mesme langage ou divers*, quum assensum aut dissensum notare volumus. Atqui simul tenendum est, non sufficere quemlibet consensum: veluti si homines in eum quem ipsi probaverint cultum conspirant: sed si accedant ad veritatem quae patefacta fuit patribus. Nec enim solum dicit Aegyptios loquenturos eadem lingua, sed lingua Canaan. Ipsos enim linguam mutare oportuit, et ea uti quae Deo sanctificata erat. Non quod idioma linguae sanctius esset, sed ea ratione commendatur, quod veritatis doctrinam contineat. Idque diligenter notandum est: ut quae vera sit ratio consentiendi intelligamus. Quaerenda est omnibus modis concordia: sed quibus eam conditionibus obtineamus, videndum est. Nec enim media quaedam ratio quaerenda, ut faciunt eversiones religionis, qui tamen praefatores videri volunt. Valeant eiusmodi linguae leves et flexiloquae: veritas ipsa retineatur, quae non nisi verbo contineri potest. Nobiscum loquatur quisquis ad eam accedere velit. Valeat, et quam volet linguam deligat, quisquis eam adulterabit: nos in ea constanter permaneamus. Itaque non poterunt Aegyptii loqui lingua Canaan, nisi prius suam, id est, superstitiones omnes abnegarint. Quod alii ad tempus Ptolomaei trahunt, frigidum est: et ex sequentibus colligere licet de pietate et

puro Dei cultu concionari prophetam. Ac primo quidem synecdochice sanctos fore sermones sub una specie docet: quia iureiurando testatum facient se Deum colere. Potest autem legi, Iurantes Domino, vel, per Dominum: quia saepe ὁ idem valet quod Per. Si legamus *Domino*, sensus erit, quod Deo obsequium pollicebuntur, idque adhibito solenni iureiurando: quemadmodum quum populus aliquis principi suo fidem promittit: ac si diceret, Venient in potestatem Dei, cuius se dominationi subiicient. Sed quoniam altera lectio magis recepta est, libenter eam amplector. Nam quum iusiurandum species sit cultus Dei, per synecdochen, ut dixi, universus Dei cultus apte intelligitur. Et Iurare per Dominum, saepe accipitur pro Testari ipsum verum Deum esse. In summa, significat perfectum consensum cum ecclesia Dei. Unde observandum est, ad verum Dei cultum externam confessionem requiri. Nam si quis fidem animo inclusam tenere velit, frigidam pro ea opinionem habiturus est. Vera enim fides in confessionem erumpit, nosque ita accendit, ut quod intus gerimus re ipsa profiteamur. Mihi flectetur omne genu, et omnis lingua iurabit, inquit alibi Dominus. Ergo ubi fides, illic externus cultus externaque professio esse debet. Est etiam notandum, ea quae ad cultum Dei pertinent, alio transferri non debere. Corruptela ergo iurisiurandi erit si per alium iuretur. Scriptum est enim: Per nomen meum iurabis. Quare violatur et nudatur suo honore, si nomen aut divorum, aut creaturarum ullius iurisiurando adhibeatur. Observandum simul quanta sit adhibenda religio in iuramentis. Nam si iurando profitemur nos Deum colere, non est eo nisi cum timore et reverentia veniendum. Iam ubi in fine versus sextam quamque urbem excidio destinat, significat omnes sine spe restitutionis perire, qui non convertuntur ad Deum ut ipsum colant. Opponit enim urbes Aegypti quae incipient Deum agnoscere, aliis quae exitio devotae sunt. Ubi enim deest cultus Dei, nihil praeter excidium restare potest. הָרָם enim execrationem et maledictionem significat, quam excidium et mors aeterna consequitur.

19. (*In die illa erit altare.*) Prosequitur id quod proximo versu dixerat: et clarius exprimit novam fore Aegypti faciem: quia illic florebit vera religio, erigetur purus Dei cultus, omnesque superstitiones concident. Altaris autem nomine utitur ad designandum, velut a signo, cultum Dei: quod sacrificia et oblationes exercitia essent pietatis. Per medium Aegypti praecipuam totius regni partem intelligit, ac si diceret: In ipsa sede regni: vel in sinu intimo. Per statuas, ne simulacra designari putes, quae figuram hominum aut divorum gerant, sed quae sint πνευματικα pietatis. Nam insignia significat iis similia, quibus regnorum fines terminantur:

atque in hunc modum signa erectum iri significat, quibus omnes populo illi Deum imperare sciant. Et certe hoc usu venit, ut populus vere ad Dominum conversus, reiectis idolis et superstitionibus, palam signa tollat verae religionis: ut notum sit omnibus Deum illic pure adorari. Hoc loco refert Iosephus abusum esse Oniam, quum ad Ptolemaeum Philometora profugisset. Ei enim persuasit utile fore, si altare illic erigeretur, in quo Iudaei illius regionis accolae sacrificarent. Atque hunc locum praetexebat: scilicet fieri oportere, quod a propheta praedictum esset. Quod tandem impius et ambitiosus sacrificus regi persuasit, reclamantibus palam Iudaeis. Rex enim commodum suum spectabat, ille autem nebulo gradu suo eiectionem novum honorem et dignitatem captabat. Ita nulla intercessione potuit scelestum illud consilium impediri. At Isaias purum Dei cultum simpliciter designat sub figura signorum quae tunc in usu erant. Sui enim temporis rationem habet, et hominum quibuscum ei negotium erat. Perverse igitur Onias hunc locum et maligne torquebat. Sed non minus impudenter hodie papistici doctores locum Malachiae (1, 11) ad tuendum missae sacrificium detorquent. Nam quod ille dicat: Futurum ut ubique Deo oblatio munda offeratur, colligunt aliquod sacrificium ab antiquis illis diversum esse: quod boves et pecudes haud iam amplius mactari oporteat. Esse igitur missam. Lepide scilicet et argute. Constat autem nihil aliud illic quam purum Dei cultum, quemadmodum hic ab Isaia, sub figura legali notari. Et diligenter notandae sunt hae loquendi formulae saepius usitatae prophetis. Hoc nobis facile explicabit Ioelis locus, quem exempli causa adducemus. Prophetabunt, inquit (2, 28. al. 3, 1), filii et filiae vestrae, et iuvenes vestri visiones videbunt, et senes vestri somnia somniabunt. Vaticinium illud Ioelis Petrus impletum esse ostendit (Act. 2, 16) quum apostoli variis linguis spiritus sancti afflatu loquerentur. Nam quum rudes prius homines essent, ad mysteria Dei enarranda instructi esse coeperunt. Nulla illic videmus somnia, ita ut Petrus eum locum perperam citasse videri posset: sed constat Ioelem nihil aliud eo loco quam prophetiam designare: cuius ornandae causa visiones et somnia nominavit, quibus Dominus sese olim prophetis communicabat. Usitatum enim temporis illius morem spectavit: quod aliter Iudaei dona spiritus sibi adhuc incognita vix sensu comprehendissent. Nam sub illa paedagogia educati altius conscendere non poterant, quam quo sacrificia, caeremoniae, ritus et signa eos perducebant. Sic igitur cum iis verba faciebant prophetae ut cum pueris, quibus nihil maius proponi debet, quam consuetudine et usu *παχυμέστερον* ediscere possint. Atque haec doctrina varios nobis locos aperiet, quorum aliquoq[ue] obscuritas magnam remoram

iniiceret. Perspicuum est prophetam loqui de regno Christi, nec ante adventum eius haec impleta esse. Umbrae igitur tollendae sunt: spectanda est rerum veritas, ut per altare veram ac sinceram Dei invocationem intelligamus. Sed his quoque signis ostendit propheta, cultum Dei sine externis exercitiis conservari non posse: quae tamen praescribere nostrum non est. Facessant hominum commenta, ut Deus solus hac in re audiatur.

20. (*Et mittet eis Servatorem.*) Non aliter possumus servire Deo, quam si nos gratia sua praeveniat. Nemo enim se illi consecrabit nisi bonitatis eius gustu illectus eum ex animo amplectatur. Prius ergo ad se vocet necesse est, quam ipsum invocemus. Aditus nobis praeclusus est, donec ipse prior nos invitet. Ac prius quidem docuit variis calamitatibus domandos esse ut se Deo subiicerent. Nunquid idem repetit: quia nunquam sibi vanisque erroribus renunciant homines, quoad ferulis ad docilitatem coacti fuerint. Simul tamen adiungitur alia invitationis species, quod Dei beneficentiam experti familiariter ad eum confugiant. Clamor enim de quo loquitur ex fide manat: quia nisi allekti dulcedine bonitatis Dei nunquam ad hoc asylum se recipere. Quod autem Dominus promittit se missurum servatorem cuius manu Aegyptii liberabuntur, hoc non potest de alio quam de Christo intelligi. Nec enim liberata est Aegyptus a suis cladibus, priusquam eo Christi doctrina pervenerit. Legimus varias mutationes, quas per quadringentos annos regio illa passa est: bella externa et intestina, quibus dissipata et propemodum eversa fuit. At quum de ea prorsus actum esse videtur, ecce ad Dominum conversa, ■ manibus hostium et tyrannorum eripitur. Atque ita Christus, quem coepit agnoscere, ipsam liberavit. Sic autem nos ad cognitionem Dei et cultum comparari necesse est, ut quum varie fuerimus afflicti, in ipso solo repositam esse salutem discamus. Atque utinam hodie hoc discat mundus, tot iam aerumnis afflictatus, ut exitio proximus esse videatur. Quis enim exitus esse poterit, nisi ut intreat, vel resipiscendo agnoscat se merito poenas dedisse tantae impietatis? Et quum addit *qui liberet*, hinc colligenda est utilis doctrina: nempe Deum nobis succurrere per Christum, cuius manu ab initio suis opem tulit. Fuit enim perpetuus mediator, cuius intercessione bona omnia a Deo patre impetrata sunt: nunc ipso revelato sciamus nihil aliter quam per ipsum posse ■ Deo obtineri.

21. (*Et cognoscetur Dominus.*) Nunc addit Isaias quod praecipuum erat. Neque enim coli aut invocari potest Dominus, nisi prius a nobis agnitus fuerit pater. Quomodo invocabunt, inquit Paulus (Ro. 10, 14), quem non noverunt? Neque vero participes esse possumus donorum Dei in salutem nostram, nisi vera cognitio, quae ex fide est, praec-

cesserit. Merito ergo cognitio Dei subiungitur, ut fundamentum totius religionis, vel clavis qua nobis aperitur coelestis regni ianua. Ea autem absque doctrina esse non potest: unde collige omnes fictitios cultus a Deo improbari: nihil enim ipsi probatum esse potest, ubi non praelucet cognitio, quae ex auditu verae puraeque doctrinae nascitur. Quidquid ergo comminiscantur ex se homines, nunquam verum Dei cultum obtinebunt. Diligenter observandi sunt hi loci, quibus veram invocationem et cultum docet spiritus Dei, ut figmentis, quibus nimis pertinaciter adhaerent homines, valere iussis doceri nos sinamus ex puro Dei verbo, et eius auctoritate freti libere aperteque damnemus quidquid mundus cum applausu magnificat. Iam quod repetit: Cognoscet, inquam, Aegyptus, non frustra bis hanc notionem inculcat. Nec enim res tanti momenti leviter praeteriunda erat. Partes enim praecipuas obtinet, nec ullus sine ea cultus est legitimus.

(*Faciunt illi sacrificium.*) Non aliter exponendus est hic locus quam superior, ubi altaris mentionem fecit. Quorsum enim sacrificia post Christum manifestatum? Ergo figurate confessionem fidei et invocationem designat, quae evangelii praedicationem sequutae sunt. Comprehendit autem hic omnia quae Deo offerebantur: et pecudes, et panem, et fruges omnis generis: et quidquid ad gratitudinem testandam faciebat. Sed notandum est veteris et novi testamenti discrimen: atque ita sub caeremoniarum umbris intelligendus rationalis ille cultus, de quo Paulus 12. Rom. cap. (v. 1). Quod de votis adiungit, haec etiam pars est cultus Dei. Solebant Indaei votis gratitudinem suam erga Deum testari: ac praesertim solenni voto agebant gratias, si beneficium aliquod insigne a Deo accepissent. Sponte etiam vota suscipiebantur varias ob causas, ut cuique visum erat. Non erat tamen ea cuique licentia, ut pro arbitrio hoc aut illud voveret: sed praescripta erat regula. Quidquid sit, constat prophetam votorum nomine nihil aliud significare quam Dei cultum, cui se addixerunt Aegyptii, postquam ipsum ex verbo Dei dixerunt: sed nominat exercitia pietatis, quibus Indaei verum cultum et religionem profitebantur. Hinc argumentum ducunt papistae, ut omnia quae Deo vovemus praestanda esse probent. Sed quum temere nulloque adhibito delectu voveant, nihil ipsos tuendo errori suo hic locus iuvat. Isaias enim praedicat quid facturi sint Aegyptii ubi doctrinam Dei amplexi et sequuti fuerint. Similiter quum David (Psal. 76, 12) populum hortatur ut voveat et vota reddat, id secum facere putant. Sed non ideo hortatur ad vota illicita et temeraria. Manet enim semper votorum regula, quam praetergredi non licet: nempe verbum Dei, quo quid nobis requirat, quid voveri et prae-

stari velit, intelligimus. Nec enim unquam data est quidvis vovendi libertas, quod nimium licentiosi simus, nobisque omnia permittamus in Deum: atque impudentius cum ipso agamus, quam si cum hominibus negotium esset. Homines igitur fraeno aliquo constringi et cohiberi oportuit, ne tantum sibi in cultu Dei et religione permetterent. Quae quum ita sint, perspicuum est Deum nihil admittere aliud, quam quod legi ipsius consentaneum est: caetera omnia, ut aliena et superstitiosa repudiare. Quod ergo sponte voverit quispiam et sine testimonio verbi, id ratum esse non potest. Idque si praestet, dupliciter offendit: primum quod temere vovit, ac si cum Deo luderet: deinde quod perperam et temere instituta perficit, quum potius supersedere et resipiscere debuisset. Tantum igitur abest ut votorum nomine quis obligetur, ut agnita veritatis culpa cursum retro flectere oporteat. Nunc si quis de papistarum votis inquirat, facile est ostendere ea nihil habere commune cum verbo Dei. Nam si quae prae aliis commendant et legitima ducunt, impia et nefaria sunt, veluti monastica: quid de reliquis censendum erit? Vovent perpetuum caelibatum, ac si promiscue omnibus concederetur. Atqui scimus continentiae donum non vulgare esse, nec singulis promitti, etiam si magnis aliis dotibus ornati sint. Abraham singulari fide, constantia, mansuetudine, sanctitate pollebat: hoc tamen carebat dono. Christus ipse non omnibus hoc dari testatur, quum apostoli hunc caelibatum statum vehementer laudarent. Idem docet Paulus. Qui igitur hoc continentiae dono destitutus est, si eam voveat, perperam facit: ac merito temeritatis suae poenas luet. Hinc horrenda impudicitiae exempla, quibus merito Deus sub papatu hanc arrogantiam ultus est. Vovent etiam paupertatem, quasi nihil proprium habituri, quum rerum omnium copia abundant prae aliis. Nonne hoc apertum Dei ludibrium est? Obedientia autem quam vovent praevaricationis plena est. Executiunt enim iugum Christi, quo se redigant in hominum servitutem. Alii vovent peregrinationes, abstinenciam carnis, observationes dierum, et alia superstitionum plena. Alii naenias et vanissima quaeque Deo promittunt, ac si cum puero ipsis negotium esset. Sic enim agere aut pacisci cum hominibus nos puderet: inter quos nihil prius ratum est, quam mutuo consensu utrique conveniat. Quo minus in cultu Dei quidquam suscipere fas est, nisi quod verbo ipsius testatum est. Qualis enim cultus erit, si iudicium Dei nihil valeat, et soli hominum voluntati sit locus? an poterit id placere Deo? Nonne erit ἐθελοδρησκεία, quam Paulus (Col. 2, 23) tantopere detestatur? Frustra igitur se Deo servire iactant, qui talia vota suscipiunt. Frustra etiam hinc testimonium quae-runt: quoniam Dominus eiusmodi cultum aversatur.

22. (*Itaque percutiet.*) Concludit propheta, atque infert ex iis quae iam dicta sunt, castigationem cuius meminit utilem Aegyptiis fore: quod praeparatio illis ad conversionem futura esset: ac si diceret, id futurum Aegypti bono quod eam plectet Dominus. Male interpretantur hunc locum qui dicunt: Percutiet plaga sanabili: et de sensu prophetae multum imminuunt: quia intelligit salutare ipsi fore plagas: atque ea ratione Dominum ipsos reducturum. Unde colligendum est, non esse recusandum quominus a Deo castigemur, quum id bono nostro fiat. Nam impunitas maiorem peccandi licentiam gigneret. Sicuti nihil magis proclive quam ut sibi indulgeant homines: quantisper illis parcat Deus. Quamobrem necesse est, ut Dominus huic periculo occurrat. Quod facit castigationibus et flagellis, quibus nos ad poenitentiam hortatur et stimulat. Insigne hic nobis exemplum proponitur in Aegypto. Quae quum superstitionibus et impietate scateret, omnesque nationes idololatria superaret, Dei tamen misericordiam experta est. Sed modus notandus est: nempe conversio ad Deum. Est enim explicatio membri superioris: ac si dixisset: Sanabit Deus Aegyptios, quia convertentur. ¶ enim copula valet causalem particulam. Hinc collige, conversionem esse quasi resurrectionem ab aeterna morte. De nobis enim actum est, quamdiu a Deo aversi sumus: conversi redimus in gratiam, atque a morte liberamur: non quod promereamur Dei gratiam poenitentia nostra: sed quia Dominus hoc modo veluti a morte in vitam exsuscitat. Poenitentiae additur promissio: ex qua colligimus non frustra nos suppliciter poenam deprecari, ubi ex animo respiscimus. Caeterum quum exorabilem et propitium Aegyptiis Dominum fore dicit, simul ostendit eos veniam deprecuros, ex quo fuerint conversi. Vera igitur conversio erit, ex qua sequetur invocatio Dei. Ea autem sine fide esse non potest. Nam agnitio quidem peccati etiam impiis communis est: sed ad misericordiam Dei nemo confugiet, vel de reconciliatione aget, nisi qui vero poenitentiae sensu percussus fidem simul coniungat.

(*Sanabit eos.*) Non repetit quod dixerat, Deum percutere ut sanet, sed alio significato promittit sanitatem, quia scilicet a poenis infligendis cessabit Deus. Sanatio illa, cuius paulo ante meminit, interior erat: haec ad flagella et plagas refertur. Denique significat remedium omnibus eorum malis promptum fore. Postquam enim reconciliati sumus Deo, nihil est quod in nobis puniat. Unde enim poenae nisi ob culpam? ea remissa poenarum remissio protinus sequetur. Quod si castigemur, nondum ad poenitentiam satis instructos esse argumento est. In summa, teneamus hunc ordinem qui nobis a propheta ostenditur: primum, flagellis ad poeni-

tentiam homines praeparari: deinde sanari, quod ab exitio aeterno liberentur: tertio, quum adducti sunt ad notionem sui reatus, veniam deprecari: quarto, exorabilem et propitium ipsis esse Deum: quinto, cessare plagas postquam a Deo veniam impetrarunt. Nec quisquam est qui haec in se agnoscere non debeat, quae hic Isaias pronunciat de Aegyptiis, in iis typus toti mundo a Domino exhibetur.

23. (*In die illa.*) Nunc denunciat propheta futurum ut Dominus bonitatem suam per universum orbem diffundat. Ac si diceret, in angulo aliquo minime inclusam, aut seorsim uni populo, ut antea, notam fore. Hic autem de duobus populis ecclesiae infestissimis loquitur, qui videbantur longissime omnium abesse a regno Dei. Nam in remotis nationibus multo plus spei esse potuisset: quum hae ex professo bellum cum Deo gererent, et ecclesiam eius persequerentur. Quod si capitalibus ecclesiae hostibus tam propitius est Dominus, ut data venia eos adoptet in filios, quid fiet aliis nationibus? Ita hoc vaticinio comprehensa fuit vocatio omnium gentium. Iam quod dicit patefacta via mutuum fore accessum ut alii ad alios comeent, fraterna communicatio notatur. Scimus Aegyptios continua fere bella cum Assyriis gessisse, odioque irreconciliabili sese invicem esse prosequutos. Nunc Dominum animos eorum mutaturum, atque invicem conciliaturum denunciat: ut mutua sint inter eos commercia, mutui congressus et commeatus, patefactis viis quae antea praeclusae esse solebant. Hic observandum est quod iam antea capite secundo notavimus: nempe, ubi reconciliati sunt homines Deo, simul aequum esse ut fraternam inter se benevolentiam colant. Dissidia enim, iurgia, contentiones, invidiae, malevolentiae pacato Deo cessare debent. Mirum igitur non est, quod dicit viam Assyriis in Aegyptum patefactam esse: sed hoc ad Christi regnum haud dubie referendum est. Nec enim Aegyptios concordes fuisse cum Assyriis, nisi post agnitum Christum legimus.

(*Colent.*) Hoc membrum ita verti potest: Colent Deum. Sed quum non exprimatur hic Deus, potest ferri ad Assyrios: quod etiam indicat particula *et*. Sic ergo exponere licebit: Qui prius ardebant studio nocendi, ii mutato animo benefacere cupient. Denique constabit fructus verae poenitentiae: qui enim antea mutuis se bellis affligebant, mutuo se iuvabunt. Atque hic sensus contextui prophetae optime conveniet. Nec tamen reiicio aliam interpretationem, quam omnes fere sequuntur: nempe, Qui varios antea deos coluerunt, posthac unum Deum agnoscent, atque eandem fidei confessionem sequentur: ut liberum cuique sit eam sequi quam magis probaverit. Porro si haec posterior interpretatio arrideat, deducit propheta fraternum amorem ex pietate quasi ex fonte.

24. (*In die illa.*) Concludit Isaias promissionem quam attigerat: Fore, scilicet, ut Aegyptiis et Assyriis benedicatur, quemadmodum et Israeli. Erat enim prius gratia Dei quodammodo conclusa in Israele: quod Dominus cum eo tantum foedus inisset. Extenderat enim Dominus funiculum suum in Iacob, ut ait Moses (Deut. 32, 9), et David (Psal. 147, 20), Non ita fecit omni nationi, et iudicia sua non patefecit eis. Denique benedictio Dei in Iudaea solummodo residebat: hanc autem communem fore dicit cum Aegyptiis et Assyriis: sub quorum nomine reliquos etiam populos comprehendit. Nec enim honoris causa eos nominat: sed quod quum perpetui hostes Dei fuissent, omnium alienissimi et a spe gratiae remotissimi videbantur. Itaque quum prius filios tantum Abrahae adoptasset, nunc voluit sine delectu dici pater omnium gentium. Quod alii vertunt, Israel erit tertius, mihi non placet. Nam quum nomen sit generis feminini, coniungi debet cum voce בְּרִיכָה. Et benedictio tantundem valet ac exemplum vel speculum benedictionis.

25. (*Quia benedicit.*) Causae redditio est, ac expositio prioris sententiae: ex gratuita enim beneficentia Dei Assyrios et Aegyptios cum electo populo in societatem venturos docet. Quasi diceret, Quum hi tituli ad Israellem tantum pertinerent, ad alios etiam populos transferentur, quos Dominus in suos adoptarit. Est enim mutua relatio inter Deum et populum ipsius: ut merito Deum suum vicissim nominent quicumque eius ore vocentur sacer populus. Atqui promiscue haec nuncupatio ad Aegyptios et Assyrios extenditur. Quanquam autem externos Iudaeis, qui domestici fuerant, socios adiungere voluit propheta, aptissimis tamen notis gradus distinguit. Aegyptios populum Dei vocando, intelligit consortes fore honoris quo Deus solos Iudaeos peculiariter dignatus fuerat. Assyrios vocando opus manuum eius eos insignit proprio ecclesiae elogio. Sicuti alibi diximus vocari τὸ πῶλημα Dei, aut figmentum, quia spiritu regenerationis iterum formantur fideles ut imaginem Dei gesticent. Itaque opus manuum Dei intelligit, non quatenus homines creati sumus: sed quatenus in novam vitam reformatur, qui segregati a mundo novae creaturae fiunt. Unde agnoscimus nihil nobis in vitae novitate tribuendum esse, quum totum opus Dei scimus. Sed quum ad Israellem ventum est, praerogativa sua ornatur: nempe quod sit haereditas Dei, ut inter novos fratres ius et honorem primogeniti retineat. Nomen enim haereditatis nescio quid maius exprimit. Et certe foedus illud Domini, quod primum cum ipsis percussum fuerat, praerogativam iis tribuit, quae ipsorum ingratitude irrita esse non potest. Nam sine poenitentia sunt dona et vocatio Dei, quemadmodum docet Paulus, qui ipsos in

domo Dei primogenitos esse ostendit (Rom. 11, 29; Eph. 2, 12). Quamvis igitur nunc latius pateat Dei gratia, primum tamen gradum, non merito suo, sed promissionum vi retinet.

CAPUT XX.

1. Anno quo venit Thartan in Asdod, quum misisset eum Sargon rex Assyriae, oppugnassetque Asdod, et cepisset: 2. Tempore illo, inquam, loquutus est Iehova in manu Isaiae filii Amoz, dicendo: Vade, et solve saccum de lumbis tuis, et calceamentum tuum extrahe de pede tuo: fecitque sic ambulans nudus et discalceatus. 3. Et dixit Iehova: Sicut ambulavit servus meus Isaías nudus et discalceatus tribus annis, signum et portentum super Aegypto et Aethiopia: 4. Ita abducat rex Assur captivitatem Aegypti, et transmigrationem Aethiopiae iuvenum et senum, nudam et discalceatam, et discoopertos natibus in ignominiam Aegypti. 5. Et timebunt, et pudebunt ab Aethiopia respectu suo, et ab Aegypto gloriatione¹⁾ sua. 6. Dicitque incola insulae huius in die illa: Ecce, quomodo habeat respectus noster, quo confugimus auxilii causa, ut liberemur a facie regis Assur: et quomodo effugiemus nos?

IN CAPUT XX.

1. Superiore capite vaticinatus est Isaias de calamitate quae Aegypto instabat, simulque Dei misericordiam ei promisit: nunc idem argumentum repetens, hac Aegyptiorum castigatione Israellem pudefactum iri ostendit, quod in Aegypto fiduciam locaret. Coniungit etiam Aethiopiam. Unde verisimile est Aethiopes cum Aegyptiis vires suas coniunxisse. Sicuti etiam prius attigi, et rursum videbimus capite 37. Primum, notandum est tempus huius prophetiae. Tunc enim vehementer Iudaeos urgebat necessitas, ut ad exterarum gentium auxilia etiam inviti confugerent. Thartan fuisse unum ex ducibus Sennacherib testatur sacra historia (2. Reg. 18, 17). Unde cogimur fateri, hunc Sargon fuisse Sennacherib, cui duo fuisse nomina hinc colligere facile est. Considerandum etiam qualis in Israele rerum status esset. Nam abductae fuerant decem tribus in servitutem. De Iudaea vero penitus actum videbatur. Tota enim fere occupata erat praeter Ierosolimam, quae obsidebatur a Rabsace. Rursum a Thartan obsidebatur Asdodum. Nominantur siquidem illic tres duces: unde verisimile est copias Sennacherib tunc in tres partes divisas fuisse, ut

¹⁾ in margine: vel pulchritudine.

eodem tempore omnes simul terreret, atque ita conturbaret, ut alii aliis auxilium distracti ferre non possent. Tunc nihil restabat Iudaeis, nisi ut exterorum auxilia acceperent. Interim mittitur a Deo Isaias, qui denunciaret vanam esse eorum expectationem, quod ab Aegyptiis pendeant. Instabat enim ipsis manus Domini: tantumque aberat ut aliis opitularentur, quum ne se ipsos quidem tueri possent adversus hostes. Atque hinc agnoscere debebant Iudaei, se merito dare poenas suae infidelitatis, quod relicto Deo ad Aegyptios confugerant. Finis enim hic considerandus est: quia Dei consilium non fuit Aegyptios praemonere, sed corrigere populi infidelitatem, quae subinde ad spes falsas et perversas eum rapiebat. Ergo ut intelligant in solo Deo esse acquiescendum, quid vanis auxiliatoribus impendendum hic denunciatur propheta. Fuit autem valde opportuna admonitio, quia iam Aethiopes Assyrios prohibere coeperant, et coegerant retro cursum flectere: quo nihil poterat optabilius contingere Iudaeis. Ergo ne laetis istis principiis lasciviant, auxilium hoc evanidum fore denunciatur: quia paulo post cum summo dedecore vincuntur tam Aethiopes quam Aegyptii.

2. (*Vade, et solve saccum.*) Ut Dominus aliquo symbolo hanc prophetiam confirmaret, Isaiam nudum ambulare iussit. Si id sua sponte fecisset Isaias, merito irrisus esset: sed quum Domini mandatum facit, nihil in eo nisi suspiciendum, adeoque metuendum conspicitur. In hac nuditate et similibus signis aliquid inest serii. Deinde, nihil aut per se aut per ministros agit Dominus quin simul causam doceat. Ideo non simpliciter ambulat nudus, sed finem demonstrat, cur scilicet Dominus hoc eum facere iusserit. Nam alioqui pseudo-prophetiae veros Dei ministros imitantur, variasque species et stupendas induunt, ut vulgi oculos perstringant, sibi auctoritatem concilient. Sed nihili sunt ea symbola, quod Deum autorem non habeant. Quod diligenter notandum est adversus papistas, qui inanes caeremonias pro veris sacramentis obtrudunt. Iis enim haec regula opponenda est: Si proficiscuntur a Deo, ea amplecti debemus, sin minus, intrepide repudiare licet, imo sine Dei contumelia non recipiuntur: quia tunc eius auctoritatem sibi usurpant mortales. Praeterea Deus non proponit signa absque verbo. Quid enim esset sacramentum, si nihil praeter signum intueremur? Sola est doctrina quae sacramentum facit. Proinde fucum fieri sciamus, ubi nulla doctrina auditur: atque perperam facere papistas, quum vacui doctrina inanibus caeremoniis nomen sacramenti imponunt. Sic enim Dominus ea coniunxit, ut nemo separare possit, quin violet ordinem ab eo institutum. Porro quod saccum iubet solvere, ex eo colligunt fere omnes lugubri veste Isaiam tunc fuisse indutum,

quod deferret calamitatem Israelis. Talis enim habitus lugentis erat: sicuti ex Ioel (1, 13) perspicuum est. Idque factum esse interpretantur, quo veniam a Deo sub reorum habitu deprecaretur: vel quod fieri non posset, ut moesto eius animo vultus et habitus hilaris esset. Non potuit autem non gravissimo affici moerore, dum tantam cladem intuebatur. Quidam putant ordinarium eius habitum fuisse, quod prophetae pallio indui soliti essent, quemadmodum Zacharias (13, 4) testatur. Sed nimis infirma est illa coniectura, nec multum habet coloris. Magis credibile est eum sacco indutum fuisse, ut speciem lugentis prae se ferret. Tanta enim fuit securitas in Iudaea, ut quum misere afflictos et dissipatos fratres suos viderent, non moverentur tamen, nec ad se eorum miseriam pertinere existimarent. Putabant interea se extra teli iactum esse, prophetisque ipsis minantibus exitiumque nuntiantibus insultabant. Unde etiam conqueritur Micheas (1, 8), neminem lugere calamitatem Israelis. Quaeritur an hoc vere factum sit: an vero simplex et nuda fuerit visio quam populo nuntiaret. Magis receptum est prophetam nunquam se nudasse, sed hoc per visionem ei esse ostensum: idque semel. Rationem afferunt, quod per aestum et frigora aliasque coeli iniurias non licuerit ei nudum toto triennio ambulare. Quid si dicamus, prophetam vestitum fuisse domi, atque etiam in publico, nisi quum ad docendum prodire vellet? atque tunc nuditatis spectaculum populo exhibere solitum fuisse? Nec enim me movet illa ratio, quod aestum et frigora sustinere non potuit. Deo enim, a quo id facere iubebatur, tueri ipsum ac munire difficile non fuit. Sed aliam rationem adducunt: Indecoram fuisse nuditatem prophetae. Respondeo, hanc nuditatem non magis indecoram fuisse circumcissione: cuius spectaculo nihil magis ridiculum iudicare poterant homines profani; quum in ea pudenda nudarentur. Verum existimandum non est prophetam ita se totum nudasse, quin tegeret eas partes quae deformem conspectum habiturae erant. Satis erat populum intelligere quid a Domino gereretur, et re insolita commoveri. Me vero ut ita sentiam movet, quod hic dicitur, *In manu*. Tametsi enim saepe alias haec loquutio occurrat, nunquam tamen invenitur quin simul tacitam habeat emphasin, qua effectus ipse notetur. Et se hic inter Deum et suos gentiles medium interponit, ut non verbis modo, sed etiam visibili symbolo futurae cladis praeco sit. Neque vero supervacuum quod mox additur, sic fecisse. Sic igitur statuo, Isaiam ambulasse nudum quoties prophetae officio fungebatur: eas autem nudasse partes, quae conspici non inhoneste poterant. Quod ad saccum attinet, quamquam in rebus adversis reatum suum hoc modo testari privatis quoque hominibus mos fuit, proba-

bile tamen est Isaiam pro ratione sui officii hoc symbolo ad doctrinam confirmandam fuisse usum, quo magis expergeret populi tarditas. Si quando nos Dominus aut fratres nostros castiget, vestem mutari non iubet: neque id necessarium est: sed crudeles sumus et ἄσποργοι, si fratrum aerumnis et ruina ecclesiae non moveamur. Si quis in nobis affectus Dei, in moerore et lacrymis esse debemus. Quod si lugendum est, hortandi et alii, exemploque nostro incitandi, ut calamitatem ecclesiae sentiant, et συμπαθεῖν aliqua tangantur.

3 et 4. (*Tribus annis.*) Cur hoc tempore? quia praefixum erat Aegyptiis et Aethiopibus, quibus interim Dominus inducias ad resipiscendum dabat, et interim probare volebat populi sui obsequium, ut sine cunctatione se abdicarent illicitis subsidiis. Tametsi Aegyptios et Aethiopes stantes viderent, scirent tamen non procul abesse ab illa clade. Voluit quoque Dominus interea detegere rebellionem impiorum. Sicuti revera multi specimen ediderunt suae impietatis, quum nuditatem prophetae contemnerent: pii contra hoc nuditatis spectaculo commoti, quamvis dulcis esset illecebra Aethiopum prosperitas, in verbum tamen defigere sensus suos non dubitarunt. Nec enim simpliciter considerata fuit nuditas, sed nota quam impresserat Dominus. Quemadmodum in sacramentis visibilibus, nos ea quae invisibilia sunt contemplari decet. *Captivitatem et Transmigrationem* collective accipit, pro captivorum et migrantium coetu. Deinde nullum aetatis discrimen fore ostendit: senes aequae ac iuvenes in captivitatem esse abducendos pronuncians.

5. (*Et terrebuntur.*) Nunc ostendit in quorum gratiam haec de Aegyptiis et Aethiopibus praedixerit: nempe, ut Iudaei rebus afflictis in Deum sperare discerent, nec sibi accerserent externa auxilia, quae vetuerat Dominus. *Respectum* vocat, quod Iudaei ad eos sese converterent, simul atque malo aliquo premebantur, spemque in eis locarent. Solemus enim eo convertere oculos, unde opem aliquam exspectamus. Unde et Respicere pro *Sperare* Hebraei passim accipiunt. Atqui decebat in solum Deum intentos esse. Vaga igitur eorum levitas coarguitur. Et hoc idem nobis, ac merito accidere necesse est, ut quum invitati a Deo tutum asylum quod nobis offert recusamus, praestigiisque Satanae allici nos patimur, nudi et destituti cum ignominia et pudore iaceamus.

6. (*Et dicit incola.*) Insulam vocat non tantum Ierosolymam, sed universam Iudaeam. Sic autem vocari putant, quod alluatur mari mediterraneo. Ego vero aliam puto esse huius metaphorae rationem: alluitur enim exigua maris portione. Sed quemadmodum insula ab aliis terris separata est,

ita Dominus ab aliis regionibus Iudaeam discreverat. Erat enim segregata ab universis gentibus, quae Iudaeis capitali odio infestae erant. Nam maceria interposita erat, ut ait Paulus (Eph. 2, 14), quam Christus tandem abrupit. Hic porro vaticinium suum confirmat Isaias: Si nunc mea nuditate non movemini, aliquando re ipsa haec non frustra vobis proposita fuisse intelligetis. Sic enim praefractos et indociles sero cogit Deus ad confessionem delicti, ut attoniti secum disputent quomodo tantopere excaecari potuerint sua pervicacia.

CAPUT XXI.

1. *Onus deserti maris. Sicut tempestates in australi regione, transiturae a deserto, veniet a terra horribili.* 2. *Visio dura indicata est mihi: transgressor transgressori, et vastator vastatori. Ascende Persa: obside Mede, omnem gemitum eius cessare feci.* 3. *Propterea impleti sunt lumbi mei dolore: angustiae corripuerunt me, sicut angustiae parturientis: incurvatus sum audiendo, et videndo obstupui.* 4. *Concussus est cor meum, horror perterritus me: noctem deliciarum mearum posuit mihi in horrorem.* 5. *Adorna mensam, speculari in specula, comede, bibe: surgite principes et ungite clypeum.* 6. *Quoniam sic dixit ad me Dominus: Vade, constitue vigilem, qui annunciet quod viderit.* 7. *Et vidit currum parvis equitum: currum asini, et currum cameli: deinde attentius speculatus est: multum, inquam, speculatus est.* 8. *Tum clamavit, Leo. In specula mea, Domine mi, iugiter sto interdiu, et totis noctibus in custodia mea locatus sum.* 9. *Et ecce hic venit currus hominis: par equitum. Et loquutus est, ac dixit, Cecidit, cecidit Babel, et omnia sculptilia deorum eius contrivit ad terram.* 10. *Tritura mea, et filius areae meae. Quae audivi a Iehova exercituum Deo Israel, nunciavi vobis,* 11. *Onus Duma. Clamat ad me ex Seir: Custos, quid de nocte? Custos, quid de nocte?* 12. *Dixit custos: venit mane, postea nox. Si interrogaveritis, interrogate. Revertimini, venite.* 13. *Onus in Arabia. In nemore in Arabia pernoctabitis, in viis Dedanim.* 14. *In occursum ferte aquas sitiendi, incolae terrae Tema, pane suo succurrite profugo.* 15. *Quia a facie gladiatorum fugiunt, a facie gladii extenti, a facie arcus intenti, a facie gravitatis belli.* 16. *Nam sic dixit mihi Dominus: Adhuc annus secundum annos mercenarii, tum deficiet omnis gloria Cedar:* 17. *Et residuum arcus, quod numerabitur fortium filiorum Cedar, imminuetur: quoniam Iehova Deus Israel loquutus est.*

IN CAPUT XXI.

1. (*Onus deserti maris.*) Postquam docuit propheta non in Aegyptiis, sed in sola Dei misericordia spem locandam esse, venturasque gentibus quarum subsidio fidebant clades nunciavit, consolationem subiungit qua piorum animos sustentet. Significat enim et Chaldaeis, sub quorum manu captivi futuri erant, repositam esse mercedem: unde sequitur, curae esse Deo quas sustinent iniurias. Nam per *desertum* Chaldaeam intelligit: non quod deserta fuerit aut infrequens: sed quod Iudaei ab illa parte desertum sibi propinquum habuerint: ac si nos Alpes pro Italia acceperemus, quod nobis propinquiores sint, iisque nobis iter in Italiam faciendum sit. Ratio autem notanda est: quia non describit naturam regionis, sed admonet Iudaeos proximum esse interitum hostium, de quo vaticinatur: adeoque certum ac si res ipsis esset in conspectu, quemadmodum illud desertum erat. Adde quod interdum perplexe de Babylone loquuti sunt prophetae, ut soli fideles absconditis mysteriis fruerentur: sicut Ieremias inversum ponit regis nomen. *Ab austro* dicit, quoniam ventus ille tempestuosus est, procellasque et turbines excitat. Quod addit *prodire a deserto*, ad amplificationem valet. Si qua enim tempestas oriatur in loco habitabili et frequenti, minus terroris habet quam quae in desertis excitantur. Ut ergo horrorem exprimat huius cladis, comparat eam tempestatibus, quae quum incipiant in deserto, liberius deinde excurrunt, et irruunt maiore impetu. Quamquam videtur alio respicere propheta, nempe, sicuti ab illa parte instar procellae irruerant hostes ad vastandam Iudaeam, ita paulo post contrarium turbinem exoriturum qui eos subvertat. Ideo onus hoc venturum dicit a terra horribili: quo epitheto Iudaeam designari interpretor. Neque enim satis fuit verba fieri de Babylonis ruina, nisi intelligerent simul Iudaei a Deo provenire. Quare terram horribilem vocet, diximus capite 18. Nempe quia post tot irae Dei exempla poterat eius deformitas metum omnibus incutere. Neque enim patitur circumstantia temporis, formidabilem vocari respectu admirabilis potentiae Dei qua tegebatur. Quamvis ergo a Persis et Medis capta et spoliata fuerit Babylon, pronunciat Isaias cladem eius a Iudaea venturam: quia hoc modo retaliabit Deus iniurias populo illatas, cuius se fore custodem promiserat.

2. (*Visio dura.*) Quum propositum sit levare populi tristitiam, non videtur consentaneum esse, ut visio dura nominetur quae laetitiae materia erat. Sed hoc ad Chaldaeos refertur, qui inflati sua fortuna nihil adversi metuebant. Nam opulentia superbiam et securitatem gignere solet: ac

si diceret, frustra obici divitias et potentiam Chaldaeorum: durumque malleum duro lapidi reperitum esse.

(*Vastator.*) Quia imperium sibi acquisierat Babylon caeteras nationes praedando et vastando, videbatur ab omni iniuria immunis esse. Quamvis ergo formidabiles aliis fuissent, omneque genus saevitiae et crudelitatis exercuissent, ipsos tamen praedae esse, et similes iniurias pati oportuit quibus alios affecerant. Imo ut fidem conciliet suis dictis propheta, hanc vicissitudinem admonet iustam esse, ut violentia violentiae respondeat. *Elam* pars est Persiae: sed pro tota Persia accipitur. Unde etiam Persae Elamitae vocati sunt. Est autem observandum, nullam belli coniecturam fuisse quum haec praediceret Isaias: ipsumque centum annos priusquam ulla huius cladis suspicio esset extremum diem obiisse. Unde satis constat ipsum non aliunde quam a spiritu Dei haec rescire potuisse. Quod non parum ad confirmandam prophetiae certitudinem atque autoritatem valet. Quod autem imperat Medis et Persis, significat hoc non temere aut fortuito, sed certo Dei decreto Babyloniis eveniturum. Haec enim Dei, non cuiusquam privati nomine denunciat. Itaque Dei personam sustinens, tanquam imperator aut dux aliquis, potest militibus imperare, ut convenient ad bellum inferendum. Quomodo autem Dominus praedonum et impiorum opera utatur, prius capite decimo declaratum est.

(*Omnem gemitum.*) Intelligunt nonnulli gemitum active, cui occasionem dederant Babylonii, cessasse postquam a Medis et Persis oppressi sunt. Multis enim gemendi causam praebuerat eorum tyrannis: id quod impiis et scelestis dominia tenentibus evenire necesse est. Alii forte propius ad genuinum prophetae sensum accedunt, dum aiunt gemitum cessasse: quia nullam Babylonii misericordiam senserunt, cuius antea fuerant ipsi expertes. Ego vero simplicius expono: Dominum scilicet ad gemitus ipsorum obsurduisse: ac si diceret, nullum gemitibus et querelis ipsorum fore locum. Nam quum inhumani fuissent et crudeles, aequum erat ipsis eadem mensura retribui, qua aliis mensi fuerant.

3. (*Propterea.*) Hic propheta populum veluti in rem praesentem adducit. Nec enim satis erat simpliciter excidium babylonicum praedixisse, nisi sic ipsum confirmasset, ut pii viderentur sibi rem ipsam oculis intueri. Necessaria igitur fuit ista hypotyposis. Nec vero privatum animi sui affectum hic propheta recitat, ac si Babyloniis condolesceret: potius, ut alibi dictum fuit, Babylonii personam ad tempus suscipit. Certe hoc sufficere nobis debet, occulta Dei iudicia quasi in specula sic nobis proponi, ut adiuvetur fidei nostrae tarditas. Ideo quae superant captum rationis nostrae splendidius pro-

phetae et plenius describunt, et depingunt vivos coloribus. Dolorem ergo suum exprimens propheta, quam severa Dei vindicta Chaldaeos maneat et quam atrociter punienda sit Babylon, fideles docet: ut quum tristi nuncio allato horrore subito corripi-mur. Maiorem etiam doloris expressionem addit, dum ipsum comparat doloribus parturientis: ut quum quis acerbissime vexatus, sese versat in omnes partes, membraque sua contorquet. Has lo-quutiones prophetae tarditati nostrae accommodant: quia iudicia Dei non agnoscimus nisi tanquam digito ostensa sensus nostros tangant. Admonemur autem, priusquam eveniant, ut nobis ipsis consulamus.

4. (*Concussum est cor meum.*) Alii non male vertunt, Oberravit: quia nimio pavore mens quasi loco suo movetur. Declarat quam subita et repentina futura sit clades Babylonis. Maior enim trepidatio est in clade repentina, quam in ea quae diu praevisa atque expectata est. Quod autem hic praedicat Isaias: Daniel factum fuisse ac se vidisse narrat. Balthasar ea nocte paraverat lautum convivium, quum subito Persae irruerunt: nec quidquam minus expectabat, quam ut occideretur. Delitiae igitur tunc subito in horrorem versae sunt.

5. (*Adorna mensam.*) Haec in participio legi possunt: ac si diceret, Ipsis adornantibus mensam, et custodiam instruuntibus, dum comederent ac biberent, exortus est repentinus terror, ad arma clamatum est, Surgite principes, etc. Vivas autem descriptiones proponit Isaias, ut rem quasi praesentem ob oculos statuat. Certe non tam historice recitat Xenophon urbis expugnationem: unde apparet non praesagius naturalibus, sed coelesti instinctu edoctum fuisse Isaiam, qui tam graphice res incognitas delineat. Et notandum est tempus quo haec praedicta sunt. Tunc enim florentissimus erat status regni babylonici, atque invictae potentiae videbatur, nec ulla pericula reformidabat. Hanc securitatem deridet Isaias, atque ostendit potentiam illam facile collapsuram esse. Quod speculatorem loquentem inducit, non debet videri absurdum. Etsi enim superbo amentique tyranno ignaviam obsidio non excusserat quominus delitiis et crapulae indulgeret: vigiles tamen ad excubias agendas fuisse dispositos minime dubium est. Mos est quidem principibus, quo se liberius et sine ulla perturbatione in omnes voluptates effundant, custodiis se munire: sed propheta consulto excubitores miscet cum mensae lautitii, quo melius appareat spiritu vertiginis percussum fuisse impium tyrannum antequam se ad temulentiam proiceret. Epulabatur ergo rex Babylonis, seque hilariter tractabat cum suis, quum subita et improvisa clade oppressus est. Non quod fuerit extra discrimen, sed quia hostem secure et quasi cum ludibrio spernebat. Ac pridie

quam id accideret, fabulosum videri poterat: quia nondum detecta erat coniuratio Gabriae et eius factionis a qua proditus est. Quo vero tempore loquutus est Isaias, nemo putasset tale unquam futurum portentum.

6. (*Quoniam sic dixit.*) Iubetur propheta locare in specula vigilem qui haec eminus prospiciat: quia nondum oculis cerni, nec coniectura percipi possint. Proinde, ut omnes sciant ipsum non temere loquutum esse, ea se nuntiare testatur, quae tametsi hominibus ignota et incredibilia sint, spiritu tamen prophetico clare et dilucide cognovit, quia supra hominis iudicium evehitur. Idque diligenter notandum est: quia non est existimandum prophetas didicisse ab hominibus ea quae nuntiarent, aut solertia sua praevidissee: sed evectos esse supra humanos sensus, ut procul haec quasi ex alta specula intuerentur. Unde etiam merito Videntes vocati sunt. Tametsi enim nos quoque videmus, hebes tamen est aspectus noster, vixque id quod ante pedes est cernimus: imo acutissimi quique interdum caligant. Nihil enim aliud percipiunt quam quod ratione colligere possunt. Prophetae autem spiritu Dei quasi e coelis loquuntur. Summa huc redit, perperam facturos si qui vaticinium hoc proprio iudicio metiri velint, quia a Deo profectum est. Ideoque sensus nostros exsuperat quam maximo intervallo. Hoc etiam plus autoritatis habet, quod vigilem constituit Dei nomine. Si quis ergo obiciat: Incredibilia narras, ac si re ipsa evenissent: respondet se nihil temere nunciare. Qui enim vigil est a principe constitutus, videt eminus quae aliis ignota sunt. Sic Isaias ea spiritus revelatione cernebat quae alios latebant.

7 et 8. (*Et vidit currum.*) Quae nunc subiicit, vivam expressionem cladis illius continent. Existimant autem haec per nuncium regis significari: quod falsum est. Nam propheta denunciatur potius quod a vigile Dei iussu a se constituto habet. Hic enim vigilem illum prospicientem ac renunciantem introducit. Quasi tamen intuitu primo non animadvertit, currum esse ait: deinde propius attendens, in eo par equitum esse dicit. Primum enim et novitate et longa distantia ambiguum et confusum est iudicium: deinde, quum res ipsa propius accessit; melius iudicatur. Nec vero absurdum est ad prophetas transferri aut divinas visiones quod hominibus convenit: quia scimus ut Deus se ruditati nostrae accommodans suscipiat humanos affectus. Tandem leonem animadvertit. Eo Darium significari putant, a quo subacta Babylon atque expilata est: ut habetur Daniel 5. Quod excubitor se dies et noctes in specula assiduum esse dicit, ad confirmationem vaticinii pertinet. Ac si diceret nihil hac visione certius esse: quia somnificuli non sint vel hebetes qui divinitus ad speculandum profecti sunt.

Interea fideles hoc exemplo ad similem attentionem hortatur et excitat, ut praeunte verbi lucerna procul aspiciant Dei potentiam.

9. (*Cecidit, cecidit.*) Hinc facile apparet non induci vigilem regis Balthasar. Nec enim hic sermo personae conveniret. Propheta ergo id quod venturum erat Dei iussu renunciat. Potest autem hoc tam ad Darium quoque vel ad Deum referri, quam ad custodem: in quo parum est discriminis. Darius enim, quia hac in re minister Dei fuit, non inepte inducitur iudicii eius praeco. Probabilius esset ad Deum ipsum referre: quia Darius nihil tale cogitabat quum idola Babyloniorum everteret. Sed melius quadrat sermo personae custodis: quemadmodum si angelus vaticinio interpretationem addat. Est autem hic tacita antithesis inter Deum vivum et mortua idola. Atque notanda est loquutio, ubi sculptilia deorum vocat. Sciebant enim Babylonii, quod etiam omnes idololatrae iactant, simulacra sua deos non esse. Iis tamen divinam potentiam affingebant: quod quum fit, veritas Dei in mendacium vertitur: imo Deus ipse abnegatur. Sed de hac re postea fusius tractabitur. Hic agnoscimus Babylonem suo interitu poenas idololatriae dedisse. Causam enim notat cur perierit: quia Dominus ferre non potuit ut gloriaretur in suis simulacris.

10. (*Tritura mea.*) Quum tam potentis monarchiae opes fulgore suo omnium oculos perstringerent, fabulosum videri poterat, quidquid Isaías de eius excidio nuntiabat. Propterea mentes ad Deum revocat, ut intelligant ipsum has sibi partes sumpsisse, ut Babylonem deleat: nec fieri hominum arbitrio, sed potentia ipsius, ut cadat ista altitudo. *Tritura et filius arcae* pro eodem accipitur. Est enim loquutio Hebraeis usitata: apud quos etiam frequens eiusdem sententiae repetitio est. Observandus est diligenter hic locus, ut vitium nobis ingenitum corrigamus, dum potentiam Dei modulo nostro metimur. Praeterquam enim quod infra Dei consilium longe subsidit nostra imbecillitas, pravi quoque et iniqui operum Dei aestimatores sumus: nec de iis aliter persuaderi possumus, quam si eo usque hominum facultas aut consilium sese extendat. At nobis semper in mentem venire debet infinita illius potentia: ac praesertim ubi nos et consilium et ratio deficient. Sicuti quum ecclesia a tyrannide oppressa sit, ut nulla spes restitutionis appareat: sciamus tamen futurum, ut Dominus ipsos in nihilum redigat, et fastum eorum calcando, roburque affligendo, trituram suam esse ostendat. Hoc enim non de plebeio quodam homine, sed de potentissima et florentissima omnium monarchia praedictum est. Quo igitur magis sese extulerint, eo citius perdentur: atque in iis trituram suam Dominus exercebit. Quod enim incredibilis ruinae documentum hic a Domino datum est, ad similes quoque pertinere

intelligamus. Et se a Domino exercituum audisse referens, hoc quasi sigillo suam prophetiam obsignat. Testatur enim se non protulisse coniecturas suas, sed a Domino ipso accepisse. In quo notandum est, ministros Dei hac fiducia instructos esse debere, ut Dei nomine loquantur: quemadmodum etiam monet Petrus (1. Pet. 4, 11), Qui loquitur, loquatur tanquam eloquia Dei. Impostores quoque ipsi iactant nomen Dei: sed fidelibus servis respondet conscientia, nihil proferri ab ipsis, nisi quod Deus mandaverit. Observa etiam plus quam necessariam fuisse hanc confirmationem: quia totus orbis ad vires monarchiae tam potentis obstupescerebat. Iam vero non abs re duobus epithetis Deum ornat, Dominum exercituum, et Deum Israelis vocans. Quod ad prius attinet, et quidem elogium quod semper Deo convenit: sed hic dubium non est, quod praesentem causam spectarit, ut potentiam Dei opponat omnibus praesidiis Babyloniorum. Nec enim unicus est exercitus Deo, sed infiniti, quibus hostes suos expugnet. Deum autem Israelis vocat: quia perdendo Babylonios praesidem se ac custodem populi sui esse ostendit. Nam eversio illius monarchiae libertatem peperit Iudaeis. Denique haec omnia in gratiam ecclesiae facta sunt, cuius etiam hic propheta rationem habet. Nec enim docet Babylonios, qui haud dubie haec vaticinia risissent: sed fideles, ut tametsi opprimerentur a Babyloniiis, disiectique essent et dissipati, Deo tamen se curae esse confiderent.

11. (*Onus Duma.*) Constat ex 25. Geneseos, hanc gentem progenitam esse a filio Ismaelis, cui hoc nomen inditum est. Unde et posteri Dumaei vocati sunt. Causa exitii, quae his nunciatur, certo cognosci non potest. Atque haec prophetia, quod brevis sit, ideo obscura est. Semper tamen memoria tenendum quod prius monui, Iudaeos muniri oportuisse adversus horrenda scandala, quae imminebant. Quum enim accidunt tam variae mutationes, praesertim si orbis circumvolvitur, ac vicissitudines aliae aliis succedunt, turbamur: ac dubitamus num temere ac fortuito omnia accidunt, an regantur providentia Dei. Dominus ergo hanc conversionem a se fieri ostendit, statumque orbis innovari, ut nihil hic perpetuum esse intelligamus: atque ad regnum Christi, quod solum aeternum est, toto animo aspiremus. Quum igitur hae mutationes imminerent, Iudaeos praemoneri oportuit: ut eventu deinde sequuto haec repeterent memoria, divinam prudentiam intuerentur, fidemque suam confirmarent. Praeterea dubium non est, quin Iudaei variis cogitationibus distraherentur, quum undiquaque orbem universum concuti viderent, et quaererent aliquas rationes quibus illas tempestates et procellas effugerent: ut semper tuto in loco, atque extra omne periculum esse optamus. Alias igitur sedes quaerere

nonnulli potuissent, quo sibi melius consulerent: sed quum undiquaque ingruerent procellae, nusquam tutius esse domicilium quam in piorum coetu admoniti retinebantur in sua statione. Quo exemplo moneri etiam debent multi qui se periculorum metu ab ecclesia disiungunt, nec cogitant maiora sibi extra ipsam imminere. His itaque cogitationibus sollicitari poterant Iudaei: nam eos inquietis animis fuisse satis ex capite octavo colligimus. Quum ita fluctarent ancipites, et confugerent ad externos, facile erat ipsos deficere. Hanc ergo rationem praecipuam esse arbitror, cur Dumaeis sua quoque clades nunciatur: nempe, ut Iudaei toto animo ad Deum confugerent, eique salutem ecclesiae imprimis commendarent. Proinde discamus nos continere in ecclesia, tametsi multis aerumnis affligeretur: ac potius aequo animo feramus paternas castigationes, quae filiis infiguntur, quam ad faecem, qua praefocantur impii, bibendam excurrere libeat. Quid enim alienis et reprobis futurum est, si ita filii castigantur? Potest tamen fieri, ut electo populo nonnihil molestiae Dumaei quoque exhibuerint, dum undique ■ suis vicinis impetebatur.

(*De Seir.*) Mons erat Idumaeorum quemadmodum ex 14. Geneseos colligere licet. Sub montis huius nomine totum regnum comprehendit. Repraesentat autem hoc loco quasi sub pictura, quae vehementiori testificatione opus habebant. Probabile autem est, quum interrogent Idumaei, non procul fuisse dissitos, imo quasi de communi discrimine anxios fuisse. Inducit enim non curiositate, sed ex suo usu a vigile quaerentes, quid nocte animadverterit: ut quum unus seiscitatus fuerit, alius deinde atque alius succedat, qui idem seiscitetur. Huc enim pertinet ista repetitio: non inquiri ab uno tantum, sed a pluribus: ut in rebus dubiis et anxii fieri solet, dum quisque proprio metu correptus aliis non credit.

12. (*Venit mane.*) Significat sollicitudinem non fore unius diei, aut exigui temporis: ac si responderet custos, Quod hodie vobis renuncio, cras etiam nunciabo: si nunc metuitis, cras etiam metuetis. Est autem miserrima haec conditio, quum homines ita anxii sunt, ut inter vitam et mortem suspensi haereant. Atque extrema haec maledictio est, quam Dominus impiis per Mosem minatur, Quis dabit ut vivam usque ad vesperam? et vesperi, Quis dabit ut diluculum videam? (Deut. 28, 67). Pii quidem multis periculis obsidentur: sed in manu Dei se ac vitam suam depositam esse sciunt: ideoque in ipsis mortis horribus vitam cernunt, vel saltem turbulentos suos metus spe et patientia temperant. Impii vero semper trepidant, neque tantum horrore torquentur, sed tabescunt in suis doloribus. Quod continuo post sequitur, Revertimini, venite, bifarium potest exponi, vel assiduo recurso operam perditu-

ros, vel in hunc modum: Si qui sint inter vos cautiore, eant in Duma, atque illic magis trepident quam in patria: nusquam enim tuti erunt. Caeterum, quia ecclesia curae Deo semper est, nusquam magis tutum perfugium reperietur: etiam si mare et terras circumeamus.

13. (*Onus in Arabia.*) Nunc ad Arabes transit, et ipsos quoque suo ordine praedicat ad Dei iudicium trahendos: ut nullam ex regionibus omittat quae notae erant Iudaeis. Eos autem tanto metu correptum iri significat, ut relictis domibus in sylvas confugiant. Atque partem exprimit quo se recipient: nempe, Dedanim.

14. (*In occursum.*) Amplificat illam trepidationem, qua sic percellere statuerat Deus Arabes, ut nihil aliud quam de fuga cogitarent: nec spatium sumerent ad ea saltem colligenda, quae itineri necessaria erant. Significat ergo Isaias venturos Arabes in regionem Dedanim vacuos et inanes rerum omnium, nulloque viatico instructos. Quamobrem hortatur incolas, ut cum aqua et pane obviam ipsis prodeant: alioqui defecturos in tanta inopia. Scio aliter hunc locum exponi ab aliis. Putant enim prophetam insultare Arabibus, qui inhumani et crudeles fuerant in Iudaeos: ac si diceret: Quam nunc velletis aquam ferre sitientibus! sed nimis coacta est illa expositio. Neque tamen infitior, mercedem suae crudelitatis esse illis redditam, dum famelici huc illuc cursarunt. Interea geminus est sensus quem retuli: nempe, tam miseros fore Arabes in fuga sua, ut ne aqua quidem iis suppetat. Itaque defecturos prae siti, nisi iis mature occurratur: inopiam vero tam cibi quam potus fore significat. Vicinos ad opem ferendam inelamat: non ut hortetur ad officium, sed quo rem magis dilucide exprimat: et suum ipsis panem afferri iubet, non qui debeatur, sed quo in extrema penuria indigent. Quia tamen ex communi naturae et humanitatis lege sumptum est, tacite insinuat propheta fraudari suo pane egenos et famelicos, ubi victus denegatur.

15. (*Quoniam a facie gladiatorum.*) Significat atrocem fore calamitatem, nec abs re Arabes se in fugam datos: quia hostes acriter ipsos armis et gladiis persequentur, ut non aliter quam fuga salutis suae consulere possint. Cur hanc cladem praedicat, satis notum est. Admonendi enim erant in tempore Iudaei, quid multo post futurum esset: ut intelligerent mundum Dei providentia, non fortuito gubernari: docendi etiam alienis exemplis: ut quocumque verterent oculos aspicerent Deum gentium omnium iudicem. Ignoratur autem, nec constat historiis, an Arabes fuerint Iudaeis infesti. Quidquid sit, haec in piorum consolationem dici certum est: ut iustitiam Dei erga omnes nationes conspiciant, et qui-

dem agnoscant tribunal eius esse Ierosolymae, ex quo iudicium ferat contra totum orbem.

16. (*Quoniam sic dicit Dominus.*) Addit hanc cladem, de qua vaticinatus est, Arabibus propediem instare. Quod multum valuit ad pios consolandos. Sumus enim praecipites natura, nec libenter suspendi desiderium nostrum sinimus. Huius nostrae infirmitatis rationem habet Dominus, quam se opus suum accelerare dicit. Itaque significat se vaticinari de rebus quae non post multa saecula, sed proxime evenient, quo aequiore animo tolerant Iudaei suas aerumnas, a quibus sciunt intra breve temporis spatium se eximendos. De similitudine anni mercenarii, quam subiungit quo magis rem exprimat, prius diximus. Indicat enim futurum, ut dies minime prorogetur. Eadem similitudine usi sunt profani autores, quum praefixum et optatum diem exprimere volunt. Quemadmodum indicat illud Horatii: Diesque longa videtur opus debentibus.¹⁾

17. (*Et reliquus numerus.*) Hanc cladem non fore malorum finem denunciat, quia si quid residuum erit in Arabia, paulatim deficiet: ac si diceret, Non tantum in uno proelio Arabum opus affliget Dominus, sed ad extremum usque persequetur, donec penitus sublata omni spe remedii deficiant. Tales enim sunt ultiones quas Dominus exercet adversus impios, quum moderatione aliqua temperet poenas quas piis infligit, ne prorsus deleantur.

(*Fortium.*) Bellicosos homines intelligit, et gestandis armis idoneos: eosque, licet superiorem illam cladem evaserint, ait nihilominus ordine suo perituros. Similes quidem plagas ante minatus est Iudaeis, sed promissione semper addita, quae tristitiam leniret, vel saltem levaret animos a desperatione. Continget enim Dei filios interdum aequae ut reprobos, vel etiam asperius affligi, sed spes gratiae quae interponitur, eos a toto mundo discernit. Porro quum lethales audimus esse vindictas quas Deus exercet contra impios, non est cur ultra modum etiam in gravissimis poenis turbemur, quin potius tenenda est haec consolatio, quod nos levius castiget, nec morti adiudicet.

(*Deus Israelis loquutus est.*) Docet propheta, ut iam aliquoties visum est, non solum agnosci debere haec contigisse divinitus: sed ab illo Deo, quem Israel colit, constituta esse. Omnes enim homines interdum coguntur ad Deum assurgere, etiamsi fortunae opinione imbuti sint: quia subeunt vel invitis hae cogitationes, aliquem in coelo esse Deum, idque et rebus prosperis et adversis. Sed deinde sibi numen pro libidine aut in coelo, aut in terra fingunt. Quum ergo sibi Deum imaginentur suo arbitratu profani homines, quod frigidum est

ac nugatorium, revocat Iudaeos propheta ad Deum quem colunt, ut sciant praeolare secum agi quod ab ipso recepti sint in fidem et patrocinium. Nec enim satis est si colamus Deum aliquem gubernatorem mundi, sed verus Deus agnoscendus est qui se revelavit patribus, et se in Christo patefecit. Idque diligenter tenendum adversus profanas cogitationes multorum, qui quum aperte Deum negare non audent, obscurum nescio quod numen comminiscuntur.

CAPUT XXII.

1. Onus vallis visionis. Quid tibi hic?¹⁾ quia tu universa conscendisti super tecta. 2. Strepituum plena, urbs turbulenta, civitas exsultans: interfecti tui non interfecti gladio, et non mortui in proelio. 3. Cuncti principes tui profugerunt pariter ab arcu: victi sunt. Omnes, inquam, in te reperti victi sunt pariter: qui a longinquo fugerant. 4. Propterea dixi, Desistite a me: amarus ero in fletu meo, ne contentatis me consolari super vastatione filiae populi mei. 5. Quoniam dies perturbationis, et conculcationis, et anxietatis Domino Iehovae exercituum in valle visionis, diruenti urbem, et clamor²⁾ ad montem. 6. Atqui Elam portans pharetram in curru hominis, equitum, inquam: et Ceir nudans clypeum. 7. Et fuit³⁾ ut electio vallium tuarum repleta sit curribus, et equites instruendo instruerent ad portam. 8. Et transtulit⁴⁾ operimentum Iuda: et respexisti in die illa ad armaturam domus saltus. 9. Et interruptiones civitatis David vidistis, quae multae erant: et collegistis aquas piscinae inferioris. 10. Et domos Ierusalem numerastis: et domos diruistis ad muniendum murum. 11. Fossam quoque fecistis inter muros, aquis piscinae veteris, et non respexistis ad fictorem eius, et opificem eius ab antiquo⁵⁾ non vidistis. 12. Porro vocavit Dominus Iehova exercituum in die isto ad fletum et lamentum, et calvitium et cincturam sacci. 13. Et ecce gaudium et laetitia, occidere bovem, mactare ovem, edere carnes, et bibere vinum, comedere, inquam, et bibere: quia cras moriemur. 14. Id revelatum est auribus Iehovae exercituum. Si remittetur vobis haec iniquitas, donec moriamini, dicit Dominus Iehova exercituum. 15. Sic dicit Dominus Iehova exercituum, Vade, ingredi ad fautorem istum, ad Sobna⁶⁾ praefectum domus. 16. Quid tibi hic? et quis tibi hic? quod tibi hic excideris sepulcrum, sicut qui in excelso excidit sepulcrum suum, aut qui in rupe sculpsit habi-

¹⁾ in margine: Vel nunc. ²⁾ 1551: clamanti. ³⁾ 1551: fiet. ⁴⁾ 1551: transferet tametsi respexerit. ⁵⁾ in margine: Vel, eminus. ⁶⁾ sic ubique.

¹⁾ Epist. I. 1, 20.

taculum sibi. 17. Ecce Iehova traducet te traductione insigni, et operiendo operiet te. 18. Convolvendo volvet te convoluzione, quasi globum in terram longinquam manibus: ibi morieris: et ibi currus gloriae tuae ignominia domus domini tui. 19. Et propulsabo te de statione tua, et de sede tua te expellet. 20. Et erit in die illa: vocabo servum meum Eliacim, filium Helchiae. 21. Et induam eum vestibus tuis, et balteo tuo roborabo eum: et potestatem tuam tradam in manum eius, et erit pater incolae Ierusalem et domui Iuda. 22. Et ponam clavem domus David super humerum eius: aperiet, et nemo claudet: claudet, et nemo aperiet. 23. Et figam eum veluti clavum in loco fideli: eritque in solum gloriae domui patris sui. 24. Et suspendent ab eo omnem gloriam domus patris sui, nepotes et pronepotes, omnia vasa minora, a vasis craterarum, ad cuncta vasa melodiarum. 25. In die illa, dicit Iehova exercituum, recedet clavus fixus in loco fideli, frangetur et cadet, et dissipabitur onus quod fuit super ipsum: quia Iehova loquutus est.

IN CAPUT XXII.

1. (*Onus vallis visionis.*) Iterum vaticinatur Isaïas adversus Iudaeam, quam vocat Vallem visionis: hunc enim titulum toti Iudaeae tribuit potius quam Ierosolymae, de qua postea loquitur. Sed nunc in praefatione comprehendit totam Iudaeam. Eam merito Vallem appellat: quod undique cingeretur montibus. Nam metaphora quae nonnullis placet, paulo est asperior, Ierosolymam vallem dici, quod deiicienda esset ex sua altitudine. Cur Visionis vocet, satis notum est: Dominus enim toti Iudaeae illuxerat per verbum suum: assidui erant in ea prophetae, quos etiam propterea Videntes nominabant. Atque in eo subest tacita antithesis: minus enim lucis habent valles quam planities apertae: quod montium altitudine solis lumen arceatur. Hanc autem vallem magis lucidam esse significat, quam eas regiones quae omni ex parte soli expositae sunt. Id quod singulari Dei beneficio accidit. Nec vero solis radiis, sed verbo Dei illustratam esse intelligit. Caeterum minime dubium est, quin propheta voluerit retundere inanem illam fiduciam qua Iudaei turgebant, quum prae aliis essent insignibus Dei donis ornat. Abutebantur enim verbo et prophetiis, ac si iis adversus omnem noxam muniti essent, quum essent Deo immorigeri et rebelles. Significat ergo visiones impedimento non fore, quominus Deus eorum ingratitude uiscatur. Imo hac nota ingratitude is exaggerat eorum crimen, quod in tanto fulgore coelestis doctrinae instar caecorum impingere non cessabant.

(*Quid tibi est.*) Nunc Ierosolymam compellat: non quod ad eam solam pertineat haec clades, sed

quia sub umbra sanctuarii quod illic erat tuto se delitescere putabat tota regio: deinde quum munitae civitati hoc accidat, ut cogitent Iudaei quid futurum sit reliquis, quae omni praesidio destituebantur. Per admirationem vero interrogat, quid hoc sibi velit quod omnes relictis aedibus servandae vitae causa in tecta confugiant. Erat autem alia tectorum forma Iudaeis, quam nobis hodie in usu sit: unde et illud Christi: Quod vobis in aurem dictum est, praedicate super tecta (Matt. 10, 27). Quum igitur in tecta Ierosolymitani confugerent, hoc extremi timoris signum fuit, quod hostibus domos suas in praedam exponerent. Potuit etiam illic conscendi, ut inde telis et missilibus hostes propulsarentur: sed intelligit potius compulsos esse ab hostibus se in tecta recipere, quod eorum adventu non modo terri, sed attoniti fugiant quidem, et tamen non effugiant periculum.

2. (*Plena strepitus.*) Intelligit populosam et frequentem fuisse. Ibi enim strepitus, ubi magna convenit populi multitudo. Unde minor timoris causa esse debuerat in tanta frequentia. Hoc igitur amplificandi causa subiunxit Isaïas, quod quum debuissent pro muris et propugnaculis stare ad tendam urbem, quum viri non deessent, turpiter cesserint hostibus, et in tecta sua confugerint. Itaque magis urget Iudaeos his verbis, ut iudicium Dei considerent. Nam ubi tanto metu consternati sunt animi, pavorem a Deo immissum esse certum est: ac si diceret, Unde fit ut non sit tibi magis praesens animus ad resistendum? nempe quia Dominus te persequitur et fugat. Atque haec ex Mosis doctrina sumpta sunt, ut saepe diximus prophetas ex eo doctrinam suam mutuari. Sed eo differunt, quod ea quae generaliter dixerat Moses ipsi in usum accommodant. Exprobrat autem Iudaeis suam calamitatem, ac merito: quoniam vehementius urgendi erant, ut discerent peccatis suis et vitiis assignare quidquid malorum et aerumnarum patiebantur. Dominus enim se perpetuo iis adfuturum promiserat. Nunc quum destituantur, indignos se tanto auxilio esse agnoscant, Deumque sua protervia repulisse. Nec enim Dominus fallit, aut frustra promittit: sed miseri vitio suo sese eius ope et gratia privarunt. Idque magis exprimit haec interrogatio, *quid tibi?* Nam perinde est, ac si ex re praesenti ostenderet Ierosolymam suo tutore ac defensore nudatam esse: quia haec loquutio novum aliquid et insolitum denotat. Atque ut clarius Dei vindictam explicet, fortiter in proelio occubuisse negat qui illic sunt occisi, ostendens virilem tantummodo animum illis defuisse. Mollis enim et effeminatus animus certo indicio est, eos omnes a Domino esse destitutos: qui si adfuisset, forti et praesenti animo restitissent. Non ergo simpliciter intelligit cladem fore coniunctam cum dedecore et

ignominia, sed hoc irae Dei adscribit quod nihil illis animi fuerit ad resistendum. Nec dubium est quin hac circumstantia flagitii refutet inanem eorum fastum.

3. (*Omnes duces tui.*) Varias sunt huius versiculi interpretationes. Res quidem ipsa aperta est: sed in verbis nonnihil est difficultatis. Quum מ significet *prae* et *plusquam*, מרחוק exponunt quidam, Fugerunt prae aliis, qui tamen in extremis terrae partibus viciniore erant periculo. Alii: Quum ita procul abiissent a Ierosolyma, fugere tamen non desierunt: ut homines praeoccupati formidine, quod semper hostem instare putent, nullum fugiendi finem faciunt. Caeterum, hic sensus mihi aptior videtur, A longinquo fugerunt: id est, qui Ierosolymam quasi in tutum asylum concesserint deprehensi ab hostibus vincientur. Nam Ierosolyma, veluti commune totius Iudaeae praesidium erat. Ideo undique se illuc incolae exorto bello intulerant. Quum ergo se illic tutam sedem habere existimarent, capti sunt. Aliqui hoc referunt ad obsidionem Sennacherib: sed nullo modo adduci possum ut ita exponam. Loquitur enim de excidio urbis Ierosolymae. Quum autem obsessa fuit a Sennacherib, statim a Domino liberata est. Nulli capti aut vincti sunt, nulla strages hominum edita est. Haec igitur multo post prophetae mortem acciderunt: atque de iis testatur sacra historia, et principes ipsos in excidio illo de fuga consultasse. Nihil autem iis fuga profuit, aut praesidium Ierosolymae: nam ab hostibus deprehensi sunt. Quum nominatim exprimit principes, hoc indignitatem rei augeat: quoniam illi priores capita sua pro salute populi opponere debuissent. Iis enim, velut clypeis, plebs contexta et munita esse debet. Porro haec, stante Ierosolyma et florente, incredibilia videri poterant. Urbs enim validissima et munitissima erat: sed praecipue gloriabatur tutela Dei. Nam suo templo Deum quodammodo affixum esse existimabat: atque ita superbiebat, ut confideret se nulla potentia, nullis copiis, etiam si omnes adversus ipsam conspirarent, minui posse. Valde igitur novum videri poterat hoc vaticinium, nihil ipsis fore animi, in fugam se daturus: neque tamen sic elabi posse.

4. (*Idcirco dixi.*) Hic propheta, quo magis afficiat Iudaeos, induit personam lugentis: neque id modo, sed acerbo luctu deplorat calamitatem ecclesiae Dei. Nec enim eodem modo exponendus est hic locus quo superiores, in quibus repraesentabat luctum et moerorem exterarum gentium: sed quia de ecclesiae clade agit, cuius ipse membrum est, serio tristatur, suoque exemplo ad lamentum reliquos invitat. Quod enim ecclesiae accidit, sic afficere nos debet, ac si privatim unicuique nostrum accideret. Nam ubi alioqui futurum est illud?

Zelus domus tuae comedit me. Nec vero clam luget, aut sine testibus. Primo quia vult, sicut nunc dixi, alios suo exemplo ad luctum stimulare: nec ad luctum solum, sed ad poenitentiam multo magis, ut horribile iudicium Dei praeveniant, quod ipsis imminerebat, desinantque ipsum deinceps provocare: deinde, quia decuit praeconem irae Dei re ipsa ostendere non esse lusorium quod pronunciat. Quod autem ex proprio animi sui sensu loquatur colligere licet ex eo quod mox adiungit, se implacabili dolore affici ob filiam populi sui. Nam quum unus esset ex genere Abrahae, malum hoc sibi commune esse censuit: atque hoc nomine significat se iustam lugendi causam habuisse. *Filiam*, usitato more, congregationem populi vocat. Unde observandum est, quoties affligitur ecclesia, nos prophetae exemplo συμπαθελᾶ affici oportere, nisi plusquam ferrei simus. Nam indigni sumus omnino qui numeremur inter filios Dei, sanctaeque ecclesiae aggregemur, nisi nos nostraque omnia sic ei addicamus, ut nihil nobis ab ea seiunctum sit. Sic quum hodie ecclesia tot tamque variis cladibus affligitur, et innumerae pereunt animae, quas sanguine suo Christus redemit, crudeles nos et immanes esse oportet, si nullo dolore afficimur. Ac praesertim hoc doloris sensu percelli ministros verbi necesse est. Nam ut excubare et prospicere longius, ita ingemiscere debent, quum futurae dissipationis signa animadvertunt. Quod palam flevit, hoc ad emolliendos populi animos, ut diximus, valebat. Erat enim ei negotium cum prae fractis hominibus, quod ad luctum provocare difficile erat. Ac similis fere est locus Ieremiae, cladem populi et dissipationem lugentis. Dicit enim animam suam prae moerore deficere: et alibi, Quis det ut caput meum plenum sit aquis et oculus meus vena lacrymarum: ut interfectos populi mei lugeam? (4, 31; 9, 1 etc.) Quum prophetae ad frangendam populi duritiem frustra se eniti viderent, fieri non poterat quin moerore et tristitia penitus obruerentur. Commiseratione ergo sua animos obstinatos emollire tentabant, ut eos flecterent si quo modo fieri posset, atque in viam reducerent.

5. (*Haec enim dies est.*) Significat rursus Dominum autorem esse huius cladis, ac ne Iudaei huc et illuc circumspectent, vel mirentur hostes ipsis praevalere, bellum ipsis eum Deo esse denunciat. Tametsi saepius in scripturis occurrat haec doctrina, minime tamen supervacanea est: neque potest tam assidue inculcari, quin ubi ad rem ventum est eius obrepit oblitio. Ita fit ut neque humiliemur coram nostro iudice, et in homines, atque exteriora remedia potius quam in Deum spectemus, qui solus mereri poterat malis nostris. *Diem* usitato scripturae more nominat tempus praescriptum: quia dum ad scelera hominum dissimulat Deus, videtur quodam-

modo aliquid remittere de iure suo: quod tandem opportune quasi tempore praescripto recuperat. Nec frustra iterum Visionis vallem nominat. Nam Iudaei se ab omni clade immunes fore credebant, quod Deus per verbum ipsis affulgeret. Sed quum ingrati relicerent doctrinam, frustra eam sibi profuturam esse confidebant. Nec vero extra ecclesiam solummodo hominum infidelitatem punit Dominus, sed in ipsa ecclesia. Imo ab ea castigationis initium facit: nec enim abutendum est donis Dei, nec frustra eius nomine gloriandum est. Quod de clamore ad montem subiicitur, tam ad Deum referri potest quam ad Chaldaeos, vel etiam ad ipsos profugos. Clamorem enim augendi terroris causa attollunt victores. Victi autem vel implorant fidei misericordiam, vel dolorem suum eiulatu exonerant. Potest etiam singularis numerus accipi pro plurali. Vel intelligitur pars illa urbis in qua templum situm erat. Uterque sensus contextui probe conveniet: nec multum interest sive dicamus hostes clamasse ad montem Sion, ut alii alios animarent: vel quum urbem diruerent ac vastarent clamorem exauditus esse in vicinis montibus: vel cives ipsos suis lamentationibus perterritos usque ad montes qui planitiem Iudaeae cingebant.

6. (*Elam ferens pharetram.*) Hic interpretes perpetuum orationis contextum esse putant, atque idem iudicium Iudaeis, quod antea, nunciari. Sed quum propius omnia expendo, cogor ab illis dissentire. Existimo enim prophetam exprobrare Iudaeis contumaciam et pervicaciam suam, quod castigati a Domino, non resipuerint: atque ita historiam antea acti temporis narrare, ut illis in memoriam reducat quam nihil profecerint a Domino castigati. Sic igitur haec a superioribus disiungi debent. Prius ea praedixit, quae ventura erant Iudaeis: nunc vero ostendit, quam merito puniantur, et quam digni essent acerbis illis flagellis quibus in eos Dominus animadvertit. Quia Deus non tantum verbis, sed re ipsa ad poenitentiam pridem eos vocarat: nulla autem sequuta erat emendatio vitae, quamvis attritis opibus, et acceiso regno: sed proterve in sua nequitia persistebant. Nihil ergo aliud restabat, quam ut eos Dominus, quum adeo prae fracti et obstinati essent, misere perderet. Copulam adversative reddidi, sicut plerumque hoc sensu capitur. Qui putant prophetam in futurum tempus minari, proprium sensum retinent: ac si propheta, postquam Dei meminit, subiiceret vindictae eius ministros. Sed iam exposui quid magis placeat, et ex contextu melius deinde liquebit, non absque ratione me ita sentire. Et iam quod Elamitas et Cyrenaeos ponit, Assyrii meo iudicio aptius quadrat quam Babylonii. Quamquam enim suis auspiciis populi isti nunquam bellum Iudaeis intulerant, probabile tamen est mercede conductos

Calvini opera. Vol. XXXVI.

fuisse ab Assyrio, et in eius exercitu fuisse quum Ierosolymam obsideret. Diximus autem alibi sub Elamitis per synecdochen intelligi orientales populos. Per Ceir haud dubie intelligit regionis Cyrenaeae incolas. Hos, quum πελασσαι essent, clypeum nudasse dicit: quia ubi committitur praelium, tegumenta detrahuntur clypeis. Quod alii vertunt, In curru hominum equitum, non reiicio: malui tamen ad verbum reddere quod dicit propheta, quia notari arbitror currum militarem. Tunc enim duplicem curruum usum habebant: aliis enim ad ferenda impedimenta, aliis ad pugnam utebantur. Tales currus significat quibus equites insidebant.

7. (*Et fuit ut electio.*) Si esset comminatio, reddendum esset in futuro tempore: Et accidet. Caeterum quia verba quae paulo post sequuntur sunt praeteriti temporis, et apparet prophetam res ante gestas narrare, non dubitavi hoc initium aptare sequentibus. Electio vallium, pro electissimis vallibus ponitur. Reducit autem in memoriam Iudaeis eas angustias in quas redacti fuerant obsidione Sennacherib, quum hostes portis ipsis instarent. Tunc enim ad opem Dei confugere debuissent: at miseri magis abalienati sunt a Deo, atque suam contumaciam foedius prodiderunt. Quod hominum deplorate perditorum fuit. Ideo hanc ipsis duritiem exprobrat.

8. (*Et sustulit operimentum.*) Ostendit quam anxii fuerint Iudaei, quum ea obsidione premerentur. Aliqui hoc verbum ad Deum referunt, alii ad hostem: ego potius indefinite accipiendum puto. Nam haec loquendi forma hebraicae linguae usitata est. *Sustulit*, id est, sublatum est operimentum Iuda. *Operimenti* nomine, omnes fere templum, vel etiam Deum ipsum intelligunt: cuius nomine Iudaei, sed falso, gloriabantur. Ego vero simplicius accipio, pro armamentario, in quo, velut loco secretiore, belli munitiones repositas habebant. Operimentum enim vocat, quod non in publico paterent, sed sanctiore in loco essent reconditae. In summa, describit id quod in magna trepidatione accidere solet: quia tunc concurritur ad arma capessenda, bellicae munitiones antea reconditae in medium proferuntur. Coharet posterius membrum, nempe tunc excussa fuisse omnia loca unde in ultima necessitate se armabant: quia bellici apparatus diu in pace fuerant reconditi. Porro testatur sacra historia, aedificatam a Solomone hanc domum saltus, in qua totius regni armamentarium haberet. Mutatio personae non obscurat sententiam, sed potius confirmat quod iam dixi, prophetam referre quam sollicito Iudaei ad urbis defensionem omnia tunc paraverint.

9. (*Et interruptiones.*) Pergit in sua narratione: rebus enim tranquillis et pacatis nulla munitionum

aut apparatus belli cura est. Sola enim necessitas homines excitat et solertes reddit: pace et otio segnes et ignavi reddimur. Quamdiu ergo longe a periculo se abesse existimabant, negligebant interruptiones murorum: excitato autem rumore belli, de iis solliciti esse coeperunt, ac prospicere, ne ullus hosti accessus pateret. *Urbem David* interiorem urbis partem vocat. Urbs enim duplex erat, quemadmodum etiam videmus in multis urbibus. Tota Ierosolyma cincta erat muris et vallo: sed interior illa pars, propugnaculum munitius erat, aque urbs Davidis vocabatur. Postea munitum etiam fuit templum. Ita triplex quodammodo urbs facta est. Significat autem Isaias Iudaeos de salute totius urbis fere desperasse, quum in partem illam intimam et munitiorem se reciperent. Et certe constat ex sacra historia omnia desperatissima fuisse. Hinc etiam colligere licet prophetias ordine collectas non fuisse, nec spectatam esse temporum rationem ab iis qui ipsas in unum volumen congesserunt. Adiungit collectam in usum necessarium aquam fuisse ne deesset obsessis: et ita piscinam pro cisternis fuisse.

10. (*Et domos.*) Intelligit urbem propius inspectam fuisse ex omni parte, ne qua domus aut aedificium nocere eius defensionis posset. Alii intelligunt numeratas domos, ut illinc haberent suos vigiles: sed prior interpretatio magis placet. Eam enim confirmat quod postea subiungit dirutas fuisse domos, unde muri urbis reficerentur. Hoc enim pacis tempore negligi solet: et in ipsis muris saepe privatorum domus exstruuntur. Quamobrem diruendae sunt belli tempore, ut inde pugnari et hostis arceri possit: ne etiam tam propinquis muro domibus, clandestina cum hostibus colloquia habeantur.

11. (*Fossam quoque.*) Prior pars huius versiculi ad superiora pertinet. Significat enim ipsos in extrema necessitate constitutos fuisse, tantoque imminente periculo, percussos esse metu, ut omnem rationem comminiscerentur, qua se adversus hostem munirent. Secunda parte obiurgat socordiam: quia occupati in terrenis subsidiis, id est, quod praecipuum erat omiserant. Nam quum imprimis ad Deum confugere debuissent, eo praetermisso ac neglecto, animum ad vallos et fossas et muros et alia belli munimenta adiecerant. Atqui summum praesidium in Deo erat. Nunc magis conspicuum est quod initio dixi, hic non praedicti exitium Iudaeis, sed quid experti sint declarari: ut inde ostendat quam merito Dominus iis iratus sit, quod nulla castigatione corrigi aut emendari potuerint. Ipsos enim extrema pericula in quae coniecti erant, monere debuerant suae impietatis et contemptus Dei. His pervicaciores redditi sunt: quum nemo fere sit adeo pervicax, qui non rebus adversis, ac praeser-

tim gravibus periculis sese colligat, ac reputet num merito ipsi contigerint, num offenderit Deum, iramque ipsius in se concitarit. Neminem Iudaeorum fuisse ait, qui in tantis angustiis Dei meminisset: propterea Deum merito ipsorum curam abiecisse. Hinc collige signum extremae et deploratae impietatis esse, ubi ne plagis quidem aut cladibus acceptis, homines emendantur. Primum sponte Deum sequi, eique morem gerere oportebat: secundum erat, ut re ipsa moniti et castigati resipisceremus. Quod si ferulae nihil prosint, quid superest nisi ut plagas augeat atque ingeminet, gravioraque flagella sentiamus, quibus in exitium tandem praecipitemur? Nam desperato et insanabili morbo remedia supervacanea sunt. Haec doctrina nostris temporibus optime convenit, quibus tot plagis et aerumnis ad poenitentiam invitamur. Quum nulla sit resipiscencia, quid superest, nisi ut extrema omnia experiatur Dominus, donec omnes in universum perdat?

(*Ad fictorem eius.*) Oblique fatetur his verbis non improbari Deo sollicitudinem quam gerimus de propulsandis hostibus et cavendis periculis, sed fiduciam inanem quam in externis praesidiis locamus. Initium enim a Deo facere decebat. Quum eo praetermisso ad arma et gladios, ad arces et propugnacula confugimus, merito perfidiae damnatur praepostera sedulitas. Discamus ergo imminentibus periculis confugere ad Deum: nosque toto animo ad tutam nominis eius arcem recipere. Deinde remediis quae in manum praebet uti licebit. Sed omnia nobis exitiosa erunt, nisi inprimis salutem ei nostram commendemus. Deum fictorem Ierosolymae et opificem appellat, quod illic sedem suam haberet, atque invocari vellet. Quum autem Ierosolyma viva fuerit ecclesiae imago, hoc etiam elogium ad nos pertinet. Nam peculiari modo Dominus opifex ecclesiae vocatur. Tametsi enim ad universam mundi creationem hoc pertinere potest, tamen haec secunda creatio, qua nos e morte eripit, regenerat, sanctificat, electis propria est: caeteri cum ea nihil commune habent. Hoc autem elogium non subitum quendam actum, sed continuum designat. Nec enim semel condita est ecclesia, ut postea destituatur: sed ad extremum usque Dominus ipsam tuetur et conservat. Opus manuum tuarum, ut Psaltes ait (Psalm. 138, 8), non despicies. Et Paulus: Qui inchoavit in vobis opus bonum, perficiet usque in diem Christi (Philipp. 1, 6). Porro hoc elogium miram consolationem continet. Nam si Deus est opifex, nihil est quod vereamur, si ab ea eius potentia et bonitate pendeamus. Respicere vero in ipsum non possumus, nisi vera humilitate et fiducia praediti: ut exuti omni gloria, et in nihilum redacti, ei soli gloriam tribuamus. Quod fieri non potest, quin simul confidamus salutem

nostram in eius manu esse: ac certi simus nos minime perituros, etiamsi nos mille mortes circumdant. Crescebat porro indignitas quod urbis illius electio, quae tot documentis probata fuerat, non poterat expergefacerere Iudaeos ut in Dei tutelam recumberent. Ac si diceret: Quae ista vesania est, urbem velle salvam tueri neglecto eius opifice?

(*Eminus.*) Vox hebraica tam loci distantiam sonat quam temporis longinquitatem. Si referatur ad locum, sensus erit, Iudaeos bis ingratos esse, quod ne *eminus* quidem Dominum inspexerunt. In quo observandum, non debere nos solummodo intueri Deum quum prope est, sed etiam quum longissime abesse videtur. Eum autem abesse iudicamus, quum non sentimus auxilium praesens, nec statim succurrit nostrae inopiae. In summa, ostendit quae verae spei natura sit: quia carnalis et crassus Dei aspectus est, ubi eius providentiam non nisi ex manifestis beneficiis agnoscimus, quum supra ipsos coelos conscendere oporteat. Proprie quidem ac vere semper adest Dominus, sed remotus et absens dicitur respectu nostri. Hoc igitur ad sensus nostros, non ad rem ipsam referri debet. Proinde quamvis abesse videatur in his calamitatibus quas patitur ecclesia, erigendae tamen ad ipsum mentes, expergefacienda corda, atque ignavia excutienda est ut ipsum invocemus. Sed alter sensus aequè quadrat, quod Deum non respexerint, qui ecclesiam suam creavit, non heri vel nudius tertius, sed iam olim, et qui pluribus saeculis se eius opificem comprobaverat. Vocatur ergo vetus fector ecclesiae suae: quoniam si longam aetatum seriem cogitatione sua percurrant Iudaei, agniture sint perpetuum opificii sui conservatorem. Quo minus excusabilis est eorum ingratitude.

12. (*Et vocavit.*) Amplificat propheta impiam illam populi obstinationem. Haec enim circumstantia prorsus inexcusabiles eos reddebat, quod in tam gravibus periculis pias exhortationes prophetarum contempserint, et gratiam Dei respuerint, quum eos sanare et redintegrare vellet. Hoc enim summae pravitatis argumentum est, quum homines sic omnem sensum exuerint, ut secure et doctrinam et flagella contemnant, et praefracte adversus stimulos calcitent. Ac tunc eos in reprobum sensum coniectos esse perspicuum est. Quod ait Dominum ipsos vocasse, bifariam exponi potest. Nam etsi non loquatur Dominus, satis tamen flagellis ipsis et plagis vocat. Ut enim scripturam nobis omnem, prophetas, doctores ac monitores deesse fingamus, aerumnis tamen et calamitatibus nos erudit: ut breviter definire possimus, quamvis plagam vocationem ad poenitentiam esse. Sed dubium non est, quin propheta plus quiddam exprimere voluerit: quo scilicet pias monitiones contemnendo quasi paternae Dei invitationi insultare veriti non sint.

Hoc etiam plus habet ponderis, quod diem afflictionis exprimit, qua periculum ipsos urgebat: simul enim et verbo et plagis monebantur. Perspicua erant signa irae Dei, assiduus clamoribus instabant prophetae: nihilo tamen meliores redditi sunt. Quum saccum et calvitium nominat, poenitentiam designat a signis ipsis. Nec enim poenitentia in sacco aut cilicio aut ulla re externa, sed in animo consistit. Quos vere poenitet, ii displicent sibi, peccatum oderunt, et tam acri doloris sensu punguntur, ut se ipsos et anteactam vitam exhorreant. Sed quum hoc fieri non possit, quin simul in confessionem erumpant coram hominibus, ideo signa exteriora nominat, quibus conversionem nostram testamur. Haec autem eo tempore in usu erant Iudaeis, quum poenitentiam profitebantur. Itaque significat ipsos ad poenitentiam vocatos esse, ut coram Deo sese delicerent, et poenitentiae signa praeberent hominibus. Signa quidem sola non sufficerent. Nam conversio a corde initium habet: atque in hanc sententiam monet Ioel (2, 13), Scindite corda, et non vestimenta. Non quod signa repudiari velit, sed ea non sufficere, nec Deo per se grata esse ostendebat. Hinc collige quid sit officii nostri, quum irae Dei signa nobis apparent: nempe, profitendam esse poenitentiam nostram, non tantum coram Deo, sed etiam coram hominibus. Ritus quidem indifferentes sunt: nec iubemur saccum induere, aut evellere capillum: sed veritas horum signorum serio atque ex animo capessenda est: displicentia et confessio nostri reatus, delectio animorum, et vitae emendatio. Nisi enim nos reos et supplicio dignos fateamur, nulla erit cum Deo reditio in gratiam. In summa, ut rei ad flectendos iudicum animos promittunt barbam, et pulla veste induuntur: ita supplices cum testificatione poenitentiae nostrae ad Dei misericordiam confugere debemus. Sed hic quoque externorum poenitentiae signorum usus notandus est: quod iis, velut stimulis, magis ad peccati notionem et detestationem incitatur. Ita quatenus incitamenta sunt causae poenitentiae: quatenus vero testimonia, effectus dici possunt. Nam quae gerimus nostri reatus insignia nos magis commovent: ut nos peccatores et reos agnoscamus. Sunt autem effectus: quia nisi antecederet poenitentia, nunquam ad ea ex animo suscipienda impelleremur.

13. (*Ecce gaudium.*) Non improbat hic per se gaudium a propheta. Nam et pios ad verum gaudium (quod scilicet in Domino est) a Paulo incitari videmus (Philipp. 4, 4). Sed hic gaudium reprehendit quod tristitiae opponitur quae ex poenitentia nasci solet: de qua etiam Paulus 2. Cor. 7 (v. 10). Nemo enim poenitentia et vero sensu irae Dei percelli potest, quin simul moerore affectus se ipsum sponte exerceat. Gaudium ergo quod huic moerori opponitur vitiosum est, quia ex bruta se-

curitate manat: ac merito reprehenditur, quum Dominus ipsi maledicat. Hinc satis perspicuum est, cur ipsis exprobraret quod boves occiderint, et mactarint oves. Haec enim per se mala non sunt, nec displicent Deo: sed quia ieiunium pars est solennis poenitentiae quam apud homines testamur, ideo pecudes ad epulas mactare quum ieiunandum esset, signum est contemptus Dei et obstinationis. Sic enim homines minas Dei negligunt, sibi quae in suis vitiis blandiuntur. Hoc in summa voluit Isaias. Ridiculi vero sunt papistae, dum hinc carni abstinentiam commendari putant. Cur non etiam addiderunt quod de vino subiungitur? tantum enim absunt a vini abstinentia, ut eius potu facile sinant quod cibo deest compensari. Sed istas ineptias omittamus. Nec enim usum carnis aut potum simpliciter damnat Isaias, sed luxum atque etiam proterviam, qua sic indurantur homines, ut animo pervicaci minas Dei reiiciant, et habeant pro fabula quicquid a prophetis nunciatur. Hoc diligenter animadvertendum est. Nec enim semper saccus et cinis induuntur: sed non potest vera in nobis esse poenitentia, quin fructibus, qui necessario prodeunt, ipsam demonstramus, denique quemadmodum a signis poenitentiam descriperat, ita a signis denotat contumaciam. Nam ut inedia et aliis exercitiis poenitentiam testamur, ita epulis et luxu obstinati animi signa praebemus, eoque magis provocamus iram Dei: sicuti de diebus Noe legimus. Postquam ergo in genere propheta intemperantiam et luxum notasset, in speciem cibum et potum nominat: quibus sic indulgebant Iudaei, ac si quodammodo iis populare iram Dei, et oblivionem minarum inducere potuissent.

(*Cras enim moriemur.*) Haec particula satis ostendit quorsum tam vehementer propheta in esum carni et vini potum invecus sit: nempe quod per iocum et facetias eluderent quaecunque minabantur prophetae. Hunc locum a Paulo citari putant: quum eadem fere verba refert ad Corinthios (1. Cor. 15, 32): ego vero aliter sentio. Refert enim sententiam Epicureorum hominum, qui in diem viventes, nihil de immortalis vita cogitabant: ideoque genio indulgendum, et quamdiu vita suppetit, delitiis fruendum esse censebant. Verum hic Isaias impios homines loquentes introducit, qui contumaciter ridebant minas prophetarum: nec aequo animo ferre poterant sibi plagas, exsilia, caedes, interitum nunciari. Usurpabant enim istas prophetarum voces, easque per ludibrium in epulis et conviviis, iactabant, Cras moriemur. Si interitum proximum nobis hi prophetae indicunt, hoc saltem die hilari et laeto perfruamur. Ita obstinati animi nullo terrore percelli possunt: quin potius Deo et prophetis insultant, effraenatiusque luxuriunt.

Prodigiosus sane fuit hic furor, cum indignatione et stomacho ironice referre quae coelum et terram concutere, nedum eorum animos afficere debuerant. Sed utinam non exstarent hodie similia exempla: quia maior pars quoties minatur Deus, vel amarulentiam suam evomit, vel sua dicacitate subsannat quicquid prolatum est ex sacro eius ore.

14. (*Atqui hoc revelatum est.*) Ac si diceret: An existimatis vos impune lascivire, quum Deus ad poenitentiam vocet? Hic quidem videri posset nihil a propheta novi dictum esse: Deo enim patere omnia certum est. Verbum hoc subiungit ad excutiendam impiorum socordiam, qui nunquam tam proterve adversus Deum insurgerent, nisi putarent se Deum fallere posse. Quisquis enim se Deum testem habere novit, eum simul iudicem fateatur necesse est. Unde sequitur impios in sua licentia spoliare Deum sua virtute, ideoque ad eius tribunal non abs re citantur, ut sciant reddendam sibi esse rationem. Subiicitur horrenda comminatio, scelus hoc fore inexpiabile. Conditionalis autem particula apud Hebraeos negationem continet: ac si diceret Dominus, Ne existimetis me veracem esse, ullamve esse divinitatem meam, nisi sim ultor tantae impietatis. Ideo vero suspensa oratione in iuramentis utuntur Hebraei, ut nos ad maiorem religionem assuefaciant. Nam imprecamur nobis Deum iudicem et ultorem, si fallimus. Itaque fraenum nobis iniiciendum est, ne temere ad iusiurandum prosiliamus. Hic autem in summa docet Isaias, nihil tam displicere Deo, quam impenitentiam, qua thesaurum irae Dei, ut ait Paulus, nobis coacervamus, omnemque veniae spem excludimus (Rom. 2, 5).

15. (*Sic dicit Dominus.*) Hoc vaticinium adversus unum hominem peculiare est. Nam de toto populo loquutus ad Sobnam sese convertit: cuius iterum mentionem faciet capite trigesimo septimo. Huic propheta duos titulos tribuit, nempe scribae seu cancellarii, et praefecti domus. Quum enim hic praefectum vocet, illic scribam nominabit. Ideo existimant nonnulli, eum iuxta hanc prophetiam abdicatum esse praefectura: Eliacim vero in eius locum subrogatum esse. Verum hoc incertum est: quanquam prava quaedam aemulatio, quod ad ipsum Sobnam spectat, elicitur ex prophetae verbis, quod Eliacim e gradu deicere molitus sit. Nec minus probabile est hoc vaticinium fuisse editum ex quo profigato exercitu Sennacherib divinitus servata fuerat Ierusalem. Medio autem tempore multa accidere potuerunt quae nobis hodie sunt incognita. Imo a verisimilitudine non abhorret, quum summam auctoritatem adeptus foret perfidus hic nebulo, inique oppressum fuisse ab eo Eliacim. Apparet enim ex historia libri Regum, Sobnam fuisse scribam, minime quidem vulgarem, sed qua-

lem hodie cancellarium vocamus. Est autem paulo plus difficultatis in nomine כנן. Alii enim putant significari thesaurarium: eo quod כנן significet recondere. Sed quum alibi ipsum cancellarium vocet, mihi verisimile non est quaestorem fuisse. Deinde satis ostendit eum sic gubernasse, ut reliqui prae illo parum autoritatis obtinerent. Non poterat autem haec dignitas quaestori convenire. Itaque existimo aliud indicari a propheta. Quum enim כנן aliquando fovere significet et calefacere, videtur hic כנן pro fautore accipere, quem vulgo dicimus *Entreteneur*. Nam certum est hunc Sobnam consilia iniisse cum hostibus, hominemque vafrum et perfidum fuisse. Fovebat enim occultas amicitias cum Aegyptiis et Assyriis, et proditorie cum iis paciscebatur, ut in omnem eventum sibi caveret, autoritatemque suam tueretur. Alii vero כנן gentile nomen fuisse putant, et Sochnitem vocatum fuisse ab urbe ex qua oriundus erat. Aegyptium enim fuisse tradunt. Nec certe repudio hanc sententiam: sed prior mihi magis arridet. Fovebat enim utrasque partes, suoque astu se conservatum iri existimabat, etiam si omnia everterentur. Particulum נה, per contemptum addi perspicuum est. Perinde igitur est ac si diceret, Istum hominem vafrum, πανουργον, diversas partes foventem, qui utrinque gratiam retinere studet. Hoc sensu accipitur haec dictio כנן, 1. Reg. quum agitur de puella regi seni adducenda, quae ipsum foveret (1. Reg. 1, 2). Quanquam si quis pro noxio et damno accipere malit, non repugno: quia verbum etiam pauperiem afferre significat.

16. (*Quid tibi hic?*) Exstruxerat hic Sobna sepulcrum Ierosolymae, quasi illic perpetuo victurus, atque etiam moriturus. Ideo rogat propheta, quorum in edito et excelso loco magnificum et sumptuosum sepulcrum erexerit, ut ii facere solent qui in mundo memoriam nominis sui perpetuare volunt. Videtur autem hominis exteri et advenae perstringi ambitio, quod extra patriam adeo magnifice sepeliri appeteret: interim vero hostiliter inhiaret perdendae Iudaeae. Quid autem absurdius quam monumentum erigere in ea terra cuius ruinam machinabatur? Ideo subiungit,

17. (*Ecce Dominus traducet te.*) Ac si diceret: Elicies ex loco isto in longinquam regionem, ubi ignominiose morieris. נה transferri in genitivo receptus est: id est, eiectione viri eiicieris: eo quod נה significat virum non vulgarem, sed strenuum et fortem: atque ita exponunt: Valida eiectione et magna. Alii in vocativo, O vir: ac si per ludibrium Sobnam compellaret, O vir magnifice, qui tantopere superbis tuis fortunis: qui te heroem aliquem esse existimas. Sed melius conveniet prior lectio. Quanquam hic quoque dissentiant interpretes: nam praeter expositionem quam retuli, altera quoque affertur,

quod longius asportentur viri quam mulieres. Ceterum potius ad superbiam Sobnae alludere puto, qui tam eximium sibi sepulcrum exstruxerat, ut eius, tanquam insignis cuiusdam viri, memoria posteris traderetur: Vis esse splendidus post mortem tuam: ego te aliter nobilitabo: migratione insigni te in exteram et longinquam regionem deducam, ubi non vulgari more sepelieris. Primum observandum est in verbo כנן, quantum duplex animus et fallax displiceat Deo. Nihil enim magis nobis commendat quam simplicitatem. Praefectus autem vocatur, quod quum emineret aliis, splendor etiam praesentis fortunae ipsum excaecaret. Quod accidit iis qui prosperis rebus elati atque inflati nihil adversi metuunt: ac si extra omnem aleam constituti essent. Talibus se Dominus iudicem esse denunciat. Est etiam hic considerandum, Isaiam non potuisse hoc vaticinium sine summa invidia proferre: praesertim ad hominem tanta autoritate praeditum, adeoque superbientem. Non debuit tamen hanc provinciam recusare, quin accederet ad hunc hominem, eique minaretur, quemadmodum a Deo iussus erat. Quod attinet ad sepulcrum, scimus curam sepulturae non omnino damnari. Nam etsi facilis est, ut ille ait¹⁾, iactura sepulcri, studium tamen sepulturae humanum est, nec omnino negligi debet. Non reprehendit igitur quod voluerit sepeliri, sed quod ambitiosum sepulcrum exstruxerit: vanaeque et inanis gloriae studium notatur. Verum aliud etiam in Sobna considerandum est. Nam quum perfide urbem prodere vellet Assyriis, existimabat se perpetuo regnaturum. Ab iis enim se administrationem regni, velut perfidiae suae praemium, accepturum sperabat, si obtinerent: sin repellerentur, perpetuo etiam in dignitate et autoritate sua permansurum. Sed haec melius patefient ex verbis ipsis, *quid tibi?* Erat enim exterus, qui aggregari quidem populo Dei fide poterat: sed quum perfidus et alienigena esset, nihil habebat proprium in ea urbe aut regione, quam peculiariter Dominus populo suo destinarat. Petit igitur Isaias, Cuias es? Quum nullo cognationis aut necessitudinis iure populo Dei coniunctus sis, tu in hac regione non solum vivus regnare, sed et moriens in eo statim sedem figere vis? Tu nos Assyriis prodes, verosque dominos expelles, ut tu alienigena ea terra fruaris, cuius ne vestigium quidem ad te pertinet? Hinc collige ambitionem hanc summopere displicere Deo, quum sibi homines aeternam in mundo memoriam figunt, non contenti iis honoribus quibus in vita satiantur. Nam extolli etiam post mortem, et quodammodo in ore hominum vivere volunt: et quum omnia deleantur morte, sese in omne aevum permansuros temere confidunt. Sed Dominus eo-

¹⁾ Virg. Aen. II. 646.

rum arrogantiam et temeritatem ulciscitur. Efficit enim ut quae monumenta gloriae esse voluerunt, ea dedecori et ignominiae cedant. Quia aut execrabilis est eorum memoria, ut nihil de iis videre vel audire possint homines, quin protinus detestentur: aut etiam sepulcris suis ipsos condi non sinit, sed ad cruces et corvos amandat: cuiusmodi exempla varia legimus in historiis, et nostris quoque temporibus non pauca vidimus. Quoties vero hunc locum lego, simile exemplum mihi potissimum in mentem redit, quod prae caeteris huic conveniat: nempe Thomae Mori, qui eodem munere fungebatur, quo hic Sobna. Erat enim, ut satis notum est, regis Angliae cancellarius. Is quum acerrimus esset hostis evangelii, atque pios homines ferro et flammis persequeretur, eo etiam nomine famam suam celebrari, suaeque impietatis et saevitiae monumentum exstare volebat. Itaque sepulcro, quod sumptuoso et magnifico opere extruendum curarat, virtutis suae encomia inscribi iussit. Atque epitaphium suum, quod ipse descriperat, Basileam misit ad Erasmum cum equo gradario, quem illi dono offerebat, ut illud typis excudendum curaret. Adeo scilicet avidus erat gloriae, ut famam et laudes, quas obitum suum sequuturas putabat, vivens delibare vellet. Inter alia encomia hoc erat celeberrimum, quod Lutheranorum, id est, piorum profligator maximus fuisset. Quid accidit? Accusatur proditoris, damnatur, capite plectitur. Ita patibulum ei pro sepulcro fuit. An apertiora Dei iudicia requirimus, quibus superbiam impiorum, et effraenem gloriae cupiditatem, blasphemam etiam iactantiam punit? In hoc certe populi Dei infensissimo hoste, non minus quam in Sobna, summa Dei providentia agnoscenda et exosculanda est. Notanda est etiam circumstantia, quod hic Sobna exterius et alienigena esset. Sic omnes tyranni et hostes filiorum Dei, quamvis alienigenae sint, veros terrae haeredes de medio tollere vellent, ut soli totum mundum occuparent. Verum ipsos tandem pellit Dominus, omnique possessione privat, ut ne sepulchrum quidem retineant. Innumera sunt exempla in historiis. Hoc quidem non semper ita evenit: sed quae nobis exempla proponit Dominus, cogitationem nostram longius ducere debent, ut eius iudicia adversus impios et tyrannos consideremus: qui quum se extollere et celebres esse voluerint, insigni aliquo genere mortis nobilitantur, quo celebris sit eorum infamia. Itaque gloriam sepulcri quod Sobna exstruxerat, tacita antithesi opponit ignominiae quae postea sequuta est.

18. (*Volvendo volvet te.*) Persequitur eundem sermonem Isaias quo superbiam ridebat Sobnae, qui tantos sumptus in aedificando sepulcro profuderat. Nam haec sententia pertinet ad superius membrum proximi versus. Ut enim illic dicebat:

Traducet te insigni traductione, ita nunc: Proiciet te quasi globum in planitiem aequabilem. Hac enim similitudine significat nihil impediti fore, quominus eum Dominus in longinquam regionem extrudat, quamvis stabilitam putaret suam potentiam. Et quum tam sollicitus fuisset de sepulcro, sicque de eo statuisset quasi certus de morte sua, denunciat Isaias eum non obiturum Ierosolymae, sed in externa regione in quam fuerit extrusus. Currus vero nomine omnem gloriam et dignitatem Sobnae comprehendit. Ac si diceret, ignominiam eius apud externos celebrem fore. Sic ridet Dominus insanam ambitionem eorum qui nihil praeter mundum spectant, felicitatemque suam aestimant ex gloria rerum fluxarum et caducarum. Ignominiam quoque domus regiae appellat, vel quod piam aulam quae velut Dei sacrarium erat foedasset, vel quod nimis facilis fuisset Ezechias in eo extollendo. Certe ne honoris larva se obtegeret contra vaticinium, diserte exprimit propheta locum quem occupat augere crimen ut magis reddatur detestabilis. Proinde nisi se ac domos suas probris subiicere velint principes, delectum habere discant in creandis officiariis.

19. (*Et proiciam.*) Nihil novi affert, sed vaticinium superius concludit: quanquam postremo versu iterum de Sobna mentionem facturum sit. Nunc vero summam comprehendit eorum quae dicta sunt. Sobna enim videbatur sibi statam sedem habere Ierosolymae, ut quidquid accideret, nunquam de ea pelli aut moveri posse videretur. Dominus autem denunciat se deiecturum ipsum, et alio in longinquam regionem expulsurum. Ita cogitationes impiorum evertere solet Dominus, qui astutia et vafritie sua subnixa publicum statum pro libidine sua volvunt. Mutatio personae ostendit prophetam nunc suo, nunc Dei nomine loqui.

20. (*Accidet in die illa.*) Non satis compertum est quo tempore in locum Sobnae Eliacim subrogatus est. Nam Eliacim praefectum fuisse domui regiae quum Sobna cancellarius esset, trigesimo septimo capite videbimus. An interea temporis acciderit aliqua mutatio, haud certo asseri potest. Quanquam magis probabile est, ut nuper attigi, factione improbi hominis Eliacim postea fuisse loco suo pulsus: et quum suos triumphos ageret Sobna, detectis eius fraudibus poenam dedisse: et quum profugus vel expulsus esset e Iudaea, exulasse apud Assyrios, atque illic perfidiae suae mercedem tulisse, quemadmodum accidere solet proditoribus, qui quum promissa exsolvere non possunt, odiosi et detestabiles sunt iis quos fefellerunt. Nam ut audaces et temerarii sunt in promittendo, ita fallaces et perfidos esse necesse est. Tandem discerptum eum fuisse tradunt Iudaei ob perfidiam suam: sed id nulla historia comprobatur. Ut autem id in me-

dio relinquamus, certum est tamen exsulem aut profugum in extera regione, non Ierosolymae, extremum diem cum ignominia obiisse. Quum autem profugisset, Eliacim in eius locum rursus substitutum fuisse verisimile est.

(*Vocabo.*) Omnes principes et magistratus a Domino vocari certum est, etiam si impii et scelesti sint. Omnis enim potestas a Deo, ut inquit Paulus (Rom. 13, 1). Sed hic agit propheta de peculiari vocatione, qua Dominus bonitatem suam erga populum declarat, quum tales ministros constituit, ut per eos Deum vere sibi praeesse intelligat: ipsique vicissim sibi sint probe consci, in quem finem a Deo sint constituti, atque fideliter munus sibi iniunctum exsequantur. Vocatus quidem ad tempus erat Sobna: sed ita ut esset flagellum Dei. Nihil enim minus sibi propositum habebat quam ut Deo inserviret. Alius autem fuit Eliacim: quia se ministrum Dei agnovit sanctaeque vocationi paruit. *Vocabo* igitur idem est ac si diceret: Signum dabo servo meo, ut se a me in illo dignitatis gradu collocatum esse intelligat. Est ergo hic singularis relatio inter dominum et servum, quae impiis non competit, quum libidini suae obsequantur et pravis affectibus. Hic vero agnoscebat Dominum, eique ex animo serviebat. Denique hac nota discernitur legitimus Dei minister a perverso et adulterino, qui sibi malis artibus honorem acquisierat.

21. (*Et induam.*) Nunc apertius exponit quod breviter indicaverat superiore versu, non nisi Dei consilio deiectionem iri Sobnam, ut succedat Eliacim. Verum quidem est, quidquid mutationum accidit in mundo, Dei providentia dirigi: quia reges quos visum est accingit balteo, vel discingit, ut est in libro Iob (Cap. 12, 18). Olim de Romanis Caesaribus lepide dictum est, reges esse tragicos: quia sicut histriones qui fabulas agunt in theatro, deposita regis persona mox sordidi sunt opifices: ita illi ex sublimi fastigio detracti subinde ad probrosum supplicium rapiebantur. Et tamen certum est, neque fortuito, nec tantum hominum consiliis, nec militari impetu res ita fuisse tunc turbatas, quin Dei consilium praeesset. Sed hoc in Sobna speciale fore asserit propheta, ut eius abdicatio manifesta sit ultio Dei: restitutio vero Eliacim, quasi legitima regni forma. Per vestes et balteum insignia magistratus intellige. Balteus regum erat insigne: nec dubium quin ipsum praecipui magistratus gesserint honoris causa. Et Romae praefecti praetorio hoc insigni ornabantur. Iob etiam balteo discingi a Deo reges ait, quum sua dignitate spoliantur. Haec autem praedicta sunt a propheta, ut omnes in hoc exemplo non solum providentiam Dei perspicue intuerentur, et consilium eius agnoscerent: sed iuste exauctorari impium hominem, qui perperam et illicitis rationibus se extulerat.

(*Erit in patrem.*) Impii quidem magistratus a Deo constituuntur, sed in ira ipsius: quum scilicet eius imperio sumus indigni. Laxat enim fraena tyrannis et impiis, ut ingratitude nostram ulciscatur: ac si nobis renunciaret vel abiceret curam regiminis. Sed dum boni magistratus praesunt, Deum velut nobis propinquum cernimus, et nobis eorum quos constituit manu imperantem. Hoc significat propheta: quia Eliacim praeditus erit Dei spiritu, functurum etiam patris officio. Interea admonet merito piis omnibus optandam esse praefecturam Eliacim, quia tendet in commune ecclesiae bonum. *Patris* vero nomine docet quale sit officium boni magistratus. Idemque profani scriptores docuerunt, bonum scilicet regem esse loco patris. Et quum vellent iis qui oppressa republica tyrannidem exercebant adulari, natura hunc illis honoris titulum dictabat, ut patres patriae vocarent. Philosophi etiam dum familiam imaginem regni esse aiunt, ostendunt regem patris loco esse oportere. Hoc etiam comprobant veteres illi regum tituli: Abimelech, id est, Pater mi rex, et eiusmodi: quibus ostenditur regiam potestatem non posse a paterno affectu separari. Qui igitur pro legitimis principibus haberi volunt, et probare se ministros esse Dei, patres se populo praebeant necesse est.

22. (*Et ponam clavem.*) Haec loquutio metaphorica est: nec est quod multum in eliciendo allegorico sensu (sicuti faciunt nonnulli) laboremus. Nam translatio a communi hominum more sumpta est. Qui enim oeconomus constituuntur, iis traduntur claves, ut omnia claudant pro arbitrio, et recludant. *Domus David* regiam significat: quae loquutio usitata populo erat, quod Davidi de perpetuitate regni data esset promissio. Ideo regnum illud Davidis domum vulgo appellabant. *Clavis*, in singulari ponitur pro clavibus. Etsi autem manibus gestari soleant claves: quia tamen de gravi opere agitur, dicit humeris imponi. Interea nihil aliud est quam custodiam domus totamque administrationem tradi in potestatem, ut omnia arbitrio suo moderetur. Et vulgo traditionem clavium pro signo possessionis esse scimus. Locum hunc ad Christum perperam nonnulli transtulerunt: quando propheta duos inter se homines comparat, nempe Sobnam et Eliacim. Privabitur Sobna: succedet autem Eliacim. Quid haec ad Christum? Nam Eliacim typum Christi non gessit. Neque hic propheta mysterium aliquod reconditum describit: sed ex communi hominum usu similitudinem mutuatur. Ac si quis oeconomus quem constituit claves committeret: sicuti iam dictum est. Atque eadem est ratio cur Christus officium docendi verbi claves regni coelorum vocet (Matt. 16, 19): ut inepti sint et ridiculi qui in arcana ratione investiganda multum laborant, quum aperta sit, nec ulla subtilitate sit opus. Ratio enim est,

quod ministri praedicatione verbi aditum ad coelos patefaciant, et ducant ad Christum, qui solus via est. Itaque hic *claves* pro administratione domus regiae accipit, quod praecipua eius cura ad Eliacim transitura esset suo tempore.

23. (*Et figam eum [tanquam] clavum.*) Hic subaudienda est nota similitudinis. Ideo inserui Tanquam. *Fidelem* vocat firmum et stabilem: ductum enim est hoc nomen a veritate. Nam ubi est veritas, illic firmitas et certitudo est. Ideo Hebraei veritatem pro re firma et certa accipiunt. Eleganti metaphoram utitur Isaias: ex qua pii magistratus, qui pauci sunt, insignem consolationem accipere debent. Sic enim statuere possunt: se non tantum in illum honoris gradum evectos a Deo, sed confirmatos et stabilitos esse, ac si eius manu fixi essent. Et certe ubi timor Domini, illic stabilitas, atque potentia regum, et dominatus, ut ait Solomon (Prov. 16, 12; et 25, 5; et 29, 14), aequitate et iudicio firmantur. Haec autem consolatio non solum in eo prodesse debet principibus, ut forti animo omnia pericula sustineant, sed etiam ut constanter et intrepide pergant in suo munere, nec ulla causa deflectat, ullumve discrimen reformident. Sed pauci sunt admodum qui vere hanc doctrinam gustare possint. Omnes fere sunt similes Ieroboam, sibi que religionem subservire putant, et quatenus sibi usui fore existimant, eam sequuntur: imo pro suis commodis inflectunt et transformant. Dei vero et pietatis postrema cura est. Nec mirum si semper diffidant rebus suis, nec unquam fere consistent: quia mentem in eum, a quo omnis est potestas, non intendunt. Hinc perfidia, hinc crudelitas, avaritia, violentia, et omne genus fraudes et iniuriae: in quibus effraenatiore hodie et impudentiores omnibus aliis sunt principes. Sunt tamen nonnulli in quibus perspicuntur quae hic de Eliacim dicta sunt. Eos tuetur et conservat Dominus, studiumque aequitatis et iustitiae, quo ipsos ornavit, benedictione sua prosequitur. Nam si tyrannos ipsos ad tempus sustinet Dominus, quod speciem aliquam politicae retineant, quid fiet ubi princeps omni studio rectum et aequum, verumque Dei cultum tuebitur? nonne magis eum firmabit ac stabiliet ille qui perpetuus est iustitiae patronus?

24. (*Et suspendent.*) Perinde est ac si diceret, partibus suis obeundis parem fore, et in officio non fore ignavum. Unde colligimus principes non evehi a Deo in honorem ut desideant otiosi, aut sibi indulgeant. Principatus enim valde laboriosum onus est, si quis eo recte fungatur: nec imitetur *κωφὰ πείσωπα* eorum qui se in illam dignitatem sublato putant, ut vivant laute, et omni deliciarum genere suaviter fruantur. Si quis autem princeps munere suo recte fungi velit, necesse est ut multos

labores sustineat. Nec est cur existimemus clavi similitudinem principatu indignam esse, quum ea onus negotiorum et molestiarum plenum significetur. Et similitudines autem nunquam per omnia convenire intelligimus: sed finem ad quem aptantur notare convenit. Iam quum dicit, patris sui domum, dubium non est quin Eliacim ex sanguine regio progenitus fuerit. Itaque per posteros intelligo non tantum eos qui proxime illi cognati erant, sed totam familiam Davidis. Sustinebit ergo quidquid erit in domo regia. Et *nepotes* addendo simul docet diuturnum fore hunc principatum: ut non unius tantum hominis aetatem duret, sed ad posteros usque extendatur. Nec enim suae tantummodo aetati prosunt boni principes, sed etiam posteris, quibus optimas leges, recta instituta, et bonae administrationis vestigia relinquunt: adeo ut successores ipsos, etiam si mali sint, pudeat se statim ad profligantem nequitiam abiicere, et boni aliquid prae pudore, etiam inviti, retinere cogantur. Hoc demonstrat futurum in Eliacim, cuius tam recta erit administratio, ut ex ea posteris ipsi fructum sentiant.

(*Vasa minora.*) Metaphorice notat aequabilem fore iustitiam vel ius analogum, ut dicunt: ac si diceret, Non solum magnates sustinebit, sed etiam infimo ordini consulat. Quo autem id in principe rarius est, eo maiore laude dignum, quam si potentibus tantum et opulentis faveret. Ii enim se tueri et defendere possunt: inopes vero et tenues praedae et iniuriae aliorum patent, nec quisquam fere pro iis intercedit. Per *vasa* Hebraei instrumenta intelligunt omnis generis: eaque significatio patet latissime. Et *musica* dicens, prosequitur quod uno verbo dixerat: hoc enim valet ad expositionem illius dictionis *ἴσθ*: ac si diceret, nihil tam exiguum aut minutum vel contemptibile fore, quod ipse non sustineat.

25. (*In die illa.*) Posset hoc contrarium videri superioribus: sed non loquitur amplius de Eliacim. Redit enim ad Sobnam, quem e gradu eiiciendum esse dixerat. Alioqui videbatur praeclusus esse accessus ipsi Eliacim ad eam dignitatem, nisi deiecto Sobna. Is autem sic statuerat res suas, ut nemo eum expelli posse censeret. Quamvis igitur multis praesidiis munitus sit, et longe ab omni periculo abesse videatur, tamen recedet e loco suo, et Eliacim ipsi sustinetur. Quod *fidelem* locum vocat, id hominum respectu intelligi debet. Homines enim perpetuum id fore iudicant, quod undique munitum est: Deus autem vel minimo flatu id deiecit. Per concessionem ergo loquutus est, quum eum locum firmum esse dixit. Unde colligendum est, quam stulte gloriantur, et magnitudini suae confidunt, qui in altum dignitatis gradum evecti sunt, quum momento vel minimo deiici omnique honore privari possint.

(*Dissipabitur onus.*) Quando impii corrunt, omnes qui eorum autoritate nitebantur, simul corruiere necesse est. Et certe aequissimum est, eiusdem supplicii participes esse qui eadem scelerum societate una iuncti fuerunt, et quantum in se fuit manum impio praestiterunt. Difficile autem est, eos qui se in clientelam dedunt hominibus impiis, omnesque suas opes ad eos applicant, non esse etiam sceleris ministros. Quod si immunes essent sceleris (quod raro, imo nunquam contigit) tamen vel eo meritis poenas luunt, quod in illis spem velut in firmissimo praesidio locarint, totique pependerit ab eorum nutu et autoritate.

CAPUT XXIII.

1. *Onus Tyri.* Ululate naves Tharsis: quia vastatio facta est, ut non sit domus, non sit comaeatus e terra Cithim. Revelatum est hoc eis. 2. *Tacete incolae insularum:* negotiator Sidonis, traiciētes mare, qui te replebant. 3. *In aquis multis semen Nili, messis fluminis fruges eius: et fuit emporium gentium.* 4. *Erubescere Sidon:* quia dixit mare, fortitudo maris, dicens, Non parturivi, neque peperivi, neque educavi adolescentes, neque extuli virgines. 5. *Simul atque rumor pervenerit ad Aegyptios,* dolebunt secundum rumorem Tyri. 6. *Transite in Tharsis:* ululate habitatores insularum. 7. *An haec vobis exsultans?* a diebus antiquis vetustas eius. Ducent eam pedes eius, ut peregrinetur in terram longinquam. 8. *Quis consultavit hoc super Tyrum coronantem?* cuius negotiatores sunt principes, cuius institores nobiles terrae? 9. *Iehova exercituum ita decrevit ad profanandam superbiam omnium magnificorum,* ut vilipendat omnes gloriosos terrae. 10. *Transi instar fluminis e terra tua ad filiam Tharsis,* quia non amplius cingulum. 11. *Manum suam posuit super mare,* concussit regna. *Iehova mandavit super Canaan,* ut enervet robur eius. 12. *Et ait, Non adiciēs ultra ut exsultes, ubi oppressa fueris, virgo filia Sidon.* Surge, ut transeas in Cithim. Atqui etiam illic non erit tibi requies. 13. *Ecce terra Chaldaeorum, hic non fuit populus,* Assur fundavit eam deserti incolis: erexerunt arces eius: excitaverunt palatia eius: redegit eam in vastitatem. 14. *Ululate naves Tharsis,* quia vastata est fortitudo vestra. 15. *Accidet in die illa, ut sit in oblivione Tyrus septuaginta annis,* secundum dies regis unius: a fine septuaginta annorum erit Tyro quasi canticum meretricis. 16. *Sume citharam, circui urbem meretrix oblivioni tradita, suavem fac melodiam, multiplica carmen, ut in memoriam revoceris.* 17. *Erit ergo a fine septuaginta annorum, ut visitet Iehova Tyrum:*

Calvini opera. Vol. XXXVI.

et tunc redibit ad mercedem suam, fornicabiturque cum omnibus regnis terrae quae sunt super terram. 18. Sed (tandem) erit negotiatio eius et merces eius sancta Iehovae: non reponetur, neque recondetur: sed negotiatio eius (addicta) erit iis qui habitabant coram Iehova, ut comedant ad satietatem, et habeant densum operimentum.

IN CAPUT XXIII.

1. (*Tyri onus.*) Tyrus opulentissima et celeberrima fuit, quum propter commercia varia omnium gentium, tum etiam ob insignes colonias quae ab ea prodierunt: Carthaginem, quae Romani imperii aemula fuit, Uticam, Leptim, Gadium et alias urbes, quae etiam quotannis munus aliquod Tyrum mittebant, quo se eam ut matrem agnoscere profitebantur. Huic excidium minatur Isaias, quod infesta fuisset populo Dei, quemadmodum ex Ezechiele colligere licet. Causa enim excidii potissimum attendenda est. Quia consilium prophetae fuit, paternum Dei favorem populo testari, quod cunctis eius hostibus se opponeret. Nonnulli ad expugnationem Alexandri haec referenda putant, qui magna difficultate eam cepit. Sed argumento nimis infirmo utuntur: nempe, quod Isaias mentionem faciat Cithim: quo nomine Macedones quidem ab Hebraeis significantur, sed et alias nationes sub hoc vocabulo, veluti Graecos omnes, et transmarinos populos comprehendunt. Usus est autem Nabuchadnezer in ea obsidione non tantum suo milite, sed etiam extero, quem e Graecia aliisque locis accersivit. Caeterum alia ratione, ut paulo post videbimus, fit Graecorum mentio: nempe, quod posthac negotiandi causa Tyrum non appellent suas naves. Sed et argumentum ex fine huius capitis habeo in contrariam sententiam. Nam de instauratione Tyri loquitur Isaias. Nunquam vero instaurata est, ex quo eam Alexander expugnavit. Praeterea dum Ezechielis verba cum istis confero, videor mihi unum idemque vaticinium cernere. Non loquitur autem de Alexandro, sed de Nabuchadnezer: nec mihi dubium esse potest, quin ita exponi debeat. Adde quod Ezechielis et Isaias temporibus rex dominabatur in ea urbe. Quum autem expugnata fuit ab Alexandro, narrant historici reductam fuisse in formam reipublicae. Quod si finem prophetiae consideremus, satis confirmabimur in hac sententia. Vult enim Iudaeos consolari denunciando Tyrios, a quibus afflicti fuerant, non impune evasuros. Nam valde alienum fuisset a ratione, puniri a Domino alias nationes: hos autem, qui non minus infesti fuerant, evadere impune, aut quingentis post annis poenas dare. Omnes igitur coniecturae nos eo ducunt, ut de Nabuchadnezer hunc locum exponamus.

(*Uulate.*) Variis figuris suo more illustrat Tyri ruinam, quo plus fidei conciliet vaticinio. Simplex enim narratio, pigris alioqui et lentis animis frigida fuisset, vel non satis efficax: ideoque oculis proponit quasi vivam figuram. Durissimam fore hanc cladem significat: quia sentietur etiam in extremis regionibus. Naves ululare iubet, quod deleta Tyro otiosae futurae sint. Cilicum autem naves potissimum nominat, quod quum vicini essent, saepe multumque negotiarentur cum Tyris: Ciliciam Hebraei Tharsis vocant. Fieri autem non potuit quin ea regio maximum incommodum sentiret Tyro deleta: non solum quia ad tempus cessarunt commercia, sed etiam quia et merces direptae sunt, et turbatae mercatoriae rationes, sicuti accidere solet eversis divitum fortunis. Ubi ego verti ut non sit commeatus; alii exponunt, Ut non sit domus quo ingrediamini: sed prophetae mentem fideliter reddere mihi visus sum. Neque tamen intelligit praecusum iri aditum Cilicibus vel Graecis, sed non commeatus Tyrum sicuti antea solebant. Quia nullum illic, ut antea, emporium futurum est. Clausulam versus, *a terra Cittim* dividunt a superioribus, et ita contextunt, fuisse illis revelatum e terra Cittim, qui putant prophetam loqui de clade ab Alexandro illata. Ego vero potius aliter coniungo, in hunc sensum: A non eundo e terra Cittim: id est, ut non amplius commeent Graeci, sicuti antea solebant. Nam nomine Cittim, et Graecos, et occidentales populos significat, ac si diceret, finem imponendum esse commerciis Graecorum, ut non amplius eo naves suas applicent. In quo etiam Cyprios, Siculos, Italos, aliasque nationes comprehendit. Quod dicit hoc illis fuisse revelatum, tam de Graecis quam de Tyriis commode intelligi potest. Si ad Tyrios referas, sensus erit: Ubi fuerit perlatus rumor vastatae urbis, finem facturos solitae navigationis, quia portum illum non secus ac scopulum fugient: atque hunc sensum libentius amplexor. Non tamen alterum reiicio ut propheta suum vaticinium confirmet, sicuti de re certa loqui solemus, Hoc tibi dictum sit.

2. (*Tacete.*) Amplificat cladem Tyri. Est autem hic numeri mutatio in nomine Insulae, quia tametsi singulariter loquitur, tamen intelligit insulas maris mediterranei, et transmarinos populos, praesertim vicinos qui frequenter navigabant Tyrum, et commercia exercebant. Iis silentium et quietem denunciat: quia non sunt amplius eo navigaturi. Silere ut confusus iubet, propter gravem calamitatem quae ipsis acciderit, ut ne hiscere quidem audeant. Nam fieri non poterat, quin diruto tali emporio maximum populi qui illic negotiabantur damnum sentirent. Quemadmodum hodie Venetiis aut Antverpiae clades accidere non posset sine magno incommodo multarum nationum. Specialiter vero

commemorat Sidonios, non modo propter viciniam, sed quia communis origo erat. Sidon celeberrima fuit, sed Tyro longe inferior. Sita erat ad littus maris, et ducentis stadiis a Tyro remota. Sic autem et vicinitate et commerciis coniuncta Tyro videbatur, ut frequenter poetae Tyrum pro Sidone, et Sidonem pro Tyro accipiant. Non est igitur dubium quin Sidonii importandis et exportandis, atque etiam distrahendis et commutandis mercibus magnum prae aliis quaestum facerent, propter vicinitatem loci, et assidua commercia. In ipsos enim redundabat Tyri abundantia, sub cuius alis, ut vulgo aiunt, volitabant. Hinc factum est ut magnum prae aliis detrimentum ex eversione Tyri acceperint. Ideoque postea iterum dicit propheta: Erubescet Sidon. Communiter de omnibus adiungit, Qui te replebant, vel quod frequentia et multitudo hominum referta esset, quum illuc ex variis et remotis terris confluerent advenae: vel quod lucri causa illuc navigantes urbem vicissim locupletarent.

3. (*Atqui in aquis.*) Significat divitias Tyri impedimento non fore quominus deleatur. Ideoque opulentiam eius extollit, quo magis perspicuum sit iudicium Dei, omnesque intelligant, haud vulgarem ei cladem accidisse, et quo magis inopinata erat, magis dilucidum esset opus Dei. Porro eleganti loquutione opulentiam Tyri describit. Nam quum ei triticum aliaque ad victum necessaria suppeditaret Nilus, magnamque ex Aegypto frumenti copiam deveheret, agros ipsi et semen in cursu Nili fuisse dicit. Quemadmodum Veneti aiunt in mari annonam sibi esse, quod nihil nascatur domi: sed omnia ad victum necessaria ex mercatura conficiant. De Tyriis in hunc modum loquutus est. Nam incredibile videbatur, ut eos victus deficeret, quem Nilus abunde et copiose suppeditabat. Inanem fore hanc fiduciam ostendit propheta: quoniam ipsos omnia deficient. Atque haec describit Isaias, sicuti iam dictum est, quo melius omnes ultricem Dei manum agnoscant.

4. (*Erubescet Sidon.*) Hic versus amplificationis gratia additus est. Cur de Sidone potissimum loquatur, causam reddidimus. *Mare* vocat Tyrum κατ' ἐξοχὴν, ac si sola in medio mari regnum obtineret. Quod mox sequitur, *non parturivi μνηστῆρας* refertur in Tyri persona. Atque ita salse perstringit Tyrios, qui suis coloniis gloriabantur. peperit enim alias urbes clarissimas. Olim, inquit Plinius¹⁾, clara urbibus genitis, Lepti, Utica, et illa Romani imperii aemula, terrarum orbis avida Carthagine, etiam Gadibus extra orbem conditis. Nunc omnis eius nobilitas conchylio atque purpura constat. Tyrum igitur pristinam illam suam gloriam deflentem introducit Isaias, quod mater esse desierit: nec

¹⁾ Lib. 5. c. 17.

quidquam ei profuerit tot evexisse liberos, civitates etiam produxisse. Nam et olim Carthago munus solenne quotannis Tyrum mittebat, quo ipsam ut matrem coleret. Sic Tyrus omnes alias urbes dignitate superare videbatur, cui ipsa Carthago, quamvis aemula Romani imperii, sese quodammodo submittebat. Sed Dominus eam momento ornamentis omnibus spoliavit, ut defleret orbitatem suam, ac si nullos unquam liberos educasset.

5. (*Ut rumor Aegyptiis.*) Hoc versu significat cladem hanc communem fore Tyriis et Aegyptiis. Quo confirmatur expositio quam sequimur: nempe, haec ad priorem vastationem pertinere. Erant enim coniuncti Aegyptiis, et regius utrique status erat: non ut Alexandri tempore, quo Tyrus civitas libera fuit, suisque legibus vivebat. Non potuit autem melius exprimere societatem quae erat inter Tyrios et Aegyptios. Atque ideo ad Aegyptios quoque hanc cladem pertinere ostendit, quod Iudaeos ad rebellionem sollicitassent, atque avocassent a fiducia Dei. Illi professi erant hostes: hi sub praetextu amicitiae perniciosas inimicitias fovebant. Merito ergo utrique puniuntur.

6. (*Transite.*) Compellat non Tyrios modo, sed externos qui commerciis erant illis coniuncti. Iubet autem alio deflectere, et quaerere novos portus. Ac Ciliciam nominat, quae opposita erat Tyro: ac si diceret, littus illud, quod maxime portuosum fuerat, posthac fore desertum, ut naves in contrariam partem tendant. Solent enim mercatores portu uno aut emporio deleto aliud sibi quaerere. Insulam hic pro Insulis ponit, ut iam antea exposuimus. Mutatio enim numeri Hebraeis satis usitata est. Luctum iis denunciat, quia victus eorum omnino pendebat ab illa negotiatione. Deinde ultro citroque implicitae erant rationes.

7. (*An haec.*) Propheta insultat Tyro, et superbiam eius deridet, quod antiquitate nominis sui gloriaretur: confirmat etiam quod incredibile videbatur omnibus. Nec enim dubium quin hoc vaticinium derisum sit, quum invicta esset Tyri potentia, et opulencia instar muri aenei. Eo confidentius loquitur Isaïas, et certam ei cladem denunciat, tametsi antiquitate superet alias urbes, eoque nomine omnes ei applaudant, hoc tamen impedimento non fore quominus deleatur. Repetitur autem in profanis historiis origo Tyri ab ultima fere memoria, adeoque obscura et involuta, ut nihil fere agnosci possit: tametsi ferunt conditam esse a Phoeniciis: ut qui fama vetustatis gloriantur, indigenas se terrae vocant. Huic antiquitati propheta exsilium opponit, significans ubi statuerit Deus poenam de gente illa sumere, nullam fore amplius stabilitatem. Sequi enim quocumque pedes ducunt, nihil aliud est quam vagari per longos errores. Quanquam simul intelligit destitutos suis

opibus et rerum omnium egenos fore in suo exilio, ut ne vehiculum quidem aut iumentum illis supersit. Est autem durissima exilii conditio, si accedat paupertas. Facilius enim toleratur si quod adit subsidium vitae: ubi vero in regionibus ignotis in summa penuria versandum, extrema miseria est. Addit etiam cumulum miseriorum, in longinquam regionem ei peregrinandum. Nam quo remotius, eo durius exilium est.

8. (*Coronantem.*) Hoc titulo urbem insignit quae multos ditabat, sicut colligere promptum est ex contextu. Reges enim vocans eius mercatores, satis declarat se per vocem coronae metaphorice intellexisse regum splendorem. Quo refellitur eorum sententia qui hoc transferunt ad alias urbes. Summa est, ita locupletare suos cives, ac si reges et principes crearet. Putant aliqui hunc versum ita additum esse, ac si propheta indueret personam obstupescens ad cladem Tyri, ut stuporem aliis incutiat. Ac si diceret: Fierine potest ut Tyrus tam cito evertatur: ubi tot opes, copiae, facultates, munitiones, ubi tanta gloria et maiestas? atque ita subito sese cohiberet, ut solet fieri in rebus inopinatis. Sed melius est sequentem versum huic coniungere, quo difficultas omnis tollitur, quando statim huic suae interrogationi propheta ipse respondet, qua volebat auditorum animos ad maiorem attentionem erigere. Nam haec quidem Domini consilio fieri simpliciter dicere potuisset. Verum ut socordes sumus, haec ■ tardis hominibus contemptum fuissent excepta. Excitat igitur animos ista interrogatione, ut omnes de re non vulgari ipsum concionari intelligant, simulque rationem expendant diligentius. Nam quo longius a communi sensu remota sunt Dei iudicia, eo plus admirationis merentur. In hunc quoque modum de Aegypto ante loquutus est, quum eius cladem docere vellet non posse censi inter usitatas mutationes. Quia ergo credibile non erat, Tyrum posse humanitus everti, merito colligit propheta, Deum ruinae esse autorem. Ideo regum matrem vel nutricem appellat, ut divini iudicii gloriam magis illustret. Nam si vulgaris aliqua fuisset civitas, eius interitus contemneretur: sed quum dignitate summa ornata esset, quis illum existimet nisi divinitus accidisse? *Institores* vocat principes. Quemadmodum hodie Veneti mercatores putant se dignitate principes exceptis regibus superare: quin et institores prae se nobiles viros despiciunt. Intellexi Antverpiae etiam esse institores, qui sumptus non reformidant, quos nobilium ditissimi non sustinerent. Solemus autem interrogationibus uti, ubi nihil aliud responderi potest quam quod volumus: quod etiam confidentiae signum est.

9. (*Iehova ad profanandam superbiam.*) Vel altitudinem: utrumque enim legi potest: quia alti-

tudo superbiam parit. Et rara mentis humilitas in altitudine est. Rectius tamen legemus superbiam, quae sola Dei vindictam provocat, dum excellentiae suae praetextu sese ultra modum effe-runt homines. Profanare et vilipendere pro eodem accipitur. Nam qui pollent dignitate, videntur segregati ab aliis, et nescio quid sublime de se concipiunt, quasi vulgo hominum permisceri non debeant: Deus autem ipsos dignitate spoliatos in ordinem cogens, profanos et viles reddit. Ex hoc loco discamus providentiam Dei sic nobis considerandam esse, ut omni potentiae eius quam meretur iustae moderationis laudem tribuamus. Etsi vero non semper occurrit vel oculis nostris subiicitur rectitudo, qua Deus iudicia sua temperat, nefas tamen est sapientiam et iustitiam a potentia separare. Caeterum quia scripturae ut plurimum adiungunt etiam, et diserte exprimunt finem cur hoc vel illud faciat Deus, ad reputandam operum eius causam attendere nos decet. Nam commentum illud de absoluta potentia Dei, quod Scholastici invexerunt, execranda blasphemia est. Idem enim est ac si Deum tyrannum quendam esse dicerent, pro libidine, non aequitate quidvis statuentem. Talibus blasphemiiis refertae sunt eorum scholae: neque absimiles sunt ab Ethnicis, qui Deum in rebus humanis ludere aiebant. Nos vero in schola Christi docemur, iustitiam Dei relucere in operibus ipsius, cuiuscunque modi fuerint: ut obstruantur omnium ora, et gloria ipsi soli tribuatur. Iustas igitur causas tanti excidii refert propheta, ne Deum sine ratione quidquam agere existimemus. Nam Tyrii erant superbi, ambitiosi, avari, libidinosi, dissoluti. Haec vitia, opes et rerum abundantia secum trahunt, iisque plurimum urbes mercatoriae laborant. Itaque Deum his vitiis provocatum fuisse docet: ut hoc exemplo edocti omnes reliqui melius sibi consulant, nec beneficiis Dei ad pompam et luxum abutantur. Talis enim fructus ex his colligi debet, ne nudam historiam nobis proponi existimemus. Sed quaeritur, an Deus magnatum et potentum altitudinem oderit? Nam ipse evehit in altum principes, optimates, nobiles, ordinesque omnes magistratum et superiorum constituit. Qui igitur eos odisse posset? Respondeo, magnitudinem, qua pollent principes, non esse exosam Deo, nisi ob vitium accidentale, quod in sublime evecti despiciunt alios, nec homines se esse putant. Ita fere semper altitudinis comes est superbia: proptereaque Deo invisa est. Ac tandem necesse est, ut eam arrogantiam retundat, cuius se hostem esse profitetur.

מִוֶּחַ, alii cingulum, alii fortitudinem vertunt. Illi Tyrum sic spoliatum iri intelligunt, ut ne cingulum quidem ei restaret: ut ad ingentem illam mercium opulentiam alludat. Nam infimi quique

mercatores zonas vendunt: sed puto Isaiam ad situm urbis alludere, quae undiquaque munita, fossisque, aggeribus, vallo, et mari circumvallata erat.

11. (*Manum suam.*) Putant vaticinium quod de Tyri clade edidit propheta exemplis confirmari: nempe, Dominum tot exempla potentiae suae edidisse in maximis regnis evertendis, ut mirum esse non debeat si nunc Tyrum, quamvis florentem et opulentam, evertat. Atque haec quidem docendi ratio familiaris est scripturis: quoniam homines virtutem Dei non agnoscunt, nisi apertis exemplis et re ipsa demonstretur. Repeti ergo hic liberationem ab Aegypto censent, quum Dominus mare divisit: deinde quum expulsis septem regibus populum suum introduxit in terram Canaam. Sed quum propius considero verba prophetae, malo ea exponere de re praesenti: quandoquidem loquitur hic de Tyro urbe maritima, cuius opes totum mare occupabant. Addit etiam de regnis, quia sola perire non poterat, quin multorum simul regnorum ruinam secum traheret. Ita oportuit quandam fieri orbis terrarum conversionem: quemadmodum ex historiis patet. Ac tandem concludit ipse propheta, Dominum hoc emporium everti iussisse. Dictio כָּנַן, movit interpretes, ut de Cananaeis hic prophetam loqui, et documentum vindictae Dei contra eos editum citari existimarent: sed ea ratio admodum infirma est. Nam כָּנַן, saepe accipitur appellative, quemadmodum etiam prius institores eodem nomine כַּנְעָנִי vocavit. Nam quum divitiae Tyri mercaturis et negotiationibus constarent, eam a parte praecipua nominavit Isaias. Providentiam autem Dei mandandi verbo extollit, ut intelligant Iudaei stare et cadere Dei arbitrio quidquid videtur in mundo esse stabile, nec opus esse ullis machinis ad ever-siones munitissimi cuiusque loci, quin simplex nutus sufficiat.

12. (*Et ait.*) Haec omnia ad unum eundemque finem pertinent. Nam quod simplex descriptio non satis futura esset efficax, propheta multis verbis vaticinium suum obsignat. Incredibile enim erat urbem tam praeclaram ac potentem, tam bene instructam ac munitam, sociis et foederatis variis coniunctam, destrui atque everti. Dicendo *non adicies*, spem restitutionis quam paulo post dabit non vult excludere: quia restringi debet haec comminatio ad tempus cladis: Non lascivies posthac, sicuti prius solebas. *Virginem* metaphorice vocat: quia intactae fuerant opes Tyri ante illud tempus, nec ullam cladem passa erat. Ita non est castitatis elogium, sed false docet delibandos esse thesauros qui sub fideli custodia reconditi fuerant: Tu prius lasciviebas, ut solent iuenculae in flore aetatis: sed finem facies exsultandi, ubi vim passa fueris: ut si quis hodie Venetiarum urbem virginem in-

tactam vocaret, quod expugnata non fuerit ex quo condita est.

(*Filia Sidon.*) De Tyro semper loquitur: sed eam sic nominat, quod a Sidoniis condita esset: tametsi matrem filia superabat, ut fieri solet in rebus humanis. Commoditate videlicet, ac situ loci effectum est, ut Tyrii praevalerent, eisque Sidon accessionis tantum loco esset. Atque satis ex historia regum apparet monarchiam Tyri fuisse magni nominis: sed hic propheta eius originem spectavit. Iam ubi iubet transire ad Cittim, non tantum eos ablegat in Ciliciam, sed in regiones magis longinquas. Nam hoc nomine et Graeciam et Italiam, aliasque regiones significat: ac si diceret: Quum vertes solum exilii causa, non habeatis hospitium in vicinis regionibus: sed totus orbis tibi peragrandus erit: deducetis in regiones ignotas, ac ne illic quidem quiesces. Denique significat eladem illam adeo luctuosam fore, ut neque apud vicinos, neque transmissio mari apud exteros sit ei quiescendi locus.

13. (*Ecce terra Chaldaeorum.*) Nunc confirmat exemplo quae vaticinatus est de expugnatione Tyri. Vix enim haec fidem obtinere poterant, praesertim apud Tyrios, qui se ab eiusmodi exitio longissime abesse putabant. Scio hunc locum varie exponi: sed refutandis aliorum opinionibus non immorabor. Satis erit si verum prophetae sensum, quantum iudicio consequi possum, simpliciter exponam. *Chaldaeorum populus non fuit*, id est, nullum nomen habuit. Nam si quaeramus originem, eam habuit ab Assyriis: quemadmodum ex decimo capite Geneseos constare potest. Vere itaque dicit non fuisse ab initio populum, qui sub nomine alieno latebat, ut nullum per se corpus efficeret. Ubi nos vertimus incolae deserti, alii naves transferunt: sed illa expositio non videtur consentanea. Prior autem illa quam posui apte convenit: Assyrios scilicet Chaldaeorum statum constituisse, qui prius vagi in desertis errabant sub pellibus. Ab Assyriis vero in urbes congregati, atque ad humaniorem cultum instituti sunt. Idque significat per verbum עורר. Nempe, suscitasse et erexisse urbes. Nec enim convenire potest, quod alii diruere vertunt. Quid accidit? *Posuit eam in ruinam*, id est, quod vulgo dici solet, filia matrem voravit. Nam monarchia Assyriorum a Chaldaeis eversa est, tametsi omnium potentissima et florentissima esset. Quid haec ad Tyrum? dicit aliquis: nempe quoniam ab Assyriis et Chaldaeis evertenda erat. Quum igitur Chaldaei, qui antea nulli erant, Assyrios subigere et subicere sibi potuerint: quid mirum si utrique una coniuncti Tyrum subigant? Quum Dominus tale exemplum potentiae suae ediderit in Assyriis, cur Tyrus opulentiae suae confidet? Experietur haud dubie

manum Domini, nec quidquam iuvabit eam ipsius potentia.

14. (*Uulate.*) Idem repetit quod antea dixerat. Cilices enim quotidiana commercia cum Tyriis propter viciniam habebant. Eorum naves ululare iubet, quod praeccluso illo portu mercatores obstupefacti haerebunt, quia non sunt habituri solitos commeatus. Portum vero illum quem frequentabant, vocat ipsarum robur, non modo quia illuc tuta esset statio, sed quia non aliter quaestiosa erat navigatio.

15. (*Accidet.*) Postquam propheta de expugnatione Tyri loquutus est, simul pronunciat quam diuturnum futurum sit tempus calamitatis. Accidit enim dirutas urbes subito instaurari, et pristinum statum recuperare: hanc autem propheta testatur per septuaginta annos vastam et dirutam fore. Per *oblivionem* intelligit vacationem a mercatura: quod non sit habitura cursum ordinarium negotiationis. Quod vero *dies regis unius* nonnulli referunt ad Davidem, nimis frivolum est: nam dies regis posuit pro hominis aetate. Quemadmodum aetatem hominis septuaginta annorum spatio quam plurimum definiri ostendit Psaltes (Psal. 90, 10). Sed cur potius regis quam hominis cuiuslibet mentionem fecit? quia scilicet Tyrus regem habebat, ideo a vita regis annos numeravit. Hoc autem ad prophetiae certitudinem plurimum valuit: nec enim propheta id coniecturis humanis assequi potuisset. Per *canticum vero meretricis*, pulchra similitudine mercaturam designat: non quod damnari per se debeat, quum reipublicae utilis et necessaria sit: sed vitia et fraudes notat, quibus ita scatet, ut arti meretriciae merito comparetur.

16. (*Sume citharam.*) Comparat Tyrum meretrici, quae toto adolescentiae tempore in libidinis voluptatibus consumpto tandem exolevit: ideoque ab omnibus destituta et contempta iacet: nec tamen pristini quaestus et libidinum oblivisci potest, sed refolescere et amores suos reintegrare cupit. Et quo ad se alliciat homines, urbem circumit, cantibus et sonis aures demulcens. Corripiuntur enim quodammodo furore eiusmodi scorta, quum se ob senectutem negligi vident. Quam ob causam Lydiam ab Horatio derisam fuisse videmus. Sic Tyrum, postquam deleta fuerit, et quasi oblivione sepulta, iterum adhibituram suos conatus, consilia et artes, ut pristinum statum recuperet. Per citharam et suavem cantum intelligit fraudes mercatorias, versutias, illecebras, blanditias quibus homines inescant et veluti in nassas suas impellunt. In summa, ostendit quibus rationibus emergant urbes mercatoriae: nempe fallacis et illicitis artibus. Ideo propheta futurum ait, ut Tyrus leni melodia aures demulceat: addit etiam ut multiplicet carmina: id

est, fraudes fraudibus, atque illecebras illecebris adiungat: quo tandem omnes ad se alliciat, redeat in memoriam hominum, et pristinam famam recuperet. Denique, ut vetula meretrix rationes excogitat, quibus redeat in hominum gratiam, fūco, ornatu, vestitu, sonis, cantibus eos ad se allicit: ita et Tyrus sese colliget et instaurabit, iisdem scilicet artibus quibus antea valuerat. Neque tamen propterea hortatur Tyrum, ut se hoc modo restituat: sed pergit in vaticinio suo.

17. (*Visitabit Iehova Tyrum.*) Tametsi Dominus sic affligat Tyrum, ut periisse videatur, tamen misericordiae locum fore denunciat: quia ex ruinis tandem suis emergens pristinas vires colliget. Talis autem instauratio Dei gratiae merito adscribitur: quia alioqui idem accidere necesse fuisset, quod de Idumaeis praedicat Malachias (1, 4), ut Dominus everteret ac dirueret quidquid homines aedificarent. Nunquam igitur rediissent ad priorem statum, nisi Dominus eos iuvisset. Hinc observanda est utilis doctrina: tametsi Dominus severus sit iudex adversus impios, tamen misericordiae suae locum relinquere, nec semper ita acerbum esse, quin plagas mitiget, iisque tandem imponat modum. Quod si erga impios talis est, qualis erga eos futurus est quos adoptavit, in quos vult bonitatem suam effundere? Quum itaque instaurantur regna, quum civitates sese colligunt, et populi libertatem suam recuperant, id sola Dei providentia accidit, qui ad infima deiecit quae sublimia sunt, quoties ei visum est, statimque erigit collapsa ac restituit. Quod sequitur continuo post, *Et redibit*, adversative legi debet: quia sensus est, nihilo meliorem fore Tyrum, nec correctum iri tam dura castigatione, quia paulo post rursus ad ingenium redibit. Nam ingratitudinem eius notat. Eadem exempla quotidie cernimus. Nullus enim fere est orbis angulus in quo Dominus iudicii sui documenta non ediderit. Quos castigavit, sinit tandem respirare: sed nihilo meliores redduntur. Hoc Tyro eventurum dicit Isaias, Non respiscet: quin potius ad pristinas artes suas redibit: scortabitur, ut antea solebat. Non dubium est quin de merimoniis loquatur: sed pergit in ea similitudine quam usurpaverat. Non quod artem mercatoriam damnare velit, sicuti iam dictum est: sed quod in tantis hominum corruptelis, simillima sit meretriciae. Tot enim fraudibus et occultis dolis, tot decipulis referta est (id quod etiamnum cernimus) ut ad in escandos et fallendos homines excogitata videatur. Quot in dies excogitantur novae et inauditae artes quaestus faciendi, et exercendi fœnoris, quae a nemine, nisi in mercatorum schola exercitatissimo, percipi possunt? Non est igitur mirum prophetam hac similitudine usum esse: quae significat nihilo maiorem Tyrum in exercenda mercatura, quam prius, integritatem fore.

18. (*Sed [tandem] erit.*) Haec altera fuit misericordia Dei erga Tyrum. Quum restituta fuisset, tamen ad Deum conversa non est: perrexit in fraudulentis artibus: ut merito perire debuerit. Et certe iterum graves dedit poenas, quum ab Alexandro expugnata est: sed nihilominus erectum est illic regnum Christi, quemadmodum testatur Lucas (Act. 21, 4). Hic ergo versiculus opponi debet superiori: ac si diceret: Et tamen negotiatio Tyri consecrabitur Deo. Unde admirabile specimen habemus divinae bonitatis, quae in foedum illud lupanar, ac veluti ad ipsos inferos penetravit. Quod igitur instaurata est Tyrus, beneficentiae Dei acceptum ferendum est: sed illud beneficium exiguum fuit prae hoc secundo, dum sibi ipsam consecravit. Sed quaeritur, an id quod Tyrii ex rapinis et illicitis artibus collegerant, Deo in sacrificium offerri potuerit? Tales enim victimas abominatur Dominus: quia rectam et puram conscientiam requirit. Ob hanc quaestionem multi in expositione huius loci sese torquent: sed frustra. Nec enim intelligit merces Tyri Deo sacras fore, ubi ita scortari perget: sed designat tempus quod eius mutationem et conversionem sequetur. Tunc igitur non cumulabit sibi opes, non coacervabit illicitis artibus: sed operas suas Deo locabit, et negotiationis suae fructum in sublevanda piorum inopia expendet. Quod autem turpi nomine usus est, praeteritum tempus spectavit: significans fore, ut dediceret pravas illas artes, atque ingenium mutaret.

(*Non reponetur.*) In summa describit poenitentiam Tyri, quae quum avaritiae prius dedita esset, conversa ad Christum non amplius cumulandis opibus studebit, sed eas in liberalitatem et beneficentiam conferet. Atque hic verus poenitentiae fructus est sicuti monet Paulus (Eph. 4, 28), ut qui furabatur iam non furetur, sed potius laboret, ut egeno et inopi subveniat. Quum ergo prius insatiabili cupiditate Tyrii omnium opes vorarent, posthac ad beneficentiam propensos fore denunciat Isaias, quia cessabit inexplibilis lucri cupiditas. Hoc enim testimonium est caritatis, quum opitulamur proximis, crudelitatis vero, si eos patimur esurire, quum ipsi praesertim abundamus. Addit legitimum beneficentiae modum, quia Dei servos facultatibus suis iuvabunt. Etsi autem pios omnes complectitur, alludit tamen ad Levitas et sacerdotes, quorum alii sacrificabant, alii parabant victimas, alii excubias agebant: denique praesto erant omnes ad obsequium suum praestandum: ideo coram Domino habitare dicti sunt. Idemque merito de omnibus ecclesiae ministris dici potest. Caeterum quia omnes fideles, cuiuscunque sunt ordinis, ad sanctuarium Dei pertinent, et per Christum facti sunt regale sacerdotium, ut se in Dei conspectu sistant: ideo libenter hunc locum refero ad omnes domesticos fidei, quorum praecipue

ratio habenda est. Nam et eos in primis commendat Paulus, iisque primum subveniri iubet. Nam si universa humani generis coniunctio nos commovere debet ne carnem nostram despiciamus, quanto magis coniunctio membrorum Christi, quae multo arctior et sanctior et quibuslibet naturae vinculis? Est autem notanda haec loquutio, qua dicimur habitare coram Deo: quia etsi nulla est hodie arca foederis, propius tamen Christi beneficio ad Deum accedimus quam olim Levitae. Itaque iubemur coram ipso ambulare ac si essemus sub eius oculis, ut pura conscientia sanctitatem et iustitiam colamus. Iubemur enim coram ipso ambulare, ipsumque semper considerare praesentem, ut iusti atque integri simus.

(*Ut comedant ad satietatem.*) Significat nos multo largius et liberalius ministrare fratribus debere, quam ferat vulgaris hominum consuetudo. Homines enim admodum maligni sunt, quum proximis subveniendum est. Pauci alacri animo officium, aut operam, aut beneficium gratis praestant. Sibi enim decedere putant, tantundemque de suo diminui, quantum aliis largiuntur. Alacritas ergo huius vitii corrigendi causa summopere a Deo commendatur. Nam quod diaconis praecipit Paulus ut hilariter distribuunt (Rom. 12, 8), ad omnes transferri debet. Et tenenda omnibus sententia illa, quae hilarem datorem a Deo diligi testatur (2. Cor. 9, 7). Notandum est etiam quod propheta Deo consecrari dicit quidquid pauperibus erogatur: sicuti alibi docet spiritus, talibus victimis rite litari Deo (Heb. 13, 16). Nec enim sua causa unquam sacrificia fieri iussit, nec iis profecto indigebat: sed talia pietatis exercitia sub lege instituit: nunc proximis de nostro largiri et impendere iubet: quidquid impendimus, boni odoris sacrificium, sibi gratum et acceptum esse testatur. Idque nos vehementer ad liberalitatem et beneficentiam accendere debet, quum audimus nostras eleemosynas tali elogio commendari, manusque nostras cum suo munere consecrari Deo.

CAPUT XXIV.

1. *Ecce Iehova evacuat terram, denudat eam, evertit faciem eius, et incolas eius dissipat.* 2. *Et erit ut populus, ita sacerdos: ut servus, ita dominus eius: ut ancilla, ita domina eius: ut emptor, ita venditor: ut mutuo dans, ita qui mutuo accipit: ut foenerator, ita qui accipit foenori¹⁾.* 3. *Evacuando evacuabitur terra, et direptione diripietur: quoniam Iehova pronuntiavit hoc verbum.* 4. *Luxit, cecidit terra:*

¹⁾ in margine: vel ut creditor, ita debitor.

elanguit, cecidit orbis: elanguerunt qui erant sublimis populus terrae. 5. *Et terra fallax fuit sub incolis suis: quoniam transgressi sunt leges, mutarunt statutum, dissolverunt foedus saeculi.* 6. *Itaque maledictio consumpsit terram, et desolati sunt incolae eius: ideo combusti sunt, inquam, incolae terrae: et pauci residui sunt facti homines.* 7. *Pervit vinum, elanguit vitis, genuerunt omnes qui laeto erant corde.* 8. *Cessavit gaudium tympanorum, desit strepitus exsultantium, quievit laetitia citharae.* 9. *Cum cantico non bibent vinum: amara erit sicera bibentibus eam.* 10. *Contrita est civitas vanitatis: clausa est omnis domus, ne quis ingrediatur.* 11. *Clamor est super vino in plateis: obscuratum est omne gaudium: migravit laetitia terrae.* 12. *Residua est in urbe vastitas, et vastatione percussa est porta.* 13. *Quia sic erit in medio terrae, in medio populorum, quasi decussio olivae, et quasi racemi, quum peracta est vindemia.* 14. *Hi levabunt vocem suam: iubilabunt in altitudine Iehovae, vociferabuntur a mari.* 15. *Propterea in vallibus glorificate Iehovam, in insulis maris nomen Iehovae Dei Israel.* 16. *Ab extremo terrae laudes audivimus gloriam¹⁾ iusto. Et dixi, Macies²⁾ mihi, macies mihi, vae mihi. Praevaricatores praevericati sunt: praevericatione, inquam, praeveritatores praevericati sunt.* 17. *Pavor, et fovea, et laqueus super te, o incola terrae.* 18. *Et accidet ut qui effugerit a voce pavoris, incidat in foveam: et qui ascenderit in medio foveae, capiatur laqueo. Quoniam fenestrae de excelso apertae sunt, et commota sunt fundamenta terrae.* 19. *Contritione contrita est terra: dissolutione dissoluta est terra: commotione commota est terra.* 20. *Agitatione agitata est terra, sicut ebrius: et transferetur sicut tabernaculum: et gravis erit super eam iniquitas eius: et corruet, neque adiciet ut resurgat.* 21. *Et erit in die illa, visitabit Iehova super exercitum excelsum in excelso, et super reges terrae super terram.* 22. *Et congregabuntur congregatione instar vincitorum in carcere, et claudentur in ergastulo: deinde post multos dies visitabuntur.* 23. *Erubescet luna, et pudefiet sol: quum regnaverit Iehova exercituum in monte Sion, et in Ierusalem: et coram senibus suis gloria.*

IN CAPUT XXIV.

1. (*Ecce Iehova evacuat terram.*) Haec prophetia, quantum iudicare possum, clausula est omnium superiorum quae a capite 13. hactenus descriptae sunt: quibus Isaia non Iudaeis tantum et Israeli, sed Moabit, Assyriis, Aegyptiis, et aliis exitum nuntiavit. Denique, veluti perlustratis omnibus regionibus, quae vicinae et notae Iudaeis erant,

¹⁾ in margine: vel gratulationem. ²⁾ 1551: intestina mea bis.

summam omnium breviter comprehendit. Alii ad Israellem haec referunt: alii ad Iudaeos, iisque excidium nunciari putant: sed quum orbis mentionem faciat, non possum aliter accipere, quam ut omnia quae seorsim, et quidem diverso tempore dixit de singulis, nunc in summa et semel complectatur: nec obstat quod statim sacerdotis mentionem faciat: unde videri possit haec ad solum populum Dei pertinere. Nam etsi de omnibus populis loquitur, quia tamen primum locum semper obtinent Iudaei, eorum potissimum rationem habere debuit Isaias: quoniam iis destinatus erat. Est enim veluti accidentale, quod aliorum mentionem facit. Quamobrem mirum esse non debet, si postquam omnes notavit, uno verbo de populo suo in specie loquatur. Alii de universo orbe intelligunt: sed referunt ad diem extremum: quod mihi nimis coactum videtur. Postquam enim propheta minatus fuerit Iudaeis et aliis gentibus, consolationem subiiciet, quod Dominus aliquando ecclesiam suam excitabit et florentiorem reddet. Quae certe extremo iudicio convenire non possunt. *Terrae* autem appellatione non universum orbem a propheta intelligi puto, sed regiones vulgo notas Iudaeis: ut si hodie de iis quae in orbe accidunt loquamur, haud fere egredimur Europam, nec de iis quae in India aguntur cogitamus. Est enim hic velut noster orbis. Ita Isaias loquitur de terra sibi et reliquis quos alloquebatur cognita: atque de populis qui vicinas regiones incolebant. Denique hic orbis nomen constituere possumus in Aegyptiorum, Assyriorum, Moabitarum, et Tyriorum finibus, et eiusmodi: ac si diceret: Hactenus concionatus sum de variis cladibus, quae plerisque populis tunc imminebant, et adhuc nonnullis ex parte impendunt. Verum haec summa sit: Dominum inversurum, omnibusque ornamentis suis nudaturum faciem terrae. Nonnulli exponunt hic בִּלְקָה, Aperit terram, ut hostes liberam in eam aditum habeant: sed malo exponere, Nudat terram: quoniam aperta dicitur terra, quum magna hominum frequentia colitur, denique quum frugibus et pecoribus abundat: aperta vero, quum privatur suis incolis, suumque ei integumentum detrahitur, ac si quis sua veste et ornamentis exueretur. Hoc autem accidere oportuit non tantum Iudaeis, sed Assyriis, Aegyptiis, aliisque gentibus, quarum mentionem fecerat. Iis igitur omnibus una denunciatur exitium suum.

2. (*Et erit.*) His verbis significat summam vastitatem, ubi nulli amplius ordines, nulla reipublicae facies futura sit. Quantisper enim viget tolerabilis Reipublicae status, aliquid inter populum et sacerdotes discrimen manet. Horrendam ergo confusionem notat. Caeterum, hic speciem pro genere posuit συγχύσις: ut satis usitatus est scripturis. Quanquam כְּהִנִּים accipere possemus pro iis qui dignitate quavis pollent: quia hoc nomine interdum

Hebraei appellant principes, ac praesertim qui sunt ex sanguine regio: sed non displicet synecdoche. Quum hanc confusionem inter maledictiones Dei numeret Isaias, atque horrendam Dei ultionem esse significet, quum perturbantur ordines: a contrario colligamus, quantum placeat Deo politia, et rerum omnium bene constitutus ordo: quantum etiam beneficium ipsius sit, eum inter nos conservari. Eo enim sublato vita hominum nihil a ferarum et pecudum pastu differet. Quare ut horribilem ultionem Dei agnoscere, ita et peccata nostra accusare debemus, quoties ordinem confundit, doctrinam et iudicia adimit: quibus collapsis ipsa quoque humanitas simul concidit. Animadvertendum etiam est, Dominum, quum iudicia sua exsequitur, nulli ac ne sanctissimo quidem ordini parcere. Qualis enim erat hic sacerdotum ordo, quem Dominus tam magnifice ornat, et sacrosanctum sibi esse voluerat? in quo etiam populus, quasi inviolabili et aeterno, gloriabatur? Sed Dei iudicio involvitur etiam sacerdotalis dignitas, quia nullus hic personae respectus est, imo quo maiore gratia fuerit aliquos prosecutus, atque in maiorem dignitatis gradum evexerit, eo gravius in eos animadvertet si ingratos se praestent, eiusque beneficiis abutantur. Eodem pertinet quod additur de servis et dominis, emptoribus et venditoribus. Hos enim ordines legitimos esse perspicuum est, neque aliter confundi solere, quam quum Dominus vult dira ultione populum suum castigare, sicuti iam dictum est. Nam in statu rite ordinato, persona servi et domini distingui debent. Sic etiam nullum publicum regimen sine mutuis commerciis stare potest. Ita discrimine inter pauperes et divites sublato confunditur omnis ratio vivendi inter homines. Atque hoc intelligit propheta, pessumdatum iri totum civilem cultum: quoniam in illis cladibus qui ditissimi fuerunt ad extremam inopiam rediguntur. Denique summam vastationem describit, quam sequetur insolita mutatio.

3. (*Evacuando.*) Confirmat id quod iam dictum est: atque admonet istas mutationes non fore fortuitas, sed opus Dei esse. Primo versu diserte expresserat Deum se accingere ad terram evacuandam: nunc asserit hoc futurum ratione addita, quia Deus ita decreverit et edixerit se ita facturum.

4. (*Luxit.*) Pergit Isaias in suo argumento. Nam haec omnia ad exponendam totius orbis vastitatem pertinent, quem scilicet norant Iudaei. Suo autem more iudicium Dei clarius figuris illustrat, quae lentos animos permoveant. Per Sublimes intellige quosque electissimos qui aliis praecelebant. Hoc enim magis mirum est, quam si vulgaris populus concidisset. Si quis tamen id velit peculiariter de Iudaeis exponere, non repugno. Quamvis enim ipsos Assyrii et Aegyptii opibus et potentia

superarent, tamen eo vel maxime praecelebant Iudaei, quod essent adoptati ■ Deo. Sed altera expositio mihi convenientior videtur, ut significet Dominum non modo sumpturum poenas de vulgaribus, sed iis etiam qui gloria et dignitate prae aliis eminebant.

5. (*Et terra fallax.*) Alii vertunt Polluta, eo quod חנה significat impium esse. Utrumque convenire potest: sed proximus versus exigere videtur ut exponamus Fallacem. Nam statim plenius ostendere atque amplificare videtur, quum ait maledictione consumptam esse terram. רחם, sive quis verat, Sub suis incolis, sive Propter suos incolas, parum refert. Est autem mutuum quodammodo commercium inter terram et agricolas, ut quae illa acceperit, reddat cum foenore: alioqui fallit suos cultores: sed rationem reddit, culpam ad ipsos transferens, quod sterilem ipsam reddant sua nequitia. Vitio enim nostro accidit, quod nos non alit, nec fruges producit: quemadmodum stato naturae ordine a Deo praefixum est. Eam enim matris loco nobis esse voluit, ut victum nobis proferret. Quod si naturam et ordinem mutet vel degeneret a sua foecunditate, id peccatis nostris acceptum ferre oportet, quandoquidem nos ipsi ordinem a Deo constitutum invertimus: alioqui nunquam nos falleret terra, sed officium suum praestaret. Additur statim ratio cur terra sit infidelis, suosque fallat incolas. Quia merito victu et alimentis fraudentur qui Deum patrem ac nutritium colere abnuunt. Porro defectionem gentis suae peculiariter hic traducit, quia foedior erat et minus excusabilis quam omnia eorum peccata qui nunquam edocti fuerant in schola Dei. Quum doctrinam significet, transfertur ad legem. Sed hic plurali numero significat quidquid doctrinae lex complectitur. Quia vero lex tam praeceptis quam promissionibus constat, explicandi causa subiicit duas partes. חק statutum significat, eoque caeremonias designari quidam putant, alii mores. Possumus vertere instituta: nec tantum de caeremoniis accipio, sed de omnibus quae pertinent ad regulam bene vivendi. Tertio loco ponit ברהי, quo foedus et pactum significatur. Hoc enim nomen restringitur ad eas pactiones quibus Dominus populum suum adoptans ei se in Deum fore promiserat. Exprobat ergo ipsis ingratitudinem suam, quod quum Dominus ipsis modis omnibus sese patefecerit, et amoris sui testimonia dederit, immorigeri fuerint et rebelles, transgressi sint leges, sanctumque foedus violarint. Cur vero se ad Iudaeos convertit? quia sciebat se illis constitutum esse prophetam, ut eos potissimum doceret. Hinc colligi potest quae sit regula bene vivendi. Ea enim continetur lege quam nos sequi decet, si vitam nostram Deo probari velimus: si defectimus, nos sceleratos et perditos esse necesse est. Observandum etiam, Deum

Calvini opera. Vol. XXXVI.

velle in verbo non solum praecepta et leges, sed etiam foedus a nobis considerari. Praecipua enim pars verbi in promissionibus consistit, quibus nos adoptat et recipit pro suis. Praeterea dubium non est, quin propheta amplificatione uti voluerit: ac si diceret, nihil apud ipsos sani aut integri, omnia foedata et corrupta esse. Pactum saeculi vocat, quod perpetuum et inviolabile esse, nec ullis aetatibus interciderere debuerat. Erat enim perpetua successione a patribus in filios continuandum: ne unquam ab hominum memoria excideret, sancteque et integre servaretur. Perfidiam ergo et nequitiam exaggerat, quod foedus cum Domino initum ausi sint violare, et convellere quae fixa et stabilia Dominus esse voluerat. Hoc enim instar portenti est. Unde mirum videri non debet, terram hoc scelus ulcisci, et victum hominibus denegare.

6. (*Propterea maledictio.*) Alii vertunt peioratio: sed quum hoc verbum significet etiam maledicere, mihi dubium non est quin maledictionem hic intelligat, atque alludat ad maledictiones illas quas Moses in lege impiis et transgressoribus legis denunciat. Quidquid ergo accidit calamitatum, testatur propheta id ex maledictione Dei evenire. Scimus maledictam fuisse terram ob transgressionem primi parentis, ut spinas et tribulos, frugum loco, produceret. Quod tamen mitigavit Dominus, ut quamvis ingratis atque indignis nihilominus victum proferret. Ubi vero non desinimus peccare, et scelera sceleribus cumulamus, nonne quo certius appareat haec maledictio, sensusque nostros acrius feriat, sterilem et infrugiferam nobis terram reddi aequissimum est? אשם hic potius pro desolare quam delinquere accipiendum puto: et contextus id docet. Propterea verti: Desolati sunt. Nisi forte copulam accipere libeat causalis particulae loco in hunc sensum, Terra a Deo maledicta exaruit, eo quod impie egerint eius habitatores. Verbum חר metaphorice accipi potest. Et hoc mihi magis probatur, combustos esse quos voravit ira Dei: quoniam clades incendio comparatur. Porro quum addit fore paucos reliquos, hinc apparet vaticinium hoc non posse exponi de extremo die iudicii, ac potius vastationes illas praedici et confirmari, quae variis populis imminebant: idque ut timerent pii, erudirentur ad poenitentiam, atque ad omnia perferenda parati essent.

7 et 8. (*Defecit vinum.*) Pergit in eodem argumento, maxime denunciando Iudaeis vastitatem terrae. Utitur autem longa descriptione, quo magis ipsos afficiat ac percellat sensu iudicii Dei. Atque eorum luxum, intemperantiam, et delicias perstringit, quod in tanta rerum abundantia adversus Deum protervirent. Haec autem est ingratitudo, non Iudaeorum tantum aut illius saeculi, sed omnium, ut rerum copia saturi insolescant in Deum, sibi que

nimum indulgeant. Hoc igitur nomine eos perstringit propheta: ac si diceret: Hactenus delitiis et voluptatibus fuistis immersi: sed Dominus efficiet ut alia vobis ratio vitae ineunda sit. De re futura, quasi praesenti, loquitur Isaias, ut ipsam magis ob oculos repraesentet.

9. (*Non bibent vinum.*) Bibere vinum per se malum non est, quatenus hominum usui divinitus fuit destinatum: sed hic propheta ebriosorum convivia, lasciviae, cantilenarum, petulantiae plena describit. Deinde quia abusi fuerant sua saturitate, penuriam illis minatur, quam sibi fere accersunt homines dum liberalitatem Dei luxuria sua corrumpunt. Addit praeterea, Si bibant siceram, ipsis amaram fore: quia solet tristitia tam potum quam cibum insipidum reddere. Summa est, quamvis suppetat vinum, privandos tamen esse illius usu: quia moerore constricti saporem nullum percipiunt. *Amara* erit siceram, id est, non fruimini amplius iis voluptatibus et delitiis quibus hactenus indul-

10. (*Contrita.*) Non displicet hoc ad Ierosolymae vastitatem specialiter referri. Quamquam ex contextu colligere licet ad alias etiam urbes extendi: quia paulo post gentes plurali numero ad idem iudicium citabit. Sed quia suos populares maxime respexit propheta, commode accipere licebit de Ierosolyma, quam appellat Urbem vanitatis: vel quod nihil in ea fuisset solidae virtutis, vel quod exinanita sit. Siquidem nomen *חרה* vel ad cladem ipsam, vel ad scelera referri potest, quibus Deum in se provocarunt. Si quis ad scelera referre velit, intelliget civitatem confusionis, in qua nihil compositum aut recte constitutum fuit. Qui sensus mihi magis placet: tametsi ad poenam referri possit. Declarat enim, meo iudicio, causam excidii, et urbem addicit ruinae: quoniam aequitas et recta administratio ab ea exsultavit. *Domos* clausas esse ait, quod argumentum est solitudinis. Hoc enim simpliciter additum est, ad vastitatem urbis illius exprimendam.

11. (*Clamor super vinum.*) Significat penuriam vini fore. Ubi enim est inopia aut fames, infinitae querimoniae sequuntur, non solum privatim, sed in plateis et publicis locis. Luctuosas igitur illas voces et querelas indicat: sed interim luxum et intemperantiam notat, quod rebus necessariis non contenti ingurgitarent se vino, seque in omnem voluptatem effunderent. Est enim subaudienda antithesis: Hactenus abundastis vino et cibariorum copia: inde occasionem cepistis inolescendi adversus Deum: quamobrem vobis merito adimentur, et lasciviae vestrae loco, clamores et gemitus in plateis audientur. Notanda est hic metaphora in secundo membro: nam ut affulgere gaudium dicimus quum eius materia oblata est, ita hic obscuratum esse

dicat propheta, quod tristitia veluti nubes opposita sit. *Gaudere* per se malum non est, sicuti nec bibere. Nec id per se propheta reprehendit, sed nimis profusam et immoderatam laetitiam. Homines enim sese exhilarando sibi non temperant, propter *ἀταξίαν*, quae ipsis insita est. Quum igitur insolenter se gessissent et luxuriati essent Iudaei, merito iis ultionem Dei denunciat, quandoquidem optimo iure nobis admittitur gaudium, ubi Domini beneficiis recte uti atque in ipso gaudere nescimus. Sublatis delitiis et voluptatibus, nos gemere et suspirare ut cogat necesse est.

12. (*Residua est in urbe.*) Ierosolymae, vel multarum simul urbium vastitatem pulchra loquutione describit. Ornamentum enim et complementum urbium hominibus constat: ideoque sublatis incolis urbes vocantur derelictae. Atqui propheta ironice dicit residuam fore deformitatem. Quamquam nomen *שמה* vertitur ab aliis Desolatio: quod eodem pertinet. *Portas* nominat, quod in iis frequentia urbis cerneretur: nam illic conveniebat populus, et iudicia exercebantur. Itaque initio nominat totam urbem: deinde speciem unam designat: sed amplificationis causa. Nam etsi urbes destituantur incolis, tamen in portis nonnulli visuntur. Sed si omnino vacuae sint portae, magnam in tota urbe solitudinem esse necesse est.

13. (*Quoniam sic in medio.*) Quoniam haec sententia inter minas et consolationem media est, videtur propheta electum populum, non autem quaslibet promiscue gentes alloqui: nisi forte dispersionem notari dicamus, qua Iudaei velut in multos populos divisi sunt. Sed quia hoc durum et coactum esset, simpliciter interpretor spem aliquam relinqui perditis gentibus. Et certe vaticinium hoc regno Christi proprie convenit. Unde mirum non est partem aliquam salutis promitti etiam gentibus. Hac similitudine iam alibi usus est propheta: sed solius ecclesiae mentionem faciens. Tunc dicebat residuum fore aliquod Dei semen: ne fideles de ecclesia omnino actum esse putarent. Quemadmodum enim decussis olivis paucae tamen aliquae remanent, et racemi aliqui ex vindemia: ita ex ingenti clade quam passura esset ecclesia exiguum aliquem piorum numerum fore superstitem. Nunc vero eandem promissionem ad alias orbis partes extendit, ut per Christum futurae erant eiusdem gratiae consortes. Quamquam simul permixta est comminatio: ac si diceret, terram spoliandam esse suis incolis non secus atque arbores et vineae suis fructibus nudantur.

14. (*Hi attollent.*) Prosequitur ac auget consolationem quam attigerat. Quemadmodum enim prius cap. 10 dixerat paucas guttulas superfore ex ingenti illa multitudine, quae tamen universum orbem inundarent: ita hic exiguum illum numerum

piorum, qui ex copiosissima vindemia restabit, nihilominus exsultaturum, ingentemque editurum sonum, ut ex remotissimis regionibus audiantur. Id quod evangelii praedicatione factum est. Nam quod ad statum Iudaeae pertinet: de ea prorsus actum videbatur. Sublata enim erat politia, sicque et externis et intestinis bellis attriti fuerunt, ut emergere nunquam potuerint. Reliquus orbis perinde mutus erat in eanendis Dei praeconiis, ac surdus ad audiendam eius vocem. Quia tamen Iudaei primitiae fuerunt, libenter admittam primos hic in ordine statui. Hinc egregia ad nos redit consolatio, quod Dominus uno momento ecclesiam suam restituere et florentissimam reddere, imo tanquam de nihilo creare possit. Vitam enim ex ipsa morte producit, quoties visum est. Hoc autem praeter naturam et usitatum morem est, ut tam pauci vocem attollant, et in remotis locis audiantur. Ubi enim paucitas, illic silentium: ubi vero frequentia, illic strepitus esse solet. Est igitur Dei opus, quod ordinem naturae, et hominum facultatem exsuperat. Nam alioqui propheta pugnancia loqui videretur, tota Iudaea vastata, imo orbe exinanito, paucos superfore, ac fere nullos, clamorem tamen eorum ubique exaudiri: quod incredibile per se, vel potius ridiculum est: sed opus Dei admirabile est, sicuti iam diximus. Praecones enim istos non modo ex Iudaeis progenitos secundum carnem intelligit: sed qui fide ab iis originem duxerunt. Per *clamorem* non solum gratulatorias voces, quae hilaritatis et gaudii significationem praebent, sed fiduciam simul designat: quia libere et intrepide buccinabunt laudes Dei. Interim admonet aequum esse ut fideles in praedicandis Dei, non suis virtutibus se exerceant. Per *mare* longinquas regiones et transmarinas atque ignotas Iudaeis significari satis notum est.

15. (*Propterea in vallibus.*) Beneficia Dei nos ad gratitudinem provocare debent. Eius autem testimonium reddimus in celebrandis laudibus Dei. Quam enim gratiam referemus, ut inquit David, pro omnibus beneficiis quae in nos contulit? nisi sumpto calice gratiarum actionis pro salute accepta invocemus nomen Domini? Hunc igitur ordinem tenet propheta. De restitutione ecclesiae loquutus, nos ad sacrificium laudis offerendum hortatur. Per *valles* significat regiones absconditas, et quasi segregatas ab aliis. Quae enim cinguntur montibus, distinctae natura ac separatae sunt. Unde fit ut vallium incolae minus habeant humanitatis, eo quod rarius cum aliis versentur. Idem ergo est ac si diceret propheta, nullum fore angulum tam abstrusum aut latebrosam, in quo Dei laudes non audiantur. *Nomen Dei* Israel expressit, ut verum Deum significet invocandum ab omnibus populis. Nam ut ingenita est omnibus populis notio Dei, et in-

situm semen religionis, ita ad superstitionem et impios cultus omnes facile declinant. Hic autem loquitur de vera religione propaganda per universum orbem. Unde iterum patet vaticinari de regno Christi, sub quo demum penetravit ad gentes exteras et profanas vera religio.

16. (*Ab extremitate.*) Hic versus duas sententias continet, quae in speciem pugnare videntur. Initium enim laetum argumentum habet de laudibus Dei: mox deinde ad querimonias et eiulatus transit: quibus perfidiam praevaricatorum deplorat, a quibus pietas et religio evertuntur. Quod ad laudes attinet, diximus Deum nec laudari nec invocari posse, donec se nobis patefaciat, et gustum bonitatis suae praebeat, ut spem vitae et fiduciam concipiamus. Hinc illae sententiae Davidis, Quis in sepulcro laudabit te Domine? quis in morte confitebitur tibi? (Psal. 6, 6.) Ubi enim nihil sentimus praeter iram Dei: ad eius laudes muti sumus. Proinde, quum dicit auditum iri laudes Dei, significat evangelium per totum orbem propagandum esse: ut homines Deum patrem agnoscant, atque ita in eius laudem prosiliant. Notandum est, quod dicit *ab extremo*: quoniam tunc laudes Dei in Iudaea conclusae erant, nec procul audiebantur: postea vero ubique coeperunt personare. Quod adiungit *gloriam* iusto, quidam accipiunt in communi persona fidelium, ac si canticum esset: Glorificatur Deus propter suam iustitiam. Alii uno contextu legunt: Audivimus gloriam dari Deo iusto. Qui vero ipsos laudem Dei praecones putant vocari iustos, optimum quidem sensum eliciunt, sed non attendunt ad vocem gloriae: vel saltem coguntur pro voce צדיק reddere Exsultationem. Quod praeteritum verbum posuit loco futuri, Audivimus, non dubito quin aliqua consolatione voluerit piorum animos erigere: Iterum laudes Dei audiemus. Plus enim est quam si dixisset, Audientur. Prima etiam persona utitur, ut comprehendat totum corpus ecclesiae: atque ita excitet piorum attentionem. Iam quod *iusti* epitheto ornatur Deus, scimus frequenter occurrere in scriptura, sed aliter in ipsum competit quam in homines. Homines enim iusti sunt ob communicationem iustitiae: Deus vero, quia fons iustitiae est, ab effectu iustus vocatur. Atque hoc argumentum est huiusce congratulationis et gratiarum actionis: quia nobis ex iustitiae huius communicatione salus et vita est. Ubi igitur est iustitia Dei, laudes et gratiarum actiones sequi debent. Quum haec praediceret propheta, quam incredibilia videri poterant? nam inter Iudaeos tantum notus et celebratus fuerat Dominus. Iis excidium nunciatur: deinde publicatio verbi, et laudum Dei celebratio per totum orbem. Qui vero haec fieri poterant sublato populo Dei? Hinc colligere licet paucos fuisse, qui fidem his vaticiniis haberent.

Nunc quum ista evenerint, nostrae sunt partes tantum Dei miraculum admiratione prosequi: quod non attritis modo, sed extinctis fere Iudaeis, emicuerit tamen scintilla qua universus mundus illuminatus est: qua omnes accensi in confessionem veritatis eruperunt.

(*Macies mihi.*) Varie exponitur hic locus: nonnulli enim יר vertunt secretum: alii macilentiam. Qui secretum vertunt, intelligunt prophetam significare arcanum duplex sibi esse revelatum, quod Dominus statuit praemiis afficere bonos, et reprobos ulcisci: quia dum homines in externo rerum aspectu haerent, ac vident impiis ex voto succedere, pios vero aerumnis obrui, obturbantur, ac dubitant an Dei manu res humanae regantur, an fortuito omnia contingant: atque huiusmodi cogitationes impietatis semen esse Solomon ostendit (Eccl. 8, 11). Propterea etiam Psaltes se in sanctuarium Dei ingressum esse ait, ut rem aliter quam humana ratione expendat (Psalm. 73, 17). Si eam interpretationem sequamur, talis erit sensus: Tametsi nulla merces videatur esse iustis, tamen hoc apud me secretum contineo, optime illis fore: tametsi impii evasuros se putent, scio tamen iis non impune fore. Verum quoniam haec arguta videtur procul quaesita, malo simplicius accipere: et mox sequitur dolentis interiectio יא: quo fit ut non putem Isaiam hic de iustis, aut eorum mercede loqui. Rectius alii exponunt macilentiam: ac si diceret se moerore contabescere et marcescere. Ut enim integer et florens populi status ipsius veluti pinguedo erat, ita miser et calamitosus ipsius macilentia est. Hic enim sustinet personam totius sobolis, quam quum resecat Dominus, merito de eius macie conqueritur. Haec interpretatio, ut dixi, probabilis est: quia propheta diminutionem populi cernens, iure eam lugere potuit. Scimus enim quum largissime se effudit gratia Dei attenuatum fuisse veterem populum: imo Abrahae posteros fere in nihilum redactos esse. Sed videndum an non longius respiciat propheta quam ad gentis suae reiectionem, ut mala intestina deploret quibus praevidet cruciandam esse ecclesiam. Nam יר, quod alii secretum vertunt, apte vocare licebit quidquid interius est. Hoc modo esset exclamatio: Intestina mihi dolent, vel penitralia. Neque enim absurdum est in oratione pathetica verbum subaudiri. Quum Dominus propagavit ecclesiam suam, florere ipsa et ab omni periculo libera esse videtur, at tunc maxime vexatur, quum ipsis videlicet intestinis ad visceribus, hoc est, a domesticis, turbatur. Exoriuntur enim fuci, a quibus longe plus molestiae sustinet, quam ab externis hostibus. Atque huc pertinent illi gemitus יא. Nec dubito quin id Isaias significare voluerit, ne existiment pii se beatos in hoc mundo fore, sed assiduum ipsis bellum sustinendum, etiam quum

nihil putabunt sibi obstande, quominus tranquilla pace et otio fruantur. Vult enim acerbissimi doloris sensum exprimere, quo intus, id est, in ipsis visceribus ecclesia affligetur. Atque eo magis deplorandum hoc malum est, quod nullo modo vitari possit. Nam, ut ait ille, intestinos et domesticos hostes nec fugere potest ecclesia, nec fugare. Quamobrem vix satisfacere sibi potest Isaias in hac miseria exprimens. Hanc expositionem satis confirmat, quod de praevaricatoribus subiungit. Quanta sit haec calamitas, et quam deploranda, nos ipsi satis experti sumus, et quotidie experimur. Unde emerisit papatus, et tota eius corruptela, nisi ab hoc intestino malo? Fuit enim apostema in ipsis ecclesiae visceribus enutritum, quod saniem tandem et putridam faecem evomit. Unde etiam in renascentis demum ecclesiae primordiis, doctrinam corrumpi et labefieri disciplinam videmus, non tantum a plebeiis, sed etiam ab iis qui suo exemplo aliis praeceps deberent? nisi quod ecclesia semper huic malo obnoxia est.

17 et 18. (*Pavor et fovea.*) Hic propheta adversus peccata populi concionatur. Prius amplam laudis materiam non tantum uni populo, sed quamplurimis atque etiam remotissimis datum iri testatus est: nunc transit ad aliam doctrinam. Haec enim a superiore argumento separanda esse arbitror: quia rursus impiis minatur Isaias, ut intelligant se in summa ecclesiae felicitate miseros fore. Solent enim impii fovendae securitatis causa temere ad se rapere Dei promissiones, tametsi ad ipsos nihil pertineant: ideoque minas admiscere solent prophetae. Potest etiam fieri ut alia occasione separatim hanc concionem habuerit Isaias. Nec enim prophetae ipsi aut docti alii homines capita distinxerunt. Saepe diversas sententias inter se coniunctas vidimus, abruptas etiam quae inter se coniungi debuissent: quod certum est factum fuisse incitiam. Quidquid sit, propheta redit ad impios, iisque grave et horrendum iudicium minatur. Haec autem descriptio pavoris, foveae, laquei, ad commovendos affectus pertinet. Nam si uno verbo dixisset, exitium impiis imminere non admodum periculi fuissent. Sed dubitari potest, an solos Iudaeos compellet. Equidem de hac re nollem multum contendere, probabilius tamen mihi est, has minas ad alias quoque gentes, atque adeo ad universum orbem pertinuisse, de quibus antea vaticinatus erat. Orbem autem intelligimus eas regiones quae notae erant Iudaeis, ut antea exposuimus. Ac talis sensus est: Tam varia te mala prement, ut nullum usquam effugium pateat. Quemadmodum etiam describit Amos: Qui fugerit metu leonis, incidet in ursum: si domum se recipiat, quum innixus fuerit parieti, serpens eum mordebit (Amos. 5, 19). Et prius dixit mittendos esse leones adversus Moa-

bitas qui bellum evaserant. Sunt enim Deo infinita genera poenarum, quibus in scelestos animadvertat. Perinde igitur est ac si diceret: Scitote vos manum Dei effugere non posse: habet enim varias rationes quibus scelera vestra ulciscatur, atque ita per varios circuitus tergiversantes circumveniat. Qui bellum effugiet, vexabitur fame: liberatus fame, aliam noxam sentiet, ac si omni ex parte ad vos illaqueandos intentae plagae essent. Quae sequitur ratio idem confirmat, fieri non posse, quin eos deprehendat vindicta Dei, cui liberum cursum in coelo et in terra a summa coelorum altitudine usque ad terrae abyssos aperuit. Existimant prophetam alludere ad diluvium: sed meo iudicio simplicior sensus est, iram Dei sursum et deorsum revelatum iri: ac si diceret, Dominus armabit coelum et terram, ut ultionem suam adversus homines exsequatur: ut quocunque respiciant, nihil praeter exitum intueri possint.

19 et 20. (*Conterendo contrita est.*) Poenas variis loquendi generibus exaggerat. Paulo post vero ostendit causam istius concussionis, quod scilicet homines suis peccatis talem sibi interitum accersiverant: nunc hoc malum insanabile esse declarat. Diximus antea prophetam rem unam variis modis explicare, idque ut animos alioqui natura tardissimos excitet ac percellat. Nam innata est carni securitas, quae Dei contemptum parit: idque et in aliis ut in nobis ipsis plus satis experimur. Ut ergo securos suisque vitiis indormientes animos excitarent prophetae, orationem suam exornant: non quod eloquentes videri cuperent, sed ut attentiores redderent auditores, intusque in animis ipsos pungerent. Hinc allusiones, quibus hi versus referti sunt: hinc sermonis splendor in figuris: hinc minae ac terrores variis modis nuntiati: nempe, ut homines securi expergefiant. Haec autem doctrina ad impios restringi debet: non quod immunes horum malorum sint pii, qui promiscue affiguntur: sed quod pii dum confugiunt ad Deum, atque in eo penitus recumbunt, non ita quatiuntur, firmique et stabiles adversus omnes iniurias persistunt. Impii vero qui deriserunt iudicia Dei, effraenemque peccandi licentiam arripuerunt, perterriti ac conturbati nusquam conquiescunt. Porro quod addit de transferenda terra, non ita accipere convenit, quasi aliqua terrae mutatio a suo positu fiat: sed ad homines ista referri debent, ut iam diximus: ac si diceret, nullum regnum, nullam politiam fore. Denique mutationes illas exprimere voluit, de quibus capite decimo tractatum est. Caeterum, terram sua iniquitate onerari dicens non immerito hanc causam addidit: ut intelligamus Deum nunquam frustra hominibus irasci. Sumus enim omnium malorum quae patimur ipsi autores. Deus natura ad beneficentiam propensus est, nosque paterno amore prosequitur.

Vitio igitur nostro fit, quod severe et acerbe tractamur, nec ulla est causa cur ipsum accusemus. Tandem iterat quod nuper attigit, nullum fore malis istis remedium. Intelligunt hoc dictum de Iudaeis, quorum politiam omnino sustulit, ut disiecti et dissipati vix amplius in numero hominum haberentur. Ego vero latius interpretor: nempe, tam graves fore mundi calamitates, ut restitui in integrum non possit. Homines enim semper contra adversam fortunam nituntur, plenosque animos confidentiae gerunt. Aerumnas perpassi aliquem respirandi locum fore putant, atque inani fiducia animos extolunt. Eam igitur adimit propheta, ne se in posterum vana spe decipiant. Quamquam notandum est, hac generali sententia non tolli quam prius exceptionem posuit.

21. (*Et accidet.*) Hic locus torsit multorum ingenia, et variae ■ variis interpretationes allatae sunt. Alii de sole et sideribus hoc dictum putant, alii de diabolis, qui una cum impiis poenas daturi sunt. Alii ad Iudaeos referunt, quos singulari privilegio Deus ornat: sed nullam istarum interpretationum amplecti possum. Simplex igitur et verus mihi sensus esse videtur, nullam fore tam sublimem potentiam quae ab istis Dei flagellis eximatur, etiamsi supra nubes sese extulerint, eo tamen venturam Dei manum, sicut in Psalmo (139, 7) dicitur: Quo ibo a spiritu tuo? et quo a facie tua fugiam? Si ascendero in coelum, tu illic es: si sumpsero pennas diluculi, et habitavero in extremis maris, illuc etiam manus tua prosequetur me. Nam metaphorice exercitum supernum vocat reges et principes, qui in mundo eminent et refulgent instar siderum, quam metaphoram ipse postea apertis verbis exponit, dum addit, *super* reges terrae: nec enim disiungenda puto quasi de diversis loqueretur, sed eiusdem sententiae esse repetitionem, ut posterius membrum sit exegeticum: nisi quis ita exponere malit: Visitabit super regna terrae: imo super ea ipsa quae humanam conditionem superare videntur. Quaedam enim sic prae caeteris eminent, ac si essent ■ communi conditione aliorum segregata. Visitandi porro verbum ad poenam referendum est, ut satis ex contextu ipso apparet.

22. (*Et colligentur, claudentur.*) Prosequitur initio versus argumentum suum. Est autem metaphorica loquutio. Nec enim omnes fuerunt captivi: sed omnes ita in servitutem redegit Dominus, ac si quis hostes quos subegisset in manu sua haberet. Deum ergo victorem introducit, qui hostes in ergastulum concludat, quemadmodum captivi concludi solent. Scimus enim homines, quamdiu illis parcit Deus, et dat aliquid relaxationis, quasi fugitivos eum contemnere. Et hac ratione etiam turmatim coniciendos in carcerem denunciatur, ne quid solatii captent ex sua multitudine. Iam quod subiicit visi-

tandos esse post tempus, non simplex est promissio, sed comminatio simul implicita est hoc sensu: Quia pridem sua obstinatione habuerant Deum ludibrio, et tempus peccando nimis diu extraxerant, ita Deum lenta poena usurum esse, donec sero tandem cognoscant eorum causam: sicuti saepe terreni iudices maleficos quibus irati sunt, in conspectum suum admittere non dignantur, sed in tenebris et foetore demersos paulatim taedio conficiunt ad frangendam eorum duritiem. Caeterum, quum duobus modis visitet Deus mundum, vel dum impios punit, vel dum electis paternae benevolentiae signa ostendit, hic pro Respicere capitur Visitandi verbum, atque ita propheta minando rigorem temperat. Erant enim animi piorum in hisce miseriis sublevandi, ne deficerent. Atque ideo consolationes in eorum gratiam post varios terrores subiicere solent prophetae. Quum igitur haec ad sustinendos fideles pertinerent, non dubium quin Iudaeis dicerentur, apud quos potissimum fides erat: aut potius nusquam apud alios apparebat. Sed notandum est quod dicit *post* multos dies. Hoc enim ad exercendam piorum fidem dictum est: quia praecipites sumus in nostris desideriiis, ac statim vellemus Deum promissa sua exsolvere: conquerimur de eius tarditate, omnisque morae impatientes sumus. Ergo patienter expectanda est nobis illa misericordia, nec ulla diuturnitate temporis fatigari debemus. Interea notandum est non omnium rationem habitam fuisse: quia, ut paulo ante visum est, non nisi exiguas reliquias servare instituerat Deus: quo magis attentos nos esse decet, ut tardis et diuturnis poenis humiliati, Deo nos visitanti obviam eamus.

23. (*Erubescet luna.*) Plerique existimant prophetam vehementius exandescere in Iudaeos, ita ut incredulitatem illorum et soli et lunae et stellis putandam esse dicat: nec tantum hominibus, sed et mutis creaturis detestandos esse. Sed hoc a mente et proposito prophetae penitus alienum videtur. Ego non dubito quin persequatur consolationem quam superiore versu attigerat hoc sensu: Quum Dominus visitabit populum suum, et ecclesiam purgabit sordibus, regnum constituet, idque tam illustre, ut splendore suo solem et stellas obscuret. Quae loquutio satis usitata est prophetis, et prius de ea vidimus. Hic vero loquitur Isaías de corpore ecclesiae, non tantum de capite. Quum igitur regnum suum stabilierit Dominus in monte Sion, tanta erit magnificentia ipsius in populo instaurando, ut quae alioqui fulgent coram hominibus tenebrae futurae sint. Quod ut exprimeret, quae splendidissima sunt omnium nominavit. *Regnandi* verbum improprie ad ultionem Dei trahunt. Quamvis enim regnare dicitur Dominus quum iudicis officio fungitur, tamen haec loquutio ita complexa de regno Dei in monte Sion, semper habet notationem misericordiae et

salutis. Loquitur enim de instaurazione ecclesiae: unde sequitur haec non nisi in Christo impleta esse. Disertam senum mentionem faciens utitur synecdoche, quae valde frequens est scripturis. Praecipuam enim partem ecclesiae pro toto eius corpore sumit, non tamen absque certo consilio *senes* vocat tam sacerdotes quam alios gubernatores, qui praesunt disciplinae et moribus, quorum moderatione et prudentia caeteri regi debent. Sub eorum nomine totum populum comprehendit: non solum quia totum corpus repraesentant, et vulgus quodammodo sub eorum umbra latet: sed etiam ut spem concipiant fideles futuri ordinis: quia alioqui parum aut nihil prodesset, dissipatam multitudinem relinqui quasi mutilatum corpus vel confusam massam. Nec abs re addita fuit particula Etiam coram senibus, ut scirent Iudaei potentiam Dei manifestam et illustrem fore, non quod percipi queat sensu carnis, sed fide. Sic enim regnat, ut ipsum nobis adesse sentiamus. Nam si hoc comprehensionem nostram effugeret, nulla ex eo consolatio ad nos rediret. *Pro gloria* alii legunt gloriose, alii gloriosus. Malo simpliciter in substantivo accipere: tametsi nihil intersit quoad sensum. Docet enim quanta futura sit magnificentia Dei et gloria regno Christi erecto, quia omnem splendorem obscurari, solamque Christi gloriam eminere et conspicuam esse oportebit. Unde sequitur, tunc demum suo iure Deum potiri apud nos, iustumque honorem habere, ubi creaturis omnibus in ordinem coactis solus in oculis nostris resplendet.

CAPUT XXV.

1. *Iehova Deus meus es tu: exaltabo te: celebrabo nomen tuum: quia fecisti rem mirificam: consilia iam olim decreta, veritatem firmam.* 2. *Quia posuisti¹⁾ ex urbe acervum, urbem munitam in ruinam: palatium extraneorum, ut non sit civitas, nec unquam aedificetur.* 3. *Propterea glorificabit te populus fortis: civitas gentium robustarum timebit te.* 4. *Nam fuisti fortitudo pauperi: fortitudo, inquam, egeno in afflictione eius: refugium ab inundatione, umbra ab aestu, quia spiritus fortium²⁾ quasi turbo³⁾ contra murum.* 5. *Sicut aestum in arido, strepitum alienorum humiliabis, aestum in umbra nubis: clamorem⁴⁾ fortium humiliabit.* 6. *Et faciet Iehova exercituum cunctis populis in monte isto convivium pinguium, convivium defaecatorum: pinguium, inquam, medullatorum: defaecatorum liquidorum.* 7. *Et de-*

¹⁾ 1551: fecisti. ²⁾ aut, violentorum. ³⁾ vel, inundatio. ⁴⁾ in margine: vel, cantum, vel, excisionem. 1551: radicem.

struet in monte isto faciem involucri quo involuti sunt populi omnes, et operimentum quod expansum est super omnes gentes. 8. Destruxit mortem in aeternum. Et absterget Dominus Iehova lacrymam a cunctis faciebus, et opprobrium populi sui auferet ab universa terra: quia Iehova loquutus est. 9. Et dicetur in die illa: Ecce Deus noster iste. Expectavimus eum, et salvabit nos. Iste Iehova, expectavimus eum. Exsultabimus, et laetabimur in salute eius. 10. Nam quiescet manus Iehovae in monte isto: et triturbabitur Moab subter eum, sicut triturbatur palea in sterquilinio. 11. Et extendet manum suam sub medio eius, sicut extendit natator ad natandum: et humiliabit superbiam eius, cum brachiis manuum suarum. 12. Et munitionem sublimitatis murorum tuorum sternet, humiliabit, deiciet in terram, ad pulverem.

IN CAPUT XXV.

1. (Iehova.) Hactenus vaticinatus est Isaías de iudiciis Dei, quae non tantum uni populo, sed universo fere orbi instabant. Fieri autem non poterat, quin tantarum calamitatum, quas praevidebat, cogitatio magnam ei perturbationem afferret. Nam qui pio sunt animo praediti totum genus humanum salvum esse cuperent: et dum venerantur Deum, quidquid ipsius est amplecti volunt. Denique ut vere quisque Deum timet, ita acerrimo sensu iudiciorum ipsius percipitur. Dum stupent impii ad iudicia Dei, nec ullis terroribus moventur, pii vel ad minimum signum irae ipsius expavescunt. Quod si ita nobis usu venit, quid prophetae accidisse existimamus, cui fere in conspectu erant hae clades quas praedixerat? Nam ut verbi ministris constet certitudo doctrinae, eos magis quam vulgus hominum affici necesse est. Quum igitur Dominus horrendas istas clades velut in pictura Isaiae proposuisset: necesse erat ut tristitiae et curarum vehementia impulsus se ad Dominum reciperet: alioqui confusus perturbationibus animi fuisset ultra modum implicitus. Itaque sese colligit, persuasum habens, Dominum inter has tempestates velle nihilominus ecclesiae suae consulere, et redigere in potestatem suam qui prius fuerant alieni. Firmus ergo et constans in sua statione manet Isaías: nec se a proposito dimoveri patitur, quin semper recumbat in fidem misericordiae, unde in celebrandis laudibus Dei perseverat. Proinde scimus hanc gratiarum actionem a superioribus vaticiniis pendere, nec tantum Isaíam spectare quid, sed etiam quorsum a Domino geratur quidquid praedixit: id est, cur Dominus tot populos variis cladibus affligeret: nempe ut eos subigeret qui prius fuerant indomiti, et furioso affectu ruebant: in quibus nullus timor Dei, nullus religionis aut pietatis sensus erat.

(Deus meus es tu.) Velut confusus et conturbatus subito cogitationem ad Deum refert, ut iam diximus. Unde colligenda est utilis doctrina: nempe, quum variis perturbationibus agitantur animi nostri ob varias clades et aerumnas quae quotidie accidunt, in Deo statim recolligendos esse, ut in eius providentia conquiescant. Nam vel minimis calamitatibus obruemur, nisi nos eo recipiamus, animosque nostros hac doctrina sustentemus. Ac quo melius liqueat prophetae consilium, particulam adversativam commode inserere licebit hoc sensu: Quidquid tentationum hinc inde me concutiat, te nihilominus Deum meum agnoscam. Ideo se Deo quam meretur laudem daturum promittit. Quod fieri non potest, nisi in cordibus nostris praevaleat, palmamque obtineat certa gratiae eius fides, ex qua nascitur laetitia, quae nobis amplissimam laudum materiam suppeditat, quum certi de salute nostra persuasum habemus Dominum Deum nostrum esse. Ergo qui nullo ducuntur affectu laudandi Dei, nullam fidem, nullum bonitatis Dei gustum habent. Nam si vere fidimus Deo, necesse est ut ad nomen eius praedicandum alacres feramur.

(Rem mirificam.) פלא, singulari pro plurali utitur. Propheta cogitationem suam in praesenti rerum aspectu non retinet, sed finem ipsum attendit. Nam et profani alioqui homines in mundi gubernatione mirabiles rerum eventus cernunt, ad quarum intuitum obstupescunt: quod Tyriis, Sidoniis, Babylonis, Moabitibus accidisse certum est. Verum ii tantum in eiusmodi operibus Dei proficere possunt, qui bonitatis et sapientiae ipsius gustum habent. Alioqui enim vilipendunt et despiciunt opera Dei, nec eorum praestantiam comprehendunt, quod finem non teneant: nempe quod Deus mirabiliter ex tenebris lucem eliciens ecclesiam suam vivificet in morte, et res humano iudicio confusas optime temperet, atque applicet in rectissimum usum. Caeterum, quo Dei providentiam melius commendat, adiungit consilia iam olim decreta. Quasi diceret, nihil Deo subitum esse vel repentinum. Et sane quamquam nobis interdum ex inopinato agere videtur, omnia tamen certo apud eum ante creationem orbis constituta. Propheta erga significat hoc nomine, omnia miracula quae praeter hominum expectationem eveniunt, fluere ex ordine eius moderationis, quam in orbe regendo tenet Deus, ab initio ad finem usque omnia disponens. Caeterum, quoniam ad arcana illa consilia non pervenimus, nec eo potest conscendere ingenium nostrum, propterea ad manifestationem ipsorum revocandi sumus. Nos enim latent et comprehensionem nostram exsuperant, donec ea Dominus patefaciat verbo suo, quo se ad imbecillitatem nostram attemperat: quia consilium ipsius ἀνεξερεύνητον est. Ideo ab aeternis Dei decretis protinus ad doctrinam et promissiones delabitur:

quas procul dubio designat veritatis nomine. Nam frigeret repetitio, nisi in hac voce relatio subesset: quia ubi consilium suum nobis patefecit Deus, si constat dictis fides, tunc proprie verax apparet. Verbi autem firmitatem et certitudinem commendat, quum veritatem stabilem esse dicit: quidquid scilicet prodit a Deo, quidquid pronuntiatur, fixum atque immutabile esse.

2. (*Quia posuisti.*) Aliqui hoc referunt ad Ierosolymam: sed ego mutationem numeri esse puto, ut satis est prophetis usitatum: nec enim de una tantum urbe agit, sed de variis, quas in acervos redigendas esse significat. Quod aliqui intelligunt Ierosolymam factam esse palatium Romanis, nihil ad mentem prophetae. Satis autem constabit sensus, si memoria teneamus quod prius dictum est: nempe, prophetam non includere cogitationem suam in istis cladibus, quibus Dominus varios populos affligit, sed in castigationum finem extendere. Sic enim Dominus edomare et frangere contumaciam hominum voluit, quos nunquam sibi nisi variis aerumnis afflictos subiecisset. Porro non solum docet propheta exteros pulsos indigenis habituros esse in urbibus captis, quia non congrueret quod addit continuo post: Ne amplius sit civitas: sed vagos homines qui domicilio carebunt, illic repertos satis amplum spatium: quia nulli restabunt incolae. Nam quum ארמון splendidas aedes significet, ironice sic dicit, latrunculos habituros quasi in palatiis propter amplitudinem loci deserti.

3. (*Propterea.*) Hic est finis cuius memini. Nam si Dominus orbem perderet, nullus fructus sequeretur. Exitum certe nihil praeter horrorem generare posset: nec inde unquam ad laudes eius provocaremur: quin potius nos obstupescere necesse est, dum nihil praeter iram sentimus. At ex sensu gratiae et bonitatis laudes emanant. Perinde igitur est ac si diceret, Non solum percutes et affliges Domine, sed efficies ut plagae non careant profectu. Iis enim ferociam hominum subiges, ut cervicem tibi submittant qui prius a te fuerant alieni. Ex hoc loco notandum est quam necessariae sint nobis castigationes, quibus ad obsequium Dei erudimur. Nam prosperis rebus ita efferimur, ut omnia nobis licere putemus. Lascivimus etiam atque insolescimus dum humaniter Deus nos tractat. Timorem vero coniungens ostendit hanc laudem in verbis aut externo gestu positam non esse, sed in vero cordis affectu. Unde colligimus de integro Dei cultu verba fieri: sed quia multi se defunctos putant simul ac ore confessionem ediderint, explicandi causa additur: Timebunt te gentes. Caeterum, fortes et robustos vocans his epithetis significat arrogantiam et superbiam, quum inflati essent prospera fortuna. Insurgunt enim adversus Deum, nec deiici aut humiliari possunt, nisi nudentur. Huc ergo referendae

sunt nostrae cogitationes in his calamitatibus quas cernimus: hominum ferociam contundi ac comprimi necesse est, ut ad recipiendam doctrinam et verum obsequium praeparentur. Quamdiu excaecati erunt suis opibus et vana fiducia, secure ridebunt iudicia Dei, nec unquam sese ei submittent.

4. (*Quoniam fuisti.*) Hinc apparet fructus conversionis: quod scilicet Dominus nos e morte suscitavit, ac veluti e sepulcro educit, porrigens nobis e coelo manum ut eripiat nos ex ipsis inferis. Hic nobis primus ad ipsum aditus est, quia exercendae beneficentiae suae materiam non nisi in nostra egestate reperit. Ideoque nos vicissim in nobis egenos atque inopes esse oportet, ut ab ipso opem sentiamus. Ac necesse est nos omni fiducia et persuasionem nostri vacuos esse priusquam vim suam exserat in nobis. Ideoque nos flagris comparat et cruce, quibus nos ita erudit, ut eius opem et gratiam percipere possimus. Nec vero frustra Isaia his similitudinibus hanc descriptionem exornat: quia variae et multiplices occurrunt tentationes, quibus fortiter sustinendis, imbecillas mentes hominum fulciri et muniri necesse est. Propterea Deum praesidium egenis, refugium a nimbis, umbraculum ab aestu fore dicit. Nam cuiuscunque generis pericula et incommoda ingruant, Dominus adversus ea suos tutabitur, omnisque generis arma suppeditabit. Spiritus hic, ut saepe alibi, flatum significat: et accipitur pro violento impetu, quo impii feruntur adversum filios Dei. Nec enim solum minas et terrores spirant, sed ignem ipsum videntur evomere. Eodem pertinet turbo, vel inundatio contra murum: qua figura intelligit tam praecipitanter ruere impios, ubi nocendi licentia conceditur, ut deiciant quidquid contra occurrit. Plus enim est everti parietes ac dirui, quam si aqua sese per agros tantum effunderet.

5. (*Sicut aestum.*) Nisi Dominus succurreret quum irruunt homines violenti, prorsus de vita nostra actum esset. Quantus enim sit furor impiorum videmus. Quod si evertit parietes, quid adversus eum poterit homuncio? Haec igitur addita sunt ad amplificandam gratiam Dei, ut reputemus quid nobis esset futurum, nisi Dominus opem ferret. Quanquam similitudinem bifariam accommodant interpretes. Quidam enim intelligunt consumptum iri improbos Dei furore, non secus ac vehementia caloris agros per se steriles exurit. Alii in ablativo casu vertunt: Quasi aestu: ut sit sensus, Quamvis impii potentia sua confisi adeo turbulentissimi sint, Dominus tamen ipsos momento humiliabit, ac si aestu in arido loco deprehensi essent. Verum ego aliam esse puto rationem. Postquam enim ostendit quantum sit impiorum furor adversum fideles, subiicit: eos tu Domine humiliabis. Atque alludens ad similitudinem diluvii, qua prius usus erat, Tu, inquit,

deiciēs aestum ipsorum, quo alioqui consumeremur: sicuti pluvia una vel imber e coelo cadens aestum, qui sitientes agros torrebat, deiecit. Atque ita sua sponte contextus fuit: quum alia interpretatio sit coacta, vimque, ut aiunt, literae faciat. Posterior pars versus huc et illuc torquetur. Nomen ומר quidam semen esse putant: alii radicem: ac si dixisset, non tantum impios evertet Deus, sed radicitus evellat. Quae sententia esset probabilis, nisi obstarēt similitudo aestus. Rectius itaque, meo iudicio, alii cantum et clamorem, vel excisionem vertunt. Quanquam ne ipsi quidem pertingunt ad prophetæ mentem. Confirmat igitur proximam sententiam, quod violentia improborum, vel clamor, quem superbe et audacter attollent, prostratus statim iacebit: sicuti solis fervor superveniente pluvia: quae notatur per umbram nubis.

6. (*Et faciet.*) Variæ etiam interpretationes in hunc locum afferuntur. Nonnulli enim existimant prophetam minari Iudæis: atque ita minari, ut varias gentes ad convivium vocet: quæ etiam loquutio alibi reperitur. Dicitur enim Dominus saginare impios ad diem mactationis. Quasi igitur Iudæos ob impietatem suam prædæ exponeret gentibus, ipsas ad convivium invitari putant. Ac si diceret Dominus: Lautas epulas gentibus apparavi: Iudæos expilabunt et prædabunt romane gentes. Verum hic sensus, meo iudicio, stare non potest. Longa refutatione minime opus erit, postquam veram interpretationem adduxero. Alii vero sic exponunt, ac si Isaias loqueretur de ira Dei in hunc modum, Dominus instruet convivium omnibus populis: iis calicem iræ suæ propinabit, quo inebrientur. Sed longe aliud voluit propheta. Pergit enim in gratia Dei declaranda, quæ patefacienda erat Christi adventu. Atque eadem metaphora utitur, qua etiam David Psal. 22, 27, 39. Quum regnum Christi describit: ac futurum ait, ut pauperes ac divites in hoc epulo accumbant, eoque vescantur et satientur. Quo significat nullum genus hominum huius beneficentiæ expers fore. Prius enim Dominus Iudæos tantum alere videbatur, quod soli adoptati et veluti ad domesticas ipsius epulas invitati erant: nunc gentes etiam admittit, liberalitatemque suam diffundit in omnes nationes. Subest igitur tacita antithesis, quum dicit, *omnibus populis*: quia uni tantum antea notus erat. *Pinguum* convivium intellige ex animalibus bene saginatis. שמרים, alii faeces vertunt: sed perperam. Intelligit enim vetusta vina, quæ vulgo appellamus *Vins de garde*. Ea enim præstantiora sunt præsertim in orientali plaga, ubi melius aetatem ferunt. *Liquida* vocat ea in quibus nihil turbidi est aut faeculentum. Denique satis constat hic non denunciari exitium gentibus aut Iudæis: sed utrosque una ad lautissimum convivium invitari. Idque melius constat ex ipsis Christi ver-

bis, dum regnum coelorum comparat nuptiis quas rex filio suo apparavit, ad quas omnes promiscue convocat, quum ii qui prius fuerant invitati venire nollent. Nec vero mihi dubium, quin de promulgatione evangelii loquatur. Et quia ex monte Sion prodiit, gentes illuc ad epulandum venturas dicit: quia ubi spiritualement cibum ad pascendas animas toti mundo proposuit Deus, perinde fuit ac si communem mensam parasset. Ac nos hodie invitat Dominus, ut bonis omnibus repleat ac locupletet: excitat fideles ministros quibus nobis parentur istae epulae, verboque suo vim et efficaciam præbet, ut eo satiemur. Iam quod ad nomen montis pertinet, quamvis inde non exeant nunc Dei oeconomi ad nos pascendos, hoc tamen nomine intelligi debet ecclesia, extra quam nemo horum ciborum particeps esse potest. Non proiciuntur in trivia aut comitis istae epulae, mensa non est ubique disposita, nec omnibus in locis convivium hoc instructum est. Ergo ut epulemur, ad ecclesiam veniendum. Eius vero loci ideo facta fuit mentio, quod Deus illic solum coleretur, indeque oracula prodirent: sicut inde etiam ortum est evangelium. Quod epulum hoc lautum et opiparum fore dicit, hoc facit ad commendationem doctrinae evangelicæ. Est enim spiritualis cibus quo animae nostrae satiantur: adeoque lautus ac delicatus, ut alios requirere minime necesse sit.

7. (*Et destruet.*) Hic etiam variant interpretes. Nonnulli enim operimenti nomine intelligunt ignominiam qua fideles sic in hoc mundo conteguntur, ut gloria Dei in ipsis non appareat: ac si diceret: Quamvis multis probis obruantur pii, Dominus tamen ea tollet, eorumque statum gloriosum reddet. Omitto alias interpretationes. Verus autem meo iudicio sensus est, quod Dominus promittit se sublaturum velum, quo in caecitate et ignorantia tenebantur. Luce ergo evangelii discussæ sunt hae tenebrae. Hoc autem in monte Sion futurum esse dicit, unde etiam lux verbi toti mundo affulsit, ut antea vidimus. Est igitur ad Christi regnum necessario referendus hic locus. Nec enim lux affulsit omnibus hominibus donec sol iustitiæ Christus exortus est, a quo omnia vela, integumenta et involucria sublata sunt. Atque hic alteram evangelii commendationem habemus, quod eo discutiantur tenebrae, atque errorum involucria ab oculis nostris tollantur. Unde sequitur nos ignorantiae tenebris involutos atque excaecatos esse, antequam illumine-mur evangelii doctrina, qua sola et luci et vitæ reddi atque in integrum restitui possumus. Habemus etiam hic confirmationem vocationis gentium, id est, nostrae. Nec enim soli Iudæi, sed omnes nationes, quæ prius omni errorum et superstitionum genere involutæ erant, ad hoc convivium invitantur.

8. (*Destruxit.*) Propheta argumentum suum contextit. Nam in summa promittit solidam felicitatem futuram sub Christi regno. Quod ut melius exprimat, utitur variis figuris apte ad rem ipsam accommodatis. Vera est ista felicitas, non temporaria aut caduca: quam nec mors ipsa adimere potest, quia in rebus laetissimis defectus hic non parum laetitiam minuit, si desit immortalitas. Duo igitur coniungit, quae felicitatem perfectam et absolutam reddunt. Primum, quod perpetua sit vita (nam iis qui beati aliqui sunt ad tempus interire miserum est) deinde, vita haec gaudio coniuncta est: nam aliqui moestae et aerumnosae vitae mors videtur praeferenda. Adiungit etiam, omni ignominia sublata, gloriosam hanc vitam fore: quia prophetiae aliqui fidem derogasset tristis populi oppressio. Sed quaeri potest, ad quod tempus referendae sint istae promissiones? Nam in hoc mundo conficiendum nobis cum variis aerumnis, assidueque pugnandum est: nec tantum destinati sumus morti, sed quotidie morimur. Paulus de se et praecipuis ecclesiae columnis queritur, quod spectaculo sint omnibus, probraque omnis generis sustineant, καθήματα etiam et περιψήματα existimentur (1. Cor. 4, 9. 10). Ubi igitur aut quando haec locum habent? Haud dubie ad universum Christi regnum referenda sunt. Universum dico: quia non tantum initium spectandum est, sed etiam complementum et meta. Atque ita usque ad secundum Christi adventum extendi debet, qui propterea dies redemptionis et instaurationis vocatur: quoniam omnia quae nunc videntur confusa restituentur in integrum, et novam formam induent. Hoc quidem ad redemptionem quoque e Babylone pertinet. Sed quum ea veluti praeludium et tenuis gustus fuerit istius, haud dubie haec promissio usque ad ultimum diem proroganda est. Eo igitur spem omnem atque expectationem conferamus, nec dubitemus quin haec omnia in nobis Dominus tandem peracto cursu perficiat. Si nunc seminamus cum lacrymis, tunc haud dubie cum gaudio et exultatione metemus. Ne vereamur hominum probra aut contumelias, quae summam aliquando gloriam nobis parient. Atque hic iam initia huiusce felicitatis et gloriae consequenti, quum adoptati sumus a Deo, quum imaginem Christi gerere coepimus, constanti etiam et forti animo cumulum eius ad extremum usque diem exspectemus. Iam quia post tot tristissimas clades videbatur res prorsus incredibilis, haec non ab homine, sed a Deo profecta esse ostendit. Eversa enim Ierosolyma, sublato Dei cultu, diruto templo, reliquiis populi dura tyrannide oppressis, nemo sibi persuasisset omnia de integro surgere rursus posse. Huic ergo diffidentiae, ad quam homines valde proni sunt, occurrit oportuit. Atque ideo propheta has promissiones confirmat, atque obsignat: Scitote

Dominum mihi fuisse autorem istarum rerum: quare mentes in eum, non in me defigite: eo nitatur fides vestra, qui mentiri aut fallere nequit.

9. (*Et dicitur.*) Verbum est indefinitum, Dicitur: quia tamen non unius aut alterius, sed communis omnium sermo refertur, absolute vertere placuit. Optima autem haec clausula est, qua ostenditur beneficia Dei non haerere alicubi aut suspensa esse, sed re ipsa percipi et sentiri ab hominibus. Convivium ergo, de quo antea loquutus est, Deum non frustra facturum significat: quoniam in eo epulabuntur homines, aeternoque gaudio perfuerunt. Nam vox ista gratulationis, quam fore publicam dicit, realis, ut ita dicam, gratiae Dei experimenti index ac testis est. Diligenter autem observandus est hic locus: quia ostendit propheta eam fore revelationem, quae homines contineat in verbo Dei, ut omni dubitatione vacui in eo conquiescant. Quod si haec pertinent ad regnum Christi, ut certe pertinent, fructum ex iis insignem colligimus: Christianos, scilicet, nisi sibi ipsis desint, et respuant gratiam Dei, certam habere veritatem in qua tuto recumbant. Omni enim dubitandi occasione sublata Deus sese ita ipsis patefecit, ut libere praedicare audeant certo se tenere quatenam sit eius voluntas: et verissime dicere quod Christus Samaritanae: Nos adoramus quod scimus. Et certe de gratia in Christo exhibita certiores per evangelium facti non iam incertis opinionibus, ut alii, vagamur: sed Deum, purumque eius cultum amplectimur. Intrepide dicere liceat, facessant alia hominum figmenta. Notanda autem est antithesis inter obscurum et tenuem notitiae modum qua praediti fuerunt patres sub lege, et plenitudinem quae nobis in evangelio refulget. Quamvis enim veterem populum Deus coelestis doctrinae luce dignatus sit, familiarius tamen per Christum innouit, sicut dicitur Iohannis primo (v. 18). Hanc certitudinem, quam adventu suo attulit unigenitus Dei filius patrem nobis ostendens, nunc propheta commendat. Caeterum, ut veterem populum hac parte excellimus, quia reconciliatio per Christum facta Deum quodammodo nobis reddit propiorem: ita non potest aliter cognosci Deus quam in Christo, qui imago et character substantiae eius est. Qui non novit filium, neque patrem novit. Quamvis ergo Iudaei, Turcae, caeterique infideles iactent se Deum adorare creatorem coeli et terrae, fictitium tamen Deum adorant. Utcunque sint perveracae, vagas opiniones et incertas sequuntur pro veritate: palpant in tenebris, et imaginationem suam colunt loco Dei. Denique extra Christum et omnis religio fallax est, ac evanida, et detestandi sunt omnes cultus, secureque damnandi. Nec vero abs re tam adverbio quam pronomine demonstrativo utitur propheta, quo certius testetur Dei praesentiam: sicuti iterum paulo post repetitione certi-

itudinis et fiduciae constantiam exprimit, qua praediti erunt qui Deum in Christo colent. Certum est Deum in sua maiestate a nobis non posse comprehendi: quia lucem inaccessam habitat, qua protinus obruemur, si ad eam conscendere volumus. Ergo sese ad imbecillitatem nostram demittit, se nobis per Christum communicat, per quem sapientiae, iustitiae, veritatis aliorumque beneficiorum participes facit. Notatu etiam dignum est, quod ubi Christum vocavit Deum piorum, adscribit nomen Iehovae: unde colligimus in eius persona veram Dei aeternitatem comprehendi. Ad haec, quum nobis ita per evangelium innotuerit Christus, hinc convincitur scelesti eorum ingratitude, qui tam perfecta manifestatione non contenti vanas suas speculationes assuere ausi sunt, sicuti in papatu factum est.

(*Exspectavimus eum.*) Tolerantiam et perseverantiam eorum exprimit qui Deum in Christo semel sunt amplexi. Nec enim debet esse temporalis notio: sed in ea firmiter in finem usque persistendum. Loquitur autem Isaias in persona veteris ecclesiae, quae inter Iudaeos solos tunc propriam sedem habebat. Ergo tanquam deos omnes qui alibi colebantur despiciens hunc solum esse Deum confidenter pronunciat, qui se Abrahae patefecit, et legem suam promulgavit per manum Mosis. Nec enim fuerat Dominus ab aliis nationibus expectatus, quae ignorantiae tenebris obvolutae erant, quando haec expectatio ex fide oritur, cui etiam patientia adiuncta est. Fides autem absque verbo non constat. Admonet igitur fideles salutem eorum in spe et expectatione positam esse. Nam promissiones Dei usque ad Christi adventum quodammodo suspensae erant. Deinde observandum est qualis fuerit illorum temporum conditio. Nam aut Dei promissio in nihilum redacta videbatur, aut posteritas Abrahae ab eo repudiata. Certe ut longissime aspicerent, nusquam tunc illis Deus apparebat. Quamobrem mira patientia ipsos instructos esse oportuit, qua graves et difficiles tentationes sustinerent. Ideoque ad Christi adventum eos quietos manere iubet: quia tunc sentient in solidum quam propinquus suis cultoribus sit Deus. Hac eadem doctrina hodie quoque placari nos oportet, ut tametsi salus nostra sit abscondita, Dominum tamen firma spe et invicta exspectemus, et de eo procul absente semper dicamus, Ecce. In rebus maxime confusis eum discernere noverimus hac nota, Hic est. Quod ad verba spectat, quamvis tempore praeterito dicat: Exultavimus et laetati sumus in salute: continuus tamen actus notatur. Et paulo ante dixerat tempore futuro: Servabit nos. Summa est, si patienter invocetur Christus, spem suorum nunquam frustrari.

10. (*Nam quiescet.*) Non dubito quin prophetae consilium sit initio versus pios consolari, qui alio-

qui putassent se a Deo relictos et abiectos. Nam quod alii exponunt de iudicio quod Dominus in Iudaeos exsequutus erat, nihil habet coloris: sed idem est ac si diceret Dominum ecclesiae suae perpetuo affuturum. Scio quidem manum Dei etiam super reprobos quiescere, ubi eos urgere non desinit sua vindicta, donec in totum opprimat: sed hic manus pro auxiliis potius quam pro flagellis capitur. Itaque per verbum quiescendi intelligitur perpetuitas tutelae vel custodiae. Hinc autem utilis colligitur doctrina, quod quum Deus infinita per totum orbem beneficia dispergat ut eorum partem impii quoque percipiant: manus tamen eius non quiescit, vel perpetuo adest nisi in monte sacro: id est, in ecclesia, ubi colitur. Observandum etiam, Ierosolymam prius castigatam esse, quam haec beneficia sentiret. Prius enim flagella et poenas denunciaverat, quibus hanc consolationem subiunxit. Secunda parte versus duplicat gratiam Dei, quia de hostibus ecclesiae suae poenas sumendo quam sibi cara sit illius salus ostendit. Nullos fere capitales hostes Moabitibus habuerunt Iudaei, ut passim videre licet apud prophetas, licet cum ipsis genere coniuncti essent. Sub eorum ergo nomine συνεχδομάς omnes ecclesiae hostes comprehendit: ac praesertim eos quibuscum aliquid conjunctionis habet, quibus nulli sunt nocentiores. Docet autem eos tametsi aliquo tempore superiores sint, et ecclesias opprimant, tandem poenas duros. Hic finis est, ne fideles sub malis despondeant animos, ac si infelix esset sua conditio, dum impii alacres et laeti exsultant: quia paulo post sequetur trituration, cuius hic mentio fit. Quare nos quoque si afflictam et perturbatam hodie ecclesiam videmus ab iis qui necessitudine aliqua nobiscum iuncti sunt, imo qui nomen eius et titulum usurpant, hac promissione animos nostros sustentemus. Ubi nos sterquilinum vertimus hebraicum nomen מרמרה, aliqui putant esse nomen urbis, cuius etiam meminit Ieremias (48, 2). Quid autem si dicamus prophetam alludere ad urbem, quam in solo feraci sitam fuisse verisimile est: atque ita magis perstringere et urgere Moabitas? ac si diceret: Quemadmodum trituration palea in eorum agro, ita Moabitas Dominus triturationem. Alias interpretationes non improbo: sed mihi non displicet si dicamus eum alludere ad ubertatem soli, in quo urbs illa sita erat. Interim communem sententiam in versione sequi mihi religio non fuit.

11. (*Et extendet.*) Nunc explicat propheta et confirmat superiorem sententiam. Utitur tamen alia similitudine. Significat Dominum extensurum manum usque ad intima regionis moabiticae, non in extremas tantum eius partes. Nonnulli hanc similitudinem sic exponunt: Quemadmodum natando extenduntur brachia, ita Dominus Moabitas hic atque illic castigabit. Alii putant exprimi ingeminationem

poenarum: ac si diceret, Dominus non semel tantum poenas sumet de Moabitibus: sed iterum atque iterum ulciscetur crudelitatem quam in filios Dei exercuerunt. Sed possemus etiam aliter rationem huius metaphoraе explicare. Qui natant, non irruunt toto impetu, sed leviter sese expandunt, et brachia placide diducunt, aquas tamen proscindunt et superant: ita Dominus saepe haud magnas vires exserit ad proscindendos impios, sed absque ullo negotio, nullis adductis copiis, sine ullo strepitu aut tumultu eos perdit ac profigat, quantumcunque strenui atque instructi videantur. Atque haec ratio metaphoraе ideo mihi arridet, quia de priore sensu nihil diminuit, et magis dilucide explanat, saepe in nihilum redigi impios Dei manu, utcumque non palam e coelo fulminet. Admonet etiam nullam fore tam reconditam partem, quo non penetret haec ultio, quum dicit, In medio eius.

12. (*Et munitionem.*) Dirigit nunc sermonem suum ad regionem Moab. Erat autem munitissima, suisque muris et propugnaculis superbiebat: ideoque ullius momenti fore negat arces excelsas, aliaque loca licet fortissima et difficillima expugnata. Fuit autem veteribus, ut satis notum est, alia quam nobis munendi. Nec supervacuum est quod tria hic verba coniungit ad maiorem expressionem: Prosternet, humiliabit, deiciet, quia superbiam illam, qua praediti erant et turgidi Moabitae, retundi oportebat. Erant enim intolerabiles, ut prius cap. 19 vidimus. Eos igitur ridet propheta: Quasi vero Dominus hanc altitudinem qua gloriimini, deicere non possit. Particula Ad pulverem, tantundem valet ac si dixisset: Non tantum aequabit solo, sed in pulverem rediget, ut ne vestigia quidem exstent veteris ruinae. Hic locus continet optimam valdeque opportunam consolationem. Nam si hodie quoque superbiunt ecclesiae hostes, ut et homines et Deum ipsum ludibrio habeant: adeo inflati et elati sunt potentia sua, ut inexpugnabiles sibi esse videantur. Sed adversus eorum propugnacula et praesidia hanc prophetæ sententiam opponere debemus: Dominus ea facile deiciet ac prosternet. Interea patienter ferendum est, quod robore valent et potentia, donec adveniat maturum ruinae eorum tempus.

CAPUT XXVI.

1. In die illa cantabitur canticum in terra Iuda: Urbs fortitudinis nobis: salutem posuit muros et valum. 2. Aperite portas, et ingredietur gens iusta, custodiens veritates. 3. Cogitatio fixa: custodies pacem: quoniam in te confisum est. 4. Sperate in Iehova in perpetuum: quia in Iah Iehova fortitudo

saeculorum. 5. Nam incurvabit incolas sublimitatis, civitatem exaltatam humiliabit: humiliabit, inquam, eam ad terram: deducet ad pulverem¹⁾. 6. Calcabit eam pes: pedes pauperis, gressus inopum. 7. Semita iusto rectitudines: rectam viam iusti aequabis²⁾. 8. Etiam in via iudiciorum tuorum, Iehova, speravimus in te, ad nomen tuum, et memoriam tui desiderium animae. 9. Anima mea desideravit te per noctem: quin et spiritu meo intra me te mane³⁾ quae-ram. Nam ex quo fuerint iudicia tua in terra, iustitiam discent incolae terrae. 10. Impius gratiam obtinebit, nec discet iustitiam: in terra rectorum operum perverse aget, nec videbit magnificentiam Iehovae. 11. Iehova, utcumque exaltata fuerit manus tua, non videbunt: Videbunt, et pudebunt aemulatione⁴⁾ populi: quin et ignis hostium tuorum vorabit eos. 12. Iehova ordinabis⁵⁾ nobis pacem: nam et omnia opera nostra operatus es nobis. 13. Iehova Deus noster, subiugaverunt nos domini praeter te: tantum in te recordabimur nominis tui. 14. Mortui non vivent: occisi non resurgent: propterea visitasti, et exterminasti eos: et perdidisti omnem memoriam eorum. 15. Addidisti genti Iehova, addidisti genti: glorificatus es: dilatasti omnes fines terrae. 16. Iehova, in tribulatione visitaverunt te, effuderunt precationem, dum castigatio tua super eos. 17. Sicut praegrans quae ad partum appropinquat dolet, clamat in doloribus suis: sic nos fuimus a facie tua, Iehova. 18. Parturivimus, doluimus, ac si peperissemus ventum, salus non est facta terrae, et non ceciderunt incolae orbis. 19. Vivent mortui tui, cadaver meum, resurgent. Evigilate, et cantate incolae pulveris. Quoniam ros herbarum, ros tuus: et terra mortuos eiiciet⁶⁾. 20. Veni popule mi, intra in cubicula tua: claude ostia tua post te: lateas paululum ad momentum, donec transeat indignatio. 21. Nam ecce Iehova egreditur e loco suo, ut visitet iniquitatem habitatoris terrae contra eum. Et discooperiet terra sanguines suos, et non teget amplius super occisis suis.

IN CAPUT XXVI.

Hic rursus docere incipit propheta, postquam ab exilio reversus fuerit populus, protectum iri Dei tutela et manu: et Ierosolymam eius conservatione perinde fore tutam, ac si vallo, aggeribus, fossa, duplici muro cincta esset, ne accessus ullus pateat hostibus. Notandum vero est tempus quo canticum hoc editum fuit. Praedixerat propheta calamitatem ecclesiae, quae nondum tam prope in-

¹⁾ 1551: verba in hoc v. in praeterito. ²⁾ in margine: Vel, tu, qui rectus es, viam iusti aequabis. ³⁾ Vel, sedulo. ⁴⁾ 1551: confundentur zelo. ⁵⁾ Id. stabilis. ⁶⁾ in margine: vel terram Gigantum prosternes: vel terra Gigantes cadere faciet.

stabat, sed aliquanto post mortem eius sequuta est. Quum abductus esset populus in exsilium, desperasset haud dubie, nisi eum huiusmodi promissiones sustentassent. Ut ergo confiderent Iudaei se liberatum iri, atque vitam in ipsa morte cernerent, hoc ipsis canticum composuit propheta priusquam etiam calamitas accideret: ut iam instructi ad eam perferendam, et meliora speranda essent. Nec enim arbitror ideo solum fuisse compositum ut liberati gratias agerent, sed ut in exsilio ipso, tametsi similes essent mortuis, animos suos hac fiducia obfirmarent: filios etiam instituerent in hac spe, atque haec promissa quasi per manum traderent posteris. Quorsum autem haec et alia in carmen redegit Isaïas, alibi diximus: nempe, ut passim decantata animis omnium melius inhaerent. Tametsi ergo lugerent in Babylone, et moerore prope-modum confecti essent: (unde etiam illae voces: Quomodo cantabimus canticum Domini in terra aliena?) (Psal. 137, 4) tamen ipsos sperare oportebat se aliquando, ubi in Iudaeam reversi forent, gratias acturos Domino, eiusque laudes celebraturos. Ideo propheta diem liberationis procul illis ostendit, ut se eius expectatione fulciant.

(*Urbs fortitudinis.*) Promittitur his verbis plena Ierosolymae et populi restitutio, quia Deus non tantum captivos redimet ac dispersos colliget, sed ubi in patriam reduxerit, etiam servabit incolumes. Atqui non multo post videntur fideles dirutam Ierosolymam et excisum templum: et quum reversi sunt, nihil occurrere potuit praeter deformes ruinas: idque fore iam ante Isaïas vaticinatus est. Ergo ex alta fidei specula eos cernere oportuit hanc Ierosolymae renovationem. Postea definit qualis futura sit urbis fortitudo: quia salus Dei pro muro, turribus, fossis et aggeribus sufficiet. Ac si diceret: Confidant aliae urbes in suis propugnaculis: Deus unus instar omnium munitionum nobis erit. Non reiicio quod quidam admonent legi posse, Posuit murum et antemurale ad salutem. Sed quia uberior continetur doctrina in prophetae verbis si nihil subaudias, coactum sensum longe accersere nihil attinet: praesertim quum verus et genuinus sponte occurrat, protectionem Dei omnibus fossis et mœnibus esse potiore. Sicut etiam dicitur in Psalmo (63, 4): Misericordia tua super vitas. Nam ut illic gloriatur David se tutius et magis secure quiescere sub Dei umbra, quam si omnibus terrenis praesidiis munitus foret: ita hic dicit Isaïas iustam securitatis causam fore, ubi custodiendi populi sui partes Deus suscepit. Iam quum haec promissio ad totum redemptionis cursum pateat, tenendum est hodie quoque Deum esse ecclesiae suae custodem: ideoque plurius esse eius virtutem, quam si omnibus copiis instructa foret. Itaque si cupimus in tuto quiescere, manendum nobis in ecclesia est. Tametsi nullae

fuerint nobis externae munitiones, tamen Domini praesidio et certissima eius salute, qua propugnacula omnia superantur, contenti esse discamus.

2. (*Aperite portas.*) Non dubium est hoc canticum multis contemptum fuisse, quum ab Isaïa publicaretur. Incolebatur enim Ierusalem ab impiis et sceleratis quamdiu ille superstes fuit in terra: et rarissimus erat numerus bonorum. Quum autem eo mortuo dederunt poenas suae impietatis, hoc non fuisse de nihilo praedictum aliqua ex parte apparuit. Impii enim, dum prosperis rebus fruuntur, nihil metuunt, nec putant se deiici posse. Ita Iudaei nunquam futurum existimabant ut pellerentur e Iudaea, atque in exsilio abducerentur: stabilem illic sedem sibi esse confidebant. Ideo superbiendi et insolescendi materiam ipsis adimi oportuit. Quo tendunt haec prophetae verba, incolae renovatae urbis prioribus fore dissimiles: quia iustitiam et fidem colent. Caeterum tunc quoque lusura videri potuit haec promissio, quia expulsis et in servitutem abductis nihil solatii restabat. Proinde diruto templo, excisa urbe, omnique rerum statu everso ac perditio obicere poterant: Ubi sunt illae portae quas aperiri iubet? ubi populus qui ingreditur? Haec tamen impleta esse cernimus, nec quidquam praedictum fuisse, quod Dominus non praestiterit. Veteres ergo illae historiae nobis proponendae sunt, ut earum exemplo muniamur, et in desperatissimo ecclesiae statu Dominum nihilominus eam erecturum speremus. Gentem vero iustam et veracem nominans, non solum designat propheta, ut nuper attigi, ad quos haec promissio pertineat, sed fructum castigationis ostendit: quia post purgatas sordes ecclesiae, sanctitas et iustitia purior enitescet. Tunc enim multitudo impiorum praevalebat, paucissimi boni erant, et aliorum numero obruebantur. Illam ergo multitudinem tolli oportuit, quae timore Dei et religione carebat, ut Dominus reliquias suas colligeret. Atque haec exstitit ruinae compensatio, ut Ierosolyma, quae civium suorum impietate polluta erat, iterum vere consecraretur Deo. Neque enim satis fuisset recuperare florentem statum, nisi etiam in sanctitate et iustitia fulgeret vitae novitas. Caeterum, sicuti Dei gratiam praedicat propheta: ita etiam redemptum populum ad colendam vitae integritatem hortatur. In summa, denunciat has promissiones nihil profuturas hypocritis, neque iis portas urbis, sed iustis tantum et sanctis apertum iri. Certum est ecclesiam semper areae similem fuisse, in qua paleae tritico permiscetur, imo triticum obruitur a paleis: minime tamen dubium est quin purior fuerit ecclesia, quum Iudaei in patriam reducti sunt. Nam eos qui redibant instinctu bono impelli oportuit, ut per tot molestias, difficultates et pericula, tam longum iter susciperent: quum alii interim multi in exsilio manere

quam redire mallent: tutiorem scilicet, et pacatiorem statum suum commorantibus Babylone, quam in Iudaeam redeuntibus esse ducentes. Ergo in iis semen aliquod pietatis esse oportuit, quo instigabantur ad promissiones, quae patribus datae erant, potiendas. Caeterum, quamvis tunc quoque multis vitiis adhuc infecta fuerit ecclesia, comparative tamen hoc verum fuit: quia et multa colluvies evanuerat, et reliqui nonnihil sub Dei ferulis profecerant. Porro hanc sententiam nonnulli sic distinguunt: Gens iusta coram Deo, et recta coram hominibus. Ego vero simplicius accipio: postquam scilicet gentem iustam nominavit, ostendit in quo consistat ea iustitia: nempe, ubi est integritas cordis, quae nihil fictum aut simulatum habet. Nam iustitiae nihil magis contrarium est quam hypocrisis. Et quamvis nemo unquam sit repertus, qui eousque profecerit, ut posset perfecta iustitia commendari: tamen filii Dei, qui toto animo ad hanc veritatem aspirant, eius custodes dici possunt. Nisi forte magis placeat ab una parte per synecdochen notari quatenam sit vera iustitia, ubi scilicet dolis omnibus et malis artibus valere iussis sincere et veraciter inter se agunt homines. Quod si aliquis hinc merita hominum astruere vellet, responsio est facilis: nec enim de causa salutis hic tractatur a propheta, nec quales sint natura homines, sed quales gratia sua Deus efficiat, et quales ecclesiae suae cives habere velit. Efficit enim ex lupis oves, ut prius cap. 11 vidimus. Quamdiu autem hic vivimus, longe semper absumus a perfectione, atque in progressu assiduo sumus: sed Dominus nos aestimat ab eo quod in nobis inchoavit: et quum semel nos in viam iustitiae induxit, habet etiam pro iustis. Quum hypocrisis nostram corrigere et emendare coepit, simul veraces nos et integros vocat.

3. (*Cogitatio fixa.*) Quia יצַר Hebraeis tam est figmentum vel creatura quam cogitatio, quidam ita vertunt: Figmento innixi custodies pacem: ac si intelligeret propheta homines, ubi Deo suffulti inter mundi agitationes in sua firmitate manent, tutos semper fore. Alii vertunt: Cogitationi fixae custodies pacem: quod eodem fere redit, beatos scilicet ad extremum fore, qui mentes suas defixerint in uno Deo. Neque enim aliter custodem suorum se promittit fore Deus, nisi dum animis compositis recumbunt in eius gratiam, non autem alternant vel fluctuant. Sed quia non apponitur nota dativi casus, sed concise dicit propheta: Cogitatio fixa vel stabilis, expendant lectores annon magis conveniat referre ad Deum: ut sit sensus, aeterno eius consilio et immutabili fundatam esse ecclesiae pacem. Nam magnopere interest, ne inter varias mundi conversiones subinde vacillent pii animi, respicere ad coeleste decretum. Illud quidem verum est, constanter sperandum esse in Deo, ut perpetuam

eius fidem experiamur in nobis servandis: semperque requiri a fidelibus, ne ancipiti et dubia haesitatione distraherentur, sed uni Deo firmiter adhaereant: sensus tamen hic facilius elicitur et melius fluit ex prophetae verbis: hoc fixum et inviolabile Dei esse decretum, ut aeterna pace fruantur quicumque in ipso sperant. Nam si fixa cogitatio pro certitudine et constantia piorum accipitur, supervacua esset causae redditio: Quia in te confisum est. Denique utraque loquutio aspera esset, figmento vel cogitationi paratam esse continuam pacem. Hoc autem aptissime convenit, ubi in Deo confidimus, nunquam ipsum frustrari spem nostram: quia aeterna custodia nos prosequi decrevit. Unde sequitur, quia ex mundi statu non pendet salus ecclesiae, non nutare neque agitari pro variis conversionibus quae quotidie accidunt: sed quia in Dei consilio fundata est, solida fidelique stabilitate niti, ut nunquam excedere queat. Ac subest, meo iudicio, tacita antithesis inter fixam cogitationem Dei et erraticas nostras imaginationes: quia singulis fere momentis obrepit aliquid novi quod mentes nostras sursum deorsum impellat: nec ulla est tam levis mutatio, quae non iniciat aliquid dubitationis. Quare tenendum est illud principium, perperam nos facere, si immutabile Dei consilium volaticis nostris commentis metimur: sicut alibi videbimus: Quantum distant coeli a terra, ita procul absunt cogitationes meae a cogitationibus vestris, domus Israel. Quare hoc inprimis statuere convenit, mutationi non esse obnoxiam salutem nostram, quia non variat Dei sententia. Haec causa est repetitionis: Custodies pacem, pacem: quia notatur continuus tenor ad perpetuitatem usque. Pacis vero nomine intelligi non solam animi tranquillitatem, sed omne felicitatis genus, ac si diceret, in sola Dei gratia satis esse ad beate prospereque vivendum.

4. (*Sperate in Iehova.*) Quod ad verba spectat, legunt quidam in secundo membro: Sperate in Deo Iehova forti saeculorum. Sed quum יצַר non semper sit epitheton, sed fortitudinem significet: sensum illum ut coactum repudio. Et ad rei summam non multum refert, ut mox liquebit. Parum etiam firma eorum argutia est, qui hinc eliciunt Christi divinitatem, ac si Iehovam in Iah esse propheta diceret. Nam duplex ponitur Dei nomen consulto, amplificandae virtutis eius causa. Hortatur autem nunc populum, ut secure se Deo committat. Postquam igitur praecessit doctrina, nunc exhortationi locus est. Ac frustra haec dicerentur, pacem nostram esse in manu Dei, eumque fidelem nobis eius custodem esse, nisi de hac re edocti atque instituti, simul etiam animaremur exhortationum stimulis. Quanquam non simpliciter ad bene sperandum nos incitat, sed ad perseverantiam. Ac proprie ad fideles, qui iam didicerunt quid sit in

Dominum sperare, pertinet ista oratio: qui quum adhuc infirmi sint, et ut variae diffidentiae occasiones occurrunt, cum quibus luctandum est, saepius possint labascere, confirmatione opus habent. Ideo non modo simpliciter iubet sperare in Domino, sed constanter in spe ac fiducia ad finem usque permanere. Notanda etiam quae additur ratio, nempe quod sicut perpetua est potentia Dei, quae fidei scopus est, ita fides ad eandem perpetuitatem sese extendere debeat. Quum enim propheta de fortitudine et potentia Dei concionatur, non intelligit otiosam potentiam, sed efficacem et actuosam quae se in nos re ipsa exserat, atque ad exitum perducatur id quod coeperit. Atque haec doctrina latius patet: ut vere credamus considerandam nobis esse naturam Dei, quia simul ac deflectimus ab hoc intuitu, nihil nisi fluxum apparet, ideoque statim evanescimus. Itaque per continuos progressus mundum superare debet fides quia nec veritas, nec iustitia, nec bonitas Dei temporalis est vel caduca, sed Deus perpetuo sibi constat.

5 et 6. (*Nam incurvabit.*) Nunc melius exprimit de qua virtute Dei sit loquutus: nempe de ea quam ipsi experimur, et quidem in bonum nostrum. Ideo cohaerent inter se haec duo membra, Prosterni Dei virtute superbos, humiles vero et abiectos in illorum gradum substitui. Quia ad plenam consolationem non sufficeret quod docet priore loco superbos humiliandos esse, nisi etiam addidisset, humiles extollendos, ut regnum in superbos obtineant. Agnoscimus ergo propria experientia Deum efficaciter in salutem nostram operari, unde nobis sperandi materia suggeritur. *Celsitudinis* nomine tam omnis generis munitiones et propugnacula comprehendit (quia solebant veteres extruere urbes in locis editoribus) quam splendorem et opulentiam. Significat ergo nullum praesidium ob stare Deo posse, quominus impios deiciat ac prosternat. Turres certe et propugnacula non displicent Deo: sed quia raro evenit, ut qui robusti sunt et potentes non superbiunt, ideo celsitudo saepe pro superbia capitur. Non dubium est autem quin loquatur de impiis, qui quum armis, opibus et pecunia valeant, se adversus Deum ipsum munitos esse arbitrantur. Et consolatur, ut prius dictum est, Iudaeos, quod invicta Babylonis potentia terreri et se in desperationem conicere potuissent, nisi Dominus hac promissione eos sublevasset. Non est quod magnitudine Babylonis aut viribus terreamini: facile enim incidet, nec potentiae Domini obsistet.

7. (*Semita iusto rectitudines.*) Non laudat piorum iustitiam, ut quidam falso putarunt: sed docet Dei benedictione prosperos et optabiles illis esse successus in toto vitae cursu. Sed quum principio versus breviter tantum dixisset, planas et aequabiles esse ipsorum vias, secunda parte clarius se

explicat, Dei gratiae adscribens quod iusti quasi per apertam planitiem in stadio suo ad metam usque pergunt. Nam in verbo librandi metaphora est, quod Deus quasi adhibita lance ad aequalem modum temperet quae per se erant inaequalia. In voce ישר est ambiguitas, quia tam ad Deum quam ad viam referri potest. Ideo vertunt quidam: *tu qui rectus es, viam iusti diriges.* Et Deus alibi sic vocatur. Nec inepta esset allusio, rectitudines de quibus loquutus est a Deo manare, quia solus rectus est. Quanquam altera versio videtur minus coacta. Promittit autem in summa iustos curae Deo fore, ita ut manu eius quasi ducantur. Nam omnia videntur in hoc mundo temere volvi, quum impiis bene est, iusti vero opprimuntur: et quamvis scriptura toties praedicet ac confirmet eos curae esse Deo, vix tamen consistere possumus, et vacillamus, quum infausta iis omnia accidunt. Verumtamen est Dei libra complanari iustorum vias: quantumcunque difficiles ut asperae videantur: quin etiam eorum custodiam mandavit angelis suis, ne forte laedantur aut impingant ad lapidem pedem suum: aliqui concidere ipsos vel labi vel lassitudine deficere facile esset. Nec ullus unquam ipsis ex tot spinis, vepribus, praeruptis viis, perplexis anfractibus asperisque locis pateret exitus, nisi ipsos educeret Dominus ac liberaret. Proinde discamus nos commendare Deo, eumque ducem sequi, ac tuto dirigemur. Quamvis nos insidiae, fraudes, astutiae diaboli et impiorum innumeraque pericula circumdant, evadere semper dabitur. Experiemur quod hic dicit propheta, vias nostras inter profundas quoque voragines aequari, ne ulla obstacula cursum nostrum abruptant. Et certe experientia docet, nisi regamur Dei ductu, frustra per invia nitendum esse, ut vix pedem unum progredi liceat (quae nostra est imbecillitas) ad minimum quodque offendiculum haeremus. Satan autem et impii non solum multis tricis nos implicant ac morantur, nec leves tantum difficultates nobis obiciunt, sed nunc crepidines, nunc abyssos, quibus superandis ne totus quidem mundus par esset. Ergo quam necessaria sit nobis coelestis directio agnoscere convenit, et fateri cum Ieremia (10, 23): Scio Domine, quod non est hominis via eius: nec viri ambulantis ut disponat gressum suum. Ne ergo efferamur inani confidentia, ac si in manu rerum successum positum haberemus: ne iactemus, ut monet Iacobus (4, 13), nos hoc vel illud acturos: quemadmodum homines temerarii faciunt, ac si omnia suo arbitratu efficere possent: quum vel linguam dirigere penes nos non sit, ut ait Solomon (Prov. 16, 1), quo apte respondeamus. Frustra ergo homines proponunt, deliberant ac statuunt de viis suis, nisi Deus manum porrigat. Porrigit autem iustis, eorumque peculiarem curam gerit. Nam quum ad omnes extendatur

providentia Dei, qui et corvorum pullis et passerulis, et minimis quibusque animantibus necessaria suppeditat: tum vero paterna sollicitudine erga pios afficitur, ut eos e periculis et difficultatibus eripiat.

8. (*Etiā in via.*) Hic versus continet pulcherrimam doctrinam, sine qua caetera frustra dicta videri possent. Quum enim dixerit Deum nobis fore ducem tota vita, ut nunquam erremus aut impingamus, atque interea tot angustiis coarctemur, ex re ipsa inanes esse istas promissiones iudicemus. Ergo quum exercet patientiam nostram, lucrandum, et nihilominus in ipso sperandum est. Eius rei nos hic admonet propheta: Quamvis amoena planities non semper arideat oculis nostris, nec facilis sub pedibus nostris sternatur via, sed per multos rigidos occursus anhelandum sit, dandum spei et patientiae esse locum. *Viam iudiciorum* accipit pro rebus adversis, et ita saepe in scripturis accipitur nomen iudicii. Hac autem nota distinguuntur pii ab hypocritis, qui in prospero rerum statu benedicunt Deo, et magnifice de eo loquuntur: in adversis autem obmurmurant, Deoque ipsi maledicunt, ac plane ostendunt se nullam in eo fiduciam habuisse. Itaque ex praesenti tantum fortuna Deum aestimant. Pii vero quum exercentur aerumnis et calamitatibus, magis ac magis ad fiduciam acuuntur. Ideo particula *et* emphatice ponitur, ac si diceret fideles non modo alacriter Deum colere, quantisper ipsis indulget, sed si durius exerceat non deficere tamen, quia spe fulciuntur. Proinde haec vera solidae pietatis probatio est, ubi non solum quum nos beneficentia sua prosequitur Deus, sed quum subducit faciem suam, nosque affligit, omniaque irae et severitatis signa praebet, in ipso spem fiduciamque nostram locamus. Discamus accommodare hanc doctrinam in usum nostrum, quoties nos urgent praesentis vitae calamitates: nec desinamus, etiam desperatissimis in rebus, in eum sperare. Etiamsi me occiderit, inquit Iob (13, 15), in eo sperabo. Et David, Etiamsi ambulandum esset in medio umbrae mortis, confisurum se, nec attonitum fore dicit: quia noverit Deum sibi adesse (Psalm. 23, 4). *Ad nomen tuum.* Ostendere vult propheta unde infatigabilis illa strenuitas, ut gravioribus malis pii non succumbant: nempe quia tam profanis desideriis quam nimis anxietatibus expliciti fortiter ad Deum suspirant. Nam ut sunt inordinati nostri affectus, et sollicitudines nos quasi terrae affixos tenent, animi nostri aut perperam vagantur, aut per ignaviam subsidunt, quominus ad Deum libere assurgant. Quum autem essentia Dei nobis abscondita sit, eo fit ut tardiores simus ad ipsum quaerendum. Ideoque ab occulta essentia et incomprehensibili ad nomen eius nos revocat propheta: ac si iuberet manifestatione quae in verbo occurrit nos esse contentos: quia illic Deus quoad

expedit, iustitiam, sapientiam et bonitatem suam et sese nobis declarat. *Memoriam* quoque non frustra adiecit: significat enim primam apprehensionem aut cogitationem non sufficere, sed assiduam meditationem requiri, quia sine adminiculo statim evanesceret lux omnis doctrinae. Et certe vera et seria cognitio Dei nos inflamat ad ipsum desiderandum: neque id solum, sed etiam ad proficiendi desiderium incitat, quoties subit in mentem nostram eius memoria. Itaque praecedat cognitio Dei: deinde exerceri nos decet frequenti recordatione: quia non sufficit semel eius apprehendisse notitiam, nisi ex continua meditatione amor et desiderium crescat. Atque hinc percipimus, notionem Dei mortuam imaginationem non esse.

9. (*Anima mea.*) Maior est expressio sententiae superioris. Prius enim in persona fidelium omnium loquutus, desiderium animae ad Deum ferri dixerat. Nunc de se addit: Anima mea desideravit: ac si diceret, Ego omnes animae meae facultates in hoc intentas habeo, ut quaeram nomen tuum. *שׁוּב*, saepe pro anima vitali capitur: sed quoniam hic propheta duobus vocabulis utitur, ea sic distinguo, ut *שׁוּב* affectum aut voluntatem significet: *נַפְשׁ*, partem intellectivam. Quia scimus has animae humanae praecipuas esse partes, nempe intellectum et voluntatem: quarum utramque merito Deus sibi vindicat. Quo etiam pertinet illud: Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo, tota mente tua, omnibusque viribus tuis. Omnes igitur animae suae facultates eo niti ostendit propheta, ut Deum quaerat ipsique adhaereat. Alii spiritum accipiunt pro parte regenerita, atque ita per *שׁוּב* intelligunt animam naturalem: per spiritum, gratiam Dei, quae supernaturalis est. Verum illud stare non potest. Homo enim *ψυχὸς* nunquam inquit Deum: atque experimur quantum nobis repugnet sensus noster quum ad Deum aspiramus, et quanta difficultate eluctemur ex hac repugnantia. Haec igitur interpretatio refutatione non eget, quum aperte pugnet cum scriptura. Et ex multis similibus locis satis liquet tantundem valere spiritum et animam, ac mentem et cor. *Per noctem* scriptura saepe intelligit res adversas, quae tenebris et caligini comparantur. Ego tamen paulo secus interpretor: ac si diceret propheta: Nullum est tempus tam importunum aut intempestivum, quo te non invocem ac requiram. Parum quidem a superiore differt ista interpretatio, sed aliquanto generalior est. Nox enim videtur quieti destinata, tuncque omnia hominum desideria cessant. Denique dormiens parum differt a mortuo. Tunc igitur quum quietis et otii tempus est, se ad Deum quaerendum expergefieri dicit, ita ut nulla occasione deflectatur. Non quod dormientes praesentem aliquam cogitationem habeant: sed quod somnus ipse, si ad Deum tendimus, pars sit cursus

nostri: et quamvis sopiti et silentes spe tamen et fiducia ipsum laudamus. Sed non proprie de somno intelligit propheta. Metaphorice enim loquitur: quod ex proximo membro iterum aperte liquet, ubi nocti opponitur tempus matutinum: sic notatur continuïtas. Ac notanda est causae redditio, ubi dicit *incolas* terrae discere iustitiam ex Dei iudiciis: significans homines ferulis erudiri ad timorem Dei. Rebus enim secundis obliviscuntur ipsius, eorumque oculi velut pinguedine excaecantur, exsultant ac lasciviunt, nec se in ordinem redigi sinit. Ideo Dominus eorum petulantiam coercet, eosque ad obedientiam erudit. Denique fatetur se et alios praeparatos fuisse Dei castigationibus, ut eius imperio se subicerent, seque committerent eius custodiae, quia nisi exserta manu Deus ius suum sibi vendicaret nemo se in obsequium sponte tradit.

10. (*Gratiam obtinebit impius.*) Hanc sententiam superiori opponit Isaias. Dixerat enim pios, etiam quum affliguntur, vel alios affligi vident, nihilominus conquiescere in amore Dei, atque in eum sperare, nunc contra, impios nullo modo adduci posse ut Deum ament, etsi beneficiis omnibus eos allicere sibi que adiungere conetur: qualem-cunque se Dominus erga illos ostendat, nihilo reddi meliores. Videtur autem primo aspectu hic versus ■ proximo discrepare, quod illic diceret, tunc agnoscî iustitiam Dei in terra, quum iudicia ipse sua exercet, seque iudicem esse ostendit, et hominum scelera ulciscitur. Hic autem dicit, nulla ratione protrahi vel adduci impios ut ipsum colant, tantum-que abesse ut emendarentur plagis, ut etiam beneficiis deteriores reddantur. Nam certe castigationum fructus non apparet in omnibus, quando in illis nihil impii proficiunt. Quemadmodum perspicimus in Pharaone, qui plagis et flagellis obstinatio est redditus. Sed quamvis de incolis terrae indefinite loquutus sit, solos tamen Dei electos proprie complexus est, nisi quod profectus iste quibusdam etiam hypocritis communis est: quia interdum coacti tanguntur Dei reverentia, et poenarum metu fraenantur. Sed quia sinceram resipiscentiam propheta hic describit, solos Dei filios designat per terrae incolas. Nonnulli interrogative accipiunt: An gratia fiet impio? vel: Cur impius gratiam obtineret? quasi innueret propheta, ipsos esse indignos quibuscum elementer Deus agat. Ego autem sic potius resolvo: Utcunque beneficiis alliciatur Deus impios, nunquam recte agere discent. Hic igitur propheta superiorem sententiam restrinxit. Et quum dicit perverse acturos in terra rectitudinum, amplificat indignitatem huius ingratitude. Iam satis grave malum erat, eos abuti beneficiis Dei, iisque reddi pervicaciores: sed ad cumulum impietatis accedit, quod perverse agant in terra quam sibi Dominus consecraverat. Loquitur autem de Iudaea, tametsi

Calvini opera. Vol. XXXVI.

ad alias quoque regiones extendi possit, in quibus nunc colitur Deus. Sed tunc nullam aliam hoc titulo insignire poterat Isaias, quum nulla alibi esset notio Dei. Ideo Iudaeam vocat *terram rectorum operum*. Sic autem interpretor, quia quum propheta usus sit feminino genere נְבוֹנָה, ad homines referri non potest. Itaque hoc titulo insignitur, quod illic vigeret lex, et populus ille a Deo peculiariter electus esset. Idque addidit, ut exaggeret populi ingratitude, sicuti iam dictum est. Nam quod promiscue quidam ad totum orbem extendunt, quia ubicunque vivamus, hac lege alimur a Deo, ut colamus rectitudinem, videtur nimis remotum. Caeterum quum Dominus ubique regnum suum hodie propagarit, ubicunque nomen ipsius invocatur, illic terra rectorum operum est. Quo fit, ut bis simus damnandi, nisi tot et tantis beneficiis provocati pietatis studio et bonis operibus gratitudinem nostram testemur. Quod addit, reprobos non vi-suros magnificentiam Dei, minime crimen eorum levat, sed duplicat potius: quia turpis et pudenda socordia est, non animadvertere ad Dei gloriam quae palam ante oculos nostros versatur. Quo minus excusabiles sunt impii, quia utcunque nomen suum variis modis illustret Dominus, caecutiunt tamen in clara luce. Nunquam vero desunt testimonia, quibus Dominus magnitudinem et gloriam suam conspicuam reddat: sed pauci ea considerant, ut prius capite quinto vidimus. Caeterum non solum per ordinaria opera naturae Dominus patefacit gloriam suam, sed etiam per insignia quaedam miracula et documenta, quibus nos de bonitate, sapientia et iustitia sua abunde instruit. Impii ad ea claudunt oculos, neque animadvertunt, tametsi vanis in rebus sint admodum perspicaces. Quam pravitatem nunc coarguit et obiurgat propheta. Alii existimant hic reprobis minari, quasi indigni essent hoc operum Dei conspectu. Quod tametsi verum sit, quia tamen hoc membrum cohaeret cum reliquis, adhuc reprehendit socordiam eorum qui animum in opera Dei non intendunt, sed potius obstupescunt. Quo fit ut hodie minus mirum videri debeat tam paucos respicere, tametsi permulta iustitiae Dei documenta pateant. Nam ad consideranda opera Dei semper infidelitas caeca est.

11. (*Iehova, exaltata est manus tua.*) Explicatio est superioris sententiae. Nihil enim novi adfert: sed planius facit quod paucis antea perstrinxerat. Prius enim dixit impium non visurum magnificentiam Domini: nunc quae sit illa magnificentia explicat: ea videlicet, quae in operibus Dei apparet. Nec enim mittit nos ad occultam illam maiestatem, quae nobis abscondita est, sed ad opera adducit, quae μετ'ὀφθαλμῶς per Manum significat. Hic autem rursus accusat impios, atque ostendit eos non posse ignorantiae praetextu excusari. Quamvis enim

nihil cernant, tamen perspicua est Dei manus: nec quidquam obstat quam caeca eorum ingratitude, imo voluntaria socordia, quominus eam conspiciant. Possent enim nonnulli ignorantiam causari, sibi quae haec opera non patere: sed exaltatam manum esse dicit, non solum exsertam: ita ut non paucis quibusdam sit visibilis, sed eminens refulgeat.

(*Videbunt et pudefient.*) Satis ostendit hunc aspectum diversum esse ab eo de quo antea loquutus est, quum diceret impios non videre gloriam Domini. Vident enim: sed non animadvertunt, neque observant. Sed tandem visuri sunt: at nimis sero; magnoque suo malo. Postquam enim diu abusi fuerint patientia Dei, seque perveraciter et obstinatius praebuerint, tandem iudicia Dei agnoscere cogentur. Sic Cain, Esau et similes quos scelorum nimis sero poenituit, quamvis refugerent conspectum Dei, videre tamen coacti sunt ipsum iudicem. Ita suis contemptoribus Deus sensum aliquem saepe extorquet, quo illustret suam potentiam. Sed nihil eos iuvat talis cognitio. Sic igitur propheta minatur impiis, postquam eos caecitatis arguit, ut ostenderet omni ignorantiae praetextu carere: ac denunciat fore tempus quo intelligent cum quo sibi fuerit negotium, tuncque sensuros minime spernendum esse nomen illud coeleste, quod nunc pro fabula ducunt et aspernantur. Clausis enim oculis sibi indulgent, et nos habent ludibrio, nec Deum iudicem fore existimant: quin potius in miseriis et aerumnis nostris spectaculo ipsis sumus. Itaque nos velut ex alto despiciunt, magisque ac magis obdurantur: sed veros tandem cultores Dei operam suam non luisse intelligent. Caeterum ut doceat conspectum hunc gloriae Dei, non modo ipsis esse inutilem, sed noxium, cum pudore viros dicit Dei erga fideles benedictionem, cuius ipsi erunt expertes. Deinde poenae atrocitatem auget, quod non tantum urentur aemulatione, quum videbunt filios Dei ereptos ex istis miseriis, atque in gloriam eveectos esse: sed etiam accedet aliud malum: nempe, quod hostili igne vorabuntur. Ergo *zelus* populi hic indignationem significat, quam concipiunt reprobi, dum sortem piorum cum sua comparant. *Ignem hostium* vocat quo Deus hostes suos consumit. Ignem enim accipit pro Dei ultione. Quia hic non sumi debet pro igne visibili quo urimur: neque etiam pro fulmine duntaxat, sed metaphorice accipitur pro diro cruciatu: ut saepe etiam alias scriptura extremam Dei ultionem hoc nomine significat. Nec enim satis diserte exprimi potest hic cruciatus. Quanquam non displicet prophetam ad Sodomae et Gomorrhae interitum alludere.

12. (*Iehova ordinabis pacem.*) Haec sententia ad piorum consolationem pertinet, ac si diceret, Videmus qualis futurus sit exitus impiorum. Eos enim filiorum consortio abdicabis, ac velut hostes

igne absumes: nos vero beati futuri sumus. Verbum *נעש*, quod ordinare significat Hebraeis, tantumdem valet ac stabilire: quasi diceret, continua serie pacem nobis contexes. Nam impii quoque fruuntur pace, sed non diuturna: pax vero nostra in Domino stabilita est, firmumque fundamentum habet, nec ullo tempore finitur. Pacis autem nomine, solidam felicitatem designat. Hinc collige, solos filios Dei, qui in ipso quiescunt, beatos esse. Impiorum enim vita, utcumque delitiis et voluptatibus abundet, dum ex voto illis omnia fluunt, miserima est. Nullum igitur est pacis firmamentum, nisi in paterno Dei amore. Per *opera* intelligit omnia beneficia quibus Dominus prosequitur suos fideles: ac si dixisset res, negotia, actiones et quaecumque sunt ex usu nostro, gallice, *nos affaires*. Qui ergo hoc testimonio usi sunt ad evertendum liberum arbitrium, prophetae mentem assequuti non sunt. Verum quidem est, Deum solum bene agere in nobis, et quidquid recte instituunt homines, esse ex illius spiritu. Sed hic simpliciter docet propheta omnia bona quibus fruimur ex Dei manu adeptos esse. Inde colligit nullum fore beneficentiae finem, donec plena felicitas accedat. Caeterum, quum Deus autor sit omnium bonorum, ea quae primum ac praecipuum locum tenent, in primis consideranda. Nam si Deo accepta ferri debent ea quibus vitam hanc tuemur, multo magis quae ad animae salutem pertinent. Ergo si in rebus minutis beneficentiam eius agnoscimus, quanto magis in maximis et praestantissimis agnoscere decebit? Sed non est cur hunc locum obiciamus papistis ad eorum doctrinam refellendam, quum facile ipsum eludere possint, multisque aliis apertissimis abundemus. Itaque videtur hic propheta incitare pios ad gratitudinem testificandam. Iubet enim ipsos ita praedicare beneficia Dei, ut quidquid habent ab eo se tenere fateantur. Atque hic continetur utilis doctrina: Pios videlicet ex rebus anteactis et beneficiis acceptis de futura etiam beneficentia Dei ratiocinari, ac colligere se quoque in posterum ipsi curae futuros. Experti igitur beneficia Dei in futurum quoque sperare discamus. Quum se tam beneficium et liberalem praestiterit, animos nostros in spe futuri auxilii constanter obfirmemus. Hoc exemplum pii omnes sequuti sunt, fidemque suam hoc modo aluerunt. Sic enim David (Psalm. 138, 8): Opus manuum tuarum non despicias. Et Paulus: Qui coepit in vobis opus bonum, perficiet (Philipp. 1, 6). Item Iacob: Minor sum miserationibus tuis et veritate, quam exhibuisti servo tuo: sed tu dixisti, Benefaciendo, etc. (Gen. 32, 10). Nec enim Deus similis est hominibus, ut fatigari benefaciendo aut exhauriri largiendo possit. Quo pluribus ergo beneficiis nos cumulavit, eo magis spes nostra confirmari debet ac aurescere.

13. (*Iehova Deus noster.*) Hic versus continet querimoniam piorum, quod tyrannide impiorum oppressi fuerint. Est enim compositum hoc carmen ad erigendos fidelium animos, qui duro exilio efficiendi erant e terra illa, quae symbolum erat aeternae felicitatis, ut sacrificiis et sacris conventibus, omnique fere consolatione privati, sub duro Babyloniorum iugo constricti, extorres a patria, ignominia et malis ingentibus obruti, suos ad Deum gemitus petendae levationis causa dirigerent. Loquitur ergo nomine fidelium, qui in speciem a Deo reiecti videbantur: nec tamen desinebant testari se populum Dei esse, atque in eum sperare. Alienum autem a Deo imperium merito se ferre deflent, quia in suum unius patrocinium eos receperat. Unde sequitur, nisi fuissent ab eo alienati, non subituros fuisse tam duram sortem, ut tyrannice hostium libidini expositi forent. Omnes quidem principes praeter Deum dominari videntur, etiamsi eius nomine praesint. Verum non loquitur propheta de iis qui bono nostro praesunt: sed de alienis a vero cultu, et pia doctrinae contrariis. David quidem erat aliquis dominus praeter Deum, sed simul legitimus Dei minister in communem totius populi salutem: ideoque veram religionem tuebatur, quam hi omnino eversam voluissent. Hoc autem merito Iudaeis ipsis acciderat, ut quum Deo benignissime eos tractanti parere noluissent, sub impiorum tyrannidem redigerentur. Est enim hic tacita antithesis inter Deum piosque reges, qui eius nomine et auspiciis populum gubernaverant, et tyrannos qui legibus iniquissimis imperantes ipsum deinde oppresserunt. Planius hoc fiet simili Ezechielis loco. Dederam, inquit (20, 24), illis leges bonas, in quibus victuri essent: sed quia non fecerunt iudicia mea, et statuta mea abiecerunt, et profanaverunt statuta mea, et direxerunt oculos ad idola patrum suorum: ob id ego dedi eis statuta non bona, et iudicia in quibus non vivant. Quum possent antea Dei benedictione prospere et feliciter agere si eius verbo paruissent, minatur propheta tyrannis fore obnoxios ut inviti pareant rigidis eorum edictis: et quidem absque profectu vel mercede. Similem nunc miseriam deplorat propheta. Quum Dominus imperaret nobis, non potuimus sorte nostra esse contenti: nunc duram tyrannidem ferre cogimur: meritasque poenas damus nostrae improbitatis. Eadem querimonia uti possunt fideles qui degunt sub papatu, aut qui ad iniquas superstitionum leges quoquo modo adiguntur. Imperium enim subeunt quod praeter Deum est: atque sustinent plus quam barbaram servitutem, qua non obstringuntur corpora, sed animae ad laniendam et carnificinam ducuntur.

(*Tantum in te.*) Haec particula videtur opponi superiori in hunc sensum: Tametsi velint nos ab-

ducere profani homines a dominio tuo, nos tamen sub eo perstabimus, quoniam certo persuasi sumus nos esse tuos. Sed plenior doctrinam elicere licet: Tametsi dictet sensus carnis relictos esse a Deo, et in praedam expositos qui crudeliter ab inimicis vexantur, Iudaeos tamen non desinere in Deo gloriari, quem sibi propinquum non cernunt: quia sola nominis eius recordatio eos sustentat, spemque eorum suaviter fovet. Ita subest antithesis valde emphatica inter memoriam nominis Dei, et praesentem experientiam gratiae eius. Rarae enim virtutis est, Deum quamvis absentem constanter amplecti. Alii vertunt, In te et nomine tuo: sed nulla est hic copula. Magna vero hic nobis consolatio proponitur, admodumque necessaria his temporibus, quibus perversa hominum ingratitude durissimam tyrannidem excusso Dei iugo sibi accersit. Nec mirum si iam multis in locis, ubi nomen Dei invocatum est, eam grassari videamus. Non est tamen cur propterea pii animus despondeant: modo hac se consolatione fulciant, nunquam a Deo penitus deseri, quibus in recordatione nominis eius satis solatii est: sed fidem hanc necesse est simul testari, ut mori decies malint quam se profanando a Deo discedere: quia ubi hominum metu quis praevaticatur, certum est nullum dulcedinis nominis Dei gustum vigere. Quamdiu ergo liberam habemus fruitionem verbi, nos diligenter in eo exerceamus: ut quum usus postulabit, armati simus: atque ita nos in umbra de nihilo philosophatos non esse appareat.

14. (*Mortui non vivent.*) Iterum concionatur propheta de infelici exitu impiorum quorum felicitas nos saepe commovet atque sollicitat: quemadmodum apud Davidem legimus, Psalmo 37 (v. 9) et 73 (v. 17). Ne ergo perstringantur oculi nostri praesenti rerum aspectu, miserrimum fore eorum exitum denunciat. Alii interpretantur hunc locum de fidelibus, qui mori videntur sine ulla spe resurrectionis: sed minime dubium est, quin de reprobis loquatur, idque magis patebit ex sententia dissimili, quam 19 versu subiiciet. Est enim oppositio inter piorum et impiorum resurrectionem, inter quos parum esset discriminis, nisi hos aeternae morti addictos esse, illos vero beatae atque aeternae vitae destinatos constaret. Nec solum aeterna mors impios manet, sed quicquid iam in hoc mundo patiuntur initium est interitus sempiterni: quia nec ulla consolatione erigi queunt, et sentiunt Deum sibi infestum. Ubi vertimus *occisos*, alii legunt gigantes. Sed quum in plurimis scripturae locis רפאים pro occisis accipitur, sic etiam hoc loco melius quadrabit, quoniam alioqui non staret antithesis. Quod sequitur: Propterea visitasti eos, explicative positum est: quia causam ostendit cur sine spe intereant reprobi: quia scilicet Dei consilium est eos perdere. Porro in

ira Dei nihil praeter mortem et exitium ipsis expectandum est.

15. (*Addidisti genti.*) Varie exponitur hic versus. Sunt enim qui putent hic indicari a propheta, pios non uno tantum afflictionis genere premi, sed quasi in extremas misérias demergi, nec ullum iis esse finem malorum. Alii simpliciter exponunt, Domine, gentem tuam variis beneficiis cumulasti. Atque existimant prophetam commemorare beneficia quibus Deus varie populum suum affecit: ac si diceret, populum non tantum una in re, sed infinitis, beneficentiam ac liberalitatem Domini expertum esse. Sed quum animadverto ad id quod sequitur, ubi ait *dilatasti*, id est, propagasti imperium tuum, quod prius angustis finibus continebatur: malo duo haec una inter se coniungere, quia posterius membrum prioris interpretatio est, ac optime respondet quod sequitur, Deum esse glorificatum. Scimus enim nulla ex re melius elucescere Dei gloriam, quam ex ecclesiae incrementis. Idem igitur est ac si diceret: Quum prius tibi exiguus esset populus, tu illum multiplicasti, atque adauxisti. Cooptatae enim sunt gentes et adiunctae Iudaeis hac lege, ut unus et idem populus ex iis efficeretur. Ita immensam multitudinem addidit Dominus: quoniam filii Abrahae ex omnibus nationibus vocati sunt. Subaudiendum ergo hic non beneficia, sed maiorem numerum addidisti: in hunc sensum, Domine, tu illa paucitate non contentus populum immensum tibi ex omnibus nationibus collegisti. Hoc autem ad regnum Christi pertinet, quod evangelii praedicatione per totum orbem propagavit. Quam amplitudinem hoc loco celebrat propheta, et designat hoc verbo dilatandi. Quae loquutio non est a communi usu loquendi aliena, quum imperii aut finium ampliatio significatur. Neque tamen intelligit terram ampliorem factam, sed diffuso in omnes partes Dei cultu propter mutuam communicationem fuisse amplius spatium et habitationem magis liberam: quia dissidia quandam secum restrictionem ferebant. Hic habemus promissionem de vocatione gentium, quae pios in exilio illo et misera dissipatione ecclesiae non parum recreare debuit, ut quamvis se mirum in modum acceisos atque imminutos viderent, persuasum tamen haberent se ita adauctum iri, ut non tantum infiniti essent numero, sed etiam ut exterarum nationes et alienae ipsis adiungerentur.

16. (*Iehova in tribulatione.*) Posset hoc exponi de hypocritis, qui nunquam ad Deum confugiunt, nisi malis et aerumnis coacti. Sed quum fideles quoque flagellis erudiat Dominus, quemadmodum prius docuit propheta, malo simpliciter haec ad ipsos referre, ut non solum agnoscant se merito plecti a Deo, sed etiam ex castigationis fructu dulcescat malorum acerbitas, deinde ut instructiores reddantur in timore Dei, magisque ac magis in dies

promoveant. Itaque in persona ecclesiae loquitur Isaías, ut quoties pii legerent hanc sententiam, agnoscerent se in miseriis et aerumnis propiores esse Deo, quam quum prosperis rebus fruebantur, quibus semper fere (quae est pravitas naturae nostrae) nimium efferimur atque insolescimus. Idcirco nos constringi plagis, ac domari necesse est. Atque haec cogitatio asperitatem poenarum mitigabit, nec ab iis tantopere abhorrebimus, si eas nobis fructuosas esse intelligamus. מורמור significat murmur. Non est igitur accipienda haec dictio pro articulata oratione, sed pro ea quae index est animi constricti magnis doloribus: ut qui summo cruciatu anguntur vix effari aut animi sui sensa exprimere possunt. Itaque veram omnisque simulationis vacuum invocationem significat: cui tunc demum homines studebunt, quum graviter afflicti gemitus summi doloris testes proferent. Rebus enim prosperis homines velut plenis buccis loquuntur: adversis deiecti, vix hiscere audent, animoque magis quam lingua affectus suos declarant. Hinc gemitus illi inenarrabiles de quibus loquitur Paulus (Rom. 8, 26). Haec igitur de piis pronunciat Isaías, ad eosque restringi debet haec doctrina. Impii enim, quamvis aliquas lamentationes extorqueat dolor, magis obdurescunt, deterioresque ac pervicaciores redduntur.

17 et 18. (*Sicuti praegnans.*) Hic duo praecipue notanda sunt. Primum comparat fideles parturientibus, quas extremos dolores sustinere scimus. Ideoque dicit erumpere ipsorum cruciatu in apertos et violentos clamores. Unde colligimus non solum de tristitia prophetam loqui, quae ex molestiis vel incommodis externis oritur, sed potius respicere ad horribiles cruciatu quibus longe vehementius et atrocius torquentur piorum animi, dum iratum sibi Deum sentiunt, et conscientis suis arguuntur. Nullus est corporis dolor tam acerbus, qui cum eo comparari possit. Et hoc diserte exprimitur particula Coram te. Deinde modum similitudinis excēdit: quia ubi nullus est malorum exitus, deterior sit piorum conditio quam parturientium. Hae enim doloribus tandem suis liberatae exsultant gaudio quum partum conspiciunt, omniumque dolorum obliviscuntur: piis vero ait nullum esse finem patiendi: quia semper novae aerumnae ac miseriae imminet. Et quum partum instare putant, nihil praeter angores edunt. Hoc enim significat per ventum: nempe nullam doloris liberationem aut allevationem apparere. Atque se ipse exponit continuo post, *nec enim factae nobis sunt salutes*, id est, nulla nobis apparet salus. וכל יפלו, non ceciderunt. נפל enim cadere significat. Alii exponunt habitare. Si eo sensu accipere libet, talis erit sententia: Non habitabunt Iudaei, id est, non redibunt in terram suam: incolae qui eam occupant non peribunt. Si

vero sequamur vulgarem interpretationem, hoc ad impios referendum erit. Incolae orbis nos vexant, neque cadunt: iis omnia prospere eveniunt. Quamdiu enim florent impii, necesse est filios Dei miseros esse, similesque reddi parturientibus. Atque haec conditio nobis placide subeunda, si nobis optabile est in Dei grege censi. Haec quidem communis omnium sors est, ut varias atque etiam infinitas aerumnas ferant. Unde illud veterum proverbium, Beatum esse non nasci, aut natum statim decedere ■ vita. Sed videmus pios extremis supra alios affici angoribus, gravissimisque aerumnis exerceri. Sic enim vult Dominus ipsorum fidem probare, ut cupiditatibus suis valere iussis, abdicatoque mundo, ipsi serviant. Quum itaque Dominus peculiarem de iis sollicitudinem gerat, necesse est ut eos castiget, interim dum impios exsultare et lascivire sinit. Hic etiam monemur non unam solum aut alteram calamitatem perferendam esse: ut ne putemus nos defunctos esse, ubi aliquas aerumnas pertulerimus: quia semper ad novas paratos esse oportet. Sic castigare suos incipit Dominus, ut non statim desinat. Edemus ventum, ubi partum instare putabimus: recrudescunt mala, nosque novi subinde dolores corripient. Defungendum igitur hac militia, quamdiu nos in ea exercere volet. Proinde sequemur interpretationem magis usitatam, *non corruerunt*. Ut enim Dominus suos exhilarat, quum eis patefacit salutem suam atque ulciscitur impios, sic ipsis gemendi occasio affertur quamdiu hostes suos in sublimi evectos summaque imperia tenentes vident. Quod si Dominus ita olim exercuit ecclesiam suam, non est quod miremur idem nobis hodie quoque usu venire. *Incolae orbis*, profanos et alienos a pietate homines intelligit. Nam reliquum orbem opponit Iudaeae, quam prius κατ' ἐξοχήν terram nominavit, eiusque incolae separatim designat.

19. (*Vivent mortui tui.*) Pergit in eadem consolatione Isaias, sermonemque suum ad Deum convertit: in quo ostendit, nihil omnino melius esse quam animos in Deo colligere quoties cum temptationibus certandum est. Nihil enim magis periculosum quam in nostris cogitationibus vagari iisque indulgere, quum nihil aliud quam nos sursum et deorsum agitare, nosque in errore impellere possint. Ergo nihil omnino tutius, quam nos ad Deum recipere, in quo solo animi nostri conquirere possunt. Alioqui multa occurrunt quae fidem nostram labefactabunt. Summa autem est, quia fideles custodit Deus, quamvis mortuis sint similes, victuros tamen in ipsa morte, vel ab interitu resurrecturos. Sed quaeri potest de quo tempore loquatur Isaias: multi enim de ultima resurrectione interpretantur hunc locum. Iudaei ad regnum Messiae referunt: sed in hoc falluntur, quod statim primo Messiae ingressu hoc impleri putant. Falluntur etiam

Christiani quod ad iudicium extremum restringunt. Nam propheta totum Christi regnum ab initio ad finem usque comprehendit: quum spes vivendi mundum hunc transsiliat, ut paulo post videbimus. Iam ut totam prophetae mentem melius assequamur, primo expendere convenit non generaliter, sed solis Dei mortuis vitam promitti: loquitur autem de fidelibus qui in Domino moriuntur, et quos ipse manu sua protegit. Scimus Deum esse Deum vivorum et non mortuorum. Ergo si Dei sumus, haud dubie vivemus. Sed interea nos a mortuis nihil differre oportet. Vita enim nostra abscondita est, nec adhuc ea cernimus quae speramus. Itaque loquitur simpliciter de mortuis, id est, de conditione fidelium, qui in mortis umbra iacent propter varias aerumnas, quae ipsis assidue ferendae sunt. Unde apparet ad ultimam resurrectionem hoc restringendum non esse. Nam e contrario dicimus reprobos etiam dum vivunt mortuos esse: quia paternum Dei favorem, in quo posita est vita, non gustant, ideoque in bruto suo stupore evanescent. Fideles vero, quum ad Deum confugiant, vitam in mediis aerumnis, atque adeo in ipsa morte obtinent: sed quoniam diem illum resurrectionis propositum habent, proprie vivere non dicuntur, usque ad illum diem, quo omnis doloris et corruptionis immunes vitam in solidum obtinebunt. Et sane Paulus recte admonet (Col. 3, 4), praeposterum fore ordinem si vita fruerentur donec Christus, qui fons est vitae eorum, apparuerit. Ideoque diximus Isaiam universum Christi regnum comprehendere. Nam etsi huius consolationis fructum percipere incipimus quum in ecclesiam cooptamur, non prius tamen eo in totum potiemur, quam advenerit ultimus ille dies resurrectionis, quo omnia perfectissime instaurabuntur: qui etiam ea ratione vocatur dies restitutionis. Hoc ad leniendos piorum dolores unicuique remedium est, oculos in exitum conicere, quo Deus ipsos a reprobis discernit. Sicut mors naturaliter omnibus Adae filiis interitus est, ita miseriae omnes quibus obnoxii sunt in mundo praeludia sunt mortis. Ideoque vita eorum nihil aliud est quam mortalitas. Sed quia Christi beneficio aboletur maledictio Dei tam in exordio quam in fine mortis, merito quicunque insiti sunt in Christi corpus dicuntur moriendo vivere: quia mala omnia illis adiumenta sunt in bonum. Unde fit ut semper ex abyssis mortis victores emergant, donec in solidum capiti suo uniantur. Quare ut censeamur inter Dei mortuos, quorum vitam fideliter custodit, supra naturam assurgere nos oportet. Hoc idem melius exprimitur per nomen נבלה, aut cadaveris. Ac si diceret, non obstore Dei potentiae diuturnam putredinem qua videntur consumpti, quominus integri resurgant. Quantum ad phrasim attinet, vertunt alii: Cum cadavere meo. Alii resolvunt: Qui sunt cadaver meum. Alii subaudiunt

particulam similitudinis: Sicut cadaver meum. Sed quia optime convenit sensus si nihil addendo vel mutando simpliciter tenemus quod verba sonant, malo appositively accipere. Saltem nomen hoc data opera inseritur, ut se toti ecclesiae associet propheta, atque ita Dei mortuis se annumeret in spem resurrectionis. Quod autem sui peculiariter meminit, maiorem confirmationem affert huic doctrinae. Eo enim se ex animo loqui testatur, atque hanc confessionem fructum fidei esse ostendit: iuxta illud, Credidi, propterea loquutus sum (Psal. 116, 10). Possent enim alioqui profani homines concionari de misericordia Dei et vita aeterna, qui tamen nihil animo de iis persuasum haberent. Nam et Balaam sciebat se vera loqui: nec tamen ullum ex vaticiniis suis fructum percipiebat. Aliter hic loquitur propheta. Profitetur enim se ex eorum numero esse, qui vitam adepturi sunt: atque ita significat se libenter ferre omnes aerumnas et calamitates quibus Dominus ipsum mortificat, easque perferre malle quam florere cum impiis. Hoc modo testatur se non loqui de rebus ignotis, aut quae nihil ad se pertineant: sed quas experientia ipsa didicerit: tantumque se fiducia praeditum esse ostendit, ut libenter se iis cadaveribus annumeret, quae in vitam restitutum iri confidit: atque ideo malit cadaver esse et censer, modo censeatur membrum ecclesiae, quam extra ipsam vigere. Atque hinc plus efficaciae habet doctrina. Eam autem superiori illi sententiae opponit qua dixit de impiis *non vivent*. Est enim ipsis sublata spes resurgendi. Si quis obiciat resurrectionem non piis tantum, sed reprobis quoque communem fore, facilis est solutio. Nec enim de resurrectione solum tractat Isaías, sed de felicitate qua pii fruuntur. Resurgent quidem improbi, sed ad interitum sempiternum. Itaque exitialis eis futura resurrectio est, quum piis salutaris et gloriosa futura sit. *Incolas pulveris* fideles vocat, qui sub cruce et aerumnis humiliantur: quique in ipsa vita mortem prae oculis assidue habent. Fruuntur quidem beneficiis Dei in vita: sed hac metaphora miseram eorum conditionem significat Isaías, quod imaginem mortis gerant. Nam externum hominem mortificare, et tandem concidere oportet, donec prorsus intermatur, ut interior renovari possit. Nos igitur libenter in pulvere iacere, atque humiliari oportet, si huius consolationis participes esse velimus. Itaque mortuos *expergisci* atque *exsultare* iubet: quod ab eorum conditione vehementer alienum esse videtur: nam apud eos nihil praeter triste silentium est. Manifestum igitur discrimen notat inter electos Dei, quos sepulcri corruptio et habitatio pulveris non orbabit coelesti virtute quominus expergefiant: et reprobos, qui a Deo vitae fonte et Christo separati vivendo tabescunt, donec toti a morte exsorbeantur. Iam *rorem* herbarum illis promittens con-

cinna et eleganti similitudine hanc doctrinam illustrat. Videmus enim herbas, ac praesertim pratorum, hyeme exarescere, ita ut penitus mortuae videantur: nec enim aliter ex superficie iudicari potest: subtus autem radices latent, quae quum ineunte vere rorem ebiberint vigorem suum emittunt: ita ut herbae antea siccae et aridae revirescant. Hoc modo pristinum vigorem recipiet populus, postquam ubere illo gratiae Dei rore fuerit irrigatus, tametsi prius omnino contabuisse atque emarcuisse videretur. Porro hae similitudines ductae a rebus passim cognitis non parum efficaciae ad persuadendum habent. Si rore irrigatae herbae revirescunt, cur non ipsi gratia Dei irrigati revirescimus? cur non corpora nostra, quamvis emortua et putrida reviviscunt? nonne maior est nostri cura Deo, quam herbarum? et spiritus maior quam roris efficacia? Simili argumento utitur Paulus ad Corinthios, quum tractat de resurrectione: sed quia similitudinem suam in alium usum accommodat, satius esse arbitror nunc ab ea abstinere, ne eum locum eum isto confundamus. Satis enim est, si simplicem prophetae sensum teneamus. In fine versus ubi reddidi: Terra mortuos eiiciet, vertunt alii in secunda persona: Terram gigantum prosternes: vel, In terra prosternes gigantes. Quam interpretationem non improbo, quum id verba significare possint: sed prior contextui magis convenire videtur, quamvis ad summam doctrinae parum intersit. Haec enim referenda sunt ad eam consolationem de qua prius loquuti sumus.

20. (*Veni popule mi.*) Hoc versu filios Dei ad patientiam hortatur, ut sese contineant, et moderate ferant aerumnas et calamitates, atque invicti stent adversus saevas tempestates, quibus perituri esse videbantur. Quae adhortatio valde necessaria fuit. Nam calamitosus populi status, qualis postea sequutus est, in speciem valde alienus erat ab illa promissione. Propheta igitur perturbatum populum, et anxium quo se recipiat, tanquam manu apprehensa ducit in recessum, ut illic placide lateat, donec procellae et tempestates sedentur. Porro suum populum nominans, non ex sua, sed ex Dei persona loquitur. Per *recessus* intelligit pacatum et tranquillum animi statum: ubi colligimus nos ipsos, ac munimus certa fiducia, Dominumque placide expectamus, quemadmodum Abacuc denunciatis calamitatibus quae instabant Iudaeis, ait se in speculam suam, id est, in tutum locum ascendere ubi patienter et quiete expectet (2, 1). Idem iubet hoc loco Isaías, ut pii, dum se variis agitationibus concuti sentiunt, quibus sustinendis essent impares, in cubiculo vel recondito loco sese contineant. Sed quia non sufficeret semel munitos esse contra saevos tempestatum impetus, iubet etiam ostia claudere: quod ad constantiam refertur: ac si praeciperet diligenter caven-

dum, ne ulla rimula diabolo ad nos pateat. Facile enim perrumpet, atque in animos nostros penetrabit, si aditus ei vel minimus praebetur. Caeterum *latitare* vel abscondi iubens significat tutissimum fore asylum fidelibus, si se colligant, atque patienter Dominum expectent. Nam etsi viriliter ac strenue certandum nobis est, quia tamen Dei virtus se exserit in nostra infirmitate, nihil melius est quam humiliter confugere sub Dei alas, ut trepidis plenam securitatem afferat. Demum quia praecipites sumus natura, atque impatientia abripimur, quum praesens Domini auxilium non sentimus: ideo dicit momentaneas esse has procellas. Nobis quidem assidue cum aerumnis conflictandum est, nec finis ullus quamdiu vivimus sperari debet. Atque eo fit, ut aerumnae nostro iudicio sint admodum diuturnae. Sed si conferamus ad illam aeternitatem, in qua gaudiis immortalibus perfruemur, vix exiguum quoddam momentum erit. Quemadmodum etiam Paulus (2. Cor. 4, 17) momentaneam afflictionem, quas hic patimur, levitatem ad pondus illud aeternae gloriae quod expectamus, minime comparandum esse ostendit. Ubi adiungit: Donec transeat, omnem dubitationem vult eximere fidelibus: ac si liberum paulo post exitum promitteret. Indignationem simpliciter interpretor calamitatem quae ex ira Domini proficiscitur. Alii ad hostes referunt: quod ego minime quidem improbo: sed prior sensus mihi magis placet. Videmus enim prophetas sedulo inculcare, nihil nobis evenire malorum nisi ex manu Dei: qui non temere ea nobis infligit, sed nostris sceleribus et flagitiis provocatus. Hinc monemur iram Dei non fore perpetuam adversus ecclesiam ipsius: sed finem tandem, ut procellis et tempestatibus, affore. Atque eo fit ut fideles eam aequiore animo sustineant. Unde alibi dicitur, Iram Domini portabo (Mich. 7, 9). Sciunt enim se in salutem ab eo castigari. Dominum porro, ut nuper attigi, loquentem introducit, quo plus exhortatio ipsius habeat autoritatis.

21. (*Quoniam ecce.*) Gravissima est piis tentatio, quum impios furem suum impune exercere, nec reprimi a Deo vident. Putant enim se ab eo esse destitutos. Huic ergo tentationi occurrit Isaias, atque ostendit Dominum, tametsi dissimulaverit ad tempus, mature ad opem ferendam accinctum fore, et ulciscendas quae populo suo illatae fuerint iniurias. Ac per vocem Egressus, Deum ita manum suis porrigentem describit, ac si prius latuisset: quod pii eius opem non sentirent. Hac enim ratione ipsum egredi ait, ac prodire in publicum ad ferendas suppetias iudiciumque exercendum, ac si antea velut privatus domi sedisset. Nisi forte allusio sit ad sanctuarium, quae loquendi ratio passim obvia est in prophetis. Quamvis profanis gentibus contemptui sit arca foederis in obscuro loco reposita, praesenti tamen virtutis et gratiae experientia sen-

suros fideles non frustra nec inutiliter Deum in illo sacrario invocari. Interim manet semper illa ratio, quamvis increduli templum velut ignobile aliquod tugurium derideant, Deum tamen inde proditurum suo tempore: ut per totum orbem appareat populi sui vindex. Atque hic sensus aptior est, quam si *locum* Dei interpretemur Coelum, ex quo egredietur: nam plus quiddam exprimere voluit Isaias. Quum enim coelos nominant prophetae maiestatem Dei et gloriam nobis proponunt: hic vero ad sensus nostros respicit, quum scilicet Deum nobis auxilium ferre percipimus, qui antea latere et quiescere videbatur. Particula demonstrativa et participio temporis praesentis usus est certitudinis causa: deinde ne fidelibus molestum sit tolerantia fraenare suos affectus usque ad illius adventum. Eodem pertinet quod addit: Ad visitandum iniquitatem: quia naturae Dei, qui mundi iudex est, consentaneum non esset inultam peccandi licentiam dare impiis. In verbo autem visitandi satis nota est metaphora: quia quantisper iudicia sua differt ac suspendit, eum nihil videre, aut oculos aversos habere existimamus. Pondus etiam subest in voce Super ipsum: sicuti saepe dicitur, impios suis insidiis sibi laqueos tendere vel fodere foveam. Sensus ergo est, noxas omnes redituras in capita aetorum. Postremo hoc quoque valde emphaticum est, quod *terra discooperiet* etc. Nunc sanguis innoxius dum funditur et calcatur ab impiis, hauritur terra, quae eum velut sinu suo excipit: interea mors piorum oblivione perpetua induci ac deleri videtur, ut etiam in conspectum Dei nunquam veniat. Hoc quidem homines putant: sed Dominus longe aliter pronunciat. Significat enim caedes illas aliquando revelatum iri, ut in rationem veniant. *Sanguines* igitur terrae vocat quos terra hausit: quemadmodum Genesis 4. (v. 11) dicitur terra aperuisse os suum, quum sanguis Abel effusus est. Illic enim Dominus exaggerat atrocitatem criminis, quod terra eo sanguine polluta sit. Proinde ostendit quam pretiosa et quantae sibi curae sit mors piorum, quam tandem minime inultam esse patietur. Armabitur terra ipsa ad ulciscendas caedes et saevitias quas pii a tyrannis et veritatis hostibus passi sunt: nec ulla effusa est gutta sanguinis, cuius eis ratio reddenda non sit. Est igitur revocanda in memoriam, assidueque ob oculos ponenda haec consolatio, quum impii nos caedum, rident atque subsannant, omneque genus contumeliae et saevitiae in nos exercent. Tandem enim patefaciet Deus quam non irritus sit clamor innoxii sanguinis: quia nunquam suorum oblivisci potest.

CAPUT XXVII.

1. *In die illa visitabit Iehova gladio suo duro, et magno et forti, super Leviathan serpentem penetrantem,¹⁾ et super Leviathan serpentem flexuosum, et occidet draconem qui est in mari.* 2. *In die illa vineae ruboris canite.* 3. *Ego Iehova custodio eam, singulis momentis irrigabo eam: ne visitet eam (hostis), noctu et interdum custodiam ipsam.* 4. *Furor non est mihi: Quis me committat cum vepre et spina?²⁾* Gradiar hostiliter per eam, incendam penitus. 5. *An apprehendet robur meum, ut faciat mecum pacem: mecum, inquam, pacem faciat?* 6. *In posterum lapides mittet Iacob: pullulabit, et florebit Israel, et implebuntur facies orbis fructu.* 7. *An iuxta plagam percutientis eum percussit eum? an iuxta caedem caedentium eum caesus est?* 8. *In mensura in emissionem eius disceptabis cum ea: etiam quum flaverit vento suo violento in die Euri.* 9. *Itaque hoc modo expiabitur iniquitas Iacob: et hic omnis fructus, ablatio peccati eius: quum posuerit cunctos lapides altaris sicut lapides calcis confractos, ut non resurgant luci et imagines.* 10. *Civitas tamen munita erit solitaria: locus habitatus erit desertus, ac derelictus quasi solitudo. Ibi pascetur vitulus, et ibi accubabit, et absumet summitates eius.* 11. *Dum arescet messis eius frangent³⁾ eam, mulieres venientes accendent eam: quia non est populus intelligens: propterea non miserebitur eius factor eius, et fctor eius non erit illi propitiu.* 12. *Accidet tamen in die illa, ut excutiat Iehova ab alveo fluminis ad fluvium Aegypti: et vos congregabimini unus ad unum, filii Israel.* 13. *Accidet etiam die illa, ut clangatur tuba magna: et venient qui perierant in terra Assur, et qui dissipati erant in terra Aegypti: et adorabunt Iehovam in monte sancto, in Ierusalem.*

IN CAPUT XXVII.

1. (*In die illa.*) Hic propheta in genere loquitur de iudicio Dei, atque ita universum regnum Satanae comprehendit. Nam quum prius loquutus esset de ultione Dei exercenda adversus tyrannos et impios qui sanguinem innoxium fuderint, nunc ulterius progreditur in promulgando huius vindictae edicto. Nomen *Leviathan* varie interpretantur: verum in genere simpliciter significat vel serpentem magnum, vel balaenas et marinos pisces, qui ingenti magnitudine ad monstrum accedunt. Etsi autem convenit haec descriptio Aegypti regi: sub

una tamen specie annos quoque ecclesiae hostes complecti voluit. Nec vero mihi dubium est, quin allegorice de Satana, totoque eius regno tractet, eum sub portentosi cuiusdam animalis figura describens: et interea perstringens obliquas artes, quibus se ad nocendum insinuat. Hoc autem modo multis dubitationibus occurrere voluit, quibus subinde agitur, quum Deus pronunciat se nobis adfuturum, atque ex adverso Satanae vires, astum et fraudes experimur. Est enim miris artibus instructus ad nocendum, horrendamque truculentiam exercet in filios Dei. Verum haec omnia ostendit impedimento non fore, quominus hoc regnum Dominus destruat atque evertat. Certum est quidem hic non tam agi de Satana in se, quam de organis ipsius, quibus videlicet exercet regnum suum, et ecclesiae Dei molestus est. Hoc igitur regnum, tametsi infinitis astutiis instructum sit, mirabilique polleat virtute, tamen a Domino destruetur. Quod ut persuadeat propheta ex adverso opponit gladium Domini durum et fortem, quo facile hostem tam robustum quam fraudulentum conficiet. Observandum igitur, nobis assidue cum Satana, quasi immani quadam bellua, negotium esse: mundum vero nobis instar esse maris in quo vagamur. Insectantur nos variae belluae, quae navem nostram evertere nosque demergere conantur: nec quidquam est subsidii quod ad nos tutandos obsistere possit, nisi Dominus opem ferat. Proinde hac descriptione propheta exprimere voluit quantum periculi ab hostibus adeo potentibus tamque furiosis et insidiosis immineat. Nam ad extrema statim redigeremur, actumque esset de nobis omnino, nisi se Deus opponeret, atque occurreret cum inexpugnabili sua potentia, quia non nisi eius gladio exitiale hoc Satanae regnum deleri potest. Sed notandum quod initio versus dicit, *in die illa*. Significat enim permitti Satanae ut aliquantum temporis stabiliat et tueatur regnum suum: sed tandem futurum ut intereat. Sicut etiam Paulus (Rom. 16, 20) docet: Deus brevi conteret Satanam sub pedibus vestris. Qua promissione subindicat nondum impletum esse militiae tempus, et fortiter pugnandum esse donec sternatur ille hostis, qui centies victus bellum reparare non desinit. Quare assidue cum ipso conflictandum, et sustinendi violenti impetus quibus in nos incurrit. Sed ne defatigemur, respiciendum est in istum diem quo vires eius omnes frangentur. Epitheta, quibus *Leviathan* insignit, partim dolos et astutias, partim vim apertam designant: interea significant praeditum inexpugnabili virtute. Nam quum כריח vectem significet, metaphorice vis penetrandi notatur hac voce: vel propter virulentos morsus, vel propter violentiam. Secundum nomen deducitur a verbo קלל quod pervertere significat: unde transfertur ad obliquos et contortos flexus.

¹⁾ 1551: fugacem. ²⁾ *Margo*: aut veprem spinae. 1551 add. in praelium, et om. hostiliter. ³⁾ in margine: vel secabunt.

2. (*In die illa.*) Nunc docet hoc totum in ecclesiae salutem fore: quia suis consulit Dominus, quos in fidem et tutelam suam recepit. Ut ergo restituatur ecclesia, Satan totumque eius regnum in nihilum redigentur. Atque huc pertinent omnes ultiones quas de hostibus suis sumit Deus, ut se ecclesiae consulere ostendat. Tametsi vero hic ecclesiam non exprimat propheta: satis tamen ostendit se eam hac congratulatione compellare. Imo haec figura magis emphatica est, quam si diserte loquutus esset de populo Israel: quia quum tota vineae praestantia partim ex situ et plantatione oriatur, partim ab assidua cultura pendeat, si ecclesia Dei vitis est colligimus eam non excellere nisi et gratuito favore Dei, et continuo beneficentiae tenore. Eadem etiam similitudine exprimitur singularis erga ipsam Dei amor. Qua de re fusius capite 5 disseruimus. Porro vocat *vineam ruboris* quia praestantissimam. Nam per vinum rubrum in scripturis (si quis alios locos expendat) praestantia significatur. Tunc igitur hoc canticum in ecclesia cani posse dicit, quoniam interea futurum erat. ut misere dissiparetur, horridaque et inculca iaceret: postea vero talem instaurationem fore praedicat, ut fructu uberrimo repleatur, ex qua emerget amplissima materia canendi.

3. (*Ego Iehova.*) Hic Dominus suam in colenda et custodienda vinea curam et sedulitatem praedicat: ac si diceret nihil se omittere quod ad munus providi et industrii patrisfamilias pertineat. Nec solum quid factururus sit testatur, quando laetitiae et gratulationis tempus advenerit, sed beneficia recitat, quibus pridem assueverant Iudaei, ut spes illis in futurum tempus crescat. Interim subaudienda est tacita antithesis medii temporis, quo visus est Deus curam ipsius abiecis, ut tunc nihil differret a deserto. Haec igitur ratio est cur vinea Domini direpta et vastata sit: nempe, quod Dominus eam deseruit, atque hostium praedae exposuit. Unde colligimus nullum fore statum nostrum simul atque a nobis recesserit Dominus: quod si adsit, omnia bene habebunt. Duas postea commemorat diligentiae suae partes, quod ad singula momenta eam irriget: deinde sepiat contra latronum et pecorum incursus aliasque noxas. Duo enim haec potissimum in conservanda vinea requiruntur, cultura scilicet et custodia. Irrigandi verbo comprehendit quidquid ad culturam necessarium est: ac promittit se nihil praetermissurum quod ad eam iuvandam pertineat. Debet autem accedere et custodia. Nihil enim profuerit magno labore vineam coluisse, si latrones aut pecora in eam irrumpant. Dominus ergo se custodiam adhibiturum promittit, ne ullam noxam patiatur: ut commode fructus maturescant, suoque tempore colligantur. Quamvis ergo multa adversa ingruant, atque hostes et

furiosae bestiae magno impetu vineam invadant, pronunciat Deus se esse intermedium, ut illaesam et incolumem ab omni iactura tueatur. Quia vero certum huic cantico diem praefigit, meminerimus si quando a suis partibus cesset, non protinus spem abiciendam esse. Itaque si nos ad tempus vexari et diripi sinat, tamen se curam nostri minime abiecis tandem ostendet.

4. (*Furor non est mihi.*) Hic versus continet eximiam consolationem, quia exprimit incredibilem amoris affectum, quo populum suum quamvis improbi ac perversi ingenii prosequitur. Induit enim Deus, ut videbimus, personam patris graviter offensi, qui ita filio irascitur, ut tamen magis condeat et sponte ad misericordiam propensus sit: quia praevallet dilectionis ardor. Denique ostendit non posse electos suos ita sibi odio esse quin dum eos gravissimis poenis afficit, paterna tamen benevolentia prosequatur. Scriptura autem nobis Deum vario describit. Interdum enim ira ardentem terribilemque eius aspectum proponit: interdum vero nihil praeter mansuetudinem et clementiam prae se ferentem. Idque tam varie, quod bonitatis eius capaces non omnes simus. Ideo perverse cum perversis, cum sanctis vero sancte agere cogitur: quemadmodum a Davide Psalmo 18 (v. 26) descriptum est. Talem enim se nobis praebet, qualem eum esse patimur: nam ipsum ad severitatem pervicacia nostra adigimus. Hic autem propheta non promiscue de quibuslibet, sed tantum de ecclesia loquitur, cuius scelera etsi Deus castigat, vitiaque corrigit, non tamen exuit patris affectum. Ita dum indignatur, vult tamen salvam manere. Ad eam igitur haec sententia restringenda est, ut sit relatio inter Deum et populum ipsius electum: cui se alium quam patrem praebere non potest, quum in reprobos hostiliter excandescat. Itaque videmus quanta hic consolatio afferatur. Nam si intelligimus nos a Deo vocatos esse, statuere licet proprie illum nobis non irasci, ac ne posse quidem, quod nos affectu tam stabili ac firmo complexus sit, ut eum exuere nunquam possit. Certum quidem est plerosque tunc fuisse Deo exosos in populo illo: sed adoptionis suae respectu dilectum sibi fuisse pronunciat. Iam quo mollior et tenerior fuit Dei affectus, eo minus excusabiles fuerunt quicumque sua pravitate provocarunt eius iram. Nec dubium est quin hac circumstantia crimen aggravet, quod ingenium quodammodo mutare cogitur eorum malitia. Nam de mansuetudine sua praefatus ex abrupto clamat: *Quis committet me cum vepre et spina? vel (ut alii vertunt): Quis me ponet veprem et spinam?* Quamquam non male etiam quadraret legere: *Quis mihi veprem opponat ut cum eo congreddiar velut spina?* Nec enim inter duas istas voces copula interiicitur. Quanquam libenter pri-

mum sensum retineo, quod Deus sibi cum tribulis vel spinis negotium esse optet, quas irae suae flamma libere consumat. Si quis malit hic coargui dubitationes quae nobis saepe ex incredulitate obrepunt, quum Deum adversum nos ira inflammatum concipimus: ac si diceret, Erratis quod me vepri et spinæ comparatis: id est, Affingitis mihi asperam et rigidam naturam: fruatur suo sensu, quem tamen alienum esse a prophetico arbitror. Quod etiam putant alii Deum induere personam hominis sese ad iracundiam acuentis: ac si diceret, Nolo amplius tam facilis esse, eaque indulgentia uti qua solitus sum, magis coactum videtur quam ut longa refutatione indigeat. Verum quidem est, quum Deus clemens et misericors sit natura, nec quidquam magis ab ipso alienum sit quam saevitia aut severitas, eam velut mutuari aliunde. Sed illa quam attuli interpretatio per se ad alias refellendas sufficiet: Deum scilicet dolenter conqueri sibi non potius cum spinis quam cum vite sua esse certamen: quia dum reputat haereditatem suam esse parcere cogitur. Quod deinde sequitur, *hostiliter* gradiar et comburam, expositionem meam confirmat. Combustio enim ad vepres et spinas pertinet: quibuscum si negotium sibi esset, innuit se eas omnes exusturum: ideo autem mitius agere, quod ipsius vinea sit. Hinc colligimus quod non ex-candescit in nos Dominus, hoc non meritis ullis hominum, sed gratuita ipsius electioni tribuendum esse. Satis enim ostendit his verbis: *Quis dabit?* se iustam causam habere nobiscum proeliandi, atque etiam hostilem nos perdendi, nisi misericordia erga ecclesiam suam retineretur. Essemus enim ut spinæ et vepres atque similes impiis, nisi nos Dominus ab eis secerneret, ne cum iis una interiremus. Si particulam *In proelio*, quam reddidi per adverbium *Hostiliter*, contexero libeat cum verbo *Quis me committet*, hoc quoque modo sensus non male constabit.

5. (*An apprehendet.*) \propto saepe disiunctiva particula est: ideoque hunc locum exponunt, ac si bis hac particula uteretur: Aut apprehendat vires meas, aut pacem mecum ineat: id est, Nisi mecum in gratiam redeat, vires meas sentiet magno suo malo. Alii paulo secus: Quis apprehendet robur meum? id est, cohibebit. Sed interpretationem hanc omitto, quia videtur nimis coacta: redeo ad illam quae magis recepta est. Existimant autem Deum minari Iudaeis, ut omnes rationes et vias tentet, quibus in viam revocari possint. Necesse enim est ut Deus variis nos modis sollicitet, quod eius indulgentia et bonitate abuti soleamus, ideoque saepius denunciatur nobis poenam nostrae ingratitude: quemadmodum hic facere videtur Isaias. Nisi bonitatem meam amplecti et respicere velint, quo mecum redeant in gratiam, experientur vires meas

quas hactenus cohibui. Quanquam posset etiam diversus sensus forte aequè commodus elici, ac si hortetur Deus populum ad agnitionem virtutis suae quae ad quaerendam reconciliationem eum adducat. Unde enim tam crassa securitas, ut non terreamur ira Dei, nisi quia de eius potentia non satis honorifice sentimus? Caeterum malo pro interrogatione accipere, ut etiam alias saepe hoc significato occurrit: An apprehendet robur meum, ut mecum pacem ineat? ac si pater sollicitus et anxius de filio suo gemens quereretur: An non sibi hic nebulo beneficii patietur? nec enim video qua ratione debeam ipsum tractare. Severitatem ferre non potest: bonitate vero mea abutitur. Quid faciam? abdicabo illum, nisi respiscat: ac tum sentiet quanta erit illa potestas patria, qua eum hactenus conservavi. Quum indulgeri sibi non patiatur, eum summo iure tractari necesse est. An non igitur apprehendet tandem quanta sit mea virtus, ut mecum in gratiam redeat? Hoc autem melius intelligemus, si consideremus fontem omnium malorum esse, quod divinae bonitatis sensu non tangamur. Nam si nobis veniret in mentem quanta a Deo beneficia accepimus, facile a sceleribus et flagitiis revocaremur, et cum eo in gratiam redire cuperemus. Hic videmus quam sollicitus sit de salute nostra pater coelestis, qui potentiam et bonitatem suam a nobis apprehendi vult, ut experiamur quid valeat, eiusque magis ac magis participes esse possimus. Nec enim minus familiariter nobiscum agere vellet, quam cum suis liberis, nisi eum malitia nostra prohiberemus. Quum igitur indulgentiae eius paternae capaces non simus, necesse est ut robur suum et maiestatem ostendat: ut ea perterriti, et sensu iudicii commoti, supplices ipsum deprecemur, pacemque et veniam ultro petamus. Hoc autem fit ubi vere ad ipsum convertimur. Quamdiu enim nobis ipsi placemus, vitiisque nostris adulamur, ei displicere necesse est. Quod si pacem ineamus cum ipso, bellum ex adverso cum Satana et peccato suscipiendum est. Quantopere vero reconciliari nobiscum expetat Deus clarius ex repetitione patet: se propensum et facilem esse ad dandam veniam uno verbo docere poterat. Ergo bis inculcans *ut faciat mecum pacem*, ultro se et quidem ferventi desiderio ad delendas omnes offensas accurrere exprimit.

6. (*In posterum.*) Nunc re ipsa comprobatur illam amorem de quo ante loquutus est. Quod ut melius intelligamus, veteris illius populi status considerari debet. Nam haereditas Dei erat, non meritis ipsius, sed beneficio adoptionis. Ei autem sic merito irasci poterat Dominus, ut ipsum perderet omnino, ac deleteret. A tanto rigore abstinuit, quod negotium sibi esset cum vinea et haereditate sua. Hoc enim tantum spectabat, ut populus reatum

suum agnosceret, atque in gratiam rediret. Itaque superiori sententiae hanc promissionem adiunxit, ne populus potentia illa, quae iudicia Dei plagas et flagella proponit, nimium territus deficeret. Hic enim iudicii Dei sensus nos in desperationem conicere posset, nisi spem aliquam restitutionis conciperemus. Ideo dicit: *Iacob emittet iterum radices*. Tametsi extenuabo ecclesiam meam, atque ad summam paucitatem redigam, tamen in pristinum et florentem statum restituetur, ita ut universum orbem impleat: magis enim ac magis augebitur, ubi semel redierit in gratiam. Elegans autem est haec radicum translatio. Quoniam ira Domini quodammodo resecamur, ut videamur perempti prorsus ac mortui: sed quantumcunque Dominus ecclesiam suam affligat, radices nunquam interimi sinit. Verum interim latent, ac fructum tandem suum emittunt. Quod earum radicum fructu orbem terrarum impletum iri dicit, hoc Christi adventu factum est: quo per evangelium collectus est et multiplicatus populus Dei: atque Israel cum gentibus coaluit in unum corpus, ut discrimen, quod prius inter ipsos erat, tolleretur. Evangelium autem, et quidquid ex eo fructus manavit, a Iudaeis prodisse scimus.

7. (*An iuxta percussione.*) Confirmat superiorem sententiam, ac demonstrat, certa et perspicua testimonia bonitatis et misericordiae Dei exstare in ipsis flagellis: quia sic Dominus populum suum castigat, ut rigorem temperando semper aliquem misericordiae relinquat locum. Varie etiam exponitur hic versus. Sic enim nonnulli interpretantur: An ego percussi Israellem quemadmodum fecissent hostes? Assyrii enim nullo modo pepererunt, a quibus extremam crudelitatem expertus est. Ego vero mihi in ira mea moderatus sum, nec ita percussi ac si ipsum perdere voluissem: in quo me hostem non esse satis probavi. Verum alia expositio mihi magis placet, quae etiam vulgo recepta est: ut hic differentiam inter fideles ac reprobos statui intelligamus. Utrosque enim promiscue punit Dominus: sed diverso modo. Nam dum ulciscitur reprobos, fraena laxat irae suae, quod nihil aliud habeat propositum, quam ut ipsos perdat. Nam vasa irae Dei, eaque exitio destinata sunt: nec ullum bonitatis Dei gustum habent. Dum vero pios castigat, iram suam moderatur, aliumque et diversum prorsus finem habet. Eos enim vult reducere in viam, sibi que adiungere, quo melius in posterum iis prospectum sit. Quæri tamen potest, cur hic propheta relativo utatur, inquit: Percutientis eum? Respondeo id factum esse, quod saepe Dominus impiorum ministerio utatur in nobis castigandis: quo nos magis deiciat atque humiliores reddat. Hoc autem gravissimam saepe nobis tentationem affert, quum scilicet nos

impiorum tyrannide premi sinit Dominus. Dubitamus enim an ipsis faveat, nos autem velut exosos destituat auxilio suo. Ut huic dubitationi occurrat, ait se quidem permittere, ut impii populum suum affligant, et libere ad aliquod tempus grassentur: sed eos tandem poenas duros suae impietatis longe acerbiores iis quas ipsi piis inflixerint. Si quis tamen priorem interpretationem sequi malit, non repugno: nempe, Dominum hostiliter nobiscum acturum non esse. Unde etiam illa sententia, Melius esse in manus Dei, quam in manus hominum incidere, quia Dominus pacti sui nunquam oblivisci potest, quo pollicitus est, se humaniter et paterno modo cum ecclesia acturum.

8. (*In mensura.*) Comprobatio secunda est divinae misericordiae erga electos omnes, quos in hunc finem castigat, ne pereant: poenasque quas eis infligit mitigando sic infirmitatis eorum rationem habet, ut nunquam eos supra modum gravari patiatur. Quod attinet ad vocabulum *mensurae*, interpretes omnes consentiunt eo moderationem significari. Esset enim nobis alioqui intolerabilis Domini manus, eaque in nihilum redigeremur: sed eam suspendit: et fidelis est, ut ait Paulus, ut non patiatur nos tentari ultra quam ferro possimus (1. Cor. 10, 13). Sic et Ieremias (10, 24) petit a Domino, ut eum in iudicio castiget, id est, moderate: ferulas scilicet infirmitati eius accommodans. In secunda autem voce huius versiculi interpretes non consentiunt. Alii enim dicunt בשלחה, id est, Committendo eos inter se bellis intestinis. Alii Deum ulturum scelera ipsorum eo gladio quem eduxerunt ipsi, Deoque in manum praebuerunt. Sed quum neutram earum probare possim, eas in medio relinquo. Probabilior mihi videtur eorum interpretatio qui dicunt, in *emissionibus* eius, id est, in plantis: ut significet Dominum non in externas solum res, sed in eorum personas animadvertere. Scimus enim varias esse Domini castigationes. Leniores autem et moderatiores sunt quibus externa tantum bona, quae fortunae appellant, nobis adimit. Sic igitur a Deo puniri fideles ait, ut non tam eorum personas affligat, quam ea quae ad victum necessaria sunt adimat: ut frumentum, vinum, oleum et reliqua eius generis quae terra producit. שלח enim emittere et producere significat. Sed est mihi alia expositio quae propius ad prophetam mentem accedit. In *emissione* disceptare cum ecclesia Deum, quia etsi ramos, adeoque truncum ipsum abscindit, non tamen penetrat ira eius usque ad radices, ut rursus pullulet. Semper enim vigor aliquis haeret in radicibus, quas nunquam interire sinit. Atque id cum superioribus congruit, ubi promisit fore ut Israel fructus ederet. Exponit ergo quod prius dixit, in *mensura*: nempe, ut radicem ipsam non evellat. Resecat enim Do-

minus quod extrinsecus apparet, ut ramos et folia: integram vero radicem tuetur et conservat. At e diverso reprobos evellit radicitus, atque ita praescindit, ut nullo modo resurgere possint. Ubi alii vertunt: *Flavit* vento suo, clarius resolvere visum est: Tametsi flaverit. Persequitur enim metaphoram qua ad herbas et plantas alluserat. Hae autem flante vento aliquo rigidiores exarescunt: sed in superficie tantum: semper enim radix salva est. Ita quamvis Dominus magno impetu in fideles irruat, omnemque speciem et formam deleat, ut perempti omnino videantur, tamen vigorem intus aliquem conservare solet. Diem *Euri* nominans propheta respexit ad situm Iudaeae, cui orientalem hunc ventum infestum fuisse colligere licet ex aliis locis. Scimus autem unamquamque regionem suo vento infestari: aliis enim Aquilo, aliis Auster, aliis Eurus aut Subsolanus magna affert incommoda: ita ut segetes prosternat, vel adurat, vel corruptat omnes fruges, decutiat arbores, nec quidquam fere integrum in agris relinquat. Per Eum hic Subsolanum designari putant, qui multis regionibus admodum noxius est.

9. (*Quamobrem hoc modo.*) Postquam de castigatione populi loquutus est, incipit clarioribus verbis exprimere, Dominum sic populo suo consulere his flagellis, ut aliquem ex his fructum sentiat. Huius quidem rei prius meminerat, sed eam nunc apertius exponit, Quidquid castigationum infliget Deus, ad purganda populi vitia facturum, ut ita reconcilietur Deo. Quaeritur, an peccata nostra expiuntur ferulis quibus ■ Deo castigamur? nam si ita est, sequitur etiam quod papistae tradunt, pro peccatis nostris Deo satisfaciendum esse. Si quidem haec duo inter se coniuncta sunt: Si Deus poenas sumit pro delictis nostris ad ipsa eluenda: ubi desunt poenae, satisfactiones succedere in illarum vicem. Facilis tamen est huius difficultatis solutio, si consideremus hic non tractari a propheta, an operibus nostris promereamur remissionem peccatorum: vel, an poenae quas Deus nobis infligit sint eorum veluti compensationes. Simpliciter enim docet castigationes esse remedia, quibus Deus morbis nostris medetur: quod eius bonitate et patientia abuti soleamus. Nos igitur ad agnitionem peccatorum nostrorum et patientiam ut adigat necesse est: atque ita poenae quas irrogat castigandis vitiis nostris remedia sunt: quod his quodammodo cupiditates nostrae, velut igne, excoquantur: cui etiam eas scriptura saepe comparat. Satisfactoriae vero esse nullo modo possunt: sed in iis homines ad poenitentiam praeparantur. Hinc igitur docet pios nullam habere causam cur fremant adversus flagella Dei: ac potius agnoscere debere se hoc modo ad salutem promoveri, quia non aliter gratiam Dei agnoscerent. Si quis brevem distinctionem malit, possumus dicere uno verbo:

mediate quidem flagellis peccata nostra expiari, sed non immediate: quoniam adducunt nos ad poenitentiam, quae ad obtinendam peccatorum remissionem nos suo ordine adducit. Ubi deinde vertimus: *Hic omnis fructus ablatio*, aliqui in genitivo legunt, Ablationis: sed magis probo si in nominativo legamus. כִּי saepe pro multo et magno accipitur. Intelligit ergo copiosum fructum qui castigationes sequetur. In summa vult nobis ab utilitate flagella Dei commendare, ut ea placide et moderate ferant pii, quum iis se purgari atque ad salutem comparari intelligent. Et continuo post clarius propheta sese exponit de abrogandis superstitionibus loquens. Nam quamdiu secundis rebus Israel fruebatur, de resipiscencia non cogitabat. Sic enim nati sunt homines ut prosperitate insolescant, magisque ac magis obdurentur. Ostendit igitur quamobrem castigando populum suum simul peccatum eius eluat Deus: quia quum antea sibi in malis indulgerent, maioremque peccandi licentiam arriperent ex eius bonitate et ignoscentia, nunc se merito poenas dedisse intelligent, vitamque et mores mutant. Hic autem Isaias unam speciem pro omnibus per synecdochen proponit, ut sub parte totum intelligamus. Idololatriae et superstitionum correctionem in summa notat. Nec enim altare nominat quod sacrum erat Deo, sed quod idolis suis stauerant. Quum igitur confracti fuerint eius lapides, eversaue et diruta idola, ita ut nullum superstitionis indicium appareat, simul iniquitas eius tollitur. Hinc primum notandum est, non esse veniam a Domino sperandam nisi simul a vitiis nostris resipiscamus. Quisquis enim sibi indulget, Deum quem provocare non cessat iratum habeat necesse est. Tunc demum auferitur iniquitas nostra, quum vero poenitentiae sensu tacti sumus. Secundo observandum est poenitentiam, tametsi interior sit cordis affectus, fructus tamen suos coram hominibus perferre. Frustra enim profitemur nos timere Deum, nisi externis etiam operibus id testemur. Radix enim a suis fructibus separari nequit. Tertio colligendum hic mentionem idololatriae potissimum fieri, quod sit fons malorum omnium. Quamdiu enim viget purus Dei cultus et sincera religio, simul locus est officiis caritatis, quae ex ea necessario sequuntur: quum vero Deum reliquimus, simul nos in omne vitiorum genus prolabi sinit. Atque haec ratio est, cur idololatriae nomine caetera etiam flagitia comprehendat. Ad haec videmus non statuas tantum et imagines damnari, sed quidquid excogitaverant Iudaei praeter legis praescriptum: unde sequitur fictitios omnes cultus ab eo repudiari. Postremo quum addit *ut non resurgant*, quam detestabilis sit Deo idololatria admonet, cuius memoriam vult penitus deleri, ne posthac ullum eius vestigium appareat. Interea plus quid-

dam exprimere voluit propheta, nempe talem debere esse poenitentiam nostram, ut in ea constanter perseveremus. Nec enim veram fuisse poenitentiam dicemus, si quis subito affectu commotus superstitiones aboleverit, ac deinde sensim ipsas renasci ac pullulare sinat. Id quod multis accidere videmus, qui initio quidem specie quadem zeli ardent, sed deinde refrigescunt. Hic autem eiusmodi constantiam describit propheta, ut in finem usque puritatem colant qui semel renunciarunt sordibus et inquinamentis.

10. (*Tametsi civitas.*) Copulam hic pro causali vulgo accipiunt. Quidam pro Alioqui, vel Alias. Duplex igitur erit sensus. Nam si interpretamur Quoniam, propheta reddet rationem superioris sententiae. Sed contextus id non patitur: absurdumque omnino est. Plus igitur coloris habent, qui pro Alias vel Alioqui accipiunt: nam apposite coniungi posset ista comminatio: Nisi respiscitis, videte quid vobis instet, civitas munita similis erit deserto. Sed nimis coacta mihi videtur ista expositio. Malo igitur accipere pro Nihilominus, vel Tamen. Significat enim propheta Ierosolymam et alias Iudaeae urbes dirui nihilominus oportere: etiamsi Dominus populo suo parere velit, fieri non posse quin ipsa pereat. Quae admonitio valde necessaria fuit. Pii enim fracti essent animis, quum civitatem illam sanctam eversam, templumque dirutum vidissent: his vero praedictis intelligebant Deo non defuturas rationes quibus ecclesiam conservaret: seque ista consolatione sustentabant. Itaque huic gravissimae tentationi occurrere voluit propheta. Unde etiam docemur, nunquam despondendum esse animum, quamvis extrema omnia patiamur, atque summo iure Dominus nobiscum agat. Etsi autem extenditur haec comminatio ad totam Iudaeam, tamen Ierosolymam, quae caput gentis erat, praecipue notari mihi probabile est. Quod de vitulis illic pascendis adiungit, haec figura satis usitata est prophetis, quoties de urbis alicuius vastatione loquuntur: simul enim adiungunt locum illum pascuum fore. In quo considerata est ratio iudicii Dei, quod Iudaeis qui terram profanaverant suis sceleribus, substituat vitulos et bruta pecora. Nam sicut ab ipso adoptati erant in filios, merito sese tam benigno patri addicere debuerant. Quum autem excusos iugo lascivierint, digna fuit hac mercede ipsorum ingratitudo, ut terram occuparent meliores incolae, non ex genere humano, sed brutis animalibus. Quod de summitatibus addit ad augendam vastitatem pertinet, ac si diceret tantam fore copiam herbarum, ut vituli nonnisi teneras partes decerpant. רמק etiam ramum significat: sed quum ramorum sit proprie assurgere in altum, ego pro summitate hic accipio. Videri etiam posset alludere ad speciem urbis: cui quum excelsae et

splendidae antea essent domus, his deiectis, nihil in ea praeter herbas et frondes eminebit, quarum comas vituli abundantia saturi fastidiose comedent.

11. (*Dum arescet messis eius.*) Nonnulli existimant prophetam respicere ad similitudinem vineae, qua initio capitis usus erat. Ideo vertunt palmites. Et certe vox קציר ambigua est. Sed quum similitudo messis melius conveniat, quam etiam קציר significat, ego sic accipere malo. Nec tamen verto: Quum aruerit messis, sed: Quum arescet. Arescere autem hoc loco nihil aliud est quam accedere ad maturitatem. Antequam matura sit messis terrae conteretur: ac si diceret, Auferet tibi Dominus fructum quem tibi iam paratum atque in manu esse existimabis. *Venturas mulieres* dicens, significat validis hostibus minime opus fore Deo ad iudicium suum exsequendum: tantum muliebri manu usurum esse. In quo indignitatem poenae amplificat. Denunciat enim fore ut ad calamitatem accedat etiam contumelia: quia turpius est magisque pudendum a mulieribus quae imbelles sunt spoliari, quam a viris. Tandem subiicit causam tantae calamitatis. Hoc enim prima facie nimis durum videri posset, quod Dominus populum quem elegit tam misere vexari ac dissipari sinat, nec ei auxilium ferat. Nam id ab eius clementia et paterno amore quo suos amplectitur alienum est. Sed propheta ostendit iustam fuisse Deo causam, cur tam severe animadverteret in Iudaeos: quia intelligentia sanaeque mente privati fuerint. Nec vero abs re fontem malorum omnium fuisse ignorantiam docet. Nam quum vera sapientia sit timor Dei, merito caecitatis et amentiae dominantur a spiritu sancto quicumque neglecto Deo perversum carnis suae impetum sequuntur. Neque tamen eiusmodi ignorantia est quae nos excuset, aut a malitiae reatu eximat. Nam qui peccant, sibi etiam male conscii sunt, tamen si cupiditate sua excaecantur. Coniuncta igitur cum malitia ignorantia est: sed eiusmodi, ut a vitioso mentis affectu proficiscatur. Hinc fit ut Hebraei peccata omnia generaliter ignorantias appellent, hinc etiam illud Mosis, Utinam saperent et intelligerent (Deut. 32, 29). Atque id facile unusquisque percipiet, si cogitet quantum ad nos turbandos valeant pravi affectus. Luce enim doctrinae privati et destituti intelligentia a diabolo velut in furorem impellimur, ut neque manum Dei reformidemus, et pro nihilo ducamus sacrum eius verbum. Tandem rursus augendi terroris causa, spem veniae adimit: quod ad corpus populi refertur. Neque enim si reliquiae servatae sunt, ideo saevire destitit ira Dei in promiscuam turbam. Hic autem propheta Deum vocat fictorem et creatorem Israel, non eo modo quo creator coeli et terrae vocatur: sed quo ecclesiam suam formavit spiritu regenerationis, quemadmodum etiam Paulus (Eph. 2, 10)

nos ἀποτὸς πολέμα hoc sensu esse dicit: sicuti iam alio loco declaravimus. Hoc autem expressit Isaias, ut ingratitudinem populi exaggeret, atque ostendat quam meritas poenas luant, quum a Deo formati et conservati dedecore ipsum et ignominia afficerent.

12. (*Et accidet.*) Mitigat asperitatem proximae sententiae. Erat enim horribile iudicium Dei quod populus omni spe misericordiae et gratiae destitueretur. Igitur, sicuti nuper, pro adversativa particula accipi debet: Et tamen accidet in die illa. Porro metaphorice loquitur propheta. Comparat enim collectionem ecclesiae excussioni tritici, quae grana a paleis separantur. Ratio metaphorae est, quod populus in exilio illo sic obrutus esset, ut nihilo plus appareret quam grana quae sub paleis latent, atque hic et illic dispersa sunt. Quod ergo in illa confusa mixtura absconditum erat, Dominum quasi vanno excutere oportuit: ut merito haec collectio triturae compareretur. Quum dicit *ab alveo fluminis ad fluvium*, intelligit Euphratem et Nilum: quod populus partim in Chaldaeam vel Assyriam, partim in Aegyptum expulsus esset. Multi enim profugerant in Aegyptum quum alii Babylonem captivi ducerentur. Itaque praedicat futurum, ut Dominus hinc atque illinc suos colligat: nec tantum in Chaldaea, totaque Mesopotamia, sed etiam ab Aegypto. Ubi reddidi *unus ad unum*, alii vertunt, Singuli ex singulis locis: sed illa expositio nimis coacta est. Haec quam posui mihi videtur simplicior: quanquam duplex sensus esse potest. Vel, Colligam vos ad unum: vel, Non turmatim, nec magno in numero, sed singulos aggregans singulis: ut fieri solet, quum homines vagabundi et palantes colliguntur. Nec enim subito omnes conveniunt inter se, sed paulatim alii ad alios accedunt. Sic Iudaei dispersi atque dissipati erant, ut in unum colligi ipsos et coalescere difficile esset. Itaque hanc dissipationem impedimento non fore ostendit, quominus in florentem statum restituerentur: quod postea impletum est. Collecti enim et reducti sunt Iudaei, non equorum aut curruum multitudine, non hominum viribus, neque gladiis aut armis, quemadmodum ait Oseas (1, 7), sed sola Domini manu.

13. (*Accidet etiam.*) Explicatio est proximi versus. Metaphorice autem loquitur, atque ostendit tantum fore potentiae Deo, ut facile populum suum reducat. Quemadmodum enim reges clangore tubae magnos colligunt exercitus, ita Domino promptum fore docet colligere populum suum apud quem prophetia non minus efficaciae habuit quam tuba qua milites convocantur. *Perditos* vocat quod misere dissipati essent, nec procul ab exitio abesse viderentur sine ulla spe restitutionis. Neque enim hostes stante sua monarchia unquam passi fuissent

captivos suos redire. Nec alio consilio eos traxerant in longinquum exsilium, nisi ut sensim aboleretur Israelis nomen. Quod de Aegypto adiungit, continet illustrius veniae documentum: eos scilicet qui in Aegyptum profugerant, tametsi hac gratia indigni essent, collectum iri. Hi enim duplici nomine offenderant Deum, ut satis declarat Ieremias cap. 28. primum, quod obstinati fuissent et rebelles: deinde, quod revelationi parere noluisissent. Debebant enim potius iugum Babyloniorum subire, quam confugere in Aegyptum contra mandatum Dei. Finis tandem redemptionis notatur, ut in patriam ab exilio reversi Deum liberatorem de integro pure riteque colant. Nam per montem templum et sacrificia designat. Hoc quidem sub Dario impletum est, sed dubium non est quin propheta hoc vaticinium longius extendere voluerit: quia restitutio illa velut obscura quaedam adumbratio fuit liberationis quam per Christum consequuti sunt: cuius adventu non tantum in Assyria aut Aegypto, sed in extremis partibus orbis, tubae spiritualis, nempe evangelii, clangor auditus est. Tunc collectus est populus Dei, ut conflueret ad montem Sion, id est, in ecclesiam. Scimus enim hanc loquendi formam usitatam esse prophetis, dum verum Dei cultum et consensum in religione et pietate significare volunt. Accommodabant enim sese mori populi usitato, quo melius intelligerentur. Atque etiam ex Sion evangelium fluxisse scimus. Sed hac de re plura capite 2.

CAPUT XXVIII.

1. *Vae coronae superbiae temulentorum Ephraim: quia decor gloriae eius erit flos deciduus, quae est super caput vallis pinguium, oppressorum a vino.* 2. *Ecce durus et fortis Domino, sicut inundatio grandinis, turbo subvertens: sicut impetus aquarum vehementium, inundantium, deiiciens in manu ad terram.* 3. *Pedibus conculcabitur corona superbiae temulentorum Ephraim.* 4. *Et erit flos deciduus decor gloriae eius, quae est super caput vallis pinguium, quasi fructus praecox ante aestivos: quem qui viderit, aspiciens eum dum adhuc in manu est, devorat.* 5. *In illa die erit Iehova exercituum in coronam gloriae, et diadema decoris reliquiis populi sui.* 6. *Et in spiritum iudicii sedenti super tribunal, et in fortitudinem propulsantibus proelium¹⁾ ad portam.* 7. *At isti quoque prae vino errarunt, prae sicera hallucinati sunt. Sacerdos et propheta errarunt prae sicera, ab-*

¹⁾ 1551: bellum.

sorpti sunt a vino: hallucinati sunt prae sicera, errarunt in visione, impeerunt in iudicio. 8. Quoniam omnes mensae plenae sunt vomitu stercoreo, ut locus non vacet. 9. Quem docebit scientiam, et quem intelligere faciet doctrinam? abductos a lacte, abstractos ab uberibus? 10. Quoniam praeceptum ad praeceptum, praeceptum ad praeceptum: instructio ad instructionem, instructio ad instructionem: paululum ibi, paululum ibi. 11. Quoniam balbis labiis, et lingua exotica loquetur ad populum istum. 12. Quoniam illis dixit, Haec est requies: requiescere facite lassum, et hoc refrigerium: et noluerunt audire. 13. Erit igitur illis verbum Iehovae regula ad regulam, regula ad regulam: ¹⁾ instructio ad instructionem, instructio ad instructionem: paululum ibi, paululum ibi: propterea ibunt et corrueant retrorsum, conterentur, irretientur et capiuntur. 14. Propterea audite verbum Iehovae, viri illusoires, qui dominamini populo huic, qui est in Ierusalem. 15. Quia dixistis: Percussimus foedus cum morte, et cum inferno fecimus pactum: flagellum inundans quum transierit non venit ad nos: quia posuimus mendacium refugium nostrum, et sub vanitate sumus absconditi. 16. Quare sic dicit Dominus Iehova: Ecce ego ponam in Sion lapidem, lapidem probationis, angulum pretiosum, fundamentum solidum. Qui credit non festinabit. 17. Et ponam iudicium ad regulam, et iustitiam ad mensuram ²⁾. Everret grandio fiduciam mendacii, et latibulum aquae inundabunt. 18. Et abolebitur pactum vestrum cum morte: visio vestra cum inferno non stabit, flagellum inundans quum transierit, tunc eritis ei in conculcationem. 19. Ex quo transierit, rapiet vos utique mane quotidie, transibit interdiu et noctu. Et erit ut terror ³⁾ duntaxat intelligere faciat auditum. 20. Quoniam contractus erit lectus, ut non sufficiat: angusta erit stragula colligendo. 21. Quoniam sicut in monte Perazim stabit Iehova: et sicut in valle Gibeon irascetur ⁴⁾ ad faciendum opus suum, alienum opus suum. Ad designandum facinus suum, alienum facinus suum. 22. Nunc itaque ne sitis illusoires: ne forte constringantur vincula vestra. Quoniam consumptionem et finitionem audiavi a Domino Iehova exercituum super universam terram. 23. Auscultate, et audite vocem meam: advertite et audite sermonem meum. 24. An quotidie arat arator, ut seminet? aperit et confringit glebas agri sui? 25. Annon quum aequaverit faciem eius, tunc sparget viciam, seret cyminum: et ponet triticum in mensura, hordeum demensum, et speltam suo modo? 26. Docet eum rectitudinem Deus suus, et instituit eum. 27. Certe non triturbabitur vicia tabula dentata, nec rota plaustrum super cyminum circumferetur: quia baculo excutitur vicia, et cyminum virga. 28. Triticum licet tritureretur, non in perpetuum tritu-

¹⁾ 1551 ut v. 10. ²⁾ in margine: vel trutinam, quod praebet 1551. ³⁾ vel commotio. ⁴⁾ vel tumultuabitur.

rat ipsum, nec rotam plaustrum sui perpetuo strepere facit, ne dentibus suis conterat ipsum. 29. Etiam hoc a Iehova exercituum egressum est, qui mirificus est consilio et magnificus opere.

IN CAPUT XXVIII.

1. (*Vae coronae superbiae.*) Nunc aliud argumentum et diversum a superiore ingreditur Isaias. Haec enim concio a proxima disiungenda est. Ostendit iram Domini Israeli primum, deinde Iudaeis impendere. Nam probabile est integro adhuc et stante regno Israel prophetam haec praedixisse: tametsi certo affirmari non possit, nisi quod certa ratio dictat, nondum profligatas tunc fuisse decem tribus. Itaque hunc ordinem tenet propheta. Primum, haud longe abesse ab Israele vindictam Dei, quod varia scelera et corruptelae omne genus illic regnarent. Turgebant enim fastu et arrogantia: demersi erant in suis lautitiis, et ad omnem intemperiem diffluxerant, hinc proruperant usque ad crassum Dei contemptum: ut fieri solet, quum homines sibi nimium indulgent: Dei enim facile obliviscuntur. Deinde ostendit Deum quodammodo iram suam cohibere, quod parcat tribui Iuda. Quia quum abductae sunt decem tribus cum dimidia parte tribus Benjamin, Iudaei intacti atque integri adhuc manserunt. Hanc Dei misericordiam commendat Isaias, quod Deus ecclesiam suam interire noluerit, atque reliquias quasdam servaverit. Caeterum ipsos quoque Iudaeos ita depravatos et corruptos esse ostendit, ut nullum huic misericordiae Dei locum relinquant. Et quum non minor impietas apud ipsos quam in Israele vigeret, necesse fore ut ultricem Dei manum ipsi quoque sentiant. Atque diligenter observandus est hic ordo, quoniam multi in expositione huius loci hallucinantur: quod propheta Israelis nomen diserte non expresserit, quando sub Ephraim decem tribus comprehendi satis notum est. Quod ad verba spectat, quia particula וְ, ut plurimum est execrantis, nolui a communi interpretum sententia discedere, praesertim quum palam hic minetur propheta. Si quis tamen vertere malit, Heus corona, non repugno. Copula ¹⁾ in causalem resolvi debet: Quia flos eius deciduus est. Gloriam enim et decorem Israelis comparat flori deciduo, quemadmodum postea dicitur. In summa maledicit opulentiae Israelitarum. Nam per coronam superbiae nihil aliud intelligit quam pravam confidentiam qua ipsi turgebant. Ea autem ex abundantia rerum et copia nascebatur. Haec enim vitia perpetuo fere coniuncta sunt: quia affluentia et satietas ferocitatem et arrogantiam pariunt, nam efferimur rebus secundis, nec iis moderate uti scimus. Incolebant autem regionem uberem

et fertilem. Quam ob causam etiam Amos (4, 1) vocat eos vaccas pingues, quae montem Samariae incolunt. Sua igitur opulentia elati et Deum et homines contemnebant. Ideo *temulentos* ipsos vocat propheta, quod prosperis rebus inebriati nihil adversi vererentur, seque extra omnem aleam positos, ac ne Deo quidem ipsi subditos esse existimarent.

(*Quia flos.*) Non dubito quin alludat ad convivales coronas, quae tunc in usu erant: ut etiam hodie multis in locis utuntur. Crapulae autem et ebrietati indulgebant Israelitae, nec dubium quin terrae foecunditas intemperantiae ipsorum occasionem praeberit. Iam quum florem *deciduum* vocat: similitudinem suam prosequitur, eleganter alludens ad flores qui subito marcescunt. Gloriam porro illam dicit esse super verticem vallis pinguium, quia pascua sua sub pedibus spectabant, quorum ubertas eorum superbiam magis inflabat. Alii vertunt, Unguentorum: sed non satis convenit. Affluentiam enim et saturitatem significat, quibus pietatis oblivio, et contemptus Dei inducta sunt. Et per nomen *capitis* alludit ad situm regionis, quod Israelitae magna ex parte valles opimas incolerent. Ei autem affingit coronam, quae totum regnum circumdet: quod floreret rerum omnium copia. Significat enim opulentiam, ex qua nata est socordia, securitas, confidentia, intemperantia et ferocitas. Quae doctrina ad nos etiam pertinet. Horum enim exemplo monemur rebus prosperis moderate utendum esse: alioqui nos infelicissimos fore, quoniam Dominus omnibus nostris opibus et copiis maledicet.

2 et 3. (*Ecce durus et.*) Hoc ad Assyrios referri potest, ac si diceret eos praesto fore ad Dei arbitrium, ut sub auspiciis eius militent, simul ac vocati erunt. Quanquam malo sine substantivo accipere, ut significet aut baculum, aut quamvis aliam rationem, qua Dominus ipsos e tam elato fastu deiciet. Eamque inundationi comparat, aut turbini, quo et herbae et flores prosternuntur, omnisque terrae decor abraditur. In quo prosequitur similitudinem floris decidui, quam initio adduxerat. Nihil enim gravi imbre aut turbine floribus magis infestum esse potest. Utitur autem demonstrativa particula *כִּי*: quoniam impii nullis minis moventur. Ostendit ergo se non loqui de rebus ambiguis, nec temere divinare, sed ea praedicere quae statim ventura sunt. Ubi reddidi, In manu, Hieronymus vertit, Terram spatiosam, quod verbis repugnat. Alii pro fortitudine accipiunt, ut sit violenta deiectio. Verum simplex mihi videtur esse sensus: sic Israelitarum gloriam et magnificentiam prostratum iri, ac si quis ebrium manu impelleret. Versu tertio eandem sententiam confirmat.

4. (*Et erit.*) Eadem fere verba repetit, quia scimus quam difficile sit metu humiliare, qui pro-

speris rebus excaecati sunt, quorum oculos felicitas non secus ac pinguedo obducit. Quemadmodum enim Dionysius secundus hebetudinem contraxit, ut subinde impingeret, quod intempestivis se ingurgitaret conviviis: ita delitiis et voluptatibus hebetantur hominum mentes, ut nec Deum nec se amplius norint. Saepius ergo idem inculcat mentibus quasi stupore attonitis, ut intelligerent quod alioqui incredibile videbatur. Hoc vero illustrat altera similitudine pulchra admodum et propria. Nam fructus quidem praecoces magis commendantur, quod alios praecedant, spemque afferant reliqui proventus: sed exiguum tempus durant, neque servari possunt. Eos enim subito devorant aut mulieres gravidae, aut pueri, aut viri minus alioqui in victu temperantes. Talem Israelitarum felicitatem fore dicit, quia prosperitas qua florebant non diuturna erit, sed momento deglutietur. Quod autem de regno Israel pronuntiavit Isaias ad totum quoque mundum pertinet. Efficiunt enim homines ingratitude sua, ut quidquid beneficentiae in eos contulit Dominus, ad maturitatem pervenire nequeat. Nam abutimur eius bonis, eaque perversitate nostra corrumpimus. Hinc sit ut praecoces et momentanei fructus reddantur, qui nos perpetuo alere potuissent.

5. (*In die illa.*) Postquam de regno Israel loquutus est, transit ad tribum Iuda: atque ostendit in hac severa Dei vindicta misericordiae tamen locum fore. Et quamvis decem tribus periissent, Dominum tamen conservaturum aliquas reliquias, quas sibi consecrabit: ita ut illic corona gloriae et decoris diadema sit: id est, nunquam ita deformari ecclesiam, quin Dominus eam decore et magnificentia exornet. Quanquam non ad omnes Iudaeos promiscue extendo hoc vaticinium, sed ad electos qui mirabiliter ab interitu erepti sunt. Etsi enim residuum populi vocat tribum unam et dimidiam respectu aliarum decem, in progressu tamen videbimus in ipsa quoque tribu Iuda statui discrimen. Nec mirum est prophetam de eodem populo varie loqui, dum nunc ad corruptum vitii corpus, nunc ad electos sermonem dirigit. Certe decem tribuum respectu, quae a Dei cultu et fidei unitate desciverant, merito Iudaeos nominat residuum populi: sed dum eos sine comparatione respicit, et quales intus sint considerat, sed ea iuste in eorum corruptelas invehitur. Scio aliter exponi ab aliis quod statim sequatur, *et in vino*, etc. Atque hanc sententiam cum initio capitis iungendam putant. Interea forsitan Iudaeis parcat Dominus. Qui vero parceret? nihilo enim sunt aliis meliores. Quum ergo in eadem sint culpa, similibus etiam poenis subiaci necesse est. Atqui non animadvertunt prophetam in eo specimen proponere singularis gratiae Dei, quod non eodem simul tempore vindictam exercuit contra

totum Abrahae genus, sed everso regno Israel inducias permisit Iudaeis si forte paulatim resipiscerent. Deinde eadem opera amplificare ingratitude populi ex circumstantia quam posuerat: quod scilicet oportuisset eos exemplo fratrum suorum doceri. Nam calamitas Israelis ipsos expergefaceret, atque ad resipiscentiam stimulare debuerat. Ea autem non movebantur, ut redderentur meliores. Quamvis ergo indigni essent tantis beneficiis, Dominus tamen inter ipsos ecclesiam suam conservare voluit: hac enim ratione tribum Iuda et dimidiam partem tribus Benjamin ab illa clade eripuit. Iam quia tribus Iuda exigua erat gentis portio, ideoque superbis Israelitis despecta, propheta satis in uno Deo opulentiae et gloriae fore asserit, quo terrenos omnes defectus suppleat. Atque hinc docet quanam vera salutis nostrae ratio sit: nempe, si in Deo felicitatem nostram constituimus. Nam simul atque ad mundum delabimur, flores marcidos colligimus, qui statim decidunt atque evanescent. Atque haec vesania passim, et plus aequo inter nos regnat, quod extra Deum, id est sine ipsa beatitudine beati esse volumus. Praeterea ostendit Isaias nullas calamitates, quantumcunque graves, obstare posse quominus Deus ecclesiam suam exornet. Ubi enim omnia ad interitum vergere videbuntur, Deus nihilominus corona gloriae suis futurus est. Notatu etiam dignum est quod tunc demum novum decus ecclesiae promittit Isaias, ubi attenuata fuerit multitudo, ne funesta illa clade quae instabat animum despondeant fideles.

6. (*Et in spiritum.*) Rationem demonstrat quae Dominus reliquias illas novo decore ornabit. Nam exempla verae politiae proponit, quae potissimum populi conservantur. Ea autem duabus praesertim rebus consistit: nempe consilio et fortitudine. Consilio enim et prudentia res domi administrari debent: foris autem adversus hostes robore et copiis opus est. Quum itaque duobus hisce praesidiis regna et respublicae tueantur ac retineant statum suum, spiritum prudentiae et fortitudinis populo suo promittit. Utrumque vero concedi a Deo, nec aliunde expectandum esse simul ostendit. Nec vero magistratus in civitate praeesse et ius suum cuique reddere, nec belli duces propulsare hostes poterunt, nisi a Domino regantur.

7. (*At isti quoque.*) Redit ad profanos Dei contemtores, qui titulo tenus Iudaei erant, ac amplificat eorum ingratitude: quia tametsi irae Dei insigne documentum prae oculis habebant, quum viderent fratres suos duriter castigatos esse, quum praeterea Dei clementiam erga se experti essent: tamen neque illo severitatis exemplo, neque bonitatis divinae sensu in viam reduci potuerunt, nec ulla in re meliores redditi sunt quamvis Dominus eis pepercisset. De vino et sicera hic metaphoricè

loquitur. Nec enim accipio de communi ebrietate, in quam initio capitis invectus est: quin potius ebriis similes fuisse dicit, quod sensu rectaque intelligentia carerent. Si quis in vocibus vini et sicerae subaudiat notam similitudinis, clarior erit sensus. Fateor quidem assidua crapula quasi brutescere homines: nec dubito quin ebrietas et luxur in cibo et potu Iudaeis quoque mentes suffocaverint: sed si totum contextum expendimus, facile erit videre amentiam metaphoricè damnari. Ubi addit, *sacerdos quoque et propheta errarunt*, longius progreditur in eadem amplificatione: nec plebeios tantum homines ebrios fuisse dicit, sed sacerdotes ipsos, qui aliis praelucere et viam monstrare debuerant. Sunt enim veluti sal terrae, quemadmodum ait Christus. Quod si infatuentur, quid accidet plebeiis? si oculus caecus est, quid reliquis partibus corporis eveniet? Hoc autem omnium gravissimum est, quod eos non in crassioribus tantum vitae flagitiis, sed in visione et iudicio delinquere dicit. Unde colligendum est, quam deploratus fuerit ecclesiae iudaicae status. Atque hic, velut in speculo, possumus vitia nostra contemplari. Est quidem portenti simile, post tot flagella, velut adhibitibus a Deo purgationibus, ecclesiam tot scatere corruptelis. Sed ea est pravitas nostra, ut certemus cum eius plagis, et quamvis subinde exscindat, assiduamque operam purgandis vitiis nostris adhibeat, omnia remedia non tantum inutilia reddimus, sed novos etiam morbos accersimus. Mirum igitur hodie videri non debet, postquam ecclesia tot plagis et aerumnis castigata est, homines prae fractos apparere, atque etiam deteriores esse redditos, quum id populo veteri accidisse testetur Isaias. Iam quod hanc tam foedam et scelestam gentis impietatem Dominus bonitate sua superavit, ecclesiamque suam nihilominus servavit, id arcana eius virtute praeter omnium expectationem factum est. Nihil enim apud nos proficeret, si usitatis remediis uteretur. Hinc etiam apparet quam stulta et puerilis sit papistarum iactantia, qui semper ecclesiam in ore habent, et sacerdotum, episcoporum, pontificum nomina obtendunt, eorumque auctoritate adversus verbum Dei muniti esse volunt: ac si ordo ille nunquam labi aut errare posset. Inclusum, videlicet, cerebris suis spiritum sanctum se tenere putant, et repraesentare ecclesiam, quae nunquam destituitur a Deo. Sed videmus quid de sacerdotibus pronunciet propheta, quorum ordo et speciosior fuit et illustrior. Si usquam ecclesia fuit, tunc certe apud Iudaeos fuit: et testimonium habuit ordo ille ex verbo Dei, quo isti carent. Eos tamen non moribus tantum corruptos fuisse, sed ratione et iudicio aberrasse ostendit, prophetasque, quos scimus sacerdotibus ob eorum ignaviam extra ordinem fuisse divinitus additos, in sacro tamen illo docendi munere et revelationibus fuisse caecos. Quare nihil

futillius, quam titularis officii praetextu ab errandi periculo eximere, qui Deo posthabito, nec modo abiecta pietatis cura, sed etiam calcato pudore, suam tyrannidem quolibet modo defendunt.

8. (*Quoniam omnes mensae.*) Pergit in eadem metaphora, et quasi in tabula depingit quod accidere solet hominibus crapulae deditis: quia pudoris obliti non modo more pecudum sese proliciunt, sed nihil refugiant turpitudinis. Est certe hoc foedum et detestabile spectaculum, mensas videre aspersas vomitu: ideo hac figura exprimit Isaias foetidam esse totam populi vitam. Nec enim dubium est quin propheta voluerit uno verbo significare, nihil integri aut sinceri apud Iudaeos restare. Si quis ad mensas eorum accedat, nihil posse reperiri praeter foedam ebrietatem: si quis vitam eorum contempletur, nullam eius partem ■ vitiis et sceleribus puram aut vacuum esse. Doctrinam vero ipsam adeo corruptam esse, ut foeteat quasi foedata vomitu et stercore. In allegoriis, ut quidam faciunt, nolo subtilius philosophari.

9. (*Quem docebit.*) Hic propheta per admirationem ostendit insanabilem esse populi morbum, nec restare quidquam Deo quod ipsorum causa efficiat, quum rationes omnes frustra tentarit. Certe ubi errantes in viam revocat, et inconsiderate vagantes non desinit subinde monere, hoc singulare remedium est: quod si profectu caret, actum est de eorum salute, qui nullam medici opem admittunt. Conqueritur ergo propheta, excludi quodammodo Deum populi vecordia, ne sanandis eius vitiis operam impendat: ideoque similes facit Iudaeos pueris infantibus, vel qui adhuc balbutire incipiunt, quibus docendis luditur opera. Merito quidem hortatur Petrus (1. Ep. 2, 2) fideles, ut quasi infantes nuper geniti ad lac purae doctrinae sugendum accedant: quia nemo docilem se praebebit, nisi qui exuerit duritiem, quae omnibus ingenta est. Sed nunc aliud infantiae genus damnat propheta, ubi homines in vitiis suis obstupescunt nihilo magis attendunt ad coelestem doctrinam quam si nulla intelligentia praediti essent. Itaque perperam nonnulli cum illo Petri loco prophetas sententiam coniungunt, ac si Deum induceret quaerentem sibi discipulos, qui deposito omni fastu similes sint pueris nuper ablatis. Quia potius exclamat propheta, frustra et non sine ludibrio spargi doctrinam inter stolidos et fatuos, qui pueri sunt non malitia, sed sensu, ut loquitur Paulus (1. Cor. 14, 20). Atque ex contextu melius liquebit: quia percipiendae doctrinae idonei non erant, non posse Deum accusari nimii rigoris, si eos abiiciat, neque amplius dignetur inutilem operam feriendis eorum auribus consumere.

10. (*Quoniam praeceptum.*) Hinc satis apparet Dominum conqueri quod frustra laborem suum instituendo huic indocili populo impendat. Perinde

ac si quis infantes doceret, quibus saepius elementa inculcanda et repetenda sunt, protinus tamen obliviscuntur: atque ubi totum diem in una litera edocenda magister consumpserit, iterum sequenti die, ac deinceps repetendus erit idem labor, et quamvis nihil industriae aut diligentiae reliquum faciat, tamen nihilo magis promovebit. Qui fastidium caventes verba hic mutant, inepta copiae affectatione obscurant prophetas sensum, et sermonis etiam leporem evertunt: quum iisdem verbis utens, repetitionem variam et assiduam, taediique plenam significare voluerit. Est enim, ut iam dictum est, similitudo ducta a pueris, quibus multa ingerere magistri non audent, quod minime sint capaces: sed paucas veluti guttulas instillant. Ita secundo ac tertio, atque saepius idem repetunt, eademque praecepta inculcant. Denique semper elementarii sunt discipuli, donec ratione et iudicio praediti sint. Et facete per mimesin verba haec recitat: Paululum hic, paululum ibi. Nomen *ἡ* male, meo iudicio, nonnulli interpretantur lineam, quasi ad tardam aedificationem, quae per lineas paulatim assurgit, alluderet propheta. Dura enim et procul remota esset haec similitudo, quum de puerilibus rudimentis hic agatur. Fateor quidem ita fuisse positum supra c. 18 ubi vertimus *lineatim*, et aliis pluribus locis: sed circumstantia nunc diversum sensum exigit. Sicuti etiam Psalmo 19 (v. 8) nisi quod illic tolerabilius esset nomen lineae, vel dimensionis. Quamquam non nego metaphorice pro instructione vel regula accipi. Nam quia in aedificiis *ἡ* vocatur perpendicularum vel norma, sicuti paulo post eodem capite videbimus, ideo non mirum est ad alias praeceptiones transferri.

11. (*Quoniam balbis labiis.*) Quod subaudiunt quidam perinde esse ac si quispiam loquatur, superfluum est. Ego itaque ad Deum refero, quem propheta dicit insipido populo barbarum esse factum. Haec autem obiurgatio debuit eos acriter punire, quod sua culpa Deum, qui linguas omnium formavit, quasi balbum redderent. Nondum enim illis minatur, sed socordiae eorum imputat, quod sibi reddiderint confusum sonitum coelestis doctrinae, quia sponte caecutiendo, nihil inde proficiunt. Quod ergo se infatuarunt, ut non audiant loquentem Deum, portento comparat propheta.

12. (*Quoniam illis dixit.*) Quod alii etiam periphrastice exponunt: Si quis illis dicat, Haec est requies, nolunt audire, frigidum est, nec sermonem contexat ut decebat. Potius causam assignat propheta cur Deus Iudaeis sit barbarus: nempe, quod eis deessent aures. Surdis enim verba fiebant: frustra Dominus eis requiem ostendebat. Haec autem surditas ex contumacia proficiscebatur: quia doctrinam pervicaciter et proterve respuebant. Haec autem bis inexcusabilis fuit pravitas, requiem, quae naturaliter omnium votis expetitur, sibi oblatam

relicere. Haec impietas iam per se non erat ferenda, obsurdescere ad sermonem Dei loquentis: caeterum deterior fuit ingratitude, bonum summo opere optabile data opera relicere. Ideo fructum demonstrat, quem ex fidei obedientia colligere poterant, et, quo se propria malitia fraudarunt. Haec igitur ignorantia et caecitas illis exprobratur, quoniam oritur ab eorum contumacia, dum luce oblata maligne oculos avertunt, et caligare quam illuminari malunt. Unde sequitur, simul ac Deus verbum suum proposuit, incredulos sponte sibi accersere miseram inquietudinem: quia omnes ad beatam quietem invitat: et scopum palam ostendit, ad quem si dirigimus vitae nostrae cursum, vera nos felicitas manet, ut nemo audita coelesti doctrina, nisi sciens et volens aberrare queat. Hinc colligimus quam amabilis esse nobis debeat coelestis doctrina, quae inaestimabile bonum nobis affert, ut tranquillis mentibus fruamur vera felicitate. Clamant omnes nihil esse melius quam reperire ubi consistant: interim dum quies proponitur, negligunt multi: maior pars etiam refugit, ac si data opera miseram anxietatem et trepidationem continuum omnes appeterent. Nec est cur obmurmuret quisquam se in scintilla labi: quia nihil clarius, aut apertius Dei doctrina, ut frustra quidquam excusationis obtendant homines. Denique nihil magis absurdum quam culpam in Deum relicere, quasi obscure loquatur, aut confuse doceat. Iam vero sicuti hic testatur Deus certam requiem se verbo suo monstrare: ita ex opposito admonet omnes incredulos iustam ferre mercedem suae pravitatis, dum eos exagitat continua inquietudo. Quod statim sequitur, *reficite lassum*, aliqui sic exponunt: Deum ut nobis propitius sit requirere officia caritatis, eaque per synecdochen hic comprehendit. Sed mihi videtur propheta aliud velle, quietem scilicet a Deo monstrari, qua lassitudo nostra sublevetur. Unde magis convincitur nostra ingratitude, si ne ipsa quidem necessitas, quae acerrimus est stimulus, nos ad quaerendum remedium sollicitat. Ac eodem fere pertinet hoc prophetae dictum, quo illud Christi: Venite ad me omnes qui laboratis et onerati estis, et ego reficiam vos. Denique significat Isaias, hanc optionem dari Iudaeis, An refici et recreari, an oneri succumbere et obrui malint. Unde confirmatur quod nuper attigi, Deum scilicet non frustra hortari, ut ad se veniant qui tranquillitate indigent, sicuti alibi videbimus: Non frustra dixi domui Iacob, Quaerite me. Quare ubi edocti erimus eius verbo, nisi per nos steterit, tuto licebit in ea quae illic monstratur doctrina acquiescere. Nec enim vult nos inani curiositate fatigare, ut homines multa sibi tormenta et cruciatus vanis studiis saepe accersunt. Caeterum quando hanc quietem lassiss destinatum esse ostendit, qui sub ipso onere in-

gemunt, doceant saltem nos anxietates, quibus vexamur, ad verbum Dei confugere, ut pacem obtineamus. Atque ita experiemur haud dubie certum hunc esse verbi Dei usum, sedare omnes turbulentos affectus, et placare dubias ac trepidas mentes. Quicumque alibi quietem quaerunt et extra verbi metas cursitant, semper torqueri, aut misere vacillare necesse est: quia extra Deum sapere et sine ipso felices esse volunt. Quod papistis accidere videmus, qui repudiata pace hac Dei tota vita se misere cruciant. Sic enim eos circumagit et versat Satan, ut horrenda inquietudine turbentur, nec usquam inveniant consistendi locum.

13. (*Erit igitur illis.*) Quanquam eadem verba repetit propheta, sensus tamen nonnihil diversus est: quia iam voluntarii illius stuporis, de quo loquutus est, poenam denunciat: quod scilicet Deus sic attonitos reddet, ut in totum priventur fructu salutaris doctrinae, nec quidquam praeter inanem sonitum percipiant. Denique ex superioribus concludit, quia profectu caruerat verbum Dei, Iudaeos ingratitude suae daturus poenam: non quod auferatur illis verbum, sed quia recto iudicio et intelligentia privati in clara etiam luce caecutiant. Sic Deus reprobos, dum immorigeri sunt, magis ac magis excaecat et obdurat. Paulus hunc locum citat (1. Cor. 14, 21), quum reprehendit Corinthios stultae affectionis, quoniam apud eos ambitio sic invaluerat, ut potissimum admirarentur eos qui lingua peregrina loquebantur: quemadmodum vulgus hominum ad res ignotas et insolitas obstupescit. Qui Pauli locus perperam intellectus est, quod haec prophetae verba non satis expensa fuerant. Haec autem Paulus aptissime proposito suo accommodat. Nam stulta et praeopostera admiratione Corinthios duci ostendit, atque perperam affectare ea ex quibus nullum fructum percipiebant: denique similes esse pueris, non malitia, sed intelligentia et sensu, ita sibi ultro maledictionem accersere, quam hic propheta comminatur: eisque accidere ut verbum Dei sit praeceptum ad praeceptum: nec plus ex eo doctrinae percipiant, quam si quis ignota ipsis lingua obstreperet. Haec autem extrema dementia est, vana scilicet affectione caecitatem sibi et ingenii hebetudinem accersere, quam Dominus pervicacibus et obstinatis denunciat. Hanc igitur prophetae sententiam Paulus ipse explicat atque apertiore reddit. Nam indignos esse ostendit qui ullos progressus faciant in doctrina salutis, qui ea abutuntur. Similem fere locum vidimus capite octavo, ubi propheta doctrinam suam ob signatis literis comparabat. Postea etiam libro clauso similem esse dicit. Hoc autem accidit, ubi Dominus ob ingratitude, iudicium sanamque mentem adimit hominibus, ut videntes non videant, et audientes non audiant. Atque iustissima ipsius

ultio est. Quod diligenter observandum est. Nam saepenumero praeclare nobiscum agi existimamus, nobisque admodum placemus, quod verbum minime desit. Sed quid nobis proderit, nisi mentes nostras illuminet, animosque nostros regat? Nam eo gravius nobis iudicium accersimus. Quamobrem duplici gratia nobis opus est. Primum, ut affulgeat Deus nobis per verbum suum: deinde, ut mentes nostras aperiat, et corda in obsequium paret. Alioqui nihilo magis evangelii splendore iuvabimur quam caeci fulgore solis. Hac igitur poena admonemur non esse abutendum verbo Dei, sed intendendum recta in scopum, quem nobis Dominus in eo proponit. Tandem in fine versus exitium eorum describit, qui ad hunc splendorem verbi caecutiunt: nihil enim aliud iis restare, nisi ut se temere proiciant, quoniam a via discesserunt. Ergo ruere ipsos et concidere necesse est. Casum autem non levem fore significat: quoniam ipsum sequetur contritio. Iam in verbo irretiendi usurpat aliam metaphoram: paratos scilicet esse laqueos omnibus incredulis, quibus impliciti ad interitum trahantur. Similem huic sententiam prius habuimus cap. 8 atque iisdem fere expressam verbis: nam eadem de re illic propheta concionatur: nempe, de excaecatione populi, qui iram Dei contumacia sua provocarat. Ostendit autem exitium semper instare iis qui extra verbum Dei aberrant. Aut enim reperient offendicula in quibus impingent: aut laqueos quibus irretientur. Denique fieri non poterit, quin male iis cedat, qui viam a Deo monstratam non tenent: quoniam vel aperte corrueant et conterantur, vel occultis insidiis se ipsos in fraudem inducant.

14. (*Propterea audite.*) Amplificat obiurgationem suam, simulque consolationem admiscet, qua piorum animos erigat. Sic enim impiis extremum interitum denunciatur, ut materiam consolationis relinquat fidelibus, eorum salutem Deo affirmans caram et pretiosam esse. Caeterum per *illusores* intelligit fraudulentos et captiosos homines, qui putant se cavillis astute suo iudicium Dei posse effugere. Nam לוץ, cavillare et illudere significat. Alloquitur autem non vulgares homines, sed duces et gubernatores, qui quum populum regerent, ingenio et solertia alios antecellere sibi videbantur, sed acumen suum vertebant in versutum qua fucum Deo ipsi facerent, ideoque non sine salsa ironia vocat illusores: ac si diceret: Putatis vobis satis esse astutiae ad illudendum Deum: sed nequaquam illudetis. Praecipuum ergo et gravissimum omnium certamen prophetarum fuit cum primoribus. Nam etsi omnes ordines corruptissimi erant, hi tamen falsa persuasionem sapientiae inflati caeteris erant pervicaciores. Atque id fere omnibus saeculis usu venit, ut vulgus, tametsi barbaro impetu ferociat, non laboret tanta

impietate quanta proceres, vel aulici, vel alii versuti homines qui ingenio et prudentia alios antecellere sibi videntur. Potissimum igitur adversus ingeniosos hostes istos arment se verbi ministri. Nulli enim perniciosiores esse possunt: nam et per se nocent, et alios ad similem contemptum et impietatem inducunt, ac saepe existimatione et gloria nominis sui minus perspicaces vulgi oculos perstringunt. Hoc quidem horrendum atque prodigiosum est, quum ecclesiae gubernatores non tantum ipsi excaecati sunt, sed etiam alios excaecant atque ad Dei contemptum animant, piamque doctrinam rident et cavillis suis prosciunt: denique vires ingenii conferunt ad religionem evertendam: sed adversus eos colligendi sunt animi prophetae exemplo, ne in hoc certamine frangamur, aut deficiamus. Qua autem ratione tractandi sint huiusmodi homines, ipse quoque ostendit. Nec enim multum operae consumere debemus in iis docendis, (parum enim proficeret doctrina) sed graviter obiurgandi sunt et terrendi iudicio Dei. Criminis atrocitas hinc augetur, quod occupent ipsum Dei sanctuarium, et electum populum Dei suis sordibus inficiant.

15. (*Quia dixistis.*) Rationem subiungit propheta cur illusores vocarit: nempe, quia omnem Dei timorem exuerant. Modum etiam describit, quod impunitatem in omnibus vitiis et sceleribus sibi promitterent, eoque audaciores reddebantur, et quasi maiorem ad male agendum licentiam nacti ruebant absque ullo metu quocunque eos ferebat libido. Hoc enim per *pactum* cum morte et sepulcro initum significat. Nam omnes minas, omniaque Dei flagella spernendo secureque ridendo se extra omne discrimen positos esse arbitrabantur. Et nomine חוה idem significat quod prius per ברית. Nam geminatio est eiusdem sententiae. Visionis enim nomine significat id quod vulgo dicimus *Avoir intelligence*. Nisi quod videtur tacita subesse antithesis inter visiones propheticas, et fallacem istam solertiam, in qua sibi plaudunt scelesti veteratores. Certum est autem astutos istos homines nunquam eo prorupisse iactantiae, ut haec verba effutirent. Nimis enim puerile ac ridiculum fuisset. Deinde dubium non est, quin tametsi despicerent Deum, monitionesque omnes aspernarentur, tamen apud populum existimationem aliquam retinere vellent: nec unquam fassi essent se praesidium locare in vanitate: sed propheta eorum affectus et studia, non quid obtenderent, spectavit: rem igitur ipsam eorumque animos, non verba, consideravit. Quisquis enim sibi et vitiis suis applaudit, et secure contemnit minas Dei, profitetur se pactum iniisse cum morte: quam tametsi denunciaret Dominus, minime tamen reformidat. Itaque propheta reprehendit in genere securitatem carnis, qua homines sibi oblivionem iudicii Dei inducunt ac sponte

se fallunt, ac si manum Dei effugere possent. Sed praecipue Lucianicos et nasutos homines aggreditur, qui suum sapere non nisi in profano Dei contemptu locant: et quo magis obtegunt suum dedecus, eo vehementius traducitur a propheta, quasi ex profundo recessu protraheret in lucem eorum astutias, ac diceret: En acumen, solertia et astus sapientum huius mundi, qui quum cladibus et aerumnis undiquaque pateant, se tamen latere et in tuto esse arbitrantur. Digni sunt profecto qui ex mendacio salutem quaerant, quum negligent Dei salutem, denique ipsum despiciant, ac subsannent: suas quidem artes, astutias et fraudes speciosis nominibus tegunt, nec mendacia esse putant: sed eas propheta suis appellat nominibus. Quantum ad *flagellum inundans*, duas simul metaphoras hic propheta comprehendit. Comparat enim clades et aerumnas quibus castigat Deus mundi scelera, flagello: deinde eas ita vehementes et rapidas esse, ut sint instar diluvii. Adversus eas, quantumcunque graves et asperae fuerint, se mendacio et vanitate munitos esse arbitrantur impii eiusmodi homines, easque, tametsi per totum orbem longe lateque exundent, effugere posse confidunt. Iudicia Dei et calamitates, quibus obnoxii sunt homines, intuentur: sed quum Dei manum et providentiam non attendant, atque imputent fortunae omnia quae accidunt, ideo praesidia sibi et munimenta quaerunt quibus eiusmodi flagella a se repellant.

16. (*Quare sic dicit.*) Nunc pios consolatur Isaias: impiis vero exitium, quale meriti erant, denunciat. Priore autem loco consolationem affert, quod pii astutus illis hominibus ludibrio essent, ut nos etiam hodie simplicitatem nostram videmus ab impiis rideri, nosque haberi pro fanaticis, quod tam adversis rebus et tam gravibus aerumnis, nihilominus bene nobis futurum speremus. Adversus hanc insolentiam reprobatorum propheta animos piorum erigit et sustentat, ut secure praetereant ac pro nihilo ducant eorum ludibria et subsannationes, spemque suam minime inanem aut irritam fore confidant. Demonstratio *ecce* ad certitudinem facit: ac si dixisset: Tametsi verba mea despiciant impii, fidemque iis derogent, tamen id quod pollicitus sum praestabo. Pronomen etiam *ego* emphaticum est, ut vaticinio certa constet fides. Quod ad verba attinet, genitivus *לפני*, qui vice epitheti coniungitur cum lapide, tam active quam passive accipi potest: vel pro lapide ad quem totum aedificium probatur vel exigitur quasi ad suam regulam: vel pro lapide probato. Prior autem mihi melius convenire videtur: et certe usus linguae hebraicae hoc postulat, ut potius active interpretemur. Lapidem igitur probantem, vel probatorem vocat ab effectu: quoniam ad hunc lapidem totum aedificium formari et aptari debet, alioqui labi ipsum et corruiere necesse

erit. *Angulum* vocat: quod totam aedificii molem sustineat, quo nomine etiam Psal. 118 (v. 22) vocatur, eoque robur ipsius et virtutem commendat. Denique *fundamentum*, et quidem, ut ita loquar, fundamentale vocat, paulatim ad eius commendationem magis progrediens. Nec enim vulgarem aut unum e multis qui aedificio serviunt esse ostendit, sed eximium et quo solo totum aedificii pondus nitatur. Sic ergo lapis est, ut totum angulum occupet: sic est angulus, ut tota domus in eo sit fundata. Nam sicuti aliud fundamentum iaci non potest: ita totam ecclesiam et singulas eius partes eo solo niti ac fulciri oportet. Posterius membrum versus hortative alii vertunt: Credens non festinet. Ego tamen in futuro accipere malo, tum quia ad contextum optime quadrat hic sensus, tum quod Pauli auctoritate probatur (Rom. 9, 33). Fateor quidem apostolos Graecorum interpretationem sequutos esse, et hac usos libertate, ut contenti rem indicasse verba ipsa non referrent. Sed nunquam de sententia mutarunt: quin potius rectam applicationem spectantes verum ac proprium sensum ostenderunt. Quoties ergo ex veteri Testamento locum aliquem producunt, finis et usus ab ipsis diligenter retinetur. Paulus vero hoc vaticinium citans ex graeca lectione transfert: Qui credit non pudefiet. Ac certe huc tendit propheta, eorum qui credent pacatum et tranquillum animum fore, ut nihil amplius desiderent, nec vagentur incerti, nec properent ad alia remedia quaerenda: sed eo unico plenissime sint contenti. Dura autem non est translatio quum verbo festinandi notatur fervor ut trepidatio. Denique prophetae consilium est laudare fidem ab hoc incomparabili fructu, quoniam in ea nobis placida sit et quieta statio. Unde sequitur nos assidue angi et inquieto animo esse oportere, priusquam ea praediti simus. Unus enim est portus, in quo tuto acquiescere liceat: nempe veritas Domini: quae sola nos pacatos et tranquillos reddet. Atque hunc fidei fructum describit alibi idem Paulus: dum nos fide iustificatos pacem apud Deum obtinere dicit. Hunc porro lapidem apostoli et evangelistae Christum esse ostendunt. Quia tunc vere stabilita et fundata est ecclesia quum mundo exhibitus est. Primum, in eo promissiones suam firmitatem habent: deinde, salus hominum in ipsum solum recumbit. Proinde si tollatur Christus, concidet ecclesia ac corruet. Res igitur ipsa ostendit haec haud dubie ad Christum referri oportere, sine quo nulla est salutis stabilitas: ideoque in singula momenta impendent ruinae. Accedit evangelistarum et apostolorum auctoritas: imo spiritus ore ipsorum id aperte docet. Sed re propius expensa rationem perspicere melius licebit, qua haec Christo accommodantur. Primum, non abs re Deum Isaias loquentem inducit, cuius proprium opus est fundare

ecclesiam, sicuti iam alibi visum est rursusque dicet. Atque haec sententia satis frequenter in Psalmis occurrit. Nam si omnes mortales operam suam eo conferant, non poterunt vel minimum lapidem erigere. Solus igitur Deus est qui fundat et aedificat ecclesiam suam, tametsi ad eam rem hominum opera et ministerio utatur. Nunc a quo nobis datus est Christus, nisi a patre? Haec igitur effecit ac praestitit coelestis pater, atque Christum nobis unicum salutis fundamentum statuit. Sed annon prius positus erat hic lapis? nonne hoc fundamento semper subnixa fuit ecclesia? fateor certe: sed spe tantum: quia Christus nondum patafactus erat, neque expleverat officium redemptoris. Ideo propheta quasi de re futura loquitur: ut certo persuasi sint fideles, ecclesiam quam videbant non modo nutare et labascere, sed graviter concussam et fere dirutam dissolvi in ruinas, nova tamen futura stabilem fore, ubi in lapidem manu Dei positum recumbet. Dicit autem in Sion, quia illinc Christum prodire oportuit. Quod non parum facit ad fidei nostrae confirmationem, quum ex eo loco qui tanto prius tempore ad id destinatus erat, videmus ipsum prodire. Caeterum, hodie ubique est mons Sion, quum in fines orbis terrarum propagata sit ecclesia. Est autem Christus vere lapis probationis: quoniam totum aedificium ad ipsum exigi necesse est: nec possumus structura Dei esse, nisi illi coaptemur. Unde et Paulus crescere nos iubet in eo qui caput est, ex quo totum corpus coniungi ac connecti oportet (Eph. 4, 15). Tota enim fides nostra Christo accommodanda est, ut nobis instar regulae sit. Est etiam lapis angularis, eoque non una quaedam pars aedificii, sed tota eius moles, fundamentumque ipsum nititur. Nemo enim, ut ait Paulus (1. Cor. 3, 11), fundamentum aliud praeter Christum Iesum statuere potest. Itaque Dominus ecclesiae suae instaurationem ore Isaiae promittens nos ad fundamentum revocat. Talis enim dissipatio erat, ut similis esset ruinae. Eius autem instaurandae ratio non aliter quam per Christum iniri potuit. Caeterum, quod Christus dicitur etiam lapis offensionis, hoc ei accidentale est: nam ingratorum hominum vitio accidit, ut quum ipsum respuunt, alium omnino experiantur quam ipsis futurus erat. Sed de hac re capite octavo dictum est.

17. (*Et ponam iudicium.*) Quia talis erat ecclesiae dissipatio, ut vix sperare auderent fideles meliorem statum, rationem in manu Dei promptam esse docet, qua ecclesiam de integro reformet. Sicut autem aedificii nuper meminit, ita nunc altera similitudine docet minime timendum esse, quin Deus inceptum aedificii opus tandem absolvat. Oblique interim eorum fastum et arrogantiam perstringit qui censeri volebant ecclesiae columnae, quam tamen

funditus everterant quantum in se erat. Nam quum luce fidei prope exstincta, et adulterato Dei cultu horrenda esset in populo deformitas, nihilominus gloriabantur regali sacerdotio, sicuti hodie papistas videmus similem iactantiam absque pudore efflare: quum tamen funesta confusio totam ecclesiae formam apud eos periisse clamitet. Hoc consilio definit propheta qualis futura sit ecclesiae reformatio. Porro *מִשְׁקֶלָהּ* et *קִי* magis probabile est ad idem referri, quemadmodum certius ex secundo Regum vigesimoprimo capite (v. 13) colligitur: Ponam super Ierusalem funiculum vel regulam Samariae, et mensuram domus Achab. Quanquam non infititur quin ad ponderum examen alludat. Sit tamen utraque similitudo ab aedificiis sumpta, in quibus architecti et fabri ad regulam omnia examinant, ut iusta inter omnes partes proportio servetur. Sic iudicium aequale Dominus statuere dicitur, quum ecclesiam instaurat, in qua alioqui, velut in deformi ruina, omnia temere congesta et confusa sunt, dum evehuntur impii et prosperis rebus fruuntur: pii vero abiecti et afflicti iacent. Idem de iustitia addit: quod eam dimetietur, vel suis ponderibus appendet, et ad normam omnia aequabit. Nam *iustitiae* et *iudicii* nomine intelligit iustam et legitimam ecclesiae administrationem, quae opponitur larvis et fallaciis, quibus se venditant titulares episcopi. In eum igitur finem hoc fundamentum statui significat, non ut inchoetur tantum ecclesia, sed ut perfecte instaretur: ut vulgo dicimus, *De fons en comble*. Altera quoque pars similitudinis denotat exactissimam aequalitatem. Nihil igitur aedificio deerit, si Christus pro fundamento statuatur: contra autem si absit, vanissima et confusissima erunt omnia. Iam quia nisi discussis inanibus fiduciis non erat iudicio et iustitiae locus, eas omnes discussum iri pronunciat, quia impetus irae Dei deiciet omnem altitudinem, et diluvium ad omnes securitatis latebras penetrabit. Hypocritas ergo cum sua iactantia, tametsi Dominus conservet ecclesiam suam, nihilominus perituros esse denunciat. Nec enim ita loquitur de flagellis, quasi iis corrigantur impii, quum potius indurentur, reddanturque perviciores. Purgationem igitur talem fore ostendit, ut eos e latebris suis eductos nudet falsa sua et inani fiducia. Nam impii se sub mendaciis et fraudibus sic latere putant ut plagas nunquam sensuri: ideoque sibi in flagitiis et sceleribus suis placent atque applaudunt: sed ad eos facile pervadent aquae, id est, ira Domini, quae praeceps atque instar diluvii feretur, facile in latibula eorum perumpet.

18. (*Et abolēbitur pactum.*) Prius invectus est in hypocritas, qui obstinatis animis Deum omnesque eius minas ridebant: atque eorum cogitationes reudit, quod foedus se cum morte habere existima-

rent, id est, impunitatem omnium scelerum sibi pollicerentur: ac si ridendo et subsannando manum Dei effugere possent. Nunc denunciatur, ubi serio agnoscent reddendam esse rationem Deo, velint nolint metu et formidine consternatum iri. Nam quod ita quiescunt et securi sunt homines, id veluti quodam veterno aut temulentia accidit, dum morbi sui gravitatem non sentiunt: sed Dominus eos e somno suo, quamvis profundissimo, excitabit, et imaginaria eorum pacta delebit. Denique significat pacem illam, qua impii fruuntur, dum vitis suis indormiunt, non fore perpetuam. Nam cogentur etiam inviti Deum iudicem agnoscere: eosque, dum se quieti dare volent, securos et inopinantes mirae perturbationes et cruciatus animo subito corripient et exagitant. Idem enim iis accidit quod facinorosis, qui si abruptis vinculis evaserint, rident suos iudices, iisque convitiantur et petulanter insultant: sed quum a tergo insectantes lictores aspexerint, subito expavescent, omnisque eorum laetitia in moerorem vertitur: ac longe deterior fit eorum conditio, quam si nunquam vincula abruptissent. Sic impii momentaneo quodam gaudio fruuntur quod oblivione sceleris sui accersunt: sed Dominus statim manum iniicit, sicque eorum conscientias terret, ut nullo modo consistere possint.

19. (*Ex quo transierit.*) Hoc versu plus exprimit quam superiore. Nam significat exitum propediem reprobis instare: quum tamen felicitatem aeternam sibi polliceantur. Impii quidem se aerumnis multis obnoxios esse vident: sed interea sibi indulgent, stuporemque sibi adducunt: atque eo modo aerumnas se propulsare posse arbitrantur. Haec enim iactant proverbia: Ne simus nobis ante diem molesti, Fruamur tempore dum licet, Simus hilares, neque nos frustra fatigemus. At capitibus ipsorum occultam cladem impendere denunciatur. Et addit, singulis *mane*, hoc est, celeriter et assidue. Solus enim mali sensus Dei timore afficit impios. Saepe quidem extra periculum formidant: sed ille caecus est pavor, quia non intelligunt unde sibi timeant. Porro quum Deus minatur, securi sunt, quia ipsum non agnoscunt iudicem: atque ita prius sentiunt manum Dei quam de ipso vere cogitent. Quod iterum repetit, *mane*, et paulo post adiungit, *noctu et interdium*, tam continuum quam quotidianum, ut dixi, flagellum fore significat: ne levem calamitatem fore sibi persuadeant, vel se decipiant spe aliqua relaxationis. Nam quum ira Dei adversus fideles momentanea sit, adversus infideles aeterna est: eos enim persequi in finem usque non desinit. In fine versus ubi reddidi, *tantummodo terror* intelligere faciet, variant interpretes. Ieronymus vertit: Intellectum dabit auditui. Verum haec interpretatio propius ad prophetiae sensum accedit: Solus rumor intelligere faciet, id est, Homines, ad

quoscunque nuncius pervenerit, dociles Deo reddentur solo rumore. Ego vero paulo simplicius tametsi nolim expositiones aliorum refutare: Accidet ut solus terror vos doctrinae capaces reddat. Ac si diceret: Hactenus nihil apud vos exhortationibus meis profeci: sed Dominus novam inveniet rationem qua vos erudiat: plagas scilicet, atque aerumnas, quibus vos ita terrebit, ut cum quo vobis sit negotium intelligatis. Quemadmodum si immorigerum atque indocilem filium sic hortaretur dolens ac moestus pater: Quum meas admonitiones contemnas, te aliquando a carnifice moneri oportebit. Sic impiis, qui omnes minas ridebant, denunciatur Isaias ipsos prophetarum opera non indigere, sed aliquando intellecturos re ipsa quam serio ac vere loquuti sint: neque tamen id ipsis profuturum: quia in tam sera cognitione non erit poenitentiae locus. Quarendus enim est Dominus, dum tempus est. Pharaonihilo melior est redditus acceptis plagis: nec Esau quidquam profecit lacrymis suis quum se praerogativa sua spoliatum videret. Nulla enim resipiscencia, nulla vitae emendatio sequuta est. *Terroris* nomine significat quam horribile sit incidere in manus Dei viventis: nec impune unquam verbum eius contemni. שמעך vero hic pro eo quod auditur, id est, pro doctrina accipit.

20. (*Quoniam contractus.*) Exornat hac similitudine superiorem sententiam. Nam reprobos qui manu Dei urgentur, comparat iis qui in lectum brevem et angustum abditii sunt: in quo vix membra sua extendere et caput attollere queant: denique quietis loco gravissimos sentiant cruciatus. Nam Iudaeos sic conclusum iri significat, ut extremis angustiis opprimantur, et lectum, qui ad quietem datus est hominibus, fore instar equulei. Iam si integumentum quaerant, stragulam brevioris fore dicit, quam ut sufficiat. Ita ad superius malum hoc etiam accedere dicit, quod in illis gravibus aerumnis omnia ipsis solatia necessaria deerunt. Hoc enim similitudine strictioris straguli exprimere voluit, ut omnium miserrimam conditionem suam fore intelligant, quia eos undiquaque et subtus et supra ultio Dei persequetur: ut nihil habeant levamenti aut relaxationis, nec quidquam remedii inveniant. His autem similitudinibus utitur Dominus, ut sese ad imbecillitatem nostram accommodet: quod alioqui quam horribile sit iudicium Dei percipere nequeamus. Ex his ergo colligimus quanti sint horrores quibus exagitantur impii et constringuntur, dum eos persequitur Dominus: si quidem in terrae centrum abdere se vellent quaeritandis latebris: sed Dominus eos in apertum producit, atque ita concludit et constringit ut se movere nequeant.

21. (*Quoniam sicuti in monte.*) Quoniam hic sermo de reprobis habetur, propheta nihil praeter terrores et saevas ultiones proponit. Ut enim filii

suis Dominus benignum se et clementem praebet, ita reprobis formidabilem sese ostendit. Adducit igitur exempla, quibus ad defensionem populi sui manum exseruit Dominus, veluti quum Philistaeos fudit in valle Perazim, persequente Davide. Item quum Amorraei et alii hostes ab Israelitis caesi sunt in valle Gibeon, duce Iosua, qui impetravit a Domino ut sol et luna consisterent, quo facilius hostes persequeretur. Ac *standi* verbo potentiam Dei indicat, quod eum desiderare et otiosum esse existimemus, dum reprobos non ulciscitur. Stare ergo, vel eminere dicitur, dum palam suae virtutis documenta nobis exhibet, ac praesertim ex quibus appareat quantam ecclesiae suae curam gerat. Etsi autem diversa erat ratio, quia olim contra externos surrexerat pro defensione electi populi, nunc autem bellum Iudaeis denunciat: scite tamen accommodat Isaias haec exempla: quia Deus hostes domesticos profigando non minus ecclesiae suae consulat, quam si vires suas armae converteret contra extraneos. Habiturum igitur ipsos hostium numero, quamvis falso se populum eius esse iactarent. *Alienum* hoc opus dici ideo nonnulli putant, quod nihil magis Deo proprium sit, quam misereri, atque ignoscere peccatis nostris: invitum facere quod irascitur, alienamque veluti personam et naturae ipsius adversam induere. Est enim natura clemens, misericors, patiens, benignus, tardus ad iram: ut scriptura multis verbis et variis loquutionibus infinitam eius misericordiam declarat. Alii exponunt Alienum: quod solitus esset antea tueri populum suum, stupendum esse quod nunc ipsum hostiliter aggredi ac perdere instituat. Ego alienum simpliciter accipio pro insolito vel admirabili: nam et sic appellatur quod rarum, et hominibus inusitatum est. Scimus autem res novas quam plurimum admirationi esse hominibus. Perinde igitur est ac si diceret, Dominus vos puniet: neque id vulgari quadam et usitata ratione, sed adeo stupenda ut eius conspectu vel fama omnes expavescent. Certum est omnia Dei opera totidem potentiae ipsius testimonia esse, ut merito nos in admirationem adducere debeant: sed quum assiduo usu et conspectu nobis vilescant, eum nihil agere existimamus, nisi extraordinarias aliquas rationes experiatur. Vetera igitur exempla producit Isaias, ut tametsi haec ultio nova et stupenda sit hominibus, Deo tamen intelligamus minime novam esse, quum iam olim non minora potentiae et virtutis suae documenta ediderit. Interea libenter amplector, prophetam impios Israelitas Philistaeis et Cananaeis opponere, ac si diceret, Dominus olim miracula edebat, quum populum suum servare vellet: nunc ea editurus est ad ipsum destruendum. Nam quum Israelitae degenerarint, exitialem Dei manum sentient, quam patres eorum salutarem experti sunt.

22. (*Nunc itaque.*) Admonet iterum impios illos quos prius illusores vocaverat, nihil suo astu, contemptu, subsannatione, cavillis profecturos: quoniam omnis eorum calliditas discutietur, et ad poenitentiam hortatur si qui forte adhuc erunt sanabiles. Ideoque easdem iterat minas, quae eos sollicitent. Luctando enim hoc unum acturos esse dicit, ut se magis coarctent suis laqueis. Nam quod pro vinculis alii castigationes reddunt, non satis quadrat contextui. Est enim hic aptissima vinculorum similitudo. Nam sicuti vulpes quae in laqueum incidit, magis astringit nodum quum sese extricare et eripere conatur: sic impii tergiversando magis se ac magis involvunt atque astringunt. Cupiunt effugere manum Dei, et adversus stimulum calcitrant, instar equi ferocientis qui omnes vires eo intendit ut sessorem excutiat: sed nihil aliud sua contumacia et protervia efficiunt, quam ut gravius et vehementius tundantur. Hinc docemur quomodo agendum sit cum impiis, quum scilicet eos timoris Dei penitus vacuos esse cernimus. Hoc enim solum restat, ut eos nihil suis cavillis et irrisionibus adversus ultionem Dei, quae ipsis imminet, effecturos denunciemus. Monemur etiam cum Deo minime ludendum esse, dum cernimus quasi in speculo qualis fuerit exitus eorum qui prophetarum monitiones et minas ab initio usque mundi spreverunt. Iam quo plenam fidem obtineat vaticinium, asserit nihil se in medium proferre, quod non sit divinitus revelatum. כלה aliquando perfectionem, aliquando consumptionem significat, quemadmodum cap. 10 dictum est: hic vero pro consumptione accipi debet. Nihil enim aliud hic significat propheta, quam apud Deum esse constitutum brevi universam terram extrema internecione delere. Duo igitur comprehendit: primum, exitium grave et horrendum imminere orbi (nisi forte ad Iudaeam restringere libeat, quod non displicet) deinde praestitutum esse diem nec longe abesse. *Auditus* hic pro revelatione accipitur: sibi enim patefactum esse dicit. Nam sicuti Dominus ministerio prophetarum uti decrevit, ita arcana sua iis patefacit, ut eorum sint veluti interpretes. Perinde igitur est ac si diceret: Totus mundus scatet scelerata impietate, exsultant in sua nequitia reprobi homines, ac si nullum Dei iudicium foret: sed ubique terrarum vel in singulis Iudaeae partibus Deus se iudicem et ultorem esse ostendet: nec ullus terrae angulus ab aerumnis et calamitatibus, propter verbi contemptum, immunis erit. Tametsi vero haec Isaias saeculo patefacta sunt, non minus tamen ad alia quoque tempora pertinent, quibus Deus se semper sui similem esse ostendit, eademque ratione et regula iudicia sua exsequi solet.

23. (*Auscultate.*) Praefatione utitur Isaias, tanquam de re magna et admodum seria loquuturus.

Nec enim attentionem ab auditoribus requirere solemus, nisi ubi magni quidpiam dicendum est. Et tamen hic sermonem habere videtur de rebus tritis et vulgaribus: veluti de agricultura, satione, tritura, aliisque eiusmodi. Sed propheta auditorum animos altius erigere voluit. Nam quum tractet de iudiciis Dei, atque ostendat quam sapienter Deus mundum administret, tametsi impii omnia temere ac fortuito volvi putent, similitudinibus rerum quae apertae et vulgo notae sunt, rem arduum crassiore Minerva tradere ac docere voluit. Conquerimur saepe Deum ad impiorum scelera nimium connivere, quod ea confestim arbitrio nostro non ulciscatur: propheta vero ostendit nihil ab ipso nisi recte et legitime ordinari. Eo igitur pertinet ista praefatio, ut homines agnoscant stuporem suum, quod iudicia Dei carpunt, eaque sinistre interpretantur, quum tamen in ordinario naturae cursu perlucidum habeant speculum, in quo haec aperte contemplari possint. Est enim hic tacita expostulatio cum hominibus qui in tam clara luce caecutiunt. Stupidos enim atque hebetes esse ostendit, quod tam perspicua Dei opera non comprehendant: atque eo nihilominus prorum-punt audaciae, ut quae abscondita sunt, arbitrio suo subiicere et ad reprehensionem trahere velint. Quemadmodum etiam Paulus de resurrectione loquens dementes vocat qui virtutem Dei non agnoscunt in seminibus quae terrae mandantur: Stulte, quod seminas non prius germinat aut virescit, quam fuerit corruptum (1. Cor. 15, 36): ita stupidos hic pronuntiat Isaias eos qui in rebus tam apertis sapientiam Dei non agnoscunt: ac denique homines caecos et hebetes esse ostendit in operibus Dei contemplandis.

24. (*An quotidie.*) Vulgo sic exponunt hunc locum, ac si Dominus ingratitudinem populo suo exprobraret: quod scilicet eum tanquam agricola coluisset, omnemque operam et diligentiam adhibuisset, nullum tamen ex eo fructum, sicuti decebat, perceperit. Atque ita interpretantur Iudaei, quos etiam Graeci et Latini sequuti sunt: sed longe aliud voluit Isaias. Hanc enim doctrinam contextit cum proxima sententia, qua dixerat Iudaeae vel universi orbis interitum sibi revelatum esse. Itaque subiungit: Deum tamen non semper exserere manum suam, nec ulcisci assidue hominum flagitia. Saepe enim dissimulat, atque ad tempus differt ultionem suam. Impii hac Domini tolerantia et tarditate ad maiorem peccandi licentiam abutuntur: sicuti hanc impietatis occasionem notat Solomon (Eccl. 8, 11), quod bonis aequae ac malis omnia eveniant: quod flagitiosi quique et scelerati prosperis rebus fruantur, ac pii communibus aerumnis atque etiam maioribus sint obnoxii. Denique, quum impii nullum discrimen in rebus externis animadvertunt, aut nullum esse Deum cogitant, aut omnia caeco for-

Calvini opera. Vol. XXXVI.

tunae impetu gubernari. Ad haec igitur respondet Isaias: Nescitis Deum habere suas opportunitates, ac nosse quid unoquoque tempore agere debeat? Si aratores quotidie terram non proscindunt nec subigunt glebas, haud ideo sunt imperitiae arguendi. Eos enim peritia potius cessare cogit. Quid enim aliud efficerent, terram assidue versando, quam quod frustra se fatigarent, atque impedirent ne ullum ea fructum proferret? Sic Deus non satagit, nec tumultuatur, sed tempora novit et opportunitates rei gerendae.

25, 26, 27 et 28. (*Annon quum aequaverit.*) Nunc de satione loquitur. Arator quantum poterit seminis terrae non mandabit, nec temere coacervabit: sed dimetietur agrum, et quantum necesse erit, ei committet. Corrumperetur enim alioqui nimia congeries, nec granum unum radices agere posset. Praeterea semina inter se varia non commiscebit: sed aliam agri partem tritico, aliam viciae, aliam cymino assignabit: idque in mensura. Sic enim interpretandum hic puto שִׁירָה, non eximium aut bonum: quia de dimenso loquitur. Idem etiam de messe ac tritura pronunciat. Nec enim eodem modo omnia excutiuntur. Tribula enim aut cratibus excutitur triticum, vicia cum pertica, cyminum cum baculo maiore. Loquitur autem pro more regionis. Gallia nostra, praeter Provinciam, hunc triturandi morem ignorat. Denique significat eam triturae rationem quam fert grani natura, non omnibus eandem adhiberi. Praeterea non semper, neque assidue trituratae incumbere agricolam, sed modum adhibere, ne grana comminuantur. Unde vero haec agricolae nisi a Deo didicerunt? Si ita eruditi atque instructi sunt in rebus minimis, quid de tanto doctore et magistro sentiendum est? annon certam mensuram et aequitatem suis operibus adhibere novit? annon videt tempus exsequendi iudicii? quando debeat proscindere populos, et tundendo veluti occare: quando colligenda sit hominum messis: quando trituranda sit, quos ictus, quod plagarum genus infligere debeat? quid denique singulis et temporibus, et personis accommodatissimum sit? qui universum naturae instituit ordinem, annon etiam haec aequa proportionem temperabit? adeoque temerarii sunt homines, ut cum ipso expostulare, eiusve sapientiam arguere audeant? Summa est, non esse temere iudicandum, si non protinus hominum scelera Dominus ulciscatur. Atque hic cohibenda est hominum audacia, qui etiam minimis in rebus saepenumero hallucinantur. Nam si quis agriculturae imperitus agricolam videat agros aratro proscindentem, ducentem sulcos, glebas subigentem, hucque et illuc impellentem boves, atque e vestigio sequentem, fortasse puerilem ludum esse existimans ridebit: sed eum ipsum merito damnabit agricola, atque inscitiae et temeritatis convincet.

Nam modestissimi quique quamvis ignorent, tamen ea non frustra nec temere fieri cogitabunt. Quid quum terrae mandatur semen, nonne videtur perdi? haec si rerum ignari damnent homines, ut semper audax et praeceps in iudicando inscitia est, annon merito ipsos periti arguent ac damnabunt? Quod si ita est, quid nobiscum faciet Dominus, si incognita nobis eius opera reprehendere audemus? Hinc ergo iudicemus quantum fugienda sit haec temeritas, et quam modeste in his cogitationibus nos continere debeamus. Nam si modeste cum hominibus versandum est, nec temere damnanda quae apprehensionem aut intelligentiam nostram effugiunt, multo maiore erga Deum modestia utendum est. Quum igitur calamitates, quibus varie affligitur ecclesia, nobiscum reputabimus, ne queramur eam destitutam, impiis laxata fraena: aut iam actum esse: sed Dominum suo tempore remedia adhibiturum statuamus, et iusta ipsius iudicia toto animo amplectamur. Si quis etiam propius verba ipsa expendens colligat, alios citius puniri, alios tardius, ac poenam differri dicat: hoc non modo probabile erit, sed omnino a propheta exprimitur. Mira autem ad nos redit consolatio, quod tritum suam Dominus ita attemperat, ut non frangat neque comminuat suos. Impios quidem in nihilum redigit atque perdit: suos autem castigat, ut subacti et purgati in horreum colligantur.

29. (Etiam hoc.) Nonnulli exponunt hunc locum ac si diceret propheta agriculturae scientiam a Domino profectam esse. Ego vero superiorum applicationem esse arbitror. Quemadmodum enim sapientiam Dei etiam minutissimis in rebus ostendit, ita mentes altius attolli iubet, ut magis reverenter admiranda et recondita eius iudicia suspicere discamus. Obiter quidem ex versu 26 notari potest, atque etiam debet, non modo agriculturam, sed omnes quoque artes quae hominum utilitati subserviunt, Dei dona, et quidquid est dextrae inventionis, mentibus hominum instillatum esse. Nec enim est quod earum nomine superbiunt homines, aut inventionis laudem sibi tribuant: quemadmodum veteres fecisse videmus, qui Deo ingrati eos a quibus excogitatum putabant aliquod artificium in numerum deorum referebant. Hinc apotheosis et innumera deorum turba, quam gentes sibi opinione finxerunt. Hinc magna illa Ceres, hinc Triptolemus, hinc Mercurius, infinitique alii dictis hominum et scriptis celebrati. [Propheta vero huiusmodi artes acceptas Deo ferendas esse docet, qui unicus autor et magister earum est.] Quod si ita de agricultura, aliisque mechanicis artibus iudicari debet, quid de liberalibus et ingenuis censendum est? veluti de medicina, iurisprudentia, astronomia, geometria, dialectica, et eiusmodi? nonne multo magis censebimus

a Deo esse profectas? annon in his quoque bonitatem ipsius contemplabimur et agnoscemus, ut et minimis et maximis in rebus laus et gloria ipsius celebretur?

CAPUT XXIX.

1. *Heus Ariel, Ariel, urbs quam incoluit David. Addite annum ad annum quibus iugulentur agni.* 2. *Atqui in angustum redigam Ariel, et erit moeror et tristitia, eritque mihi tanquam Ariel.* 3. *Et castrametabor adversum te in circuitu, et oppugnabo te in statione, et erigam contra te aggeres.* 4. *Tum humiliaberis, e terra loqueris, et e pulvere exibat eloquium tuum, et erit quasi Pythonis e terra vox tua, et e pulvere eloquium tuum mussitabit.* 5. *Et erit quasi pulvisculus sonitus extraneorum tuorum, et quasi stipula transiens multitudo fortium, et erit ad momentum repente.* 6. *A Iehova exercituum visitaberis: in tonitru, et tumultu, et fragore magno, in turbine, et tempestate, et flamma ignis vorantis.* 7. *Et erit quasi somnium visionis nocturnae multitudo omnium gentium pugnantium adversus Ariel: omnis, inquam, pugnantis, et munitiones erigentis in eam, et constringentium eam.* 8. *Fiet ergo quemadmodum famelicus somniat, et ecce comedit: quum autem evigilat, inanis est anima eius: et quemadmodum sitiens somniat, et ecce bibit: quum autem evigilat, lassus est, et anima eius appetens: sic erit multitudo omnium gentium pugnantium adversus montem Sion.* 9. *Immoremini, et admiremini. Excaecati sunt, et excaecant: ebrii sunt, et non vino: concussi sunt, et non sicera.* 10. *Quia obtexit¹⁾ super vos Iehova spiritu soporis, obstruxit oculos vestros: prophetas vestros et praecipuos videntes caligine obduxit.* 11. *Itaque facta est vobis omnis visio quasi verba libri obsignati: quem si tradant scienti literas, ac dicant, Lege, quaeso, in eo: tum dicet, Non possum, quia est obsignatus.* 12. *Quod si detur ei liber qui non didicit literas, ac dicatur, Lege, quaeso, in eo: tum dicet, Nescio literas.* 13. *Ergo dicit Dominus: propterea quod appropinquat populus iste ore suo, et labiis suis honorat me: ac cor suum longe a me removit, et fuit timor eorum erga me praecepto hominum doctus:* 14. *Propterea ecce adicio ut faciam rem mirandam in populo hoc, miraculum, inquam, et portentum. Nam peribit sapientia sapientum eius, et prudentia prudentum eius evanesce.* 15. *Vae latitantibus a Iehova, ut abscondant consilium: nam sunt in tenebris opera eorum: ac dicunt, Quis videt nos? et quis scit nos?* 16. *Vestra conversio an sicut lutum figuli reputatur? nempe, dicit opus de autore suo,*

¹⁾ 1551: operuit vos.

Non fecit me: et figmentum de fectore suo, Non intellexit. 17. Nonne adhuc paululum, paululum, et redigetur Libanus in Carmelum, et Carmelus in sylvam reputabitur? 18. Et audient in die illa surdi verba libri? et de caligine et tenebris oculi caecorum videbunt. 19. Tunc repetent humiles in Iehova laetitiam: et pauperes hominum exsultabunt in Sancto Israelis. 20. Quoniam in nihilum redactus est violentus, consumptus est derisor: perierunt qui mane festinabant ad iniquitatem. 21. Facientes hominem peccare in verbo, qui arguentem in porta illaquearunt, et iustum flexerunt ad nihilum. 22. Propterea sic dicit Iehova ad domum Iacob, qui redemit Abraham: Non confundetur nunc Iacob, neque pallescent nunc facies eius. 23. Nam ubi viderit¹⁾ natos suos, opus manuum mearum, in medio sui, sanctificabunt nomen meum, sanctificabunt Sanctum Iacob, Deum Israel timebunt. 24. Tum errantes spiritu discent intelligentiam: et murmuratores discent doctrinam.

IN CAPUT XXIX.

1. (*Heus Ariel.*) Videtur hic alia esse concio, qua Isaïas urbi Ierosolymae minatur. Eam vocat Altare: quoniam in altari summum urbis praesidium erat. Nam etsi cives aliis munitionibus, quarum eis magna copia fuit, confidebant, plus tamen in templo et altari quam in aliis praesidiis locabant fiducia. Quum enim viribus et potentia invictos se esse arbitrabantur, tum vero summum hoc omnium praesidium et invictissimum censebant, quod tutela Dei tegerentur. Deum autem secum esse statuebant, quamdiu altari et sacris fruebantur. Nonnulli hic templum Ariel vocari putant, a figura leonis quam prae se ferebat: quod scilicet anteriore parte latius esset, posteriore vero angustius: sed mihi satius videtur simpliciter accipere de altari, quum Ezechiel quoque hoc nomen ei tribuat (c. 43, 15). Hoc quidem vaticinium adversus totam urbem profertur: sed consilium prophetae spectandum est. Stultam enim fiduciam Iudaeis adimere voluit, qua Deum sibi adfore imaginabantur, quamdiu altare et sacrificia exstare possent. His enim falso gloriabantur, seque defunctos putabant, quamvis impii essent ac nequissimi. Postea ad urbem progreditur, quam dignitatis elogio insignit, quod olim habitata fuerit a Davide: sed per concessionem volens scilicet fumum illum vanitatis discutere. Quidam minorem Ierosolymam intelligunt: id est, interiorē urbem, quae etiam muro cincta erat. Nam duplex quodammodo Ierosolyma fuit, quod excrevisset, latiusque pomœria sua extendisset. Verum, de tota urbe intelligendum hunc locum puto. Davidis autem mentionem facit,

quod illius nomine gloriarentur, atque in eius regia benedictionem Dei perpetuo residere iactarent: quia Dominus perpetuum Davidis regnum fore promiserat. Hinc colligi potest, quam ridiculi hodie sint Romanenses, qui cathedrae Petri ecclesiam affigunt, ac si nusquam domicilium in toto orbe reperire possit Deus quam in romana sede. Non disputamus nunc an Petrus romanae ecclesiae episcopus fuerit, necne: sed si apertissime hoc constare demus, an ulla eiusmodi promissio Romae data est, qualis Ierosolymae? Haec requies mea in saeculum saeculi: hic habitabo, quoniam elegi eam (Psal. 132, 14). Quod si data esset, nonne videmus quid de Ierosolyma pronunciet Isaïas? Deum scilicet expelli, ubi doctrinae locus non est: ubi cultus Dei corrumpitur. Quid igitur Roma, quae nullum testimonium habet? quid prae Ierosolyma iactare potest? Si sanctissimae urbi, quam potissimum delegerat, maledicit Deus, quid de caeteris dicendum est, qui sacrosantas eius leges, omniaque pia instituta everterunt?

(*Addite annum.*) Hoc ideo subiunxit propheta, quod Iudaei poenam se effugisse putarent, quum aliquod tempus ipsis prorogatum erat. Nam impii se cum Deo inducias habere putant, ubi nullum propinquum sibi interitum animadvertunt. Itaque perpetuam sibi felicitatem promittunt, quamdiu Dominus eos quiete et pace frui sinit. Adversus hanc securitatem denunciat propheta, tametsi sacrificia assidue facerent, eaque quotannis renovarent, Dominum tamen vindictam suam exsequuturum. Hinc colligendum est, non ideo differendae poenitentiae occasionem esse captandam, quod Dominus poenas et ultionem proroget. Nam etsi nobis ad tempus parcat, nosque sustinet, non ideo deletum est peccatum: neque ulla causa est, cur nobis inducias cum ipso polliceamur. Ne ergo abutamur eius patientia: sed eo magis de petenda venia cogitemus.

2. (*Atqui in angustum.*) ¹ hic pro adversativa particula accipiendum puto: Et tamen exsequar iudicia mea et ulciscar: utcumque ad aliquod tempus ea differendo remisisse videar. Moerorem deinde et luctum illis pro dierum festorum laetitia minatur. אניה nonnulli adiective capiunt: sed perperam. Nam apud Ieremiam in Threnis (2, 5) hoc eodem modo accipitur. Testatur autem Dominum in angustias urbem illam redacturum, ut Iudaei intelligerent bellum sibi cum Deo non cum hominibus esse: et quamvis bellum gererent Assyrii, Deum tamen illis praeesse agnoscerent. Quod tandem addit sibi fore quasi Ariel, soli templo non conveniret. Intelligit enim omnia sanguinolenta fore ex strage quae Ierosolymae edetur: ideoque comparat arae, in qua victimae et hostiae mactantur: quemadmodum etiam impii mactationi destinati sacrificio comparari solent. Denique hic alludens ad nomen altaris, dicit totam civitatem fore veluti Ariel, quia interfectionum san-

¹⁾ 1551: videbit sanctificantes (bis) timentes.

guine redundabit. Ex quibus apparet externam cultus professionem, caeremonias externaque symbola gratiae Dei parum prodesse, nisi ex animo ipsi pareamus. Ironice enim hypocritas (qui pecudum sacrificia impuro corde obtrudunt Deo, quasi legitima piacula ad placandam eius iram) dicit operam ludere: et quia templum et altare profanarunt, non posse rite sacrificari Deo, nisi tota urbe victimae mactentur, perinde ac si diceret ubique fore carnificinam. Improprie autem violentam eorum mactationem, qui sponte se offerre Deo recusarunt, sacrificium appellat.

3. (*Et castrametabor.*) כָּדֹר. Alludit ad circumferentiam pilae: atque idem est quod vulgo dicimus, *Ie l'environneray*: atque ita omnes effugio exitus praeclusos fore docet. Quod subiicit, *oppugnabo te* in statione, ad alteram speciem invadendae urbis pertinet. Aut enim incursiones fiunt huc et illuc, aut stataria est obsidio. Confirmat autem doctrinam superioris versus, atque ostendit hoc bellum auspiciis Dei gerendum esse. Tametsi Assyrii cupiditatibus suis et dominandi libidine impellantur, nihil tamen nisi iussu Dei suscepturos. Magni enim referebat Iudaeis certo esse persuasum quidquid malorum sibi accideret divinitus irrogari, ut inde ad scelerum suorum examen descenderent. Quae doctrina, quum saepius occurrat in scripturis, eo diligentius animis nostris infigenda est. Nec enim frustra toties eam spiritus sanctus repetit atque inculcat.

4. (*Tum humiliaberis.*) Ridet arrogantiam qua praediti erant Iudaei, ut minas et monitiones omnes contemnerent, quamdiu rebus prosperis fruebantur, id quod omnibus hypoeritis usu venit. Dicit ergo deposito fastu fore posthac submissiores: non quod animos mutaverint: sed quia pudor impedit ne suo more exsultent. Subaudienda est igitur hic tacita antithesis. Eos enim compellat, qui animo elati magnos spiritus efflabant et capita in altum erigebant, cum omnium despectu: ac si ne Deo quidem ipsi subditi essent, imo Deum ipsum maledictis et contumeliis incessere non dubitabant, et sacrosantum eius verbum ridere. Deicietur, inquit Isaias, hic fastus: atque intoleranda haec arrogantia cessabit. Idem similitudine magis exprimit, murmur tanquam ex cavernis edituros dicens. Eorum enim vocem qui prius ita elati et feroces erant, Pythonum sermoni comparat, qui quum oracula redderent e demisso quodam et abstruso sub terram specu, obscurum nescio quod murmur edebant: susurrabant enim potius quam articulate loquerentur. His igitur ἀλάζονας istos similes fore pronunciat. Nonnulli sic interpretantur hoc dictum, ac si propheta significaret nullum fore castigationis fructum: sed hoc ex verbis non elicitur, ac postea dicit Iudaeos ad resipiscentiam adductum iri: sed prius terrorem

incurrit, ut eorum insolentiam retundat. Arroganter enim et proterve omnes prophetae minas spernebant. Itaque deiectio cuius meminit nihil aliud sonat, quam probris fore coopertos, ut non audeant quasi e sublimi superbas ventosasque iactantias iacere.

5. (*Et erit quasi pulvisculus.*) Prius referam quid alii sentiant: deinde adducam quid mihi probabilius videatur. Omnes fere de hostibus Iudaeorum hoc dictum putant. Exteros enim pro hostibus accipiunt: atque aiunt multitudinem eorum qui Iudaeos oppriment pulveri similem, id est, infinitam fore. Sed quum propius omnia expendo: inclino potius in contrariam sententiam. Nam existimo prophetam contemptum loqui de praesidiis, quibus frustra Iudaei confidebant, quum ipsis milites exteri et mercede conducti essent, atque hi robusti: sic enim interpretor עֲרִיצִים, idque proprie significat: nec video cur Iudaeorum nonnulli pro impiis aut iniquis accipiant. Quum itaque Iudaei praesidia sibi aliunde varia accererent, existimabant se probe munitos esse, nec quidquam adversi verebantur. Iis denunciat propheta, futurum ut praesidiarii eorum milites, tametsi immensa esset eorum multitudo, frustra tumultum cieant: eos enim fore instar pulveris aut paleae: id est, nihili quisquilias, quia effectu carebunt. Unde colligendum est, nostras opes et copias, quantaecunque sint, in nihilum reductum iri, simul atque nobiscum suo iure agere voluerit Dominus. Durant quidem ad aliquod tempus hominum praesidia: verum ubi serio manum extulerit Dominus, eorum robur concidere, atque instar stipulae esse necesse est. In fine versus alii exponunt sonitum ab hostili incurso repente exorturum, et quasi momento. Ego vero הִרֵה potius refero ad tempus durationis quod momentaneum fore significat: id est, haud diu stabunt illa praesidia: protinus evanescent. Frustra iis gloriantur homines, quum Deum sibi infestum habent.

6. (*A Iehova exercituum.*) Subiicit causam cur tota illa praesidiariorum multitudo instar stipulae futura sit: idque declarat similitudine contraria. Nam militibus illis iram Domini et visitationem opponit. Quid autem stipula ad flammam ignis vorantis? quid pulvis ad turbinis impetum et vehementiam? Talem igitur Dei vindictam fore docet cui resistere nequeant omnes apparatus. Atque hoc sensu mihi contextus fluere videtur. Nec vero talis membrorum relatio futura est, si aliam interpretationem sequamur. Hinc agnoscimus, eos a quibus oppugnamur, tantum posse quantum eis Dominus concesserit. Si igitur nos salvos esse velit Dominus, nihil efficient hostes, etiamsi universum orbem adversum nos concitent. Contra, si nos castigare velit, nullis copiis aut munitionibus iram ipsius ar-

cebimus, quae more turbinis omnia facile prosternet: imo consumet velut flamma.

7. (*Et erit quasi somnium.*) Ego quoque hunc versum aliter interpreto quam alii: nam existimant prophetam piis afferre consolationem voluisse. Quod certe non parum coloris habet, et praeclaram continet doctrinam: nempe, ecclesiae hostes similes reddi somniantibus, ubi frustratur eos Dominus, quum tamen paene voti compotes esse videntur: sed textui mihi satis congruere non videtur haec interpretatio. Interdum autem accidit, ut quum elegans videtur sententia, ea nos ad se allicit, atque furtim nos a vero sensu abducit, nec haereamus in contextu, nec diutius in investiganda auctoris mente laboremus. Expendamus igitur an haec fuerit mens prophetae. Certe quum postea iterum pergat in denunciandis minis, mihi dubium non est, quin eundem hic sermonem prosequatur, quem aliqui haec sententia perperam abrumperet. Obiurgat enim Iudaeos eorumque pervicaciam arguit, quod Deum, minasque omnes secure contemnerent. Denique aptissima similitudine in falsam eorum fiduciam et securitatem invehitur, dum repente et inopinato adventuros hostes denunciat, ubi Iudaei se tranquilla pace frui et longe ab omni periculo abesse existimabant, et rem adeo subitam et inopinatam fore, ut somnium esse videatur. Quamvis igitur perpetuam nunc quietem animo concipias, inquit, Deus te facile excitabit, et securitatem tibi istam excutiet. Salse autem propheta Iudaeos somnare dicit, quia suis delitiis immersi nihil vident, aut sentiunt: sed mente obruta vel attonita beatitudinem sibi fingunt ex stupore. Unde colligit subito quasi per somnium venturos hostes, qui dormientibus terrorem incutiant, sicuti saepe contingit dulcem et iucundum soporem diris insomniis turbare. Unde sequitur, blanditias quibus indormiunt fore illis inutiles: quia utcumque nihil cogitent, subito tamen obrepit commotio. Hoc adhuc obscurius esse potuisset, nisi rem magis explicaret proximo versu.

8. (*Fiet ergo quemadmodum famelicus.*) Comparat Iudaeos famelicis hominibus qui obdormiunt quidem, sed vacuo stomacho et cibum appetente. Hos de cibis et epulis quibus indigent, somnare naturale est. Dum igitur vigilabant Iudaei, similes erant famelicis: eos assidue per prophetas suos admonebat Dominus, atque ad divinas verbi epulas invitabat: eas contemnebant, neque movebantur, malebantque omnino delitescere, atque indormire vitiis suis, quam sacris illis epulis satiari. Itaque dum sopiebant conscientias suas, abunde sibi omnia suppetere, seque ab omni incommodo immunes esse existimabant. Hoc somnio et inani viso persimile esse declarat Isaias: quia repentina clade expefacti sentiant quam vacui fuerint et inanes, et quam falsam et delusoriam opinione satietatem flexerint.

Ut enim languidiores redduntur famelici quibus eiusmodi somnia contigerunt: ita populus qui sibi falso persuasit omnia sua belle habere, molestia longe maiore afficietur, quam si nihil eiusmodi animo conceptum fovisset, inopiamque suam potius et nuditatem agnovisset. Primo quidem intuitu dura videtur loquutio, ubi dicit: Multitudo oppugnantium Ariel erit quasi somnium, etc. Sed ita resolvi debet: Ubi spe fallaci liberationem sibi promiserint Iudaei, ac si procul abigendi essent hostes, sentiant paulo post se fuisse delusos: sicuti qui prae inedia somniat se laute epulari, deinde expefactus sentit famem acrius fuisse accensam. Nihil igitur hic video quod ad consolationem pertineat. Idem enim argumentum persequitur, et invehitur in contemptum et pervicaciam Iudaeorum, quos propheta nullis monitionibus aut minis poterat commovere.

9. (*Immoremini.*) Perstat in eodem argumento Isaias, et crassum illum stuporem populi vehementius insectatur. Alii vertunt: Obstupescite: sed malo aliter accipere: nempe, quamvis multum diuque in hanc cogitationem insistant, nullum tamen alium exitum fore, quam ut ex diuturna cogitatione obstupescant eorum mentes. Denique significat iudicium fore Dei, quo sic obruentur eorum mentes, ut tametsi sese cogitando et comminiscendo torqueant, nullum tamen aut exitum aut finem reperire possint. Et mox rationem reddit, cur in sua tarditate defixe cogitando nihil proficiant: nempe quod similes sint ebriis. Quod igitur nihil cernunt aut percipiunt in operibus Dei, hoc eorum socordiae et stupori imputandum esse docet. Atque huius rei specimen quotidie in multis occurrit: quia spiritualis ebrietas omnes eorum sensus ita occupat et hebetat, ut in rebus apertissimis caecutiant: ac dum splendidissimam iustitiae et aequitatis lucem ostendit Deus, illi caligant, ut confuso intuitu magis magisque desipiant. Hic autem stupor iusta poena est, qua Dominus eorum incredulitatem ulciscitur. Ut hanc prophetae sententiam in usum nostrum accomodemus, notandum est haec prophetae verba praecepti loco accipienda non esse, ac si diutius insistere et cogitare iuberet: sed potius eorum stuporem ridet atque insectatur, ut iam dictum est: *Pensez y tant que vous voudrez, vous n'y entendrez rien.* Eis enim iudicium et rationem deesse significat, eoque fieri ut frustra haec Dei opera considerent. Nam ut talpae solis fulgor nihil prodest: ita excaecata mens frustra nervos intendit, ut magnifica Dei opera comprehendat. Quum vero excaecatos dicit, significat nos natura sic creatos esse ut mente et intelligentia praediti simus ad consideranda Dei opera: vitium, ut ita dicam, accidentale, quod excaecamur, ebrietatemque adventitiam esse. Nam ingratitudini hominum imputanda est, in quam Dominus merito

animadvertit. *Commotionem* mentis placidae rationi et quietae opponit. Intelligit enim perturbationem quae mens agitata nutat ac vacillat.

10. (*Quia obtexit super vos.*) Iam ut fontem huius caecitatis clarius demonstret, adscribit eam Dei iudicio, quia hoc modo populi impietatem ulcisci voluit. Quemadmodum enim ipsius est oculos ad cernendum dare, spiritu iudicii et intelligentiae illustrare mentes: ita solus omni luce nos privat, ubi videt maligno quodam pravoque veritatis odio tenebras ultro appetere. Quum ergo caecutiunt homines, ac praesertim in rebus adeo lucidis et conspicuis, iustum ipsius iudicium agnoscamus. Addit etiam adminiculis et instrumentis populum privari, quae intelligentiae lumen afferre, atque alios dirigere debuissent. Eo enim destinati sunt prophetae, quos utroque nomine et חִזְיוֹן וְנְבִיאִים, designat. Denique significat, non modo homines ratione et intelligentia praeditos expertes fore sensus communis, sed doctores quoque ipsos, quorum partes erant aliis praelucere, fore prorsus insipidos ut viam nesciant, et ignorantiae tenebris involuti turpiter aberrant, tantumque abfore ut alios moderentur, ut ipsi se regere non possint.

11 et 12. (*Itaque facta est vobis omnis visio.*) Apertius etiamnum exprimit propheta quod ante dixerat, tantam scilicet inter Iudaeos caecitatem fore ut, tametsi Dominus ipsis clarissima verbi luce affulgeat, nihil intelligant. Nec vero id solis plebeiis eventum significat: sed ducibus ipsis et doctoribus, qui prae aliis sapere, et exemplo praeire debeissent: denique pervagaturum hunc stuporem per omnes ordines. Nam et literatos et illiteratos adeo hebetes et stupidos fore pronunciat, ut ad verbum Dei prorsus caligent, nec magis in eo perspiciant, quam in epistola obsignata. Idemque omnino, sed aliis verbis, docet quod superiori capite dixerat, verbum Domini futurum ipsis veluti praeceptum ad praeceptum, regulam ad regulam. Quoniam in primis rudimentis semper haerebunt, nec unquam ad solidam doctrinam pervenient. Eodem enim sensu hic demonstrat, eos nihil omnino fructus a summo ad infimum ex verbo Dei percepturos. Doctrinam quidem sublatum iri non dicit, sed quamvis penes eos sit, mentem ipsis et intelligentiam defuturam. Dominus enim bifariam hominum impietatem punit. Nam interdum adimit penitus usum verbi: interdum eo relicto intelligentiam adimit, mentesque hominum excaecat, ut videndo nihil videant. Primum igitur lectione privat, aut sublati impiorum tyrannide libris, ut saepe accidit, aut falsa hominum persuasionem, qua existimant non ideo esse traditos, ut passim legantur ab omnibus: deinde, quamvis eos in manibus versari et legi sinat, tamen quia homines iis abutuntur, et ingrati sunt, nec recta in gloriam Dei intendunt, excaecan-

tur: nec magis perspiciunt, quam si nulla verbi scintilla ipsis enituisset. Non est igitur externa praedicatione verbi gloriandum: parum enim proderit, nisi mentes nostras illuminando fructum suum proferat. Perinde igitur est ac si diceret: Dominus quidem ob foedus quod cum patribus vestris iniit, foederis illius tabulas vobis relinquet: sed erunt vobis obsignatae literae, nihil enim ex ipsis percipietis. Quum haec, ita ut minatus est Isaïas, Iudaeis accidisse videmus, et statum populi illius consideramus, qui adoptatus et segregatus a Deo erat, fieri non potest quin toti ad tam horribilem ultionem expavescamus. Quamvis enim et lege et prophetis edocti et splendidissima luce illustrati essent, tamen in superstitiones horrendas, et detestandam impietatem prolapsi sunt: foedatus est cultus Dei, religio omnis eversa et dissipata, ipsique in varias et portentosas sectas distracti et divisi sunt. Tandem quum Sadducaei omnium impiissimi rerum potirentur, fide omni sublata et spe resurrectionis, atque etiam immortalitatis, quales, quaequo, nisi similes pueris aut porcis esse potuerunt? quid enim homini superest, si beatae et aeternae vitae ei spes adimatur? Et tamen fuisse tales, quum advenit Christus, satis testantur evangelistae. Tunc enim haec, ut praedicta erant a propheta, vere impleta sunt, ut non frustra nec temere hasce minas ab eo iactatas esse intelligamus: nec eo minus evenisse, quod tunc ab impiis proterve et contumaciter derisae ac contemptae sint. Tunc igitur vel maxime incredulitas eorum et simul vecordia apparuit, ubi lux vera toto orbe patefacta est: nempe Christus, unicum veritatis lumen, anima legis, scopus omnium prophetarum. Tunc, inquam, potissimum Iudaeorum oculis velum obductum erat, quod in Mose fuerat adumbratum, quem non poterant ob nimium splendorem intueri: vere autem impletum in Christo, cuius erat velamen illud, sicuti docet Paulus (2. Cor. 3, 16), tollere et abolere. Hactenus ergo velamen impositum est cordibus eorum, quum Moses legitur, quia reiiciunt Christum, ad quem Moses referendus erat. Moses eo loco pro lege accipi debet, quae si reducatur ad finem suum, id est, Christum, velamen illud auferetur. Haec porro Dei iudicia sic contemnemur, ut eundem hodie iudicem agnoscamus, qui olim fuit: atque eandem iis paratam esse ultionem, qui aures sanctissimis eius monitis accommodare noluerint. Quod doctos et indoctos exprimit nominatim, observandum est, non ideo a nobis percipi spiritualem doctrinam, quod valeamus ingenii acumine, aut liberaliter in scholis edocti simus. Literae nihil istos iuverunt, quominus excaecarentur. Complectendum igitur animis et affectu est verbum, si modo hanc ultionem effugere velimus, quae non rudibus tantum, sed literatis quoque nuntiatur.

13. (*Ergo dicit Dominus*). Ostendit propheta Dominum iustissimis de causis adeo severe cum populo suo acturum esse: dura et horribilis erat illa castigatio, divinitus obstupescere mentes. Iam quum homines, ut sunt audaces et prae fracti, cum ipso litigare non dubitent, ac si iusto severior esset: docet, Deum iusti iudicis officio functum esse: culpam haerere in solis hominibus, qui eum nequitia et impietate sua provocarunt. Sua vero praecipue hypocrisi et superstitionibus populum hanc poenam promeritum esse ostendit. Hypocrisin notat, quum dicit eum ore appropinquare et labiis. Sic enim interpretor שׁוֹנֵן, et probabilior mihi lectio videtur, quamvis nonnulli aliter sentiant: quorum alii vertunt coarctari, alii vero se magnificare. Sed antitheton, quod paulo post subiicitur, satis declarat hanc esse genuinam lectionem: quae etiam receptior est. Superstitiones vero et impios cultus perstringit: quum ait *timorem* quo praediti sunt, *hominum praeceptis edoctum* esse. Haec autem duo fere semper coniuncta sunt: imo vero nunquam hypocrisis vacat impietate aut superstitione. Atque a diverso impietas aut superstitio hypocrisi non caret. Per *os* et *labia* externam professionem intelligit, quae bonis aequae ac malis communis est: sed in eo differunt, quod mali nihil habent praeter inanem ostentationem, seque defunctos putant si labia diduxerint in honorem Dei: boni vero ex intimo cordis affectu sese coram Deo expandunt, suumque obsequium praestando, quantum a perfecto officio absint fatentur atque agnoscunt. Utitur ergo hic synecdoche, quae satis frequens est scripturis, quum ex parte aut specie universum designant. Speciem autem delegit aptissimam praesenti causae, quod lingua potissimam et ore pietatis species induatur. Caeteras igitur partes simul comprehendit Isaïas, quibus simulant et fallunt hypocritae. Omnibus enim modis ad mendacium et vanitatem propendunt. Melior vero interpretes Christo ipso quaerendus non est, qui quum de ablutione manuum ageretur, quam a discipulis omissam Pharisei reprehendebant, quod sanctimoniae speciem prae se ferret: ut eorum hypocrisin convinceret, Bene, inquit (Mat. 15, 7), de vobis vaticinatus est Isaïas: Populus hic labiis me honorat, cor autem eorum longe est a me. Proinde labiis et ori propheta cor opponit: cuius integritatem requirit et postulat a nobis Deus. Haec si desit, omnia opera nostra, quantumcunque splendoris habeant, repudiat. Ut enim spiritus est, ita spiritus et animo vult a nobis coli et adorari. Nisi hinc initium fiat, quidquid externo gestu et habitu prae se ferent homines, inanis ostentatio erit. Hinc facile est iudicare quanti fieri debeat ille cultus quem papistae Deo se exhibere putant, dum inanibus sonis, murmure, cereis, thure, magnifico ornatu, et sexcentis eiusmodi nugis Deum venerantur. Ea

enim non solum reiici a Domino, sed etiam execrationi esse videmus. Secunda parte, ubi humanis figmentis colitur Deus, hunc timorem superstitionis damnat: tametsi homines specioso religionis aut devotionis aut reverentiae colore tegere conentur. Rationem exprimit: quod ab hominibus sit edoctus. Ego enim passive lego מלמד. Significat enim regulam colendi Dei perverse ex mandatis hominum, non ex eius verbo peti. At Dominus timorem nostrum, reverentiam, qua colitur, exigi vult ad praescriptum verbi sui: nec quidquam adeo requirit, quam simplicem obedientiam, qua nos omnesque nostras actiones ad regulam verbi formemus, nec in hanc aut alteram partem flectamur. Unde satis liquet, quicumque ex hominum commentis cultum Dei discunt, non modo plane desipere, sed etiam se conficere exitiali labore: quia nihil quam iram Dei provocant. Quantopere enim fictitious cultus abominetur, non potuit apertius testari, quam huius poenae atrocitate. Hoc vero indignum esse iudicat, ut dum se per incertam et errorem fatigant homines ad Deum placandum, non modo studia eorum pro nihilo ducit, sed etiam graviter punit. Atqui mirum non est, si autoritatem suam ita vindicat. Hunc locum Christus ipse exponit, inquit (Mat. 15, 9), Frustra me colunt docentes doctrinas, mandata hominum. Aliqui copulam addere voluerunt, Et mandata: ac si non satis constaret sensus. Sed planum est eum significare aliud velle, praepostere scilicet fieri, ubi mandata hominum pro regula vivendi et doctrina sequimur.

14. (*Propterea ecce adiicio*.) Poenam excaecationis non rudibus vel gregariis tantum, sed sapientibus illis qui apud populum admirationi erant minatur. Ex qua ultione facile est iudicare quam detestandum vitium sit hypocrisis et execrabile coram Deo: sicut paulo ante de humanis commentis dictum est. Quod enim poenae genus formidabilius est caligine mentis et stupore? Hoc quidem non percipiunt vulgo homines, nec magnitudinem eius mali agnoscunt: sed omnium infelicissimum et summum est. Nec loquitur de vulgo hominum, sed de ipsis ducibus, qui instar oculorum esse debeant. Vulgus enim per se, ut alia membra in corpore, caecum est. Ubi ergo excaecantur oculi, quid reliquo corpori eveniet? Si lumen tenebrae sint, quemadmodum ait Christus (Matt. 6, 23), ipsae tenebrae quantae erunt? Hoc igitur ad amplificationem istius ultionis additum est. Unde etiam colligi potest, quam stulta et inanis sit papistarum iactantia, qui quum episcopale nomen, aliosque eiusmodi aut doctorum, aut pastorum, aut apostolicae sedis titulos obiecerint, obstructa esse omnium ora putant. Pollent forte alia scientia quam Iudaei. Unde vero eam hauserunt? profectam a Deo esse praetextent. At videmus prophetam non loqui de

Chaldaeorum aut Aegyptiorum sapientibus, sed de ordine sacerdotali quem Deus constituerat, de doctoribus ac praecipuis ducibus et antesignanis electi populi et unicae ecclesiae: denique de summo illo pontifice, qui typum Christi gerebat. Quidquid enim eminebat in populo et praecellens erat, hoc sapientum nomine comprehendit.

15. (*Vae latitantibus.*) Insurgit propheta iterum adversus impios illos et profanos Dei contemptores, quos ante vocavit לצים, qui sibi non aliter sapere videntur, nisi Deo versute illudant. Nam illis religio quasi stulta est simplicitas, et in suam calliditatem quasi in labyrinthum se abdunt: unde et monitiones et minas, atque omnem denique pietatis doctrinam ludibrio habent. Ex hoc enim versu satis apparet, iam tunc pestem illam, quae postea latius erupit, grassatam fuisse in mundo, ut hypocritae suaviter in sinu suo Deum ridentes prophetias despicerent. In eos ergo invehitur propheta, et המעמקים vocat, quasi sibi foderent abscessus et latibula, quibus Deum fallere possent. Particula quae sequitur, *ad abscondendum consilium*, nobis est vice explicationis. Sunt qui initium huius versus ita interpretantur, ac si propheta nimiam curiositatem damnaret, qua arcana Dei iudicia nimis audacter nonnulli perscrutantur. Verum interpretatio illa stare non potest. Atque satis ostendit ipse propheta de quibus intelligat: attexens eorum ludibria qui tectius se et occultius delinquere putabant, quam ut possent deprehendi: nec aliud significat abscondio consilii quam tergiversandi audacia. Qua velut obiectis nebulis lucem obscurant impii, ne palam fiat interior eorum pravitatis. Hinc tam secura interrogatio, *Quis videt nos?* Nam etsi profitebantur se esse Dei cultores, cavillando tamen non modo se prophetas refellere, sed Dei iudicium evertere putabant. Non aperte id quidem: nam et impii speciem aliquam religionis retinere volunt, quo melius fallant, sed in animo nullum numen agnoscunt, nisi quod sibi ipsi finxerunt. Hanc igitur vafritiem, in qua sibi placent impii et blandiuntur, latibulo vel integumentis comparat Isaias. Velo enim se contextos putant, ut ne Deus quidem ipse eorum nequitiam animadvertere ac deprehendere possit. Hoc vitio quum praecipue laborent magnates, eos potissimum a propheta perstringi puto. Nec enim sibi satis acuti vel cordati videntur, nisi contemnant Deum, et despiciant eius doctrinam: denique tantum credant quantum ipsis collibuerit. Nec enim penitus abiicere audent, imo aliquam religionem inviti coguntur retinere: sed eatenus id faciunt, quatenus suis commodis servire putant, nec ullo veri Dei timore tanguntur. Haec impietas hodie plus satis sese prodidit, ac praesertim ex quo evangelium patefactum est. Nam sub papatu facile homines cum Deo transigebant, quo-

niam papa Deum finxerat, qui se pro cuiusque ingenio transformaret. Varias cuique rationes erant, quibus peccata sua ablueret: cultus multiplices, quibus numen suum placaret. Quo fit ut nemini mirum videri debeat tunc impietatem non apparuisse, quae sub eiusmodi involueris latebat. His vero demum sibi detractis, quales antea fuissent homines aperte prodiderunt. Interea non minus saeculo nostro communis est morbus, quem in sua gente deflevit Isaias. Homines enim Deum celare se posse existimant, quum opposuerint astutias suas, quasi nuda et aperta eius oculis non sint omnia, aut quisquam eum fallere aut latere possit. Ideo exegetice dicit esse *in tenebris* opera ipsorum, id referens ad inanem fiduciam qua inebriantur impii. Tametsi versentur in luce, tamen adeo sunt hebetes, ut eam non cernendo Dei conspectum effugere conentur. Imo impunitatem sibi omnem promittunt, atque ita licenter sibi indulgent, ac si undiquaque essent adversus Deum obiecti ac muniti. Quo etiam pertinet illud *Quis videt nos?* non quod ita palam haec pronunciare auderent impii, sicuti dictum est, sed quod ita in animis suis loquerentur, vel ita sentirent. Id quod securitas eorum et vana confidentia ostendebat. Sic enim ad omnem nequitiam prostituti erant, sicque omnia monita aspernabantur, ac si nullum unquam futurum esset iudicium Dei. Erat igitur prophetae negotium cum impiis, qui quum specie et nomine aliquam Dei notionem profiterentur, re ipsa eum negabant, et acerrimi erant hostes piae doctrinae. Id autem nihil aliud est, quam Deum negare esse iudicem, ipsumque e sede sua et tribunali deicere. Deus enim agnoscere non potest sine doctrina: ubi haec exploditur aut reiicitur, simul ipsum explodi atque eiici necesse est.

16. (*Vestra conversio.*) Varie exponitur hic versus. Et certe nonnihil habet difficultatis ob duas particulas וְ et כִּי. וְ saepe interrogative capitur: aliquando affirmative. Ideo nonnulli accipiunt pro Vere. Dictionem הֲפֹךְ nonnulli accipiunt pro subversione: ac si diceret, Subversio vestra instar luti reputabitur. Alii pro versione, id est, pro consiliis quae animo agitantur. Magis autem recepta haec lectio est, pro subversione accipi, seu interitu. Ac si diceret: Ego nihilo plus negotii sum habiturus in vobis perdendis, quam figulus in versando luto. Vos enim instar luti estis, quia vos manu mea formavi. Caeterum, quoniam propheta videtur opponere istas duas particulas וְ et כִּי, ego in contrariam sententiam magis inclino, tametsi illam interpretationem non improbem, quae utilem alioqui doctrinam continet. Sic igitur accipio: An vestrum vertere, id est, consilia quae animo agitis instar luti figulini erunt? An non perinde est, ac si vas diceret figulo: Me non formasti? Miranda est vestra superbia. Nam perinde agitis, ac si

creassetis vos ipsos, atque omnia in manu vestra posita haberetis. Mei iuris erat statuere quidquid mihi visum est. Hoc iuris atque autoritatis dum audetis ad vos trahere, nimium ignari estis conditionis vestrae, nec esse vos homines esse cognoscitis. Haec interpretationum varietas nihil de prophetae sensu immutat: cui non aliud propositum est quam ut doctrinam superioris versus confirmet. Nam adhuc invehitur adversus homines elatos, qui tantum sibi tribuunt, ut imperium Dei ferre non possint, et falsa de se persuasionem imbuti omnes exhortationes contemnunt, ac si ipsi dii essent. Sic enim negant se a Deo esse homines. Quidquid enim sibi arrogant homines, id Deo eripiunt, eumque spoliant suo honore. Tantum in priore membro nonnihil variaret sententia. Nam qui *DN* affirmative accipiunt, hunc eliciunt sensum, Certe ita vos perdam ac si figulus formatam a se ullam confringeret. Sed quia prophetae negotium erat cum superbis hominibus, qui latebras captabant quibus Deum fallerent, interrogative potius accipio: An tanti estis artifices, ut cerebri vestri revolutiones hoc vel illud forment, sicuti figulus rotam vertendo vasa suo arbitrio componit? Liberum sit cuique iudicium, ego id sequor quod probabilius mihi videtur.

17. (*Nonne adhuc.*) Nunc affirmat Dominus se impiis istis quales sint demonstraturum esse. Ac si diceret: Torpetis nunc in vestra superbia: sed ego vos brevi expegefaciam. Homines enim sibi indulgent, quoad violentam sentiant manum Dei. Securitati igitur tam supinae propheta iudicium eius denunciat. Ac sub *Libani* quidem et *Carmeli* nominibus conversionem orbis et rerum immutationem exprimere voluit. Sed quem in finem, ambigitur, ac multum inter se dissentiunt interpretes: quia enim mons *Libani* arboribus et sylvis erat vestitus, *Carmel* frugiferos et uberes habebat agros, putant multi *Carmelo* Iudaeos conferri, quia sterilescent: Christianos autem *Libano*, quia ingentem frugum copiam producent. Plausibilis quidem sententia, sicuti placere solent omnes argutiae: sed locus similis quem videbimus in fine capitis 32, 15 docebit, prophetam hic comparative augere gratiam Dei: quia ubi rursus incipiet benedicere populo suo, immensa bonorum omnium ubertas *Carmelo* famam adimet. E *Libano* igitur *Carmelum* se effecturum denunciat, id est, e nemoroso loco cultum et segetibus consitum: ex agris vero cultis tantam fructuum copiam collectum iri, ut si status eorum, qualis nunc est, ad futurum conferatur, infructuosi ac deserti censi possint. Atque haec loquendi forma plenius capite 32. explicabitur. Alii *Carmel* appellative accipiunt: sed malo proprie accipere. Incultos enim ac desertos censi posse illos feraces agros significat, prae nova et insolita foecunditate.

Calvini opera. Vol. XXXVI.

Alii allegorice exponunt, et *Libanum* accipiunt pro superbis, *Carmelum* pro plebeis et abiectis. Quod argutius quidem et subtilius esse videtur: sed ego simpliciorum illum sensum sequi malo. Caeterum ne deficiant pii, a minis ad gratiae praedicationem transit, et testatur, ubi paulisper tolerando crucem sibi impositam obsequium fidei suae probaverint, subitam renovationem instare, quae ipsos exhilaret. Interea tamen impios ab hac spe excludens, significat ultionem proximam esse, ubi securi sunt, sibi quae pacem aut inducias pollicentur. Nam quum dixerint pax et securitas, ut ait Paulus (1. Thess. 5, 3), tunc repentinus accedet interitus.

18. (*Et audient in die illa.*) Ecclesiam Dei, ut dictum est, inter illas clades nihilominus superstitem fore promittit. Quamvis enim infinitis tempestatibus quatiatur mundus, sursumque et deorsum volvatur, coelum etiam terrae misceatur, piorum tamen gregem conservabit Dominus, et ecclesiam suam quasi ex media morte excitabit. Atque hinc non vulgariter confirmari debet piorum fides. Hoc enim insigne Dei miraculum est, in tot tantisque imperiorum et monarchiarum ruinis, quae hic atque illic accidunt, piorum semen conservari, inter quos eadem religio, idem cultus Dei, eadem fides et salutis ratio permaneat. Sed hic pugnancia loqui videtur *Isaias*. Nam prius tantum in populo Dei stuporem fore praedixit, ut nemo intelligeret: hic vero futurum, ut etiam surdi intelligerent, et viderent caeci. Significat ergo prius ecclesiam castigari et repurgari oportere: idque non vulgari quadam et usitata ratione, sed tam insolita, ut prorsus interissem videatur. Ideo dicit, *in illa die*, id est, postquam poenas sumpserit de impiis, et purgarit ecclesiam suam, non modo locupletabit terram frugum copia, sed faciem eius renovans simul restituet auditum surdis, et visum caecis, ut doctrinam eius percipiant. Nullae enim sunt hominibus aures, nulli oculi quamdiu tam horrenda ultio grassatur: omnium animi obturbati atque obstupefacti haerent, nec quidquam percipiunt. Sedatis demum plagis et miseriis Dominus oculos suis aperiet, ut eius bonitatem et misericordiam intueri et amplecti possint. Haec enim vera instaurandae ecclesiae ratio est, quum caecis lumen reddit et auditum surdis. Quod etiam Christum non corporibus tantum, sed animis quoque ipsis fecisse videmus. Hoc etiam ipsi nostro tempore experti sumus, dum ex ignorantiae tenebris, quibus obsepti eramus, erepti et verae luci restituti sumus: atque oculi ad eam contemplandam, aures ad eam percipiendam redditae sunt, quae prius obstructae et oclusae erant. Eas enim Dominus perdidit, ut nos in obsequium suum redigeret. Benedictio quidem quam in renovatione terrae proposuit, iam aliquod erat reconciliationis specimen: sed illuminatio de qua nunc agitur longe

praececellit, sine qua non modo pereunt omnia Dei beneficia, sed etiam in exitum nostrum vertuntur. Merito autem opus tam praeclarum ac singulare sibi uni vendicat Deus, quia nihil minus sperandum est, quam ut proprio Marte caeci visum et surdi auditum recuperent. Iam hoc peculiariter solis electis promitti palam est, quia maior pars in suis tenebris semper iacuit.

19. (*Tunc repetent humiles in Iehova laetitiam.*)

Ego sic verto hunc locum: ubi alii interpretantur, Adiciunt laetari: quoniam propheta non continuatam, sed novam potius laetitiam exprimit. Ac si diceret: Tametsi nunc moesti sint ac tristes, tamen argumentum laetitiae dabo, ut iterum gaudio perfundantur. Loquitur autem de humilibus. Unde notandum est nos afflictionibus ad percipiendam gratiam Dei praeparari: nos enim deiecit Dominus et affligit, ut postea erigat. Quum igitur plectit suos Dominus non debemus animis concidere, sed revocandae sunt in memoriam hae sententiae, ut semper meliora speremus, ac statuamus ipsum post tristes aerumnas et clades laetitia tandem ecclesiam suam affecturum. Quamquam iterum colligimus quod nuper attigi, non promiscue communem esse omnibus illuminationis gratiam: quia etsi communiter omnes fuerunt castigati, non tamen omnium animos subegit afflictio, ut vere spiritu essent pauperes vel mansuefacti.

20. (*Quoniam in nihilum.*) Planius declarat id quod iam diximus superiore versu: nempe instaurationem ecclesiae in eo consistere, ut Dominus erigat prostratos et pauperum misereatur. Sed prius necessaria est illa ecclesiae purgatio de qua iam loquuti sumus. Quamdiu enim Dominus iudicium suum non exsequitur adversus impios, atque permixti sunt bonis mali, ita ut primas etiam partes in ecclesia teneant, foedata et corrupta sunt omnia, neque colitur Deus nec timetur, imo sub pedibus calcatur pietas. His igitur sublati aut compressis suo nitori restituitur ecclesia, miseriisque et aerumnis liberati pii laetitia exsultant. Primum violentos nominat ערצים, cuius vocis variae sunt interpretationes. Sed videtur mihi propheta distinguere inter eos qui palam scelerati sunt absque pudore, et eos qui speciem quandam probitatis prae se ferunt, nec tamen sunt aliis meliores: quum intus Deum subsannent. Nisi forte eosdem duobus epithetis notet, quod praedonum more inter homines rapiant, opprimant, saeviant, omnemque sibi licentiam usurpent: interea nullo Dei metu retineantur, quia religio illis pro fabula est. Complectitur autem et alia scelera, quum addit, *eos qui properant ad iniquitatem*. Non loquitur autem de Chaldaeis aut Assyriis, sed de iis qui piorum numero haberi volebant et in semine Abrahae gloriabantur.

21. (*Facientes hominem peccare.*) Cum quibus sit negotium prophetae antea diximus: nempe cum hypocritis vel profanis contemptoribus qui omnes prophetarum obiurgationes et minas nihili ducebant, quique Deum fingere volebant suo arbitratu. Hi quum licentiam omnem sibi dari cuperent ut libere in delictis et flagitiis suis versarentur, aegre admodum ferebant vehementes prophetarum reprehensiones: nec aequo se animo cohiberi sinebant. Quamobrem observabant diligenter et aucupabantur eorum dicta, ut aliquid interciperent aut detorquere possent. Nec enim mihi dubium quin perstringat impios homines, qui conquerebantur de libertate prophetarum, et obiurgationum vehementia: ac si populum et magnates et sacerdotes insectari voluissent. Nam hinc calumniae et falsae criminationes, quales etiamnum piis Dei servis intenduntur. Hinc ancipites et captiosae quaestiones, quibus velut laquei et retia expanduntur, ut iustum aut in discrimen vitae vocare, aut in fraudem aliquam impellere possint. Quod et Christo ipsi a Pharisaeis et Sadducaeis accidisse videmus. Nam generaliter accipere de calumniis, aliisque artibus, quibus homines calidi imperitis circumveniunt, non patitur posterius membrum versus, quod exegetice additum est: quia illic iam apertius impias machinationes damnat propheta quibus impii se ab omni censura et reprehensione eximere conantur. Quia vero in portis agebant publicos conventus, iudicia exercebant, et magna erat frequentia, illic publice omnes arguebant prophetae: ac ne iudicibus quidem ipsis parcebant. Tunc enim dominabantur impii et scelerati homines, quos moneri et severius reprehendi oportuit. Ii quum moniti respiscere debuissent, deteriores reddebantur, atque exandescabant adversus prophetas, eisque insidias struebant. Nam oderunt, ut inquit Amos (5, 10), corripientem in porta, et loquentem recta abominati sunt. Hoc quum ad omnes pertinet, tum praecipue ad iudices et eos qui reipublicae gubernacula tenent, qui indignius multo et iniquius ferunt eiusmodi reprehensiones: volunt enim ab aliorum numero eximi, et optimi omnium haberi, etiam si nequissimi fuerint. In verbo יקשן dissentiunt interpretes: quia quidam accipiunt pro increpare, alii vertunt probis afficere, quasi eorum proterviam accuset propheta qui ut procul abigant obiurgatores ad convitia prosiliunt. Sed quod sequutus sum, lectores ut spero magis probabunt. Dicit etiam *everti iustum de nihilo*, id est, ubi nulla est causa. Obliquis enim artibus et fallaciis moliuntur facere, ut qui iusti sunt omnibus odio et execrationi sint, pessimique omnium censeantur. Verum ubi sic mundo illuserint, tandem peribunt. Hanc enim consolationem affert Dominus, non passurum se impune grassari impios, tametsi ad tempus lasciviant et exsultent, quin ipsos tandem cohibeat.

Sed patientia opus est, ut complementum harum promissionum expectemus.

22. (*Propterea sic dicit Iehova.*) Conclusio est superioris sententiae. Nam populum consolatur, ne in misero illo et infelici statu quo affligendus erat animum despondeat. Notandum enim est ad quod tempus ista referri debeant, quum scilicet abducto in servitutem populo, everso templo, sublatis sacrificiis, omnis religio concidisse, nec ulla spes liberationis esse videretur. Hoc igitur vaticinio fidelium animos sustentari oportuit: ut facto naufragio haec tamen superesset tabula, qua firmiter apprehensa in portum vehi possent. Nobis quoque hoc exemplo hae promissiones arripiendae etiam desperatissimis in rebus, ac toto animo in his conquiescendum est. Alloquitur autem *domum Iacob*: in quo notandum esse, perpetuum esse vim doctrinae Dei atque ita efficacem, ut vires suas exserat quamdiu exstat populus qui ipsum timet ac colit. Exstant autem perpetuo nonnulli quos sibi reservat Dominus, nec semen piorum interire sinit. Quum loquutus sit Dominus, si fidem habemus doctrinae, fructum eius haud dubie percipiemus. Ut firma est eius veritas, ita si in ipso recumbimus consolatione nunquam destituemur. Nec vero frustra additum est, Deum qui nunc propitium filiis Iacob se fore docet, eundem esse redemptorem Abrahae. Populum enim ad ipsum ecclesiae initium revocat, ut intueatur potentiam Dei, quae tot tamque insignibus documentis patefacta olim fuerat, ut nullus debeat posthac esse dubitationi locus. Etenim si Abrahae nomine gloriabantur, cogitare debebant unde primum Dominus ipsum eripuisset: nempe a servitute idolorum, quae tum ipse tum patres ipsius coluerant. Sed et saepe alias ipsum redemit: quum periclitaretur in Aegypto ob uxorem suam: item in Guerar: item quum subegit reges: praeterea quum ei iam effeto proles data est. Nam etsi propheta adoptionem Dei praecipue designet, quum eum Dominus e domo patris abire iussit, tamen redemptionis nomine omnia simul beneficia comprehendit. Abraham enim non semel redemptum, hoc est, e summis periculis et vitae discrimine ereptum fuisse videmus. Quod si Dominus ex uno Abrahamo et quidem solitario suscitavit ecclesiam, quam postea conservaret, nonne in posterum eam tuebitur, etiam quum homines ipsam interiisse putabunt? Quid? quum advenit Christus, quam misera dissipatio fuit? quot et quanti adversarii obsistebant? Invitis tamen omnibus excitatum et stabilitum est eius regnum, floruit ecclesia, omnibusque admirationi fuit. Ergo nemini dubium esse debet, quin vires suas quoties opus fuerit exserat Dominus, ecclesiamque suam vindicet ab hostibus et instauret. Iam quum pudefactum iri negat, innuit saepe accidere tempus quo vultum pii prae pudore coguntur deicere, quemad-

modum testatur illud Ieremiae: Ponam os meum in terram (Thren. 3, 29). Item Micheas: Tempus est, ut sapientes in pulverem abiciant os suum (7, 16?). Nam quum adeo severe Dominus castigat populum suum, necesse est bonos pudeferi. Significat autem propheta id non fore perpetuum. Non est igitur desperandum adversis rebus: etiam si omni probrorum genere nobis illudant impii homines, Dominus tandem nos a pudore et ignominia vindicabit. Quanquam simul admonet propheta non spectare hanc gratiam ad superbos vel prae fractos qui Dei flagellis rigidam cervicem opponunt: sed tantum ad humiles, quos pudor suus incurvat, ut tristes moestique incedant. Potest autem quaeri cur dicat *non pudefiet Iacob*: iam dudum enim mortuus erat: atque videri posset eum tribuere mortuis sensum, ut rerum nostrarum consilii esse possint. Unde etiam papistae mortuos eorum quae agimus spectatores esse volunt. Sed hic prosopopeia est, quae saepe occurrit in scripturis. Quo etiam sensu dicit Ieremias (31, 15): Vox in Rama audita est Rachel plorantis filios, nec voluit consolationem admittere, quia nulli sunt. Cladem enim tribus Benjamin sub luctu Rachel quae atavia fuerat depingit. Introducit enim Iacob velut pudore affectum ob scelera et flagitia posterorum. Nam ut, teste Solomone (Prov. 10, 1), gloria patris est filius prudens, ita insipiens matri moerorem et tristitiam affert. Matres enim quamvis indulgentiores sint, tamen filiorum peccatis erubescunt. Quid igitur patribus accidit, quorum amor erga filios ut minus habet stultae indulgentiae, atque hoc praecipue spectat ut bene sint morati, recteque vitam instituunt, ita probis eorum et flagitiis gravius uruntur? Hic vero propheta populum acrius pungere et percellere voluit, dum patriarcham ei suum proponit, qui tot tantisque beneficiis a Deo ornatus nunc a posteris dedecore afficitur: ita ut, si coram affuisset, maximum ab ipsis pudorem sustinere coactus esset. Populi ergo ingratitudinem perstringit, qui patrem infamabat, cui honori esse debuisset.

23. (*Quoniam ubi viderit.*) Particula *ו* proprio et nativo sensu hic accipitur, nempe pro causali. Reddit enim rationem cur tolletur ignominia Israelis: quia filii exstabant, et qui periisse videbantur erunt superstites. Iam *opus manuum* suarum vocando, dubium mihi non est quin hic exprimat opus mirabile redemptionis. Efficit enim velut novos homines, quos adoptat pro filiis, et sibi adiungit, sicut Psalmo 102 (v. 19), Et populus qui creatus fuerit laudabit Dominum: ubi similiter narratur ecclesiae renovatio. Nec enim de generali creatione, quae ad omnes pertinet, hoc intelligitur, sicuti iam alias saepius dictum est. Revocat autem nos ad agnitionem potentiae suae, ne salutem ecclesiae ex praesenti rerum statu aestimemus. Atque hic notandae sunt variae antitheses:

prima, inter deformitatem ecclesiae et eximiam eius formam, inter pudorem et gloriam: altera, inter populum Dei et alias nationes: tertia, inter opus manuum Dei et opera hominum (sola enim Dei manu ecclesia restitui potest): quarta inter florentem statum et dissipationem qua prius misere disiecta erat. Nam *medium sui* vocat instaurationem perfectam, qua sic coalescet atque una iungetur populus ut non extremas solum partes, sed intima ipsa ac praecipua occupet. Postremo finem redemptionis notat, quod *nomen* suum sanctificabitur. Ideo creati sumus omnes ut Dei bonitas inter nos celebretur. Sed quia maior pars humani generis ab origine sua defecit, elegit Deus ecclesiam in qua personent ac resideant laudes suae, sicut dicitur in Psalmo (65, 2): Te expectat laus in Sion. Iam quia interdum multi ex ipso grege degenerant, fidelibus qui divinitus servati erant has partes assignat propheta. Caeterum, quia hypocritae, ut ante visum est, labiis venerantur Deum, animo autem valde alieni sunt, laudum praeconiis timorem adiunxit: significans nihil reputari nostras laudes nisi vere et ex animo simus Deo addicti, totaque vita nostra testetur Dei nomen non fiete a nobis praedicari.

24. (*Tunc discent errantes spiritus.*) Iterum repetit promissionem illam quam prius attigerat. Quamdiu enim ignorantia et caecitate perstrictae sunt hominum mentes, etiamsi affluat omne benedictionum genus, eos tamen semper interitus circumdat et obsidet. Illucet igitur verbo suo, quum ecclesiae instaurationem parat Dominus, atque intelligentiae lumine suos illustrat, qui prius in tenebris vagi errabant. Hoc autem facit arcano spiritus instinctu: quia parum esset externo verbo doceri, nisi intus quoque animos nostros erudiret. In secunda parte quidam *susurrone*, alii *errone* vertunt. Verum significat eos, qui prius obstrepebant prophetis, nec eorum monita aequo animo ferebant, morigeros et obsequentes fore. Ideo reddere placuit *murmuratores*. Hinc perspicimus quam admirabilis sit misericordia Dei, qui plus quam indignos homines reducit in viam, tantorumque bonorum participes facit. Atque hoc nobiscum diligenter reputemus. Quotus enim quisque est qui non aliquando obmurmuraverit adversus Deum, veramque doctrinam contempserit? imo nisi obstreperos mulceret Deus, et placide adduceret ad obsequium, totum fere humanum genus in sua amentia periret.

CAPUT XXX.

1. *Vae filiis contumacibus,*¹⁾ dicit Iehova, ut capiant consilium, et non ex me: ut operiant arcanum,²⁾ et non ex spiritu meo: ut peccatum addant peccato. 2. *Proficiscuntur ut descendant in Aegyptum, et os meum non interrogaverunt, roborantes se robore Pharaonis, et sperantes in umbra Aegypti.* 3. *Erit autem vobis fortitudo Pharaonis in pudorem: et fiducia in umbra Aegypti in ignominiam.* 4. *Fuerunt enim principes eius in Zoan, et legati eius in Hanes venerunt.* 5. *Omnes pudefient in populo qui eis non proderit, neque auxilio erit, neque commodum afferet, sed erit in pudorem atque etiam in opprobrium.* 6. *Onus iumentorum austri. In terra afflictionis et angustiae. Leo, et leo maior ab illis. Vipera et prester volans, dum portabant super humerum pullorum divitias suas: et super gibbos camelorum thesauros suos ad populum qui non proderit.* 7. *Certe Aegyptii vanitas, et frustra auxiliabuntur. Propterea clamavi ad illam: Robur illorum quiescere.* 8. *Nunc vade: et scribe hanc visionem in tabula coram ipsis, et in libro insculpe eam: ut sit in diem novissimum, in perpetuum, usque in saecula.* 9. *Quod populus hic rebellis sit, filii mendaces, filii qui recusant audire legem Iehovae.* 10. *Qui dicunt videntibus, ne videatis: et prospicientibus, ne prospiciatis nobis recta: loquimini nobis blanditias: videte errores.* 11. *Recedite a via, declinate a semita: facite ut a facie nostra facessat Sanctus Israel.* 12. *Propterea sic dicit Sanctus Israel: Quia respuistis verbum hoc, et confisi estis in violentia et pravitate, et innixi estis in eam: 13. Ideo erit vobis iniquitas haec quasi ruptura cadens, tumor in alto muro, cuius repente et subito venit fractura. 14. Et contritio eius quasi contritio vasis figulorum, quod absque misericordia comminuitur: nec in eius fractura invenitur testa ad ignem e foco ferendum, vel aquam e puteo hauriendam. 15. Quoniam sic dixit Dominus Iehova Sanctus Israel: In requie et quiete salvi eritis: in tranquillitate et fiducia erit fortitudo vestra, sed nolulistis. 16. Et dixistis, Non: sed equis effugiemus. Propterea fugietis. Super celerem conscendemus. Propterea celeriores erunt qui vos persequentur. 17. Mille unus a facie increpationis unius, a facie increpationis quinque, fugietis: donec relictii fueritis sicut malus navis in vertice montis, et sicut vexillum in colle. 18. Propterea exspectabit vos Iehova, ut misereatur vestri: et propterea exallabitur, ut propitiu sit vobis: quia Deus iudicii Iehova. Beati omnes qui exspectant eum. 19. Certe populus in Sion habitabit in Ierusalem, flendo non flebis, miserendo miserebitur tui: ad vocem clamoris tui, simulac audierit, respondebit tibi,*

¹⁾ in margine: vel, perversis. ²⁾ vel, fundant fusionem.

20. Ubi dederit vobis Dominus panem angoris, et aquam afflictionis: non arcebitur amplius pluvia tua: et oculi tui videbunt pluviam tuam. 21. Tum aures tuae audient verbum a tergo tuo, dicendo: Haec via, ambulate in ea sive ad dextram sive ad sinistram eat. 22. Tum profanabitis tectorium sculptilium argenti tui, et operimentum conflatis auri tui, separabisque ea tanquam pannum menstruo infectum: discesque illi, Egredere.¹⁾ 23. Tum dabit pluviam semini tuo, quum seminaveris terram: et panem proventus terrae: et erit uber et pinguis, et pascentur pecora tua in die illo in amplis pascuis. 24. Boves etiam tui, et pulli asinorum colentes terram, pabulum purum comedent, quod in pala ventilatum erit et in vanno. 25. Et accidet, ut super omnem montem excelsum, et super omnem collem elevatum sint rivi, rivi aquarum in die caedis magnae quum turres corruerint. 26. Et erit lux lunae sicut lux solis, et lux solis septuplo maior, quasi lux septem dierum, in die quo alligaverit Iehova fracturam populi sui, et perfossionem plagae eius sanaverit. 27. Ecce nomen Iehovae venit e loco remoto, ardens facies eius, et grave onus: labia eius plena sunt indignatione: et lingua eius quasi ignis devorans. 28. Et spiritus eius quasi torrens inundans, usque ad collum dividet: ad ventilandas gentes in cribro inutili, et fraenum errare faciens in maxillis populorum. 29. Canticum erit vobis quemadmodum in nocte dum celebratur dies festus: et laetitiae cordis quasi eius qui ad tibiam incedit, ut veniat ad montem Iehovae, ad fortem Israelis. 30. Et audiri faciet Iehova potentiam vocis suae, et descensionem brachii sui videri faciet, cum furore vultus et flamma ignis vorantis, dissipatione, inundatione, et lapide grandinis. 31. Sane a voce Iehovae conteretur Assur, qui virga percussit. 32. Et erit in omni transitu baculus fundatus, quem infligit Iehova super eum cum tympanis et citharis, et praeliis elevationis pugnabit contra eam.²⁾ 33. Quoniam ordinata est ab hesterno Tophet:³⁾ etiam regi praeparata est: quam in profundum posuit et dilatavit. Pyra eius ignis, et ligna multa: flatus Iehovae quasi torrens sulphuris succendit eam.

IN CAPUT XXX.

1. (*Vae filiis.*) Invehitur propheta in Iudaeos, quod impares sustinendae moli, quum ab Assyriis aliisque hostibus urgebantur, ad opem Aegypti confugerunt. Posset autem haec obiurgatio videri aequo durior, si tantum hoc reputetur licere miseris et pauperculis hominibus, praesertim ubi iniuste premuntur, etiam a malis auxilium petere: quia hoc natura ingenitum est ut sese ultro citroque cuncti mortales iuvare studeant. Verum ubi ven-

tum fuerit ad ipsos fontes, reperiemus non vulgare fuisse nec tolerabile populi crimen. Primum non leve delictum est, sed scelesti contumacia, neglecto atque etiam spreto Dei imperio libidini suae obsequi. Atqui severe vetuerat Deus societatem vel foedus cum Aegyptiis inire. Prohibitionis autem duae potissimum erant causae: una generalis, quae scilicet ad aliarum quoque nationum societates et foedera pertinebat. Nolebat enim Dominus populum suum superstitionibus gentium corrumpi. Fit autem, nescio quomodo, ut eorum vitiis paulatim imbuamur, quibuscum societatem et consuetudinem habemus. Atque ut natura vitiorum aemuli potius quam virtutum sumus, facile assuescimus corruptelis: denique brevi tempore ab aliis ad alios obrepit contagio. Quod etiam Galliae nostrae a plerisque nationibus usu venit: quarum vitia dum nimis cupide ad imitationem arripit, ingenti colluvie repleta est. Imo praepostera haec in captandis subsidiis cupiditas Turcis ianuam aperuit in Asiam, et deinde Europam illis patefecit. Et quum sua illis in cibo et potu relicta fuerit frugalitas, tota illa pars armis eorum domita sordes tantum et inquinamenta contraxit. Id quod etiam nobis Gallis a plerisque nationibus usu venit. Altera huic populo specialis et propria fuit ratio. Nam quum Iudaeos ex Aegypto liberasset Dominus, ac tam insignis beneficii memores esse vellet, ne qua ipsis cum Aegyptiis intercederet societas prohibuit. Quod si foedere cum Aegyptiis iuncti fuissent, facile memoria eius beneficii deleri poterat. Nec enim tam libere eam ipsis, ut institutum erat, celebrare licuisset. Nimis autem indignum erat, iactura gloriae Dei amicitiam coli cum profana et impia gente. Iam quum simul testatum esse vellet Deus populo suo, se unum satis superque sufficere ad tuendam eius salutem: tanti fieri debuit illa promissio ut sibi libenter ab aliis auxiliis interdicerent. Atque hoc fuit atrocissimum crimen, undique sibi conciliando profanas gentes legitimo suo honore Deum fraudare. Nam si contenti fuissent unica Dei tutela, non ita cursitassent in Aegyptum. Satagendo itaque et tumultuando convicti sunt suae infidelitatis. Nec dubium est quin suam vehementiam propheta in illud sacrilegium direxerit, quod ruentes ad captanda gentium subsidia laudem plenae virtutis Deo abrogabant. Unde etiam alibi fervorem illum furiosis amoribus atque etiam nefandis libidinibus spiritus comparat. Nam quod se Aegyptiis iunxissent Ezechiel perinde esse docet, ac si mulier foeda intemperie non modo post adulteros feratur, sed cum equis et asinis concubitus expetat (c. 23?). Nec vero simpliciter damnat hic omnia foedera quae cum idololatriis ineuntur, sed prohibitionem spectat: ac praesertim eam, qua ab Aegyptiorum societate ipsos lex arcebat. Praecipue vero ob pro-

¹⁾ vel apage. ²⁾ 1551: contra Babel. ³⁾ *ibid.* gehenna.

hibitionis causam tantopere exardescit: quia non sine gravi Dei contumelia trepide in Aegyptum currebant. Hac ratione *perversos* vocat et *contumaces*, de qua voce dictum est capite primo. Intelligit autem vel praeceptis malitiae homines qui scientes et volentes deficiunt a Deo, vel obstinatione quasi foetidos ut nihil restet integri vel sinceri. Initio autem vitium illud perstringit, quod posthabito Dei verbo propriis consiliis addicti essent. Quod quidam מִסְכָּר נִסְכָּר exponunt Fundere fusionem, quamquam non pugnat cum prophetae mente, rectius tamen meo iudicio alii, Operiant operimentum: quos ego sum sequutus, quia de arcanis et clandestinis consiliis agitur, quibus astute volebant prophetas fallendo quasi Dei oculos effugere. Crassum est quod alii reddunt: Ut se tegant operimento. Quanquam enim protectionis causa Aegyptios quaerebant, potius tamen ad illam de qua dixi vafritiem alludit. Eodem redit utraque expositio. Tribus autem loquendi formis idem fere inculcat: quod tegant consilia sua, aliena videlicet a Deo: quod os Domini non interrogent: quod non patiantur se eius spiritu gubernari. Nam qui proprio sensu aguntur, ad astutias deflectunt, quibus tegatur incredulitas et rebellio. Et quia propositum illis est Dei verbo non parere, neque etiam spiritum implorant. Unde conficitur infelix illa et detestabilis connexio. Necesse est autem consilia et instituta, quibus non praeest Dominus, misere et exitaliter cadere. Porro nulla est sapientia nisi ex eius ore petatur. Quod si os ipsius interrogemus, id est, consulamus verbum, spiritu quoque eius regemur, in quo omnis prudentia et sapientia est. Haec autem duo simul coniungi notandum est, verbum et spiritum Dei: adversus fanaticos homines qui ad oracula et arcanas revelationes aspirant sine verbo. Neglecta enim et praeterita via ad Deum contendunt: quo nihil aliud agunt, quam quod volunt, ut vulgo dicimus, sine alis evolare. Hoc primo loco fixum maneat: Quidquid aggredimur in tota vita vel tentamus absque Dei verbo, erroneum esse ac praeposterum: quia nos ab eius ore totos pendere decet. Et sane si nobis succurrat, quanta consilii imbecillitate vel potius inopia laboret totum humanum genus, fatebimur nimium desipere quicunque sibi prudentiae tantum arrogat ut ne Dei quidem os interrogare dignentur. Si quis obiciat, scripturis non omnia contineri, nec responsa dari sigillatim eorum quibus egemus: respondeo, quae ad vitam nostram regendam pertinent, omnia in iis abunde contineri. Si igitur hoc nobis propositum sit, ut verbo regi nos sinamus, atque ex eo semper quaeramus regulam vitae, Deus nunquam haesitare nos patietur, quin exitum nobis in omnibus negotiis et difficultatibus ostendat. Interdum fortasse exspectandum erit diutius, sed tandem

extricabit nos Dominus atque exsolvet, si modo ipsi morem gerere parati simus. Tametsi igitur impliciti simus atque laboremus in conquirendis, ut aiunt, mediis, tamen haec cogitatio nos semper retinere debet, ne quid aggrediamur, nisi quod Deo gratum et acceptum esse intelligimus. Damnatur ergo hic eorum audacia, qui tentant illicitas vias, easque sibi prospere cessuras putant, quum per fas et nefas omnia moliuntur, ut salvi sint quasi invito Deo. Hoc autem ab incredulitate et diffidentia oriri certum est, quod Deum sibi non sufficere existiment, nisi accedant aliena quamvis vetita auxilia. Hinc illicita foedera, hinc fraudes et fallaciae, quibus rem suam melius gestum iri confidunt homines, quam si simpliciter et candide alii cum aliis versentur. Atque innumera exstant in omnibus vitae humanae partibus huiusce incredulitatis exempla. Perituros enim se putant homines, si contenti benedictione Dei fideliter atque innocenter agant omnia. Atqui cogitandum erat nos destitui a Deo, reiici ac maledici, quoties ad vetitas rationes et illicitas vias decurrimus. Omnia igitur instituta, consilia, conatus auspicari debemus ex Dei voluntate. Semper animadvertendum est nobis quid vetet aut permittat, ut toti in obsequium addicti eius praeceptis, deinde nos eiusdem spiritui regendos committamus. Alioqui infelicissime nobis cedit nostra temeritas. *Adiicere* dicit *peccatum peccato*: quia nihil aliud inanibus illis praesidiis agebant Iudaei, quibus se probe munitos existimabant, quam ut iterum offenderent in eundem lapidem, scelusque quod iam satis grave erat, ingeminarent. Augetur enim ac longe gravior fit culpa, quum illicitis rationibus iram Dei effugere conamur. Verum haec ratio praecipue in Iudaeis animadvertenda erat, quod quum Assyrios illexissent in Iudaeam (eos enim adversus Israel et Syrum in auxilium vocarant) eosdem volebant Aegyptiorum ope depellere. Vehementer enim ab Assyriis premebantur Iudaei, meritasque ab iis poenas dabant suae infidelitatis: quod potius ad hominum quam ad Dei opem confugissent: quod permultis populis accidisse videmus, qui Turcam in auxilium vocarunt. Tantum ergo aberat ut Iudaeos sui facti poeniteret, seque iustas poenas dare agnoscerent, ut etiam malum malo adderent, ac si scelus scelere elui posset. Ideo severius ipsis comminatur. Graviores enim et acerbiores poena digni sunt homines, qui in pravitate sua perseverant, et furioso impetu irruunt adversus Deum, nec ullis monitionibus aut castigationibus in viam revocari sument.

2. (*Ut descendant in Aegyptum.*) Cur descensum hunc damnet propheta, prius dictum est. Quia autem aperta crassaque contumacia crimen exaggerabat, simul repetit quod non interrogato ore Dei, imo prohibente ipso, id facerent. Revocat etiam

iterum ad fontem mali, dum id roboris conquirendi causa factum esse dicit, quod fiduciam in viribus Aegyptiorum locarent. Hinc effraenis illa cupiditas foederis ineundi. Ostendebant autem hoc modo apud se parvi esse virtutem Dei, nec magnopere ipsi confidere: atque aperte incredulitatem suam probebant. Obiici poterat, homines ministros esse Dei: eorum opera, quoties opus est, singulos legitime uti posse. Respondeo, sic hominum opera et ministerio utendum, ut a solo Deo pendeamus. Sed in Iudaeis alia peculiaris ratio fuit. Sciebant enim vetitum esse a Deo, ne Aegyptios in auxilium vocarent. Hoc quum facerent, tantum detrahebant Deo quantum Pharaoni et copiis eius tribuebant. Ita Pharaonem hic Deo non abs re opponit Isaias. Opponuntur enim creaturae Deo, ac veluti ex adverso in certamen statuuntur, quando adversus Deum efferuntur, vel quoties iis abutuntur homines, sive animos ac fiduciam illuc adiciant, sive appetant plus quam permittitur.

3. (*In pudorem.*) Nunc ostendit qualis eventus impios manet, qui spreto Deo eiusque verbo consilia sequuntur quae ipsi secum maxime probaverint: nempe, exitiale ipsis fore quidquid aggressi fuerint. Nec tantum spe sua frustratum iri denunciat, sed etiam sibi magno labore perniciem et exitium quaerere: ex quo nihil praeter moerorem et ignominiam contrahant. Hoc enim impiis omnibus accidere necesse est: ut tametsi ad tempus voto potiri videantur, et secundae res ad eorum voluntatem fluant, tamen omnia tandem ipsis exitiosa sint. Atque hoc iustum est temeritatis praemium, ubi metas verbi transsiliunt. Nec enim utile cuiquam esse potest, quod pravis et illicitis artibus est consequutus. *Robur Pharaonis* per concessionem vocat, ac si diceret: Existimatis multum in Pharaone esse praesidii: verum dedecori vobis et ignominiae cedit. *Umbra Aegypti*, qua vos contextum iri sperabatis, vos pudore suffundet. Ergo ad eorum sensum utrumque refertur. Et quia חרפה plus est quam pudor, postea amplificandi causa etiam additur.

4. (*Fuerunt principes eius in Zoan.*) Non solum expetitum fuisse Aegyptiorum opem dicit, eosque in auxilium vocatos, sed plus quiddam exprimit: nempe, magnis laboribus et sumptibus Iudaeos id consequutos esse. Difficilia enim ac longa itinera suscipienda fuerunt, et magnae molestiae subeundae, immanes etiam sumptus sustinendi, ut in extremas, quas hic nominat, civitates Aegypti donis onusti pervenirent. Missi sunt autem in hanc legationem non vulgares aut plebei homines, sed principes et magnates. Ideoque asperior est obiurgatio, quod serviliter captaverint foedus Aegyptiacum, et supplices vagati sint per varias partes. Tenenda etiam est memoria antithesis quam prius annota-

vimus. Haud longe quaerendus erat Deus, haud magni erant suscipiendi labores, nec faciendi sumptus ad ipsum invocandum. Invitabat ipse sua promissione: Haec requies mea (Psal. 132, 14): nec frustra se illic invocari testatus erat. At miseri contempto Deo sese torquere, et in extremos terrae fines excurrere, quam oblato praesenti auxilio frui maluerunt.

5. (*Omnes pudefient.*) Confirmat superiorem sententiam. Quoniam difficile admodum est persuadere impiis exitiale ipsis fore quidquid absque verbo Dei susceperint. Deus autem quo gravius ipsos puniat, prosperum aliquando iis successum praebet, ut magis ac magis hallucinentur, seque ipsos praecipitent. Iusto enim Dei iudicio accidit ut his illecebris eos captet Satana, atque in nassas suas impellat. Atqui tandem accidit ut non tantum expectato auxilio priventur, sed etiam graves dent poenas et audaciae suae et infidelitatis. Minatur autem non modo fallaces Aegyptios fore, sicuti impii saepe quos lactarunt vanis promissis, vel deserunt in ipsa necessitate, vel etiam perfide everunt: sed ut maxime conentur fidem datam praestare, fore tamen inutiles. Nam ut strenue se nobis impendant homines, quia tamen eventus sunt in manu Dei, nihil proderunt nisi ipso benedicente. Erat hoc difficile creditu quum loquutus est propheta, in gente adeo potenti nihil esse opis: sed omnino hoc nobis fixum esse debet, quidquid utilitatis in mundo nobis affulget, esse evanidum nisi quatenus Deo propitio et favente in usum nostrum accommodatur.

6. (*Onus iumentorum Austri.*) Postquam invectus est adversus consultationes Iudaeorum de petendo auxilio ab Aegyptiis, magnificos eorum sumptus ridet, et graves molestias quas ea ratione sustinebant: quia sic maximo emebant exitium suum: et eandem quam prius maledictionem denunciat, quod inauspicato praeter Dei verbum satagerent. *Austri* mentionem facit, quod iter facerent per meridionalem plagam, ad quam respectu Iudaeae sita erat Aegyptus. *Iumenta* ergo vocat ab itinere, eaque in contumeliam hominum compellat, quod frustra ipsi verba fierent, atque obscurdescerent ad omnes exhortationes. Ideo denunciat futurum ut ad iumenta ipsa huius vaticinii effectus perveniat, tametsi id homines animo non comprehendant. Ergo quum fastu suo minas discuteret populus, opportune se ad equos et camelos convertit propheta: et quamvis ratione careant, sensuros tamen non frustra loquutum esse Deum: et quum sibi prospera omnia fingeret populus in Aegypto, ipsis quoque brutis animalibus molestiae et afflictionis terram fore asserit. Erat laboriosum iter ac difficile, nec tamen quidquam laboris recusabant ut satisfacerent insano desiderio. Imo sic eos dementaverat fervor ut nulla

eos lassitudo tardaret. Ad haec incommoda specialem Dei vindictam minatur Isaias, ut occurrant leones et saevae bestiae, *Leunculus* et *Leo*. Hoc quidem non fuit insolens aut novum iis qui a Iudaea in Aegyptum iter faciebant: sed hic aliquid extraordinarium denunciat, et magis periculosum: ad molestias et labores, ad sumptus quos facient, coelesti instinctu accedent etiam infausti occursus, atque infelicissimus tandem eorum exitus erit. Haec doctrina nobis accommodanda est, qui simili fere vitio laboramus. Nam in periculis confugimus ad illicita remedia, eaque nobis profutura existimamus, quamvis a Deo improbentur. Idem igitur nos experiri, atque in haec damna incidere necesse est, nisi incredulitatem nostram atque improbitatem verbo Dei coerceamus. Animadvertenda quoque et observanda haec nostra insania est, qua sic abripimur ut nulli parcamus sumptui, nullum laborem refugiamus, dum nimis ferventer stultae cupiditati et desiderio nostro obsequimur. Hoc vel maxime experti sumus in papatu, sub quo dum captivi tenebamur, huc atque illuc cursitantes, atque peregrinationibus longinquis et difficilibus ad varios divos nos fatigantes: interim quam maximas molestias, leves et faciles esse putabamus: nunc quum obtemperandum Deo, quum leve Christi iugum subeundum est, nihil tolerantiae in nobis reperitur.

7. (*Certe Aegyptii.*) Hic versus continet explanationem sententiae superioris. Idem enim repetit ac denunciat, Aegyptios Iudaeis, postquam variis molestiis magnisque eos sumptibus exhauserint, nihil profuturos esse. Inane erit ipsis robur Aegypti, etiamsi serio ipsis auxilietur: omnesque vires suas conferat. Ita Iudaeos spes sua frustrabitur, seque ipsos fallent cum magna molestia. hic vel pro causali particula capitur, vel affirmat, quemadmodum etiam reddidi. Postea ostendit Iudaeos nihil habere excusationis, quod ita tumultuose confugiant in Aegyptum: atque ultro desipere ipsos, quod moniti non resipiscant, omnique venia indignos esse. Hoc autem ad Deum ipsum refero, quod clamaverit ad Ierusalem: quia conqueritur se clare monendo et testificando operam luisse: simul etiam denotat non frustra hortatum fuisse ut quiesceret, sed ut obviam iret noxis et cladibus quas praevidebat. Unde vero ista inquietudo, nisi quia verbis Domini fidem habere noluit? In summa, ostendit eos mera contumacia impelli ut in Aegyptum confugiant. Poterant enim quiescendo saluti suae consulere. *Clamandi* verbo significat se non tantum monuisse verbis, sed etiam castigasse: unde maiorem eorum contumaciam atque obstinationem fuisse apparet. *Quiescere* hic pro manere et domi se continere accipit. Tametsi postea ostendit eos quietis animis esse debuisse. Hinc autem tumultus et satagendi ardor, quod animis perturbati et consternati essent, nec Dei

praesidium sufficere arbitrarentur, nisi Aegyptios quoque sibi adiungerent. Sic enim infidelitas eorum sollicitat animos, qui non satis honoris deferunt potentiae Dei, ut trepidando pacem nusquam inveniant.

8. (*Nunc vade.*) Postquam Iudaeos convicit manifestae incredulitatis, eam perpetuis monumentis testatam atque obsegnatam esse vult: ut posteri intelligant quam praefactus et contumax fuerit hic populus, et quam iure in eum Dominus animadverterit. Diximus hunc morem fuisse prophetis ut summam concionum suarum descriptam valvis templi affigerent: quae posteaquam abunde patuerat omnibus ac lecta erat, a ministris sublata in archivis templi servabatur. Atque hinc prophetarum liber collectus et confectus est. Sed quum aliquod vaticinium insigne et prae aliis memorabile fuit, tunc Dominus ipsum literis crassioribus describi iubebat, ut populum ad lectionem alliceret, atque attentiores redderet. Hoc fieri nunc iubet Dominus, ut significet nihil hic esse vulgare: diligenter haec scribenda esse omnia summamque attentionem desiderare: nec tantum esse legenda, sed ita memoriae hominum inculpanda, ut nullo aevo deleri possint. Nec vero dubium est quin Isaias sibi hoc vaticinio magnam invidiam apud omnes ordines crearit, quod eos non tantum apud suae aetatis homines, sed etiam apud posteros traducere, atque ignominia afficere vellet. Nihil enim est quod indignius ferant homines, quam scelera sua celebrari, ac memoriae hominum haerere: hoc indignum et nefandum esse putant, hoc omnium gravissime detestantur. Sed prophetam parere Deo necesse fuit, tametsi incurreret in odia hominum et discrimen vitae subiret. In quo notanda eius constantia est, quod nihil reformidaverit, ut pareret Deo, et vocationi suae non deesset. Odio, invidias, strepitus, minas, falsas comminationes, et praesentissima pericula contempsit, ut libere et intrepide officio suo fungeretur. Quod etiam ipsius exemplo nobis agendum est, si Deum vocantem audire et sequi velimus. Addit, *coram eis*: alii vertunt Cum ipsis: sed melius convenit Coram: quia palam Iudaeos irritare debuit, quibus hoc vaticinium in tabula descriptum proponebat. Unde colligendum est, impios, tametsi nullam reprehensionem ferre possint, atque insaniant: severe tamen et coram arguendos esse: quamvis nihil proficiant apud ipsos minae et reprehensiones, tamen caeteris exemplo erunt, quum perpetua infamia notabuntur. Atque implebitur quod alibi scriptum est, Peccatum Iuda scriptum est stilo ferreo, ungula adamantina, exaratum in cordibus eorum (Ierem. 17, 1). Nec enim est quod se elapsos putent, quum prophetias contempserint, iisque aures obstruxerint. Nam et hominibus et angelis conspicua erit eorum nequitia. Caeterum quia nunquam sponte eos scelerum suo-

rum piget vel pudet, monumentum infamiae confici iubet Deus, quod in hominum oculis semper veretur. Quemadmodum ergo solebant victoriae et res praeclarae tabulis aeneis insculpi: ita probum quod tergiversando Iudaei tegebant, iubet Deus in publicas tabulas defigi. Fuit enim hoc extraordinarium, ut nuper attigi, quod solenni edicto propheta suos gentiles traducere iussus est. Ideoque sequitur *in extremum diem*, vel quo per continuam aetatem seriem detestabiles reddantur: vel quia iudicis adventu vere patefient scelera impiorum, quum ipse conscenderit tribunal suum, librique aperti fuerint. Nam quae prius velut tenebris occulta et involuta erant detegentur. Hic diligenter observandum prophetias non unius tantum saeculi hominibus scriptas fuisse. His enim filii posterique omnes instrui debuerunt, ut sibi non esse imitandos patres intelligerent: Nolite obdurare corda vestra, sicut fecerunt patres vestri, etc. (Psal. 95, 8). Nam et hoc prophetiae convenit, quod de universa scriptura a Paulo (2. Tim. 3, 16) dicitur: Utilem esse ipsam ad monendum, consolandum, instruendum. Hoc autem omnibus saeculis convenit, atque necessarium est. Repudiandae igitur fanaticorum et impiorum imaginationes, qui illis saeculis hanc doctrinam propriam fuisse dicunt: his vero negant. Facessant ab auribus piorum eiusmodi blasphemiae: quia mortuo Isaia doctrinam eius vigere fructumque afferre oportet.

9. (*Quoniam populus iste rebellis.*) Particula causalis exegeticam hic valet: quia exponit propheta quid Dominus testatum posteris esse velit, nempe desperatam esse huius populi malitiam, quia se nulla doctrina fraenari sustineat. Porro quam graviter tam vulgi quam procerum animos vulneraverit hoc elogium, ex magnificis eorum iactantiis colligere licet. Quia gloriabantur sanctum et electum esse Abrahae semen. Quasi Dei adoptio crassissimis quibusque sceleribus tegendis velum esset. Atqui eorum flagitia proferri nihilominus in lucem et publicari Deus iubet. Porro eos accusans quod renuant *audire legem Dei*, fontem malorum omnium notat, nempe verbi contemptum, in quo se Dei ipsius contemptus et impietas prodit. Nugantur enim qui se Deum colere fingunt, quum sint eius verbo immorigeri. Crimen etiam aggravat Isaia, quod medicinam doctrinae sanandis suis morbis oblatam repudient. Hac de causa tam *rebelles* et indomitos vocat vel exasperantes, quam *mendaces* vel perfidos: quia aperte deficiunt a Deo quicumque eius verbo se subicere detrectant, ac si tolerabile ipsis non esset eius imperium: ac simul demonstrant vanitati ac Satanae praestigiis se esse deditos, ut nulla sinceritas placeat.

10. (*Qui dicunt videntibus.*) Hic clarius describit, ac veluti depingit contemptum verbi, et pro-

terviam cuius antea meminerat. Nec enim ludibrio solum doctrinam habent impii, sed furiose repellunt. Imo oppressam penitus ipsam ac deletam vellent. Idque exprimere voluit Isaia: Non solum aures, oculos sensusque omnes avertunt a doctrina, sed etiam destrui cuperent, atque tolli. Nam impietatem hic furor necessario sequitur, ut extinctum velint quod tolerare nequeunt. Eos enim vis et efficacia verbi acuit et exasperat, ut tanquam immanes belluae ferociam et truculentiam suam promant. Libenter quidem eluderent: sed velint nolint Deum loquentem audire eiusque maiestatem reformidare coguntur. Hanc amarulentiam sequitur odium prophetarum, insidiae, terrores, persecutiones, exsilia, cruciatus, mortes, quibus doctrinam cum doctoribus summo ac deleri posse existimant. Cupiunt enim homines sibi potius narrari somnia et fuitiles nugas, quam fideliter doceri. Nec vero propheta impiorum verba refert quasi palam his vocibus uterentur: sed rem ut erat et animum ipsorum demonstrat. Nec enim ipsi negotium fuit cum hominibus tam stolidis, ut impietatem suam ex professo detegerent. Vaferrimi erant hypocritae, qui cultum Dei iactabant, seque immerito traduci a prophetis querebantur. Iis propheta larvam detrahit, qua sese occultabant: et quales sint detegit, quum veritati locum dare nollent. Unde enim murmura in prophetas, nisi quod Deum loquentem ferre non poterant? *Videntes* nominabantur prophetae, quod ipsis revelaret Dominus quae postea aliis patefacerent. Erant enim velut in superiore loco constituti, ut eminens et quasi e specula cernerent quid aut prosperi aut adversi immineret. Populus nihil adversi sibi nunciari volebat: propterea infestus erat prophetis, quod dum vitia eius accusarent et acriter pungerent simul propinqua Dei vindictae testes erant. Huc pertinent eiusmodi verba: *nolite videre, nolite prospicere recta*: non quod ita loquerentur, ut iam dictum est, sed quod ita affecti essent, et moderationem requirerent in prophetis, nec tam acerbas eorum obiurgationes aequo animo ferre possent. Nec enim quisquam adeo impudens fuisset, ut diceret se seduci velle et veritatem aversari, quum eam summo studio quaerere se profiterentur: sicuti etiam hodie iactant omnes adversarii nostri: sed negabant verbum Dei esse quod ab Isaia aliisque prophetis nunciabatur. Quemadmodum aperte dixerunt Ieremiae ipsum esse mendacem: atque etiam gravius minabantur: Non prophetabis in nomine Domini, ne moriaris per manum nostram (Ierem. 43, 2; Ibid. 11, 21). Intolerabilis ergo ipsis erat veritas, a qua quum discederent, nihil praeter mendacium poterat superesse. Atque ita sibi ultro mendacia et imposturas accerbebant. Sed fontem ipsum ostendit, eos blanditias expetere dicens. Adulatores enim etiam toto plausu excipere parati fuissent, libenter-

que passi fuissent sibi in Dei nomine aures mulceri. Atque haec ratio est, cur imposturis non modo expositus sit mundus, sed eas cupide accersat, quia indulgentia foveri sua vitia fere omnes cupiunt. Atqui fieri non potest, quin servi Dei, ubi fideliter partes suas exsequi student, severi sint reprehensores: unde sequitur lusorium esse ac puerile cavillum, ubi impii Dei se libenter fore discipulos simulant, modo a rigore abstineat: perinde ac si paciscantur ut in eorum gratiam mutata natura se ipsum abneget. Sicuti etiam Michaeas non alios prophetas dicit (2, 11) Iudaeis fuisse gratos, nisi qui vaticinabantur de vino et sicera.

11. (*Recedite a via.*) Haec summa est, quum repudiatur prophetae, reiici quoque Dominum ac repudiari, nec iam ullum ipsi dari locum. Hoc dissimulant impii, quod tantam nequitiam fateri ipsos pudeat: sed nihil proficiunt. Deus enim audiri vult per eos quibus mandata dedit, ut voluntatem suam nobis declararent et administrarent doctrinam verbi. Si igitur audiendus est Deus, si qua ipsi reverentia exhibenda est, id amplectendo eius verbo ostendere debemus, ut prophetiis et evangelio continetur. Idque ad commendationem verbi diligenter notandum est: nam qui illud repudiant perinde faciunt ac si Deum esse negarent. Rursus indicatur hic causa tantae impietatis quae crimen duplicat: nempe, quod Deus non parcat vitis nostris, nec indulgeat. Boni enim et periti medici officio fungitur. Appetunt homines blanditias, nec ferre possunt aequo animo ut Deus ipsis minetur. Hinc fit ut verbum odiosum sit hominibus atque explodatur. Hinc furiosa insectio in prophetas, quorum oburgationes et minas ferre nequeunt. Neque enim causa est cur se Dei imperio subducant homines, nisi quia in flexuosis erroribus placentes a recta via abhorrent. Quare duo haec scite coniungit propheta, fastidium coelestis doctrinae et odium rectitudinis.

12. (*Propterea sic dicit.*) Subiungit poenam impietatis. Denunciat enim illis haud impune fore, quod Deum loquentem audire noluerint. Atque eorum contemptum magis exprimit verbo *nauseandi*. *Verbum istud* vocat, demonstrativo utens: quoniam homines libenter sibi aliquod verbum fingerent suis moribus accommodatum: sed Deo loquenti audientiam facere nolunt. Deinde suavis invitatio Dei et exhortatio ad placidam quietem opponitur turbulentis eorum studiis, sicut sequitur: *confisi estis in violentia*. *פְּזַי* Hebraeis rapinam et usurpationem alienorum bonorum significat: aliqui opes male partas vertunt. Qui calumniam interpretantur, mentem prophetarum non satis exprimunt. Ego autem non refero ad opes malis artibus quaesitas, sed potius ad proterviam, qua populus ille insolescebat. Nomen *pravitatis* quod adiungitur, ad iudicia restringi non placet: patet enim latius meo iudicio: atque

his duobus verbis audaciam impiorum exprimere voluit, qua furiose et petulanter adversus Deum insurgabant, quum sua libidine niti semper in vetitum auderent. Atque ut poetae fingunt gigantes bellum gessisse cum Deo, ita repugnabant isti Deo minanti, seque existimabant audacia et ferocia sua manum eius facile depulsuros.

13. (*Haec iniquitas quasi ruptura.*) Haec est poenae denunciatio, et aptissima similitudine rem ipsam exprimit Isaia. Impios enim comparat dif-fisso muro, aut ventrem facienti. Quemadmodum autem tumor muri ruinam minatur, quoniam aliter consistere non potest quam si omnes inter se partes cohaereant: ita impiis arrogantia et insolentia proximae eorum ruinae significatio, certissimumque testimonium est: quia quo magis inflati sunt, absque soliditate turgentis sponte se proiciunt, nec fieri aliter potest quin mole paulo post sua ruant. Insurgite, inquit, et insolescite adversus Deum: is audaciam et insolentiam vestram, quia non nisi flatuosus est tumor, brevi evertet. Hinc monemur, nihil omnino melius esse, quam si nos totos subiciamus Deo, atque ita colligamus omnes sensus nostros, ut devicti constrictique maneamus sub eius imperio. Nam qui excussa omni humilitate sese attollunt, multos flatus colligendo se ipsos dissipant. Dominus quidem impios tumescere ad tempus, suasque ampullas proicere sinit, ut tandem sibi tumore suo et inani iactatione ruinam exitiumque parent.

14. (*Et erit comminatio.*) Quum cecidit murus, adhuc tamen ruinae vestigia quaedam apparent, lapidesque ipsi in usum accommodari possunt: aliqua etiam instauratio fieri potest. Hic vero propheta sic eos perituros denunciat qui contumaciter adversus Deum inflati fuerint, ut instaurati nequeant, sitque inutile omnino quod restabit. Ideoque similitudinem adducit vasis figulini, cuius testae contractae nullo modo refici aut reparari queunt. Hae comminationes nos admodum commovere debent, ut verbum Dei reverenter amplectamur: quum in eius contemptores tam graves poenas constitutas esse intelligimus. Funditus enim delendos atque perdendos esse significat, omnemque adimit spem instauracionis. Neque immerito: quia videmus ut Dei contemptores bis et ter prostrati cristas tamen attollere non desinant: quia nihil difficilius est quam animos eorum perversa fiducia exinaniri.

15. (*Quoniam sic dixit Dominus.*) Designat hic speciem contemptus Dei. Nam quum in genere monentur hypocritae, minus affici solent. Ideo prophetarum generali doctrinae species aliquas subiungunt, quas peculiariter destinant ad mores eorum quibuscum ipsis est negotium, ut ad certum aliquem scopum colliment. Poterant enim tergiversari atque obtendere: Cur nos tantae impietatis accusas, quasi

verbum Domini reiiciamus? Obiicitur ergo ipsis haec species, quae et premat conscientias et retundat vanas cavillationes: Annon erat verbum Domini, In spe et silentio erit fortitudo vestra? cur non acquievistis Deo? cur tumultum movistis? Itaque sic ipsos convictos tenet propheta, ut tergiversari sine summa impudentia non possint, vel id facturi sint absque profectu. *Sanctum Israelis* vocat, quo magis ipsis exprobet ingratitude suam: ut intelligant quantum sibi in Deo praesidium futurum erat. Deus enim custos ipsorum et quasi tutor esse volebat. Eo neglecto ad Aegyptiorum opem raptabat eos sua diffidentia, quae summa fuit et intoleranda perversitas. Acerbam igitur expostulationem continet hic titulus, quod Deo appropinquanti aditum clausierint. *שוכה* nonnulli resipiscentiam vertunt: alii quietem, quos potius sequor. Existimo enim prophetam saepius populo inculcare voluisse, Dominum nihil aliud ab eo exigere quam ut penitus in eo conquiescat: nec supervacua est sententiae repetitio sub duplici voce. Data enim opera quietem et requiem congerere voluit, ut populi diffidentiam et incredulitatem magis argueret. Haec porro sententia constat duobus membris, mandato et promissione. Iubet enim populum quieto esse animo: deinde certam ei salutem promittit. Huic promissioni populus fidem non habens ita neque mandato obtemperat. Deo enim quomodo morem gereret, cui non credit et cuius promissis non innititur? Nihil enim mirum est pace ipsos et tranquillitatem privari. Ea enim sine fide constare nequit. Fides autem sine promissionibus esse non potest: quibus demum apprehensis animi inquieti et turbulenti sedantur. Sola igitur infidelitas generat istam perturbationem. Unde eam merito reprehendit propheta, totiusque mali fontem esse ostendit. Tametsi vero non sit eadem omnino cum Iudaeis nostra conditio, tamen nos quietis animis suam opem expectare Deus iubet: ne tumultuemur, aut anxietate perturbemur, eiusque promissis diffidamus. Haec doctrina omnibus piis communis esse debet. Nihil enim aliud molitur Satan, quam ut eos perturbet, atque statu deliciat. Sic iampridem admonuerat Moses (Exod. 14, 14): Vos tacebitis, Dominus autem pro vobis pugnabit: non quod ipsos dormire vel otiosos desiderare vellet sed hanc in ipsis animorum pacem requirebat. Hac si praediti simus, experiemur nobis in ea satis esse praesidii: sin minus, levitatis nostrae et temeritatis poenas daturi sumus.

16. (*Sed dixistis.*) Ostendit quomodo salutem Domini placide expectare noluerint: nam ad Aegyptios confugere maluerunt. Est autem hic pulcherrima ἀντανάλασις, qua eorum verba confidentiae plena in eos ipsos reflectit. Nam *fugere* pro evadere primo loco ponit: secundo pro fugam ca-

passere. Aiebant Iudaei melius esse si in tempore praevenirent discrimen quod proxime imminerebat: optime igitur consultum fore si Aegyptiorum auxilio uterentur. Vos certe, inquit Isaias, fugietis: non ut perflugio sit locus, sed ut detis terga vosque equites velociore persequantur. Nunc etiam magis perspicuum est quale vitium hic notet Isaias. Et praecisa negatione significat quam perveraciter abnuerint se obtemperaturos consilio quod eis dabatur a prophetis, et sibi alio modo consulere malebant. Ita neglecto Deo inanem salutis speciem, quam sibi opinione fixerant, praeferebant. Avertendae igitur sunt mentes nostrae a praesentium rerum et externi auxilii conspectu, ut in Deum penitus defigantur. Nam tunc demum ipsi fidimus, quum externa sumus ope destituti. Licet quidem uti subsidio rerum praesentium: sed ita perversi sumus, ut derelicto Deo, his penitus abutamur. Caeterum observandum quoque est, quam infelix sit exitus eorum qui externis auxiliis magis quam Deo fidunt. Omnia enim ipsis adversa et eorum opinioni contraria accidere necesse est. His enim, ut videmus, pro perflugio fuga ignominiae plena et tamen inutilis capessenda est. Initio forte prosper aliquis eventus apparet, sed ut deinde commutatione rei gravior atque tristior exitus sentiat. Nec vero negat Isaias auxilium ipsis affuturum ex Aegypto: sed denunciat novas fore Domino rationes quibus eiusmodi auxilia evertat: ita ut manum ipsius effugere non possint. Nam etsi conspirent universi homines, nihil tamen adversus Deum et eius decreta efficient.

17. (*Mille [quasi] unus.*) Quoniam Iudaei ob suam multitudinem confidebant suis viribus, ut homines solent quum aliqua potentia praediti sunt: ideo propheta quidquid habent intus praesidii, nihilo plus quam externa auxilia profuturum ipsis denunciat, quia Dominus animum ipsis franget atque adimet, ne copiis sui uti possint. Quid enim arma et ingens hominum multitudo? quid iuvant arces et propugnacula, ubi fracti animi et consternati sunt? Ergo non aliter fortes et robusti esse possumus, quam si nos Dominus muniat spiritu suo et confirmet. Haec autem sententia occurrit etiam saepius in lege, futurum scilicet ut quum aversi essent a Deo ingens eorum numerus a paucissimis hostibus fugaretur (Dt. 28, 62). Verum hoc inter legem et prophetas diversum est, quod ea quae Moses in genere significavit, hi in usum accommodant: quemadmodum alibi diximus. Proinde hic duo notanda sunt: primum, tantum nobis fore animi, quantum Dominus dederit, nam protinus exanimamur, nisi nos sua virtute sustineat: deinde iusta Dei ultione effici ut terreamur ab hominibus, quum a nobis impetrare non potuerit ut ipsum timeamus: quum Dei sermonem et monita contempserimus, ut hominum vocibus

et minis terri concidamus. Sed hoc quoque tertio addi debet, haud magno apparatu Domino opus esse, quo nos castiget: nam si vel digitum solum adversum nos tollat, periiimus. Exigui et pauci homines sufficient ad nos perdendos, etiam si instructissimi magnoque in numero simus, deinde non ante finem cladibus fore denunciat, donec redacti sint ad extremam necessitatem, atque in horrenda vastitate terrae, rara quaedam signa misericordiae Dei supersint. Quod dicit *quasi malus in vertice montis*, duobus modis exponi potest. Nonnulli similitudinem a caesis arboribus deductam putant: nam dum caeditur sylva, relinquuntur procerae arbores, quae ad usum navalem aptari possunt. Sed רר accipi etiam pro scopulo vel promontorio probabile est, cui impactae naves adhaerescunt: ac deinde in iis malus, naufragii signum, conspicitur. Subiicitur alia similitudo ■ trophaeis sumpta, quae profligatis hostibus eriguntur. Denique tantum paucitatem fore significat, ut quod restabit maximae sit ruinae vestigium. Ac si diceret: Ingens haec multitudo vestra oculos vestros perstringit: verum accidet tanta dissipatio atque imminutio, ut nullam populi faciem retineatis. Hic monemur quam submisae nos ac modeste gerere debeamus, etiamsi magnae nobis fuerint opes et copiae. Nam si efferaur animo, facile superbiam nostram contundet Dominus, reddetque nos feminis ac pueris molliores, ut ne hostis quidem unius conspectum sustinere possimus, totumque robur nostrum instar nivis liquefiat.

18. (*Propterea expectabit.*) Nunc consolationem subiicit propheta. Nam hactenus sic minatus est, ut pii fere omnes in desperationem conici possent. Eorum igitur animos sublevare, atque in spem meliorem erigere voluit: ut in mediis hisce miseriis Dei misericordiam amplexi animas suas eius verbo alerent. Hanc expectationem opponit nimiae festinationi, in quam initio capitis invecus est. Nam populum illic reprehendit, quod festinaret ac tumultuaretur, eumque infidelitatis damnavit. Nunc vero contra exprobrat Dominum pro illata sibi contumelia par pari non relaturum, nec ita properaturum ad ipsos puniendos. Alii exponunt: Expectare iubet, vel faciet. Verum ille sensus quem attuli mihi convenientior videtur. Ut planior fiat haec sententia, fundamentum hoc statuendum est: Deum sibi moderari in exigendis poenis, quia ad clementiam propensus est: quod per nomen *iudicii* intelligit. Nec enim solum animadversionem, sed etiam moderationem significat, quae in castigando adhibetur: quemadmodum habetur Ierem. 10 (v. 24), Castiga me Domine, sed in iudicio, non in ira tua, ne forte conteras me. Item, cap. 30 (v. 11), Non consumam te, sed castigabo in iudicio. Ita severitati iudicium opponitur, quum Dominus animadvertendo in fideles

modum adhibet, ne ipsos consumat qui semper eorum salutis rationem habet. Ideoque, ut inquit Abacuc (3, 2), in medio irae misericordiae suae reoordatur. Non est igitur similis nobis, non tumultuatur, nec festinat: alioqui singulis momentis pereundum nobis esset: sed placide expectat. Nec levis est confirmatio quum addit Deum gloriae suae specimen exserere dum ignoscit populo suo. Pro eo quod posui, *exallabitur ut sit vobis propitius*, alii vertunt Dum vobis fuerit propitius. Ego vero priorem interpretationem melius convenire puto, cui etiam respondet particula ה. Dominus videtur iacere aut dormire, quamdiu populum suum impiorum iniuriis premi sinit. Atque hic est communis scripturae loquendi usus, sedere ipsum, aut otiosum iacere, quum ecclesiam suam non defendit. Quiescere ergo videbatur, quum fraena Chaldaeis laxasset ad opprimendos Iudaeos. Ait igitur propheta, Consurget iterum Dominus, et conscendet tribunal. Quorsum? ut sit vobis propitius. Quod pronunciat *beatos esse qui expectant eum*, inferitur ex proxima sententia, ubi vocavit Deum iudicii. Quum itaque sibi ita temperat, hinc hortatur eos ad tolerantiam et expectationem. Atque utitur participio verbi quo prius usus erat. Ipsi vero diffidentiae vitio laborabant, miraque inquietudine et mentis perturbatione agitabantur. Eos enim misere vexabat sua incredulitas, ita ut Deum pacato animo expectare non possent. Ut medeatur huic vitio, *expectare* ipsos, id est, sperare iubet. Spes autem nihil aliud est quam fidei perseverantia: dum scilicet placide sustinemus donec impleat Dominus quod promisit. Dum vero beatos fore pronuntiat qui ipsum patienter expectabunt: e diverso miseros et infelices esse significat, ac tandem perituros, qui impatientia abripi se sinunt. Neque a sceleribus et impietate sua resipiscunt, nulla enim sine spe in Deum salus aut felicitas esse potest.

19. (*Certe populus.*) Confirmat superiorem sententiam, quod populus quidem affligetur, sed revertetur tandem in Sion. Hoc autem post devastationem urbis et totius regionis incredibile erat. Totus enim populus interiisse videbatur. Promittit tamen propheta superstitem fore ecclesiam. Incipit ■ monte Sion in quo templum situm erat, atque futurum dicit ut illic adhuc invocetur Dominus. Addit etiam *in Ierusalem*, quo amplificandam et propagandam ecclesiam esse significat, rursusque instauranda quae prius vastata erant. Interea admonet iterum populosam fore Ierosolymam: quia ibi sacrarium Deus sibi elegerat. Quod autem proxime sequitur, *flendo non flebis*, significat hunc moerorem non fore continuum. Oportuit enim ecclesiam, id est, pios omnes in tam misero et calamitoso statu ingenti moerore affici, sed hos luctus finem habituros dicit. Quo etiam sensu dicitur in

Psalmo (126, 5), Qui seminant in lacrymis, in exultatione metent. Dominus quidem nos magnis angoribus constringi sinit: sed tandem exhilarat, et gaudii materiam affert, dum instaurat ecclesiam suam. Haec enim vera piorum laetitia est. Caeterum, quia ubi sensus vindictae Dei sensus occupat, difficile est quidquam solatii accipere: in illius misericordia consolationis materiam proponit, quia timendum non est quin ipso placato statim redeat laeta serenitas. Atqui, ut iam citavimus ex propheta Abacuc, in ira sua misericordiae recordatur Dominus: nec unquam ita saevit in pios, quin moderetur et temperet ictus, modumque plagis adhibeat. Simul vero propheta modum impetrandae gratiae ostendit: nempe, *ad vocem clamoris tui*, quo fideles excitet ad precandi studium et ad anxios gemitus sollicitet. Nam si nulla sit resipiscentia, si veniam a Deo non petimus, ipsius misericordia omnino indigni sumus. Ergo si volumus colligi ecclesiam, et vindicari ab interitu specie quadam resurrectionis, clamemus ad Dominum ut gemitus nostros et suspiria exaudiat. Quod si nullo dolore stimulemur ad precandum, non est quod ullam ab eo levationem expectemus. *Respondere* nihil aliud hic significat, quam suae benevolentiae et auxilii documentum dare. Nec enim voce respondet Dominus, sed effectum. Ne tamen existimemus eum statim obtemperare votis nostris, quae saepe importuna atque intempestiva sunt. Aderit certe quum expediet, ita ut intelligamus ipsum salutis nostrae rationem habuisse.

20. (*Ubi dederit vobis Dominus.*) Pergit in eodem argumento, et confirmat pios ne deficiant, quia patientia ex spe melioris exitus nascitur. Ideoque ad futuram castigationem eos comparat: quia ad tempus eos urget ira Dei, sed mox promittit eis, ubi calamitates istas et aerumnas perpessi fuerint, laetum exitum instare, quia rigorem suum Deus cohibebit. igitur accipio pro Ubi vel Postquam: ac si diceret: Quum pertuleritis istas aerumnas, tunc benefaciet vobis Dominus. Vestrum enim statum in melius commutabit. Quod מורה quidam pro doctore accipiunt, non quadrat. Etsi enim praecipuus nostrae cum Deo reconciliationis fructus est, fidos habere doctores: quia tamen crasum vulgus fame et inedia magis tactum fuerat, ad hanc ruditatem verba attemperans Isaias, sub victus copia gustum paternae Dei gratiae praebet. *Panis et aquae* nomine significat extremam penuriam et inopiam rerum omnium: ideoque *afflictionis et tribulationis* vocat. Eius penuriae loco ubertatem et affluentiam missurum dicit: idque *pluviae* nomine significat. Causam enim exprimit pro effectu: ac si diceret: Terra fructus afferet copiosos: quod potissimum illius terrae respectu proprie dictum est, quae non aliunde fecunditatem suam quam a coelo

expectabat. Nec enim fluviis aut fontibus, sed pluviis irrigabatur. Annonam ergo, quam sterilitate ademerit aut imminuerit Dominus, redituram asserit, quia ex pluviae copia larga ubertas proveniet. Quum igitur in nos animadvertet Dominus, his sententiis et promissis animos nostros sustentemus.

21. (*Tum aures tuae.*) Fuit quidem illud non spernendum quod de ubere frugum proventu promisit, sed haec praecipua laetitiae et gaudii materia est: nempe, quum sanam et puram doctrinam nobis restituit Deus. Nec enim ulla est tritici penuria, quae nos adeo terrere et turbare debeat, ut verbi. Et certe quanto praestantior est anima corpore, tanto magis pertimescenda haec fames, quemadmodum etiam monet alius propheta (Amos 8, 11). Hoc ergo Isaias pro summo beneficio Iudaeis pollicetur, ut pascantur verbo, cuius inopia prius graviter premebantur. Iactant et pseudoprophetae verbum, et maiore quidem supercilio quam pii doctores. Optimos se directores haberi et dici volunt, sed abducunt in errorem, atque in exitium tandem praecipitant. Verbum autem quo recta via monstratur a solo Deo est: sed parum efficeret apud nos, ni simul promitteret se nobis daturum aures. Nam aliqui surdos compellaret, nec quidquam praeter sonitum audiremus. Quod ergo se a tergo monitorem fore pronunciat, eo usque extendi debet quod non frustra nobis verba fundi patietur: Sed mentes nostras et animos intus percellet, ut in veram obedientiam formentur. Nec enim sumus natura dociles, nosque ab eius spiritu reformari omnino necesse est. Emphatice ergo verbum *audiendi* ponitur. Deum vero hic paedagogo comparat, qui pueros sibi ante oculos statuit, ut eos melius formet atque regat. In quo mirum Dei erga nos affectum et sollicitudinem exprimit, qui non satis habet nobis praeire, nisi etiam intuitu suo nos gubernet. Caeterum admonet propheta extra errandi periculum esse qui Deum sequuntur ducem. Nam hortandi verbo, *ambulate in ea*, additur pergerendi alacritas, ne haesitatio, ut fieri solet, iter moretur: sed quod adiungit de *dextra vel sinistra*, absurdum videri posset. Nam quum Moses viam populo monstravit qua incederet, simul excepit ne ad dextram aut sinistram declinarent. Recta enim via est: nec ulla diverticula quaerenda sunt. Quid ergo sibi voluit propheta? Respondeo, hic alio sensu dextrae aut sinistrae facere mentionem. Intelligit enim omnis generis consilia quae nobis ineunda sunt. Ea autem sunt varia, ut diversa etiam sunt genera vivendi, et multiplices cuique difficultates occurrunt, atque ex rebus ipsis capiendae sunt deliberationes. Dextram ergo et sinistram vocat omnes humanae vitae actiones, qualescunque sint: ut quidquid aggrediemur dirigamur Deo duce,

semperque ab ipso, sive ad dextram sive ad sinistram eundem sit, instituta nostra auspicemur. Atque hinc eximia ad nos consolatio redit, quod Dominus favebit inceptis nostris, gressusque nostros dirigit in quascunque partes flectamur, si modo nos ■ via quam monstrat non deflexerimus.

22. (*Tum profanabitis.*) Hinc apparet quam non irrita futura sit coelestis directio: quia erroribus valere iussis ad Deum pure colendum animos adiiciunt. Et diserte externam professionem sinceræ pietatis exprimit, qua palam faciunt fictitiis idolis se renunciassse. Nam quum simulacra et statuæ instrumenta sint idololatriæ et superstitionis, ea exhorrescunt et abominantur qui vere ad Deum conversi sunt, et quantum in se est ipsa profanant: quemadmodum Iehu fecisse legimus, qui profanavit altaria Baal, atque ex eius templo cloacam fecit. Eius et similium exemplum pii principes et magistratus sequi debent, si verum poenitentiae suae documentum dare velint. Poenitentia quidem in corde sita est, et Deum testem habet, sed ■ fructibus demonstratur. Eorum speciem hic unam pro omnibus commemoravit Isaias: nam in genere testimonium veræ poenitentiae notat qui significant homines se abominari omnia quæ pugnant cum cultu Dei. Nec vero idola profanari dicit, quasi alioqui sacra sint. Qui enim sacrum esse potest id quod Deo contumeliosum est, atque homines immunditia sua contaminat? sed quum homines falsa opinione sanctitatem iis aliquam affingant, ideo dicit profanari ipsa, ac veluti res contemptissimas et spurcissimas contemni ac reiici oportere. Porro et *argentum* ac *aurum* in *sculptilibus* nominans significat nullo detrimento aut damno impediri fideles, quominus idolorum cultum detestentur. Multi enim retinentur his cogitationibus, quominus idola penitus abiiciant, quod videant sibi aurum aut argentum, aut aliud quidpiam deperire, atque ita idola retinere quam minimum iacturae sustinere malunt. Irretitos enim ipsos tenet avaritia, ut peccare sponte, et inquinamenti illis sese conspurcare malint, quam hoc aut illud amittere. At omnia cultui Dei posthabenda erant. Parvi faciendum aurum, abiiciendæ gemmae, et quidvis pretiosum foetere debet potius quam talibus flagitiis nos inquinari patiamur. Nihil denique tantæ aestimationis esse potest, quod non vilescere atque nihili apud nos esse debeat, quum de evertendo Satanae regno et restituendo cultu Dei agitur. Atque in eo vere demonstramus, an animis nostris amor Dei et religionis insideat: ubi nos seria perversæ nostræ incitiae detestatio ad omnes sordes abiiciendas impellit.

23 et 24. (*Tum dabit [Deus] pluviam.*) Iterum a fructu docet quam optabile sit ad Deum converti.

Siquidem hic resipiscentiae fructus est, quod conversos in gratiam recipit, eosque prosequitur sua benedictione, ut nihil ipsis desit, sed potius omni beneficiorum genere cumulentur. Quemadmodum enim aerumnae et calamitates proficiscuntur ab ira Dei, quem sceleribus nostris provocamus: sic ubi pacatus est, omnia nobis prospere cedunt, omneque genus beneficentiae exhibetur: sicuti etiam lex plenius testatur. De pluvia quidem paulo ante loquutus erat, ex qua sperandus erat liberalis victus: sed quia non tenuerat ordinem a terrenis et caducis bonis incipiens, ideo nunc doctrinae, quæ spirituale est alimentum, subicit quæ ad corruptibilis vitae usum pertinent. Nam pietas, quamvis promissiones habeat tam praesentis quam futurae vitae, priore tamen loco in coelum aspirat. Hinc etiam discamus, frustra laborare homines colendis agris, nisi Dominus pluviam ■ coelo mittat. Irrigari ab ipso labores nostros, iisque incrementum dari necesse est: alioqui inanes erunt. Pluviam autem non aliunde expectamus, quam ex benedictione Dei: cui, si uberem fructum colligimus, acceptum ferri debet. Hinc praeterea collige nihil nobis defuturum, atque uberrimos laborum nostrorum fructus paratos esse, si ad Deum convertimur: et quod saepe indigemus et laboramus inopia, id vitio nostro fieri, quod Dei benedictionem malitia nostra repellimus. Ne ergo ullis aliis causis sterilitates et fames, quam culpæ nostræ assignemus. Nulla enim tanta hominum multitudo esse potest, quin terra iis alendis et sustentandis sufficiat: sed eius sinum vitiis et sceleribus nostris praecludimus, qui nobis alioqui pateret, omnisque generis fructus abunde promeret, ut vitam felicem et prosperam degeremus. Neque parum facit ad amplificationem gratiae Dei, quod addit etiam *pecora*. Nam si in mutas etiam pecudes effundit beneficentiam suam, quanto magis in homines quos ad imaginem suam creavit? Mirum vero non est si bruta animalia, quæ in usum hominum creata sunt, una cum suis dominis esuriem perferant: et ubi hominibus propitius est Deus ad ipsa quoque perveniat benevolentiae accessio. Quod idem proximo versu repetit et confirmat, *paleam pinguem et mundam bobus et asinis* promittens. Atque haec sententia ex lege sumpta est, eamque libenter saepius usurpant prophetae, ut discamus in pecudum quoque macie et defectu iram Dei conspiciere, eoque ardentius expetere cum ipso reconciliationem, ut domos nostras repleat eius liberalitas.

25. (*Et accidet.*) Quum prophetae regnum Christi describunt, similitudines a communi hominum vita mutuari solent. Nec enim aliter veram felicitatem filiorum Dei exprimere possunt, quam si velut imaginem proponant earum rerum quæ sub aspectum nostrum cadunt, et quibus homines

beatum et felicem statum aestimant. Haec igitur summa est, beatos fore qui Deo parent et Christo regi sese submittunt. Haec autem felicitas ex copia et abundantia rerum externarum aestimanda non est: quarum penuria saepe laborant pii, neque tamen eo minus beati sunt. Sed allegoricae sunt istae loquutiones, quibus propheta sese ad ruditatem nostram accommodat, ut iis quae sensibus nostris percipiuntur maiora et praestantiora, quam quae ingeniis nostris comprehendi possint, intelligamus. *Rivulos* porro et fluentia in montibus fore dicens, amplificat adhuc affluentiam illam et copiam quae suos locupletabit Dominus. Nullae scatent aquae in cacuminibus montium, quibus nihil siccius aut aridius esse potest. Valles quidem irriguae sunt et affluunt aquis: sed rarissimum, ut aqua in fastigiis montium scaturiat. Hoc tamen promittit Dominus: licet fieri nullo modo posse videatur: sed hac loquendi forma nos sub regno Christi omni ex parte beatos fore denunciat, nec ullum fore locum, in quo omnis generis bona non supeditet: nihil tam sterile, quod foecundum sua benignitate non reddat, ut ubique feliciter agere liceat. Quae profecto re ipsa experiremur, si plene nobis imperaret Christus. Conspicua enim undique nobis foret eius benedictio, si morem ei ex animo atque in solidum gereremus: omnia fluere ex animi sententia, atque universus orbis et quidquid in eo est commodis nostris inserviret: sed quoniam longe absumus ab eiusmodi obedientia, gustum tantummodo tenuem eorum bonorum habemus, atque eatenus ipsis fruimur, quatenus in novitate vitae proficimus. Per *Diem occisionis* alterum divini favoris signum notatur, quod suos Deus tutos ab hostium violentia securosque praestabit: et hoc modo fidem priori vaticinio conciliat propheta: quia aliqui difficile creditu fuisset, mancipiis et exsilibus ita bene fore. Hic ergo de caede impiorum loquitur, ac si diceret: Non tantum vobis benefaciet Dominus, sed hostes etiam vestros profligabit. Omnes fere existimant prophetam hic loqui de clade quae impio regi Sennacherib illata est, quum Ierosolymam obsideret: sed quum propius expendo, malo referre ad excidium Babylonis. Tametsi enim multitudo ingens deleta est fuso et profligato Sennacherib, populus tamen nondum liberatus fuit. Hinc monemur desperandum non esse, etiamsi hostes numero, praesidiis, copiis, munitionibus praevalerent: Dominus enim facile profligare ipsos et ecclesiam servare potest: etiam si ad tempus insultare ipsos et pro libidine omnia agere patiatur. Ne terreamur eorum potentia aut rabie, neque ob paucitatem nostram animis concedamus. Nam neque suis copiis, neque propugnaculis, nec furore aut insolentia consequentur, ut manum Domini effugiant.

26. (*Et erit lumen.*) Non satis fuit prophetae vulgarem felicitatis statum descripsisse, nisi extraordinarium aliquid adiungeret. Dominum enim naturae ordinem in hac beneficentia et liberalitate superaturum dicit. Nunquam vero accidit ut augeretur splendor solis, nisi quum sub Iosua sol stetit, ut spatium daretur ad persequendos hostes: et quum in gratiam Ezechiae retroactum est horologium: sed de his nunc sermo non est. Imo non tractat propheta de prorogando solis cursu supra nostrum horizontem, sed de augendo in septulium eius fulgore. Docet enim qualis futura sit conditio piorum sub regno Christi: nam Dominus aliqui malos non minus quam bonos sole suo illustrat: hic vero agitur de felicitate quae impiis communis esse non potest. Alia est liberalitas quae promiscue in omnes exseritur, alia quae piis est propria et peculiaris, sicut dicitur in Psal. (31, 20): Magna multitudo bonitatis tuae quam abscondisti timentibus te. De hac loquitur Isaias: atque ut eam exprimat, a rebus notis similitudines mutatur. Itaque tanto Dei splendore illustrandos esse pios significat, ut si coacervarentur septem soles eorum splendor longe minor isto sit futurus. Porro ne malorum, quibus paulo post obrutus fuit populus, gravitas fidem abrogaret huic dicto, inseritur etiam altera promissio, Deum fore instar medici ad sanandas suorum plagas. Unde sequitur castigandum populum, et plagis quodammodo ad poenitentiam praeparandum fuisse: imo sic conteri ac comminui oportuit, ut in nihilum propemodum redigeretur. *Percussionem* ideo addidit, ut non levem fore hanc contritionem significet. Similis enim fuit corpori multis plagis confosso ac confecto. Si quando igitur durius a Domino tractari videbimur, haec vaticinia memoria repetamus, Dominus alligabit vulnera nostra, quae aliqui letalia esse videbuntur. Quod si roget aliquis, cur Dominus tam severe castiget suos, respondeo, parum proficere ipsum erga nos, quum mitius agit. Vitia nostra radicitus inhaerent, ipsisque medullis infixae sunt, nec nisi asperiore et penetrabiliore scalpro evelluntur.

27. (*Ecce nomen Domini.*) Exitium minatur Assyriis, qui tunc praecipui ecclesiae hostes fuerunt. Omnes quidem propemodum vicini molesti erant Iudaeis: sed quum Assyrii opibus praevalerent et potentia, ideo solos fere illos commemorant prophetae quum agitur de hostibus: et deinde Babylonios qui monarchiam ad se traxerant. Quanquam, ut alibi vidimus, per synecdochen Chaldaei saepe per Assyrios notantur. Porro sub *Dei nomine* ipsum Deum haud dubie significat: sed utitur hac periphrasi, quod Assyrii, caeterique populi deos aureos et argenteos colerent, atque Iudaeos ludibrio haberent, ac si coluissent inane nomen Dei, nec eum ullo simulacro, ullave effigie aut specie reprae-

sentarent: quemadmodum etiam adversus ipsos quidam ¹⁾ scripsit

Qui puras nubes, et coeli numen adorant.

Ita semper a visibili aspectu impii et profani homines Deum aestimant: contra prophetae ad nomen illud Dei pios revocant: Deus ille qui se nomine suo vobis patefacit, quem non palpatis, neque cernitis, is veniet, vestrasque iniurias ulciscetur. *E longinquo.* Hoc etiam addit per concessionem. Nam quum impii manum Dei non sentiunt, eum longe abesse putant: piorum fiduciam, ut inanem, rident. Ideo propheta ex impiorum opinione loquens ostendit Deum, quem longe abesse existimabant, adventurum: imo iam advenisse, atque propinquum esse. Hoc enim significat particula *וְהָיָה*, quae opponitur dictioni *מִמֶּרְחָק*. Hoc etiam modo fideles iubet transcendere omnia obstacula, ut spe sua ad illud quod promisit auxilium perveniant. Iam ut sciatur nomen Dei non frustra neque absque effectu celebrari in Iudaea, formidabilem eius potentiam describit. Nempe quam ad profigandos ecclesiae hostes convertet. Nam fideles suos compellans, ut eos ad fidem animet benignum se praebet, humanum, patientem, tardum ad iram, clementem: impiis vero nihil praeter horrores et metum proponit. Et quemadmodum impii ad Dei mentionem perhorrescunt: ita pii bonitatis eius sensu illecti conquiescunt in ipso, nec turbantur eiusmodi terroribus. Quo docemur perstandum assidue in timore Dei, ne talem ipsum experiamur qualem a propheta hic descriptum cernimus. *Grave eius onus*, id est, Dominus secum afferet horrendas clades, quas impii ferre non poterunt. Onera enim vocat poenas, quae impiis infliguntur. *Laborum et linguae* nomine idem significat. Sed cur potius ea quam manus nominavit? quoniam impii rident omnes minas, quae proferuntur ex verbo Dei, et pro fabula ducunt quidquid a prophetis nunciatur. Suo igitur damno sentient non exire inanem sonitum ex sacro Dei ore, nec vacuum esse tonitru ad feriendas tantum aures, sed quanta sit vis eius verbi quod contempserunt, tandem experientur.

28. (*Et spiritus eius.*) Pergit in ea denunciatione quam cooperat: futurum scilicet, ut castigetur quidem ecclesia, sed ita ut Assyrii penitus intereant. Eos enim spiritu Dei in abyssum mergendos esse ostendit, vel potius spiritum ipsum similem esse profundo torrenti qui ipsos absorbeat. Alii *רוּחַ* flatum interpretantur: ut sit allusio ad procellam aut impetuosum ventum. Utitur deinde similitudine *cribri*, quae satis frequens est scripturis. Cribro autem exagitaturum Assyrios dicit, ut eos excutiat atque abiiciat. Ideoque adiicit epithetum *vanitatis*,

id est, inutili: non servandi causa, sed perdendi. Nam alioqui suos quoque Dominus cribrare solet, ut in horreum tanquam pura grana colligat. Tertia similitudo est *fraeni*, quo subinde superbiam impiorum et proterviam coercet: denique iis iudicem sese ostendit. Suos quidem Dominus etiam fraeno cohibere et domare solet: sed ut in obsequium redigat. Impios vero sic comprimit, ut praecipites in exitum impellat. Hoc enim significat quum ait, *errare faciens*. Quemadmodum ferocientes equi huc atque illuc a sessoribus agitari solent, et quo magis calcitrant, eo vehementius impelluntur ac tunduntur: sic constringantur impii, ut in transversum ruant: quemadmodum etiam praeclare a Davide Psal. 32 (v. 9) descriptum est. Hae porro similitudines eo pertinent ut intelligamus non esse Domino illudendum. Nam etsi ad tempus dissimulet, experiemur tandem verum esse quod dicit propheta: nempe, solum eius flatum ad prosternendos impios instar torrentis futurum esse, quo subito demergentur. Deinde quum admonet gentes cribro inutili ventilandas esse, timendum, ne si in nobis praeter paleam nihil reperiat Dominus in sterquilinum abiiciamur. Postremo, notanda est differentia, quae est inter filios Dei et reprobos: utrosque enim castigat Dominus, sed diversis modis. Illi enim ut purgentur ac servantur, hi ut agantur praecipites ac perdantur.

29. (*Et erit vobis canticum.*) Hic testatur quidquid poenarum minatus est Assyriis cessurum in ecclesiae salutem, quia Deus iniurias suis illatas non minus severe ulciscitur, quam si ipse laesus esset. In quo immensum erga suos amorem et benevolentiam testatur, dum in eorum gratiam dignatur arma induere. Unde colligendum est minas omnes quae passim occurrunt in scripturis, ad consolationem piorum pertinere. Caeterum, *canticum* hoc sacrum fore dicit, et *solemnitati sanctae* comparat, ut fideles ad gratitudinem hortetur, atque doceat eorum laetitiam ad Deum dirigendam esse. Nec enim satis est gaudere, nisi gaudium nostrum recta in Deum spectet, isque nobis semper unice proponatur: alioqui vanum ac profanum, non salutare nec Deo gratum gaudium futurum est. Porro quia diem a solis occasu incipiebant Iudaei, ideoque statim a vespera festum celebrabant, *nocturnum* vocat canticum. Atque iterum cuius generis futura sit haec laetitia, magis exprimit: Non tripudiabunt profanorum hominum more, sed in Deum mentes attollent ac defigent, quem bonorum omnium autorem esse agnoscunt. Per *montem* intelligit templum quod in monte situm erat. *Fortem Israelis* vocat, quoniam ipsius ope et auxilio redempti fuerant et stabant incolumes. Unde admonet non aliter salvos fore in futurum, nisi spe in uno Deo locata. Et certe simul ac fortitudinis nostrae ipsi aliquam in-

¹⁾ Sic fere Juven. XIV. 97.

duimus persuasione, titulus hic Deo eripitur: quo non alii vere et sincere eum ornant quam deiecti et humiles, qui exinaniti sunt omni propriae virtutis fiducia.

30. (*Audiri faciet.*) Confirmat quod prius dixit de iudicio Dei in Assyrios. Idque figurate describit, sicuti mos et ipsi et aliis prophetis satis tritus est. Quum dissimulat Deus, nec statim ulciscitur impios, illum aut iacere, aut minus potentem esse arbitramur, atque ancipitibus et anxiiis cogitationibus distrahimur. Quod si aliquid ipsius iudicium appareat, tamen pro ingenio nobis stupore vel magis pro ingratitudine, larvas nobis oblicimus quae Dei gloriam obscurant. Nam vel imaginamur fortunam, vel hominum consilia, industriam et vires: Deo vero nunquam, nisi coacti, acceptum quidquam ferimus. Ideo non satis fuit prophetae semel vindictam Dei in Assyrios nuntiasset, nisi etiam graphice depingeret, atque vehementius inculcaret. Talem igitur hostium interitum fore significat, ut homines cogantur audire vocem Dei, id est, agnoscere iudicium ipsius, et fateri ab eo profectam esse hanc cladem, ac si palam loquutus esset. Itaque summa est, rem adeo perspicuam fore ut nemo sit qui non intelligat ab ore, id est, decreto Dei, hanc cladem profectam. Incipit autem a *voce Dei*, ut sciamus quidquid geritur in terra eius imperio gubernari. Quanquam simul commendat vim eius doctrinae, cui populum inniti necesse erat ut suo tempore effectus palam fieret. Quia vero consilium Dei et vocem mature subsequitur opus, additur *brachii* descensio. Haec duo semper inter se coniungi debent. Nec enim Deum hominibus similem imaginari fas est, qui subito aggrediatur aliquid quod mancum et inchoatum relinquat. Quidquid decrevit etiam exsequitur, nec unquam ab ore manus eius seiungi potest. Atque e diverso nihil exsequitur temere, sed antea decretum fuisse oportuit, ut poenae omnes quas irrogat totidem sint recti iudicii documenta. In fine versus figuris illustrat vindictam illam, ut eius gravitate animosius fidem suam in sublime attollant Iudaei: quia hinc non parum ad eos solatii redibat, quamvis duriter premerentur, instare hostibus suis magis formidabile iudicium. Neque vero est cur somnietur Assyrios fulmine percussos esse, ut faciunt Rabbinii. Nimis enim frivola est ipsorum coniectura. Quin magis propheta usitatum morem sequitur, atque his similitudinibus describit iudicium Dei: quoniam tardi nimium ad ipsum comprehendendum, atque hebetes omnino sumus. Movemur autem incendiis, fulminibus, inundationibus, diluviis, quod prodigiosum aliquid prae se ferant, iisque magis afficimur. Propterea similitudinem ab iis ducunt prophetae, ut adversus impios ulticrem et horribilem Dei manum homines apprehendant.

Calvini opera. Vol. XXXVI.

31. (*Sane a voce Domini.*) Hoc subiunxit duas ob causas. Primum, ut ostenderet cur conterendus sit Assyrius. Nam quum inhumanus et crudelis fuerit erga alios, aequum est illi rependi eadem mensura qua mensus est. Hoc enim Dei iudicium adversus tyrannos ordinarium est, ut alio loco dicit propheta: Vae qui praedaris, quoniam praedae eris. Deinde, quod tanta videretur Assyrii potentia, ut concidere non posset. Utcunque igitur omni ex parte munitus esset, non tantum ad se tuendum, sed etiam ad invadendos alios, tamen sola Dei voce conterendum esse dicit. Unde agnoscimus quam inanis sit impiorum fiducia, qui praesidiis suis et armis nituntur, Deumque secure contemnunt, ac si iudicio ipsius obnoxii non essent. At Domino ad ipsos perdendos aliis armis opus non erit, quam voce sua: nam vel solo nutu ipsos prosternet. Nec dubium est quin fideles a terrenis mediis retrahere velit propheta, ne inquirant quomodo: sed unica promissione Dei contenti sint: qui simul ac verbum protulit, sibi abunde sufficit ad exsequendum.

32. (*Et erit in omni transitu.*) Significat Assyrios frustra omnia tentaturos, ut manum Dei effugiant. Nam quocunque se contulerint, sive progredi sive regredi velint: eos manus Dei persequetur. In *baculo fundato* libenter eorum opinionem sequor qui ductam similitudinem putant ab iis quibus tam graves infliguntur plagae, ut diu vibices et vestigia haereant, ac si fustis aut baculus infixus atque infossus esset. Nisi quis accipere malit, perinde affixam esse Assyrio plagam, ut fundamentum in terram defixum est: quod enim fundatum non est, moveri loco et transferri potest: sed plagam istam ita profunde defixam fore ostendit, ut neque excuti neque depelli queat. Sicuti incumbit moles irae Dei reprobis, quae ad finem usque obrutos tenet: et ne subterfugiendo quidquam se proficere posse sperent, omnem locum dicendo negat ullum fore recessum. Sic enim resolvit debet loquutio, Quocunque transierit baculus, illic tenaciter haerebit. In *tympanis*, incertum belli eventum non fore significat, ut quum aequo Marte pugnatur. Certam enim victoriam futuram esse: quia simul ac prodire vult Deus ad pugnandum, prompta in eius manu victoria est. Tympana enim et citharae, expansae et sublatae manus, laetitiam significant, qua exsultant cum plausu victores, et paeana canunt. Quod in genere feminino adiungit, contra eam, *וְהָיָה*, nonnulli ad exercitum referunt: sed maius haud dubie aliquid significare voluit: nempe caput regni, id est, Babylonem, quae opponitur Ierosolymae, quam etiam prius simili relativo designavit. Ex his colligendum est, impios tandem perdendos esse, tametsi effugia multa habere videantur. Quocunque enim se vertant, quamcunque viam ineant, baculus Domini ipsos persequetur, imo tergo affixus manebit: manum

eius nunquam evadent, nec plagas à se depellent. Nos etiam castigamur Dei manu, sed plagae perpetuae non sunt. Leniuntur dolores nostri et mitigantur, dolor etiam noster in gaudium vertitur. Praeterea sic Dominus adversus reprobos bellum gerit, ut resistere ipsi nequeant, nec quidquam suis conatibus lucrifacere. Conserit quidem cum ipsis manum, sed tanquam victor. Permittit etiam saepe ipsis aliquid, sed eorum insolentiam reprimit, quum primum visum est. Nos igitur, si sub eius vexillo militemus, ne dubitemus de victoria. Nam eo duce ab omni periculo securi superiores haud dubie evademus.

33. (*Quoniam ordinata.*) Progreditur Isaias in denuncianda ultione Dei, atque impios non temporariam solum cladem, sed aeternum quoque interitum manere dicit. Iis enim gehennam praeparatam esse, nec tantum plebeis, sed regi quoque ipsi et magnatibus. Per *topheth* Gehennam haud dubie intelligit: non quod locum aliquem somnare oporteat, in quem impii post mortem tanquam in carcerem inclusi quae meriti sunt tormenta perferant: sed conditionem ipsorum miseram, extremosque cruciatu significat. In libro Regum (2. Reg. 23, 10) accipitur pro eo loco, ubi Iudaei filios suos immolabant idolo Moloch: cuius etiam Ieremias mentionem facit (19, 6): isque locus a Iosia ob execrandam superstitionem deletus ac profanatus est. Nec vero mihi dubium est, quin prophetae illius loci nomen ad impiorum poenas et cruciatu transferre voluerint, ut sola eius commemoratio piis horrorem incuteret, atque ita idololatria maiori in detestatione apud omnes foret. Quae eadem etymologia voci Gehennae communis est: quia vallis Hennon ob nefanda sacrilegia pro ipsis inferis accepta fuit. Quia autem ubi impiis bene esse, omniaque prospere succedere videmus impunitos fore arbitramur, ex opposito reclamat propheta: Ab hesterno, id est, iam olim ab initio mundi constituit Dominus, qualibus poenis in ipsos animadversurus sit. Decretum illud quanquam nobis adhuc occultum est, certum tamen esse debet, nec irritum fieri potest. Ne ergo impiorum sortem ab externa specie aestimemus: expectemus Dominum, qui opportune iustum iudicium suum exsequetur. Interea ne simus praecipites, neque ultionis oblitum Deum putemus. Statuerat enim quid esset factururus, antequam nobis in mentem venire potuisset: nec tam cito impiorum perniciem expetere possumus, quin iam Dominus cogitationes nostras et desideria praevenierit maximo intervallo. Nam ab initio poenas et supplicia adversus ipsos constituit. Nonnulli similem locum esse putant cum illo apostoli: Christus, heri, hodie, et in saecula (Heb. 13, 8). Ego vero hic hesternum simpliciter oppono cogitationibus nostris, ne existimemus nos tanta sapientia praeditos esse, ut Deum

antevertere possimus. Quia nihil repentinum est in consiliis Dei: sed iam dudum omnia sunt apud ipsum fixa et ordinata. Loquitur autem de poenis futuri saeculi, ut antea dictum est, quas, praeter aerumnas quibus hic torquentur, impii sustinebunt. In quo mirum est tam crassos atque hebetes fuisse Sadducaeos, ut poenas et praemia huius vitae terminis circumscriberent, ac si iudicium Dei extra hunc mundum non extenderetur. Neque enim quae deinde adduntur loquutiones temporalibus poenis quadrarent: et nomen ipsum *Topheth* metaphorice acceptum non nisi in extremam Dei maledictionem competeret. Iam ne *reges* quidem ipsos, quos ob maiestatem et potentiam praerogativa quadam frui debere existimant, ab hoc supplicio eximi docet. Perstringit hominum oculos eorum magnitudo: sed nihil praesidio ipsis futurum est, quominus in eos Dominus pro meritis animadvertat. Mactationem eorum dicit fore *in profundo*, ut eos evadere aut emergere non posse intelligamus. *Latam* quoque Gehennam vocat, ut sciamus quamlibet multos, etiamsi una omnes conspirent, simul perituros: quia non fatigabitur Dominus puniendo, et satis amplum habebit locum in quem omnes hostes suos includat. *Pyra eius ignis.* Metaphorice loquitur de exitio reproborum, quod satis alioqui mente complecti non possumus, quemadmodum nec beatam et immortalem vitam percipimus, nisi sub figuris quibusdam ingenio nostro accommodatis adumbretur, unde apparet quam inepti et ridiculi sint sophistae qui de illius ignis natura et qualitate subtilius disserunt, atque in eo explicando varie sese torquent. Explodendae sunt crassae huiusmodi imaginationes, quum figurate prophetam loqui intelligamus, sicut et alio loco videbimus ignem coniungi cum verme.

CAPUT XXXI.

1. *Vae descenditibus in Aegyptum ad auxilium: et qui equis innituntur, et qui curribus confidunt quia multi sint, et equitibus quia praevalidi: et non respexerunt ad Sanctum Israel, nec Iehovam inquisierunt.* 2. *Atqui ipse quoque sapiens est. Itaque adducet malum, nec verba sua faciet irrita: insurget, inquam, contra domum malignorum, et contra auxilium opificum vanitatis.* 3. *Et certe Aegyptius homo est, non deus: et equi eorum caro, et non spiritus. Itaque simul ac extenderit Iehova manum suam, ruet auxiliator, et cadet adiutus: omnesque simul deficient.* 4. *Quoniam sic dixit Iehova ad me: Ut leo rugit et catulus leonis ad praedam suam: contra quem si convocetur coetus pastorum, a clamore eorum non commovebitur, neque ob eorum tumultum humiliabitur: sic descendet Iehova*

exercituum ad proeliandum pro monte Sion, et pro colle eius. 5. Sicut aves quae volant, ita proteget Iehova exercituum Ierusalem, protegens liberabit, transiliens servabit. 6. Revertimini ut profundam fecistis defectionem, filii Israel. 7. Quoniam in die illa abiciet homo idola argenti sui, et idola auri sui, quae fecerunt vobis manus vestrae, peccatum. 8. Tum cidet Assur per gladium, non viri: et gladius non hominis devorabit eum, et fuga sibi consulet a facie gladii, et iuvenes eius in liquefactionem erunt. 9. In arcem suam prae formidine transibit, et pavebunt principes eius a vexillo, dicit Iehova: cui¹⁾ ignis est in Sion, et cui fornax in Ierusalem.

IN CAPUT XXXI.

1. (*Vae descendantibus.*) Iterum revertitur ad id quod tractaverat initio capitis proximi. Nam adhuc invehitur adversus Iudaeos, quibus solenne et usitatum erat in periculis ad Aegyptios potius quam ad Dominum confugere. Diximus prius cur id Deo tantopere displiceret. In summa, duplex ratio est cur propheta tam severe hoc crimen reprehendat. Primum, quia fieri non potest ut salutis nostrae fiduciam simul in creaturis et in Deo locemus: nam oculos nostros ab eo averti necesse est, simul atque in illas circumferuntur. Deinde, vetuerat nominatum Deus ne foedus cum Aegyptiis inirent. Accedebat igitur ad perversam fiduciam contumacia, ac si invito ac spreto Deo salutis suae consulere voluissent. Hunc igitur mali fontem intueri oportet, si penitus prophetae mentem tenere velimus. Erat et peculiaris quaedam ratio, quam prius notavimus, cur Dominus Iudaeos cum Aegyptiis nihil habere commercii vellet: sed scilicet perversa illa coniunctio deleteret memoriam redemptionis ex Aegypto: et ne corrumpere Aegyptiorum superstitionibus et impio idolorum cultu. Nihil tamen apud ipsos valuerunt hae rationes: nec quidquam effecit prohibitio Dei, quominus subinde ad eorum auxilia decurrerent, atque ipsorum ope, veluti clypeo, adversus manum Dei munitos se esse existimarent. Quo fit ut non abs re propheta adversus tantam amentiam acris invehatur. Iam descensus in Aegyptum quia vetitus fuerat, non levi reprehensione erat dignus: sed crimen fuit magis intolerabile, prava fiducia transferre Dei gloriam ad homines mortales. Et quo certius exprimat Deum hoc modo spoliari suo iure, non tantum eos accusat quod in nixi fuerint Aegyptiis, sed obicit etiam ex opposito, quod non respiciant ad sanctum Israel. Unde clarius apparet ratio cur istam Iudaeorum perfidiam tantopere insectetur Isaias. Nec enim alioqui im-

probat Dominus si quis legitimis remediis utatur, quemadmodum pane vescimur et aliis cibis, quae in usum nostrum destinata sunt. Ita si quis accersat sibi in periculis auxilia quae vetita non sunt, sed usitata et legitima, modo ne quid Dei potentiae abroget, is certe reprehendi non potest: sed hoc damnandum atque detestandum est, si ita defixi simus in externis auxiliis, ut Dominum interea non quaeramus, deinde eius promissis diffisi appetamus illicita media. *Respiciendi* verbum satis usitatum est scripturis, quum haec fiducia significatur: quoniam oculos eo solemus coniacere unde auxilium expectamus. In summa docemur hic, salutis fiduciam non alibi quam in Deo solo locandam esse: ut eius promissionibus freti quidquid optabile est ab ipso audacter petamus. Omnibus certe rebus, quae in usum nostrum destinavit, legitime uti concedit, sed ita ut mentes nostras in ipsum recta defixas esse oporteat. Iam *sanctum Israelis* vocando malitiam et ingratitude populi exaggerat, quod in Dei fidem et tutelam receptus despecto tali patrone et salutis suae praeside post suas illecebras feratur. Et statim nomen Dei adiungens significat neque potentia neque bonitate et paterno favore Dei potuisse retineri in officio. Iam quum hodie quocumque non minus comiter nos ad se invitet, gravem ei facimus iniuriam, si respectemus alio, neque in ipso solo acquiescere velimus. Quidquid autem a Deo mentes nostras avertet ac deflectet, id nobis instar Aegypti futurum est.

2. (*Atqui ipse quoque sapiens est.*) Deum sapientem nominans non ornat eum perpetuo epitheto: sed perstringit eorum astutiam quos videbat plus aequo sapere. Paulo ante dixit eos sibi cavernas fodere, dum occultis consiliis et clandestinis artibus effugere ac fallere Dei oculos se putabant. Nunc salse hanc amentiam deridens Deo quoque vicissim suam sapientiam esse asserit: oblique eos insimulans, quod os Deo nescienti posse oblini confidant: ac si diceret, Quorsum tandem perveniet vestrum istud sapere? an Deum infatuabit? imo vestram vanitatem coarguens, re ipsa ostendet se deprehendere sapientes in astutia sua. Iam hinc communem doctrinam elicere convenit, nihil proficere quicumque sub vafritie et clandestinis artibus delitescent, nisi quod magis provocant iram Dei. Mala conscientia refugit semper iudicium Dei, latebras quaerit quibus sese occultet. Varias comminiscuntur impii rationes, ut sibi caveant et se muniant adversus Deum: seque sapientes et circumspectos putant, etiam si inanibus duntaxat larvis contacti sint: alii autem excaecati sua magnitudine Deum et minas eius contemnunt. Ideo propheta sapientem quoque Deum esse asserens amaro aculeo eos pungit, ne tantum sibi astutiae arrogant, qua eum velut praestigiis obnoxium deludant. Iam quia indigni erant

¹⁾ Vel qui ignis illi est.

quibuscum litigaret, sensuros denunciat Deo in promptu esse suas rationes quibus tergiversantes illaqueet. Primo non putabant Deum esse satis providum, quia pro communi mundi usu non consuleret eorum securitati inter tot discrimina. Deinde minas omnes pro vanis terriculamentis ducebant, ac si quovis modo sibi cavere liberum foret. Hinc et satagendi fervor et machinandi audacia. Ergo Deum tantae iniuriae vindicem fore denuntiat, et expeditum esse modum ut quod minatus est exsequatur. Nullis hominum machinis, artibus, aut astutiis everti posse ipsius verbum. *Artifices vanitatis* appellat, quod inani praesidio se adversus Dei manum muniri appetere, nempe illicito Aegyptiorum. Antea tacite nomen sapientum illis concedere visus est, Dei sapientiam opponens, nunc fumo discusso aperte eorum infamiam ac probum detegit. Unde docemur nihil esse melius quam abnegato proprio sensu nos totos subiicere Deo, quia in tota cavendi sollicitudine, qua se macerant increduli, nihil firmum: imo ira Dei fallacibus carnis artificibus quasi data opera provocatur.

3. (*Et certe Aegyptius homo.*) Nihil hic nisi vulgare et quod omni dubitatione caret, in medium afferre videtur Isaïas. Quis enim unquam existimavit Aegyptios Dei loco statuendos, non homines esse? Hoc quidem nihil controversiae habet, atque omnes palam fatentur: sed quum ad rem veniendum est, hebescent prorsus, vel haerent incerti de eo quod prius tenere ac certo scire videbantur. Ita sese extollunt, tantumque sibi tribuunt, ut iam se homines esse non putent, neque cogitent Deo parendum esse. Ideo scriptura toties monet non esse fidendum hominibus, quibus nihil vanius esse potest. Maledictus qui confidit in homine et innititur brachio carnis (Jerem. 17, 5). Videmus tamen et principes et plebeios homines ita deliberare secum ac statuere, ac si in centesimum annum effecturi essent quidquid animo conceperunt, atque coelum, maria, terras sibi subiicere, omniaque arbitrato suo regere et moderari possent. Quum hanc in hominibus superbiam et arrogantiam cernimus, non est quod miremur prophetam exclamare Aegyptios non esse deum, sed homines. Iis enim tribuebant Iudaei quod Deotribuendum erat, tutelam videlicet et conservationem ecclesiae, quam Deus sibi soli vendicat, neque patitur ad alium transferri. Oblique igitur perstringit contemptum Dei et perversam fiduciam qua efferebantur ac turgebant. Hic notatur quantum sit inter Deum et homines discrimen. Homines enim nihil per se valent, nisi quantum Dominus concesserit. Si de hominis natura et praecellentia disputandum esset, egregias dotes quas a Deo acceperat recensere possemus: sed quum Deo opponitur, in nihilum omnino redigi debet. Nihil enim homini tribui potest, quod Deo non adimatur.

Atque haec ratio est, cur male nobis conveniat cum papistis, quum de causa salutis, de libero arbitrio, de dignitate operum et meritis disputamus. Nam quum in hac causa Deus homini opponatur, necesse est quidquid conceditur homini adimi Deo: sic autem partiuntur inter hominem et Deum, ut alteram Deo, alteram homini partem attribuant: nos vero integram et solidam salutis causam Deo assignandam esse dicimus, nec absque nefando sacrilegio quidquam alio transferri posse. Denique in huiusmodi antithesi, sciamus nihil homini quod dignum sit laude relinqui posse. *Carnis* nomine imbecillitatem et fragilitatem significat. Quid enim caro praeter corruptionem habet? De *equis* loquitur: sed competit in Aegyptios quoque eadem vel similis infirmitas: ac si dixisset illos cum suis omnibus auxiliis nihil habere stabilis vel diuturni. Tametsi enim anima non minus quam corpore constabant Aegyptii, oportuit tamen quatenus terranae erant creaturae, et in caduco tugurio habitabant, cogi eos in ordinem: ac si dixisset non coelesti vel spirituali virtute esse praeditos. Sicuti etiam dicitur in Psalmo (146, 3): Nolite confidere in principibus, quia exiit spiritus eorum, et revertentur in terram suam. Quantum ad equos spectat, magis proprie sic vocantur: nihil tamen mirum est homines quoque, ut sciant quam sint evanidi, relegari ad putredinem. Porro ex comminatione quae additur collige universalem doctrinam: nempe hanc impietatem minime inultam fore. Nec enim patietur Dominus impune ad creaturas transferri honorem suum, aut fiduciam in hominum auxiliis requiescere, quae in ipso solo locanda erat. Minatur ergo tam iis qui auxilium ferent et falsae fiduciae occasionem praebebunt, quam iis qui eorum auxilio utentur, atque in eo salutem suam constituent. Quod si perversam hanc fiduciam tolerare non potest Dominus, ubi de temporaria tantum salute agitur, quanto minus tolerandi sunt qui pro aeterna salute consequenda varia suo arbitrato subsidia comminiscuntur, atque ita hominum vires efferrunt ut eis locum et sedem Dei assignent?

4. (*Quoniam sic dixit.*) Hunc versum ideo addit propheta ne Dominus necessariis nos praesidiis destituere videatur. Nam si prohibens ne fiducia nostra resideat in creaturis nihil promitteret auxilii, possemus conqueri quasi desperationis offerret materiam, non consolationis: sicuti paulo ante vidimus, ideo homines magis sedulo quam par erat sibi cavere quia inconsideratos se fore putant, si contenti uno Deo abstineant a vetitis mediis. Omnem ergo excusationem tollit, quum promittit se fidum nobis tutorem fore. Quis enim praetextus superesse potest, si salutem quam sponte nobis offert spernamus? Perinde igitur est ac si diceret: Adest Dominus, atque adfuturus est: vetat ne ab Aegyptiis auxilium

petatis. Utitur autem aptissima similitudine, tum ut facultatem sibi ad nos tuendos suppetere, tum studium non deesse ostendat, *leoni* sese comparans, potentissimo animali et praedae avidissimo. Insistit tamen in secunda parte, quod longe avidius nos ad se rapiat, atque ereptos conservet et tueatur adversus omnia incommoda. Interim tamen notatur vis et potentia, cui nec arma ulla neque copiae obsistere possunt. Caeterum similitudines non possunt omni ex parte proposito congruere, neque necesse est, sed ad causam quae tractatur aptari debent. Quum itaque Dominum adeo studiosum et amantem nostri intelligimus, nonne plus quam amentes esse oportet, si eo neglecto alia subsidia accersimus, quae non tantum inania, sed etiam exitiosa nobis futura sunt?

5. (*Sicut aves.*) Altera est similitudo, qua ostendit propheta quantam nostri curam gerat Dominus, et quam sedulo intentus sit ad nos fovendos. Est autem ab avibus sumpta, quas mira pro conservandis pullis sollicitudo tenet. Nam se propemodum macie conficiunt, nec ullum periculum reformidant ut pullos suos tueri et conservare possint. Eadem similitudine usus est Moses, dum ingratitudinem populi exprobrans Dominum aquilae comparat nidum struenti atque expandenti alas suas, pullosque sub iis deferenti (Deut. 32, 12). Christus etiam Ierosolymae exprobrat: Quoties volui congregare filios tuos, quemadmodum gallina congregat pullos suos, et nolui? (Matt. 23, 37). Summa autem huius loci est, Dominum satis potentem fore ad conservandum populum suum, quem unice amat atque potissimum curae habet. Nam quod Moses Deum fecisse narrat, Isaias semper facturum promittit: quia nunquam deserit quos semel favore complexus est. Itaque ne de unius tantum saeculi hominibus quisquam hoc dici putaret, nominatim exprimit Deum expansis alis protecturum Ierusalem. Nec abs re addit *collem Sion*, quod in eo situm esset templum, in quo Deus volebat invocari. Ubi ergo purus est Dei cultus, certam fore salutem sciamus: nec enim frustra invocari potest. Simus ei in populum: ipse vicissim nobis in Deum erit.

6. (*Revertimini ut.*) Varie exponitur hic versus. Sic enim exponunt Hebraei: Revertimini ad Dominum, quoniam multiplicastis defectiones. Sed simplicior mihi videtur hic sensus: Revertimini secundum quod profundam fecistis defectionem. Nam לאשר mihi accipi videtur pro כאשר. Significat autem atrocitatem perfidiae non ob stare quominus reditus illis ad Deum pateat, si respiciant. Tametsi in profundissimam impietatem demersi sint, Deum tamen veniam ipsis daturum. Interim tamen hoc stimulo ad serium moerorem et scelerum odium pungit, ne perfunctorie et leviter, ut saepe fieri solet, ad dimidiam poenitentiam aspirent. Iubet

ergo attente respicere quam gravi ruina se proiecierint ad ipsos inferos, ut sibi pro malorum atrocitate displiceant. Primum observandum est, prophetam crimen populi non extenuare: eos enim qui ad Dominum revocandi sunt, sensu peccati sui graviter percelli necesse est. Nam procul absunt ab obtinenda venia qui sibi in vitiis blandiuntur. Nihil ergo melius quam si atrocitas mali detegatur, ubi medicina adhibenda est. Interea ne animi ad desperationem sollicitentur, proposita Dei misericordia erigendi atque sublevandi sunt. Nihil enim aliud molitur Satan, quam ut nobis spem veniae universam praecludat. Ideo admonet Deum, tametsi ad inferos usque ipsi sese demerserint malitia sua, paratum fore ad ignoscendum. Nec enim frustra nos Dominus ad poenitentiam invitat, sed veniam simul offert. Unde etiam scriptura huiusmodi exhortationibus promissiones gratiae simul adiungit, ut quoties ad poenitentiam invitamur, simul veniae spem nobis propositam esse intelligamus. Ubi vertimus, *profundam fecistis*, verbum עמוק, quod significat profundum esse, alii exponunt multiplicare: ut sit translatio sumpta ab acervis: Quemadmodum cumulastis peccata vestra, ita nunc revertimini. Sed prior expositio mihi magis placet. סרה defectionem significat. Alii pravitatem hic exponunt, sed melius convenit nomen defectionis. Itaque invitat ipsos propheta, ut ad Dominum redeant. *Filios Israel* vocat, non honoris causa, sed exprobrans eis ingratitudinem suam. Erant enim filii degeneres, qui a fide et obedientia patrum defecerant. Hic ergo titulus continet obliquam exprobrationem. Interea significat, Dominum foederis, quod cum patribus inierat, minime oblitum esse, tametsi ab eo sua se perfidia alienassent. Testatur enim fore ut agnoscat eos pro filiis Israel, atque praestet ea quae promiserat Abrahae caeterisque patribus, si ad ipsum ex animo conversi fuerint.

7. (*Quoniam in die illa.*) Persequitur id quod proximo versu incepit. Hoc tamen est discriminis: quod priore versu ad poenitentiam hortatus est, nunc autem fructus poenitentiae ostendit. Quam docendi rationem scripturis usitatum esse scimus. Nam quum intus per se lateat poenitentia, atque radicem in corde habeat, dehinc ab effectu et operibus demonstranda est, quemadmodum arbor insitam bonitatem ostendit ex fructibus. Itaque poenitentiam ab operibus designat. Quod autem de *idolis* tantum loquitur, synecdoche est admodum frequens scripturis. Nec enim dubium quin de tota hominis conversione concionari voluerit: sed quia longum fuisset omnes species enumerare, sub una reliquas etiam comprehendit. Initium autem poenitentiae est ut cor mutetur: deinde ad externos fructus, id est, ad opera veniendum. Notandum est praecipue consilium prophetae cur de poenitentia concionetur:

quia scilicet Dominus propinquam salutem promiserat. Eius ut sint capaces, ad poenitentiam ipsos adhortatur. Unde notandum est, nos obsistere Deo malitia nostra, quum scelerati esse pergitur, atque ita impedire eius gratiam quominus nobis opem ferat. Ut ergo locus pateat auxilio Dei, hoc a nobis postulat ut resipiscamus. *Idola argenti* et auri, ut ante visum est, nominat: quia serio peccati sui dolore tanguntur quicunque vere resipiscunt, ut nequeant vestigia superstitionum suarum, in quibus dedecus Dei summum impressum est, sine summo horrore inspicere. Ea ergo detestantur, neque auri aut argenti iacturam verentur, ut conversionem suam et fidem testatam faciant. Nullis enim sumptibus parcat qui vere superstitionibus renuntiavit, ut purum Dei cultum profiteatur. Idque significare voluit propheta, quum aurum et argentum potius quam ligna et lapides nominavit. Felix autem est iactura vel pretiosissimae cuiuslibet rei, quum ab inquinamentis tam nefariis et scelestis repurgamur. Ea qui retinent, tametsi Christianos se profiteantur, tamen ostendunt se superstitionum reliquiis implicatos: unde apparet eorum animos nondum vere et ad liquidum reformatos esse. Hic nullae audiendae sunt excusationes, quales saepius audiuntur ab hypocritis qui plane idolorum cultui nequeunt renuntiare: Quid facerem? unde viverem? scio hos proventus, aurum hoc, quoniam ex idololatria manant, res coram Deo detestandas esse, sed vita alicunde sustinenda est. Facessant, inquam, eiusmodi ineptiae: quoniam ubi vera est animi conversio, statim abiicitur id quod sine dedecore aut ignominia Dei retineri non potest. *Quae fecerunt manus vestrae.* Urget eos propheta, ut peccatum suum melius agnoscant. Homines enim quum accusantur, alio culpam derivare solent, nec libenter in se recipiunt aut agnoscunt in se haerere: quemadmodum vulgus hominum libenter accusat sacrificos, sed nemo est qui velit agnoscere reatum suum. Revocat igitur ipsos propheta ad suas manus, ut tanti criminis autores se ipsos fuisse intelligant. Interea admonet quam fallaciter illos deceperit sua incredulitas, quod ipsi deos sibi fabricaverint. Unde colligendum est repudiari a Deo quidquid ex nobis comminiscimur, nec posse censerī probum cultum, cuius ipsi sumus autores. *Peccatum* appellative accipio: ac si diceret: Quoties inspicitis idola, crimen vestrum inspicite, agnoscite signa perfidiae et defectionis: quod si vere ad Deum estis conversi, id re ipsa, id est, abiectis idolis et superstitionibus valere iussis ostendite. Hic enim verus erit fructus conversionis.

8. (*Tunc cadet.*) Copulam 1 melius resolvemus in adverbium temporis: Tunc cadet Assur: id est, Ubi conversi fueritis ad Dominum, et veram poenitentiam testabitur vita vestra, tunc hostis corruet.

Nam sicuti excitatus fuerat a Domino Assyrius ad ulciscenda Iudaeorum scelera, ac praesertim idololatriam, ita promittit fore ut concidat ubi peccare et idola colere desierint. Hinc admonet obstinationem nostram in causa esse ut Dominus mala malis adiungat, atque plagas ingeminet, nosque magis ac magis persequatur. Nam subinde novam materiam suggerimus, quae vindictam eius in nos magis magisque inflammet. Ergo si mitigari flagella Dei, si desinere hostes ac corruiere velimus, studeamus resipiscendo cum eo in gratiam redire: quia mox finem faciet affligendi, atque hostibus nocendi vim et potestatem eripiet. Ubi dicitur *gladio non viri*, significat propheta liberationem ecclesiae proprium Dei opus esse, ut intelligant Iudaei, quamvis nihil opis ex terra appareat, Deo intrinsicam suam virtutem sufficere ad eos redimendos. Si ergo franguntur hostes, si furor eorum compescitur, sciamus hoc a Domino proficisci. Impiorum quidem vim atque impetum retundit variis modis, verum sola manu sua ecclesiam liberat. Nam sic per humana media agit Dominus, ut mirabiliter atque inusitatis rationibus suos conservet: quod ab initio mundi observare licuit, atque nunc etiam, nisi oculi nobis desint, contemplari facile licet. Nec vero id obstat, quominus ministros ad liberandam ecclesiam adhibeat Dominus, sed ita adhibet ut manus ipsius in eo praesertim reluceat. Hoc Isaiae vaticinium impletum esse scimus, quum deletus est exercitus Assyriorum, et Sennacherib in fugam se dedit. Nec enim viri manu deletus est, sed conspicuam fecit Dominus virtutem suam, ut eum solum ecclesiae suae liberatorem esse appareret. Quod autem Ierosolymam ab obsidione tunc liberavit Deus, in eo spiritualem redemptionem sub quadam imagine adumbravit. Solus ergo spirituales hostes conficiet. Frustra alia auxilia aut remedia accersemus, aut innitemur nostrae virtuti, quae nulla est: tantum Deo duce et opem ferente victores evademus. *Iuvenes eius.* Significat tantam fore Domini potentiam in Assyrios ut iuvenum animi, qui feroces aliqui esse solent, emollescant penitus atque liquefiant instar cerae. Nam iuvenes quo minus experientiae habent quam senes, eo magis fervent atque audaciores sunt. Dominus talem ferociam facile comprimet, ubi volet suos ab hostium manibus liberare. Hac de causa Isaías iuvenes potissimum nominavit: ac si dixisset vel florem, vel robur.

9. (*In arcem suam prae formidine.*) Nunc loquitur de ipso Sennacherib, quod expavefactus sese recipiet turpi et ignominiosa fuga in *arcem suam* Ninevem, quasi in nidum suum. Addit *duces eius*, quorum munus est reliquos milites animare, adeo fore trepidos ut manus conserere aut conflictum expectare non audeant, refugiant vexillum. Tandem pronunciat in hoc promulgando edicto se Dei

praeconem esse, ne de eventu suo more disceptent vel ambigant Iudaei, vel postea huius tanti beneficii obliviscantur, ac ipsum fortunae acceptum ferant. In fine versus si legere placeat, ut alii reddunt: Cuius ignis est in Sion, sensus erit, Deo suppetere igneam virtutem ad hostes vorandos. Puto tamen relativum *אש* redundare: vel in nominativo vertendum esse, quia scite vocatur Deus ignis respectu Assyrii, quem consumet. Quod ignem nominat, sunt qui ad sacrificia referunt: sed parum firma et nimis coacta mihi videtur eiusmodi interpretatio. Ego non dubito quin dicat vel Domino ignem esse ad consumendum Assyrium, vel Deum ipsum esse instar ignis, ut tacite Assyrium stipulae comparet: atque hunc ignem in Sion et Ierusalem accendi et foveri dicit, id est, in medio populi sui, ut significet impios non impune persequi ecclesiam Dei: quia sentient ipsum aliquando iudicem, et experientur adesse suis, quos omni auxilio destitutos esse existimabant. Summa est, vindictam adversus impios, qui ecclesiae molesti esse non desierunt, paratam esse, nec tantum sui, sed et suorum vindicem Dominum fore. Fruamur ergo ista consolatione, et quamvis nudi, et ad quodlibet discrimen expositi videamur, Dominum tamen adversariis nostris ignem fore certo persuasimus.

CAPUT XXXII.

1. *Ecce in iustitia regnabit rex: et principes in iudicio praeerunt.* 2. *Et erit ille vir velut latibulum a vento: receptus ab imbre: rivi aquarum in terra arida: umbra magnae rupis in terra laboriosa.* 3. *Tunc non oblinentur oculi videntium, et aures audientium auscultabunt.* 4. *Et cor stultorum intentum erit ad scientiam, et lingua balborum expedita erit ad loquendum diserte.* 5. *Non vocabitur amplius sordidus liberalis: neque parvus dicitur largus.* 6. *Quoniam sordidus loquetur sordes, et cor eius machinabitur iniquitatem, ad designandam pravitatem, ut proferat subsannationem contra Iehovam, exinaniat animam famelicam, et potum sitiēti subtrahat.* 7. *Avare arma sunt mala¹⁾: ipse pravitates excogitat, ut circumveniat simplices²⁾ verbis mendacibus, et loquitur contra pauperem in iudicio.* 8. *At liberalis liberalia agitabit, et liberaliter agendo progredietur.* 9. *Mulieres quietae surgite: audite vocem meam filiae confidentes, auscultate sermonem³⁾ meum.* 10. *Dies super annum expavesceitis confidentes: quia deficiet*

¹⁾ Vel, mensurae sunt malae (quod est 1551 in textu).
²⁾ pauperes 1551. ³⁾ eloquium ibid.

vindemia, et collectio non veniet. 11. *Contremiscite quietae, trepidate confidentes, spoliatae, nudate, accingite lumbos.* 12. *Super ubera plangentes, super agros desideratos, super vitem frugiferam.* 13. *Super terram populi mei ascendet spina et vepris: etiam super omnes domos laetitiae in urbe exsultationis.* 14. *Quoniam palatium desertum, strepitus urbis relictus, turris et propugnaculum redigentur in speluncas in perpetuum, ubi gaudeant onagri, et pascantur greges.* 15. *Donec super nos effundatur spiritus ex alto, et ponatur desertum in agrum cultum, et ager cultus instar sylvae reputetur.* 16. *Et habitabit in deserto iudicium, et iustitia in agro culto sedebit.* 17. *Et erit opus iustitiae, pax: effectus, inquam, iustitiae, securitas et quies in perpetuum.* 18. *Et sedebit populus meus in tabernaculo pacis, et in mansionibus securis, et in refrigeriis quietis.* 19. *Et grando in sylvam descensu divertet, et in loco humili considet civitas.* 20. *Beati vos qui seritis super omnes aquas, qui immittitis pedem bovis et asini.*

IN CAPUT XXXII.

1. (*Ecce in iustitia.*) Significat Deum adhuc propitium fore ecclesiae suae, ut eam in integrum restituat. Haec autem optima eius instaurandae ratio est, quum recta instituitur politia, ac recte et ordine omnia administrantur. Hoc vaticinium ad Ezechiam et eius regnum pertinere dubium non est, sub quo in pristinum nitorem restituta est ac reformata ecclesia: prius enim misere dissipata erat. Achaz impius et flagitiosus hypocrita, omnia pro scelestis libidine sua corruperat, omnemque everterat politiae et religionis statum. Alium igitur regem, nempe Ezechiam, promittit, cuius virtute et iustitia res ita eversae ac pessumdatae erigantur. Felicem denique ecclesiae statum hic nobis velut in tabula depingit: qui quum sine Christo esse non possit, haud dubie haec ad Christum referri debent, cuius etiam Ezechias typum gessit, atque ipsius regnum adumbravit. *Iustitiae* et *iudicii* meminit vulgari more scripturae, quae his nominibus rectam administrationem designat. Nam per iustitiam aequitas et moderatio significatur: per iudicium, pars illa aequitatis qua asseruntur boni, et vindicantur ab iniuria improborum. Certum est quidem boni principis munus patere latius quam ad iudicium et iustitiam: debet enim potissimum honorem Dei et religionem tueri: sed hic scripturae mos usitatus est, ut ab operibus secundae tabulae totam legis observationem designet. Nam si abstinemus ab iniuria: si eos qui ab aliis opprimuntur, quantum in nobis est, iuvamus: si denique caritatem colimus, specimen damus timoris Dei, a quo fructus eiusmodi nascuntur ac prodeunt. A parte igitur totum designavit propheta. Iam non abs re *proceres*

etiam adiungit: quia bonum principem esse non sufficeret, nisi ministri et consilarii probi ei adessent. Saepe enim sub bonis principibus pessime habuit populus. Quemadmodum legimus de Nerva, sub quo omnia licebant, ut deterior sub ipso quam sub Nerone multorum conditio foret: quia dissoluta unius segnitie multis improbis licentiae causa erat. Adiungendi sunt igitur regi boni gubernatores, qui vice oculorum et manuum fungantur, eumque in recta administratione iuvent. Hoc nisi fiat, nunquam adeo bonus rex promovere poterit, quin tantundem aut eo plus alii retardent. Nisi haec sit in principatu velut in fidibus harmonia, salutaris rerum administratio esse non potest. Atque hic audiendum est consilium Iethro Mosem generum suum monentis, ut viros fortes, timentes Deum, veraces, ac minime avaros sibi adiungeret: atque tales tribunos, centuriones, quinquagenarios et decanos statueret. At hodie lenones et libidinum administri, parasiti et assentatores a regibus evehuntur, atque his velut iusta assentationis aut turpis obsequii merces honorum et dignitatis gradus assignantur. Nec vero mirum si ubique terrarum fere convulsas respublicas, eversos ordines, omnemque rectam administrationem reiectam ac summotam videmus, quia haec iusta scelerum nostrorum ultio est. Talibus enim rectoribus digni sumus, qui Deum nobis imperare non patimur. Hoc singulari Dei beneficio qui fruuntur vel palam rebelles et profani, vel perversi hypocritae qui Deum a se reiciunt, nec iugum Christi ferre possunt, per quem haec felicitas et labentis ecclesiae instauratio promittitur?

2. (*Et erit ille vir.*) Quantum momenti positum sit in regimine bene constituto, satis ostendit his verbis, dum vocat hunc regem *latibulum a vento, receptum ab imbri*. Neque enim tam praeclare cum genere humano unquam agitur, ut sponte ab omni iniusta violentia singuli abstineant, ac sine fraeno compositi sint eorum affectus. Quia igitur plerisque sua libido et intemperantia ad iniurias impellit ac rapit, ultro citroque sese assidue turbarent homines, nisi remedium in legibus et iudiciis paratum foret: sed quia plerique tyrannice dominando tumultus excitant potius quam sedant, hoc elogio speciali non temere pius rex ornatur. Quod si vere dictum fuit de Ezechia, multo magis de Christo, ad quem optimum ac potius unicum refugium habemus in his procellis, quibus nos agitari necesse est quamdiu in hoc mundo versamur. Quoties ergo torremur gravi aestu, sub eius umbram nos recipere discamus: quoties nos agitant procellae, atque undarum impetu obrui videmur, ad eum velut in tutissimum portum confugere: facile sedabit omnes tempestates, et quae collapsa erunt et dissipata in integrum restituet.

3 et 4. (*Tunc non oblinentur.*) Hinc melius perspicimus sic regnum Ezechiae describi a propheta, ut nos ducere longius velit. Nam hic tractat de instaurazione ecclesiae, quae per Ezechiam quidem adumbrata, sed in Christo vere impleta est. Scimus ecclesiam nunquam bene habere nisi intus praesint moderatores iusti ac prudentes. Id autem, nisi regnet Christus, fieri non potest. Ergo Christus et eius regnum nobis hic unice commendantur. Opponitur autem haec promissio horrendae comminationi, qua superiore capite se excaecaturum Iudaeos edixerat. Hic enim contra pollicetur veram lucem, ut qui prius caeci fuerant illuminentur, surdi vero audire incipiant, stulti intelligant, balbi loquantur. *Videntes* autem et *audientes* vocat, qui videre et audire debuissent, quum iis verbum Dei proponeretur: sed caeci ac surdi esse maluerant, mentesque et animos averterant a doctrina. His oculos, aures, linguam et intelligentiam se redditurum Dominus promittit. Certum est autem nihil hic promitti, quod ex Dei gratia non proficiatur: nec enim simpliciter pronunciat quid facturi sint homines, sed quid facturus sit Deus ipse in hominibus. Haec enim singularia Dei dona sunt: sicuti e diverso, quum excaecat, quum intelligentiam adimit et rectum usum loquendi, quum ignorantiam et barbariem grassari sinit, poenae sunt horrendae quibus ingratitude hominum ulciscitur et contemptum verbi. Quae ergo ipsis merito ademerit Dominus, promittit fore ut tandem populi sui misertus restituat: idque beneficium Christi, quo nobis et lingua ad loquendum, et mens ad intelligendum, et aures ad audiendum restitui oportet, quum antea hebetes et horrendo stupore percussi essemus. Sciamus ergo extra Christum nihil esse spiritualis vitae in mundo, quia visu, auditu, rectaque intelligentia, et recte loquendi usu hic privantur omnes, donec in unum corpus sub ipso coaluerint. Unde sequitur, everso Christi regno simul haec beneficia adimi. Observandum etiam hic beneficia commendari quae prae aliis eximia atque optanda sunt. Nam opes et divitiae, caeteraque omnia quibus vulgo homines beatam vitam aestimant, prae his nihili facienda sunt. Infelices erimus in abundantia rerum omnium et copia, nisi restituat nobis Dominus spiritualia bona de quibus hic propheta conacionatur. His ergo sublati, Christum simul a nobis abesse, et nos ab eo alienos sciamus: quando non nisi ab ipso uno quidquid est spiritualium benedictionum fluit, sicuti docet Paulus 1. ad Ephes. cap. (v. 3). Quum autem nobis iam longo tempore adempta haec bona hodie restituta esse videmus, pudeat nos ingratitude nostrae, quod eam gloriam, quam decebat, non reddimus Christo: nec intelligentiam, quam dedit ad propagandum eius regnum et promovendum eius cultum, conferimus: nam

ostendimus plane ipsum in nos regnum minime obtinere. Porro quia stulti, praecipites et temerarii esse solent, ideo festinationem Hebraei pro stultitia accipiunt. Nam prudentes solent esse moderati.

5. (*Non vocabitur amplius.*) Significat propheta sic omnia restitutum iri in suum ordinem, ut vitia non habeantur, sicuti antea, pro virtutibus. Nam ubi perversa administratio est, regnant avari, in pretio sunt et honore, quia virtus aestimatur ab opibus et potentia: pauper ubique contemnitur, etiamsi probus sit frugi, et quantum in se est liberalis, denique perturbata et confusa sunt in eiusmodi statu omnia. At recta politia eiusmodi fucos et larvas facile detegit: nam ubi in pretio est virtus, statim vitia deteguntur. Bonis etiam permittitur maior libertas ad cohibendam eorum proterviam, qui fas omne et ius sub pedibus ante calcabant. Porro quum hic propheta de ecclesiae statu et reformatione loquatur, quae spiritualis politia est, altius paulo erigendae sunt mentes, ut ad Christum haec omnia referamus: cui proprium ac peculiare est, occulta vitia detegere, involucria tollere et vela, quae speciem vitiorum immutant ut pro virtutibus laudentur. Hoc per evangelium facit, quo in lucem profert quae prius latebant dedecora, et qualia sint palam exhibet: ut externa specie nemo, nisi sponte, falli queat. Atque haec causa est, cur tam odiosum sit mundo evangelium. Nemo enim aequo animo patitur occultas cogitationes suas et latentem turpitudinem in medium proferri. Philosophi quidem praeclare de avaritia et liberalitate disputant, et quantum inter eas discriminis sit quodammodo ostendunt: sed nunquam in animos penetrant, ut eos perscrutentur, ac vere inter avarum et liberalem discernant. Hoc solo Christi lumine effici potest, ubi per evangelium illucet, atque intimos recessus cordis humani percontando ad spirituale et interius obsequium nos cogit. Revocamur ergo hic ad tribunal Christi, qui detecta hypocrisi solus patefacit an avari, an liberales simus.

6. (*Quoniam sordidus sordes.*) Possemus etiam vertere: Impius impia loquetur. נבלה enim foeditatem aut scelus quodlibet significat, quod vulgo dicimus *Lascheté*. Posset etiam verti: Stultus loquetur nequitiam. Atque ita allusio esset in vocibus נבלה et נבלה: sensus autem multum differret. Sed quum superiore versu de sordidis loquens hoc vocabulo usus sit, libentius eam interpretationem sequor. און pro impietate accipio. Nam de continua peccandi et inique agendi licentia agit, ut ea quae sequuntur satis ostendunt: quia invehitur adversus impios, qui se prostituunt in omne scelus, nec ullo conscientiae sensu tanguntur: rident omnes monitiones, Deumque et servos eius subsannant. Hos etiam pertrahit in lucem Christus, et quae

Calvini opera. Vol. XXXVI.

sub integumentis latebant detegit. Cuius proprie, ut diximus, sunt partes evangelii, gladio penetrare absconditos cordium affectus, ut Dei iudicio respondeant. Idem igitur argumentum persequitur, quod prius tractare coeperat Isaias. Alii secus exponunt: sed parum apte, ut mihi videtur. Putant enim quasi proverbialem esse sententiam, atque in praesenti tempore accipiunt: Sordidus sordes loquitur. Sed maius aliquid prophetam significare arbitror: nempe Christum, sicuti iudex est mundi, ita consensurum tribunal, ut ostendat qualis uniuscuiusque animus sit. Nam quamdiu non exercet officium iudicis, omnia manent confusa, laudantur impii, quod piorum speciem prae se ferant: optimus quisque spernitur. At Christus vitam uniuscuiusque in medium producet, ut appareat nequitia quae prius sub aliquo praetextu splendebat. Ideoque ventilabrum dicitur esse in manu eius, quo grana paleis secernat. Hoc autem est evangelium, quo tanquam iudex maleficos adhibet in quaestionem, atque invitis scelera et maleficia extorquet. Quod in dies magis ac magis experimur, dum detegitur impietas quae sub larva papatus et miris superstitionum involucria occulta erat. Quis vero unquam in illis tenebris existimasset tam horrenda monstra in animis hominum latere, qualia hodie proferuntur? Tantus enim emersit contemptus Dei, ut plerique belluis similiores se quam hominibus esse ostendant. Calumniantur interim nos papistae, et nostrae doctrina laxaverimus fraena hominibus, et invexerimus contemptum Dei, ut sine metu et pudore lasciviant. Audiant vero Isaiam qui respondet, ubi innotuerit Dei veritas, sordidos sordida, impios impia et nefaria loquuturos: et certe non aliter spiritualis iudex esset Christus, nisi arcanas mentis cogitationes patefaceret, ac occultissima quaeque in medium proferret. Ludibriis autem quae iaciunt in Deum reprobi, adiungitur crudelitas, quod *animam famelicam defraudent*: ubi propheta quae adversus secundam tabulam pugnant opera suo ordine recenset. Initium faciunt impii a contemptu Dei: deinde ad externa scelera prosiliunt: crudelitatem omne genus exercent in proximos. Haec autem atrocissima et extrema omnium est, victum animae famelicae subripere, et potum sitienti. Solus enim naturae sensus nos ad misericordiam et *συνπάθειαν* commovet. Ubi vero ita efferati sunt homines ut aliena miseria non tangantur, omnemque humanitatis sensum exuant, bestiis ipsis deteriores esse oportet, quae quodammodo sui similium inopiae condolescunt.

7. (*Avari arma sunt mala.*) Semper retinendum est futurum tempus, quia non disputat quales sint avari, sed patefaciendos sub Christo significat, ne amplius fallant aut imponant. Loquitur enim de coelesti luce quae exoritura erat ut occultas

impietates detegeret, sicuti iam dictum est. Christus ergo ostendit quales sint avari, et quam perniciosi instructi sint artibus. בלי, si quis mensuras interpretari malit, non repugno: sed armorum nomen melius quadrat et latius patet. Nam instrumenta omnis generis comprehendit. Omnis igitur generis artes, astus et fraudes intelligit, quibus avari simplices homines et incautos in suas nassas impellunt. Sequitur causae redditio, quia machinari non desinunt aliquid noxae. Certum est hic describi pravorum hominum mores, qui commoda tantum sua et quaestum curant, et semper ad fallendum et circumveniendum intenti sunt. Hi cum suis fraudibus et technis a Christo in lucem protrahuntur. Aliis quoque circumstantiis amplificat indignitatem huius sceleris. Indignius enim et atrocius est circumvenire simplices, qui sibi cavere non possunt, quam astutos et veteratores: deinde fallacibus illecebris sub amicitiae praetextu: tertio pauperes, quorum inopiae potius succurrendum erat: quarto insidias tendere in medio iudicio. Hoc enim sceleratius est, quam si quis hominem aperta vi adoriatur. Quandoquidem iudicium debet esse asylum pauperum: quid ergo accidet si ex eo latrocinium aut spoliarium fiat? Nam viae latronibus obsessae, et insidiae aliqua ratione vitari possunt: at iudiciorum fraudes nullo modo. Hae igitur circumstantiae diligenter notandae sunt.

8. (*At liberalis.*) Diximus antea has prophetas sententias subtiliores esse quam vulgo putant. Nec enim loquitur vulgari more, sed de reformatione ecclesiae disserit. Hoc igitur ad regeneratos pertinet, in quos regnum obtinet Christus. Quia etsi voce evangelii vocentur omnes, pauci tamen illius iugo subiici se patiuntur. Hos vere liberales et beneficos efficit Dominus, ne amplius quaerant sua commoda, sed opem egeno ferre parati sint. Non ut semel tantum aut aliquoties id faciant, sed in dies magis ac magis in liberalitate et beneficentia progrediantur. Vulgo aliter exponitur hic locus: nempe quod liberales rectis officiis sese promovent et magni evadunt: quia Deus ipsos remuneratur, maioribusque beneficiis cumulat. Quae sententia prima facie arridet: sed potius docet propheta liberales nunquam facturos finem largiendi, quoniam maiores facient in dies progressus, eademque agitant consilia, et constanter in eo animum suum obfirmabunt: sicuti in Psalmo (112, 9) dicitur: Dispersionis, dedit pauperibus, iustitia eius manet in saeculum. Hoc autem ideo additum est, quod facile sit ad aliquod tempus liberalitatem simulare: multi etiam se ex animo liberales putant, quum aliquid largiti fuerint, sed desinunt protinus, atque institutum mutant. Vera autem liberalitas momentanea aut temporaria non est. Perseverant constanter qui ea sunt virtute praediti, non repentino quodam

ac levi ardore sese effundunt, cuius paulo post eos poeniteat. Idque exprimere voluit propheta dictione נק, quae surgere et crescere significat. Multa quidem accidunt quae liberalitatis nostrae cursum abruptant. Miram in hominibus ingratitudinem experimur, ut quidquid damus male locatum esse videatur. Multi nimis cupide ad se rapiunt, et instar hirudinum sugunt alienum sanguinem. Sed meminerimus huius sententiae, et Paulum audiamus monentem, ne bene agendo defatigemur (Gal. 6, 9). Nec enim hortatur nos Dominus ad momentaneam liberalitatem, sed quae toto vitae nostrae cursu duret.

9. (*Mulieres.*) Haec prioribus cohaerere non videntur. Nam prius de instauranda ecclesia loquutus est, nunc autem denuntiat instare iudicium Dei contra populum opibus et delitiis secure vacantem. Ideoque probabile est Isaiam seorsum hic novum sermonem ordiri. Quanquam absurdum non erit proximo vaticinio contexere: quia prophetae hunc ordinem tenere solent, postquam fidelibus polliciti sunt gratiam Dei, simul sermonem suum ad hypocritas convertunt, ut significant misericordiam, quam piis Dominus promittit, nihil illis profuturam, ac nihilominus poenas scelerum suorum duros esse. Quod autem *mulieres* potissimum compellat, Hebraei (ut eorum linguae haec significatio usitata est) intelligunt urbes: sed figuratum hic sermonem esse non puto, ac potius retineo simplicitatem verborum. Mulieres autem potius quam viros compellat, ut ostendat quanta futura sit clades. Parcitur enim aliqui mulieribus et puellis, quod imbelles sint, neque sui defendendi potestatem habeant: tam immane vero excidium hoc fore dicit, ut nemini parcatur. Nominatim etiam *otiosas* nominat, quae aliis delicatioribus esse solent. Hae quum divites et opulentae sint, aliquo modo sibi consulunt, seque eripiunt e calamitatibus, etiam quum vulgus extrema quaeque patitur, sed iis praecipue significat Isaias surgendum ac tremendum esse. Hanc vero perturbationem opponit quieti et delitiis quibus in otio fruebantur. *Surgere* enim iubet ut intelligant haud iam quiescendi tempus esse: Dominum ipsos ex otio et torpore suo excitaturum. Ubi sequitur, *audite vocem meam filiae*: filias similiter interpretantur Rabbinii pagos aut minores urbes: sed ego simplicius, ut iam dixi, accipiendum puto. Ostendit autem unde hic terror, unde ea vis orietur, quae eas surgere ac tremere coget: nempe ex iudicio Dei, sed vocis meminit, ut sciant hanc prophetiam non fore inanem: quia bellum ipsis denuntiat iussu Dei. Quam efficax hic sermo, inquit, et quam vim habeat ad vos excitandos, aliquando re ipsa sentietis. Porro toties otium, securitatem et delitias illis exprobrat, non solum quia longe molestius erit quietis asperere ex-

pergeferi, sed quia vix fieri potest in hac naturae humanae corruptela et pravitate, quin pigritiem contrahat mundus ex quiete et rebus prosperis: deinde sensim delapsus ad socordiam falsa imaginatione sese decipiat, et procul a se repellat omnes metus: fretus etiam hac confidentia petulanter in Deum insurgat.

* 10. (*Dies super annum.*) Significat his verbis calamitatem diuturnam fore. Nec enim leve aliqui solatium est in malis, quum statim praetereunt quae nobis aliqui non sine tristitia et dolore sustinenda sunt: at quum nullus finis, nulla dolorum allevatio, nulla consolatio aut liberationis promissio affertur, quid praeter desperationem superesse potest? Denuntiat igitur ipsas non tantum passuras uno anno, sed et novas deinceps aerumnas expectandas esse. Porro *contremiscendi* verbo pungit oblique earum torporem, significans tumultuose et cum formidine pertractum iri quae ad placidam doctrinam attendere gravatae sunt. Porro, quia rebus terrenis et caducis alimentis nimium addicti erant Iudaei, ex eorum sensu denuntiat vini et tritici penuriam. Si melius a crassis cupiditatibus purgati fuissent, potius minatus esset quae deplorat in suis Threnis Ieremias, sacrificia et festos dies cessasse, sacros conventus esse abolitos. Sed quia in suis voluptatibus demersi nondum ita profecerant in aestimandis spiritualibus bonis, ad eorum ruditatem descendens propheta, ventres eorum magis quam animos compellat. Loquitur autem de agrorum vastitate, quae necessario ex illa clade sequutura erat. Otium enim et securitas ex abundantia et copia nasci solet. Privabit ergo, inquit, vos Dominus omni victu, vobisque socordiam istam excutiet, et confidentiae materiam tollet. Proinde hic monemur rebus prosperis indormiendum non esse, nec concipiendam esse securitatem, quasi continua nos prosperitas in mundo maneret. Sed moderate utendum beneficiis Dei, nisi subito excitari, et incauti opprimi, et gravissime ex inopinata rerum commutatione dolere velimus.

11. (*Contremiscite.*) Repetito haec non superflua est, sed amplificat quod prius dixit. Nam ubi obtorpuerunt homines, haud facile prophetarum voce excitantur: quamobrem assiduis clamoribus atque obiurgationibus opus est. Atque ita minas alias addendo, vel easdem iterando, quantus sit stupor declarat ubi semel prospera fortuna homines excaecati sunt. Vix enim amplius Deum monentem audire sistent. Et certe plus hominibus periculi est a prosperis rebus quam ab adversis. Placent enim sibi secundis rebus suaque felicitate inebriantur: propterea acrius Iudaeis instare ad eiusmodi torporem excutiendum necesse fuit. Haec igitur prophetae exhortatio in futurum resolvi debet: ac si diceret: Vos tandem contremiscetis: nec

enim quies haec vestra perpetua futura est. Interea significat cladem, quae instabit, nihil aliud quam huius prophetae testimonium fore, qua scilicet Dominus haec verba haud inania fuisse re ipsa docebit. *Nudari* et *sacco accingi* iubens describit speciem lugentium. Quoties enim premebantur rebus adversis, induti sacco nudabant reliquas corporis partes, luctumque suum et habitu et gestu omni modo testabantur. Mulieribus ergo, pro delitiis et voluptatibus in quibus sese volutarant, saccum et alia luctus insignia indicit.

12. (*Super ubera.*) Varie exponitur hic versus. Aliqui enim simpliciter intelligunt tantam rerum penuriam fore, ut mulieres lac suum perditurae sint, atque ita pueri in arida ubera ingemiscant, quod quidem videmus accidere ubi ex summa rerum penuria macies contrahitur. Verum receptior ac convenientior sensus est, ut per *ubera* figurate agros et vineas intelligamus, quemadmodum propheta ipse declarat: nam merito uberibus matrum comparantur, quum ex iis victum percipientes lac vel sanguinem terrae sugamus. Intelligit ergo alimenta et cibaria defutura, quoniam Dominus terrae maledicet, ut nullas fruges producat. Ita ingemiscant homines ob illam penuriam, tanquam in ubera matris suae a qua prius delicate nutriebantur. Hic sensus mihi videtur simplicior, et contextui optime quadrat, quia exegetice interpretari convenit quae continuo post sequuntur de agris opimis et vite fructifera.

13. (*Super terram populi mei.*) Confirmat proximum versum, et declarat sterilitatis et inediae causam fore quod *vepris et spina in terram ascendent*: id est, inculti, horridi et steriles erunt agri, qui prius fertiles et uberes esse solebant. Haec autem stupenda erat rerum conversio. Scimus enim regionem illam prae aliis frugiferam ac ubere fuisse, non tam natura quam benedictione Dei. Dixerat enim: Dabo vobis terram affluentem lacte et melle: hinc abundantia et foecunditas. *Terram populi* sui vocando anticipat quod illis aliqui excipere promptum fuisset, non esse metuendum quin terra divinitus electa annuos proventus redderet: quia tametsi Dei benignitas communiter perveniat ad totum humanum genus, peculiari tamen modo pater ac nutritius erat illius gentis. Incredibile igitur erat terram illam, quum filiis Dei esset destinata, spinis et dumetis obiectum iri. Atque ita Iudaeos asperius obiurgat propheta, quod non solum Dei benedictionem exinaniverint sua malitia, sed iram eius accersiverint quae terrae nitorem deformet ac corruptat. In medio versu particula *ו* augeat, tametsi nonnulli pro causali accipiunt, Quia in domibus eorum laetitia est. Sed non potest stare hic sensus, quoniam *ו* est in regimine. Amplificare ergo mihi videtur hanc sententiam, ac significare non tantum in extremis terrae angulis futuram

hanc vastitatem, sed etiam in domibus laetitiae, id est, splendidis et magnificis, ubi antea summae delitiae vigeant. Quum haec diceret propheta, minime dubium est quin irrisus fuerit ab eius saeculi hominibus. Certe inter illas delitias, quibus excaecati erant, minime audiebatur. Praeterea insolescebant ob promissa Dei, nec quidquam sibi defuturum existimabant. Evenerunt tamen omnia quae praedixit Isaias. Quo exemplo discamus moderate uti rebus prosperis, sicque pendeamus a benedictione Dei, ut pura conscientia verbo ipsius obsequamur.

14. (*Quoniam palatium.*) Hic etiam melius exprimit regionis illius vastitatem. Nam quum superiore versu domos splendidas nominarit, hic etiam palatia et urbes adiungit, ut nihil omnino, quantumvis magnificum et praeclarum, ab ista clade eximi ostendat. Videmus autem, donec in coelum suspiciant homines, ut proprius splendor illis perstringat oculos: unde fit, ut suaviter in opulentia sua sopiti nihil metuant. Quidquid ergo splendidi, magnifici et excelsi erat in Iudaea, urbes, palatia, propugnacula, arces, ea omnia dirutum iri significat, ut in nihilum redigantur. Dicendo *in saeculum* rursus admonet, ut iam prius, non fore unius diei hanc cladem, sed quemadmodum diu obstinati fuerant in vitiis suis, ita diuturnam fore. Nam si ad breve tempus dedissent poenas, ut erant prae fracti atque indomiti, statim ad ingenium rediissent.

15. (*Donec super nos effundatur.*) Quoniam propheta de Iudaeis tractat, inter quos Dominus statuerat ecclesiam suam, ideo reliquam ipsi spem salutis fieri oportuit, ne in tantis aerumnis deficerent. Sic enim Dominus adversus impios, qui falso obtundunt eius nomen, severus est, ut interim aliquo modo servet ecclesiam suam. Hanc igitur promissionem adiungit propheta, ut intelligerent, quamvis acerbe puniat suos, tamen foederis sui memorem semper esse. Nunquam enim sic minatur Dominus, quin aliquem consolationi locum relinquat, ut rebus etiam deploratissimis fidelium animos erigat et sustentet. Caeterum, ut rite solatium quod ipsis affertur gustent, attollit eorum sensus ad ipsum vitae autorem. Et certe videmus ut rebus in melius mutatis maior pars sese ingurgitet panis et vini copia: ubi autem urget esuries, praeterito Deo terram implorant. Non abs re igitur Isaias spiritum e sublimi venturum dicit, qui terram vegetando eius fecunditatem renovet. Nec mihi dubium est quin ad illam Davidis sententiam alludat: Emitte spiritum tuum et creabuntur, et renovabis faciem terrae (Psal. 104, 29). Caeterum quia signum hoc reconciliati Dei proponit, simul admonet instaurationem ecclesiae manare a sola Dei gratia, possequae sterilitatem corrigi, simul ac e coelo vigorem instillaverit. Nam vel momento eam exsuscipere

potest, qui omnia creat ex nihilo, ac si prius exstiterent. Posterius membrum, ubi *desertum Carmelo* comparat, varie torquent interpretes. Sed quemadmodum Cap. 29 attigi, ubi similis erat loquutio, simpliciter, meo iudicio, commendat propheta effectum illius instaurationis: nempe quod abundantia rerum omnium et copia testabitur Deum vere placatum esse populo suo. Loca enim prius deserta instar Carmeli fore dicit: qui locus ferax et uber erat, unde etiam nomen accepit. Carmelum vero instar deserti, id est, adeo feracem fore, ut si nunc qualis est ad eum qui futurus est conferatur, instar deserti videri possit. Est enim amplificatio illius insolitae ubertatis: Agri nunc steriles et inculti, feraces erunt: culti vero et fertiles, adeo copiosum fructum ferent, ut eorum abundantia inopia sit et sterilitas prae copia quae tunc in ipsis futura est. Quemadmodum si Sabaudicos agros cum Siciliae aut Calabriae agris comparemus, desertum esse dicemus. Denique inauditam fertilitatem significat, qua, ubi cum Deo redierint in gratiam, pii fruuntur, ut favorem ex beneficentia agnoscant. Caeterum de regno Ezechiae sic vaticinatur Isaias, ut omnia in regnum Christi cen finem ac complementum conferat. Quum ergo ad Christum ventum est, haec omnia spiritualiter exponi debent, ut intelligamus nos renovari simul atque spiritum Dominus e coelo misit, ut ex desertis agri culti et fertiles reddamur. Priusquam enim Dei spiritu afflatus simus, merito desertis vel terrae aridae comparamur, quum nihil praeter spinas et vepres proferamus. Nec enim sumus apti natura ad fruges producendas. Ergo qui steriles et infrugiferi erant, regenerati spiritu Dei fructus uberes producere incipiunt: qui vero indolem aliquam et speciem bonitatis prae se ferebant, eodem spiritu regeniti postea tam frugiferi erunt, ut eos antea instar deserti fuisse appareat. Quidquid enim habent homines velut horrida sylva est, donec a Christo regenerentur. Itaque dum premitur ecclesia, et deplorata videtur illius conditio, attollamus oculos in coelum, atque ab istis promissionibus toto animo pendeamus.

16. (*Et habitabit iudicium in deserto.*) Docet propheta qualis sit verus ecclesiae status: nempe ubi iustitia et iudicium locum habent. Nec enim homines pecudibus similes esse convenit, ut victus copiam et abundantiam rerum tantummodo quaeant. Atque hinc satis apparet non retentos fuisse legis doctrina Iudaeos in caducis lautitiis, ut in terrena solum beneficia spes eorum defixae essent, quemadmodum fanatici quidam opinantur. Hoc enim quod praecipuum erat, attendere iussi sunt, ut iustitia et iudicium vigeret: et procul dubio in eo veram felicitatem sitam esse intellexerunt. Eo igitur nobis quoque potissimum spectandum est, ne

beatam vitam, ut porci in hara, panis et vini abundantia metiamur. Hic enim est finis omnium bonorum quae nobis largitur Dominus: huc spectat liberatio nostra, ut ei, quemadmodum inquit Zacharias (Luc. 1, 75), in sanctitate et iustitia serviamus. Per *iudicium* et *iustitiam*, ut alibi visum est, rectitudinis omne genus comprehendit. Nam etsi ad aequitatem, quae mutuo inter nos colenda est, proprie spectant duae istae voces: quia tamen usu receptum est ab officiis secundae tabulae totius legis observationem describere, hic propheta synecdochice complectitur etiam pietatem et cultum Dei. Ideo autem praecipua officia caritatis, et quae ad secundam tabulam pertinent attingere solent prophetae, quoniam iis ut plurimum quemadmodum simus erga Deum affecti patefacimus. Iam quum in *deserto*, perinde ut in *agris cultis* domicilium assignet iustitiae et iudicio, melius hinc liquet paulo ante tantam bonorum exuberantiam fuisse promissam, cuius conspectu reputarent homines, quos ante viderant optimos agros fuisse quodammodo steriles.

17 et 18. (*Et erit opus iustitiae, pax.*) Nuper pacem exagitavit, ex qua torporem et socordiam contraxerant Iudaei: nunc diversam quietem promittit, quae illustre signum erit amoris Dei, qui in gratiam receptos fideliter tuebitur. Notanda igitur est tacita antithesis inter belluinam quietem, quam reprobi per omne nefas grassando acquirere sibi videntur sua audacia, et in qua etiam torpent: rursus quietem diversam, quam sibi pie iusteque vivendo conciliant filii Dei. Ad hanc enim appetendam hortatur Isaias, docetque minime timendum esse quin placato Deo beata laetaque tranquillitas eos maneant. Hoc autem modo illis commendat integritatis studium, quo sibi certam pacem redimant: quia nulla est ratio melior conciliandi favoris, ne quis molestiam nobis exhibeat, quam si abstinemus ab omni maleficio, ut Petrus docet (1. Pet. 3, 13). Caeterum altius eos ducit, ut pie iusteque vivendo sub Dei gratia se contineant: quando nihil magis praeposterum quam impios, dum assidue cum Deo bellantur, pacem sibi optare. Vulgare quidem est votum: quia vix centesimus quisque reperietur qui non plenis buccis pacem praedicet, dum interea quisque sibi hostes in terra concitat, omnes autem turmatim sceleribus suis coelum terramque perturbant. Hanc vero quietem, quia perpetua est, cum priore illa comparat, quae levis et momentanea est. Nunc dum *pax* vocatur *effectus iustitiae*, discamus quemadmodum bella oriuntur ex ira Dei, quam pravitate nostra provocamus, ita pacem ex benedictione ipsius proficisci. Quum igitur ad bellum inflammatos hostes et tumultuari adversum nos videmus, ne aliud remedium quam resipiscentiae quaeramus. Dominus enim facile tumultus sedabit,

ubi ad eum fuerimus conversi. Ipse enim est, ut inquit Psalter (46, 10), qui bella sedat usque in extrema terrae, qui arcus conterit et truncat hastas, et quadrigas igne exurit. Diximus prius haec non solum pertinere ad Ezechiam, sed ad Christum referenda esse. Quemadmodum igitur iustitiam spirituales esse diximus quae in cordibus hominum sedem habet, idem de pace, eius scilicet fructu, nobis dicendum est. Proinde quum audimus hic *quietas mansiones et refrigeria*, meminerimus sententiae Pauli: Iustificati fide pacem habemus apud Deum (Rom. 5, 1). Hanc se discipulis relinquere dicens Christus, negat posse dari a mundo (Joh. 14, 27). Nec mirum, quia, ut alio loco docet idem Paulus (Phil. 4, 7), haec pax omnem exsuperat sensum. Nec enim amplius hac percepta iustitia inquieti sumus aut tumultuamur intus nobiscum, sicuti quum ex sensu irae Dei mordent nos punctioes. Mala enim conscientia semper turbulenta est, seque misera anxietate exagitat. Vexari igitur impios, variisque perturbationibus agitari necesse est: quia unde exsulat iustitia, quies ista locum habere non potest: ubi autem regnat Christus, illic tantum constat vera pax. Certissima ergo pace fruuntur soli demum fideles, quibus non modo sua pietas, sed fiducia misericordiae Dei apud coeleste tribunal respondet. Unde colligimus nondum illic regnare Christum, ubi inquietae sunt conscientiae, et variis dubitationum undis circumferuntur, sicuti papistis et reliquis omnibus contingere necesse est, qui in sacrificio Christi et expiatione per eum parta fundati non sunt.

19. (*Et grandio.*) Prophetis diximus antehac frequentem hunc esse usum, sub figuris describere regnum Christi. Nam similitudines suas a terreno regno mutuuntur, quod alioqui inaestimabilem bonorum thesaurum assequi pro nostra ruditate vix possemus. Sensus est, Dominus avertet noxas et incommoda a suis, atque alio convertet. Quia hic variis tempestatibus et procellis obnoxii sumus, pluviae, grandines, imbres, venti, turbines sustinendi, Deum admirabili sua providentia facturum, ut fidelibus nihil noceant, eo quod noxarum omnium impetum alio depellet. Per *sylvas* autem intelligit loca devia et deserta, in quibus nulla hominum frequentia est. Hinc monemur, sic nos ab incommotis et periculis immunes esse, quum sub tutela Christi sumus, ut tamen variae procellae et tempestates capitibus nostris ingruant. Est autem nobis liberator Dominus, qui mala imminetia alio divertit, aut periclitantes eripit. Iam ut iterum pacem de qua loquutus est confirmet, *urbes* quae in planitie sitae erant extra metum fore dicit. Nam tunc in locis editis et altioribus extruere civitates soliti erant, quo difficilior ad ipsas aditus esset. Eam vero tutelam Dei fore dicit in populum suum, ut

solitis munitionibus minime opus sit, quia civitas poterit tuto considerare in vallibus: etiam si excursionem hostium pateat, nihil incommodi sentiet: nam manus Domini ipsam tutabitur. Nos ergo praesidiis nostris inniti in quaerenda securitate minime expedit, ne statim e nido detrahatur: sed quando curam salutis nostrae suscipere dignatur coelestis pater, eo patrono et tutore contenti simus.

20. (*Beati vos.*) Ostendit quanta futura sit mutatio, ubi Christus regnare coeperit. Prius enim dixerat tantam fore vastitatem ut terram sanctam vepres et spinae contegerent, diruerentur sumptuosae domus, urbesque et palatia solo aequarentur. Id futurum erat, quum assiduis hostium incursionibus ea regio vastaretur: nunc vero beatos fore dicit, quia frugum omnium proventu eos saturabit Deus. Sed copiam illam, quae simpliciter exponi poterat, figuris illustrat, quod *in paludibus seminabunt, et pecora sua sine timore iacturae immittent in segetes*. Per aquas nonnulli intelligunt terram uberem et feracem: ego vero ut aliter accipiam moveor particula universali ל: nominat quasvis aquas, ac si diceret: Loca quae obruebantur aquis erunt apta sationi, nec verendum erit ne aqua segetes vestras corrumpat. Item solemus ab agris, praesertim comitis, boves et asinos caeteraque animalia arcere, ne absumant fruges vel eradicent. Hic vero tantam segetum copiam ac densitatem fore dicit, ut boves et asini immittendi sint ad primam herbam depascendam: sicuti luxuriantibus segetibus fieri solet. *Beatos* vocat more hebraico, quod labor eorum inutilis futurus non sit. Si quis excipiat sub regno Christi nunquam eiusmodi foecunditatem fuisse visam, fateor sane etiam quum liberalissime suos tractavit Deus, semper tamen apparuisse eius maledictionis signa, quae totum humanum genus involvit lapsus et defectio ADAE. Sed quia fidelibus per Christum redita est mundi haereditas, non immerito prophetae terram ab eo renovandam asserunt, ut absterso squalore quem perdidit nitorem recuperet. Hoc vero qui queruntur nondum esse impletum, se ipsos considerent, an omni peccati labe in solidum purgati sint. Quod si adhuc procul absunt a spirituali iustitia, sufficiat pro modo regenerationis gustare Dei benedictionem, cuius non ante speranda est plenitudo, quam ubi sordibus carnis exuti gestabimus perfectam Dei imaginem.

CAPUT XXXIII.

1. *Vae qui spoliās, nec fuisti spoliatus: qui inique agis, nec inique actum in te fuit. Ubi desieris spoliare, spoliaberis: ubi finem inique agendi feceris, inique in te agetur.* 2. *Iehova miserere nostri, in te speravimus: esto, qui fuisti brachium eorum in matutinis, etiam salus nostra in tempore tribulationis.* 3. *A voce tumultus fugerunt populi, ab exaltatione tua dissipatae sunt gentes.* 4. *Et colligetur praeda vestra collectione bruchorum: secundum discursum locustarum pergens illuc.* 5. *Exaltatus est Iehova, qui habitat in excelsis. Implevit Sion iudicio et iustitia.* 6. *Et erit stabilitas temporum tuorum, fortitudo, salutes, sapientia, et scientia, timor Iehovae ipse thesaurus eius.* 7. *Ecce nuntii eorum vociferabuntur foris, legati pacis amare flebunt.* 8. *Desolatae sunt viae, cessavit viator, irritum fecit foedus, sprevit civitates, nihil reputavit hominem.* 9. *Luxit, emarcuit terra, pudefactus est Libanus, et succisus: facta est Saron instar deserti: excussus est Basan et Carmelus.* 10. *Nunc surgam, dicit Iehova, nunc exaltabor, nunc extollar.* 11. *Concipietis quisquilias, parietis stipulas, spiritus vestri ignis devorabit vos.* 12. *Et erunt populi combustiones calcis¹⁾: tanquam spinae abscissae igne exurentur.* 13. *Audite qui longe abestis quid fecerim: cognoscite vicini potentiam meam.* 14. *Expaverunt in Sion impij: terror apprehendit hypocritas²⁾.* 15. *Quis ex³⁾ nobis habitabit cum igne devorante? Quis ex nobis habitabit cum ardoribus aeternis?* 16. *Ambulans in iustitiis, loquens recta, aspernans lucrum ex vi et calumnia, excutiens manus suas a susceptione muneris: obturans aurem suam ne audiat sanguines, comprimens oculos suos, ne videant malum.* 17. *Hic in excelsis habitabit, propugnacula petrarum asylum eius: huic panis dabitur, et aquae eius certae (erunt).* 18. *Regem in decore suo videbunt oculi tui: videbunt terram procul remotam.* 19. *Cor tuum meditabitur terrorem. Ubi scriba? ubi appensor? ubi qui annotat domos insigniores?* 20. *Populum trucem non videbis, populum abstrusi labii, ut non intelligas: linguae balbae, ut non capias.* 21. *Aspice Sionem civitatem solennitatum⁴⁾ nostrarum: oculi tui videbunt Ierusalem, habitaculum tranquillum, tentorium quod non transferetur: cuius pazilli non amovebuntur in saeculum, et cuius funes cuncti non rumpentur.* 22. *Adeo illic⁵⁾ fortis nobis Iehova: locus fluminum: rivorum spatii amplorum, per quem non transibit navis remigum, et per quem navis magnifica non pertransibit.* 23. *Quia Iehova iudex noster, Iehova legislator noster, Iehova rex noster, idem servabit nos.* 24. *Laxati*

¹⁾ vel, calx combusta. ²⁾ vel, scleratos. ³⁾ vel, pro nobis. ⁴⁾ vel, conventuum. ⁵⁾ vel, quia si.

sunt funes tui, ut non solidaverint malum suum, neque expanderint velum: tunc divisa est praeda spoliis multis, claudi quoque diripuerunt praedam. 24. Nec dicit habitator, Aegrotus sum: populus habitans in ea solutus est ab iniquitate.

IN CAPUT XXXIII.

1. (*Vae qui spoliatis.*) Si de Chaldaeis interpretari libeat, satis commode fluet sermo. Nam quum liberationem promiserit captivis, nunc tempestive insultat victoribus: sicuti singulari confirmatione opus erat ut fides incredibili oraculo haberetur. Neque enim verisimile esse poterat, diruta et eversa tanta potentia brevi miseris captivis qui animos iam desponderant, liberum fore in patriam reditum. Poterant ergo in illis angustiis deficere et desperare de salute sua, nisi propheta his monitionibus occurrisset. Praevenit ergo dubitationes, quibus angi atque ad desperationem sollicitari poterant, postquam abducti essent a Chaldaeis atque in servitutem redacti. Nihil enim cernebant eorum quae hic promittuntur, sed contraria et adversa omnia. Quia tamen omnium fere consensu receptum est exordium esse novae concionis, et sermonem dirigi ad Sennacherib eiusque exercitum, neque mihi etiam displicet Assyriis iniuste omnes vicinos opprimentibus denunciari vindictam, quae leniret populi dolores ac molestias. Miram igitur rerum conversionem significat, qua delebitur florens ille Nineves status, tametsi inexpugnabilis esse videatur. Venturos enim hostes Chaldaeos qui crudelitatem ulciscantur, quam in tot nationes exercuerunt. Quo vero plus vehementiae habeat hic sermo, Assyrios ipsos compellat, *heus qui praedatis*: nunc vobis impune grassari licet: nullae vires vobis resistunt: sed erunt aliquando qui vos vicissim praedentur, quemadmodum alios praedati estis. Loquitur in singulari, sed collective, ut satis usitatum est. Alii legunt interrogative, Annon spoliaberis? putasne violentiam istam tibi impune cessuram esse? erunt aliquando qui tibi paria referant. Sed possumus sequi communem expositionem, ut amplificet iniquitatem hostium, qui adeo avidi erant praedae, ut nemini parcerent, ne innoxii quidem, a quibus nullo modo fuerant lacessiti. Hoc enim extremae crudelitatis argumentum est. Hanc igitur expositionem magis amplector, ut hoc priore membro describat quales sint Assyrii, ut praedones scelestos et truculentos esse ostendat, atque truculentiam eorum amplificet, quod immeritos et innocentes vexent atque populentur: ut quum tam effraenem iniustitiam conspicerent Iudaei, cogitarent iustum esse Deum, nec ista tandem iis impune fore.

(*Ubi desieris praedari.*) Secundum huius sententiae membrum est quo significat propheta, ideo

praedari nunc Assyrios: quod Deus iis fraena laxaverit: sed aliquando cohibiturum ipsos, ne quid virium habeant ad nocendum. Frigeret enim aliqui sensus, si intelligeres, ubi amplius praedari nollent. Sed propheta altius conscendit: nempe, venturum tempus quum finem praedandi facient, quia Dominus fraenabit ipsos et domabit. Ergo tantundem valet hoc ac si dixisset: Quum perverneris ad extremum actum. Unde videmus tyrannis praefixos esse terminos, quos praetergredi nequeunt. Grassantur quamdiu in stadio suo currunt: sed in meta tandem, velut in extremo actu, ipsis consistendum erit. Hac consolatione erigamus animos nostros, dum insolescentes tyrannos et proterve in ecclesiam Dei insultantes videmus: quia Dominus tandem eos consistere coget: et quo fuerint truculentiores, eo gravius iudicium sustinebunt. Dominus eos momento perdet: hostes enim ipsis excitabit, ■ quibus statim deleantur, et poenas scelerum suorum luant. Hic quoque providentia Dei in conversionibus regnorum agnoscenda est. Impii enim temere et caeco fortunae impetu omnia versari putant: sed longe aliud nobis considerandum est: Dominus enim vicem quam meriti sunt ipsis rependet, ut experiantur saevitiam, quam adversus innoxios exercuerunt, non inultam manere. Atque eventum comprobata fuit huius praedictionis veritas: quia non multo post Nineve imperium perdidit a Chaldaeis subacta. Imo ut nomen etiam perderet diruta fuit. Quia vero successit in eius locum non minor spoliatrix Babylon, merito propheta alios fore praedones edicit qui eam diripiant, eversoque eorum dominio, quae ab aliis rapuerant Chaldaei, diripuerunt ipsi ac praedati sunt.

2. (*Iehova miserere.*) Hanc sententiam addidit propheta, ut moneret pios quo in eiusmodi angustiis confugiendum sit, etiam quum omni spe salutis destituti videbuntur, nempe ad preces, ut harum promissionum eventum tunc vel maxime exoptent a Deo, quum erunt miserrimi, et praevalebit hostium potentia, qua misere opprimuntur. Atque hic ordo diligenter notandus est quo proposita Dei promissione statim ad preces adhortatur. Imo doctrinae suae tenorem abrumpens subito ad preces transsilit: quia videbat quam difficile esset Iudaeis tam duriter afflictis ex metu quo fere exanimati erant emergere. Nam etsi maturet Dominus, ut praestet ea quae promisit, tamen ad tempus differt, ut patientiam nostram exerceat. Ubi vero exspectandum est, nihil constantiae aut tolerantiae in nobis reperitur: franguntur protinus et concidunt animi nostri. Quamobrem ad preces confugiendum est: his enim solis sustentari et renovari possunt, dum in Deum respicimus et sumus intenti, quo solo duce ex nostris angustiis emergemus. Exspectemus interea patienter invicta spe et fiducia quod nobis promittit.

Fidelem enim se tandem praestabit, neque nos frustrabitur. Simul etiam admonet, non modo generale Dei iudicium adversus Assyrios reputandum esse, sed paternum Dei favorem erga electum populum. Ac si diceret, vastandos esse illos, non modo ut iustam avaritiae et crudelitatis suae mercedem recipiant, sed quia hoc modo Deus ecclesiae suae saluti volet consulere. Caeterum dum hortatur ad misericordiam petendam, simul miseros fore nos testatur. Secundo ut se animent fideles ad impetrandam fiduciam, testantur in Deo quem invocant se sperasse. Et certe inanes ac frivolae sunt nostrae orationes, nisi in hoc principio fundatae sint. Sit misericordia tua Domine super nos, inquit David (Psal. 33, 22), quemadmodum speravimus in te. Quia enim temerarium nimis esset prodire in conspectum Dei, nisi sua voce accessum ipse patefaceret: sicuti nos benigne et humaniter invitat, ita amplecti eius verbum necesse est, quoties ad eum accedimus. Deinde ad fidem accedere debet patientia. Ideoque fide sublata indigni sumus quos Dominus exaudiat: nec enim ex fide invocamus. Sola autem fides mater est invocationis, ut saepius ac multis in locis scriptura testatur. Ea si absit, nihil in nobis praeter hypoerisin superesse potest, quae nihil detestabilius est coram Deo. Atque hinc apparet nullum esse Christianismum in toto papatu. Nam si praecipua pars cultus Dei oratione consistit, quid autem sit orare nesciunt, (iubent enim perpetuo dubitare, imo fidem piorum temeritatis insimulant) quales sunt Dei cultores? an legitima oratio esse potest, quae aestuat dubitatione, neque certa fiducia promissis Dei annitur? annon infantissimos se praebent praeclari illi Rabbin, qui theologi haberi volunt? Pueri certe nostri illos scientia et vera pietatis luce antecedunt. Hinc etiam discamus fidem nostram probari rebus adversis: quando hoc verum est fidei examen, si invicta tolerantia adversus omnia pericula omnesque molestias persistamus acquiescentes in verbo et promissis. Sic enim re ipsa comprobamus nos ex animo credidisse. Quod postea sequitur, *esto qui fuisti, brachium eorum in matutinis, etiam etc.* Alii secus vertunt ac si continua esset precatio: Sis mane brachium nostrum et salus nostra in tribulatione. Quod autem in tertia persona loquuntur fideles, mutationem esse putant, quae frequenti in usu est apud Hebraeos: sed prophetam aliud voluisse puto. Vehementius enim desiderium exprimere voluit, quod ex superioribus beneficiis concipitur. Itaque meo iudicio appositively inseritur pars ista, *brachium eorum mane*: in qua suppleo, *qui fuisti*, ut vetera scilicet beneficia patribus a Deo collata in medium proponant: Tu Domine patrum nostrorum votis annuisti: quum ad te confugerent opem eis tulisti: nunc quoque sis salus nostra, et succurre nostris afflictionibus. *Brachium*

et salus in eo differunt, quod brachium accipitur pro virtute quam exseruit Dominus ad defensionem ecclesiae suae, idque priusquam affigeretur: Salus vero pro liberatione qua vindicaretur ecclesia, etiam quum pessumdata videtur. Commemorat ergo vestusta beneficia quibus patres olim prosequutus erat Dominus, ut ad similem filiis misericordiam praestandam flectatur: ac si diceret: Avertisti olim Domine pericula impendunt ecclesiae tuae: floruit ac prospere habuit favore tuo freta: oppressam etiam liberasti: idem quoque nostra causa efficies, praesertim quia tuum est opem ferre extremis rebus ac perditis. Haec particula ¶ magnam emphasis habet ad confirmandam fidem, ne dubitemus Deum, qui manet semper sui similis, nec unquam a natura sua degenerat aut varius est in suo consilio, nobis quoque fore liberatorem: quando talem experti sunt fideles. Itaque assidue ob oculos ponendum est quomodo Deus olim affuerit patribus, eosque liberavit, ut nobis quoque minime defuturum statuere liceat.

3. (*Et voce tumultus.*) Nunc redit ad superiorem doctrinam, vel potius brevi exclamatione interposita eam contextit. Iam profligandos esse Assyrios ostenderat, tametsi extra omnem fortunae aleam positi viderentur: nunc Iudaeos veluti in rem praesentem vocat: quoniam immensa erat illorum potentia, formidabiles erant omnibus, invictique censebantur. Ideo stupendam ipsorum ruinam, quasi re confecta, ob oculos ponit Isaias. Utitur plurali numero, *populos* fuisse inquit: quoniam variis populis constabat regnum Assyriorum, et variis ex nationibus eorum exercitus collectus erat. Quamvis ergo innumeri essent ac immensi, misere tamen perituros asserit. *Exaltationem* exponunt manifestationem, qua Dominus quid posset magnifice ostendit. Ego vero simplicius expono, quod Dominus qui antea veluti iacere videbatur, quum impune sineret Chaldaeos grassari, nunc repente prodierit in medium. Nec enim dubium est quin superbe derisa ab hostibus fuerit eius cunctatio, ac si fractus et victus esset Deus Israel: at surrexit tandem, et sedit pro tribunali, atque ultus est scelera impiorum. Est ergo tacita antithesis inter exaltationem et speciem illam impotentiae quam prae se ferebat Dominus, quum sineret populum suum affligi et dissipari. *Voce tumultus* intelligunt quidam Dominum solo strepitu fugaturum hostes: sed vereor ne haec interpretatio sit magis arguta quam solida. Libenter igitur accipio *vocem* pro tumultu qui a Medis et Persis excitandus erat.

4. (*Et colligetur.*) Alloquitur hic Assyrios: nisi forte ad Iudaeos referre quis malit, et nomen praelae active accipere. Quamquam prior illa sententia melius quadrat. Atque haec apostrophe non parum vehementiae addit vaticinio, dum palam et nomi-

natim superbis hostibus insultat. Dubium tamen est, ultimumne gentis exitium notetur, an clades accepta a rege Sennacherib, quum manu angeli deletus fuit eius exercitus ante muros Ierosolymae. Hoc posterius omnes fere interpretes sequuti sunt. Quod tamen mihi videtur nimis restrictum: quia videtur propheta ab initio capitis plus aliquid voluisse, quum de gente illa populanda disseruit. Imo, ut paulo ante attigi, posset latius extendi vaticinium, ut Chaldaeos etiam ultimos ecclesiae hostes comprehendat. Caeterum, illo omisso, facile apparet stylum dirigi contra monarchiam Nineves. *Bruchis* vero comparat bellicosam illam gentem: quia nihil erit virium ad resistendum, sed expavescit omnes concident animis, ut collectim per magnas catervas trahantur ad interitum. Est autem aptissima similitudo, qua etiam utitur Nabum (3, 15), licet diverso aliquantulum sensu. Nam scimus insectum illud valde infestum esse arboribus, atque admodum noxium, ut merito vocari queat terrae calamitas. Sed quia in multitudine ingenti nullae sunt vires, quibus se tuncantur, pueris quoque facile est excutere et colligere, turmatimque interimere quidquid obvium fuerit. Idem voracissimis praedonibus eventurum significat: quia etsi diu multumque nocuerint rapiendo, tandem confecti nullo negotio perderentur, quia effeminati et fere exanimis sub manu hostium cadent, et Babylonem transferebatur opulentia Nineves ex rapinis collecta. Additur altera similitudo, Chaldaeos non secus ac *locustas incursum facturos*, ut devorent totam regionem. Nam ut admodum voraces sunt istae bestiolae, continuo incessu, imo celeriter raptimque saltando corrumpunt cunctas terrae fruges. Quod autem alii ad eosdem Assyrios referunt ac si locustis eos conferret propheta, quia facilis erit ipsorum dissipatio, non convenit: quia locustarum aciem disponit, quae suo discursu terram longe impleat. Et eleganter locustas committit bruchis, tam inexplabilis avaritiae quam multitudinis respectu.

5. (*Exaltatus est Iehová, quia habitat.*) Fusius explicat quod nuper attigimus de exaltatione Dei: ac idem quod ante diximus argumentum prosequitur, in excidio tam opulentae monarchiae palam fore, quam pretiosa sit Deo ecclesiae suae salus, in cuius gratiam Ninevem urbium reginam eiusque incolas pessumdabit. Est autem haec admonitio apprime utilis, Deum reprobis et profanis ideo non parcere, quia sese eorum libidini opponens testari vult quantopere electos suos diligit. Atque haec non vulgaris consolatio est, maxime elucescere Dei gloriam in ecclesiae salute. Primo dicit Deum in sublime esse evectum, quem putabant impii in populi ruina deiectum esse et prostratum. Porro, ne quis putaret Deum recuperasse quod perdiderat, sicut contingere solet in mundo, ut qui devicti fue-

rant rebus in melius mutatis iterum colligant novas vires, diserte exprimit *exaltatum* coram hominum oculis Deum esse, quia ipsum deceat eiusmodi eminentia, quandoquidem coelos inhabitat. Unde sequitur, quamvis plerumque occultet suam virtutem, nunquam tamen privari iure suo, sed quoties visum est palam ostendere suam celsitudinem. Nam coelorum habitatio (ut scimus) summum imperium denotat, cui subiicitur totus orbis. Hoc modo non solum ostendit Deo facile et promptum illis quidquid est altitudinis in mundo deicere, sed a perpetua Dei natura ratiocinatur, fieri non posse quin Deus, ubi despiciatur ab impiis, tandem gloriam suam asserat: quia alioqui se ipsum abnegaret. Ubi autem dicit *Sionem impletam* esse iustitia et iudicio, rursus confirmat singularis Dei gratiae testimonium fore, quum exempti fuerint Iudaei a chaldaica tyrannide. Oportuit enim tanti boni autorem illis poni ante oculos: quia videmus quam maligne eius gloriam obscurat nostra ingratitude. Plenitudo autem *iustitiae* et *iudicii* huc spectat, quod Deus liberaliter et plena copia gratiam suam effuderit ecclesiam restituendo. Quanquam non male quadrabit referri hoc ad legitimum ordinem, ubi omnia iuste recteque composita sunt: quia sine hoc nunquam prospere habebit ecclesia, etiamsi reliqua omnia ex animi voto succedant. Sancto igitur riteque composito ordine, non corruptibili opulentia, felicitas nostra aestimanda est.

6. (*Ei erit stabilitas.*) Laetum adhuc et felicem regni statum fore sub Ezechia promittit, praesertim ad infaustam et lethiferam dissipationem respiciens, quae visa fuerat sub Achaz. Nam hoste profligato, vix tamen quisquam sperasset posse tam afflictos Iudaeos in pristinum ordinem restitui. Quod ad verba spectat sic quidam transferunt: Erit temporibus tuis veritas et fortitudo et salutes: ac si referret propheta qualis adhuc sub sancto rege futura sit populi felicitas: et sub singulis vocibus totidem Dei beneficia enumerari putant. Alii nomen אֱמוּנָה accipiunt pro fide, ac si eam pro salute et fortitudine fore diceret propheta. Alii paulo diversum sensum eliciunt, stabilem fore sub Ezechia fortitudinem, salutem et scientiam. Ego vero dum propius expendo prophetae verba, malo aliter distinguere, quod *stabilitas*, fortitudo et salus regnante Ezechia in sapientia et scientia consistet. Atque ita optime fluet quod mox additur, *timorem Dei* fore thesaurum pii regis. Nam in pace fideliter et tuto agere omnes quidem appetunt: pauci interea quomodo tam praeclaris bonis fruantur curant. Imo maior pars cuperet non secus atque in hara porcorum more saginari: ita dum omnes ad externa bona rapit caeca cupiditas, bonum incomparabile fere negligitur, lux coelestis doctrinae. Significat ergo tunc demum stabilem fore ecclesiae felicitatem, quum illic sa-

pietia et scientia regnabunt: fortitudinem perpetuam, quum vigeat cognitio Dei: aeternam salutem, quum homines eius scientia instructi erunt. Atque hic insignis est admodum locus, unde discimus nostra ingratitude claudi ianuam benedictionibus Dei, ubi autore ipso praeterito in crassis et terrenis desideriis subsidimus: atque ut nobis affluat quicquid optari et fingi potest bonorum, nihil tamen nobis in salutem cedere, nisi fidei et scientiae sale condiantur. Unde sequitur non aliter vigere ecclesiam quam si omnibus eius bonis prae luceat Dei cognitio: tunc vero demum florere ubi dotes omnes quibus ornatur Deo ipsi fert acceptas: ubi autem sublata est cognitio verbi, veraque Dei scientia vel extincta vel sepulta, quaelibet prosperitas deterior est omnibus ruinis. Itaque *stabilitatem, fortitudinem, salutem* ad idem refero, tunc firmum fore ecclesiae statum, ubi caecitate et ignorantia purgata homines Deum nosse coeperint. Atque hinc perspicimus qualem papistae ecclesiam habeant: magnificentia quidem et pompa illustrem, sed deest ipsis haec scientia: ergo stabilis aut firma esse non potest, neque est ecclesia Dei. Si ergo Dominus nobis hoc beneficium concesserit, ut vere inter nos emineat fidei splendor, sponte aliae benedictiones accedent: quod si variae nos procellae agitent et concutiant, semper fulciemur Dei manu. Porro ubi dicit *temporum tuorum*, alloquitur Ezechiam, non ut privatum hominem, sed ut totius populi caput, sub quo totum etiam populum comprehendit. Sed quum Ezechiae regnum velut tenuis quaedam umbra regni Christi fuerit, ut prius attigimus, haec ad Christum referri debent, in quo vera sapientia et scientia est. Sunt autem notandi hi tituli, ad commendationem doctrinae Dei et evangelii: quibus etiam utitur Paulus, dum ait, instruente in omni sapientia et scientia. Hoc enim elogio extollit evangelii dignitatem. Unde etiam colligendum est, ubi non cognoscitur Christus, illic homines vera sapientia carere, etiam si omni disciplinarum genere instructissimi fuerint. Vana enim est omnis eorum scientia, donec vere Deum cognoscant. Caeterum timor Dei videtur exegetice esse additus, quo melius exprimeret propheta scientiam, de qua loquutus est, magistratam esse pietatis: nec frigidam vel inanem esse, sed efficaciter penetrare in corda nostra ut nos formet ad timorem Dei. Unde etiam alibi hic timor sapientia vocatur, imo initium, id est, summa et caput sapientiae. Errant enim qui nomen initii pro rudimentis vel elementis accipiunt, quum Solomon caput ac finem intelligat: quia sicut insipidi sunt homines donec se verbo Dei subiciant, ita ex fidei docilitate vel obsequio manat perfectio sapientiae. Thesaurus ergo vocatur timor Dei sine quo misera est omnis felicitas, unde melius apparet ratio contextus: omnes beatae vitae numeros contineri in Dei notitia, quam

fide consequimur. Ita sub regis persona docet hoc inestimabile esse bonum, Deum qua decet pietate et reverentia colere. Eos igitur qui vacui sunt timore Dei, miseros ac perditos esse censet: ac contra, beatissimos quicumque Dominum timent, etiam si miserimi aliqui iudicio hominum hebeantur. Loquitur autem de timore qui veram in se obedientiam continet animosque nostros reformat. Alius enim est timor quo etiam afficiuntur impii, et Deum, ut facinorosi iudicem, reformidant. Is non tam praeclarum laudis elogium meretur: quia neque ex vera Dei cognitione manat, neque ex voluntario eius colendi studio. Ideo procul distat a sapientia quam praedicat Isaia. Haec de Ezechia testatus est, sed ut prius diximus, ad totum populi corpus pertinebant. Unde colligimus, ista et plebeis hominibus et regi convenire: sed multo magis Christo, qui spiritu timoris Dei repletus fuit (ut cap. 11 vidimus) ut nos videlicet eo imbueret.

7 et 8. (*Ecce nuntii.*) Incertum est commemoret ne Isaia quam anxie trepidaverint Iudaei et quanto in discrimine versati sint, quo magis illustret liberationis gratiam: an vero futuram calamitatem praedixerit, ne sub ea paulo post deficerent piorum animi. Et sane mihi probabile est non referri ad historiam rei gestae, sed quia instabat gravis et dura tentatio, muniri animos fidelium ut in rebus perditis Dei auxilium patienter expectent. Quidquid sit, tristes et luctuosa ecclesiae vastatio hic describitur, ne desinant fideles in sua quoque anxietate bene sperare: deinde ut in periculo erepti intelligant id factum esse mirifica Dei virtute. Signum autem desperationis ponitur quod legati ad placandum tyrannum missi nihil impetrabant. Omnes namque vias et rationes ineundae pacis tentavit Ezechias: nihil tamen effecit. Ideo legati tristes ac moesti redierunt, neque in via ipsa dissimulare potuerunt dolorem suum, quem intus continere difficile erat rebus adeo deploratis. Nec dubium est quin significet superbe et contumeliose pacem repudiatum iri a Sennacherib, ut cogantur legati tanquam obliiti suae dignitatis dolorem suum ac lamentationes vulgo effundere, ac priusquam ad regem suum reversi sint, rationemque reddiderint suae legationis, palam facere non dubitent quale a crudeli tyranno tulerint responsum. Alii legatos pacis interpretantur qui pacem nuntiare solebant: sed longe nimium petita et frigida mihi videtur ea interpretatio. Intellego igitur legatos pacis, qui missi erant ad placandum regem, ut pacem aliqua conditione redimerent. Postea addit, vias fore clausas ut nulli sint ultro citroque commeatus: sicuti bello indicto accidere solet. Videtur autem legatos inducere propheta narrantes commercii nullum posthac locum fore: imo nullos exitus fore liberos. Quod sequitur continuo post, irritum fe-

cisse foedus, quidam sic interpretantur, quasi hypocritae conquerantur Deum promissa non praestare. Atqui si hoc libeat referre ad Deum, necesse tamen non erit impiis adscribi eiusmodi querelam, quum fideles quoque in hunc modum interdum cum Deo expostulent: sed sensus ille non convenit: ideoque uno contextu narratur crudelitas et implacabilis furor Sennacherib, quod foedus ante cum Ezechia initum perfide abruperit. Nam etsi tranquillum se fore promiserat, simul ac occupandae Iudaeae data fuit occasio, fide violata sese ad bellum accinxit. Eodem pertinet finis versus, quod spreverit urbes, nihili duxerit cunctos mortales, significans tantam fore eius ferociam ut nec pudore nec metu cohibetur.

9 et 10. (*Luxit, emarcuit.*) Hic plenius exprimit quam miserum ac deploratum visuri essent Iudaeae statum, ut ex profunda abyso nihilominus eorum fiducia emergeret. Loca etiam ipsa in specie subiungit, Libanum, Basan, Carmelum, quae longe disita sunt, et quibus extremi fere termini terrae sanctae continentur, ut ostendat nihil prorsus in ea salvi aut integri reliquum fore. Sic vero cladem hanc describit ut cuique loco quod suum est attribuat. Libano confusionem, quum ei gloria et decor alibi tribuatur, quoniam arboribus excelsis et pretiosis convestitus erat. Saron vero plana regio et ferax quum esset, deserto similem fore dicit: Basan et Carmelum excussum iri, quoniam frugibus abundabant. Itaque alludit ad naturam locorum, calamitatemque et miseriam describit, ut amplifcet et magis illustre reddat beneficium Dei, a quo, tametsi deplorati essent, liberandi erant. Hic enim conspicuam Dei manum intueri licet. Nisi forte placeat rem gestam narrare ut ad gratitudinem eos hortetur.

(*Nunc surgam.*) Non parum habet ponderis particula *nunc*: item repetitio quam subiungit, *exaltabor*, evehar in sublime. Tempus enim notandum est, quo haec referri debent: nempe, quum de ecclesia actum esse videretur: tunc enim opportunum Deo ad opem ferendam tempus fore admonet. Est ergo hic contrariorum inter se comparatio. Proponit enim fidelibus duras gravesque aerumnas, quibus premendi erant et quibus facile erat succumbere nisi consolatione aliqua sublevati essent: ac si diceret, Vos ad extrema redigi Dominus patietur: verum ubi deplorati eritis, et frustra remedia omnia tentaveritis, exsurgat Dominus, vobisque opem feret. Sic enim affligi nos et redigi ad extrema necesse est, ut Deum unicum salutis nostrae autorem agnoscamus. Itaque dictio *nunc* significat tempus extremae calamitatis. Quod certe absurdum videri posset hominibus, sed nobis optima constat ratio cur ita auxilium suum suspendat Deus: quia utile est exerceri piorum tolerantiam, examinari

fidem, domari carnis affectus, stimulari ad precandi studium, erigi ad spem futurae vitae. Ideoque fraenum iniicitur ne praecipiti fervore quod illis divinitus praefixum est tempus anticipent. Repetitio magnam vim habet, et confirmationis causa addita est. Rebus enim deploratis putamus actum esse: at tunc vel maxime sperandum est: quia Dominus eo tempore potissimum vult potentiae suae documentum dare. Ideoque his altitudinis suae encomiis pios ad magnanimitatem attollit, ut confidenter hostium suorum petulantiae insultent.

11 et 12. (*Concipietis quisquilias.*) Nunc ad hostes ecclesiae sermonem suum convertit, quos dicit frustra stultequae insolescere: quia ubi magnifice extulerit Deus potentiam suam, intelligunt irritos fore suos conatus, nec quidquam effecturos, etiamsi turmatim innumeri conspirent. Ridet enim Dominus furorem eorum, quod omnia putent sibi esse in manu, quum eos protinus, quamlibet magno instructi sint apparatu, vel nutu solo reprimere ac delere possit. Studia autem et conatus hominum *conceptiones* vocari satis usitatum est scripturis. Similitudo sumpta est a gravidis. Homines concipere dicuntur et parturire quum aliquid moliantur: sed horum conceptum evanidum fore significat: partum etiam inanem sequuturum: irrita enim fore omnia quae suscipiunt. Non est igitur quod terreamur splendido hostium apparatu: quia utcumque Deus illis ad tempus satagere, moliri, tumultuari permittat, tandem Deus convertet in quisquilias quidquid temerario ausu instituent. Quae autem praedixit Isaïas de Sennacherib, sciamus ad omnes piorum et ecclesiae hostes pertinere. Quod *igne spiritus* sui vorandos pronunciat, sic exponi solet: spiritus vester quasi ignis est qui vos devoret: sed illa similitudo impropria est, imo absurda: genuina autem interpretatio sponte occurrit: Ignis vestro flatu accensus vos devorabit. Ignem flatu accendere solemus. Ergo quod impii pravis machinationibus conflaverint incendium illis exitiale fore docet, quia ipsos consumet. Atque eadem haec sententia est, quam variis figuris toties inculcat scriptura: Cadent in foveam quam foderunt, Laqueo sese implicarunt, quem ipsi aliis tetenderant, Gladius quem eduxerant, in eorum viscera adactus est, Arcus eorum reflexus est ad vulneranda ipsorum corda. Impium ergo tyrannum qui vastata Iudaea ingenti exercitu Ierosolymam obsidebat, caeterosque similes ecclesiae hostes, exitium sibi accersere, ac tandem perituros esse ostendit, denique consumptum iri igne illo, quem ipsi accenderunt. Comparat deinde eos *exustioni calcis*, quia conteretur ipsorum durities sicut ignis lapides emollit, ut parvo negotio comminuantur in pulverem: et certe quo maiore impetu efferrent impii ad nocendum, propria audacia se ipsos frangunt. Nec minus apta est similitudo altera

spinarum. Quia etsi noxiis punctationibus manus hominum a tactu arcent, nullum tamen est lignum quod violentius ardeat et citius absumatur. Sicuti eandem diximus esse rationem calcis, quae tametsi primum dura sit, igne tamen excoquitur. Idem Chaldaeis eventurum dicit, quos Dominus nullo negotio delebit, quamlibet initio sint formidabiles, nec probabile sit ullo incendio posse consumi. Quoties igitur ecclesiae hostes omnes opes, copias, subsidia omnis generis cumulare videbimus ad nos perdendos et totum orbem inflammandum, sciamus ignem ab ipsis accendi, quo misere perdentur. Hoc in Sennacherib impletum fuisse scimus. Exitus enim haec vaticinia comprobavit, tametsi incredibilia omnino viderentur. Caeteris quoque qui eius tyranni facta imitabuntur, idem eventurum speremus: atque isto exemplo et aliis innumeris nos in aerumnis et miseriis nostris consolemur, quas certa liberatio et horrenda ultio de hostibus sequutura est.

13. (*Audite longinqui.*) Hic praefatur Isaia, tanquam de re admodum seria sermonem facturum. Inbet enim attentos esse auditores: quod fieri solet ubi memorabile aliquod argumentum et insigne tractatur. Alloquitur autem et vicinos, qui oculati huius rei testes futuri erant, et remotissimos quosque populos, ad quos fama spargenda erat: ac si diceret, talem fore Dei potentiam, ut non paucis tantum aut vicinis innotescat, sed iis etiam qui magno aberunt locorum intervallo. Itaque splendidum, et singulare virtutis Dei specimen fore intelligit, quod terrore agitantur impii, qui prius in securitate sua torpebant, ac si ab omni molestiae vel incommodi periculo essent immunes.

14. (*Expaverunt in Sion peccatores.*) Posset tamen quispiam obicere non agi hic de re tanta, ut grandi illa praefatione opus esset, qua excitaret universum orbem. An tanti erat momenti, metu percelli impios? Verum si quis diligentius expendat reperiet non vulgare divinae potentiae specimen esse, quum impiis excutitur sua recordia ut volentes nolentes sentiant Deum esse suum iudicem, praesertim ubi ad Dei contemptum accessit hypocrisis. Nam etsi profanos homines difficile est expergefaceri ubi velum eorum cordibus obductum est: maior tamen in hypocritis est pervicacia qui Deum sibi obstrictum esse imaginantur. Itaque videmus quasi amentia fascinatos, ut minas et terrores omnes contemnant, et rideant iudicia Dei: denique suaviter iocando eludant omnes prophetias, ut miraculi loco habendum sit, quod ita reluctantes consternantur. Unde Isaia non immerito contra eos excandescit. Neque enim dubium est quin degeneres Iudaeos perstringat dum exprimit nomen Sionis, quia sanctuarii umbra tecti se arcem inexpugnabilem tenere putabant. Et certe, ut nuper

dixi, maxime omnium efferuntur ac superbiunt, qui obtundunt nomen Dei et ecclesiae titulo gloriantur. חַנְפִּים, vertunt hypocritas: sed generalius etiam accipi potest pro perfidis defectoribus et omnino perversis. Quum ergo tam scelesti essent, Deumque ipsum et prophetas ludibrio haberent, iudicem illis severum atque acerbum fore denunciat, ut sibi in fallaciis suis placere desinant. Additur etiam confessio speciem humilitatis prae se ferens, ut clarius ostendat hypocritas, qui sponte verbo non parent, experientia tandem magistra sentire quam terribile sit Dei iudicium. Ergo ubi risus in stridore dentium versus est, tunc fateri incipiunt totum suum robur paleam esse vel quicquillas. Quod ad verba spectat, quidam vertunt: Quis habitabit pro nobis: alii, Ex nobis. Si legimus simpliciter Nobis, sic resoluti poterit: Quis se opponet igni, aut medium interponet, ne nos contingat flamma? Eodem recidunt aliae quoque interpretationes: sed in hoc variant interpretes, quod nonnulli haec accipiunt de Assyrio rege: alii ad Deum referunt: quorum sententiae me potius accedere iam ostendi. Nam etsi Assyrius veluti ignis fuit, qui suo ardore terram exureret, tamen aliquid longe atrocius exprimere voluit propheta: interius videlicet tormentum, quo exagitantur impii, conscientiae aculeos, qui retundi non possunt, inextinguibile scelerum incendium, quo cruciatus omnes superantur. Nam quales se gerunt impii, talem erga se Deum experiantur necesse est. Propterea ipsorum respectu Deus *ignis urens* vocatur: quemadmodum ex Mose percipere licet, ex quo prophetae (ut saepius dictum est) doctrinam suam mutuauerunt: quem etiam apostolus Hebraeorum duodecimo sequutus est (v. 29). Hanc expositionem propheta ipse confirmat, docens quoniam illius pavoris causa sit. Posset enim obici Deo nimia severitas, quasi immodice eos terreret: atqui benignus et clemens piis esse solet: impii vero severum ipsum et formidabilem experiuntur. Putant nonnulli prophetae fuisse propositum, ut homines abiecta operum fiducia prostrati et humiliati confugerent ad Dei gratiam, reos omnes peragere: quasi diceret, neminem nisi perfecte iustum stare ad tribunal Dei posse: ideoque esse omnes maledictos. Atqui potius ex eorum persona et sensu loquitur, qui ante subsannaverunt omnes minas: nunc eosdem trepide interrogantes inducit: Quisnam audebit prodire in Dei conspectum? Nam haec lamentabilis querimonia eius quem nuper attigit pavoris indicium est, ubi suae fragilitatis convicti prae dolore exclamant: Quis Dei praesentiam sustinebit? Caeterum quia Deo nihilominus obstrepunt quamvis eiusmodi voces extorqueat ab invitis, ideo propheta ut compescat improbos eorum latratus, respondet ex opposito Deum non esse natura horribilem, nec

metum afferre hominibus: sed eorum culpa accidere, quia scelerum suorum conscientia, quam Dominus quietam esse non sinit, absterrentur.

15. (*Ambulans in iustitiis.*) Nunc ergo melius exprimit quod iam attigimus, non esse cur nimium rigorem exprobrent Deo, qui eius iram provocando clementiam eius procul repellunt. Atque ita reatu suo constrictos ad poenitentiam hortatur. Ostendit enim bene convenire inter Deum et homines, si iustitiam sequi et colere velint: si veri et recti sint studiosi, si puri sint ■ corruptelis omnibus, et innocenter se gerant cum proximis: sed quum omni vitiorum genere scateant, quum malitiae, calumniis, avaritiae, rapinis aliisque sceleribus sint dediti, fieri non posse quin Dominus eos prosternat metu, ipsis se terribilem ostendens. In summa, prophetae consilium est os obstruere impiis blateronibus, ne in suo exitio Deum insimulent saevitiae: quandoquidem tota in ipsis culpa residet. Tergiversando conantur damnationem effugere. Atqui affirmat propheta, Deum suis cultoribus semper esse propitium, et hoc sensu vocari a Mose ignem, ne contemptui sit eius maiestas ac potentia: interim quisquis vero pietatis affectu ad eum accedet, re ipsa sensurum nihil suavius vel amabilius esse eius praesentia. Quum ergo serena facie Deus piis affulgeat, recta conscientia tranquillam cum eo pacem conciliant. Unde sequitur sapienter natura non esse formidabilem, sed pravitate nostra eo impelli. Praecipue autem ad hypocritas dirigitur haec conicio, qui occultos suos foetores et nequitas obtegunt fallaci pietatis velo, Deique nomine ad maiorem peccandi licentiam abutuntur. Iustitiam vero exemplis definiens crassius eorum scelera coarguit. Enumerat autem praecipuas vitae actiones quibus deprehenditur quales simus. Secundam enim tabulam (ut alias saepe) attingit, qua experimentum capitur verae pietatis. Nam ut igne probatur aurum, ita quali erga Deum simus animo cognoscitur ex communi vitae usu, ubi mutuis officiis testanda est nostra probitas. Quod dicit, *ambulans*, nota est viae metaphora, quae trita est scripturis, quum agitur de instituto vitae aut continuo cursu. *Iustitiam* vero intelligit, non integram legis observationem, sed aequitatem quae secunda tabula continetur, ne quid altius de iustitia hic philosophandum existimemus. Postea descendit ad praecipuas colendae rectitudinis partes. Et quia lingua praecipuum est homini membrum quo actiones suas exercet, eam locat in secundo post iustitiam gradu. Nam qui eam cohibet a calumniis et maledicentia, a fraude, periurio et mendaciis, ne proximum suum ulla in re offendat, is *recta loqui* dicitur. Additur alia species *qui aspernatur*, etc. Poterat quidem uno verbo dixisse: Qui pecuniam contemnit: sed crassius loquutus est, seque hominum ruditati ac-

commodavit. Quisquis enim cupidus est lucri, neque ■ rapina, neque a turpi et nefario quaestu abstinet, inopes et tenues vexat atque opprimit, nec ei quidquam aliud curae est, quam ut undiquaque pecuniam, quo iure, quave iniuria extorqueat. Longius deinde progreditur: nempe ad corruptelas omnis generis. *Munera* enim nominans quibus iudices corrumpuntur, caetera etiam comprehendit. Nihil enim omnino est, quod ita hominum mentes, rectumque iudicium pervertat. Ideo iubet *excutere manus*, ut significet quantopere ab iis abhorreere omnes et religiose abstinere debeant: ne si tantummodo attigerint, vel sola contagione infecti ab aequo et iusto deflectant. Mirae enim sunt munerum illecebrae, ut difficile sit admodum iudicibus puras ab iis manus et integras servare. Quid ergo de iis iudicari potest, qui manus semper exporrectas et paratas ad capiendum, imo aduncos ungues ad trahendum habent? neque id modo: sed meretricum instar palam se ad quaestum prostituunt: quid mirum si contra eos Deus intolerabili vindicta fulminat? Tandem integritatis studium in auribus quoque requirit. Ac per *sanguines* quidem homicidia et caedes intelligit: sed complectitur etiam scelestas conspirationes omnis generis, ne aures ad eas audiendas pateant quo assensum praebeamus. Nec enim vult aures obstrui ad pauperum clamores, dum iniurias ferunt et opprimuntur: sed vult nos abhorreere ab impiis consiliis, quibus improbi homines contra innoxios perniciem machinantur, ut ne aures quidem ad eorum sermones accommodemus, neve ullo modo nos sollicitari ad malum patiamur. Postremo eandem in oculis puritatem exigit. Denique sensus omnes continendos esse docet, ne improbis ullam assensus significationem praebeamus, si velimus iram Dei et horribile illud incendium effugere, de quo antea loquutus est.

16. (*Ille in excelsis.*) Ut intelligant Iudaei iustas fuisse castigationes quas inflexerat Deus, et cum eo reconciliari studeant, benedictionem eius paratam esse dicit bonis et rectis, quales superiore versu descripsit, nec quidquam periculi imminere, nec pertimescendum illud incendium cuius meminit: quia tutissimo in loco statuentur. Impiis contra et scelestis, maledicis, rapacibus et fraudulentis, qui linguam, manus, aures, oculos a sceleribus et flagitiis abstinere non possunt, si Deus asperior sit, nihil esse mirum: neque Deum illis esse iudicem quin simul carnifex sit propria conscientia. Hoc igitur unicum esse remedium, ne extimescant Dei praesentiam, si in voluntario eius timore se continent. Per *excelsa* intelligit tutissimum locum et ab omni periculo immunem, quo nulla hostium vis pervadat: ut etiam continuo post ipse satis declarat domicilium illis assignans in rupibus munitis. Tutae stationi addit copiam bonorum: ac si diceret, puris et in-

tegris Dei cultoribus nihil defuturum, quia Deus non modo eos tutabitur ut praestet incolumes ab omni noxa: sed etiam quidquid ad tolerandam vitam pertinet large suppeditabit. *Panis* enim et *aquae* nomine, significat omnia quae ad quotidianos vitae usus necessaria sunt. *Aquas* vero *fideles* postea promittit: quia etsi ad tempus abundant impii, postea esuriunt: sicuti penuriam et famem illis Deus minatur in lege. Hoc idem ad panem refertur, quia commune est epithetum, ac si diceret: Victum fore certum piis omnibus. Leones enim famelici vagantur: qui vero timent Deum non destituntur bono. Quia ut natura liberalis est Deus, non fatigatur benigne largiendo, et eius copias non exhaurit beneficentia. Caeterum, quum variis periculis obnoxia sit hominum vita, nec cibarium et victus copia sufficiat ad nos tuendos, nisi Dominus nos defendat virtute sua: ideo praecipue notandum quod ante dixit, tuta in quiete locari pios. Dominus enim pastoriſ officio fungitur, nec tantum alimenta suppeditat, sed etiam ab impetu latronum, hostium, luporum suos conservat: denique sub tutela et fide sua continet, ne quid adversi patiantur. Quum ergo accidit ut hostes nobis infesti sint, cogitemus nos meritas de sceleribus nostris poenas dare nosque destitutos auxilio Dei quod eo indigni simus. Quidquid enim malorum sustinemus, vitiis nostris imputari debet. Interea qui bene sibi conscii sunt, ne putent se a Deo destitutos esse, sed in extremum usque diem vitae his promissis confidunt, quibus Dominus se tutissimum suis asylum fore promittit. Nemo quidem adeo purus aut integer esse potest, ut sustinere conspectum Dei possit. Nam si observet Dominus iniquitates nostras, ut inquit David (Psalm. 130, 3), quis sustinebit? Ergo mediatore nobis opus est cuius intercessionem peccata nostra nobis remittantur. Neque hanc scripturae communem doctrinam excludere voluit propheta, sed impios consternare, quos mala conscientia exstimulare atque insectari non desinit. Quod diligenter notandum est adversus papistarum doctores, qui huiusmodi locis, quibus commendantur opera, ad destruendam fidei iustitiam abutuntur: ac si expiationem peccatorum, quam per sacrificium Christi consequimur, excludi oporteret.

17. (*Regem in decore.*) Quamvis propheta personam mutet, tamen hic versus cum superiore coniungi debet: quia alloquitur sinceros Dei cultores, quibus aliud beneficium promittit: nempe quod *regem in decore suo videbunt*. Quae promissio valde necessaria fuit ad sustinendos piorum animos rebus ita afflictis adeoque desperatis in Iudaea. Obsessa enim Ierosolyma, incluso intra civitatem rege, perfidis adstantibus consiliariis, levi populo tumultuante, omnibus denique ad ruinam spectantibus, nihil spei superesse videbatur. Atqui regia

potestas in familia Davidis singulare erat amoris Dei pignus. Huic igitur periculo occurrit Isaïas, quia, tametsi regem suum situ et squalore obsitum videat, tamen in pristinam dignitatem et maiestatem suam restituetur. Primum notandum est, quam inaeſtimabile Dei beneficium sit tranquillum habere reipublicae statum et bonos principes, qui ex fide et aequitate omnia administrent: Deus enim nobis praeest ipsorum manu. Quum ergo non postrema sit haec felicitas, propheta hanc partem omittere noluit, felicem statum promittens Dei cultoribus. Interea observandum quoque est, regnum illud typum fuisse regni Christi, cuius Ezechias imaginem gessit. Tenuis enim aliqui esset huius promissionis fructus, nisi transitum ad Christum faceremus, ad quem haec omnia referri debent. Ne quis me hic allegorias sequi putet, a quibus sum alienus, non simpliciter de Christo interpretor: sed quia non alibi quam in Christo reperitur umbratilis illius regni firmitas, imago quam per se ferebat Ezechias, nos ad ipsum veluti manu ducit. Mihi ergo placet ab Ezechia ad Christum anagoge, ut quantus futurus sit eius decor, intelligamus. In summa, hic restitutionem ecclesiae promittit Isaïas. Eius restitutionis duo sunt membra, primum, ut rex in decore suo appareat: deinde, ut fines regni propagentur. Scimus autem adeo deformatam Christi speciem esse, ut contemptibilis sit mundo, quod nihil appareat in eo decoris aut venustatis: sed maiestas tandem ipsius, magnificentia et decus conspicua erunt, florebit eius regnum, et longe lateque propagabitur: tametsi nunc omnia occupent impii, verosque Dei servos opprimant, ut vestigium vix ullum habeant in quo pedem tuto figere possint, exspectandus tamen firma spe hic rex noster, qui illustri et splendido in solio tandem sedebit, populumque suum mirifice exornabit.

18. (*Cor tuum.*) Iterum quid malorum impendeat docentur fideles, ne ex inopinato tam duriter oppressi succumbant. יָדָגָה alii in praeterito, alii in futuro vertunt, quoniam haec temporum commutatio apud Hebraeos usitata est. Ego quia puto admoneri populum de propinquis malis potius quam referri quae ante pertulerat, futurum tempus libenter retineo, quo etiam utitur propheta, *Meditabitur*. Quaerens autem *ubi scribe*? μὴ γινώσκεις refert eorum voces qui terrore expavecti in hunc modum exclamant: Ubi scribe? ubi appensor? ut vehementius ipsorum animos afficiat. Si cui abrupta videtur ista series orationis, quod superiore versu de regis decore concionatus nunc terrores proponit, mihi dubium non est quin propheta per comparisonem beneficium Dei amplifcet, ut quum liberati fuerint pii, status sui conditionem magis aestiment. Obliviosi enim sunt homines, et maligni in aestimandis beneficiis Dei: nec quanta fuit eorum miseria re-

putant, postquam semel erepti sunt. Eis ergo revocanda sunt in memoriam misera et calamitosa tempora, quibus multa pertulerunt, ut magnitudinem beneficii a Deo praestiti melius apprehendant. Observanda quoque alia ratio est cur populum de tali metu commonefieri utile fuerit: ne scilicet audito regis splendore vacuitatem ab omni molestia sibi promitteret, sed paratus esset ad subeundas quaslibet aerumnas et vexationes. Interea tributarius et obsessus tamen intelligeret Deo curae esse regnum Iuda, atque liberatum iri e manibus tyrannorum. Est autem miserrima haec conditio, quam describit propheta, populum liberae conditionis tyrannide adeo immani oppressum esse, ut censeantur omnes eius facultates: domus, praedia, familiae, servi describantur. Quam dura sit haec servitus, re ipsa experiuntur permulti nostris temporibus quibus hoc olim insuetum erat, dum ad minimum usque quadrantem expenduntur facultates: nec tantum certi redditus, sed etiam spes quaestus aestimatur: nec pecuniae tantum et possessiones, sed etiam nomina censentur: dum vectigalium novae excogitantur rationes, non solum in cibaria, sed in minima quaeque: adeo ut tyranni magnam ad se rapiant earum rerum partem, quibus misera plebs carere non potest. Nec tamen his miseriis hominum insolentia, libido et protervia castigatur. Quid accidit quum liberi ac immunes erunt? nonne malorum omnium obliti et beneficii Dei immemores effraenatius in omnem luxum et libidinem feruntur? Non frustra igitur propheta miserum illum populi statum ob oculos proponit, ne inde erepti lasciviant, sed agnoscant liberatorem suum, eumque toto animo complectantur. Locum hunc a Paulo 1. ad Cor. 1. cap. (v. 20) citari falso putarunt: quia corrumpet sensum prophetae, et verba alio torqueret. Ac tantum decepti in scribae nomine quod hic pro doctore non capitur. *Scribam* enim vocat eum qui capita, familias, praedia, domos describebat: denique apud quem libri census erant. *Appensorem* intelligit eum qui recipiebat census: is enim appendebat pecuniam quae solvebatur: cuiusmodi munere funguntur hodie quaestores. Molestissimum vero et odiosissimum genus hominum addit, *descriptores turrium*, id est, aedium insigniorum. Hi enim inquirunt ac perlustrant singulorum domos, ut qui locupletiores sint intelligant: quo maiorem pecuniam exigere possint. His, inquam, velut canibus venaticis qui solent tyranni ad sectanda nummorum vestigia, ut praeter communia tributa extraordinarium aliquid exigatur. Adventum eiusmodi hominum populo tristissimum esse dubium non est: nec enim desinunt, donec succum eius et sanguinem universum suxerint. Si quis regis ipsius ministros intelligere malit, quorum partes erant domos muris urbis vicinas diruere, fruatur suo sensu. Mihi pro-

babile est prophetam de exactoribus loqui, quos victores imperii stabiliendi causa praeficiunt devictis gentibus.

19. (*Populum trucem.*) Alii נָקִי robustum verunt: alii impudentem: sed dubium non est, quin truculentiam Assyriorum notare velit. Quod postea declarat, quum ait nullam cum iis communicationem fore, quoniam diversa lingua utebantur. Nihil enim est quo magis homines ad misericordiam flectantur quam communicatio sermonis, qua miseriae suas alii aliis exponunt. Haec ubi deest, nulla conciliandum animorum ratio iniri potest: alii aliis sunt barbari: nec plus ab iis obtineri potest, quam si cum feris aut belluis negotium esset. Itaque propheta miserum illum populi statum amplificat, ut e diverso ostendat quantum fuerit beneficium Dei, eximi a tanto metu. Sicuti alibi spiritus gratiam Dei commendat, quod servatus fuerit in Aegypto populus, quum gentis illius linguam non intelligeret (Psalm. 81, 6).

20. (*Aspice Sionem.*) Nonnulli in vocativo legunt, O Sion: sed praestat in accusativo legerè. Adducit vero promissionem quae multum apud pios omnes valere debet, de restitutione ecclesiae quae eversa vel collapsa nulla illis optabilis est prosperitas. Sic autem restituendam esse ecclesiam docet, ut rem quasi praesentem ob oculos ponat, quamvis de re futura loquatur: quo scilicet plus efficaciae habeat haec oratio. Perinde ac si diceret: Iterum Sionem instauratam et Ierosolymam florentem videbis. Tametsi diruta et dissipata cernant omnia fideles atque desperent de salute ipsius, tranquilla tamen et stabilis in ea habitatio futura est. Porro *urbem* vocans *solemnitatum*, ostendit unde potissimum aestimanda sit instauratio Sionis, quod scilicet illic conveniret populus ad audiendam legem, ad confirmandum foedus Domini, ad invocationem nominis ipsius, ad sacrificia peragenda. His quum populus careret, dissipatus ac fere perditus erat, quasi se iunctus a capite suo, atque omnino destitutus. Ideo nihil tam deplorabant pii quum Babylone captivi tenerentur, quam exsulando a patria bonis simul illis privatos esse. Atque hanc praecipuam fuisse piorum omnium querimoniam satis ex plerisque locis apparet. *Sionem* vero *civitatem* appellat, quod intima esset civitas, quae etiam Davidis vocabatur. Amplior erat et alius Ierosolymae circuitus: nam duplex murus fuit, ut alio loco diximus: idque plerisque urbibus usu venit. Hic notandum est, restitutionem ecclesiae praecipuum omnium bonorum et unice exoptandum: caetera omnia, quamvis abundantissima, nihil esse si hoc unum desit: contra, miseros nos esse non posse, quamdiu Ierosolyma, id est, ecclesia florebit. Tunc autem restituitur ac floret, quum Deus praesidet nostris conventibus, et nomine eius aggregati ipsi adhaeremus. Impii qui-

dem obtundunt Dei nomen, quasi sub eius auspiciis convenient: sed inanis est larva, quum animo longe absint, nec quidquam ipso duce aggrediantur. Adhaec fidelibus, qui diu vacillaverant inter multas trepidationes, dicit securam et tranquillam fore habitationem in ecclesia Dei. Cuius pacis tametsi gustum aliquem Deus populo dedit sub Ezechia, complementum tamen non nisi in Christo fuit exhibitum: non quod filiis Dei quietum ab eo tempore domicilium fuerit in mundo. Sicuti hodie haec tranquillitas abscondita est: nam vagi et instabiles huc atque illuc erramus, variisque tempestatibus et procellis agitatur, innumeri nos invadunt hostes, variaeque nobis praelia sustinenda sunt, ut vix momento ullo quiescamus. Ergo non promittitur eiusmodi tranquillitas quae carnis nostrae sensibus apprehendi possit: sed ad intimos animi sensus veniendum spiritu Dei reformatos, ut pace illa fruamur, quae nullo humano ingenio apprehendi potest. Omnem enim, ut ait Paulus (Philip. 4, 7), sensum exsuperat. Eam haud dubie largietur nobis Dominus, si in ecclesia maneamus. His porro similitudinibus *tabernaculi et paxillorum* ecclesiae conditionem vere describit. Potuisset enim vocare urbem bene fundatam, sed tabernaculum dicit: cuius ea est natura ut statim alio transferri possit: ut quamvis instabilem atque variis mutationibus obnoxium ecclesiae statum iudicemus, sciamus tamen moveri aut labefactari non posse. Nam adversus turbines ac tempestates, adversus omnes hostium impetus, praeter rei naturam et apprehensionem ingenii nostri perstabit. Haec duo, quae videntur inter se pugnare, sola fides coniungit, in tabernaculo quam in munitissimis quibusque arcibus magis firmam stationem esse. Quo etiam clypeo contra tentationes utendum est, quae aliqui facile fidem nostram diruerent, quoties ecclesiam videmus non modo fluctuare, sed quasi impetuose raptari huc et illuc. Quis enim in illa turbulenta agitatione diceret tutum esse habitaculum? Sed quia suos Deus non vult penitus in terra defixos esse, quo magis pendeat a se uno, tutela quam nobis promittit pro centum et mille fulturis habenda est.

21. (*Quoniam illic fortis.*) Duae particulae **DN** **י** saepe duplicem affirmationem valent, sed hic causae redditio est: ac commodè etiam vertere liceret: Quia si. Sed libenter retineo quod dilucidius est. Propheta autem causam assignat cur ecclesia, quae similis mobili tentorio videtur, stabilitate superet optime fundatas urbes: nempe quia Dominus in medio eius est: quemadmodum etiam dicitur Psal. 46 (v. 6) propterea non commovebitur. Quod si ecclesiam separemus a Deo, statim absque alieno impulsu concidet. Constabit enim ex hominibus tantum, quibus nihil imbecillius est aut magis caducum. Ubi vero Deus habitat nobiscum, sustinet ac fulcit

quod natura infirmum erat, nobisque est instar munitissimae arcis, amplissimae fossae, vallorum et fluminum urbem omni ex parte cingentium. Alludit autem ad situm urbis Ierosolymae, cui rivulus tantum exiguus erat, non ampli fluvii et rapidi, quales Babyloni et aliis civitatibus. Nam populum alibi unica Dei virtute contentum quiescere iussit, nec largos illos fluvios appetere. Ac si diceret, invictum robur nostrum fore, si Deus nobis praesideat: quia eo tutore et praeside satis superque muniti erimus.

(*Non transibit navis.*) Hoc incommodi habent magni amnes, quod aditum hostibus praebere possint, ut ad nos propius quam expediat navibus accedant. Ita saepissime nocet quod admodum iuvare videtur. Dominus autem se ita *pro fluvio* futurum dicit, ut nullum tale incommodum metuendum sit, nec hostibus pateat aditus. Duas vero navium species enumerat, longas et onerarias, ut hostes modis omnibus prohibitum iri ostendat. Utilissima hinc doctrina colligenda est, non esse petendam aliunde salutis fiduciam quam ab uno Deo, ac frustra cumulari varia praesidia, quae inania, imo perniciose nobis futura sunt, si ipso careamus.

22. (*Quoniam Iehova iudex.*) Definit iam propheta quomodo Deus resideat in ecclesia: nempe, quod illic colitur et agnoscitur ut iudex, legislator et rex. Nam qui Deo parent seque ipsi tanquam regi subiiciunt, experientur ipsum praesidem salutis suae: qui vero eius nomine falso gloriantur, frustra eum sibi affuturum sperant. Tantum nos subiiciamus eius imperio, audiamus eius vocem et pareamus: ipse vicissim se patronum et fidelissimum custodem praestabit. Sed quum spernimus eius vocem, ac verbo sumus immorigeri, minime profecto mirum est nos in periculis destitui ab ipso ac deserui. Hinc etiam notandum est quae vera sit ecclesia Dei, quae scilicet legislatorem ipsum ac regem agnoscit. Qua fronte igitur papistae audent iactare ecclesiam Dei, quum legitimam eius administrationem, qualis per Mosem, prophetas et Christum instituta est, respuant, atque eius loco figmenta et nundinationes foedas substituant? Exercent crudellem tyrannidem in conscientias, ereptaque omni libertate qua nos Christus donavit, misere divexant animas atque in exitum ducunt. Atqui solius est Dei conscientias dominari, quum solus sit legislator et iudex, nosque solus verbo suo regere et moderari debeat. Coniungit autem hic tres voces *iudicis, legislatoris, regis*: quod res sit admodum seria, nec negligenter praeteriri debeat. Si ergo patiamur nos ab ipsius verbo regi, nunquam deerit nobis. Atque haec unica salutis obtinenda ratio est.

23. (*Laxati sunt funes.*) Convertit sermonem suum ad Assyrios, sub quorum persona omnes etiam ecclesiae hostes alloquitur. Postquam enim firmi-

tatem ecclesiae promisit quae nunquam vacillet, perstringit stultam confidentiam qua turgent impii: ac si profundissimis radicibus centrum terrae attingerent. Quamvis ergo fundatissimas esse opes suas imaginentur, dum inebriat prospera fortuna, praedicat subitam illis ruinam instare, quia manu Dei non sustententur. Persequitur autem similitudinem qua initio usus erat. Dixerat enim ecclesiam similem esse loco munito et circumdato fluviis amplissimis, per quos hostibus accessus non pateat. Nunc impiorum statum navibus comparat: quo significat eos solidum fundamentum non habere, tametsi formidabiles se praebeant, ardeant insania et ferociter saeviant, nec quisquam eorum furori resistere posse videatur. Tametsi igitur naves eis longae et onerariae sint, quibus longissime disiunctas regiones quodammodo coniungunt, terraeque et maris imperium obtinent, nihil tamen diuturni aut firmi apud ipsos erit. Evertet Dominus eorum naves abruptisque funibus et malis eodem naufragio ipsos involvet. Ne igitur eorum violentia et audacia terreamur, sed Domini diem expectemus, quo furorem ipsorum et violentiam in eorum capita convertet.

24. (*Et non dicit.*) Propheta iterum ad ecclesiam revertitur. Nam quod exitium Assyrii minatus est, hoc etiam ad piorum consolationem pertinebat: quandoquidem non aliter salva maneret ecclesia, nisi tot hostium qui undique eam infestant iniuriis, Deus suum patrocinium opponeret. Ergo ubi brevis attigit, reprobos omnes qui filiis Dei molesti sunt, disruptum iri, merito argumentum suum prosequitur, Deum nihil omissurum quo piorum salutem promoveat. Cives ergo ecclesiae liberos ab incommodis omnibus fore dicit, quia Deo propitio felicitate habebunt. Posterior enim pars versus exegetica est: quia ostendit tunc demum nihil obstare quin vigeant inter nos Dei benedictiones, ubi nobis remissa sunt peccata. Unde etiam colligimus quidquid miseriarum nobis incumbit, non manare ex alio fonte quam ex peccatis nostris. Alioqui ratio quam reddit remotior ac minus propria videri posset. Sed principium illud statuendum est: quaecumque nobis Deus infligit mala, totidem esse signa irae eius. Unde sequitur, reatu sublato nihil aliud restare quam ut Deus benigne quidquid opus est largiendo nos paterno sinu foveat. Quare si cupimus a malis eripi hunc ordinem teneri convenit, ut primum reconciliari Deo quaeramus. Causa enim sublata facile effectus tolleretur. Sed quum praepostera sint nostra desideria, et tantum de poenis solliciti conniveamus ad radicem malorum, nullam eorum allevationem nobis afferri mirum non est. Falluntur ergo, qui quum sibi placeant in vitiis suis, malorum vacui et immunes esse volunt. Quod si nihil adversi patiantur, tamen miseri esse

Calvini opera. Vol. XXXVI.

non desinent: nec vero tranquilli animo esse poterunt, quamdiu ipsos scelerum conscientia persequetur. In hoc igitur consistit vera felicitas, si veniam a Deo adepti quaecumque ex eius manu percipimus beneficia ex animo sentimus fructus esse paterni eius favoris. Discamus praeterea non aliter posse nos Deo placere, ut nos pro filiis censere dignetur, nisi quum peccata imputare desinit. Sola igitur gratuita reconciliatio Deum nobis placat, et eius beneficentiae viam ad nos sternit. Quod autem nusquam cernitur ista a malis immunitas, id promissioni fidem non abrogat, quia abunde sufficit fidelibus hoc in malis solatium, etiam dum castigantur manu Dei, dilectos nihilominus esse filios. Quatenus enim regeniti sunt eius spiritu, benedictionem gustare incipiunt quae integra vigeat ante lapsum Adae. Quia autem multis peccatis onerantur, assidua purgatione indigent. Sed interea poenas temperat Deus eorum infirmitati indulgens, et eorum saluti se consulere demonstrans, dolorem si non abolet in totum mitigat tamen ac lenit. Ideo non abs re Propheta a communibus miseriis, quatenus sunt Dei maledictiones, eximit ecclesiam. Unde etiam apparet quam puerilis sit distinctio papistarum de inani culpa remissione: ac si Dei iudicio satisfaciendum esset. Atqui longe aliter docent prophetae, quemadmodum ex variis locis colligere promptum est. Quod si hic tantum locus exstaret, quid apertius dici potest, quam cessare languores, quia remissa est iniquitas? Certe tantumdem hoc valet, ac si dictum esset, cessare poenam eo quod remissa sit culpa. Verum quidem est, quamvis placatus sit Deus, interdum poenam infligere fidelibus: nempe ut paterna castigatione melius eos in futurum erudiat, non autem ut vindictam exigit, ac si dimidia tantum ex parte reconciliatus foret. Papistae vero poenas satisfactorias esse volunt, quarum compensatione quodammodo se redimat peccator, reatumque suum aboleat. Quod ex diametro pugnat cum gratuita venia. Ita concidunt putrida eorum figmenta tam de satisfactionibus, quam de igne purgatorio. Notatu etiam dignum est quod soli ecclesiae cives hoc privilegio ornantur: quia extra corpus Christi et piorum societatem nulla cum Deo reconciliatio speranda est. Unde profitemur in symbolo nos credere ecclesiam catholicam, remissionem peccatorum. Quia sicuti non alios complectitur amore suo Deus nisi quos censet inter unigeniti filii membra, sic non ultra eius corpus extendit gratuitam iustitiae imputationem. Unde sequitur, extraneis qui se ab ecclesia disiungunt nihil restare nisi ut in sua maledictione putrescant. Quare et discessio ab ecclesia aperta est aeternae salutis abnegatio.

CAPUT XXXIV.

1. *Accedite gentes ad audiendum, et populi attendite. Audiat terra, et plenitudo eius: orbis, et cuncta germina eius.* 2. *Quia indignatio est Iehovae super omnes gentes, et furor super omnem exercitum earum: vastavit eas, tradidit eas in mactationem.* 3. *Interfecti earum abiicientur, et e cadaveribus eorum ascendet foetor earum, ac liquefient montes prae sanguine eorum.* 4. *Et tabescent omnes exercitus coelorum, et complicabuntur ut liber. Coeli et omnes exercitus eorum defluent, sicut defluit folium e vite, et sicut defluit ex ficu.* 5. *Quoniam inebriatus est in coelis gladius meus. Ecce super Edom descendet, super populum, inquam, anathematis mei in iudicium.* 6. *Gladius Iehovae impletus est sanguine, impinguatus est ab adipe: sanguine, inquam, agnorum et hircorum: adipe renum arietum. Quoniam victima Iehovae in Bozra, et mactatio magna in terra Edom.* 7. *Et descendant unicornes cum eis, et iuveni cum tauris: et inebriabitur terra eorum sanguine, et pulvis adipe impinguabitur.* 8. *Quoniam dies ultionis Iehovae, annus retributionum in causam Sion.* 9. *Et convertentur flumina eius in picem, et pulvis eius in sulphur: eritque terra eius in picem ardentem.* 10. *Noctu et die non exstinguetur, perpetuo ascendet fumus eius: a generatione in generationem devastabitur, perpetuis aeternitatibus nemo transibit per eam.* 11. *Itaque accipient eam in possessionem pelicanus et ulula: noctua et corvus habitabunt in ea: extendetque super eam funiculum inanitatis et lapides perpendiculares vanitatis¹⁾.* 12. *Nobiles eius sine regno vocabunt: et cuncti principes eius erunt nihilum.* 13. *Proferet in palatiis eius spinas, et urticam, et carduum in arcibus eius: eritque habitaculum draconum, et mansio pullis struthionis.* 14. *Et occurrent bestiae sylvestres satyris, et stryx ad socium suum vociferabitur: etiam Lamia ibi pernoctabit²⁾, invenietque sibi mansionem quietam³⁾.* 15. *Ulula faciet ibi nidum, et incubabit et excludet, et congregabit in umbra eius: quin etiam vultures ibi congregabuntur, unaquaeque cum socia sua.* 16. *Sciscitamini ex libro Iehovae, et legite, numquid unum ex illis fuerit substractum. Nullum sociae suae deerit: quoniam os eius praecipit, et spiritus eius congregavit eas.* 17. *Et ipse proiecit eis sortem, et manus eius divisit illis in perpetuum, quasi per funiculum. Ideo haereditabunt eam, in generationem et generationem illic habitabunt.*

¹⁾ 1551: perpendiculi vani. ²⁾ quiescet ibid. ³⁾ commodam ibid.

IN CAPUT XXXIV.

1. (*Accedite gentes.*) Hactenus propheta consolari volens Dei filios quasi in medio ipsorum concionatus est: nunc ad gentes convertens sermonem idem argumentum, diversa tamen ratione, prosequitur. Nam quum prius ostendit Dominum eam populi sui curam gerere, ut eius servandi rationem inveniatur, nunc etiam adiungit quod antea saepe vidimus, ubi ad tempus passus fuerit vexari ab improbis, vindicem tandem fore. Idem igitur argumentum contexit, sed alio genere consolationis: quia describit quam gravem sumpturus sit Deus ultionem de impiis qui populum suum lacessiverint. Quo vero magis excitet ipsos, hoc exordio conclamat veluti convocaturus gentes pro officio praeconis ad Dei tribunal. Sic enim impiorum torporem excuti oportebat, qui in otio et rebus prosperis minas omnes contemnunt, nec Deum ultorem scelerum suorum fore existimant. Quanquam in hac vehementia rationem potius habet ecclesiae. Quoniam alioqui verba apud surdos absque profectu protulisset. Alloquitur autem Idumaeos qui haec iudicia secure contempturi erant: atque ideo adversus ipsos coelum et terram contestatur. Nam iudicium adeo conspicuum et illustre fore dicit, ut non tantum populis omnibus, sed mutis quoque creaturis patefiat. Atque hic usitatus prophetis mos est, ad mutas scilicet creaturas provocare, quum homines quamvis ratione et intelligentia praediti stupent, quemadmodum prius cap. I vidimus.

2. (*Nam indignatio Iehovae super omnes gentes.*) Gentes haud dubie intelligit quae Iudaeis infestae et simul vicinae erant. Nam quum varii Iudaeos populi undique cingerent, tot fere ipsis fuerunt hostes, quot vicini. Etsi autem aliae erant odii causae, sicuti aemulatio, diversa tamen religio rabiem eorum maxime accendit, qui indigne ferebant suas superstitiones damnari. Quo maior ratio fuit cur Deus iudicem se et ultorem fore promitteret. Addit, *super omnem exercitum*, quod pauci numero essent Iudaei, si quis eos cum reliquis gentibus comparasset. Quamvis ergo sua multitudine superbirent gentes, et Iudaeorum paucitatem despectui haberent, facile tamen Deo fore affirmat eas comminuere ac conterere, ut pusillum gregem suum, cuius custos est, conservet. At tametsi de rebus futuris loquatur, tamen praeterito uti voluit, ut in rem praesentem adduceret, qui rebus adversis obruti iacebant. Neque enim haec, ut nuper attigi, ob Idumaeos praedixit, apud quos nullus erat huic doctrinae locus, sed in gratiam piorum quos consolari volebat, quod misere ab hostibus vexati essent.

3. (*Interfecti earum abiicerentur.*) Hac circumstantia ingentem fore cladem docet: quia si pauci sint interfecti terra conduntur. Ubi vero tanta multitudo in unum contracta est ut superstites ad sepeliendum non sufficiant, nulla humandi cura est, ideoque cadaverum foetore corrumpitur aer. Unde apparet ad sternendos innumeros exercitus Deum satis valida potentia esse instructum. Forte etiam iudicium Dei exaggerare voluit propheta, quia ad caedem gentium ignominia et dedecus accedit, ut sepuleri honore et officio careant. Alia quoque figura amplificat magnitudinem stragis, quia *defluet sanguis ex montibus*, ac si liquescerent ipsi montes: ut quum aquae ex magnis imbribus violenter currentes terram una secum devolvunt. Hoc etiam modo nullum fore perfugium docet, quia per montes ipsos grassabitur non secus atque in conflictu gladii saevitia.

4. (*Tabescent.*) Hyperbolica oratione utitur Isaias: sicuti aliis etiam prophetis usitatum est: nempe ut horrorem illum iudicii Dei amplifcet, tardosque et hebetes animos hominum percellat. Frigeret enim alioqui sermo ipsius, parumque apud homines securos proficeret. Addit igitur *sidera* quoque ipsa in eiusmodi strage tractura nigredinem ac si contabescerent, quo magis luctuosam cladem illam fore ostendat. Quemadmodum tenebroso et turbulento coelo nubes convolvi, sol et stellae pallescere, et quasi deficere, superaue illa omnia nutare et ruinam moliri videntur: sic eo tempore idem eventurum, plenaque tristissimi luctus omnia fore significat. Haec autem ad hominum sensum referri debent. Coelum enim loco suo non movetur, sed quum Dominus irae suae signa profert, ita terremur, ac si Dominus coelum contraheret aut deiceret: non quod tale quidquam coelo contingat, sed homines securos alloquitur, quos ita compellari oportuit, ne rem levem aut ridiculam esse existimarent. Tantus vos consternabit pavor, ut coelum in capita vestra ruere vobis videatur. Haec iusta est socordiae merces, ut timbram suam metuant impii qui nullo tanguntur Dei timore, et ad strepitum folii cadentis non secus expavescant quam si sol e coelo caderet. Simul tamen notatur terribilis rerum mutatio quae sursum et deorsum omnia conturbet.

5. (*Quoniam inebriatus est in coelo.*) Sanguinolentum Domini gladium esse dicit, quemadmodum caedibus multis editis gladii cruore madent. Et quo plus ponderis habeat oratio, Dominum loquentem introducit. Sed cur id *in coelo* esse dicit? nec enim Deus evocat in coelum homines, ut poenas de ipsisumat: sed iudicia sua mundo et quidem per manum hominum conspicua facit: nempe propheta hic respicit decretum arcanum Dei, quo constituit et sancit omnia, priusquam exsequatur: nec intelli-

git de actu ipso, sed vaticinii efficaciam commendat, quod immutabili Dei consilio certus effectus constet: ut quamvis sibi indulgeant impii, atque impune grassentur, Dominum tamen in coelo quaestionem de ipsorum sceleribus habere intelligant fideles: et quamvis alta pace fruuntur illi, gladium tamen quo caedendi sunt iam in conspectu Dei sanguinolentum esse, quum poenas de iis sumere constituit. Quemadmodum Sodoma iam ardebat coram Deo, quum se vino et cibis ingurgitaret, atque indulgeret libidinibus suis: ita de reliquis impiis dicendum est, qui dum vacant delitiis, mactationi Dei addicti tenentur. Proinde non est quod haereamus in praesenti rerum statu, dum impios prosperis rebus frui omniaque ex animi voto agere videmus. Quamvis nemo sit illis molestus, tamen ab interitu haud longe absunt, quum infensum sibi et adversum Deum habent. Statim vero diserte Idumaeos nominat, qui infesti erant populo Dei, tametsi necessitudine sanguinis coniuncti, eademque religionis nota insigniti essent. Erant enim, ut alibi dictum est, posterius Esau, originemque ab Abrahamo ducebant. Ut hodie nullos capitaliores papistis habemus hostes, qui eodem nobiscum baptismo insigniti Christum etiam profitentur, nos tamen rabide insectantur prorsusque deletos vellent, quod eorum superstitiones et idolorum cultum damnemus. Tales erant Idumaei, ideoque ipsos ex toto hostium numero potissimum delegit. *Populum anathematis* vocans quam protulit sententiam confirmat: quia frustra interitum, cui iam destinati sunt ac devoti, effugere tentarent. Nam hac voce coelesti decreto iam perditos esse denuntiat: ac si iam segregati et excisi essent e numero vivorum. Et ne immerito id Deus fecisse videatur, addit *in iudicium*. Nihil enim promptius est hominibus, quam Deum saevitiae insimulare: ac maior pars ipsum iustum iudicem, praesertim ubi durius castigat, agnoscere aegre sustinet. Quamobrem aequum eius iudicium esse demonstrat Isaias, ubi nihil crudeliter aut nimis severe admittitur.

6. (*Gladius Iehovae.*) Prosequitur eandem sententiam: sed alia descriptione quae ad amplificationem non parum facit: ut scilicet impiis torporem excutiat, qui omnem doctrinam ridere atque eludere solent sicuti prius annotavimus. Propterea iudicia Dei tanquam viva pictura describi necesse est, quae non modo stupidos eorum animos percellat, sed pios animet sancta fiducia, dum intelligunt superba contumacia nihil proficere hostes suos, quin trahantur pectus instar ad caedem simul ac Deo visum fuerit. Hanc vero comparat *sacrificiis*: quia ut immolantur victimae ad cultum et honorem Dei: sic etiam exitium huius populi in gloriam Dei cesurum sit. Atque hic confirmat quod prius de iudicio dictum est. Nam quum iudicia sua exercet

Dominus, illustratur eius gloria: et homines ipsum reverentur ac reformidant: ut merito impiorum perditio sacrificiis comparetur, quae ad cultum eius pertinebant. Sacrificiorum quidem aspectum non adeo suavem et iucundum fuisse certum est: ubi foeda carnificina, cruor madens, fume graveolentia homines absterrere poterat. In iis tamen refulgebat honor Dei: sic etiam haec strages aspectu deformis fuit, et ad conciliandam gratiam minime apta: sed ut fideles Dei nomen hac in parte sanctificent, attollere iubentur in coelum oculos: quia Deus tales poenas exsequendo altari sibi erigit mactandis sacrificiis. Quia enim illi iniuste ecclesiam Dei affligerunt, omnisque humanitatis obliti filios Dei crudeliter tractarunt, in eorum sanguine pronuntiat Isaias offerri sacrificium boni odoris, Deoque gratissimum, quia iudicium suum exsequitur. *Agnorum* et *hircorum* nomine metaphoricè designat populum qui mactandus erat, et ad diversas hostiarum species alludens omnes comprehendit tam plebeios quam magnates: ut significet Dominum ita sumpturnum poenas de hostibus, ut nemo, qualiscunque sit, eximatur. *Bozra* vero primariam urbem et veluti caput gentis nominat, in qua erit praecipua caedes: deinde regionem *Edom* subiungit, per quam universam pervagabitur etiam haec clades.

7. (*Et descendunt.*) Cohæret hic versus cum proximo. Nihil enim subiicit novi, sed pergit in eadem figura, amplificans quod dixerat de arietibus et hircis: quibus non modo addit iuvencos, sed etiam feras et sylvestres bestias. Summa est, praecisam fore Dei vindictam ut nulli vel aetati vel ordini parcat, truculentos etiam gigantes cum inani sua feritate iugulandos obiciat: quemadmodum si quis promiscue sacrificium pararet ex quovis animalium genere. Neque absurdum videri debet, quod agni saevis bestiis misceantur: quia non commendatur agnorum nomine simplicitas vel innocentia: sed per comparisonem ita vocantur tenues et plebei, quos sua conditio sub aliqua modestiae specie continuit. Etsi autem Deum ita hostiliter passim grassari durum videtur: sacrificii tamen voce asserit sibi iustitiae laudem. Et certe ubi ad eius examen ventum fuerit, nemo reperietur extra culpam: ut merito sine exceptione funditus omnes perdat. Talis exitus reprobos omnes manet, qui sponte consecrare se Deo abnuunt: ut profanis manibus immolentur. *אֲבִירִים* nonnulli pro robustis accipiunt: malui eos sequi qui tauros exponunt, quemadmodum etiam Psal. 50 (v. 13) accipitur: tametsi hic figurate tauros nominat eos qui praevalent viribus et potentia.

8. (*Quia dies ultionis.*) Hic versus cum prioribus iungi debet. Finem enim notat cur Dominus ita severus sit erga Idumaeos: nempe, quod ulcisci populum suum et causam ipsius tueri velit. Nisi

igitur accederet ista causae redditio, superiora obscura esse possent vel frigida. Vaga enim esset quaedam notitia, nisi observaremus Deum ulciscendo impios testari amorem suum et sollicitudinem quam assidue gerit pro suis conservandis. Quod autem de Idumaeis dictum est, ad universos ecclesiae hostes extendi certum est, quandoquidem sub una specie totum genus complexus est propheta: ideoque hac consolatione animos nostros in rebus adversis erigi et sustineri iniurias nostras, venturas tamen in rationem coram Deo, qui sibi has partes non frustra vindicat. Neque enim solum intelligit propheta in eius manu esse poenas exigere de improbis, quoties visum fuerit, sed ideo regnare in coelo, ut omnem iniustitiam suo tempore puniat. Sed notandae sunt voces *dies* et *anni*: quibus admonet non dormire in coelo Deum, quantisper dissimulat, sed vindictam differre in tempus opportunum: ut interea fideles animas suas possideant in patientia, sinantque ipsum pro incomprehensibili sua sapientia moderari.

9. (*Et convertentur.*) Quae nunc subiungit propheta, nihil novi continent, sed vastitatem hanc plenius describunt. Exposuimus prius cur vivis istis picturis prophetae iudicia Dei proponant, ut scilicet adducant homines in rem praesentem, eaque agnoscere cogant quae oculis ipsorum et mentes effugiunt: aut etiam conspecta et apprehensa statim obliviscuntur. Sed praeterea notandum est, prophetas de rebus abstrusis atque absconditis loquutos esse, et quae vulgo incredibiles videbantur. Nam haec temere a prophetis iactari permulti existimabant. Oportuit ergo multas adhiberi confirmationes, qualibus et hic et aliis locis utitur. Itaque horrendam mutationem significat, qua universa Idumaeae facies deleatur. Caeterum, alludit ad excidium Sodomae et Gomorrhæ: quae ratio satis usitata est prophetis. In eo enim, ut monet Iudas (v. 7) perpetuam imaginem habemus iræ Dei in reprobos, nec frustra ipsum prophetae in memoriam revocant, ut omnes discant timere iudicia Dei. Atque eodem pertinet quod subiicit:

10. (*Noctu et interdium.*) Certum est prophetam hyperbolice loqui: verum sic Dominus nobiscum agere cogitur, expergefaciendi stuporis nostri causa: nec enim alioqui simplicibus verbis afficeremur. Iram ergo Domini adversus Idumaeos perpetuo incendio similem fore dicens spem illis veniae praecidit, quia sicuti Deum provocare non cessarunt, ita inexorabilem sentiant: atque hoc reprobationis signum Malachias quoque ponit (1, 4), quod in gente illa Dei maledictio quasi infixæ haerebit. Subaudienda est antithesis, quia filiis Dei semper in solatium proponitur aliqua mitigatio. Sed haec longam interpretationem non desiderant: satis est quod prophetae mentem et scopum tenemus.

11. (*Itaque accipient.*) De his animalibus variae sunt sententiae: nec de iis inter se consentiunt Hebraei interpretes: planum est tamen quo spectet propheta: nempe, ut desertum locum et vastam solitudinem describat. Bestias enim horrendas et monstra deformia haud dubie commemorat, quae nec versari cum hominibus, nec ipsis vulgo nota esse solent, quo magis horrendam fore significet hanc vastitatem. Itaque prius membrum satis planum est, sed posterius habet aliquid difficultatis. *Funiculum inanem* nonnulli per antiphrasin exponunt, et intelligunt de Iudaeis. Ego vero simplicius accipio, atque ad Idumaeos, ut reliqua superiora, referendum puto. Et quo melius liqueat genuinum hunc esse Isaiae sensum, eadem verba apud Malachiam, qui longo post tempore sequutus est, primo capite leguntur. Est autem locus ille huius vaticinii quasi subscriptio. Si dixerit Edom, Attenuati sumus, revertemur igitur, et aedificabimus solitudines: sic dicit Dominus exercituum, Ipsi quidem aedificabunt, ego vero dissipabo: et vocabunt eos terminos impietatis, et populum in quem iratus est Dominus usque in saeculum. Et oculi vestri videbunt, atque dicetis: Magnificetur Dominus super terminos Israelis. Haec igitur apertius a Malachia dicuntur, quae prius obscure ab Isaia praedicta erant. Ille enim frustra aedificaturos Idumaeos pronuntiat: hic vero extensuros funiculum inanem. Perinde enim est ac si dixisset, architectos frustra operam sumptuos civitatibus instaurandis: nam funiculis et perpendicularibus utuntur architecti, quibus omnia dimetiuntur. Irritos ergo eorum conatus fore ostendit, qui Idumaeam instaurare volent: sic enim perden-dos esse significat, ut ab illo exitio exsurgere nulla ratione queant: quum tamen alias clades soleat Dominus consolatione aliqua temperare. Atque hinc utilissima doctrina colligenda est, quum in statum aliquem restituuntur urbes, postquam dissipatae fuerint, id singulari Dei beneficio accidere. Inani enim erunt architectorum aut artificum opera, nisi manum praebeat tum iaciendis fundamentis, tum promovendo operi. Inane etiam opus et inutile futurum est, nisi ad fastigium usque perducatur, ac deinde recipiat in tutelam suam. Frustra homines sumptus magnos facient, et omnia tentabunt, nisi praesit ipse atque operi benedicat. Sola igitur Dei benedictione statum aliquem obtinemus: unde etiam manus eius Ierosolymam fundasse dicuntur. Quod autem minatur hoc loco Idumaeis Isaia, alibi pronuntiat spiritus de domo Achab, radicitus abolendam quoque ipsam esse significans.

12. (*Nobiles eius.*) Variae sunt huius loci interpretationes, quas ideo non refero, quia singulas refellere longum esset. Haec inter alias probabilis est: Nobiles eius vocabuntur ad regnum, sed frustra: ac si dixisset, in deplorato statu neminem repertum

iri qui ipsis praeesse et reipublicae curam suscipere velit. Huiusmodi sententia alibi legitur, imo fere similem antea vidimus. Sed verba non respondent. Quum autem sic loquatur propheta, principes eius, et non ibi, regnum vocabant, non dubito quin salso dieterio perstringat gentis illius superbiam, quae longa pace et opulentia creverat. Quum ergo e suis montibus excelsum fastum spirarent Idumaei: ignominiose deiectum iri tradit propheta, ut nulla illis futura sit nobilitas, nullus principatus: quemadmodum everso regno regimen tollitur, ut promiscua plebs corpori trunco vel lacero sit persimilis, nullaque est ordinum distinctio. Ita magnificos illos proceres, qui se tantopere extulerant, per ludibrium dicit fore principes absque principatu: quod ex secundo membro melius patet, ubi exegetice adiungit, *redigendos* esse in nihilum. Summa est, Idumaeam mutilo corpori fore persimilem, ne in ea quidquam appareat praeter horrendam confusionem. Atque haec extrema Dei maledictio est: quia nihil fere a bestiis different homines si politia careant, imo longe deterior erit eorum conditio. Nam bestiae possunt carere gubernatore, quod in genus suum non saeviant: homine vero nihil crudelius, nisi fraeno aliquo coerceatur, quia sua quemque libido quasi furia ad licentiam impellet.

13. (*Et proferet in palatiis.*) Pergit in eodem argumento. Horrendam enim vastitatem describit, qua magnificae domus et palatia solo aequantur, vel in eam solitudinem rediguntur ut nulli sint hominibus usui, sed illic sentes, spinae, urticae solummodo nascentur: hoc enim plus indignitatis habet, quam si in agros et prata verterentur. Sic autem Dominus arrogantiam eorum punit, qui excelsas splendidasque aedes et palatia sumptuosa exstruxerunt, ut perpetua ipsorum apud posteros exstaret memoria. Expulsis enim hominibus, ea domicilia in volucrum et ferarum receptacula convertit, ut stultae ambitionis monumenta exstant, quae nominis sui et gloriae velut trophaea fore sperarunt. Ita hominum loco succedunt ferae bestiae, quae eorum referant naturam, qui praeclara illa domicilia exstruxerunt. Haec etiam conversio ordinis triste signum est irae Dei, ubi terra, quae in hominum usum creata est, profligatis naturalibus dominis alios incolae recipere cogitur. Quia certum est tunc inquinamentis purgari, quibus polluta erat.

14 et 15. (*Et occurrent.*) Haec animalia, alii Faunos, alii striges, alii Satyros esse putant, nec satis apud Hebraeos constat quid proprie significant: sed nihil est cur in iis magnopere torqueamur: satis enim est, si prophetae sensum et finem teneamus. Depingit enim formam horrendae vastitatis: ac si diceret, ita delendam esse Idumaeam, ut careat incolis, atque hominum loco horrendae in ea bestiae habiturae sint. Hanc iustissimam scilicet mercedem

reportat eorum ambitio, qui sumptuosa palatia, quasi nominis et famae monumenta aedificaverunt, sicuti iam dictum est. Quanquam hic poena denuntiatur impiae gentis crudelitati, quae ad vicinos et fratres opprimendos ardentissimo studio incubuerat. Caeterum quamvis certo asserere non liceat Lamiasne vel striges, an Satyros et Faunos designet propheta: satis tamen convenit inter omnes his vocibus notari animalia faciem hominum gestantia. Videmus etiam quam variis praestigiis illudat Satan, qualia spectra et terrificae monstra appareant, quales tumultus et strepitus audiantur. Sed de his iam cap. 13 tractavimus. Porro vitium quod iam severe ultus est Deus in una gente omnibus fere commune est. Vix enim exstruuntur magnificae illae domus, quin multa per vim et iniuriam extorqueantur a tenuioribus, multae magnaeque inferantur aliis molestiae: ita ut caementa, lapides et ligna coram Deo sanguine redundant. Propterea clamabit, ut inquit Abacuc (2, 11), lapis de pariete, cui et laquear ex tabulato testimonium feret. Ne ergo miremur horrendas istas mutationes, ubi rapinas et iniustas spoliationes secum trahit ambitio, sed iudicia Domini iusta suspiciamus.

16. (*Sciscitamine ex libro.*) Per librum Domini nonnulli hanc prophetiam intelligunt: ac si moneret ut attente légeretur hoc vaticinium: fore enim ut suo tempore ne minimus quidem apex deficiat, quemadmodum postea subiiciet. Alii vero subtilius exponunt de aeterno decreto Dei: Inquire, an non tale sit consilium Dei: sed haec expositio nimis coacta est. Ego libenter interpretor de lege ipsa, quae per excellentiam liber Domini vocatur. Nam ex ea, velut ex fonte, doctrinam suam prophetae hauserunt, sicuti iam saepe monuimus. Ergo ne vaticinio fidem abroget novitas, dicit Isaias hoc Iudaeis pridem fuisse testatum. Atque ita eorum incredulitatem oblique perstringit, qui velut ad sermonem insolitum obstupescebant. Merito autem eos ad legem revocat, ubi saepius asserit Deus se populi sui curam habiturum: de impiis vero et reprobis poenas sumpturum esse. Quum itaque iamdudum loquutus sit Moses, nullam esse causam dicit propheta cur difficile sit persuasum quod praedicat: quandoquidem nihil affert novi, sed tantum ea quae dicta sunt a Mose et testata nunc confirmat. Hic mihi videtur genuinus prophetae sensus. Atque his verbis propheta Iudaeos confirmare voluit, ut patienter expectarent quae Dominus pollicebatur: certoque secum statuerent eventum tandem comprobatum iri quaecunque de Idumaeis caeterisque hostibus ecclesiae praedicta erant. Quandoquidem illis Moses idoneus esset testis, Deum semper fore populi sui vindicem. Praeterea admoneri ipsos oportuit, ne quum haec Idumaeis acciderent fortuita esse arbitrarentur, sed Dei iudicio

feri intelligerent. Ea enim perversitas hominum est ut Deo praemonenti non credant: et quod deinde iudicio Dei acciderit fortunae attribuant. Occurrit ergo Isaias, atque ex Mose, cuius auctoritatem reverebantur omnes, inquiri iubet. *Nullum ex illis: nempe animalibus.* Nam Hebraei his dictionibus *וְחַיָּוִת* et *וְחַיָּוִת* utuntur, non tantum quum viros et mulieres significant, sed etiam quum mares et feminas cuiusvis generis.

(*Quoniam os eius.*) Confirmat quod prius dixit. Tametsi enim opera Dei satis aperta sint, tamen ore suo, id est, verbo nobis ea manifestiora facit, ut clarius intueamur. Atque haec vera est consideratio operum Dei, ubi attenti sumus ad verbi speculum: quandoquidem alioqui sumus plus aequo audaces, nobisque plus quam liceat permittimus, nisi doctrina coelesti tanquam lucerna dirigamur. Cohibenda est igitur hic hominum audacia et temeritas, qui de iudiciis Dei, omnibusque operibus ipsius, sprete verbi doctrina, disserere et iudicare volunt. Quod si ex libro sciscitentur, atque interrogarent os Domini, maior in iis pietas et religio appareret. Quanquam per os Domini prophetae consilium fuit sancire quam praedixerat vindictam, quia irritum esse non possit quidquid ex sacro Dei ore profectum est. Quod ergo semel decrevit, suoque nomine promulgari iussit Deus, Isaias retractari posse negat. Ita hoc clypeo dubitationes omnes repellit, quae facile obrepunt quoties superant Dei promissiones sensus nostros. Interdum quidem minatur sub conditione, ut Ninevitis, Pharaoni, Abimelecho: quibus pepercit, quia respuerunt: sed ubi semel ulcisci atque animadvertere constituit, eventum non minus quam dum salutem suis pollicitus est veracem ac potentem se esse probat. Quod idem rursus docet per consensum *oris et spiritus*. Etsi enim saepe idem valet *oris spiritus* ac *sermo*, et Hebraeis tritum est rem unam bis repetere, hic tamen eleganter ad anhelitum alludit, a quo voces manant ac formantur: ac si diceret satis esse efficaciae in hoc vaticinio: quia idem Deus qui voce sua mandavit animalibus brutis ut Idumaeam occupent, ipsa solo flatu attrahet. Loquitur autem de arcano instinctu. Nec mirum est omnia animantia solo Dei nutu aggregari, quemadmodum in diluvio, atque adeo in ipsa mundi creatione factum videmus, dum ad primum hominem animalia omnia Dei iussu collecta esse narrat Moses, ut eius imperio subiicerentur. Ac procul dubio subiecta et morigera homini fuissent nisi se ipsum contumacia sua ab illo imperio et auctoritate abdicasset. Sed quum descivit a Deo, simul animantia obsequium negare eique noxia esse coeperunt.

17. (*Et ipse proiecit.*) Stabile illic firmumque domicilium feris illis et monstribus datum esse dicit,

unde non facile eiici aut fugari queant: quod Deus illis ceu haereditariam portionem assignaverit. Totam ergo Idumaeam sub arbitrio Domini esse significat, ut expulsis incolis eam cui voluerit, aut feris, aut avibus, aut monstribus possidendam tradat. Hinc collige, homines frustra sibi usquam promittere perpetuam mansionem, nisi quatenus suum quisque locum sortitus est, et quidem hac lege ut Deo vocante statim migrandum sit. Precario enim degimus ubicunque nos alat, imo tam in solo natali quam extra patriam sumus hospites. Si diutius quietam uno in loco stationem dare volet, non nisi speciali eius beneficio commorabimur. Simul autem ac videbitur, statim sedes mutare coget. Caeterum, si agnoscimus sedem nobis in hac vel illa regione divinitus attributam esse, tuto in ea habitare possumus, ac tranquillis animis. Nam si feras bestias conservat in possessione loci quem ipsis assignarit, quanto magis homines, in quorum gratiam creavit coelum, terram, maria, et quidquid in eis continetur?

CAPUT XXXV.

1. *Laetabuntur solitudo et desertum, exsultabit locus squalidus, et florebit quasi lilium.* 2. *Florens florebit: et exsultabit adhuc exultatione, atque iubilabit, gloria Libani dabitur ei, decor Carmel et Saron. Ipsi videbunt gloriam Iehovae, maiestatem Dei nostri.* 3. *Confortate manus remissas: genua labantia roborate.* 4. *Dicite eis qui trepidi sunt corde: confortemini, ne timeatis. Ecce Deus vester cum ultione veniet, cum retributione Deus¹⁾ ipse veniet et salvabit vos.* 5. *Tunc aperientur oculi caecorum, et aures surdo aperientur.* 6. *Tunc saliet instar cervi claudus, clare personabit lingua muti: quoniam effodientur in deserto aquae, et flumina in solitudine.* 7. *Vertetur locus aridus in stagnum, et regio siticulosa in scaturigines aquarum, in habitaculo draconum: cubili, inquam, eius locus erit arundini et iunco.* 8. *Et erit illic semita et via: et via sancta vocabitur. Per eam non transibit im-mundus: et erit illis ambulans in via, ut stulti²⁾ non errent.* 9. *Non erit illic leo, nec fera bestia ascendet per eam, neque ibi invenietur, ut redempti ambulent.* 10. *Itaque redempti Iehovae redibunt, et venient in Sion cum exultatione: et gaudium perpetuum erit super caput eorum: et apprehendent gaudium et lacti-tiam, fugientque tristitia et gemitus.*

¹⁾ Vel Dei. ²⁾ 1551: imperiti.

IN CAPUT XXXV.

1. (*Laetabuntur solitudo, etc.*) Hic mira conversio describitur ■ propheta. Nam quum superiore capite excidium Idumaeae descripserit, eamque in desertum conversum iri dixerit, nunc e diverso foecunditatem deserto promittit, ut steriles et inculti agri fertiles reddantur: solitudines vero et vasta loca habitentur ab hominum frequentia. Hoc autem proprium Dei opus est: quia sicuti benedixit universae terrae, ita benedictione sua quasdam partes levius aspergit, alias uberius irrigat, totam vero subducit atque abolet propter hominum ingratitude. Caeterum varie exponitur hic locus. Omitto deliria Iudaeorum, qui omnes huiusmodi locos trahunt ad temporale regnum Messiae, quem sibi opinione finxerunt. Aliqui exponunt de Iudaea: alii ad vocationem gentium referunt. Sed videamus annon magis conveniat Iudaeam et totum orbem simul comprehendere. Nam sic vaticinatus est de excidio totius orbis, ut non pepercit Iudaeae: imo quia iudicium Dei incipit ab eius domo vel sanctuario, tristior praedicta fuit terrae sanctae deformitas, ut esset singulare documentum. Ideoque apte et merito a Iudaea incipiens universum orbem *desertum* vocat, quod ubique ira Domini grassaretur. Proinde libenter ad Iudaeam et deinde reliquas orbis partes refero hunc locum: ac si diceret: Postquam Dominus poenas sumpserit de hominum pravitae et sceleribus, Iudaeosque et gentes ultus erit, tunc desertum in terram habitabilem convertetur, et innovabitur facies universae terrae. Haec autem instauratio insignis est specimen clementiae Dei: quia ubi sua defectione eum provocarunt homines, digni sunt qui prorsus intereant, ac funditus deleantur: praesertim qui ab eo adoptati sunt in peculiarem populum. Iudaeos autem maxime respicit Isaïas, ne in sua clade animum despondeant. Nunc videamus quando impleta sit haec prophetia, aut quando implenda sit. Aliquam instauracionem inchoavit Dominus, quum e Babylone eduxit populum suum. Verum id leve quoddam praeludium fuit, quamobrem non dubito quin hunc locum ad regnum Christi, ut alios similes, referre oporteat. Nec vero aliter intelligi potest, si alias prophetias cum ista conferamus. Regnum autem Christi intelligo, non tantum quod hic inchoatur, sed cuius complementum in extremo illo die futurum est, qui propterea dies instauracionis et restitutionis vocatur. Quia ubi solide quiescant piaes mentes nusquam invenient, donec illuc ventum fuerit. Atque hinc fit ut prophetae tam magnifice loquantur de regno Christi: quod scilicet finem illum spectent, quo perfectissime stabiliatur vera piorum felicitas. Postquam ergo tractavit propheta de horrendis cladibus,

totiusque orbis miseram dissipationem significavit, pios consolatur hac promissione, qua instauranda omnia esse denuntiat. Hoc autem fit per Christum, quo solo renovari atque exhilarari licet: quando solus omnia instaurat, atque in verum ordinem restituit. Extra ipsum vero nihil praeter squalorem et solitudinem, nihil praeter dissipationem et in coelo et in terra miserrimam esse potest. Sed diligenter notandum est, prius mundum eiusmodi castigationibus praeparari oportuisse, ut percipiendae tantae gratiae aptus idoneusque esset, eoque melius appareret Christi gratia, quae integro rerum statu obscura latuisset. Itaque sublimes hominum et feroces animos deiici et domari oportuit, ut beneficium Christi gustarent, eiusque vim ac potestatem amplexarentur.

2. (*Florens florebit.*) Magis exprimit quantus sit gratiae Christi effectus, cuius virtute et potentia florent plerumque, et recuperant vigorem quae prius in sordibus et squalore iacuerunt. Haec igitur repetitio ad amplificationem posita est: ingeminatio autem verbi bifariam accipi potest: vel ut significet prorogationem temporis in vegetatione continua: ac si dixisset: Non florebit flore deciduo aut evanido, ut statim ad pristinum squalorem redeat: sed assiduo, constanti, diuturno, qui nullo aevo marcescere vel diffuere poterit. Vel ut significet augmentum, et quotidianos vel annuos in melius progressus. Nam ea conditione nos locupletat Christus, ut in dies gratiam in nobis suam adaugere. Similitudines quae sequuntur foecunditatem illam magis illustrant. Neque enim satis habuit dicere laetas fore segetes ubi prius tristis erat solitudo, et loca arida florum pulchritudine vestitum iri, sed adiecit eandem fore speciem ac praestantiam quae celebris erat in Libano, Carmelo et Saron. Etsi enim Carmel agrum cultum et fertilem significat, hic tamen proprium nomen est ut alia duo. Vidimus autem alibi hos montes partim amoenitate, partim frugum copia nobiles admodum fuisse, ut facile etiam in tota Iudaea praeccellerent.

(*Videbuntque illi gloriam.*) Quod prius metaphorice dixerat, nunc plane ac sine figura exponit. Donec homines Deum agnoscere discant, steriles sunt et vacui bonorum omnium. Ergo initium foecunditatis nostrae est, vegetari Dei praesentia. Quod fieri non potest absque interiori fidei sensu. Nec enim dubium quin altius mentes erigere voluerit propheta, ut coelestium donorum abundantiam et ubertatem spectemus. Nam et pane et vino caeterisque rebus satiari possent homines, nec tamen agnoscerent Deum autorem, nec miseri esse desinerent. Quin etiam saepe excaecantur homines copia rerum, atque ferociore redduntur: sed quum Dominus se nobis conspicuum praebet, efficiens ut

gloriam eius et decorem cernamus, ad eius benedictiones accedit vera fruitio in salutem.

3. (*Confortate manus.*) Possemus generaliter exponere hunc locum, ac si diceret: Qui manus solutas habent, eas confirmet: quorum genua trepidant ac labascunt, ii colligant animos ac roborent: verum sequens versus ostendit totum hunc locum ad ministros verbi pertinere. Compellat enim doctores ecclesiae, ac iubet eos hortari, impellere, animare imbecillos homines quorum fracti aut remissiores animi sunt, ut constantiores et alacriores reddantur. Hoc vero tempestive inseruit, quia fieri non posse videbat, quin tot irae Dei signa, de quibus concionatus est, fortissimos quosque animos anxietate et metu replerent. Nam quum semper nos debilitent res adversae ubi Deus ipse peccatis nostris infestus quasi apertum bellum indicit, quis non expavesceret? Atqui deiectos et fere exanimis recreari iubet propheta: et deinde modum exprimit sequenti versu.

4. (*Dicite trepidis.*) Quia hoc robur de quo loquutus est inspirat Deus cordibus nostris per verbum, sicuti sola fide stamus ac vigemus: ideo addit promissionem venturae gratiae, *Deus vester veniet*. Primum observandum est, Deum nolle gratiam suam latere ignotam sed publicari potius ac communicari, ut qui nutant ac trepidant animos colligere ac confirmare possint. Atque haec una ratio est qua sustineri animi queant in gravibus aerumnis: nisi enim verbo Domini erigamur, deficere nos ac desperare necesse est. Haec igitur provincia iniungitur doctoribus verbi, ut erigant collapsos, confirmet debiles, roborent nutantes. Observandum etiam quanta sit efficacia verbi, quod manus remissas confirmat, et stabilis genua labantia. Nisi enim efficax esset organum huic vigori inspirando, nunquam ita loquutus esset propheta: et certe si aures tantum verbo feriret Deus neque percelleret animos, frustra haec dicerentur. Quum ergo has partes Dominus tribuit verbo, sciamus hanc quoque vim dari ne frustra proferatur, sed corda intus permoveat. Non semper quidem neque promiscue, sed ubi Deo placet arcana spiritus sui virtute ita operari. Atque hinc colligimus nos in eius obsequium aptari eodem verbo: quia aliqui ignavi torpebimus, sensus omnes nostri labascunt, nec vacillabimus tantum: sed infidelitas nos prorsus obstupefaciet. Succurri igitur a Domino necesse est, ut correcto metu et debilitate sanata agiles ad movendum gradum reddamus. Infixa vero animis nostris haec admonitio segnitiam excutiet: Ne timeatis, ecce Deus. Simul atque homines Deum sibi propinquum esse sentiunt, vel desinunt metuere, vel saltem ex nimio pavore emergunt victores. Ne solliciti sitis, inquit Paulus (Phil. 4, 6), Dominus enim prope est: qua de re alibi plura diximus.

Videtur autem apostolus ad Hebr. 12 (v. 3. 12) ad hunc locum alludere, ubi postquam vetuit defatigari et animis deficere prophetae verba recitat. Quamquam ad singulos fideles sermonem hunc accommodat, ut se ad perseverantiam exstimulent: et quoniam obeundq̃ illis erant multa certamina, constanter pergant in suo cursu. Nec supervacuum est quod dicit *deus vester*. Nisi enim sciamus nostrum esse Deum, nobis adventu suo terrorem potius quam gaudii materiam afferet. Porro non proponitur hic Dei maiestas quae prosternat carnis superbiam, sed gratia quae anxios oppressosque soletur. Ideoque non abs re tanquam patronus statuitur qui sub fide sua eos protegat. Si quis obiiciat terrorem secum afferre, quum ad ulciscendum venit: respondeo, hanc ultionem impiis et hostibus ecclesiae denuntiari. Quamobrem his terrori, piis vero consolationi futurus est. Ideoque addit venturum ad suos servandos, quia alioqui poterat obiici: Quid ad nos, si poenae sumuntur de hostibus? quid hoc nobis prodest? an debemus aerumnis hostium oblectari? Ideo diserte exprimit id cessurum in salutem nostram: nam ultio quam Deus sumit de impiis, cum salute piorum coniuncta est. Quomodo autem piis curam et metum eximat favor Dei, et spes auxilii eius, dictum est cap. 7. Hoc in praesentia notandum est, Deum instrui armarique vindicta, ut discant fideles inniti eius auxilio, neque imaginari otiosum aliquod in coelo numen. Quo etiam pertinet repetitio: quia non statim ex hominum cordibus abstergitur diffidentia. In fine versus duplex potest esse electio, quod Deus ipse veniet cum retributione, vel quod cum retributione Dei ipse veniet: quia eodem redit sensus, libera sit electio. Si tamen אֱלֹהִים legere placeat in genitivo casu, retributio Dei emphatice vocatur, quae Deo propria est, ut certo persuasi sint fideles non minus remuneratorem esse quam Deum.

5 et 6. (*Tunc aperientur.*) Persequitur promissionem de instauratione ecclesiae ad erigendos animos piorum, qui graviter horrendis quas praedixit calamitatibus labefactandi erant. Quum autem vera instaurationi fiat per Christum, ideo ad ipsum veniendum est, si quae hic ab Isaia dicuntur assequi cupimus, ut certe non nisi eius beneficio renascimur in spem coelestis vitae. Ac probabile est, Isaïam alludere ad vaticinium, quod 29. cap. vidimus, ubi horrendam caecitatem, vecordiam, totiusque animae stuporem denuntiabat Iudaeis. Nunc ubi Christus affulserit in novam vitam integros purosque sensus promittit, quibus ad tempus privati erunt. Subest enim pondus in adverbio temporis Tunc: quia inde colligendum est, quamdiu alieni sumus a Christo, nos mutos, caecos ac claudos esse: denique carere omni facultate bene agendi: Christi autem spiritu renovari, ut vera sanitate praediti simus. Per

Calvini opera. Vol. XXXVI.

linguam et aures et pedes intelligit omnes animae nostrae facultates, quae per se adeo corruptae sunt, ut nihil ex iis boni elici possit, donec Christi beneficio reparentur. Nec enim oculi videre possunt quod rectum est, nec aures percipere, nec pedes nos ducere in rectam viam, donec Christo coniuncti simus. Etsi enim plus satis vegeti sunt hominum sensus quocunque rapit eos libido, lingua ad maledicentiam, periuria, fraudes, omnemque vaniloquentiam diserta est: manus ad furta, rapinas, crudelitatem nimis promptae: pedes ad nocendum veloces: tota denique natura ad male agendum non modo expedita, sed etiam praeceptis: tamen ad recte agendum ignavia, imo hebetudo partes omnes occupat: ideoque Dei virtute reformari necesse est, ut recte intelligere, sentire, loqui, suisque officiis defungi incipiant. Quia nemo dicere potest Dominum Iesum nisi in spiritu sancto. Haec autem renovatio ex sola Christi gratia manat: ideoque ad eum conversi qui prius omni ex parte inutiles erant, ac similes mortuis, recuperant sanas vires. Nam extra ipsum aut caremus bonis omnibus, aut ita in nobis vitiata sunt ut in rectum usum accommodari nequeant, sed potius abusu polluantur. Huius rei Christus amplissimum testimonium et documentum dedit, quum linguam mutis, oculos caecis, mutilis et claudis integras vires restituit. Sed quod exhibuit corporibus, symbolum tantum fuit eorum quae abundantius multo ac praestantius animis nostris subministrat.

(*Quoniam effossae.*) Alia etiam deinde bona adiungit, quibus fideles abundant, simul atque regnum Christi erectum est: ac si diceret, nihil penuriae vel defectus timendum esse ubi reconciliati sumus Deo per Christum, quia nobis ab eo defluit plena felicitas, quam tamen sub figuratis loquutionibus adumbrat. Ac primo *aquas* effossum iri dicit: quoniam ubi prius omnia sterilia erant, ibi ubertas summa futura est. Inopes autem et steriles sumus, nisi Deus nobis per Christum benedicat, quia solus ipse patris benedictionem secum affert, quam nobis impartitur. Impii quidem bonis saepe affluunt, sed misera est eorum abundantia: qui Christo carent, a quo solo vera et salutaris bonorum omnium affluentia est. Mors certe potius optanda esset, quam ea vini et cibi abundantia, cum qua simul Dei maledictio devoratur. Exoriente igitur demum Christo flumina et aquae in verum et salutarem usum exundabunt.

7. (*Vertetur locus aridus.*) Confirmat eandem sententiam, venturum esse Christum, ut suos locupletet omni bonorum copia: quoniam ex locis aridis scaturient aquae. Tenendum autem memoria est quod nuper diximus, quasi imaginem beatae vitae nobis depingi. Nam etsi palam non apparuit haec conversio Christi adventu, non tamen abs re asserit

propheta eo regnante totam terram fore uberem: quia prius dictum fuit, sine ipso omnia nobis maledicta esse. Totus ergo mundus nobis instar aridi deserti erit, in quo leones, dracones, aliaeque ferae bestiae grassantur, donec Christi regnum excitetur. Rursus eo constituto piis nihil omnino defuturum est. Huius rei specimen editum est quum Dominus liberavit populum suum, atque eduxit e Babylone: sed complementum huius prophetiae in Christo quaerendum est, per quem dissipatus rerum status componitur ac reintegratur. Nam liberatio illa obscurum quoddam huius symbolum fuit: nec tamen hic absoluta huius promissionis perfectio quaerenda est. Ut enim per spem beati sumus, ita felicitas nostra quae nunc quodammodo abscondita est in extremum usque diem expectari debet: ac satis est aliquem eius in hoc mundo haberi gustum, ut ad perfectam illam beatitudinem ardentiore animo aspiremus.

8. (*Et erit illic semita.*) Hic promittitur liber in patriam reditus Iudaeis, ne Babylonem abducti aeterno exilio se addictos esse putent: quamvis sententiam hanc longius meo iudicio extendat propheta. Sicut enim nuper affluentiam rerum et copiam promisit, ubi sterilitas erat: ita nunc locos pervios et hominum frequentia celebres fore dicit, qui prius a nemine colebantur: denique totam Iudaeam cum aliis regionibus sic coniunctam fore et pacatam, ut ultro citroque alii ad alios sine metu transeant. Nam ubi nulli sunt incolae, nulli comestus, nullaeque viae esse possunt. Futurum ergo significat, ut commeent Iudaei, et commercia cum aliis exerceant, postquam in patriam reducti fuerint ac restituti. Non abs re vero a propheta additur, sanctam fore viam: quia ubi magna hominum frequentia, illic vitia et corruptelae innumerae vigent. Quid enim aliud facit hominum multitudo, quam quod terram polluit dum mutua contagione alii alios inficiunt? Propheta ergo significat non modo terram, sed mentes quoque hominum Christi beneficio renovari, ut terram sanctificent, quam alioqui solent labe sua corrumpere. Tenendum tamen illud est quod attigi, Iudaeos, quibus via consecrabitur, redituros in patriam, hoc pure in ea redemptorem suum colant, ac si dixisset purgandam esse a foeda scelesti populi colluvie terram, ut habitetur a veris Dei cultoribus. Additur etiam plenior explicatio: quia terram, quam Deus filiis suis destinaverit, non calcabunt polluti. Ac si diceret, Dominum ita segregaturum fideles, ut non sint permixti reprobis, quod certe inter praecipua ecclesiae bona numerandum est. Hoc autem non impletur in hac vita: nam promiscue et contemptores Dei et hypocritae in ecclesiam irrumpunt et locum illic occupant. Apparet tamen aliquod huius gratiae signum, quoties Dominus variis rationibus purgat ecclesiam

suam: plena interim purgatio ad extremum diem expectanda est. Quin etiam Dei cultores, quos spiritu suo regennuit, multum immunditiae secum trahunt. Tametsi sanctificati sint a Deo, nondum tamen plena in iis sanctitas esse potest: nondum penitus emortua est ipsorum caro, sed domita et compressa ut spiritui pareat. Quod autem Dominus in ipsis regnet atque ipsorum affectus subigat, ideo a praecipua illa sui parte sancti appellantur. Clausulam versus ubi dicitur, *et ipse ambulans*, varie torquent interpretes. Quidam enim vertunt: Haec via erit ipsorum, assueti viae et imperiti non errabunt. Alii: Haec via erit filiis Israel, et ambulantes non errabunt, quamvis sint imperiti. Rectius tamen meo iudicio demonstrativum pronomen ad Deum refertur, ac si dixisset, Deum praeciturum ut sit dux viae ac monstrator. Et contextus omnino id postulat: quia non sufficeret transitum esse patefactum, nisi ad suos regendos praecederet Deus. Incomparabile igitur beneficium commendat propheta, ubi Deum una cum populo suo iter facientem inducit: quia nisi viam ostendat, semper nos in errorem abripiunt pedes nostri, ut ad vanitatem toti sumus proclives. Imo quamvis propinqua sit via et ante oculos pateat, eius tamen ab errore nullum apud nos discrimen erit. Quod si eam fuerimus ingressi, huc vel illuc statim nos abripiet nostra stultitia. Propheta autem nullum fore errandi periculum docet, ubi Deum sequemur viae ducem, quando hanc curam suscipere dignatur. Ac probabile est alludere ad primae redemptionis historiam: quia tunc Deus interdiu sub nube, noctu sub columna ignis populum suum direxit. Simul admonet quam nobis sit necessarium gubernari a Deo: oblique nos omnes stultitiae damnans, quam addit, Stulti non errabunt. Nam qui sibi sapiunt proprio ductu contenti, eos Deus evanescere sinet per vagos circuitus. Ideoque ut nobiscum ambulet sciamus eius directione opus nobis esse. Interea optima nobis compensatio offertur, nempe quod quicumque eum sequuntur, etiamsi nulla alioqui prudentia polleant, sint extra errandi periculum. Neque tamen intelligit propheta fideles, postquam eorum manum apprehenderit Dominus, imperitos fore: sed ostendit quales sint, antequam sese Dominus ducem praebeat.

9. (*Non erit illic leo.*) Adiungit alteram Dei gratiam, quamvis per desertum iter faciat populus, ab omni tamen noxio incursu tutum fore. Inter Dei maledictiones hanc retulit, feras bestias quacunque incederent Iudaei fore obvias: nunc ubi recepti fuerint in gratiam, nullos illis leones infestos fore asserit, aut alias belluas: quia eas arcebit Deus, ut viam suis ab omni discrimine vel metu immunem patefaciat. Nam etsi data ipsis esset libera redeundi facultas, tamen multa in itinere obstare

potuissent. Omnem igitur noxam et difficultatem Dominum sublaturum esse dicit. Atque hinc utilis doctrina colligi potest: nempe Dominum opus salutis nostrae non inchoare modo sed perducere ad extremum, ne gratia ipsius in nobis inutilis et irrita sit. Quemadmodum enim viam aperit, ita sternit, atque omnis generis impedimenta tollit: sequē ducem in toto itinere praebet. Denique sic gratiam suam prosequitur in nobis, ut tandem ad cumulum perducatur. Atque hoc ad totum vitae nostrae cursum accommodari debet. Hic enim velut in via ambulamus ad beatam illam haereditatem aspirando. Infinitas vero difficultates obicit Satan, pericula nos undique circumdant: sed Dominus qui praestitit, atque nos manu ducit, in medio itinere non destituet, sed tandem exacte perficiet quod in nobis spiritu suo inchoavit. Interea notandum est, propitio Deo mansuefactum iri bestias ipsas, ne pro sua rabie in nos saeviant, sicut dicitur Osee secundo (v. 18), Percutiam vobis foedus cum volucre coeli, bestiis agrestibus, etc.

10. (*Itaque redempti.*) Confirmat superiorem doctrinam: quia redimere populum suum statuit Deus, nihil posse eius decreto obstare. Redemptos enim Dei nominat, ut respiciant in eius potentiam, neque ab humanis mediis aestiment quod pollicitus est de reductu. Venturos quoque in Sion dicit, quia non frustra velit Deus ipsos e Babylone educere, ut viam ingressos deserat. Interea notandum est, nobis ingressum non patere in ecclesiam nisi Dei redemptione. Nam sub veteris populi exemplo typus generalis nobis ante oculos ponitur: ut sciamus neminem a diaboli tyrannide, cui omnes mancipati sumus, liberum exire, donec praeveniat Dei gratia: quia nemo sui ipsius redemptor erit. Iam quia haec redemptio peculiare est regni Christi donum, sequitur eum nobis unicum esse liberatorem, sicut etiam testatur Iohannis 8 (v. 36). Caeterum non satis est nos semel redemptos fuisse: hic enim finis est, ut colamus ecclesiam Dei, atque in dies magis ac magis proficiamus. Nos ergo ubi a Christo liberati sumus, omnibus nervis in hunc finem contendere atque semper eniti oportet. Si quis dicat longa ambulatione opus non esse, ut in ecclesiam Dei recipiamur: (nos enim in ipsam admitti per baptismum) respondeo, prophetam hic figurate de toto vitae curriculo tractare. Quia tunc vere in Sion veniunt redempti Dei, quem spatio vitae confecto ad beatam vitam transeunt. Atque simul notandum, nos quo magis proficimus in gratia Dei, magisque intimi reddimur ecclesiae, eo reddi ipsi propiores. Per vocem exultationis et gaudii significat tantam felicitatem fore sub regno Christi, ut uberem gratulationis materiam habituri simus. Et certe haec vera est atque unica gaudendi ratio, sentire nos Deo esse reconciliatos, cuius favor

ad solidam beatitudinem nobis satis est, ut etiam in rebus adversis gloriari liceat. Sicuti contra ubi nos non irradiat Christus, moerore nos obtenebrari necesse est. Porro certum est non rite gaudere pios, quin simul gratos se Deo exhibeant. Ideoque gaudium hoc spirituale a vulgari quo exsultant profani homines distinguendum est. Nam et reprobi gaudent, sed exitus tandem ostendit quam exitialis sit carnis lascivia, ubi sibi contempto Deo delitias facit. Hoc vero genus gaudii non abs re Paulus (Gal. 5, 22) spirituale vocat. Nec enim pendet a rebus caducis, quales sunt honores, opes, divitiae et reliqua eiusmodi, quae facile depereunt: sed gaudium hoc arcanum est, sedemque habet in animis, unde neque executi, neque avelli ullo modo potest: tametsi Satan omnibus modis nos perturbare atque affligere conetur. Ideoque non abs re addit propheta aeternum esse et fugare omnem tristitiam: quia etsi multas dolorum acerbitates quotidie devorent filii Dei, consolationis tamen tanta vis atque efficacia est ut omnem moerorem absorbeat. Gloriamur, inquit Paulus (Rom. 5, 3), in tribulationibus nostris. Haec autem gloriatio sine gaudio esse non potest. Ibant Apostoli gaudentes a conspectu concilii, quod digni habiti fuissent pro nomine Iesu ignominiam pati. Atqui pii saepe magnis angoribus afficiuntur, neque immunes sunt moeroris. Hoc quidem verum est, sed non obruntur, quoniam in Deum recta prospiciunt, cuius virtute emergunt victores, ac si quis in editum montem sublatus, solem intuens et fruens eius splendore alios in profunda valle conspiceret nubibus et caligine involutos, ad quos eiusmodi splendor pervenire non posset.

CAPUT XXXVI.

1. *Accidit anno decimoquarto regis Ezechiae, ut ascenderet Sennacherib rex Assur contra omnes urbes Iuda munitas, et caperet eas.* 2. *Tum misit rex Assur Rapsacen e Lachis Ierosolymam ad regem Ezechiam cum manu valida, qui stetit in aquae ductu piscinae superioris, in via agri fullonis.* 3. *Et egressus est ad eum Eliacim filius Helchiae praefectus domus, et Sobna¹⁾ cancellarius, et Ioach filius Asaph secretarius.* 4. *Et dixit illis Rapsaces: Dicite aegedum Ezechiae: sic dicit rex magnus, rex Assur, Quae fiducia haec qua confisus es?* 5. *Dixi: Tantum verbum labiorum: consilium et fortitudo ad bellum. Nunc super quo confisus es, quod rebellasti adversum me?* 6. *Ecce confisus es super baculo isto arundineo confracto,*

¹⁾ vide 22, 15.

super Aegypto: cui si quis innotuit, penetrabit in manum eius, et perforabit eam. Talis est Pharaon rex Aegypti erga omnes qui fiduciam habent in eo. 7. Quod si dixeris mihi, In Iehova Deo nostro confidimus: annon hic est cuius abstulit Ezechias excelsa, et altaria, dixitque ad Iuda et Ierusalem, Coram altari hoc adorabitis? 8. Nunc age, da obsidem Domino meo regi Assur. Dabo tibi duo millia equorum: an tibi erunt equites quos illis imponas? 9. Et quomodo aspernaris faciem ducis unius et servis Domini mei minoribus, et fiduciam tibi statuis in Aegypto ob currus et equites? 10. Et nunc an absque Iehova ascendi ad terram hanc, ut perdam eam? Iehova mihi dixit: Ascende in terram hanc, ut perdas eam. 11. Et dixit Eliacim, et Sobna, et Ioach, ad Rapsacem: Loquere quaeso ad servos tuos syriace, quoniam nos intelligimus, et non loquaris nobiscum iudaice, audiente populo qui est super murum. 12. Et dixit Rapsace: Numquid ad dominum tuum, et ad te misit me dominus meus, ut loquar verba ista? annon ad viros sedentes super murum, ut comedant stercora sua, et bibant lotium suum vobiscum? 13. Stetit ergo Rapsace, et clamavit voce magna iudaice, ac dixit: Audite verba regis magni, regis Assur. 14. Sic dicit rex: Ne vobis imponat Ezechias: quia non poterit vos liberare. 15. Neque vos confidere faciat Iehovae Ezechias, dicens: Liberando liberabit nos Iehova: non tradetur haec urbs in manum regis Assur. 16. Ne audieritis Ezechiam: quoniam sic dicit rex Assur: Facite mecum benedictionem, et egredimini: et comedant singuli e vite sua, et singuli e ficu sua, et bibant singuli aquas putei sui. 17. Donec veniam, et assumam vos in terram similem terrae vestrae, terram frumenti et vini, terram panis et vinearum. 18. Ne forte decipiat vos Ezechias, dicens: Iehova eripiet nos. An eripuerunt dii gentium, quisque terram suam e manu regis Assur? 19. Ubi est deus Amath, et Arpad? ubi deus Sepharvaim? An liberaverunt Samariam e manu mea? 20. Quis est in omnibus diis istarum terrarum, qui liberaverit terram suam e manu mea? ut eruat Iehova Ierusalem e manu mea? 21. Tacuerunt, nec responderunt ei verbum: quoniam praeceptum hoc regis erat, qui dixerat: Ne respondeatis illi. 22. Venit autem Eliacim praefectus palatii, et Sobna cancellarius, et Ioach, filius Asaph secretarius ad Ezechiam scissis vestibus, et nuntiaverunt illi verba Rapsace.

IN CAPUT XXXVI.

1. (Accidit anno.) Hoc capite et sequenti propheta narrat insignem historiam, quae veluti sigillum est eius doctrinae, ubi de futuris populi sui cladibus vaticinatus est: et simul promisit Deum misericordem fore, ut Assyrii repulsis tueretur Ierosolymam, et terram sanctam: eum non frustra

sic loquutum esse praesenti effectui tunc apparuit: sed idem ad posteros quoque testatum esse voluit Deus. Quamquam non minus illius saeculi hominibus utile fuit tale monumentum exstare. Saepe minatus fuerat propinquam instare Dei vindictam, et Assyrios praesto ei esse ad manum, quibus velut flagellis uteretur: promiserat interea se Ierosolymae etiam in rebus extremis affuturum. Utrumque impletum est, ac maior quidem pars populi velut clausis oculis tam manifesta Dei iudicia praeteriit: nec minus turpiter contempsit opem sibi allatam. Quo minus excusabilis fuit tam crassa vecordia. Exiguo tamen fidelium numero profuit, in tam praeclaris documentis agnoscere Dei manum, quo maior in posterum esset Isaiae autoritas: ipse quoque vates animosius pergere in suo cursu intrepida constantia potuit, cuius doctrinam e coelo Deus tam magnifice asseruerat. Et quia Dei veritas nisi firmis testimoniis probata vix apud nos gradum suum obtinet, infirmitati nostrae non minus consuluit Deus, ut in speculo cernamus coniunctam fuisse Dei virtutem cum verbis Isaiae: et quod ille in terra docebat confirmatum fuisse e coelo: praesertim tunc non obscure obsignata fuit eius vocatio, ubi Ierosolymam Deus liberavit a gravi obsidione Sennacherib, quum nulla amplius spes salutis reliqua esset: ita ut fideles se e faucibus mortis sola Dei manu ereptos agnoscerent. Ideo dixi hic veluti sigillum esse ad sancendas prophetias de quibus aliqui poterat dubitari.

(Quartodecimo anno.) Non abs re designat tempus quo haec acciderunt. Nam tunc Ezechias restituerat cultum Dei in tota dititione sua: neque eo contentus invitaverat Israelitis missis huc atque illuc cursoribus, ut undique occurrerent Ierosolymam ad offerenda sacrificia, et ex longo dissidio iterum coalescerent in sanctum fidei consensum, et ex legis praescripto Deum adorarent. Quum ergo talis esset regni status, ut superstitionibus sublati et purgato templo, verus Dei cultus restitutus esset, Iudaea ab Assyrio invaditur, spoliantur agri, capiuntur urbes, universa regio in eius potestatem venit: sola cum paucis Ierosolyma reliqua est, in qua, velut in carcere, Ezechias inclusus tenebatur. Iam considerandum quid pio regi, et aliis poterat in mentem venire. Nam si ex sensu carnis de hac calamitate indicemus, existimabimus iniquum fuisse Deum, qui servum suum in tales angustias redigi passus est: cuius pietas mereri videbatur, ut eum Dominus tranquillum et ab omni molestia immunem conservaret, quando hoc unice studebat, ut Deus pure coleretur. Hoc non leve experimentum fuit fidei Ezechiae: quod nobis assidue ob oculos ponendum est, quum iisdem tentationibus obnoxii simus. Non puniebat Dominus negligentiam, delicias aut luxum Ezechiae: multo minus vel superstitiones

vel profanum legis contemptum: qui simul atque regnare coepit omni studio, cura atque diligentia effecit ut religio in integrum restitueretur. Ergo fidem eius ac patientiam probare voluit.

2. (*Tum misit.*) Potest hic inversio esse narrationis. Prius enim dixerat Sennacherib cepisse omnes urbes Iudaeae: nunc autem ipsum misisse Rapsacen a Lachis, quam videlicet obsidebat: nondum igitur omnes expugnat. Sed observandum est, saepenumero inverti historiae contextum, et posteriore loco narrari quod tempore prius erat. Deinde synecdoche multum usitata est scripturis: ut universas urbes captas fuisse dicat, quod paucae superessent, ad quas nullus Ezechiae patebat aditus. Videbatur ergo Assyrius totam Iudaeam in potestatem suam redegisse, quod sola fere Ierosolyma restaret, in qua Ezechias inclusus erat. Haec historia plenius habetur in libris Regum: ubi ostenditur quam studiosus pacis fuerit Ezechias. Eam enim quavis conditione redimere nisus est. Praestiterat trecenta argenti talenta, auri triginta, quae tyrannus ille imperaverat. Quam summam, quod aerarium exhaustum esset, e vasis templi atque aureis laminis, quae valvis detractae sunt, conficere necesse fuit. Verum, ut inexplebiles sunt eiusmodi gurgites, ea pecunia accepta, maiora etiam poposcit, durioresque conditiones imponere voluit. Tantum ut invidia gravaret Ezechiam. Semel enim abusus facilitate pii regis, quidvis se adepturum esse existimavit. Tantum ab eo quaesita fuit belli movendi occasio. Interea notandum est, iustas de populi sceleribus sumptas fuisse poenas, sicuti praedictum fuerat. Etsi enim sincera in externo cultu vigeat religio: minime tamen mutata in melius vita erat, neque etiam correcta erat impietas, vel interior labes ex cordibus purgata. Ergo quia non resipiscebat populus, obstinatum eius malitiam asperius castigari oportuit. Sed quia nondum impleta erat iniquitatum mensura, irae suae rigorem mitigavit Deus: atque ita repente rebus perditis incredibile auxilium attulit.

3. (*Et egressus est ad eum Eliacim.*) Huius mentionem fecit capite 22. Is est Eliacim cui Dominus promiserat se principatum in regno daturum depulso Sobna. Nunc inanis videtur illa promissio, quum supplex ad hostem mittitur, quasi mox sese cum aliis dediturus, et duram tyrannidem subiturus. Hoc quoque piorum animos sollicitare poterat, ut de promissis Dei dubitarent. Praeterea bonorum virorum adeo inops erat pius ille rex, ut Sobnam cum eo mittere cogeretur, quem perfidum et proditorem esse non ignorabat. סופר scribam significat. Ideoque saepe pro literatis vel doctoribus capitur: aliquando pro literarum custodibus, et qui regiis archivis praefecti sunt. Ego verti cancellarium, quia ad peritiam legis non referri certum est. Et

colligere licet Sobnam hunc excelluisse praecipua dignitate, quamvis ex sua praefectura deiectus esset. סופר significat a commentariis, sive a memoria.

4. (*Dicite agedum.*) Refert tres legatos, qui tamen secum ferebant quidquid residuum erat in regno splendoris, non modo repulsam passos, sed contumeliose exceptos fuisse a satellite tyranni, indignisque probis fuisse vexatos. Nam quasi rex Ezechias convictus foret scelestae defectionis, interrogat quomodo ausus fuerit rebellare. Particulam נ אליו rogantis esse volunt, ac vertunt Quaeso: sed non conveniret superbo homini et arroganti rogare in hunc modum: loquitur eorum more qui conditiones imponunt vel devictis vel metu subactis, quos in deditionem accipere volunt: quod vulgo dimus *Sommer*. Iam quo magis authentica sit denuntiatio, loquitur satellites iste ex persona regis sui, cuius magnitudinem in sublime attollit, ut Ezechiam perterreat, ubi audit sibi cum rege tam bene instructo negotium esse. Neque solum intelligit praecipuo orbis monarchae longe imparem esse Ezechiam, qui illius comparatione tantum regulus erat: sed magnum vocat regem Assur, quod sua potentia alios omnes obscuret, ut solus emineat. His verborum fulminibus prosterni ac frangi poterat Ezechias, quum praesertim esset in urbem compulsus, e qua egredi non poterat, tantum abest ut vim illius tyranni propulsare posset.

5. (*Dixi tantum.*) Quod in sacra historia legitur, Dixisti: sic exponi potest ut referat Rapsaces qualem Ezechiae animum esse putet: ac si diceret, Ista sunt tuae deliberationes: quod autem hic legitur in prima persona, nihil de sensu mutat, quia Rapsaces quasi exploratis Ezechiae consiliis et omnium probe consciis, ironice exprobrat: Video quid cogites: sed verba sunt laborum. Hic locus varie exponitur: nonnulli interpretantur: Non tantum verba laborum te habere dicis, id est, non solum iactas te pollere verbis, sed etiam fortitudine et prudentia. Alii vero: Tu quidem verba habes, sed consilium et fortitudo in bello necessaria sunt. Caeterum quod nonnulli per *verba* intelligunt preces, ego non probō: nimis enim coacta et remota expositio esset. Ego igitur sic accipio: Ezechias habet verba laborum, id est, oratione composita utitur et ornata, ut plebem in officio retineat, quod solemus dicere *Il a de belles paroles*: sed his belum geri aut sustineri nequit. Significat ergo se compertum habere quid agat Ezechias: qua re potissimum nitatur, verbis scilicet et facundia: sed haec nihil ad bellum, ubi consilio et fortitudine opus est. Commodē etiam referre hocliceret ad Aegyptios, ac si diceret, stulte facere Ezechiam qui se lactari sinat inanibus promissis. Nec vero dubium est, quin liberales fuerint Aegyptii montes aureos pollicendo, quum tamen re ipsa nihil prae-

starent. Sed quia paulo post seorsum de Aegyptiis aget, non dubito hic rideri Ezechiam, ac si ventosa iactantia populi spem aleret nullo bellico apparatu munitus.

6. (*Ecce confisus es.*) Hoc a proxima sententia distingui probabile est. Ubi enim praefatus est Ezechiam sola facundia praeditum esse qua populum demulceat, et ex eo intulit vesanam esse eius fiduciam, nunc ad alias species descendit. Machinas enim omnes admovet ad concutiendos populi animos, ut obstupefacti omnes protinus se dedant. Ergo ubi intus contemptibilem reddidit, simul adiungit externas opes frivolas ac nihili esse, longaque falli dicit, quod ab Aegyptiis quidquam opis expectent. Ac primum comparat Aegyptios baculo arundineo ob infirmitatem: deinde amplificandi causa vocat baculum contractum: tertio dicit adeo non valere ad fulturam ut manus perforet quae in ipsum incubuerint. Summa est, non modo fallacem et evanidam spem esse quam sibi de Aegyptiis fingunt Iudaei, sed exitiosam. Ac vere quidem haec dixisset Rapsaces, si verum fuisset Ezechiam Aegyptiis inniti: sed calumniose falsoque pium regem vanae huius fiduciae insinuat. Interea iustam mercedem rebeli et immorigero populo rependit Deus, quod scelestam eius defectionem impuri canis convicio coargui passus est. Severe prius crimen hoc damnaverat Isaia: sed surdis auribus repulsa fuerat obiurgatio. Quia ergo prophetam Dei nomine loquentem impie spreverant Iudaei, Rapsace magistro digni erant. Itaque monemur hoc exemplo, nihil esse mirum si increduli, qui Dei consilio non obtemperant in suam salutem, prophetasque omnes respuunt, obnoxii sint hostium suorum subsannationibus, sicuti hic Iudaeis contumacibus proterve insultat Rapsaces regis Assyrii satelles. Interea expendere operae pretium est quantum inter Dei monitiones et Satanae ludibria intersit. Deus nos a prava carnis fiducia revocare volens in genere pronuntiat, Maledictus qui confidit in homine (Jerem. 17, 5): ut toto mundo in nihilum redacto solus ipse nobis sufficiat. Itaque ubi nos exinanivit, statim proposito remedio addit nobis animos. Fallaciter vero Satan spem aliquam vanam accusans, desperatione nos sollicitat, et rapit ad multas alias aequae malas vel peiores, et ad illicita media quaerenda nos allicit: sicuti Rapsaces non prosternit quam de Aegyptiis spem conceperant Iudaei, ut in solum Deum recumbant: sed Assyrium substituit ac si non aliunde petenda esset salus. Pharaonem nominat, sed populum etiam totum comprehendit.

7. (*Quod si mihi dixeris.*) Argumento utitur tripartito Rapsaces: aut Ezechias satis virium sibi esse putat ad resistendum: aut ab Aegypto auxilium expectat: aut confidit Deo. Si confidit sibi, fallitur: qualis enim est, si conferatur cum rege meo?

quod attinet ad Aegyptum, nihil inde iuvabitur, sed potius gravia incommoda sentiet. Reliquum est igitur, ut aliquid auxilii a Deo expectet. Atqui diruit eius altaria, cultum eius imminuit: annon potius de eo poenas sumet? Denique pio regi et divina et humana auxilia adimit iste Rapsaces. Hac vero calumnia non modo regis animum vulnerare tentavit Satan, ut sub mole afflictionis deficeret, sed leve et turbulentum vulgus percellere: quia adhuc in multorum cordibus haerebat superstitionum amor: et proclivis ad hanc imposturam erat lapsus, quia mutata erat vetus religio usuque recepta, Ezechiam poenas suae temeritatis pendere. Sicuti hodie papistae simul ac nobis aliquid adversi contingit, obiciunt divinitus nos plecti, quia veteres ritus convellere ausi fuerimus.

8. (*Et nunc da obsidem.*) Concludit nihil melius Ezechiae fore, quam si deposito bellandi studio se dedat, perpetuumque obsequium promittat Assyrio. Quod ut magis persuadeat iterum exprobrat ei tenuitatem suam: Si dederō tibi duo millia equorum, homines in toto populo tuo non reperies, qui eos conscendant: quale igitur est robur tuum? vel qua confidentia regi meo resistere audes? Non offert illi equos honoris aut benevolentiae causa, sed quo magis deterreat et frangat animum Ezechiae. Futurum ergo per subiunctivum resolvi debet, Etiam si tibi duo equorum millia, tamen sessores totidem non reperies. Scio quid dicant alii interpretes: sed quisquis rem probe expendit, facile agnoscat ironice hoc fuisse dictum.

9. (*Et quomodo aspernaris.*) Confirmat proximam sententiam, atque tantum abesse ostendit, ut par sit Ezechias ad sustinendam regis sui praesentiam, ut ne cum minimo quidem ipsius duce conferri debeat. Sic autem petulanter insultat, ne Iudaeis animum addat absentia Sennacherib, quem adhuc tenebat obsidio Lachis. Quamvis ergo nondum coram appareat Sennacherib cum toto exercitu, satis virium in eius praefectis iactat esse Rapsaces, ne indictam subiectionem recuset Ezechias.

10. (*Et nunc.*) Iam alia via aggreditur Ezechiam, frustra eum copias aliaque subsidia comparaturum. Obtendit enim ipsi non cum homine mortali, sed cum ipso Deo negotium esse ac certamen, quia eius impulsu non sponte eo venerit, ut regionem perderet: repugnaturus igitur Deo, quicumque ipsi obissent: atque ita omnes eorum conatus fore inutiles. Ex his observandum est, quamvis pietati demus operam, et promovere regnum Christi fideliter studeamus, tamen sperandum non esse ut simus vacui ab omni molestia: sed nos potius ad gravissimas aerumnas comparemus. Nec enim terrenis praemiis pietatem nostram Dominus semper remuneratur: ut certe indigna nimis esset ista merces, nos affluere bonis, externa pace frui, res omnes fluere ex animi

sententia. Nam hoc nomine etiam impii coram mundo beati existimantur, quod neque incommoda valetudine, nec rebus adversis, nec ulla laborent inopia, nec ulla iniuria turbentur. Sic a reproborum conditione nostra nihil differret. Hoc igitur Ezechiae exemplum nobis assidue ob oculos ponendum est, qui quum omnem operam restituendae religioni et pio cultui impendisset gravissimas calamitates passus est, adeoque extremas, ut non procul a desperatione abesset: ut quum functi officio nobis videbimur, nihilominus ad omnis generis pugnas et aerumnas sustinendas parati simus: neque turbemur, si primo conflictu praevalcant hostes, quasi nos protinus voraturi. Facile enim concedit sublimes illi et elati animi, ubi ebullierit primus fervor. Imo ubi sese profuderint spumae, et importuna eorum superbia statim evanescet. Iactabat Rapsaces magnitudinem et potentiam regis sui, ut terreret Ezechiam. Sic nobiscum agere solent impii: adoriuntur nos verbis minacibus, atque terroribus variis tentant patientiam nostram, aut potius id per ipsos molitur Satan: quemadmodum hic plane ipsum Rapsacis ore loquentem perspicimus. Quin etiam Dei ipsius personam induit, et transformat se in angelum lucis. Sic enim ipse quoque Dei spiritus pronuntiat, quia fragiles et caducae sunt hominum vires: quisquis illis innititur perniciem sibi quaerere. Idem docet Rapsaces et perinde concionatur, ac si Dei mandato munus propheticum obiret. Prudenter ergo discernendum quando Deus loquatur, quando homines eius nomen falso obtinent. Nam varios colores praetexit Satan quibus se Deo similem esse fingat. Haec autem omnia immerito Ezechiae exprobrabat Rapsaces, ut diximus. Nec enim spem locabat in suis viribus, nec Aegyptiis confisus superbiebat: sed pios, quum bene agunt, male audire necesse est. His artibus fidem nostram adoritur Satan, nosque immerito apud homines traducit. Quae tentatio admodum periculosa est, quia probitatem nostram cupimus palam esse: nosque male habet, si quum bene affecti sumus alii studia nostra secus interpretentur. Ideo Satan conatur calumniando evertere quidquid pura conscientia factum erit: aut affingit crimen, cuius nulla penes nos culpa est: aut falsis calumniis nos onerat, aut commiscitur quod nobis nunquam venit in mentem: sed recta conscientia nobis instar muri aenei esse debet, ut adversus tales criminationes et calumnias Ezechiae exemplo invicti stemus. Quod attinet ad postremum membrum, ubi Rapsaces ei exprobrat quod cultum Dei evertit, quam calumniosum sit, omnibus perspicuum est. Nam Ezechias sustulerat fictitios deos et superstitiones cultus, quos Deus abominatur. Sed nihil mirum est, impios verum Deum a falso, superstitionem a religione non discernere. Atque id quotidie nobis usu venit:

papistae enim, quibus suae tantum superstitiones placent, nos accusant, quod innumera hominum commenta sustulerimus, ac queruntur cultum Dei a nobis imminutum ac prope abolitum esse. Insultant etiam more istius Rapsacis: An Deus istos iuaret qui cultum eius sustulerunt, profanarunt sacras aedes, et quidquid erat specioso illo ordine constitutum? quia scilicet refulgebant omnia in papatu, atque homines in admirationem rapiebant: ritus vero simplices ac nudos et omni pompa vacuos solummodo retinemus, ideo cultum Dei sublatum putant, quem rebus externis metiuntur. Si quid adversi accidat, clamant merito accidere, culpam omnem haerere in nobis, totum mundum dare poenas nostrae impietatis: atque eo magis insultant, si calamitatem aliquam patiamur. Interim firma fide adversus impias eiusmodi voces perstandum est, ut ostendamus non esse divinum cultum, quem illi obtundunt, sed meras nugas, ac merito sublatas esse: quaecumque finxerunt homines, ad cultum Dei non pertinere, Satanae esse praestigias, nec iis exitiarius quidquam esse. Perstandum igitur invicta fide adversus proba omnis generis, quibus Satan pietatis studium nititur obscurare. Odiosum primo intuitu videtur, multis altaribus eversis unum duntaxat relinquere, profanare multa templa, ut unum maneat. Sed una haec defensio Ezechiam facile absolvit, nihil tentasse nisi ex Dei verbo: fuisse igitur uno altari contentum, quia plura erigi Deus vetuerat: statuas omnes diruisse, quia temere erectae fuerant contra legis doctrinam. Eadem hodie nobis causa est adversus papistas, quia non alio titulo nos gravant, nisi quod immensa caeremoniarum congerie reiecta tantum retinemus quod Deus praescripsit. Hic vero non est disputandum quid hominibus placeat, sed quid Deo probetur.

11. (*Et dixit Eliacim.*) Iterum hac circumstantia apparet quam deiecto animo fuerit Ezechias, dum hostis sui famulum tam suppliciter rogat per legatos. Deinde quanto fastu inflatus fuerit Rapsaces, dum preces omnes tam ferociter repudiat. Atque eo maior est indignitas repulsae, quod rem non adeo magni momenti petebant. Haec autem eo pertinent, ut sciamus non stetisse per Ezechiam, quominus furorem hostis placaret: quia regiae dignitatis propemodum oblitus qua potuit modestia lenire eum studuit: ne si quando iniusta violentia urgeri nos contingat, cedere pigeat nostro iure et humiliter deprecari. Quum vero ita se submiserit Ezechias, quia se imparem videbat Assyrio, hoc ad illustrandam Dei gloriam plurimum valet, quod populum fere perditum conservavit. Minus enim illustris fuisset illa liberatio, si e periculo tantum mediocri ereptus esset: sed quum ab interitu non procul abesset, eo magis conspicua est Dei manus, qui insigni miraculo submovit hostem iam cervicibus im-

positum, ac delevit. Rogant autem ne coram populo sic loquatur: quia difficile sit populum natura levem et inconstantem continere: nam facile perturbatur ac trepidat ad minimum terrorem. Ideo Rapsacen optassent non loqui iudaice, quia rationem aliquam pacis moderatam inire cupiebant. Omnes enim vias tentabat pius ille rex, quibus rabiem tyranni illius mitigaret: sed nullo profectu. Nihil igitur a Rapsace obtinent isti legati: deterior fit rogatus, magisque (ut superbi homines solent) insolescit.

12. (*Et dixit Rapsaces.*) Hinc ferociam hostis atque impotentiam perspicimus. Unde etiam apparet regnum Ezechiae prope fuisse desperatum. Hic enim loquitur tanquam victor, neque ut regem alloquitur, sed veluti mancipio insultat. Quum ergo tanta superbia Rapsacen elatum videmus, hoc simul in mentem venire debet, penitus oppressum Ezechiam, omnique fiducia destitutum, ut pro deplorato haberetur. Hinc etiam collige Rapsacen eo missum non esse, ut aliquas pacis condiciones offerret, sed potius ut acciperet ipsum in deditionem, atque populo terrorem inculceret: nam ideo Sennacherib cum manu valida ipsum miserat. Hinc etiam iactat sibi nihil esse negotii cum rege, se populum alloqui ut sibi consulat: atque ut omnes magis terreant, miseriam et aerumnas commemorat, in quas se conieciunt, si Ezechiae parere velint: futurum ut pereant fame, et stercus suum comedere, atque lotium bibere cogantur. Operae pretium ergo facturos, si se dedant in tempore, et curam habeant suae salutis.

13. (*Stetit ergo.*) Ostendit propheta quibus artibus conatus sit Rapsaces animum populi concutere. Ac primum refert ipsum iudaice loquutum, quamvis hoc deprecarentur legati. Hoc vero perquam indignum fuit, linguam sanctam quae mysteriis coelestis sapientiae dicata erat profanari, et prostitui ad impias blasphemias. Nec dubium est quin dura infirmis animis fuerit haec tentatio: sed hinc notandum est, nullos esse nocentiores hostes iis qui communi nobiscum lingua utuntur: idque hodie experimur in multis qui linguam nostram, id est, loquendi morem ediscunt, ut se in aures imperitorum ac simplicium insinuare possint, quo eos a vera fide abducant. Nam papistis ante triginta annos lingua fuit barbara et aliena prorsus a stylo spiritus sancti: vix audiebatur ulla vox quae christianam pietatem redoleret: hodie vero eiusmodi artem didicerunt, ut sermone scripturis usitato fucare sciant impietates suas, ac si christianae loquantur. Itaque videmus Satanam architectum esse istius orationis. Idem enim istis magister atque autor est, qui olim Rapsaci fuit. Quum ipsum *stetisse* dicit, ferociam exprimit et arrogantiam impii hominis: nam gestus ipse indicat quam superbe se gesserit. Prius enim stabat: sed tunc ita se composuit, ut magis emineret et magis formidabilem se praerberet Iudaeis.

Iterum vero de magnitudine regis sui praefatus mandata eius recitat. Hoc enim Satanae solenne est, hostium potentiam adaugere verbis, et pericula amplificare ut nos animum despondere cogat. Nam ubi inani fulgore rerum humanarum perstricti sunt oculi nostri deficiamus. Opponenda est igitur periculis omnibus potentia Dei: quam si semper ob oculos positam habeamus, nihil est quod nobis offidere possit. Inflatis buccis et magna arrogantia iactabunt hostes magnitudinem suam ac vires, tenuitatemque rursus nostram et paucitatem ridebunt: sed si Dominus nobiscum est, nihil est quod metumamus.

14. (*Sic dicit rex, Ne decipiat.*) Regium nomen Domino suo vendicans Ezechiam nominat velut privatum hominem, sine ulla tituli adiectione. Eum autem impudenter calumniari pergens virus suum contra Deum ipsum evomit: quia imposturam vocat, ac decipulas, quod in eius gratiam recumbat Ezechias, suosque ad eandem fidem hortetur. Atqui similibus calumniis hodie impetitur a papistis: qui non alio colore nos hominum mentes fascinare aiunt, et in exitium ducere, nisi quod sperandum esse docemus in vero Deo. Sed non est quod miremur, eadem quae in pium regem dicta fuerunt, nobis quoque oblii, quum ab eodem autore et calumniandi magistro Satana profiscantur. Quod negat liberari posse Ezechiae manu, hoc quidem verum est, nisi auspiciis Dei. Nec hoc sibi arrogabat Ezechias, nec honorem Dei ad se rapiebat: quin potius testabatur et suam et populi salutem in Deo sitam esse. Sed colorem aliquem ab hoste adhiberi oportuit: quemadmodum hodie ab impiis fieri solet, quum doctrinam nostram traducunt. Adducunt enim colores, quibus valde speciosa videri possint quae ab ipsis dicuntur: et quidem fallunt, nisi quum propius expenduntur.

15. (*Et ne faciat vos fidere.*) Exhortationem qua populum animabat Ezechias referens, quasi frigidum et nugatorium sermonem extenuat. Unde apparet impios, quamvis Dei virtutem praedicent, eam tamen pro nihilo ducere. Etsi enim non aperte negat Deum opitulari posse si velit, sed eum populo Israel infestum et contrarium fingit: fidem tamen eludens, Dei potentiam in nihilum redigit quantum in se est. Consilium enim eius est ita deicere populi animos, ut cogantur omnes tanquam desperati subiectionis leges accipere a tyranno victore. Caeterum alio quoque artificio fiduciam auxilii Dei illis excutit, illecebris commodioris vitae animos demulcens: sicuti nihil proclivius est quam deficere a Deo, ubi nos alio trahit utilitatis species. Si blandiatur mundus, si alliciat, spes aeternae salutis facile evanescit: semper enim sensus nostri in praesentem rerum statum defixi haerent. Hoc igitur artificio instructus Rapsaces admonet: Nolite a spe

incerta pendere, accipite potius quod certum est. Atque haec oratio plurimum ad persuadendum valet, quia nihil magis gratum hominibus, quam si in manu habeant quod putant sibi optabile. Aegre autem patiuntur se suspendi, ut quod longe abest praesenti fortunae anteferant. Tale igitur est argumentum Rapsacis: Ezechias promittit vobis auxilium Dei, sed non apparet: suspendit vos a re incerta: rex vero meus vobis ea promittit quae praesentia sunt, ac certo praestabit. Argumentum hoc validum videri posset, sed animadvertenda est fallacia: quia saepe eodem astu nos adoritur Satan, atque abducit a fiducia Dei. Vocat nos Dominus ad spem aeternae vitae: ea latet (nam speramus ea quae non cernimus), promittit se fore liberatorem, atque interim languere nos et fatiscere sinit: ita ut frustra sperare videamur, si praesentem rerum statum spectemus. Hic nos aggreditur Satan: Quid frustra speras? quis fructus fidei tuae? quid extra mundum exspectas? Haec denique quotidiana lucta est. Quum Christus nos in coelum vocat, Satan nos in terra retinere conatur. Ergo promissis mordicus inhaerendum est, ut contra spem in spem erecti confidamus Deo, nec ullis illecebris nos ab eo abduci patiamur.

16. (*Nolite audire.*) Dum animos populi ab Ezechia avertere studet, simul eos ad delitias revocat, ut obliviscantur Deum, nec quidquam ab eo expectent. Perinde ac si diceret: Nolite Deo credere, sed potius regi meo. Ita nobiscum agit Satan. Nam obscurans Dei bonitatem suis nebulis, et larvas falsae spei nobis obiciens, clam et oblique subrept in locum Dei: vel creaturas supponit, ut nos suis laqueis implicet. Obicit delitias, et genus aliquod vitae facilioris cum hac iactantia: Deus procul ostendit, ego vobis exhibeo. Etsi autem mentio fit Ezechiae, re ipsa tamen fit comparatio inter Deum et Assyrium. Nam Ezechias ut minister Dei erat, nihil obtendebat falso, nec iactabat inanem fiduciam, sed promissis veris et certissimis innixus populo ad quaerendum Deum fidelis hortator erat: Rapsaces vero regem suum ornabat Dei spoliis, et interea minister Satanae erat, ut abduceret populum a fiducia Dei in omnem impietatem. *Facere benedictionem*, est transigere amice: ac si diceret, Nolite quidquam hostiliter designare aut tentare bello. Facite deditionem, obsequia vestra meo regi offerte. Non tantum audientiam sibi fieri postulat Sennacherib, sed etiam populum in nomen suum iurare. Atqui hanc servitutem, quae per se odiosa erat, benedictionis nomine tegit quo magis ad se alliciat. Iubet autem ipsos tranquillam vitam et alia commoda, quibus ante fruebantur, redimere misera ista defectione: nempe si relicto Ezechia ad se egrediantur. Nam deficere a pio rege, qui a Deo constitutus erat, quique typum gerebat Christi, om-

Calvini opera. Vol. XXXVI.

nium miserrimum atque infelicissimum erat. Nec vero id fieri poterat sine abnegatione Dei ipsius, qui signum illud in Iudaea erexerat coelestis gratiae.

17. (*Donec veniam.*) Nunc conditionem aliam subiicit longe duriorem priore. Significat enim pacem non aliter iniri posse cum Sennacherib, quam si populus in exilium migret. Quod nihil aliud erat, quam relinquere cultum Dei et degenerare in superstitionem, seque ab haereditate divinitus tradita ultro abdicare. Sed afflictos et extremo periculo attonitos compellans audacter quidvis imperat redimendae vitae causa. Hic clarius perspicimus orationem Rapsacis nihil aliud esse quam imaginem tentationum, quibus in dies Satan fidem nostram oppugnat. Nihil enim magis vulgare est Satanae, quam nos huius mundi illecebris ac delitiis abstrahere a fiducia Dei: fruendum pace et tranquillitate, eamque omni ratione redimendam esse: felicitatem esse in abundantia rerum et copia. Maxime vero rebus adversis abutitur ad nos urgendos, maioreque licentia ad exequendum Dei iugum instigat, sensim quidem et clandestinis obscurisque artibus se insinuat. Postquam vero nos semel illexit atque ita illaqueavit, ut praesentia bona pluris quam futura faciamus, hanc conditionem subiungit, ut prorsus sibi devinctos et addictos teneat: quam certe vitare non possumus, ubi nos suis captiosis spebus et rerum praesentium gustu irretitos tenet. Porro quia durum asperumque erat exsilii nomen: nec facile erat renuntiare patriae dulcedini, ut nullam eos iacturam facere ostendat, si migrent e regione sua, eam in quam abducendi sunt aequae feracem atque uberem esse dicit. Velum scilicet eorum oculis obtendens, ne quid sibi perire existimarent. Interea astute praetermittit quae plus caeteris omnibus aestimanda erant: cultum Dei, templum, legem, regnum, ordinem sanctae gubernationis, et reliqua omnia quae ad coelestem haereditatem pertinebant. Quae vero potest sine his esse felicitas? Sedulo ergo discat intendere unusquisque mentem in bona spiritualia. Neque enim abs re omnibus mundi lautitiis prosperisque successibus excellentius bonum praedicat, habitare in domo Dei, ne rerum praesentium spe abducti vera felicitate privemur. Haec enim horribilis est poena, qua Dominus incredulitatem hominum ulciscitur, quae piis omnibus pertimescenda est, ne ullis aerumnis aut calamitatibus victi deficiant.

18. (*Ne forte decipiat vós.*) Aliud est argumentum diversum a superioribus, quo populum ab Ezechia et fiducia in Deum abducere conatur. Prius iactabat se Dei ministrum esse, ab eo missum ut Iudaeam deleteret, ideoque certam victoriam sibi pollicebatur. Nunc vero palam insultat ipsi Deo. Nec enim primo congressu impii contemptum suum et impietatem prodere solent: sed Dominum tandem

ipsorum affectus patefacit, eosque ipsos animi sui virus detegere cogit. Nunc ergo longius erumpit impius Rapsaces, seque Deo ipso superiorem fore iactat. Loquitur autem in persona domini sui, quod magnas victorias de variis et robustis populis obtinisset. Hi suos deos habebant, sub quorum tutela servari videbantur. Deos igitur ipsos se vicisse putabat Sennacherib quod vicisset gentes, quae in eorum ope recumbebant. Hinc fit ut eo prorumpat audaciae, ne Deo viventi comparare sese dubitet, quin furore abreptus vires suas opponat ipsius potentiae. Quamvis ergo impii insidulam contempnunt Deum, tamen postea ostendunt se omnia sibi, ac sine Deo arrogare. Verbis quidem simulant se victorias idolis suis tribuere: sed postea, ut inquit Abacue (1, 16), sacrificant reti suo, et suffitum faciunt, sagenae suae quod hodie quoque ab hypocritis fieri videmus. Currunt enim salutaturi idola sua, postquam victoriam adepti sunt: sed deinde consilia sua, prudentiam, fortitudinem, apparatus iactant, ut iis plane, non idolis, quidquid accidit ipsos tribuere appareat. Hac ergo tam insolenti iactatione ostendit mendacium fuisse, quod dicebat se Deum autorem victoriarum suarum agnoscere. Porro fieri non potuit quin haec animum pii regis mirum in modum torquerent, quum audiret promissa Dei imposturae nomine damnari: quum impius iste palam insultaret Deo, eumque cum idolis misceret. Atque haec ideo referuntur, ut intueamur patientiam pii regis, nosque, ubi aliquid eiusmodi continget, ad eius imitationem conferamus.

(*An liberarunt.*) Quod se opponit diis omnibus, iisque superiorem se esse affirmat, tam alienum est a communi sensu, ut vel impii ipsi abhorreant: si tamen eos premat Dominus, si adigat in quaestionem, facile extorquet eiusmodi voces. Quum meditata utuntur oratione, fingunt se Dei cultores, sed postea Deus quod intus latebat depromere et fateri cogit. Sciamus ergo superstitionem cum superbia perpetuo coniunctam esse, ita ut qui ignorat Deum adversus omne numen insurgere non dubitent. Ac ne proterviam atque insolentiam impiorum miremur: quia nihil ad humilitatem nos erudire potest quam pura cognitio Dei. Nec vero impius iste excusari potest, quasi merito idolis imbecillitatem et vanitatem suam exprobrat. Eius enim mens et animi propositum attendi debent: quandoquidem non ridet superstitionem et vanam fiduciam gentium, sed in idolis ipsis despiciat potentiam Dei. Quomodo enim Dionysius ille tyrannus quum deos suos ridebat, pugnabat cum Deo, eumque in certamen provocabat: quia divinum numen, quale animo comprehendere poterat, repugnante conscientia, insectabatur. Ita de reliquis impiis dicendum est, qui falsas religiones, quas Dei esse putabant ludibrio habuerunt. Hic quoque observandum est aliud blasphemiae genus, quo impie

maiestas Dei violatur: nempe quod Rapsaces Deum miscet cum idolis, eumque velut unum ■ turba constituit. Nam quale illud est, Deum immortalem rerumque omnium autorem cum rebus vilissimis, veritatem cum mendacio, gloriam cum ignominia coelum cum terra miscere? Magnus, inquit David (Psal. 96, 4), est Dominus et plurima laude dignus, formidabilis prae omnibus diis: siquidem cuncti dii populorum nihili sunt: at Dominus coelos fecit. Coram ipso decus et honor, potentia, et magnificentia in sanctuario suo.

19 et 20. (*Ubi dii Amath.*) Amath Antiochiam Syriae fuisse putant: Arpad eam urbem ex qua versus Damascus coloniae deductae fuerunt. *Sepharvaïm* urbem sitam in regione Damascena. Quod si verum est, Rapsaces vetusta urbium nomina refert, ex quibus prodierant olim populi complures: deinde non modo famae celebritatem perdiderant, sed unaquaeque etiam proprium nomen: ut tanta rerum commutatione magis ipsos commoveat. Quidquid sit, vicinas urbes potissimum designat, quae ut propius cognitae erant Iudaeis, ita suo interitu magis eos afficere poterant. Nec sane dubito, quin haec loca Syriae fuerint et Israelis. Ac si diceret: Videte haec duo regna subiungata, quibus praeerant dii eorum tutores: an Deus vester mihi resistit? Particulam ■ interrogative utroque loco accipiunt interpretes: An dii gentium liberaverunt? et an Deus vester eripiet? ego autem, ut sensus melius fluere, malui secundo loco resolvere, Ut eripiat Deus vester. Nam eiusdem vocis repetitio similitudinem notat. Quanquam videtur subesse ironia: quasi dixisset per ludibrium, nempe, ut dii gentium liberarunt suos cultores, ita vobis succurret Deus vester. Haec autem impiorum arrogantia inde oritur, quod non intelligant hominum peccata puniri a Deo quum aliquid adversi patiuntur. Ac primum in eo peccant, quod perversam et praeposteram comparisonem adducunt: illum populum vici: ergo sum melior vel potentior. Nec enim agnoscunt se irae Dei exsecutores ad ulciscenda scelera destinatos esse. Nam etsi quid a Deo sibi concessum dicant, id simulate faciunt, nec voluntatem eius aut iustitiam animadvertunt. Postea altius insurgunt: quia audent se cum ipso Deo conferre: Istos vici quibus praeerat Deus: Deum igitur ipsum vici. Atque hic graphice depictum cernimus quod dictum fuerat cap. 10: Heus Assur virga furoris mei: ipse vero non sic cogitabat. Illic enim fideles monebat Deus, quamvis caeca amentia se extollens Sennacherib omnem deitatem obruere tentaret, retinendam tamen esse sententiam hanc, non plus eum posse quam e coelo permissum esset. Nostrum ergo est agnoscere poenas infligi a Deo per manum impiorum qui irae Dei velut instrumenta sunt. Ab iis igitur avertendi sunt

oculi nostri, ut in Deum recta intueamur, cui merito poenas damus. Si praevalent impii, ne potemus fractam esse Dei potentiam, sed nos eius opem indignos esse consideremus. Armatus enim hostes in exitum nostrum: iis vires et copias suppeditat: impellit ac flectit quocunque libet, nosque in eorum manus concludit, quum ab ipso abalienati sumus. Quum igitur hodie adversum nos insolescit Turca, quod iamdiu tantam Christianorum multitudinem subegerit, non est quod ideo turbemur, ac si imminuta esset Dei potentia, nec satis virium haberet ad nos liberandos: sed reputare debemus, quot modis et Graeci et Asiatici iram ipsius provocaverint, dum tot foeda et portentosa libidinum genera regnarunt in illis regionibus: deinde horrendae superstitiones atque impietates grassatae sunt. Severissima ergo castigatione opus fuit ad reprimenda flagitia eorum qui falso Dei nomen profitebantur. Hinc Turcae prosperitas, hinc horrenda in toto Oriente dissipatio sequuta est. Interim videmus ipsum insolescentem atque erigentem cristas religionem nostram ridere, suaeque mirum in modum applaudere: sed magis applaudit sibi, retique suo sacrificat, ut iam de aliis impiis dictum est. Convertendi ergo sunt animi nostri in iudicia Dei, ne Turcam suis viribus tantum imperium consequutum esse existimemus. Sed Dominus ei fraena laxavit, ut impietatem hominum et nequitiam ulciscatur. Tandem suo tempore insolentiam quoque ipsius cohibebit. Etsi autem prosperitas signum est benedictionis Dei, ab ea tamen initium facere minime convenit, si rectum iudicium de ipso Deo facere libeat: sicuti Turca et papistae ex victoriis colligunt Deum quodammodo esse sub manu sua: sed ubi verum Deum cognoverimus, ad testandum ei gratiam et virtutem suo ordine accedunt beneficia. Iam vero semper cavendum, ne vel tantillum nobis arrogemus: quia simul ac obreperit stulta confidentia, statim arripiet nos hic furor, ne Deum quidem nobis parem fore. Initio impiis quoque detestabile erit hoc sacrilegium: sed ubi nos ita dementat diabolica superbia, ut nos spoliis Dei ornemus, facilis est lapsus ad crassam istam insultationem. Retinuit quidem interea Sennacherib aliquam pietatis formam: quia postea legemus occisum fuisse in templo dei sui, quum illic adoraret, ac voluit procul dubio Deum sibi habere propitium: sed quemadmodum hic cum diis gentium ipsum terrae et coeli opificem conculcat, sic occasione data ausus fuisset peraeque se efferre contra proprium idolum.

21. (*Et illi tacuerunt.*) Hoc ideo additum est, ut melius intelligamus quam afflictæ res fuerint in tota Iudaea. Quum enim virum aut praesidii nihil inopemodum esset pio regi, ideo obmutescit etiam inprolescente hoste. Missi erant legati ad

ipsum leniendum: ubi nihil efficiunt, tacere iubentur, ne feram illam bestiam irrent, quae plus satis ad saevitiam accensa erat. Quamquam incertum est de legatisne loquatur, an de populo, in quem probra haec iaciebat Rapsaces. Et probabile quidem est, potius hoc referri ad murorum custodes, quos tametsi acriter pungerent hostis contumeliae, non tamen ad rixas vel tumultus provocarunt, quia morem gesserunt edicto regis. Unde etiam colligimus singulari Dei gratia factum esse, ut in rebus perditis tam compositos ad obsequium animos habuerit. Obiciet quispiam silentium minime indicendum fuisse, quum tales in Deum blasphemiae audirentur. Nec enim dissimulandum est, quum impii Deo contumeliis et probris illudunt, tametsi vitae discrimen subeundum sit: saltem testari debemus nos id aequo animo ferre non posse, quod honori et gloriae ipsius adversatur. Atqui non ideo tacuisse dicuntur quod vel annuendi significationem dederint, vel pro nihilo duxerint contumelias, quae in Deum iactatae, quamvis vocem non exprimerent, cruciabant tamen animos: deinde ad gestus et signa moeroris legatos ipsos impulerunt. Postea enim prae doloris acerbitate discindunt vestes: quo signo se tales blasphemias exhorre et detestari ostendunt. Sed quia sine ullo profecturixati essent legati ipsi cum Rapsace, ideo placide ac sine ulla contentione redierunt: populus vero, quia tumultuari utile non erat satis habuit tacitos gemitus impii hominis petulantiae opponere. Atque haec non spernenda est fortitudo, ubi ne hiscendi quidem potestas datur: non tamen labascere vel inflecti, sed manere in statione nostra tranquillos. Imo hinc monemur haud semper litigandum esse cum impiis, ubi lacerant Dei nomen, et contumeliis prosindunt: quoniam in acerba contentione, et confusis clamoribus veritas non audietur. Nec tamen propterea ignaviae nostrae indulgendum: ne putemus nos excusandos esse, si quoties impii adversus Deum insurgunt sileamus. Nam silentium nostrum excusatione carebit, nisi aliqua ratione testemur id vehementer nobis displicere et quantum in nobis est, profiteamur nihil nobis esse acerbius, quam nomen Dei violari. Dandum igitur zeli signum, ne putent impii nobis curae non esse Dei honorem, neque affici quum ab ipsis proscinditur.

22. (*Et venit Eliacim.*) Iam videmus non ideo tacuisse Eliacim aliosque legatos, quasi vel applauderent impietati Rasacis, vel periculi metu tales blasphemias dissimularent: quandoquidem discindunt vestes suas, atque eo signo testantur quantopere ipsis displiceant impia illa convicia. Sobnam excipio, quem pietate vacuum pudor tantum impulit, ut defunctorie cum aliis tristitiae habitum susciperet. Hoc autem moris erat Iudaeis, atque caeteris Orien-

talibus, quum aliquid summo opere detestabantur, vestes lacerare: quia ut ardoris multo plus habent illae nationes nobis qui regiones frigidas incolimus, ita gestu, incessu, habitu, externisque signis vehementiam maiorem prae se ferunt. Hic etiam observandum est, eos qui privatas iniurias dissimulanter tulerant, ubi Deum probro affici audiunt, vestes suas scindere. Nam quorum irritabiles sunt animi in privata iniuria, ubi patientia opus erat, nec commoventur ubi nomen Dei probro affici intelligunt, ostendunt se nihil habere zeli aut pietatis.

CAPUT XXXVII.

1. Factum est autem ut hoc audito rex Ezechias scinderet vestimenta sua, et sacco opertus veniret in domum Iehovae. 2. Simul misit Eliacim praefectum palatii, et Sobnam cancellarium, et seniores, sacerdotes saccis opertos ad Isaiam filium Amoz prophetam. 3. Qui dixerunt illi: Sic dicit Ezechias: Dies angustiae, et increpationis, et blasphemiae dies hic, quia filii venerunt ad partum, neque est vis pariendi. 4. Si forte audiet Iehova Deus tuus verba Rapsacae, quem misit rex Assur dominus eius: ad maledicendum Deo viventii, et arguendum verbis quae audivit Iehova Deus tuus. Tu ergo levabis orationem pro reliquiis quae adhuc exstant. 5. Venerunt servi regis Ezechiae ad Isaiam. 6. Et dixit illis Isaias: Sic dicetis domino vestro: sic dicit Iehova, Ne timeas a verbis quae audiisti quae mihi exprobrarunt servi regis Assur. 7. Ecce apponam illi ventum. Audiet enim rumorem, et revertetur in terram suam: et faciam ut cadat gladio in terra sua. 8. Reversus autem Rapsace invenit regem Assur oppugnantem Lobnam.¹⁾ Audivit enim profectum a Lachis. 9. Audiens autem de Thirhaka rege Aethiopiae: egressus est, ut pugnet contra te: ex quo audivit, misit nuntios ad Ezechiam, dicens: 10. Sic dicetis Ezechiae regi Iuda: Non te decipiat Deus tuus in quo tu confidis, dicens: Non tradetur Ierusalem in manum regis Assur. 11. Ecce tu audiisti quae fecerunt reges Assur universis terris, quomodo vastaverunt eas: et tu liberaberis? 12. An liberaverunt dii gentium, quos perdiderunt patres mei? Gozam, et Haram, Rezepeh, et filios Edem, qui fuerunt in Bithlassar. 13. Ubi rex Amath, rex Arpad, rex civitatis Sepharvaim, Hena et Iva? 14. Accepit Ezechias litteras e manu nuntiorum, et legit eas, et ascendit in domum Iehovae, et expandit eas coram Iehova. 15. Tum oravit Ezechias ad Deum, dicens: 16. Iehova exercituum, Deus Israel, qui habitas inter

Cherubin: tu ipse Deus solus super omnia regna terrae: tu fecisti coelos et terram. 17. Inclina Iehova aurem tuam, et audi: aperi Iehova oculos tuos et vide: et audi cuncta verba Sennacherib, qui misit ad exprobrandum Deo vivo. 18. Sane Iehova, perdiderunt reges Assur cunctas terras, terram, inquam, eorum. 19. Posueruntque deos earum in ignem, quoniam non sunt dii, sed opus manuum hominis, lignum et lapis, ideo perdiderunt eos. 20. Et nunc Iehova Deus noster, serva nos e manu eius: ut cognoscant omnia regna terrae quod tu Iehova es solus. 21. Tunc misit Isaias filius Amoz ad Ezechiam, dicens: Sic dicit Iehova Deus Israel. Quoniam me precatus es de Sennacherib rege Assur: 22. Hoc est verbum quod loquutus est Iehova de eo: Sprevit te, subsannavit te, virgo filia Sion: movit post te caput, filia Ierusalem. 23. Quem probris affecisti? et quem contumeliose aggressus es? Super quem exaltasti vocem tuam, et in sublime extulisti oculos tuos? nempe, super sanctum Israelis. 24. In manu servorum tuorum exprobrasti Domino, ac dixisti: Ego in multitudine curruum meorum ascendam in excelsa montium ad latera Libani, succidam summa cedrorum eius, electas eius abietes: tum veniam ad summum extremitatis eius, ad sylvam eius campestem.¹⁾ 25. Fodiam et bibam aquas: exsicabo planta pedum meorum cunctos lacus obsidionis. 26. Annon audiisti quod a longinquo tempore fecerim eam: a diebus antiquis formaverim ipsam? Nunc vero adducere eam, ut sit in desolationem, in acervos ruinarum, quemadmodum urbes munitas? 27. Nam incolae earum manu fuerunt mutilati, territi et confusi sunt: facti sunt tanquam gramen agri, olus viride, herba tectorum, quae ante maturitatem exarescit. 28. Sessionem tuam, exitum tuum, et introitum tuum novi, et iracundiam tuam contra me. 29. Quoniam iratus es contra me: ideo tumultus tuus ascendit in aures meas. Itaque ponam hamum²⁾ meum in narem tuam, et fraenum meum in labia tua: et reducam te per viam qua venisti. 30. Hoc autem erit tibi signum: Comedes hoc anno quae sponte nascuntur, secundo etiam sponte provenientia: in tertio vero anno seminabis³⁾ et metetis, et plantabis vineas, et comedetis fructum earum. 31. Et adiciet quod servatum erit e domo Iuda, quodque residuum erit, radicem iacere deorsum, et fructum proferre sursum. 32. Nam Ierusalem egredientur reliquiae, et quod servatum erit e monte Sion: zelus Iehovae exercituum hoc faciet. 33. Propterea sic dicit Iehova de rege Assur: non ingreditur urbem hanc, neque proiciet illuc sagittam. Et non occupabit eam clypeo munitis: neque fundet contra eam balistam. 34. Per viam qua venit revertetur, neque ingreditur urbem hanc, dicit Iehova. 35. Et protector ero super

¹⁾ sic.

¹⁾ in margine: vel, Planities eius. ²⁾ vel, circumum.
³⁾ seminabis etc. 1551.

hanc urbem, ut servem eam, propter me et propter David servum meum. 36. Et egressus Angelus Iehovae, percussit in castris Assyriorum centum octoginta quinque millia: et quum mane surrectum esset, ecce omnes cadavera mortuorum. 37. Tum profectus abiit et reversus est Sennacherib rex Assur, et habitavit in Ninive. 38. Et accidit quum adoraret in templo Nisroch Deum suum¹⁾, Adrammelech et Sarezzer filii eius percusserunt eum gladio, fugeruntque in terram Armeniae, et regnavit Essarradon filius eius pro eo.

IN CAPUT XXXVII.

1. (*Et accidit.*) Declarat propheta unicam salutis spem reliquam fuisse pio regi, ut ad Deum iustum vindicem suas querimonias deferret. Sicuti dicitur in Psalmo (123, 2), Non secus ac servi vel anxillae, dum laeduntur, ad tutelam heri sui vel herae respiciunt, ita oculos piorum intentos esse ad auxilium Dei. Ergo ubi de Ierosolyma actum videtur, Ezechias terrenis praesidiis nudatus sub Dei protectionem se confert: atque ita fatetur non aliud extremis angustiis esse remedium. Unde etiam clarius effulsit gratia Dei, ut perspicuum esset miraculum, quum pius rex cum toto populo e faucibus leonis istius ereptus est. Notanda igitur haec circumstantia, ut quam illustre sit opus Dei melius intelligamus. Hic etiam docemur quid agendum sit maxime rebus deploratis, ne scilicet pigri vel lenti simus ad implorandam opem Dei, qui nos ipse ad se invitat. Non est expavescendum, nec despondendi sunt animi, sed potius necessitate qua premimur extimulandi ad opem eius quaerendam: quemadmodum hic ab Ezechia factum videmus, qui statim se recepit in templum non secus ac in asylum, ut sub Dei umbra delitesceret cum toto populo. Addit etiam poenitentiae symbola, scissionem vestium et indumentum sacci, conspersionem cinerum, et eiusmodi. Haec enim solennia poenitentiae signa erant, quum gravi aliqua calamitate afflicti reos se coram Deo fatebantur, veniamque ab ipso flagitabant. Mira vero sancti regis modestia, quod tot praeclaris operibus defunctus, totque virtutum praestantia ornatus, se tamen suppliciter coram Deo prosternere non dubitat: rursus magnanimitas et fidei constantia, quod tam gravi tentationis mole non obruitur, quominus Deum, a quo tam duriter percussus est, ultro quaerat. Vix centesimus quisque reperitur, qui non obmurmuret si paulo severius a Deo tractetur, qui non obiciat per modum exprobrationis sua benefacta, atque expostulet iniquam sibi rependi mercedem. Alii, ubi eorum votis non respondet Deus, eum colendo operam se luisse

querunt. Nihil tale in Ezechia animadvertimus, qui rarae pietatis sibi conscius reatus professionem non fugit. Proinde si Deum exorare cupimus, et experiri eius gratiam in rebus adversis, testatam facere convenit poenitentiam nostram, atque ex animo reatum nostrum agnoscere. Nec enim fortuito nobis res adversae accidunt, sed his ad poenitentiam Deus ipse nos expergefacerit. Verum quidem est, levis momenti fore saccum et cinerem nisi praecedat interior cordis affectus: quia scimus hypocritas plus satis in caeremoniis esse liberales: sed quemadmodum supra dictum fuit, ubi haec exercitia referuntur ad verum finem, merito ea commendat spiritus sanctus. Et certe fuit hoc rarae pietatis et modestiae signum, quod se hoc modo pius rex cum toto populo ad Dei timorem incitavit: deinde quod voluntariam reatus professionem in squalore et sordibus suscepit. Scimus enim ut reges pudeat se demittere.

2 et 3. (*Et misit Eliacim.*) Legatio haec non tantum huc spectavit ut Isaiam accerseret in societatem luctus, sed ut aliquid solatii peteret ex eius doctrina. Et certe frustra in aerem fundentur preces nisi suffultae sint Dei verbo. Sicuti videmus incredulos plus satis clamorosos esse in suis precibus, quum tamen Deum fugiant spretis vel neglectis eius promissionibus. Haec ergo solidae pietatis probatio fuit in Ezechia, quod se addicens studio precandi simul adiunxit spei confirmationem, ne tentationi succumberet. Adde quod rationem divinitus praescriptam tenet, ubi Deum per os prophetae loquentem audire optat. Tametsi enim soli Deo innititur, non tamen repudiat hominis mortalis testimonium. Atque ideo discrete addit prophetae epithetum non sine causa: mittit enim ad Isaiam, ut novo aliquo vaticinio confirmetur: atque ipsum nominat, non ut privatum hominem, sed ut Dei servum, cuius officium erat pium regem consolatione aliqua sublevare. Duo igitur notanda sunt remedia quibus extremis rebus sublevamur. Primum invocandus est Deus ut nos liberet: deinde consulendi prophetae, si modo iis frui licet, ut nobis solatium aliquod afferant ex verbo Dei. Nam eorum officium est, afflictos erigere promissionibus et consolari. Quod si desint, tamen ex verbo satis ampla consolatio suppeditatur. Atque consulendi prophetae isti, qui non suae tantum aetati, sed posteris quoque et omnibus saeculis destinati sunt. Nam licet obierint, libri tamen superstites sunt: vivit eorum doctrina, nec unquam intermoriatur. Nunquam ergo destituemur veris remediis, nisi ea respuamus. In summa tamen consulendus est semper Deus. Quaeri poterit, annon abunde instructus fuerit Ezechias et promissionibus Dei munitus? annon hoc diffidentiae signum erat, novas promissiones petere a propheta? Respondeo, non esse imputandum incredulitati aut

¹⁾ vel, Dei sui.

diffidentiae, quod novam promissionem quaerit: nam sibi conscius infirmitatis suae novas confirmationes accersere non veretur. Semper enim ad diffidentiam nos sollicitat caro, ideoque minime contemnenda sunt nova subsidia: quaerenda potius omnis generis adminicula, quibus tentationes varias repellamus. Nam omnibus ex partibus nos adoritur Satan, atque ita circumvallat, ut nisi probe muniti vix ad eius insidias astusque vitandos pares futuri simus usque ad finem. Quamvis igitur edocti simus verbo Dei ipsum nobis adfore rebus adversis, tamen ubi ad certamen aliquod arduum ventum est, iterum atque iterum os Domini interrogare operae pretium est, et quaerere novas confirmationes, quibus fidem nostram robaremus. Nullae quidem nobis dantur hodie similes prophetiae, sed generales (quae nobis etiam scriptae sunt) in usum nostrum accommodare debemus. Cur autem miserit legatos Ezechias, non autem ipse ad Isaiam potius accesserit ratio in promptu est, quod in templo orabat. Nam communem fuisse luctum ex eo apparet, quod seniores omnes et consilarii saccis induti erant. Et probabile est preces regis edicto fuisse publice indictas. Quanquam notandum est prophetam non quievisse domi, ut delitiis vacaret, sed eius absentia voluit Deus examinare fidem pii regis.

4. (*Si forte audierit.*) Videtur Ezechias dubitare, an Dominus ipsum audire velit. Vertunt enim particulam אולי fortassis: et sic fere accipitur in tota scriptura. Sed notandum est fideles, etiam si certo sciant Dominum sibi affuturum, tamen quia perplexi sunt ob difficultatem rei in hunc modum loqui solere. Erat quidem Ezechiae causa cur dubius esset, si rem ipsam spectemus: sed quum in verbum oculos convertit, certior redditur de voluntate Dei, ita ut desinat trepidare. Quia tamen fieri non potest, quin remoras fidelibus iniiciat caro, ut non nisi cunctanter et haesitabunde pergant, interdum sermonem accommodant ad praesentem rerum aspectum. Atque alibi observare licet sanctos, ubi etiam de re certa loquuntur, in hunc modum loquutos esse. Nam Petrus, dum Simonem hortatur, Si forte, inquit (Act. 8, 22), remittatur tibi haec cogitatio cordis tui. Nec enim consulit Simoni ut trepidet et rogando vacillet: vana enim fuisset eiusmodi invocatio: sed gravitatem peccati ipsi ostendit, ut animum eius serio percellat, et tandem expurgisci cogat, ut ad Deum accedat cum vera poenitentia. Illud ergo, *forte*, non est dubitantis, sed idem quod vulgo dicimus, *Possible*: quum sperare aliquid et promittere nobis audemus. Nec ita loquutus est Ezechias quasi surdus esset Deus ad impiorum voces, vel eum quidquam fugeret: sed quia in eius corde fixum erat principium illud, Deum omnibus propinquum esse qui eum vere invocant, contra desperationem luctari instituens pre-

cibus sese armat, et quia non sine difficultate prorumpere nititur, dicit, si forte. Adde quod duas audiendi species hic ponit, quae nodum hunc aliqua ex parte expediunt. Apparet quidem primo intuitu aliqua repugnantiae species in his verbis, si forte audierit, quae audivit. Sed loquutio aptissima est, quod certo et sine controversia persuasus sit Ezechias nihil Deo occultum esse: tantum de hoc secum disceptet, velitne in iudicium vocare Deus blasphemiam impuri canis: quia saepe dum ultionem differt ac dissimulat ad tempus, clausis oculis praeterire videtur. Denique pro confesso sumens omnia Deo conspicua esse et manifesta, tantum anxie quaerit an Deus re ipsa ostendat se ita offensum contumeliis Rapsacis, ut diutius impunitas manere nolit: denique effectualiter audire optat, quum scilicet ea quae confusa et dissipata erant restituit, quum iudicem se ostendit. Tunc enim re ipsa omnia ab eo animadversa et perspecta esse cognoscimus. Hoc modo petit Ezechias, an non audierit Dominus blasphemias Rapsacis, ut eas ulciscatur, et gloriam sui nominis curae sibi esse ostendat? Deum Isaiae nominans non intelligit ab uno tantum homine Deum coli, neque etiam ex numero piorum se abscindit, sed quia ex doctrina manabant preces, pius rex voluit ministerium prophetae commendare, ac testari verum Dei servum esse. Aliquando longius patet ista relatio, omnes enim fideles invocant Deum: Deus vicissim omnes censet in populo suo. Sed peculiariter censetur Isaiae et Pauli Deus, quod specialem vocationem habeant. In summa elogium et commendatio vocationis Isaiae nominatim his verbis continetur.

(*Et levabis orationem.*) Haec secunda ratio est cur Ezechias legatos misit ad Isaiam: nempe, ut ipse quoque una cum aliis precetur. Unde agnoscimus prophetae munus esse, non tantum afflictos consolari verbo Domini, sed etiam interponere suas preces pro ipsorum salute. Ne ergo ministri verbi et pastores functos se officio putent, quum hortati fuerint et docuerint, nisi preces quoque adiungant (hoc quidem facere omnes decet): sed Ezechias ad Isaiam potissimum misit, quod caeteris praeire exemplo suo deberet. Porro *levare orationem* nihil aliud est quam precari: sed notanda est loquutio. Ostendit enim quomodo affectus nostros compositos esse oporteat dum precamur. Scriptura ubique iubet ut animos in coelum erigamus: nulla enim alioqui in nobis esset reverentia Dei. Deinde tantus est in nobis stupor, ut statim obrepant crassae de Deo imaginationes: ut nisi nos in coelum revocaret, eum potius ad pedes quaerere vellemus. Levare igitur orationem est ita precari, ut animi nostri non torpeant in terra, nec terrenum quidquam aut crassum de Deo cogitent, sed ei tribuant quod eius maiestati convenit, serio etiam ardore in sub-

lime aspiret affectus noster. Quo etiam sensu dicitur in Psalmo (141, 2), Ascendat coram te quasi suffitus oratio mea, quasi sacrificium vespertinum. Iam quod pro residuo populo, qui superstes erat, concipi preces cupit, haec quoque circumstantia valere potuit ad Dominum flectendum: non quod hominum more flectatur: sed ita nobiscum agit, seque imbecillitati nostrae accommodat. Quum ergo res nostrae in eas angustias redactae sunt, ut non procul ab interitu absimus, proponenda est Deo miseria nostra, ut aliquid consolationis mentes nostrae percipiant: quandoquidem miseros et afflictos se respicere Deus affirmat. Et quo propiores exitio videmur, eo maiore studio et ardentiore petere debemus, ut nobis opem ferat: quemadmodum hic deplorato rerum statu ab Ezechia factum videmus.

5 et 6. (*Et venerunt.*) Quemadmodum prius narravit propheta nullum aliud fuisse pio regi perfugium, quam ut os Domini consuleret, ita nunc id non frustra ab eo factum esse docet: audiuit enim consolationem quam optabat. Hoc exemplo moniti si curas nostras et molestias in Dei sinum exonerando levamen ab eo quaeramus, nunquam nos frustrabitur spes nostra: et quamvis non semper exstabant prophetae in mundo, qualis fuit Isaïas, quo tamen expediet modo ipse tempestive occurret ad opem ferendam. Praefatur autem Isaïas se Dei nomine dare responsum, imo diserte affirmat ipsum esse oraculi autorem: quia et prophetis semper cavendum est ne quid proferant a se ipsis, et in negotio tam arduo necessaria fuit Dei autoritas. Docuit etiam hoc modo propheta Deum fuisse obvium votis pii regis. Iactant quidem et pseudo-prophetae nomen Dei: sed falso: Isaïas autem quia verum spiritus sancti organum fuit, iure obtendit sacrum eius nomen quo missus est, ac primum quidem timere vetans, vel intrepido, vel saltem tranquillo esse animo Ezechiam iubet. Nam quoties audimus hanc vocem, sciamus eam pacem nobis commendari quam fides parit in animis nostris: quicumque enim Deo confisi exitum malis suis ab eo exspectant, patientia sua victores emergunt supra omnes metus, unde etiam in agitatione tranquillitas. Caeterum, quo alacrius pergat pius rex in sperando laetiore exitu, clare exprimit propriam agi Dei causam, cuius patrociniū suscipiet: quia pati nequeat impune nomen suum ab impiis violari, quin iustus tandem iudex appareat. Servorum quoque nomine indignitatem rei amplificat. Nam etsi rex ipse ita loquutus esset, Dominum tamen ab homine mortali contemni, et tam probrose exagitari intolerabile erat. Unde colligere promptum fuit, multo minus a servis tantam contumeliam passurum esse. Itaque personae conditio atrociorē reddit iniuriam.

7. (*Ecce apponam illi ventum.*) Quod alii vertunt: Ponam in eo spiritum, perinde ac si de arcano cordis instinctu ageret propheta, coactum est. Haec vero metaphora optime convenit, in manu Dei esse ventum aut turbinem, qui Sennacherib alio praeipiet. Usitata scripturae loquutio est, impios stipulae vel quisquiliis conferre: quia Deus quocunque visum est eos facile impellit, dum se firmissimos stare putant. Exortam igitur tempestatem in regno Sennacherib, vento aut procellae comparat qua e Iudaea pulsus est. Deinde ostendit nihilo plus negotii fore Domino ad propulsandum illum hostem, quam si paleam aut stipulam movere vellet. Atque idem omnino de tyrannis omnibus, quamvis potentissimis, dicendum est. Quod proxime sequitur, Et audiet, exegetice positum esse liquet: ideo in causalem particulam resolvere placuit, Nam audiet. Hic enim est ventus quo excitato repente propulsus est Sennacherib: quia fama de Aegypto et Aethiope audita in regionem suam redire coactus est. Quod addit gladio prosternendum esse in sua terra, perinde valet, ac si diceret: Nunc lacessit alios et vexat, fines imperii sui late extendere conatur: verum ego ipsi hostes in medio terrae suae sinu excitabo, a quibus profigetur. Nonnulli exponunt terram Israel, sed nimis coactum est. Loquitur enim de terra ipsius Assyrii: et subest tacita antithesis: Hic qui aliorum urbes et regna subigebat, suam ipse regionem tueri non poterit, sed in ea delebitur ac peribit.

8. (*Et reversus.*) Nunc declarat, ut Rapsaces re infecta reversus sit ad regem suum, non in eundem locum in quo ipsum reliquerat: intellexit enim ipsum solvisse obsidionem a Lachis, ac migrasse in Aegyptum ad oppugnandam Lobnam. Hanc urbem Pelusium esse putant nonnulli: alii malunt attribuire Iudaeae. Probabile quidem est, quum de adventu hostium rumor perlatus esset, movisse castra Aegyptum versus, ut suo occurso eos subsistere cogeret. Etsi autem novo bello Deus impetum tyranni moratus est, ut aliquid relaxationis Iudaeis daret, manu tamen hominum noluit devinci, sed tantum palam facere, et quasi producere in theatro indomabilem eius superbiam, quia in magno discrimine non destitit easdem vomere blasphemias, ut paulo post videbimus.

9. (*Audiens autem.*) Quo consilio repente migraverit Assyrius ex Iudaea, ex iis quae sequuntur coniciere licet. Nam Aegypti et Aethiopiae reges foedus inter se inierant adversus Sennacherib, quod eius potentiam nimium augeri viderent, nec finem faceret alias regiones invadendi. Nisi ergo eius violentiae in tempore occurrerent, facile existimabant sibi quoque ab ipso grave periculum imminere. Nec enim saluti Iudaeae consulere volebant hi reges

cum suo incommodo, sed sibi ipsi prospiciebant: ut fere suspiciosa est aliis principibus et populis, ac merito, tam magna unius potentia. Itaque faciunt prudenter, quum iunctis viribus ei tempestive occurrunt. Singulos enim subigi ac deleri facile esset. Hac ratione hi duo reges arma communia induerunt, ut vim atque impetum tyranni istius propulsarent. Assyrius vero tam difficili bello implicitus, legatos ad Ezechiam mittit, ut eum terroribus ac minis ad deditionem impellat: ut tyrannos dementat ambitio, et falsa opinio suae magnitudinis: ideoque verba sua, rumorem nominis sui, atque etiam umbram suam terrori omnibus fore arbitrantur. Hic difficili bello impeditus cogitat de subigenda Iudaea, a qua recedere coactus erat. Pudebat ipsum videlicet, in obsidione non perstitisse. Quod autem praesens efficere non potuit, existimat forsitan absentem se consequuturum. Sed Dominus mirifice opitulatus est suis, qui ab exitio non longe abesse videbantur. Ac primo quidem ad impetum tardandum huic tyranno impedimenta et difficultates obiecit, e quibus non potuit se tam cito explicare: ac si quis rabidae et furentis bestiae ori fraenum, aut naribus circulum iniiceret, quemadmodum etiam propheta iterum dicitur est. Rabies quidem et saevitia non sedatur, sed ita cohibetur, ut nocumendo esse non possit. Hoc ipsum hodie perspicimus: quam multi crudeles tyranni ecclesiae Dei perditam vellent? quibus insidiis hoc machinantur? quam varia inter se consilia agitant? quas hinc inde vires colligunt? sed ubi aliquid se effecturos putant, Dominus ipsis excitat repente hostes: interdum ipsos etiam inter se committit, et saevitiam in eos ipsos convertit quam in filios Dei exercere cupiebant. Pergunt nihilominus in sua ferocia, nec moliri hoc vel illud desinunt: ut hic Sennacherib, tametsi satis habeat negotiorum, Ezechiam lacessere non desinit, et tanquam vile mancipium ex throno regio alloquitur, ac veluti subdito imperat, quin etiam Deo ipsi insultat petulanter, et ministrum Rapsacem superat protervia. Tametsi enim eadem erat verborum Rapsacis sententia, tamen hic impudentius et velut magis aperto ore Deo convitiatur.

10. (*Non decipiat te Deus tuus.*) Quam horrenda est haec blasphemia: Deum autorem veritatis ac si frustra lactaret suos, mendacii et imposturae damnare! Quid enim superest Deo sublata veritate, quia nihil magis ipsi proprium est? Deus vero impio homini hanc vocem extorsit, qui tamen antea se numen aliquod revereri simulabat. Nec enim talem impietatem diutius latere sinit, ut ante dictum est. Quod recitat ex Dei persona servandam esse Ierosolymam, hinc conieciunt nonnulli recte tam fuisse prophetiam Isaiae regi Assyrio a proditore Sobna: atque haec verba quodammodo id innuere videntur. Sed nihil opus est talibus coniecturis. Satis enim

comptum erat Assyrio, Ezechiam spem suam in Deo locare: nec ignota erant promissa, quae tum ipsi, tum Davidi data fuerant, Haec requies mea, hic habitabo in saeculum saeculi: non quod ipse operam dedisset coelestibus oraculis, sed quia celebris passim erat eorum fama: et Iudaei mirum in modum his gloriabantur, et saepius iactabant adversus hostes auxilium et tutelam Dei. His igitur opponit tyrannus hanc blasphemiam: Non decipiat te Deus tuus. Atque ita sese adversus Deum effert, quasi ipsi satis virium non sit ad tutandam Ierosolymam: sibi vero potentia sit non solum quavis humana, sed etiam divina superior. Hoc autem nititur exemplis comprobare: quod vicerit gentes, quibus alii dii praeerant, et argumentum ducit a maiorum suorum potentia. Hi praevaluerunt diis aliarum nationum: ego vero maioribus meis longe antecello: ergo neque Deus Israel mihi praevalebit. Ita impii homines rebus prosperis magis ac magis sese efferre solent, ut iam se homines esse obliviscantur, nec tantum divinam maiestatem sibi arrogant, sed etiam ipsa maiores se esse arbitrentur. Imo posthabito recti et iniusti discrimine, solis nocendi viribus contenti gloriantur suis et maiorum suorum sceleribus, eoque magis sibi applaudunt, quod a latronibus et sceleratis viris progeniti sint. Nam saepe inter monarchas ut quisque est potentissimus, ita magni latronis dives filius vocari potest. Non dispicit hic tyrannus, iurene an iniuria tot regiones in maiorum suorum potestatem venerint. Nec enim tyranni iuris aut aequitatis rationem habent, quum ad magnitudinem aspirant: satis est ipsis si quomodocunque, seu per fas, seu per nefas, alios sub iugum suum mittere possint. Ita quidquid possunt licere putant. Vulgatum illud tenent, *ἐὶ ἀδικητέον, τυραννίδος πέρι ἀδικητέον*. Neque hoc unius saeculi incommodum est, sed plus satis hodie quoque experimur.

11. (*Ecce tu audisti.*) Duplex hic comparatio observanda est. Nam confert Ezechiam cum aliis regibus Iudaeae, qui ipsum antecesserunt, quod inferior sit, et tamen a regibus Assyriae victi fuerint. Contra vero Sennacherib maiorem caeteris omnibus potentiam adeptus audacius insolescit. Sequebatur, Ezechiam ei obsistere non posse. Altera comparatio est regum Assyriae et ipsius Sennacherib cum idolis gentium. Nam si idola populos quibus praeerant tueri non potuerunt, ergo neque Deus Israel populum cui praeest servabit. Hic fidem Ezechiae miris tentationum machinis impulsam fuisse dum legimus, iisdem armis instructi paremus nos ad certandum. Imo dum otium nobis conceditur, studeamus mature nos munire, ut quum in eiusmodi discrimen ventum erit, forti animo obsistamus. Quod si nobis multarum gentium clades obiciat Satan, distinguenda est nostra conditio: quia etsi paribus

obnoxii simus malis, nos tamen certa salutis fiducia manet qua illi destituuntur.

12 et 13. (*Gozan.*) Huius loci mentio fit 2. Reg. Colligi potest oppidum fuisse Mediae, quamvis nonnulli alibi situm esse putant. Verum satis sit quod Ierosolymae respectu fuit orientale. Charrae saepe mentio fit in scriptura. Plinius hoc oppidum in Arabia locat: sed magis receptum est ipsum Mesopotamiae esse, idque confirmat Abrahae peregrinatio: quia ex patria Chaldaea egressus eo cum patre venit. Charras plurali numero vocant profani scriptores: ubi etiam Crassum cum filio fuisse occisum referunt.

14. (*Et accepit.*) Nunc ostendit propheta quale perflugium in tantis miseriis habuerit Ezechias. Statim nempe concessit in templum, ut coram Domino deplorans calamitatem, cui ipse mederi non poterat, in ipsum suam moestitiam ac curas reiiceret. Neque enim fuit haec caeca vel confusa lamentatio, sed fletu suo et querimoniis Deum ad opem ferendam pius rex flectere voluit. Ac eius quidem exemplo docemur nihil esse melius ubi anxie urge-mur, quam nos exonerare in Dei sinum: reliqua solatia omnia, si hoc unum desit, inutilia erunt. Quod literas expandit coram Domino, hoc non facit quasi ipsi ignotum esset quod literis continebatur: sed ita secum agi Deus permittit pro modulo nostrae infirmitatis. Neque enim preces, neque lacrymae, nec querimoniae ea patefaciunt Deo quorum ege-mus: quandoquidem novit penuriam et necessitatem nostram, priusquam ab ipso quidquam rogemus. Sed hic potius considerandum quid nobis necessarium sit: nempe ut adversariorum blasphemias sibi notas esse ostendat, nec impune iis fore qui eas protulerunt. Hac igitur ratione et consilio Ezechias impij tyranni literas coram Deo explicuit, quo se magis acueret ad precandi studium, zeli-que sui ardorem magis accenderet.

15 et 16. (*Tum oravit.*) Quia Satanae organum fuerat Sennacherib ad concutiendam Ezechiae fidem, munitionem hanc opponit, quod Deus immensa potentia praeditus sit. Neque enim dubium est, quin his elogiis Deum insigniens ad impetrandi fiduciam se animet. Ut successu non careant preces, statuere semper convenit, Deum omnibus qui ipsum quaerunt remuneratorem esse: praesertim necesse fuit eo regi, ut libere et intrepide obstaculum tolleret quo fiduciae eius cursum abruptum tentaverat Satan, hoc arripere, quantumvis Dei potentiam suis ludibriis extenuent impij, integram tamen manere. In eo vero apparuit heroica pii regis magnanimitas, quod non solum pro asserenda Dei potentia iurgatus est cum impio rege, sed apud se eam extulit, testemque Deum fecit interioris sui affectus. Ergo antequam precationem ullam formet, fallacias discutit, quibus eius animum labefacere conatus fuerat

Satan. Nec tantum Dei omnipotentiam praedicat, sed etiam vendicat principatum quem obtinet in universo orbe. Atque haec eo dicuntur a pio rege, ut sese confirmet in fide quam conceperat de providentia Dei, qua totum mundum et singulas eius partes administrat. Hoc enim potissimum est pijs omnibus statuendum: ne frustra sibi orare videantur. Nec tantam vim habuisset regis oratio, si solummodo dixisset: Inclina Domine aurem tuam, aut aliquid eiusmodi, quam dum statuit operum suorum Domino curam esse. Sibi enim persuadet Deum causam istam suscepturum: si Dei proprium est totum orbem regere ac moderari, non patietur hunc tyrannum insolescere, quin arrogantiam eius compescat. Nam Sennacherib arrogabat sibi quod erat proprium Dei: hoc tandem haud impune laturus erat. Quod sub manu et arbitrio Dei statuit omnia regna terrae, ad causam praesentem specialiter accommodat. Interea hoc elogium Deo soli et semper convenit, quod regnis omnibus dominetur. Neque tamen negat quin reges etiam, praesides et magistratus suum principatum teneant, sed ita ut Deo subsint, eique omne imperium atque auctoritatem deferant. Quemadmodum Paulus solius Dei imperium esse dicens (1. Tim. 6, 15), principes et magistratus non evertit, sed omnes, quantaecunque magnitudinis atque potentiae sint, a Deo solo pendere ostendit, ne se eius socios aut aequales putent: sed eum agnoscant dominum ac principem suum. Sic igitur auctoritatem suam principes retinebunt, si se medios inter Deum et homines contineant, nec altius conscendere velint. Porro hoc colligit Ezechias ex ipsa creatione: quia fieri non potest, ut Deus qui coeli et terrae opifex est, opus suum deserat: quin potius genus humanum, praecipuam mundi partem, sua providentia moderetur. Creationem enim tam angustis finibus circumscribere absurdum est, quasi momentaneae et evanidae virtutis Dei testimonium foret, sed ad continuum administrationem extendere oportet. Hinc apparet tyrannos qui arbitrio suo dominari volunt, Deum honore suo spoliare: quamobrem meritis arrogantiae suae poenas luunt. Aliis quoque elogiis ad confirmationem fidei suae utitur Ezechias. Ac primo Iehovam exercituum nominans rursus commendat eius potentiam. Sed ubi adiungit Deum Israel, sibi propinquum et familiarem reddit: quia non vulgare amoris signum fuerat, curam illius populi suscipere. Eodem pertinet sessio inter Cherubin: ac si diceret, Tu hic collocasti sedem tuam, et te eorum tutorem fore promisisti qui te coram arca foederis invocaverint. Hac promissione fretus ad te veluti ad praesidem confugio. Caeterum mihi non dubium est quin Ezechias ad formam arcae spectarit, quam duo Cherubin circumdabant. Alii interpretantur Cherubin angelos, quasi Deus dicatur regnare in

coelo, atque inter angelos sedere: sed ea interpretatio non convenit: dicitur enim sedere inter Cherubin propter formam arcae, quae hoc modo composita erat. Eam vero certum fuisse symbolum praesentiae Dei scimus, tametsi virtus ipsius illic minime inclusa esset. Atque hoc commemorans Ezechias certo statuere voluit, sibi praesentem adesse Deum, qui velut expansis alis populum ad se colligere dignatus erat. Quum ergo longa inter Deum et nos distantia sit, illud adoptionis pignus amplexus est Ezechias. Quanquam nihil crassum vel terrestre imaginatus est de ipso Deo, sicuti in coelo eum evocare cuperent superstitiosi: sed promissione quam acceperat contentus gratiam Dei non procul esse quaerendam apud se statuit. Haec igitur loquutio notanda est, qua docemur praeeunte verbi luce paulatim conscendere in coelos, ut tamen quoad opem ferendam non fingamus Deum absentem, quando sibi inter nos domicilium elegit. Nam quum eius maiestas terram et coelos longe exsuperet, eum intra sensus nostri captum includere nefas est. Et tamen ut se verbo nobis patefecit pro exigua ingenii nostri facultate vel modulo comprehendere licet: non quo detrahatur e coelesti solio, sed ut mentes nostrae infirmae alioqui et tardae gradatim ad ipsum accedant. Nam quum et verbo et signis ad suam altitudinem nos invitet, eo eniti convenit. Quod si dextri simus interpretes, spiritualis semper apud nos vigeat Dei notitia: nec lapidibus aut lignis, aut arboribus Deum affigemus: nihil terrenum aut crassum de ipso imaginabimur: sed quo propius ad nos descendet, omnibus quae proponit administris ita rite uti studebimus, ne in terra subsistant mentes nostrae: quandoquidem non in alium finem se ruditati nostrae Deus attemperat, nisi ut sacramenta nobis sint pro vehiculis, quae superstitioni in contrarium abusum vertit.

17. (*Inclina Iehova aurem tuam.*) Ex his verbis colligimus quam anxius fuerit Ezechias. Nam quae orationi subest vehementia miros curarum aestus spirat, ut facile appareat magna cum difficultate secum fuisse luctatum, ut ex hac tentatione emergeret. Etsi enim precandi fervor vim et magnitudinem fidei ostendit: simul tamen turbulentos affectus quasi in speculo repraesentat. Ac quoties eadem nobis sustinenda erunt certamina, discamus pii regis exemplo fervoribus nostris opponere quae ad fidem stabiliendam valeant, ut ipsa perturbatio nos ad tranquillam quietem ducat: neque nos terreat debilitatis sensus, si metus et anxietas nos acrius sollicitant. Dominus quidem vult nos strenue laborare, sudare etiam atque algere: nec enim promittenda est nobis in umbra et otio victoria: sed post varia certamina felicem nobis exitum pollicetur, quem haud dubie praestabit. Cur vero postulat Ezechias a Deo ut audiat? an eum dormire aut

ignorare putat? Minime vero: sed ita difficili in negotio loqui solemus, ut fere abesse Deum, aut aerumnas nostras negligere existimemus. Tanta ergo anxietate se constrictum fuisse ostendit, ut propemodum se destitutum a Deo esse arbitraretur. Idque secundum carnis sensum: quia nisi fidei oculis intuitus esset Deum praesentem, concidisset animo. Perinde igitur est ac si peteret Ezechias re ipsa et experimento palam fieri, quod sub spei custodia absconditum fovebat in animo Dei auxilium. Petit ergo ut aperiat oculos et videat, id est, ostendat haec sibi curae esse. Satis vero declarat Ezechias, qua de re potissimum fuerit sollicitus: nempe, ut Deus iniurias sibi illatas ulcisceretur: nam etsi regni et populi cura vehementer ipsum premebat, tamen pluris ei Dei gloria fuit, quam alia commoda omnis generis. Et certe eius studium animos nostros praecipue afficere atque urgere debet: eoque magis quod salutem nostram cum ipsa coniunctam esse intelligamus. Itaque Ezechias hic tyrannum istum, ut hostem Dei constituens, qui ipsum conviciis et maledictis lacessat, quod Ierosolyma eius nomine et tutela gloriatur, colligit Deum non posse urbem cuius patronus est destituere, quin simul nomen suum deserat. Quum ergo Deus pro immensa sua bonitate salutem nostram coniunctam esse velit cum sua gloria, arripiendae sunt nobis istae promissiones, quibus animos nostros obfirmemus: Tametsi impii dum conviciantur Deo, virusque animi sui exhalant atque evomunt, sese obdurent vana spe impunitatis, nullam tamen syllabam fore quam Dominus non audiat, atque tandem in rationem revocet.

18 et 19. (*Sane Iehova.*) Hic incipit Ezechias falsos deos a vero discernere: quod etiam nobis diligenter faciendum est. Impii enim, quibus nihil est lucis, confusas quasdam imaginationes concipiunt de Deo, quae subito evanescent, ita ut nullum Deum esse putent, vel eum ducant pro nihilo. Deus autem suos vel frigida vel caduca opinione tangi non vult: sed verum Deum se ab illis agnosci, qui virtutis suae fulgore superstitiones omnes discutiat. Non satis est igitur numen aliquod comprehendisse quale profani homines putant, sed ita complectendus Deus, ut discernatur a commentitiis diis, et veritas a mendacio separetur. Et certe ubi semel illuxit animis nostris, statim concidunt falsae religiones quae prius ingenia nostra occupabant. Atque eo magis tenenda haec doctrina est, quia plerique subsidunt in obscuris speculationibus, et sufficere putant si numen aliquod agnoverint. Ignorant plane an Turcarum Deus adorandus sit an Iudaeorum: atque ita volitant in aëre, ut neque coelum (quod aiunt) neque terram attingant. Hac imaginatione nihil pestilentius esse potest: quandoquidem ea Deus cum idolis miscetur ac confunditur, cuius

maiestas gradum suum non retinet, nisi prostratis omnibus figmentis sola emineat. Ideoque verae pietatis initium est, Deum unicum, cui penitus nos addicere convenit, ab omni turba prudenter distinguere. Duabus autem rationibus istos non fuisse deos ostendit: primum quia materia constabant, deinde quod ab hominibus fabricati essent. Ac nihil magis praeposterum est quam hominem sibi sumere creandi Dei licentiam: non modo quia originem habet, quum Deus sit aeternus, sed quia ne ad momentum quidem propria virtute subsistit. Colligat totus mundus quidquid habet virium, ne pulicem quidem formabit. Cuius ergo audaciae est unumquemque mortalium vel deum unum vel plures sibi fingere? Ergo quum nihil in nobis sit nisi caducum et fluxum, nulla a nobis oriatur divinitas. Adde quod absurdissimum est ex corruptibili materia et quae sensu caret velle aliquam deitatem elicere artificii respectu: quasi ubi accesserit ligno vel lapidi figura, incipiat deus esse. Hoc igitur modo quidquid superstitionum commenti fuerint homines facile evertitur: quia alibi quam in eorum cerebris quaerenda est soliditas. Imo vanitatis et mendacii damnatur quidquid imaginati fuerint a se ipsis.

20. (*Et nunc Iehova.*) Nunc precationem suam concludens pius rex ex timore cum quo luctatus est emergit. Nec enim dubium est, quin subsidia quibus se hactenus munivit eum animaverint, ut intrepide brevem hanc clausulam subiiceret. Etsi autem Deus non semper suos eripit ex temporalibus malis: quia tamen iam pollicitus fuerat se fore urbis custodem, certo statuere potuit Ezechias irritos fore impii tyranni conatus, qui in eius excidium tendebant. Quod autem Deo rursus obicit, urbis liberationem materiam fore gloriae illius: hinc colligimus nihil magis esse optandum, quam ut nomen suum modis omnibus illustret. Atque etiam hic summus salutis nostrae finis est, a quo deflectere fas non est, si Deum nobis propitium esse cupimus. Unde colligimus indignos esse eius auxilio, qui propria salute contenti negligunt vel obliviscuntur cur ipsos praestare salvos Deus velit. Nec Deo tantum sunt iniurii in hac ingratitudine, sed sibi quoque plurimum nocent, separantes quae Deus coniunxerat: quia in suis servandis glorificat nomen suum: quod certe maximo, ut iam ante dictum est, nobis solatio esse debet. Porro non tantum cupit Ezechias Deum Israel aliquo loco censeri, sed abolitis omnibus idolis solum esse conspicuum. Multi enim tunc idololatrae passi fuissent ipsum inter alios coli, sed quia socios non admittit, deleri necesse est quidquid deitatis confingunt homines, ut integram monarchiam obtineat.

21 et 22. (*Tunc misit Isaias.*) Ostenditur precationis fructus, quia ubi ad extrema ventum est, Deus auxiliarem manum repente pio regi per Isaiam

praebet: non quod protinus exserat manum suam ad hostes profigandos, sed ore prophetae liberationem promittens fidem servi sui adhuc exercet. Isaias certe sicuti non se ipso opitulari non poterat, ita ridiculus fuisset hoc vel illud iactando, nisi persuasus fuisset Ezechias illum sibi divinitus esse missum. Ergo donec specimen ederet Deus suae potentiae in hoc solatio acquievit. Quo docemur semper nobis interrogandum esse os Dei, si in nostris curis et angustiis allevationem aliquam sentire velimus. Nam si reiicimus doctrinam, quam nobis fidelium doctorum opera administrat, omni consolatione prorsus indigni sumus. Ea vero imbuti atque instructi magis ac magis proficere, novaeque ex ea confirmationes petere debemus, ut novis doloribus nova subinde occurrant remedia, nec unquam vel acerbissimis in malis consolatione destituamur. Nec enim vel instructissimi omnium ac munitissimi poterunt hac doctrina nimium abundare. Illustre hic in Ezechia fidei et constantiae exemplum proponitur. Et tamen ipsum non semel consolatur Dominus, nec uno tantum vaticinio, sed pluribus ipsum confirmat. Quo magis nos, qui longo intervallo absumus a tali constantia, sciamus multis et variis adminiculis opus habere quae assidue fidem nostram fulciant.

(*Quoniam me precatus es.*) In sacra historia exprimitur verbum *Audivi*, ideoque אָזְנִי illic relativum est. Hic vero vel expositive capitur, vel rationalem particulam valet, sicut aliis pluribus locis. Nam supplere verbum *Audivi*, quod faciunt quidam interpretes, durum ac coactum est: et optime fuit sententia uno contextu, dum pronuntiat Deus se hoc dare precibus Ezechiae, ut omnes tyranni conatus evertat, impetumque ac furorem cohibeat. Quasi diceret votis pii regis concinere Dei responsum. Et certe quisquis ad ipsum vota dirigit, sentiet tandem quam propensus sit ad respondendum. Sed ideo ut plurimum silet, nec quidquam offert consolationis ex verbo suo, quia ipsi obmutescimus in malis nostris. Summa autem oraculi huc redit, non esse causam cur Ezechias inopiae et debilitatis suae conscius fracto et deiecto sit animo, ubi superbum hunc tyrannum inolescere videt: quia Deus se medium opponet. Quod ergo miseris Iudaeis ita insultabat Sennacherib, Deus se causam hanc suscipere affirmat, sicuti in eum recidebat contumelia. Quibus verbis ostendit, ubi ab incredulis contemnitur sua gratia, eius fore vindicem: fidelesque admonet, ne aegre ferant se mundo esse contemptibiles, modo eorum infirmitas paratum in coelo auxilium inveniat. Magis autem emphaticum est quod ecclesiam totam alloquitur, quam si idem privatim Ezechiae dixisset: quia hac circumstantia augetur indignitas, quod ludibrio habita fuerit miseri populi simplicitas, ac si nullius

momenti esset coeleste auxilium. Perstringitur ergo caecitas Sennacherib, quod Deo posthabito fastuose despiciat afflictam ecclesiam. Urbes quidem filias appellari satis usitatum est. Interdum etiam delicatae urbes virgines nominantur: ut prius alio loco vidimus. Hic vero imbecillitatem urbis Ierosolymae notare voluit, quod instar virginis orbae ac destitutae esset, cui hic impurus nebulo et scele-ratus latro insultabat. Deus autem, ceu pater cui haec iniuria infertur, declarat sibi compertum esse quid impius ille molitur, et qualis sit totius Iudaeae status.

23. (*Cui exprobrasti.*) Proximo versu rem descripsit, qualis ab omnibus animadverti ac conspici poterat: nunc autem altius animos erigit, ostendens hunc tyrannum non solum Ierosolymae insultare, sed ipsi Deo. Hic locus in memoriam redeat, quoties nos impiorum iniuriis et petulantiae expositos videmus. Nam etsi inermes simus, nec quisquam se pro nobis opponat, atque ob tenuitatem nostram magis crescat hostium petulantia, tamen prope est Dominus, a quo velut tutissimo clypeo protegemur. Nam quicumque nobis sunt infesti, bellum cum Deo vivo suscipiunt. Nec vero haec unius saeculi tantum gratia dicta sunt, quin potius ut haec promissio perpetua est, Ero Deus tuus et clypeus tuus: ero amicus amicis tuis et hostis hostibus tuis: ita quo minus virium nobis suppetit, persuasi sumus propiore nobis fore Dei virtutem. Quum igitur hac conditione Dominus nobiscum foedus inierit ut se pro nobis opponat, ne dubitemus quin re ipsa hoc praestet, atque ostendat sibi iniurias inferri quae nobis inferuntur. In summa, sic nobiscum coniunctus est, ut omnia simul communia habere velit. Caeterum quae in ecclesiam probra iactaverat Sennacherib, Deus in se transfert, ut ostendat longe falli impios dum in sua altitudine superbiunt, ac si impune ecclesiam calcarent, quia ad eorum pedes iacet. Scimus enim Dei providentiam pro nihilo ab ipsis duci: praesertim verum fideles conspiciunt sub cruce gementes, indignos reputant quibus auxilietur Deus. Itaque consurgit in medium, et se testatur non secus affici miseri gregis sui contemptu, quam si palam violaretur eius maiestas. Ergo quamvis nos a Deo negligi existiment hostes quoties humanis opibus vident destitui, et eo maiore licentia grassentur ac si in praedam essemus expositi: ex opposito asserit Deus salutem nostram sibi caram et pretiosam esse. Caeterum pluribus verbis superbi hominis fastum et arrogantiam exprimit propheta, ut qui sermone, vultu, gestu, oculis, toto denique corporis habitu prorsus intolerabilis fuerit. Ut enim sibi de se persuadent tyranni, ita sese efferunt, et quasi e coelo delapsi prae se despiciunt omnes. Tandem subiicit, utcunq̃ue attenuatae essent res populi,

Deum tamen, sub cuius tutela est, integrum in coelo manere. Vesaniam enim Sennacherib perstringit, quod populum a terrena specie aestimans, non reputet Deo peculiarem et sacrum esse. Ergo ut Dei virtute stemus incolumes, nobisque in tempore succurrat eius manus, Israellem ipsius esse oportet. Quod fiet si verbo eius innixi quiescamus sub umbra alarum eius.

24. (*In manu servorum.*) Hoc etiam indignitatem auget et atrocitatem iniuriae: quia minus tolerabile est, convicium fieri a servo quam a domino: dum personae vilitas graviorem iniuriam facit. Unde etiam superbi et arrogantes quo indignius et gravius sit quod minantur, se per quemlibet ex servis vel pedissequis hoc vel illud facturos iactant, quo magis se despiciere ostendant, quos oderunt. Voluit igitur propheta indignitatem blasphemiae hac circumstantia exaggerare, quod eam non solum evomuerat proprio ore Sennacherib, sed famulum suum subornaverat Rapsacen, cuius contumeliis subiiceret sacrum Dei nomen. Quae deinde recitat in persona Sennacherib, aliqui generaliter accipiunt de prioribus victoriis quibus potitus, ut iam dictum est, multos populos subegerat. Sed malo simplicius interpretari, atque ad praesentem obsidionem referre. Nam quum prope in manum eius tota Iudaea re-dacta videretur, occupatis montibus, qui eam regionem undiquaque cingebant, insolescit quasi victor, et se pro iure suo arcibus illis, monte Libano, eiusque cedris et abietibus, aliisque commodis usurum minatur. Ac si diceret, nihil impedimento fore quominus propugnacula, arces et munitissima quaeque loca occupet, totaque Iudaea pro arbitrio suo fruatur. Sic enim tyranni quamvis fateantur martem esse dubium, prosperos tamen bellorum eventus in manu sua esse somniant.

25. (*Ego fodiam.*) Pergit hic tyrannus in viribus suis iactandis, tantumque exercitum se adducturum minatur, ut prae multitudine fontes et omnes fluvios exhauriat. Quanquam per lacus obsidionis intelligunt quidam fontem Siloe, et cisternas ac piscinas quibus carere obsessi Iudaei non poterant, quin siti exarescerent. Et certe priore membro dicere videtur, quamvis sicca esset tota regio, se tamen non metuere ab aquarum penuria: quoniam fodiendis puteis sufficient ingentes militum copiae. Secundo adiungit, sibi ad siccandas omnes urbis aquas rationem in promptu fore, ut siti conficiat Iudaeos. Denique significat Ierosolymam imparem fore obsidioni, neque diutius eam ferre posse, quin protinus se dedat. Atqui dum impii sic efferuntur Deus in coelo sedet, unde iudicium tandem adversus ipsos laturus est. Eo enim spectat haec prophetae narratio, ut illustre Dei iudicium adversus hunc tyrannum consideremus.

26. (*An non audiisti.*) Maior pars interpretum ita hunc versum exponit, quasi Dominus nihil ab hoc tyranno fieri aut iam factum esse declaret, quod ore prophetae non praedixerit, atque ita autorem earum rerum se esse pronuntiet. Ego vero aliter interpretor: nempe, quia Deus Ierosolymae tutor est, salvam fore eius auxilio. Ac emphatice suppresso urbis nomine, pronomen demonstrativum usurpat, ac si nullo in pretio essent aliae omnes coram Dei oculis. Alii pronomen referunt ad liberationem quae pendeat ab arcano decreto Dei. Verum quisquis prudenter et prophetae consilium et verba expendet, fatebitur Ierosolymam ipsam potius designari. Conquestus fuerat Deus se violatum fuisse indignis probris: et tamen recitando verba Sennacherib tantum Libani et vicinae regionis meminerat. Nunc ut ostendat sub nomine Libani indictum sibi esse bellum, proponit, quod saepe alibi, sua manu fundatam esse Ierosolymam, suisque auspiciis conditam. Unde sequitur non posse, nisi ipso expugnato, eam everti a Sennacherib. Quae doctrina passim occurrit, ac saepius repetitur in scripturis. Atque hic continetur eximia consolatio, qua se pii in extremis quibusque angustiis sustinere possint: nempe quia a Deo electi sunt, ita sub perpetua ipsius tutela fore. Hoc enim argumento utitur: ecclesiam fundavi, perpetuo igitur mihi curae futura est salus ipsius, quia quod coepi opus inchoatum non relinquam, sed ad fastigium usque perducam. Denique Dominus testatur se tueri et conservare opus suum, quoniam hoc ad honorem ipsius et salutem nostram pertinet. Caeterum alio sensu formator ecclesiae vocatur quam vulgo creator coeli et terrae. Nam peculiare eius opus sumus τὸ ποίημα, ut inquit Paulus (Eph. 2, 10), eius spiritu reformati, quemadmodum prius aliis locis tractatum est. Itaque hoc opus universa mundi fabrica praestantius est: ne quis industriae suae aut virtuti tribuat, quod in ecclesiam Dei sit cooptatus. Nec enim frustra eius figmentum vocamur. Quae potest, cur Dominus se Ierosolymam a diebus antiquis formasse dicat. Erant enim aliae urbes longe antiquiores. Respondeo, hoc non esse referendum ad externam formam aut staturam urbis, sed ad aeternum illud decretum, quo sibi in ea domicilium elegerat. Nam etsi pronuntiatum fuit tunc demum quum arca exstructa est: Haec requies mea, hic habitabo (Psal. 132, 14): praeterea per Mosem (Exod. 20, 24): Ubiqueque memoriam fecero nominis mei, veniam ad te et benedicam tibi: tamen longe antea id erat a Deo constitutum. Nam ante iacta mundi fundamenta, sicuti etiam docet Paulus (Eph. 1, 4), electi sumus. Et Iacobus (Iac. 1, 18) nos sermone veritatis genitos esse docet, ut simus veluti primitiae omnium creaturarum. Nos ergo prae omnibus creaturis servabit, nec interire un-

quam patietur. Et sane eadem ratione qua vocatur Christus primogenitus omnis creaturae, ecclesia, quae est corpus ipsius, dignitatis et excellentiae principatum obtinet in toto mundo. Rabbini sua deliria relinquo, quod Deus ante coelum et terram creaverit Messiam et Ierosolymam cum solio gloriae. Sed hoc tenendum est, quia toti mundo ecclesiam suam praeferre dignatus est, fidum eius protectorem fore. Quod sequitur in fine versus, *nunc adducerem ipsam*, etc. alii prorsus trahunt in diversum sensum. Fateor quidem verba praeteriti temporis esse apud prophetam, Nunc adduxi eam et posui: verum quia trita est linguae hebraicae temporum mutatio, propheta haud dubie, ubi praefatus est Deum esse ecclesiae suae conditorem, et quidem ut nobilissimum sit operum eius specimen, inde ratiocinatur fieri non posse ut eam subiiciat communibus ruinis. Interrogative ergo legendum est: An nunc adducam eam, vel adduxerim? quasi diceret, an paterer aboleri ipsam, ut alias urbes quae dirutae ac vastatae sunt? Nam confert Ierosolymam cum aliis urbibus quae ab Assyrio eversae fuerant, et redactae in eius potestatem, ne quis existimet tam facile a tyranno everti posse: quando eiusdem non est conditionis cum aliis quae dirutae et solo aequatae sunt. Ideoque non est comparanda cum aliis urbibus etiam munitissimis. Hae enim facile concidunt cum suo robore terreno: ecclesia vero quamvis tenuis atque exigua, firmum et stabile fundamentum in Dei electione habet, nullisque fluctibus aut tempestatibus everti potest. Miras conversiones videmus in toto orbe saepius accidisse, eversas republicas, sublata imperia, potentissimas nationes subactas, earumque nomen extinctum et gloriam deletam esse. Ubi nunc maiestas imperii romani? ubi nobilitas illius gentis quae orbi universo dominata est? Si quae nunc illius reliquiae exstant (quae paucae sunt) nonne miseram servitutem subierunt execrandi illius monstri, Antichristi videlicet, cuius tyrannis per totum orbem grassatur? ubi nunc est romana illa libertas? ubi illustis republicae forma? Annon Roma officina nequitiae et diversorium flagitiorum omnium merito dici potest? Verum inter horrendas istas conversiones, Dominus Ierosolymae, id est, ecclesiae se adfuturum esse significat: atque ut inter istas mutationes varie afflicteretur atque agitetur, staturam nihilominus, vel saltem concussionis eius vel pressuras non fore obstaculo, quin per varias resurrectiones a saeculo uno in aliud propagetur. Quamvis autem eadem ecclesiae membra non semper exstent in mundo, idem tamen corpus est, eidem capiti, nempe Christo, coniunctum. Tuebitor ergo Dominus civitatem suam, atque efficiet ut permaneant filii servorum suorum, ut eorum semen in saeculum firmetur.

27. (*Nam incolae earum.*) Hic melius exprimit propheta quod prius breviter attigerat: non esse aestimandam ecclesiae conditionem ab huius mundi statu. Nam etsi munitae urbes capiuntur, et robustissimi quique animis fracti in hostium potestatem veniunt, tamen stabit ecclesia ac vigebit, quandoquidem non propria virtute nititur, nec in terra radices sed in coelo habet. Subest enim hic tacita antithesis inter urbes munitas quas incolae pavefacti et conterriti tueri non possunt, et ecclesiam Dei, quae sola eius gratia suffulta omnes impetus sustinet ut nunquam excidat. In Deum enim solum refert omnia, a quo vitae initium, continuum vigorem, perseverantiam, omnes salutis partes, ac beneficia omnia obtinet. Hinc docemur omnia praesidia nihili esse, nisi adsit manus Domini. Franguntur et concident omnes humanae vires, nisi eius virtute fulciantur: arces, propugnacula, copiae quantumvis ingentes nullum sine ipso usum habebunt. Quod similitudines mox additae clarius exprimunt: sicuti operae pretium fuit fidelibus commendari singularem qua Deus ipsos prosequitur gratiam, ne profanis hominibus terrenas suas opes invideant. Quamvis ergo illorum vires illustres ac splendidae sint, tamen oleribus et gramini similes esse docet, quae ad tempus quidem virent, sed cito marcescunt. Eas etiam magis extenuat alia similitudine quam subiungit: nempe herbae tectorum. Illa quidem eminet atque conspicua est, sed quo altiore occupat locum, ardori propior est, atque citius exarescit, nec ullum omnino usum habet, sicuti etiam in Psalmo (129, 6 sq.) dicitur, non benedici a trans-euntibus. Nam etsi sublimes, ac velut in coelum erecti potiantur rerum ac floreat, tamen cito concidunt. Quemadmodum igitur maior est segetis usus quae humi ad pedes iacet, quam eius sterilis herbae quae supra tecta elata est: ita humilem servorum suorum conditionem longe potiore esse Dominus ostendit, quam eorum qui viribus suis instructi supra alios sese efferunt, et adversus Deum ipsum gloriantur. Quod de ariditate subiicit, quartam hic similitudinem adiungi nonnulli putant, sed puto expositionis vice additum esse a propheta: ac si diceret, eiusmodi herbam ante culmum, id est, ante maturitatem exarescere: sicuti etiam dicitur in Psalmo, Priusquam evellatur exaruit.

28. (*Sessionem tuam.*) Redit ad intolerandam superbiam illius tyranni, qui omnia sibi arrogabat, quasi nullius imperio subditus, Deumque prae se despicere et conviciis insectari audebat. Eius superbiam et insolentiam retundit: Atqui novi sessionem tuam. Quum enim haec ferociendi causa sit impiis, quod nemini se subiectos, nec Dei ipsius providentiae subesse putant: ostendit eos nihil omnino posse, nisi quantum ipse permiserit. *Sessio et exitus* hic pro consiliis, institutis et machinationibus accipiuntur.

Impii et profani homines varia consilia agitant quibus populum Dei opprimere ac perdere possint. At quoquo se vertant, quaecunque ineant viam, nihil sine voluntate Dei efficient. Retinentur enim providentia Dei, atque huc aut illuc impulsus praeter animi propositum feruntur saepe in optimum finem, prout Deo visum est: cuius propriae sunt partes dirigere gressus hominum. Furorem quoque Sennacherib sibi notum esse admonet, significans dum tumultuantur in terra impii, se in placido silentio ridere eorum vesaniam. Et quia proterviebat Sennacherib, atque impune id se facere existimabat, hoc nominatim addit propheta, ne fideles hoc novum vel absconditum esse Deo, aut se ab ipso neglectos esse putent.

29. (*Quoniam iratus es contra me.*) Quo magis furiose insurgunt impii adversus Deum, et rabido impetu feruntur, eo magis sese iis opponere tandem solet. Exsultare quidem ad tempus ipsos et quodammodo voti compotes esse sinit, sed ipsos post longam tolerantiam domat, ac veluti injecto freno cohibet, ne omnia sibi in manu esse putent. Huius rei insigne fuit documentum Sennacherib, qui furendo contra Deum, quod audacius sese extulit, eo graviores in se eius iram expertus est: quod impiis etiam omnibus expectandum. Concinnata autem est subsannatio stolidae licentiae, ac si dixisset, Video quid sit, placide et blande tecum agendo nihil proficerem: quia implacabilis est furor tuus. Sed quia cicurari non potes, instar truculentae bestiae te compescam. Atque hoc modo aperte declarat Deum non tantum videre et nosse quae agitant vel moliuntur impii, sed etiam ita moderari, eorumque ferociam cohibere, ut invitos quocunque volet trahat, ac si quis feram bestiam freno aut circulo constrictam deduceret. Quod alii hamum vertunt ego circulum interpretari malui: quoniam hamus piscibus, non ferae bestiae conveniret. Coactus autem fuit Sennacherib redire per viam qua venerat, quia celeriter rebus infectis compendium quaesivit in reditu, quum omnes Iudaeae et Aegypti partes lustrare in animo haberet: quod sponte facturum non erat, nisi occultis modis eum Deus retraxisset.

30. (*Hoc autem erit tibi signum.*) Nunc sermonem suum ad Ezechiam et totum populum convertit. Nam quod alloquutus est Sennacherib, hoc non fecit quasi ipse audiret: sed ut efficacius piorum animos ad maiorem fiduciam excitaret, tyranno absenti contemptum illudens. Si enim simpliciter dixisset: Confide Ezechia, tametsi Sennacherib insolescat ego tamen ipsum reprimam in tempore: ea oratio minus emphatica fuisset quam ubi tyrannum ipsum compellat, et in eum fulminando animat fideles ad spernendam eius audaciam. Postquam igitur tyrannum alloquutus est, nunc tempestiva

sequitur apostrophe ad Ezechiam et populum, eis-que liberationem promittit: non tantum ut e faucibus immanis bestiae illius ipsos eripiat, sed etiam ut Ezechias tranquille fruatur regno: reliqua vero plebs omnia habeat necessaria ad vitam prospere et feliciter degendam. Sic ergo amplificat beneficium liberationis, ut non uno tantum modo, sed variis se populo suo consulere velle ostendat. Nec enim semel et ad momentum duntaxat e periculis suos eripit, sed eos large et munifice prosequitur beneficentia sua, ut fructus in longum tempus appareat. Verum signi loco proponi non recte videtur quod ipsa liberatione posterius fuit. Nam si obsessos in bonam spem erigere volebat, praelucere debuit, non autem referre quid postea facturus esset. Respondeo, signorum duo esse genera: quaedam enim rem praecedunt, atque ad ipsam nos veluti manu ducunt: quaedam vero subsequuntur ad confirmationem rei, ut melius haereat animis nostris nec ulla oblivione deleatur. Exempli gratia, quum Dominus populum suum reduxit ex Aegypto, plura ante signa Mosi dedit, sed et aliud post liberationem statuit: Sacrificabitis mihi post triduum: ne scilicet tanti beneficii immemores essent, sed gratos se praestarent Deo post hanc gratiae accessionem. Tale est signum quod hic describit Isaias. Et certe non parum ad fidei confirmationem valet continuum tenorem statui nobis ante oculos, ut quam varia sint erga nos Dei beneficia consideremus. Depulso hoste periculum erat a fame, quae bello ut plurimum succedit. Vastatis enim et populatis agris, summam annonae caritatem consequi necesse erat. Dominus in tanta penuria quae futura videbatur, promittit fore ut alimenta non desint. Atque hoc apertissimum liberationis signum proponit, quo certius persuadeat se fore huius liberationis autorem, vel saltem ut hoc cordibus infixum maneat. Hoc quidem incredibile erat, spemque omnem et opinionem superabat: sed fidem Ezechiae et populi ita expergefieri oportuit, ut tanta liberalitate audita alacriores essent ad bene sperandum: deinde ut eventus doceret non posse tam luculenta Dei opera fortunae adscribi. Sensus ergo est: Postquam expulerit hostem Deus, eum ita cohibebit, ut novas copias adducere nequeat, et tranquille tua regione fruaris: cibaria etiam et alimenta suppediabit, ut nihil omnino sit quod desideres. Caeterum quia (ut fieri solet) magnam annonae partem consumpserant, aliam corruperant, nec liberum fuerat obsessis vel profugis agriculturae dare operam, victum illis fore promittit absque satione, donec in tertium annum seminent.

31. (*Et adiiciet quod servatum erit e domo Iuda.*) Prosequitur superiorem sententiam. Dominum enim ita liberaturum Ierosolymam significat, ut non sit postea curam ipsius abiecturus, sed in finem usque

futurus eius servator. Et certe quidquid beneficiorum in nos confert Dominus, perpetuae in nos benevolentiae signum ac testimonium est, ut nos ab eo nunquam destitutum iri intelligamus. Sed hic praecipue memoria tenendum est quod ante attigimus, causam tuendae Ierosolymae Deo fuisse, quia illic sanctuarium sibi delegerat, et inde etiam exoriturus erat Christus. פליטה liberationem proprie significat: sed hic nomen est collectivum pro hominibus liberatis: quemadmodum alibi captivitas pro captivis ponitur. Nec vero abs re incrementa promittit exiguis reliquiis: quia utcumque soluta esset obsidio, populus tamen in angustias redactus tenuem gaudii materiam habebat: ac vix in tanta paucitate speranda erat plena restitutio. Huius ergo doloris mitigandi causa terram incolis fore plenam asserit, ac si uberrimus frugum proventus horrea prius vacua replet: nec vero sola vastitas terrae Iehudah piorum animos deicere, vel moestitia constringere poterat, sed etiam maior illa imminutio, quum decem tribus in exilium abductae essent. Quanquam ergo ita sint accisi, Isaias Deum facturum esse denuntiat, ut pristinum statum recuperent, et sublescat immensa multitudo. Sic enim Dominus attenuari suos atque ad extrema redigi patitur, ut postea magis gloria ipsius in eorum liberatione refulgeat. Quod autem eo tempore praestitit, hodie quoque sperandum est: ut quo magis debilitari ecclesiae vires atque in nihilum redigi cernimus, eo certius persuasi simus promptam in manu Dei rationem esse, qua tenuem numerum multiplicet. Nec enim iudicio nostro metienda haec instauratio est. Porro tantam vastitatem fore significat, ut quasi evulsa radice penitus interiisse videatur ecclesia: ut certe tristissimum excisionis spectaculum erat clades regni Israel. Sed talis futura propagatio dicitur, ut arbor fere evulsa radices late proiciat. Etsi autem non prae se fert magnam proceritatem ecclesia, quemadmodum solent huius mundi principatus: Dominus, tamen occultam vim subministrat qua praeter humanum modum vegetatur et augecit. Ne ergo terreamur quum radices nullae apparent, aut interiisse existimemus: promissit se effecturum ut radices deorsum mittat. Addit etiam *fructum*: quia non instar herbae solummodo virescit (quod prius de impiorum statu dictum est): sed fructum uberem profert. Atque ita Dominus perficit in ea quod semel inchoavit.

32. (*Quoniam Ierusalem.*) Prius similitudine radices et fructuum liberationem ecclesiae praedixit: nunc citra figuram idem declarat. Alludit autem ad obsidionem, qua populus exiguus, qui in urbe restabat, quasi in egastulo conclusus atque in extremas angustias redactus erat: nunc futurum dicit ut egrediatur, eique tota regio pateat, et absque

metu audeat libere spatari. *Egressus* enim hic opponitur angustiis in quas trepidos Iudaeos compulerat terror hostium. Quamvis hac voce non modo liberum exitum significat, sed propagationem gentis, quae in summam paucitatem redacta erat. Quod enim non modo Iudaeam rursus operuit hominum frequentia, sed ex reliquiis productae sunt ingentes copiae, quae se in diversas orbis plagas diffunderent: hoc fieri non potuit, nisi ex illa paucitate Dominus non unum tantummodo populum, sed plures procreasset. Zelum Dei non solum opponit hominum consiliis, quo operis praestantiam commendat, sed pro causis omnibus sufficere admonet, ut Deus admirabile documentum edat suae virtutis. Res erat, ut dictum fuit, prima specie incredibilis: undique multa obstacula, nihil vero adiuventi. Deum igitur eo amoris fervore ecclesiam suam complecti docet, ut insolito modo operari non dubitet in asserenda eius salute. Eadem loquendi forma in causa simili usus est capite 9, 7.

33. (*Propterea sic dicit.*) Nunc redit ad liberationem de qua prius loquutus erat. Primum enim pollicebatur Deus se expulsum Sennacherib: deinde cibaria et alimenta suppeditaturum, quibus populus vesceretur, tametsi regio nudata ac vastata esset: tertio, effecturum ut paucitas illa in multitudinem immensam excreceret. His ergo declaratis ad primum redit: quoniam reliqua sine isto inania videri potuissent: hoc est, nisi populus e manibus illius tyranni liberatus esset. Se ergo Deus instar propugnaculi fore denuntiat, qui ipsum prohibeat ab ingressu urbis. Imo se obvium fore, ut propiorem accessum impediatur, ne ipsam oppugnet. Ait enim ipsum sagittam proiecturum non esse, nec balistam. Nam סוללה potius pro balista, vel alio eiusmodi instrumento quo tela proiciuntur, quam pro aggere hoc loco accipiendum puto. Neque enim proiciuntur aggeres aut funduntur.

34. (*Per viam.*) Quid sit eadem reverti via prius diximus: nempe, discedere re infecta, ut vulgo dicimus, *Il s'en est retourné comme il est venu*, quum nihil effectum est, et irriti sunt conatus. Ut id confirmet, addit a Domino ita dictum esse. Nam simul atque loquutus est qui mentiri non potest, verbum ipsius perinde amplecti atque exoculari decet, ac si iam sublato discrimine constaret effectus.

35. (*Et protector ero.*) RATIO est proximae sententiae, cur scilicet in urbem non perveniet Sennacherib: quoniam Dominus eam protegat. Propheta igitur hic iubet Ezechiam et universum populum oculos in Deum convertere, quoniam formidabilis erat illius tyranni aspectus, ut ad eum expavescere posset. Quemadmodum si hodie hostium nostrorum potentiam consideremus, consternabimur metu, vixque ullus erit sperandi locus:

sed Deus recta nobis intuentus est: amplectenda eius promissa, quibus veluti clypeo muniamur: et quia satis est virium Deo ad mortalem hominem reprimendum, in eum oculos nostros convertere oportet. Nec enim ad tempus illud promissio haec restringenda est, sed ad omnia extendi debet. Quamquam plenior est loquutio prophetae, et sensum uberiorem continet. Affirmat enim Deus se praesidem fore et custodem urbis: quia scilicet sua fide tuendam susceperat. Ex eo colligit salvam fore, quia certa sit in suo praesidio salus. Hoc vero se facturum dicens *propter* se, Ezechiam et pios omnes ad memoriam gratuiti foederis revocat. Nam Iudaei saepius duriter severeque obiurgati, obstinate iram Dei in se provocaverant. Ideoque non modo digni erant quos omni ope destitueret, sed in quos extrema ederet horribilis vindictae exempla. Ergo ut desperationi occurrat, Deum illis auxiliatorem fore docet: non quia in ipsis reperiat causam, sed quia se ipsum potius respiciet. Primum ut firmus maneat in proposito, ne abiiciat genus Abrahae quod adoptavit, ne pietatis cultum aboleat, ne sacrario deletio extinguat in terra nominis sui memoriam: deinde ne gentium sannis et opprobriis exponat nomen suum. Atque hic continetur tacita exprobratio qua merito populus urgendus erat. Plus enim negotii fuerat pio regi in eo placando quam in arcendo hoste. Diffidebat enim, tumultuabatur, nec ullam salutis spem reliquam esse existimabat. Ergo merita populi aut alterius non spectabat Dominus, sed gloriae tantummodo suae rationem habebat. Nam subaudienda est quae apud Ezechielem (36, 22) exprimitur antithesis: Non propter vos domus Israel hoc faciam, sed propter me. Iam quum hodie similis sit nostra ratio, ne dubitemus peccatis nostris hunc clypeum obicere: Quamvis centum exitiis dignissimi simus, Deo tamen sufficere bonitatis et constantiae suae respectum, ut impleat quod promisit. Etsi autem hypocritis nihil prodest, Deum esse perpetuum ecclesiae suae tutorem: electis semper hoc tutissimum erit asylum: Quamvis ad propitiandam iram Dei nihil ex se ipsis afferant, quia tamen non aliunde quam immensa sua bonitate inductus ecclesiam erexit tuerique statuit, non passurum ut unquam intreat. Sed apprime notatu dignum est quod sequitur, *propter* David servum meum: etsi enim Deo quaerenda non fuit extra se ipsum causa, quia gratuito amore complexus fuerat populum illum: non abs re tamen Davidem quasi certissimum amoris pignus in medium proponit, in cuius manu foedus pepigerat, et cui se fore in patrem testatus fuerat. Neque eum inducit propheta ut hominem privatum, sed ut sacrum regem, cui thronus Dei manu stabilitus erat, sub cuius auspiciis ecclesia incolumis maneret, qui denique mediator esset inter Deum et ecclesiam:

quo nomine angelos quoque ipsos praececluit, quatenus gerebat Christi personam. Etsi autem paulo post prostratum fuit solum et laceratum diadema, non fuit tamen inanis haec confirmatio, Deum adhuc ad tempus velle urbem protegere, quia irritum esse nolit quod de regni perpetuitate Davidi testatus fuerat. Et scimus populi exsilio non prorsus abolito fuisse principatum in posteris Davidis, donec tandem emersit Christus, qui alibi hanc ob causam David vocatur. Hinc apparet quam ridiculi sint papistae, quum meritis sanctorum tribui fingunt quod Deus nobis ignoscit. Nam hic longe alia Davidis quam aliorum sanctorum ratio est ob promissionem quae illi data erat. Poterat enim Abrahamum aut alium nominare, cuius non parva esset in ecclesia autoritas. Sed quum hic de conservanda ecclesia, de perpetuitate regni Christi agatur, eum potissimum nominavit qui inter alios nominatim promissionem illam acceperat: Haec requies mea, hic habitabo. Quum igitur promissi, non personae hic habeatur ratio, bis stulti sunt papistae qui intercessionem sanctorum, quam commenti sunt, hinc iuvare putant. Imo quod pro se obtundunt eorum errori plus quam contrarium est, quia hic interponitur David unicus mediatoris typus, qui fictitias eorum intercessionis excludit.

36. (*Et egressus angelus Iehovae.*) Nunc propheta narrat quid Assyrio acciderit, ne Dominum frustra loquutum esse existimemus. Vaticinium ergo suum eventu comprobatum esse ostendit, ut facile liqueret divinitus esse missum, nec quidquam temere protulisse. Nec vero tam memorabile Dei opus ad dictum unum restringi debuit, sed in toto cursu doctrinae parta fuit ut legitimo prophetae autoritas eiusque sancita vocatio. Nam recenti memoria rem passim notam ac celebrem narravit, unde testatum fieret usque ad finem mundi eius ore loquutum esse Deum. Ubi vero ista fuerit ab angelo inflicta clades, non satis constat. Recepta quidem vulgo opinio est, eam in obsidione urbis Ierosolymae accidisse: sed potuit in itinere etiam accidere, hoc est, quum Sennacherib ad obsidendam urbem veniret. Hoc ego in medio relinquo quia parum interest. Certe ex contextu aperte iudicamus, non tam prope accessisse tyrannum, ut telum in urbem mittere potuerit. Repudiandum quidem illud commentum quod Satan per scriptores profanos tam illustre Dei iudicium obscurare conatus est, quum in bello aegyptiaco pars exercitus peste consumpta esset, Sennacherib reversum esse in propriam ditionem. Neque enim tanta unius noctis strages pesti ascribi potest, et pater mendacii pro solita sua astutia, quod ecclesiae suae beneficium praestitit Deus, in Aegyptum avertit. Res quidem ipsa clamat Ierosolymam mirabiliter fuisse ereptam quasi ex medio interitu: praesertim quum ea quam vidimus

legatione iam perfunctus esset Isaias, qua non ambigue testatus fuerat Deus se hoc Iudaeis potius quam Aegyptiis daturum. Ac ne quis naturalibus mediis miraculum involvat, diserte additur, angeli manu tantam multitudinem caesam fuisse. Nec vero novum est Dominum uti ministerio angelorum ad procurandam piorum salutem, quorum usui omnes exercitus coelestes destinavit. Idque non parum ad confirmandam fiduciam nostram valet, quum infinitam custodum multitudinem pro nobis excubare audimus. Solus quidem Dominus satis per se potest, ac certe solus nos servat: angeli enim manus quodammodo sunt ipsius: unde etiam virtutes et potestates vocantur. Sed infirmitatem nostram non parum sustinet, quod coelestes ministros nobis custodes ac defensores constituerit. Interim penes solum Deum tota laus resideat, cuius organa tantummodo sunt angeli, ne in superstitionem papistarum incidamus, qui angelos praepostere colendo in eos transferunt virtutem Dei. Quo errore doctissimos quosque saeculis omnibus scimus fuisse implicitos. Iam vero an unus angeli aut plurium manu hoc effectum sit, non possumus certo pronuntiare, nec certe ad rem magnopere attinet. Tam facile enim Dominus per unum angelum quam per mille idem efficere potest. Nec enim utitur eorum opera quod velut aliena ope indigeat: sed potius ut imbecillitatem nostram sustineat, sicuti prius dictum est. Magis tamen probabile, quod etiam melius respondet prophetae verbis, huic iudicio praefectum fuisse unum angelum, sicuti in veteri redemptione angelus per totam Aegyptum transierat qui primogenita percuteret. Quanquam autem per angelos malos interdum suas vindictas Deus exsequitur, unum tamen ex voluntariis suis ministris elegit Deus per quem ecclesiae saluti consuleret.

(*Centum et octoginta quinque millia.*) Exercitum adeo ingentem fuisse nihil est quod miremur, sicuti faciunt imperiti, qui incredibile et fabulosum putant, quum tantam multitudinem in bellum prodissse audiunt: propterea quod longe minoribus copiis bellum gerere soleamus. Sed longe aliam Orientalium rationem esse satis testantur historiae, et res ipsa hodie palam facit. Nec sane mirum est ab iis tam ingentes in bellum duci copias, quum aestus, laborum, inediae longe tolerantiores sint, et longe minore victu contenti sint, et delitiis careant quibus hodie milites nostri corrupti sunt. De ratione et modo caedis hic nihil certi traditum est. Iudaei ipsos fulmine percussos esse divinant sine testimonio aut probabili coniectura. Ut enim audaces sunt in fabulis comminiscendis, ita sine iudicio quidquid eis in mentem venerit, pro certo affirmant ac si historia aliqua testatum esset. Caedem vero illam haud ita apertam fuisse satis ostendit haec narratio. Nam prostratos iacuisse dicit. Quod si

fulmine icti essent, hoc certe neminem latuisset, neque praetermissum esset a propheta. Posset igitur hinc refelli coniectura Iudaeorum: sed hoc in medio relinquere malo. Satis enim est quod Dominus, quum Ierosolymam ab Assyrii manu liberare vellet, exercitum subita internecione, sine ulla hominis manu, deleuit.

37. (*Et abiit.*) Nunc ostendit quam turpiter retro cesserit superbus hic tyrannus, qui iam cupiditate totam Iudaeam voraverat, seque prius audebat adversus Deum ipsum attollere. Pluribus autem verbis discessum eius exprimens propheta fugae turpitudinem oblique perstringit. Neque enim supervacua est repetitio: Abiit, profectus est, recessit. Additur etiam nomen regis, maioris ignominiae causa: en magnus ille rex, cuius potentiam Rapsaces tantopere iactabat. Non venerat in Iudaeam, ut cum illa ignominia discederet. Repellitur ergo Dei manu et tanquam stipula a vento proiicitur. Habitatio Nineves iterum admonet non minus animo quam viribus fuisse fractum: quia sponte non quiescisset, nisi desperatio fuisset catenae instar. Contentum igitur pristina sua ditione fuisse intelligit, cuius tunc caput et sedes erat Ninive. Postea quum a Chaldaeis victi sunt Assyrii, imperium Babylonem translatus fuit, nempe decem annis post mortem Sennacherib, quibus regnavit Essaradon eius successor, cuius hic fit mentio. Nam quum parricidae non carerent fautoribus, non difficile fuit gentem factionibus divisam subigi et opprimi ab exteris hostibus. Itaque hac occasione fretus Merodach invasit Assyrios, atque in potestatem suam redegit.

38. (*Quum adoraret.*) Hic Iudaei sibi eam divinandi licentiam permittunt, qua semper uti solent. Fingunt enim Sennacherib oraculum consuluisse, ac petiisse cur Iudaeos vincere non potuisset: Responsum esse, quod Abraham filium suum Deo immolare voluisset. Tunc tyrannum eo exemplo filios suos mactationi destinasse, ut Deum suum promereretur: hinc filios crudeli instituto patris infensos eum in templo idoli sui occidisse. Sed nihil est quod eiusmodi coniecturas moremur, in quibus Iudaei praebent se nimium impudentes. Hic autem velut in pictura contemplari operae pretium est infelicem exitum tyrannorum, quos Dominus sine hominum manu delet, quum omnia suo impetu deiecerint videantur: atque omnium ludibriis ipsos exponit cum sua potentia. Sennacherib qui cum ingenti exercitu venerat in Iudaeam, cum paucis domum redit, ac velut in triumpho a victore Deo agitur. Sed nondum finis: quia in medio monarchiae suae sinu, in urbe primaria, in templo ipso, cuius reverentia contemptissimis quibusque ex plebe praesidio fuisset, trucidatur: non ab aliquo externo hoste, non a tumultuante populo, non a predictoribus, non

denique a servis, sed a propriis filiis, quo plus sit dedecoris in ipsa caede. Est enim animadvertendum, quod inexhausti isti gurgites, qui se libenter in aliorum sanguine volutarunt, a suis caeduntur: atque ab iis dant poenas a quibus vel maxime securi esse debuissent. Hoc enim magis horrendum est quam si alieni ipsos occiderent. Sed ita crudelitatem eorum ulciscitur Dominus, qui dominandi libidine ne innoxii quidem pepercerunt. Cuius rei varia in profanis etiam historiis exempla exstant, in quibus iudicia Domini intueri promptum est. Adde quod inexplabilis eius cupiditas iustam mercedem recepit, quod dum ampliandis longe lateque finibus intentus est, res domesticas componere non potest, ut concordiam alat inter liberos: quia dum aliis neglectis in alios est propensior, inde exorta est conspiratio. Nec vero tyrannus hic solummodo occisus est, sed regnum quoque haud ita multo post eversum fuit, sicuti iam diximus. Interea ne quid successor eius moliri auderet contra Iudaeos, divinitus ipse quoque intestinis dissidiis retentus est.

CAPUT XXXVIII.

1. *In diebus illis aegrotavit Ezechias usque ad mortem. Et venit ad eum Isaias filius Amoz propheta dixitque illi: Sic dicit Iehova, Praeceptum quoad domum¹⁾ tuam: quia tu morieris, et non vives.* 2. *Tunc vertit Ezechias faciem suam ad parietem, oravitque Iehovam.* 3. *Ac dixit: Obsecro Iehova, recordare nunc quod ambulaverim coram te in veritate, in corde perfecto, et recte fecerim in oculis tuis. Flevitque Ezechias fletu magno.* 4. *Tunc factum fuit verbum Iehovae ad Isaiam, dicendo: 5. Vade et dic Ezechiae: Sic dicit Iehova Deus David patris tui: Audi vi orationem tuam, et vidi lacrymas tuas: ecce ego adiicio ad dies tuos annos quindecim.* 6. *Et eruam te de manu regis Assur, atque urbem hanc: et protector ero huic urbi.* 7. *Erit autem hoc tibi signum a Iehova, quod Iehova hanc rem facturum sit, de qua loquutus est: 8. Ecce ego reduco umbram graduum, quibus descendit in horologio Achaz per solem decem gradibus: et reversus est sol decem gradibus in horologio, quibus iam descenderat.* 9. *Scriptum Ezechiae regis Iuda, quum aegrotasset ac convalesceret a morbo suo.* 10. *Ego dixi in succisione dierum meorum, vadam ad portas sepulcri: privatus sum residuo annorum meorum.* 11. *Dixi, non videbo Deum, Deum in terra viventium: non aspiciam hominem ultra cum incolis saeculi.* 12. *Habitatio mea discessit, et convoluta est*

¹⁾ in margine: Vel, domui tuae. Sic 1551.

a me, quasi tabernaculum pastoris: succidi quasi textor vitam meam, ab elevatione¹⁾ succidet me: a die usque ad noctem conficies me. 13. Supputabam ad auroram: sicut leo ita contrivit ossa mea: ab aurora ad noctem conficies me. 14. Sicut grus aut hirundo garriebam: gemebam quasi columba, elevabantur oculi mei in sublime. Domine, vim fecit mihi, recrea me. 15. Quid loquar? Qui dixit mihi, ipse fecit: Movebor²⁾ omnibus diebus vitae meae in amaritudine animae meae. 16. Domine, etiam omnibus qui ultra eos vivent, vita spiritus mei in illis (nota erit) et me quod dormire feceris, et vivificaveris me. 17. Ecce in pace amaritudo mihi amara, et tibi placuit³⁾ animam meam (errere) a fovea: quia proiecisti post tergum omnia peccata mea. 18. Quoniam non infernus confitebitur tibi, neque mors laudabit te: nec expectabunt qui in foveam descendunt veritatem tuam. 19. Vivens, vivens, ipse confitebitur tibi: sicut ego hodie. Pater filiis notam faciet veritatem tuam. 20. Iehova ad me servandum: et cantica nostra cantabimus omnibus diebus vitae nostrae in domo Iehovae. 21. Dixit autem Isaias, Accipient massam ficuum, et adhibebunt ulceri, et vivet. 22. Dixerat enim⁴⁾ Ezechias, Quod signum, quod ascensurus sim in domum Iehovae?

IN CAPUT XXXVIII.

1. (In diebus illis.) Nunc alio tentationis genere pium regem graviter concussum fuisse refert propheta, quod scilicet lethali morbo correptus de vita desperaverit: neque id modo, sed etiam quod morte sibi divinitus indicta diros cruciatus perpessus sit, ac si hostiliter e coelo Deus in eius caput fulminasset. Quo id tempore acciderit, an post obsidionem, an quum obsideretur, non satis constat: sed de hac re non est magnopere laborandum. Facile ex historia sacra colligitur, circiter decimum quartum regni ipsius annum hoc evenisse, vel quum invaderetur ab Assyrio, vel postquam liberatus est. Nam viginti novem annos regnavit: decimoquarto irruptio in Iudaeam facta est ab Assyrio: quindecim autem anni additi sunt promissione quae hic refertur a propheta: atque ita efficiuntur viginti novem. Unde apparet non procul a decimoquarto anno Ezechiam hoc morbo laborasse. Tantum dubium est an obsidionis tempore, an postea aegrotarit. Mihi certe coniectura probabilior videtur, ipsum obsidione soluta in morbum incidisse. Nam si obsidionis tempore aegrotasset, id omissum non fuisset a propheta. Contra vero narravit eum misisse legatos, ivisse in templum, expandisse literas coram Deo, accersivisse prophetam: quae homini graviter

aegrotanti non conveniunt. Quod si tot malis simul accessisset morbus, circumstantia illa omittenda non fuisset. Sequamur ergo in rebus dubiis quod magis verisimile est: nempe quod liberatus ab hoste pius rex invaditur morbo, atque graviter periclitatur. Quanquam non abs re etiam notatur continua fere series, ut sciamus vixdum respirandi datum fuisse spatium: sed quum vix enatasset ex naufragio uno, repente in aliud aequae formidabile fuisse raptum. Meminerimus igitur varias piis sustinendas esse tentationes, ut nunc bellis, nunc morbis, nunc aliis aerumnis conficerentur, et interdum quasi perpetuo tenore alia ex aliis succedant mala, totaque vita assidue belligerandum sit: ut quum ex aliquo periculo erepti fuerint, se ad aliud subeundum parent. Sic enim comparatos esse oportet, ut quum moerorem moerori Dominus adicere volet aequo animo ferant, nec ulla calamitate frangantur. Si qua deur intermissio, hoc suae infirmitati concedi reputent, sed ex brevibus induciis non conficiant sibi longam pacem falsa imaginatione: novas agitationes concipiant, donec terrenae vitae cursu defuncti perveniant ad tranquillum portum.

(Usque ad mortem.) Gravitas morbi pio viro valde molesta esse potuit. Primum lethalis morbus graves dolores secum affert, praesertim ubi accedit ulceris inflammatio. Sed hoc omnium acerbissimum erat, quod Deum sibi adversum et infestum poterat iudicare: quia ereptus e tanta calamitate statim ad mortem, quasi regno indignus, raperetur. Praeterea nulli tunc ipsi liberi erant: et eo mortuo magna rerum mutatio sequutura videbatur. Itaque haec apprehensio irae Dei longe acerbius torquet piorum conscientias, quam ulla corporis aegritudo, nec fieri certe potest, quin si gustum illum favoris Dei amittant, protinus opprimantur. Sed Deus quasi oleum camino addere ex professo volens praecise mortem indicit, et quo acrius eum pungat, spem omnem vivendi adimit: neque enim supervacua est particula *non vives*: sed augendi vel confirmandi causa additur, quasi dictum esset nullum esse locum remedio. Tergiversantur enim homines, etiamsi mors instet, quaerendisque hinc inde effugiis inhiant. Quare ne velut in rebus ambiguis circumspiciat Ezechias, bis audit sibi esse moriendum. Atque ut mundo valedicat, iubet propheta celeriter mandare quid post mortem suam fieri velit, quasi diceret, nisi velis a morte deprehendi, mature statue de rebus tuis domesticis. Caeterum obiter hic videmus a Domino probari quod semper apud omnes homines usitatum fuit. Nempe ut morituri mandata dent propinquis aut domesticis atque de familia sua constituent. Ionatan vertit: Commenda alicui domum tuam: sed constructio aliud docet. Debet autem unusquisque, quum ei ex hac vita migrandum est, testari sibi curae esse officium suum, atque

¹⁾ in margine: Vel macie, aut morbo. 1551: ab initio.
²⁾ Vel, trepidus incedam. ³⁾ Vel, amasti animam meam e fovea interitus. ⁴⁾ Vel, autem.

familiae etiam in posterum prospicere. Praecipua tamen cura esse debet, non legatorum et institutionis haeredis, sed ut eorum quos Dominus curae nostrae commisit saluti consulatur.

2. (*Tunc vertit.*) Nunc recitat quomodo affectus fuerit Ezechias accepto hoc nuntio, ut pietatem eius et fidem perspiciamus. Non fremit, neque indignatur infidelium more: sed aequo animo fert hanc plagam: non altercatur cum Deo, quasi iam satis malorum ab hostibus passus esset, nec tam acerbè novo iterum genere plagarum fuerit tractandus. Atque haec vera patientia est: non semel aequo animo ferre aliquod malum, sed in finem usque perseverare, atque ad nova semper incommoda paratum esse. Maxime autem excipere Dei iudicia placido silentio, neque obstrepere eius severitati, quamvis rigidior appareat: sicuti fatetur David se obmutuisse, quia videbat sibi negotium esse cum Deo (Psal. 39, 10). Atque huc spectat conversio vultus *ad parietem*: pudore enim et moestitia deiectus, quasi hominum conspectum fugeret, sese colligit, totumque ad Deum convertit, ut in eo penitus conquiescat. Gestus quidem ipse est indifferens: sed plurimum nostra interest nihil obiiici oculis aut sensibus nostris quod ab oratione avocet, ut liberius coram Deo vota nostra effundamus. Sumus enim lubrici natura, et facile distrahimur: quamobrem non possumus nimiam ad nos retinendos diligentiam adhibere. Quod si palam sit precandum retardamur pudore, ne si ardorem nimium prae nobis feramus, ambitiose id facere videamur: aut veremur ne inepti gestus excident: ideoque avocamenta omnia tollenda. Non avertit igitur faciem Ezechias, quasi obstupefactus, vel morose et contumaciter respuens allatum sibi nuntium, sed hoc modo se ad precandum acuit. Quod palam vota sua non format, sicuti quum ante in templum ascendens praeibat reliquae turmae, signum est extremae anxietatis, ac si moeror totum eius corpus contraheret. Interea singulare pietatis exemplar est, quod morti addictus non desistit a Dei invocatione. Vox illa, *mories* et non vives, non modo ad pungendum, sed penitus vulnerandum ac perforandum eius cor tendebat: ac si Deus hostiliter ad eum perdendum irrueret. Erat enim formidabile irae signum, praecipitem rapi de vita in medio aetatis flore, et exterminari e mundo quasi hominum consortio indignum: ideoque non modo cum morte, sed cum ipso inferno, dirisque tormentis luctandum fuit. Unde sequitur plus concepissemus animo quam sonarent prophetae verba. Etsi enim non statim expedire se potuit, spiritus tamen perplexo et caecutienti animo suggessit gemitus inenarrabiles. Et certe absurda fuisset legatio, nisi Deus externa servi sui voce quasi mactatum arcano instinctu recreasset. Verum quia desperatione cor-

reptus nunquam aspirasset ad poenitentiam, praecessit mactatio. Deinde sequutus est arcanus ille vigor qui mortuum Deo consecraret.

3. (*Dixit, Obsecro.*) Videtur hic expostulare cum Deo, atque exprobrare anteactam vitam suam, quasi immerito vexetur: sed longe aliter res habet. Potius enim sese instruit ac munit adversus gravem et periculosam tentationem, quae aliqui obrepere potuisset. Nam quod adeo severe in eum animadvertibat Dominus, cogitare poterat se ab eo reiectum, destitutum, reprobatum, et quaecunque prius egerat ab eo repudiari. Quamobrem acuit sese atque erigit, et testatur se, quidquid egit, bona conscientia egisse: denique statuit, quamvis moriendum sit, non tamen displicuisse sua studia Deo, ut inde aditum sibi ad preces et bonam spem patefaciat. Non opponit igitur Deo sua merita, nec quidquam exprobrat, quasi immerito puniatur: sed munit sese adversus difficilem tentationem, ne Deum videatur iratum habere, quod vitia correxerit et corruptelas, quae passim in regno, ac praesertim quoad religionem, vigeant. Suis tamen permittit etiam Dominus quodammodo ob res bene gestas gloriari: non ut merita sua apud ipsum iactent, sed agnoscant beneficia ipsius, sicutque eorum commemoratione afficiantur, ut ad omnia aequo animo ferenda parati sint. Interdum vero eos ad sanctam iactantiam cogit hostium importunitas, ut bonam causam iudici suo ac vindictae commendent: sicuti David improbis hostium calumniis innocentiam suam ad Dei tribunal intrepide opponit (Psal. 7, 9, et 17, 3). Sed hic Satanæ astutiae occurrere voluit Ezechias, quam experiuntur fideles, dum humilitatis praetextu eos desperatione obruit: ideoque sollicite cavendum ne animos absorbeat tristitia. Caeterum ex eius verbis colligimus quatenus vera sit pie vivendi regula: nempe, ubi primas tenet cordis integritas, quando nihil est quod magis abominetur Deus, quam ubi simulatione nostra vel ipsum, vel homines fallere studemus. Nam ut hominum oculos perstringat operum splendor: ficta sanctimonia, quae tanquam nominis eius profanatio, iram eius provocat. Et merito quum spiritus sit, spirituale obsequium exigit, et cor duplex sibi abominabile esse pronunciat. Ideoque merito exordium facit Ezechias a cordis sinceritate. Vox enim hebraica שלם, quam vertunt perfectum, nihil aliud est quam integritas quae simulationi opponitur: quod etiam patet ex nomine veritatis: sicut Paulus docet (1. Tim. 1, 5), finem legis esse caritatem ex puro corde et conscientia bona et fide non ficta. Profert etiam fructus qui a recto corde velut a radice gignuntur: non tantum ut se ipsum, sed alios etiam confirmet, in quibus aliqua offendiculi occasio haerere potuisset. Itaque non nutabat neque vacillabat Ezechias, sed offendicula, quae in plerisque esse poterant, adimere

volebat. Sed iterum notandum est quomodo vitam instituere conveniat, si Deo studium nostrum probare cupimus: ne quid scilicet nisi ex eius mandato. Nam ut pompas omnes, quibus se venditant hypocritae, reicit ac damnat, ita etiam pro nihilo ducit commentitios, omnes cultus, quibus se frustra stulti homines fatigant, dum posthabito eius verbo eum promereri satagunt. Ergo Ezechias, qui pluris sciebat fieri obedientiam quam sacrificia, non tantum se cucurrisse dicit, quod saepe fit praepostere, sed vitam suam formasse ad Dei obsequium, qui solus est idoneus arbiter. Hinc colligere possumus quantus fuerit in ipso ardor precandi. Nam etsi undiquaque nihil praeterquam irae Dei signa appareant, tamen ad ipsum confugere fidemque exercere non desinit. Id quod piis omnibus in gravissimis aerumnis studiose diligenterque faciendum.

4. (*Factum fuit verbum.*) Infixo, ut aiunt, aculeo discesserat Isaias: quasi pro derelicto habens quem Dei ipsius nomine damnaverat. Interea vero quam trepida inquietudine vexatus fuerit, imo quanta formidine correptus, partim ex cantico licebit colligere. Quantum temporis intercesserit inter discessum prophetae et reditum nescitur: certum tamen est laetum vitae nuntium non prius allatum esse, quam post longas durasque agitationes sentirent se penitus esse deploratum. Hoc enim serium fidei examen fuit, abscondita Dei facie teneri in tenebris demersum. Diximus autem quomodo sublata consolationis doctrina non tamen fuerit exstincta pii regis fides, quin scintillae aliquae micarent: quia scilicet occulto spiritus instinctu gemitus inenarrabiles ex abyso moeroris sursum ad Deum emergerint. Unde etiam colligimus sic in die tribulationis exaudiri fideles a Deo, ut non statim affluat Dei favor: sed consulto differatur, dum vere humiliati fuerint. Quod si regem tanta pietate imbutum tormentis fere confici oportuit, quo melius ad expectandam Dei gratiam excitaretur, et dolore fere consumptus ex inferis ad Deum emerget: ne miremur si quando inter metus et curas nos ad tempus aestuare sinens solatium votis nostris longius differat. Sed videri posset absurdum, quod Deus quam tulerat sententiam, paulo post quasi poenitentia ductus retractet: quia nihil minus convenit eius naturae quam propositi mutatio. Respondeo, mortem sic denuntiata fuisse Ezechiae, ut tamen apud Deum decreta non esset, sed ita de fide Ezechiae periculum facere voluit. Subaudienda igitur in ista denuntiatione conditio. Nam aliqui irrevocabile decretum Dei Ezechias nec poenitentia, nec precibus revocasset. Verum sic ei Dominus, ut regi Gerar ob sublatam Saram, ac Ninevitis, minatus est. Rursum excipietur, alienum videri a Deo quod fide denuntiat, idque auctoritati verbi derogare, atque effici ut promissiones et minae ponderis minus

habeant. Sed idem de forma verborum tenendum est quod de sententia iam dixi, mortem Ezechiae minatus est Deus, quia mori nolebat. Et certe praedici necesse non fuisset, imo ne utile quidem nisi parato remedio. Iam sicuti consilium Dei fuit servum suum metu et horrore humiliare, ut sponte se damnans deprecando poenam effugeret: ita asperius loquendo, et praecisa mortis denuntiatione eum prosternere voluit, ut tanquam mortuus e sepulcro vitam sibi restitui expeteret. Ideoque tacita conditio subaudienda fuit, quam si non statim percepit Ezechias, postea tamen satis opportune cognovit fuisse adiunctam. Neque inde colligere licebit Deum ulla fictione usum fuisse, dum sermonem accommodavit ad captum et profectum hominis. Nihil novum est si prius occidit quam vivificet. Ergo ut spirituali mortis specie Ezechiam praepararet, ac paulatim formaret ad novam vitam, partem sermonis suspendit.

5. (*Iehova Deus David patris tui.*) Initio quum merum terrorem incuteret, satis habuit nudum et simplex Dei nomen proponere, ad cuius coeleste tribunal reum citaret: nunc consolationem afferens peculiari elogio Deum insignit, ut causam et fontem gratiae designet: ac si diceret, ne summo iure agat cum Ezechia, respectu foederis sui quod pepigit cum Davide, ad misericordiam flecti. Scimus nihil esse difficilius, quam animos serio irae Dei sensu expavefactos in bonam spem erigi, ut Deum sibi propitium sentiant. Quare ista confirmatione opus fuit, ut intelligeret pius rex, qui apud se perditus erat, se in vitam a qua exciderat rursus posse attolli: quia excidere non poterat oraculum de regni illius perpetuitate. Ergo quia apud se exanimatus erat quum putaret de vita sua actum esse, ut respiret, profertur in medium memoria promissionis, quae tunc celeberrima erat: Quamdiu sol et luna in coelo fulgerent reges semper ex semine et posteris Davidis in electo populo dominaturos. Haec tabula fuit quam apprehendens ex naufragio emergeret. Neque enim David hic ut privatus quispiam nominatur, sed rex aeternus, apud quem deposita erat promissio, quae fulcire Ezechiam poterat. Aeternum dico, non in se, sed in semine benedicto. Quia autem aeternitas illa in Christo demum manifestanda erat, cuius Ezechias cum aliis regibus typum gerebat, solida bene sperandi materia esse debuit, quod filius esset Davidis. Itaque quoties propriis peccatis sentimus nos arceri a Dei accessu, ut ad nos perveniat eius gratia, haec praefatio veniat in mentem, utcumque ab eo alienati simus nostra culpa, esse tamen patrem Christi, qui caput nostrum est, et in quo semper recondita nobis manet salus. Denique nuper Deus ex officio iudicis loquutus erat, nunc se reconcilians mediatorem statuit qui ad ipsum placandum occurrat.

Porro ubi ianuam spei aperuit, preces Ezechiae dicit a Deo fuisse exauditas: quod ad precandi studium nos plurimum stimulare debet. Nam etsi de salute nostra ultro sollicitus sit Deus, neque solum dormientes, sed nondum natos praeveniat sua beneficentia: dum tamen se votis nostris concedere testatur quidquid beneficiorum largitur, minime excusabilis est torpor noster, si tam liberaliter invitati partes orandi negligimus. Neque tamen fingendum est meritorias esse preces, quibus tam indulgenter obtemperat Deus, sed dum gratuito praestat quod gratuito promisit, hunc adiungit cumulum suae liberalitati, quo magis fidem nostram exerceat. Neque enim vulgaris praerogativa est, libere posse ad eum accedere, et familiariter curas nostras deponere in eius sinu. Si non fuisset precatus Ezechias, Deus haud dubie hoc vel alio modo curasset aliquam regni administrationem salvam manere in progenie Davidis: sed quod veritatis suae respectu facturus erat, dicit se dare votis Ezechiae, ut agnoscat se uberrimum fructum colligere ex fide sua quam precando exercuit. Lacrymas commemorat tanquam poenitentiae signum, atque etiam vehementiae et ardoris: non quod per se concilient gratiam lacrymae, aut valeant ad placandum Deum: sed quia serias preces a perfunctoriis distinguunt. Tandem adiungit Deum prorogasse vitam Ezechiae ad annos quindecim: quod primo intuitu posset quidem videri absurdum, quando ea lege creati sumus, ut praefixam nobis metam ne momento quidem transgredi possimus. Quemadmodum etiam dicit Iob (14, 5): Constituisti terminos eius quos praeterire non poterit. Sed in promptu est solutio, quod de longiori temporis mora dicitur, referri ad sensum Ezechiae, qui spe vitae exclusus fuerat: unde merito in lucro deputare debuit quod postea additum est: ac si in secundam vitam excitatus esset e sepulcro.

6. (*Et eripiam te.*) Qui Ezechiam aegrotasse putant quo tempore obsidebatur, hinc argumentum ducunt, quod supervacanea alioqui haec promissio videretur: sed parum firma est illa ratio. Poterat enim aliquanto post Assyrius redintegrare vires, novumque exercitum conficere, quo Iudaeam iterum invaderet, atque Ierosolymam expugnaret. Imo clades de qua vidimus, irritamentum esse potuit saevitiae et furoris, ut merito subinde ad quoslibet rumores trepidandum fuerit Iudaeis: ita minime supervacanea est ista promissio, quia simul cum vita pacem ab hoste promittit, a quo securus aliqui nondum fuisset: ac veluti augmentum et amplificatio est eius beneficii quod Dominus Ezechiae praestabat: quemadmodum superiore capite cum liberatione simul abundantiam fructuum promisit.

7 et 8. (*Erit autem hoc tibi signum.*) Refert suo ordine historia sacra Ezechiam petiisse signum

a Domino, eique datum esse, quod in fine demum capitis subiiciet propheta. Sed minime novum est apud Hebraeos narrationis ordinem invertere. Porro signa quaedam sponte offert Deus non rogatus: alia vero suis petentibus concedit. Quia autem generalis est signorum usus nostrae infirmitati succurrere, non expectat Deus ut plurimum dum ea flagitentur: sed ab initio quae sciebat utilia esse ecclesiae suae instituit. Si quando itaque optarunt fideles signo confirmari suam fidem, hoc quia rarius est in exemplum trahi non debet: sicuti Gedeoni, quem e caula ad regimen populi vocabat, signum unum atque alterum petenti dedit, quo maior certitudo suae vocationis ipsi constaret. Alia vero, ut diximus, signa communiter dare solitus est ut hominum infirmitati consuleret, quemadmodum Adae arborem vitae: Noae arcum coelestem: deinde nubem et columnam ignis, ac serpentem aeneum in deserto. Eademque est ratio paschatis et omnium sacramentorum, et quae olim in usu fuerunt, et quae hodie a Christo sunt instituta, quae nemo a Deo postulavit. Atqui videtur iniuriam facere Deo Ezechias, fidem eius verbo derogans quod signum petat. Respondeo, non esse infidelitatis damnandum, quod fidem infirmam haberet: quia nemo reperietur qui fide perfecta atque numeris omnibus absoluta unquam praeditus fuerit. Quod autem sustinendae imbecillitati suae aliquod adiumentum quaerit, eo nomine vituperari non potest. Nam amplexus promissionem sibi oblatam a propheta remedium diffidentiae accersens se Deo fidere ostendit. Quod si nulla esset in homine infirmitas, nullis profecto signis indigeret. Nihil mirum igitur quod signum petit, quum etiam alias ultro a Domino offeratur. Notare tamen simul convenit, nunquam temere prosilisse fideles ad petenda signa, sed arcano et singulari spiritus instinctu fuisse abductos: quod idem de miraculis dicendum. Neque enim si Elias pluviam et siccitatem a Deo petiit, idem protinus aliis licebit facere. Quare videndum quid Deus nobis permittat, ne posthabito eius verbo pro stultis carnis nostrae desideriis cum eo paciscamur. Signum autem quod hic Ezechiae datur, est regressus umbrae in solarium una cum sole decem gradibus quibus iam ascenderat, id est progressus erat supra horizontem. Atque hoc signum analogiam habet cum re ipsa: ut omnia etiam alia signa habere solent. Perinde enim est ac si diceret: Ut est in potestate mea horas diei mutare, ac retroagere solem, ita et vitam tibi producere. Quod non retrocedit umbra tot gradibus quot anni ei adiciebantur, hoc fieri non poterat, quia duodecim tantum gradus in solarium erant. Diem enim in duodecim horas, aut longiores aut breviores pro varietate temporis partiebantur. Non est igitur quod in numero torqueamur: satis est analogiam ac simili-

tudinem apertam esse. Hic fabulantur Iudaei suo more, ac fingunt diem quo mortuus est Achaz, decem horis brevioris fuisse, et quod de peccatis illius supplicium iure sumpserat Deus, in favorem Ezechiae fuisse conversum: quia diei unius contractio alterius ampliatio fuit. Verum id nusquam exstat, omnique non solum testimonio sed colore etiam caret. Neque hic agitur de morte Achaz, nec de mutatione quae accidit quum mortuus est, sed de horologio quod fecerat.

9. (*Scriptum.*) Hoc scriptum quanquam historia sacra non recitat, est tamen memorabile, et apprime dignum observatu. Nam videmus Ezechiam tam insigne Dei beneficium quo affectus erat praeteriri silentio aut oblivione deleri noluisse. Ac suo exemplo docet quid piis omnibus agendum sit, ubi suam erga eos virtutem mirabiliter et insolito modo Deus exseruit. Nec enim solum apud eos quibuscum vivunt gratitudinem suam, sed posteris quoque testari debent: quemadmodum hoc carmine, veluti monumento publico factum videmus ab Ezechia. Quo etiam argumento plerosque psalmos compositos videmus a Davide, quum ereptus erat e summis periculis, ut quod aetatum omnium memoria dignum erat ad finem usque mundi celebrandum curaret: praesertim quo magis quisque excellit aut sublimiore in gradu sedet, quasi divinitus in theatrum productus, has partes sibi impositas esse reputet. Quanquam interim cavenda est ambitio tam plebeiis quam proceribus magnis viris, ne scilicet dum Ezechiam et Davidem se aemulari simulant, magis illustrent suum nomen quam Dei.

10. (*Ego dixi.*) Carmen admodum lugubre est, quod querimonias magis quam vota continet: unde apparet tanta anxietate fuisse constrictum, ut gemendo se fatigans, et in lamentationibus subsidens, libere ad formandas preces assurgere non auderet. Secum ergo obmurmurans causam et magnitudinem doloris exponit. Porro in causa videri hoc absurdum posset, quod tanto vitae caducae desiderio fuerit devinctus, et mortem tantopere exhorruerit. Huc tendunt prima coelestis doctrinae rudimenta, ut discamus in hoc mundo peregrinari et celeriter pergere ad coelestem vitam. Perinde autem terrae addictus videtur Ezechias, ac si ne minimo quidem pietatis gustu unquam praeditus fuisset. Mortem non secus fugitat ac detestatur, quam si de coelesti doctrina verbum nunquam audisset. Iam quorsum attinuit scriptis mandare turbulentos affectus, qui lectores ad eandem potius intemperantiam incitent, quam contineant in obsequio Dei? Nam plus satis ad contumaciam propensi sumus, quamvis non aliunde accedant stimuli. Verum ubi singula prudenter recteque expensa fuerint, reperiemus nihil nobis fuisse utilius, quam imaginem hanc hominis moerore obruti nobis ad vivum depingi. Nec vero pio regi

fuit propositum virtutes suas praedicando laudem in mundo venari. Certe precatio et fidei et obedientiae testimonium fuit: atqui ea praeterita tanquam pavore metuque attonitus et tristitia exanimis querulatur. Non dubium igitur, quin sua infirmitate exposita ad humilitatem instituere voluerit omnes Dei filios: et simul commendare excellentiam gratiae Dei, quae hominem perditum ex mortis abyssis eduxerat. Quod autem propinquus morti perinde sortem suam deplorat ac si suum esse locaret in terra, morte vero putaret homines in nihilum redigi, specialis consideranda est ratio. Nam utcumque per se expetenda mors non sit, fideles tamen, quia carnis ergastulo inclusi peccato mancipati sunt, assidue gemere decet. Vetantur etiam lugere, ut solent increduli: imo iubentur attollere capita, ubi e mundo migrandum est: quia eos excipit vita felicior. Nec vero hoc solatio caruit vetus ecclesia sub lege. Et quanquam obscurior fuit notitia beatae resurrectionis, debuit tamen ad moderandam tristitiam sufficere. Nam si coactus est exclamare impostor ille Balaam (Num. 23, 10): Moriatur anima mea morte iustorum, quanta alacritas vigere debuit in cordibus fidelium, in quorum auribus personabat vox illa: Ego sum Deus Abrahae? Caeterum, quanquam firma et indubia spe aspiraverint ad coelestem vitam, non tamen mirum est perspicui in Ezechia quod de se fatetur David, qui tamen suo tempore satur dierum placide mundum reliquit. Constat igitur utrumque non simplici mortis horrore fuisse impulsus: sed mortem flebiliter fuisse deprecatus, quod certas irae Dei notas in ea cernerent. Tenendum enim memoria est venisse prophetam instar fecialis qui Ezechiae mortem indiceret Dei nomine. Nuntius hoc quasi horribili tristitiae diluvio sensus omnes Ezechiae merito submergere potuit, ut nihil praeter iram Dei et maledictionem cogitans cum desperatione certaret. Atque ita iam emergit Ezechiae pietas, quod se ad tribunal iudicis sui sistens animum adiecit ad meditationem sui reatus. Ac primo quidem obrepere potuit cogitatio illa, qua se tentatum fuisse David fatetur (Psal. 73, 3), quid sibi vellet Deus atrociter saeviens in servos suos: profanis vero contemptoribus parcens. Videbat deinde ita se expositum impiorum sannis, ut vera quoque religio indigne ab illis proscinderetur. Videbat vix fieri posse quin suo interitu labascere bonorum omnium mentes: praecipue tamen eum urgebat ira Dei, ac si iam propemodum inferis et aeternae maledictioni addictus foret. Denique quum unica et solida nostra felicitas sit Deo coniungi, ab eo se quodammodo alienatum videns Ezechias, non abs re tantopere expavescere fuit. Vox enim illa: Morieris, et non vives, occupaverat penitus eius animum, ut pereundum sibi esse statueret: quod dicendi verbo exprimitur.

Neque enim Hebraeis tantum significat loqui, aut vocem proferre, sed ita esse persuasum, vel reputare cum animo suo. Ut hypocritis centies minetur Deus, huc tamen atque illuc respectant, ut si qua pateat rima, qua se effugere posse arbitrentur, Deo illudant, sibi quae indulgeant in delitiis et securitate. Sed Ezechias ut sincerus erat Dei cultor, effugia non captavit: quin potius fidem adhibens prophetae verbis, decrevit ad mortem pergendum esse, quoniam sic Deo placeret. Hoc sensu de successione dierum loquitur, quod intelligeret ab irato Deo et infesto cursum vitae sibi abruptum esse. Neque enim communi more tantum dicit violento morbo se abripi e vita: sed certum illud Dei iudicium successio- nis causam esse agnoscit. Succiditur quidem vita sive ineunte, sive media aetate morimur, sive in senecta: sed qui rapiuntur in ipso flore aetatis, quia nondum absoluto cursu praemature videntur mori, dicuntur succidi e vita. Ezechiae autem diversa ratio fuit, quod residuam vitae partem repente suc- cisam esse Dei gladio sentiret: quia eius iram pro- vocaverat suis delictis. Ergo conqueritur subito tanquam indignum se divinitus spoliari vita, quae aliqui longior futura erat. Eodem pertinet *residu- um annorum*: quia etsi, ut nascimur mortales, singulis momentis mors expectanda nobis est: quia tamen denuntiata erat in poenam, non abs re annos sibi detractos esse dicit, quibus victurus fuerat propitio Deo.

11. (*Dixi, non videbo Deum.*) In tam ardenti terrenaе vitae desiderio modum excederet Ezechias, nisi dolorem exacerbasset agnitio irae Dei. Quia ergo sua culpa violenter extrahitur, quasi indignus qui fruatur communi solis luce, exclamat se esse miserum: quia neque Deum neque homines posthac visurus sit. Nam inter fideles valeret exceptio, quamdiu versamur in terra, nos a Deo peregrinari et abesse: ubi autem exuerint carnis impedimenta, propius venturos in Dei conspectum. Restrictio quidem additur, *in terra vivorum*: sed hoc modo videtur Ezechias Dei conspectum affigere vitae praesenti, ac si omnem intelligentiae lucem mors exstingueret. Tenendum igitur est quod attigi, ac- cepto Dei vindictae nuntio perinde fuisse perculsum ac si paterno eius favore abdicatus foret. Nam si indignus erat qui solem aspiceret, maiora quomodo sperasset? non quod spes in totum deleta fuerit ex eius animo, sed quia intentus ad Dei maledictionem non potest tam cito vel expedite transcendere in coelos, ut melioris vitae dulcedine praesentem do- lorem mitiget. Sic enim obnubilari interdum con- tingit pias mentes, ut non semper occurrat conso- latio, quae tamen quamvis suffocata residet in eorum animis, unde etiam postea emergit. Interea pieta- tis signum est, quod ■ recto et legitimo vitae fine exprimit quam grave et acerbum sibi sit ea privari.

Nam et pecudibus molestum est mori, sed nullum vitae suae usum fere habent praeter pastum et saturitatem. Nobis vero longe excellentior est finis, qui creati sumus et nati hac lege, ut nos exercea- mus in cognitione Dei: et quia haec praecipua nobis vivendi causa est, bis iterando Dei nomen affectus sui vehementiam declarat: Deum ergo, inquit, Deum non videbo amplius. Si quis obiciat, Deum hic a nobis non videri, facilis responsio est, in suis operibus esse conspicuum: quia per visibile mundi opificium aeterna eius potentia, ut ait Paulus (Rom. 1, 20), et divinitas cognoscitur. Unde et Apostolus (Hebr. 11, 3) mundum hunc speculum rerum invi- sibilium vocat. Iam quo fidelibus se propius cogno- scendum exhibet, eo pluris fecit Ezechias spirituales illum intuitum: sicut et David Dei faciem videre dicit (Psal. 42, 3), qui in sanctuario pietatis exer- citiis fidem suam confirmant. Quod ad homines spectat, dolet se tolli ex eorum consortio, quia ad mutua officia ultro citroque communicanda nati sumus.

12. (*Habitatio mea.*) Pergit in querimoniis suis, pulchra similitudine vitam suam depingens: eam enim comparat tabernaculo pastoris. Talis quidem hu- manae vitae conditio est in genere: sed non tam refert quae omnibus communiter accidunt, quam quod sibi peculiariter evenit. Est autem frequentior usus tuguriorum illis regionibus, quam nostris: et saepe mansionem suam pastores commutant, dum gregem suum huc atque illuc impellunt. Non ergo simpliciter dicit homines ad breve tempus habitare in caduco hospitio, dum per terram transeunt: sed quum in regio palatio quiesceret, mutatam fuisse suam sortem, quemadmodum si tugurium pastoris biduo postquam in agro uno positum est transfera- tur. Iam vero observatu dignum est quod nunc sibi, nunc Deo promiscue, distinctis tamen rationi- bus, causam mortis suae assignat. Se enim autorem faciens non obstrepit Deo, neque expostulat quod ab eo spoliatur sua vita, sed se ipsum accusat, tantamque culpam suscipit. Tantundem enim valent eius verba, ac quod in proverbio dicitur: Hanc telam ipse mihi exorsus sum, ut mors mihi soli imputanda sit. Neque tamen frustra paulo post assignat Deo quod a se profectum esse confessus fuerat. Nam etsi nos materiam praebemus Deo severius nobiscum agendi, ipse tamen iudex est qui poenas infligit. Quare in malis nostris laudandum semper est eius iudicium: quia fungitur suo officio quum in nos ut meriti sumus animadvertit. In fine versus, מְדַלָּה quidam vertunt, Prae macie, vel aegritudine: alii Exhauriendo. Priores deducunt hoc nomen a דָּלָל, quod extenuare significat: alii a דָּלָה, quod est elevando haurire. Sed expendant lectores an non magis conveniat elevandi verbum: quia conqueri videtur Ezechias, quum ad ulteriores

progressus tenderet vita sua, subito prostratam esse: quemadmodum si Deus solem dum adhuc sursum ascendit in occasum deiceret. Postea adiungit exiguo temporis spatio se fuisse exinanitum. Et hac circumstantia rursus gravitatem irae Dei exprimit: quia momentaneo flatu homines consumat. Nam die uno prosterni homines, tantundem valet ac celerrime.

13. (*Supputabam ad mane.*) Alii, Statuebam, vel Ponebam. Idem hic significat quod vulgo dicimus, *Je faisoye mon compte*. Ex hoc versu colligi potest Ezechiam biduo ut minimum laborasse. Nam proximo versu significavit tantam fuisse atrocitatem morbi ut statim mortem expectarit. Ita quum dies unus elapsus esset, ad auroram usque expectavit: praeterea a die usque ad noctem, ut tamen in singula momenta se moriturum esse diceret. Sensus ergo est: Tametsi ad auroram pervenerat, se tamen per continuas agitationes ad mortem properasse: quia formidabili Dei iudicio percussus vitam suam ducebat pro nihilo: et quemadmodum Graeci, quum dicere vellent nihil homine magis esse evanidum, animal ἐφήμερον esse dixerunt, ita vitam diurnam ponit Ezechias pro caduca et cui nihil est durationis. Quod autem Deum comparat leoni, absurdum videri non debet, tametsi Deus natura clemens, misericors ac benignus sit: his certe nihil magis Deo proprium esse potest: sed non possumus eam mansuetudinem sentire quum provocavimus eam nostris sceleribus, et ad severitatem adegimus nostra pravitatem. Imo nulla est ferarum immanitas et truculentia, quae tantum incutiat terroris, quantum concipimus ex sola Dei mentione: nec immerito. Oportet enim flagellis Domini efficaciam inesse, qua humiliemur atque deiiciamur usque ad ipsos inferos, et consolatione propemodum destituti omnia horroris plena concipiamus: quemadmodum etiam horrores istos descriptos a Davide cernimus, dum ossa sua dinumerata, lectum suum lacrymis mactam, animam suam turbatam, inferos apertos esse dicit (Psal. 22, 18, et 6, 7). Sic enim pios inter dum iudicio Dei terri necesse est, ut bonitatis eius desiderio magis afficiantur.

14. (*Sicut grus.*) Non potest sibi satisfacere Ezechias in explicanda mali sui acerbitate. Nunc se eo redactum fuisse dicit ut vocem articulatam edere non posset, sed confuso quodam sono streperet, ut ii qui animam fere exhalant. Unde apparet gravissimos fuisse cruciatus. Doloris enim magnitudo vocem adimit. Et vox (inquit ille¹) faucibus haesit. Audiebantur tantum obscuri gemitus. Atque eo pertinent hae similitudines gruis et hirundinis quibus utitur propheta. Hunc tamen obscurum vocis sonum a Deo nihilominus exaudiri certum est:

tametsi sensus omnes nostri dolore occupati sint, et prae moestitia sint praeclusae fauces, Dominus tamen corda nostra pervidet, et pia suspiria exaudit. Imo plus efficient quam expressae et disertae voces, modo spiritus adsit, qui excitet in nobis gemitus illos inenarrabiles, de quibus loquitur Paulus 8. ad Romanos capite (v. 26). Ac nemo piorum est qui non experiatur, ubi maior aliqua tristitia animum constringit, se inter orandum vel balbutire vel propemodum obmutescere. Quod postea sequitur quidam ita vertunt: Extenuati sunt oculi mei: sed non quadraret particula, in sublime. Ergo simplicior tenendus est sensus, oculos hebetudine fuisse quasi dissipatos, vel quamvis deficeret Ezechias, tamen oculos in coelum tollere non desiisse: nec unquam ita obstupefactum fuisse, quin sibi auxilium a Deo petendum esse sciret. Discamus igitur Ezechiae exemplo oculos attollere in coelum, quum afflicti animo ac perturbati sumus: ac sciamus magnam a Deo facundiam non requiri. Et hanc sententiam confirmat, quod sermonem continuo post dirigens ad Deum opem eius implorat. Quum ergo oppressus sit morbi violentia, Deum sibi auxiliatorem adesse cupit. Vertunt quidam Fideiube pro me: et verbum פָּרַע hoc sensu plerumque capitur: sed convenientior est Recrea me, vel Exhilara. Nisi magis placeat quod alii reddunt, Fac me quiescere. Certe ne morbi violentiae succumbat, solatium a Deo petit. Atque haec nobis ratio tenenda est, quo maior nos obruit malorum congeries, Deum praesto adfore ad nos sublevandos.

15. (*Quid dicam.*) Hic vulgo exclamationem esse putant, qualis rebus laetis erumpere solet, ac si iam voti compos sibi gratuletur. Ego vero aliter censeo. Videtur enim Ezechias pergere in querimoniis suis: quia loquitur ut solent homines moerore oppressi. Quid dicam? Is enim qui dixit, is et fecit: id est, mors et vita sunt in manu eius: frustra cum eo litigo, aut contendo: frustra conqueror. Cuiusmodi voces et sermones etiam in libro Iob saepe occurrunt. Hunc sensum genuinum esse puto. Prius enim undique prospexit Ezechias, an auxilium aliquod sese offerret: nunc quum sibi moriendum, idque a Deo denuntiatur videt, statuit non reluctandum amplius, sed morem ipsi gerendum esse. Quanquam notanda est emphasis, Deum quod verbo minatus erat re ipsa etiam complevisse. Nam qui simpliciter exponunt, Quod Deus mihi dixit per prophetam exsequutus est, neque nihil dicunt, neque totum: quia non tam frigide recitat Ezechias sibi cognitum verbi effectum: sed obiecta Dei potentia omnes murmurandi vel iurgandi ansas sibi praecidit. Sic etiam David Psal. 39 (v. 10), Obstupesco quia tu fecisti. Nullus enim obstrependi finis est donec potentiae Dei timor nos compescat. Sic etiam Iob negotium sibi cum Deo esse cogitans

¹ Virg. Aen. XII. 868.

Calvini opera. Vol. XXXVI.

Apponam, inquit, digitum ori meo, et suppliciter iudicem meum deprecabor. Silentium ergo sibi imperat Ezechias hac ratione, quia frustra contendat cum Deo. Quanquam simul actum esse intelligit de vita: quia Dominus re ipsa comprobet seriam fuisse comminationem. Unde colligit se nihil proficere quia tergiversandi non sit locus. Verum quidem est sententiam hanc ex desperatione manare: quia hoc modo Deum sibi infestum esse concipiens ianuam precibus suis claudit. Sed mirum aut novum non est in summis perturbationibus eiusmodi voces excidere, quae nos ab orandi fiducia prohibeant, modo ex opposito nitamur ad Dei invocationem, quam nobis sensus carnis dictat irritam fore. Hac anxietate implicitum fuisse pium regem credibile est, ut languore fatisceret: sed praecipue spectasse quod dixi, nihil melius esse silentio: quia absque profectu cum Deo disceptaret, ex proximo contextu melius liquebit. Subiiciet enim se trepidaturum tota vita. Unde colligitur nunc sibi proponere formidabilem Dei potentiam ut se ad veram humilitatem comparet. Porro quia *וָרָרָה* nunc movere, nunc leniter incedere significat, vertunt quidam interpretes: Movebor, vel agitor, alii, lente incedam. Ego trepidum ac debilem incessum notari non dubito, quia sic prostratus fuerat Ezechias, ut vires sibi posthac integras fore desperet. Trepidatio autem haec ad metum referri debet: quia sequitur continuo post, In amaritudine. Perinde ac si diceret moerorem, qui inflictus fuerat, altius haerere in corde suo, quam ut deleri unquam possit. Hinc illa cuius meminit debilitas. Quia vulgaris translatio habet: Recognoscam, ideo papistae hunc locum ad confessionem auricularem torserunt: sed tam inepte, ut aniculis ipsis ridiculi esse possint. Sensus autem planus est, hic non agi de recognitione, sed de motu et trepidatione, qua toto vitae suae tempore se periculum iri dicit Ezechias.

16. (*Domine ultra eos.*) Concisa prophetae oratio varias genuit interpretationes. Haec autem magis recepta est: Domine *ultra* eos vivent, id est, producent vitam suam. Perinde ac si diceret: Quum mihi vitam prorogaris, efficies ut alii quoque idem beneficium percipiant. Verum sensus ille textui non congruit et coactor mihi videtur. Existimo potius Ezechiam hoc voluisse: Domine, quicumque ultra annos istos vivent, illis etiam vita spiritus mei nota erit. Subaudiendum itaque est relativum *אֲשֶׁר*, ut est, Hebraeis usitatum: nec quidquam coacti haec interpretatio habebit. Nec enim dubium est, nec quisquam repugnat, quin loquatur de annis quos ei produxerat Dominus. Intelligit ergo non tantum illius temporis homines, sed etiam posteros beneficium illud agnituos. Et hoc modo amplificat gratiae magnitudinem, quia celebris etiam erit futurae aetati, et superstes vigeat in omnium

memoria, etiam ipso Ezechia mortuo: neque id solum, sed quaedam resurrectionis species censebitur. Dormiendi verbo mortem significat, ut vulgare est scripturis. Ita morbum hunc lethalem morti comparat. Tam enim propinquus erat morti, ut de vita omnino desperaret.

17. (*Ecce in pace.*) Rursus alia circumstantia mali gravitatem exaggerat. Subita enim et inopinata mala nos magis conturbant, quam ea quae sensim nobis accidunt. Atrocitas ergo mali eo minus fuit tolerabilis, quia subito corripuit quietum et securum: quia nihil minus tunc putabat quam sibi migrandum esse e vita. Scimus etiam sanctos interdum nimis acquiescere in rebus prosperis et sibi promittere aequabiles successus. Quod etiam David Psal. 30 (v. 7 sq.) fatetur sibi accidisse: Dixi in felicitate mea, non movebor: tu vero abscondisti faciem tuam, et obstupefactus sum. Nihil ergo Ezechiae contingere tristius potuit quam e vita tolli, quum praesertim fugato hoste ac deleta pace frui liceret. Nam existimo Ezechiam in morbum incidisse quum profigitatus est Sennacherib, sicuti antea dictum est. In illo igitur gaudio et pace quae affulgebat, en acerba aegritudo quae Ezechiam duriter torquet ac cruciat. Hinc monemur, quia nihil stabile aut firmum est in hac vita, et quidquid nos exhilarat statim potest excuti, non esse torpendum in laetitia: sed dum tranquillo rerum statu fruimur, de bello, de adversis rebus et aerumnis cogitandum esse: quaerendum esse potissimum pacem illam quae paterno Dei favore nititur, in qua tuto conscientiae nostrae conquiescent. Secunda pars versus duplicem sensum admittit: quoniam verbum *חֶשֶׁק* nunc amare, nunc velle significat, non male convenit sensus ille: Placuit tibi animam meam eripere. Verum si nihil subaudias, aequae plena erit oratio, neque minus commode fluat: Tu Deus animam meam favore et beneplacito tuo complexus es quum in sepulcro iaceret. Animam pro vita accipi satis notum est: sed hic praedicatur Dei bonitas, quod Ezechiam quasi mortuum amore prosequi non destiterit. Hoc modo copula in adversativam particulam resolvenda erit. Postea causam assignans ad ipsum fontem nos ducit, et demonstrat modum istius sanationis. Videretur enim aliqui non nisi de sanatione corporis hactenus loquutus esse, sed nunc ostendit se sublimius quidam spectare: nempe quod reus fuerit coram Deo, ac deinde ipsius gratia absolutus. Sibi quidem restitutam esse vitam praedicat, sed pluris aestimat se reconciliatum esse Deo quam centum aut mille vitas. Et certe utilius nobis esset, nunquam esse natos, quam diuturnam vitam agendo offensas subinde alias aliis addere, atque ita nobis gravius accersere iudicium. Hoc ergo nomine sibi maxime gratulatur, quod serena affulgeat Dei facies, quem

habere propitium summa est felicitas. Interea admonet, quidquid malorum nobis infligit Deus peccatis nostris imputandum esse, ut nihil aliud quam reatum suum duplicent quicunque Deum insimulant nimii rigoris: neque unius tantum peccati se condemnat, sed multis se oneratum fuisse fatetur, ut non una tantum venia opus esset. Ergo si vere malorum allevationem quaerimus, hinc facere exordium convenit: quia placato Deo non poterit nobis male esse, quum nostris miseriis minime oblectetur. Nobis enim fere contingit quod stultis et inconsideratis dum aegrotant, quia ad συμπτώματα duntaxat et dolores intenti morbum ipsum negligunt. Atqui potius imitandi sunt periti medici, qui morborum causas expendunt, atque huc toti incumbunt ut eas radicitus evellant. Externa enim remedia inania esse sciunt, imo nociua, si interior causa ignoretur. Totam enim mali vim intro repellunt, atque ita foveant et augent, ut nullus postea sit curationi locus. Ergo mali sui causam agnovit Ezechias: nempe sua peccata: quae quum ipsi remissa essent, simul poenam cessare ac remissam esse intellexit. Unde apparet quam ridicula sit papistarum distinctio, qui remissionem poenae a culpae remissione secerni volunt. Hic vero Ezechias testatur poenam sibi remissam esse, quod culpa remissa sit. Et notanda est loquendi forma qua utitur Isaias, *proiecasti post tergum*. Significat enim deletam esse omnino ipsorum memoriam: quemadmodum alibi dicit propheta (Mich. 7, 19) Deum in profundum maris ea proicere. Item alibi, tam longe abiicere quam procul oriens distat ab occasu (Psal. 103, 12). Quibus loquendi formis certiores nos reddit, quae Deus remisit imputaturum non esse. Quod si postea nos nihilominus castiget, id non facit ut iudex, sed ut pater, quo erudiat filios atque in officio contineat. Nam in eo falluntur papistae, quod in poenis aliquid compensationis esse somniant, ac si Deus vindictam exigeret, quia non velit gratis ignoscere. Atqui Deus suos castigans in futurum tempus eorum saluti consulit.

18. (*Quoniam non infernus.*) Ubi dicit se Dei laudes celebraturum non fuisse si ablata esset vita, gratum se ac memorem fore promittit. Et simul testatur hunc sibi maxime optabilem fore vitae fructum, quia Deum laudabit. Etsi autem verae pietatis est, non aliter vitam appetere quam ut eam transigamus per continuas Dei laudes, videtur tamen nimis restricte loqui Ezechias. Nec enim mors piorum minus Dei gloriam praedicat quam vita, et quia tunc demum perfecte coniuncti sunt Deo, laudes eius cum angelis praedicare non desinunt. Rursus etiam exoritur dubitatio, cur tantopere mortem fugerit Ezechias, et terrenae vitae tam cupidus fuerit. Etsi autem iam soluta fuit haec secunda quaestio, rursus tamen in memoriam

revocent lectores, pavorem hunc non ex sola morte fuisse conceptum, quando idem Ezechias confecto vitae spatio non reluctatus est, quin libenter ad Deum concederet: sed pium regem ira Dei perculsum hoc tantum dolere, quod suis peccatis sese abdicaverit a vita, quasi posthac omnis gratiae et benedictionis expers futurus sit. Hinc etiam primae quaestionis solutio: quia nihil mirum si pius rex non modo sibi e vita migrandum esse reputans, sed mortem existimans poenam scelerum et ultionem Dei, gemat ac defleat se damnari quasi indignum qui operam impendat promovendae gloriae Dei. Nam quicunque hoc fulmine percussi sunt, fieri non potest ut vivi aut mortui celebrent Dei laudes: sed quia desperatione obruti sunt, necesse est obmutescere. Eodem etiam sensu et David Psalmo 6 (v. 6), et tota ecclesia Psal. 115 (v. 17) dicit: Non est memoria tui in morte: in sepulcro quis te praedicabit? nempe quia perditis et attonitis nulla gratiarum actionis materia suppetet. Notandum tamen simul est, sanctos dum ita loquuti sunt, non considerasse qualis post mortem conditio ipsos maneret, sed praesenti dolore correptos tantum spectasse in quem finem conditi essent ac in mundo alerentur. Est haec, ut nuper dictum fuit, praecipua vivendi causa hominibus, ut se exercent in Dei cultu: hoc etiam consilio ecclesiam Deus in mundo tuetur, quia vult nomen suum celebrari. Iam qui se praecipitem deiici videt, quia censeri non meretur, vel locum tenere inter Dei cultores, non attendit distincte quasi composito animo, quid post mortem facturus sit: sed dolore obnubilatus, ac si post mortem cessarent omnia pietatis officia, facultatem mortuis eripit laudandi Dei: quia videtur gloria Dei sepeliri cum suis testibus.

19. (*Vivens, vivens ipse confitebitur tibi.*) Non quoslibet promiscue homines comprehendit, quandoquidem multi vivunt, qui tamen sua ingratitude extinguunt, quantum in se est, Dei gloriam: certe nihil minus cogitant quam se ad eam praedicandam natos esse. Sed simpliciter docet, quantisper in hac vita foveantur homines a Deo, posse merito gloriae eius legitimos esse praecones, quando ad hoc officium sua liberalitate ipsos invitat. Atque haec antithesis demonstrat quod paulo ante dixit, non esse in morte vel sepulcro memoriam Dei, referri ad hanc summam, ubi e mundo exterminantur qui studium suum libenter impenderent laudando Deo, hac gratia privari. Porro se unum ex testibus gloriae Dei fore profitetur, atque ita certam grati erga Deum animi significationem praebet. Pronuntiat enim se non fore obliviosum, sed perpetuo gratias acturum Deo, ac praedicaturum quem expertus erat favorem eius: neque id tantum saeculi sui hominibus, sed etiam posteris, ut et ipsi celebrent istas laudes, tantique beneficii autorem vene-

rentur. Hinc colligenda est utilis monitio, hac lege sobolem dari mortalibus, ut quisque liberos suos erudiendo pro sua virili propagare ad posteros studeat Dei nomen. Quare haec praecipue sedulitas patribus familias mandatur, ut Dei beneficia assidue commemorent. Veritatis autem nomine, quam Deus praestat suis fidem, omniaque gratiae testimonia quibus se veracem esse probat, intellige.

20. (*Iehova ad servandum.*) Agnoscit se non hominum ope aut industria, sed beneficio Dei solo liberatum esse. Quod alii vertunt, Domini est ut me servet, non satis exprimit, et videtur a litera emotius esse. Nec enim praedicat solummodo potentiam Dei, sed etiam opus in quo perspicuum eius documentum dedit. Denique *servare* istud Dei morti opponit cui adiudicatus fuerat: quia sicut prius exhorruerat severum iudicem, nunc liberatorem suum agnoscens laetitia exsultat. Hinc rursus se ad canendum gratitudinis causa accingit: imo alios quoque huius officii socios et comites advocat. Et hac ratione templi meminit, ubi piorum conventus agebantur. Si privatus fuisset ac unus e vulgo, solenne tamen Deo sacrificium offerre debebat, ut alios suo exemplo incitaret. Itaque regi multo magis hoc curandum fuit, ut omnes secum ad gratiarum actionem adduceret: praesertim quoniam in eius persona Deus totius ecclesiae saluti consuluerat. Significat ergo se daturum operam ut haec Dei gratia omnibus innotescat, vigeatque eius memoria non uno tantum die vel anno, sed quoad manebit superstes. Et certe tam insigne Dei beneficium ullo tempore evanescere vel excidere nimis indignum fuisset. Ut autem obliviosi sumus, ita opus est assiduus stimulus, qui nos expergeficiant. Simul obiter ostendit quorsum instituerit Deus sacros conventus, nempe ut celebretur quasi uno omnium ore, et alii alios incitent ad pietatis cultum.

21. (*Et dixit.*) Nunc refert Isaïas quale remedium Ezechiae praescripserit. Alii remedium esse non putant, quod ficus ulceribus inimicae et noxiae sint: sed hoc signo pium regem fuisse admonitum et certius edoctum, sanationem non aliunde quam ex sola Dei gratia proficisci. Sicuti coelestis arcus, quo testari voluit Deus nunquam interitum humanum genus diluvio, videtur rem omnino contrariam notare: quia tunc apparet, quum imminet densissimi imbres et quasi ad totum orbem obruendum incumbunt. Ergo cataplasma quod sanando morbo minime aptum erat, putant consulto fuisse adhibitum a propheta, ut palam faceret Deum sine medicamentis servasse Ezechiam. Sed quum ficus a medicis etiam nostris adhibeantur ad pestem maturandam: fieri potest ut Dominus promissioni medicinam adiunxerit: quemadmodum saepe alias factum videmus. Nam etsi inferioribus mediis, quae vocant, non indiget Dominus: iis tamen utitur quo-

ties visum est. Nec vero promissionem extenuat haec medicina, quae sine verbo vana et inutilis fuisset: quia et signum aliud supernaturale acceperat. Quo satis didicerat se vitam, de qua desperabat, a solo Deo recepisse.

22. (*Dixerat autem.*) Nonnulli sic exponunt hunc versum, quasi hoc etiam signum Ezechiae datum sit: atque ideo ad proximam sententiam referunt, et admirantis interiectionem esse putant: sed verisimilius est confusum hic esse ordinem, quod Hebraeis saepe accidit: ac referri posteriore loco quod priore dicendum erat. Nec enim initio dixit Isaïas signum petatum fuisse ab Ezechia, quod tamen sacra historia testatur. Subiungit igitur quod suo loco omisum erat.

(*Ut ascendam.*) Significat praecipuum sibi studium fore tota vita, ut nomen Dei celebret. Nec enim delitiandi et captandae voluptatis gratia vitam expetebat, sed ut honorem Dei et purum eius cultum tueretur. Meminerimus ergo vitam nobis a Deo prorogari, non ut indulgeamus genio, aut luxui nos dedamus, sed ut pietatem colamus, exerceamus pia inter nos officia, frequentes simus in piorum coetu et sacris solennibus, ut veritatem Dei et bonitatem praedicemus.

CAPUT XXXIX.

1. *Tempore illo misit Merodach Baladan, filius Baladan, rex Babel, ad Ezechiam literas et munus, ex quo audierat eum aegrotasse et convalescere.* 2. *Latus est autem de iis Ezechias, et ostendit illis domum thesauri sui, argentum et aurum et aromata, unguentum pretiosum, et omne armamentarium suum, et quidquid inveniebatur in thesauris suis: non fuit res ulla, quam non ostenderit Ezechias in domo sua totoque regno suo.* 3. *Tum venit Isaïas propheta ad regem Ezechiam, dixitque illi: Quid dixerunt viri isti? et unde venerunt ad te? Respondit Ezechias, E terra longinqua venerunt ad me, e Babel.* 4. *Tunc dixit: Quid viderunt domi tuae? Et dixit Ezechias: Cuncta quae domi meae sunt viderunt: nec res ulla est, quam non illis ostenderim in thesauris meis.* 5. *Tunc ait Isaïas Ezechiae: Audi verbum Iehovae exercituum.* 6. *Ecce dies veniunt, ut tollatur in Babylonem quidquid est domi tuae, et quidquid recondiderunt patres tui ad hunc usque diem: nec residuum quidquam manebit, dicit Iehova.* 7. *E filiis tuis qui egressi fuerint ex te, quos genueris, tollent: eruntque eunuchi in palatio regis Babel.* 8. *Dixit Ezechias Isaïae: Bonus est sermo Iehovae quem pronuntiasti. Et dixit: Saltem erit pax et stabilitas in diebus meis.*

IN CAPUT XXXIX.

1. (*Tempore illo.*) Hunc primum fuisse regem existimant gentis chaldaicae. Nam pater eius Badadan sine regis titulo principatum apud Babylonios obtinuerat. Quum itaque Merodach iste duodecim annos regnasset Assyrios subegit, atque effecit ut Chaldaeis parerent. Falluntur enim qui Nabuchadnezer coeptum fuisse bellum existimant. Fieri quidem potest, ut eos demum subegerit: sed iam semifractos fuisse probabile est, ut non aliud restaret quam partum alterius victoria imperium stabilire. Etsi autem simpliciter narrat propheta missos fuisse legatos, notare tamen operae pretium est, astute hoc factum fuisse a Babylonio, ut blanditiis ad se pelliceret Ezechiam. Iam imminebat Assyriis, quibus sciebat Iudaeos ob continua bella merito infensos esse. Ergo ut socium et adiutorem in bello quod moliebatur sibi conciliet, obliquis artibus contrahit amicitiam cum Ezechia. Ambitio autem pii regis animum corrumpit, ut cupidius fallaces tyranni illecebras arriperet, ac illis inescaretur: praetextus tamen fuit, ut legati gratularentur quod morbo convaluisset Ezechias. Et tamen historia sacra aliam causam reddere videtur: nempe quod Merodach fuerit prodigio incitatus. Minime certe dubium est, famam portentis illius longe pervagatam esse, quum sol retrocessit: nec fieri potuit quin populos multos permoveret. Caeterum, vix credibile est profanum hominem alio spectasse quam ut Ezechiam in suas nassas attraheret. Sed quia illustri signo ostenderat Deus Ezechiae salutem sibi curae esse, ut solent impii perverse abuti omnibus gratiae Dei testimoniis, putavit Merodach, si Ezechiam sibi adiungeret, bellum coelestibus auspiciis se suscepturum. Hinc factum est, ut testandae benevolentiae causa legatos ad eum mitteret cum muneribus. Voluit enim ab ipso gratiam inire, cuius amicitiam sibi utilem et accommodam fore existimavit. Et quidem hac de causa, ut eius opera adversus Assyrios postea uteretur, quos Iudaeis infensissimos hostes esse non ignorabat. Haec enim regum et principum consilia sunt, ut fraudibus et astu rem suam gerant, et quam plurimos sibi quavis ratione adiungant, quorum opera adversus hostes suos abutantur.

2. (*Laelatus est.*) Historici personam agit propheta. Nam simpliciter narrat quid actum sit ab Ezechia, postea quorsum id fieret declarabit: ambitione videlicet excaecatam Ezechiam sese legatis ostentasse: etsi vitiosum gaudii genus perstringitur, unde postea nata est gratificandi sedulitas. Qui nudam hanc historiam leget, nihil improbe ab Ezechia factum iudicabit. Humanitatis enim fuit hilariter et laute legatos excipere, iisque omnia

benevolentiae signa exhibere. Ac barbari fuisset hominis, eos a quibus ultro ad amicitiam provocatus fuerat, reiicere, atque tam potentis regis amicitiam aspernari. Sed latuit interea in eius animo studium vanae ostentationis. Voluit enim sese Babylonio venditare, ut intelligeret foedus hoc sibi non inutile futurum, idque ex opibus, copiis et instrumentis bellicis cognosceret. Hoc quoque reprehensione dignum fuit, quod ad externa et illicita subsidia animum adiciens tantundem detraxit honoris Deo, quem nuper liberatorem bis fuerat expertus. Nec enim alioqui tam acerbe propheta hoc factum reprehendisset. Insigne exemplum quo docemur nihil periculosius esse quam prosperis rebus excaecari. Unde etiam illud probe quondam dictum est, difficilius esse prosperam fortunam quam adversam ferre. Lascivimus enim atque insolescimus, quum res fluunt ex animi nostri sententia: nec possumus ullis monitionibus aut minis in officio contineri. Quum id Ezechiae accidit, cui tam praeclarum a propheta elogium datum est, cuius thesaurus fuit timor Dei, vehementer nobis verendum est ne in eiusmodi pericula incidamus. Abripitur inani iactantia, nec recordatur se antea semimortuum insigni Dei miraculo e morte ereptum esse. Antea profitebatur se laudes Domini perpetuo celebraturum in piorum coetu: nunc quum amicitiam suam captari, et se potentis monarchae nomine salutarium videt, obliviscitur Dei et beneficiorum quae ab ipso acceperat. Quum pium hunc regem tam facile labi atque ambitione abripi videmus, discamus nobis iniicere modestiae fraenum, quod nos assidue ac sollicito in timore Dei contineat.

3. (*Tum venit Isaias.*) Persequitur eandem narrationem: sed doctrinam simul adiungit. Tametsi vero se a Deo missum esse non dicat, tamen instinctu spiritus sancti ac iussu Dei hoc fecisse certum est: atque ideo sese ornat epitheto prophetae: quo admonet se non venisse ut privatum, sed ut fungeretur officio divinitus sibi iniuncto, ut facile sentiret Ezechias sibi non esse negotium cum homine mortali. Iam ubi ait venisse, colligendum est, non fuisse accitum. Quum Ezechias opes suas fastuose ostentaret, sinebat ipsum domi quiescere: nec enim ad eiusmodi consilia prophetae adhiberi solent. Atqui prius quum summis angustis premeretur, quum Rapsaces tam proterve insultaret, et impudenter conviciaretur Deo, misit ad Isaiam, ac petiit ut apud Deum intercederet, et consolatione aliqua angores ipsius allevaret. Ita rebus adversis atque extremis quaeruntur prophetae: prosperis vero negliguntur, vel etiam reiiciuntur: quod suis monitionibus hilaritatem nostram turbent, ac moeroris causam afferre videantur. Venit tamen Isaias, tametsi non vocatus. In quo laudanda et suspicenda est eius constantia. Atque ipsius exemplo

docemur non esse expectandum quoad nos vocent homines qui officio nostro indigent, quum sibi placent in gravissimis malis, et periculum sibi sua aut levitate, aut ignorantia, aut etiam malitia accersunt. Officii enim nostri est, colligere oves errantes, idque studiose facere debemus, etiamsi nemo a nobis postulet. Etsi autem iure in Ezechia reprehendi potest, quod regis Babylonii lenocinio corruptus Deum non consuluerit: est tamen hoc non vulgaris modestiae signum, quod prophetam non arcet vel contemnit quasi intempestive obstrepat, sed humaniter respondet, ac tandem durissimam correctionem aequo et mansueto animo suscipit. Satiis quidem initio fuisset interrogare os Dei, sicuti in Psalmo (119, 24) dicitur: Mandata tua viri consilii mei: sed quia iam errore lapsus erat, delicti remedium obedienter admittere secundae virtutis fuit.

(*Quid dixerunt?*) Non statim vulnerat ipsum propheta gravi reprehensione, sed leniter pungit: ut ipsum in agnitionem peccati sui adducat. Sibi enim blandiebatur Ezechias, atque omnia apud se praeclara esse existimabat. Itaque paulatim excitandus a suo torpore fuit. Suberat quidem non levis stimulus, ac si dixisset: Quid tibi cum viris istis? an non procul tibi fugienda fuit huius pestis contagio? Interrogat etiam de legationis summa, ut pudorem inculcat Ezechiae, qui se insidiosae captari non agnovit. Neque enim probabile est notari gratulationem si nihil veneni admixtum fuisset: sed tendiculas illas, quibus implicare eum volebant Chaldaei. Et tamen ex responso liquet, nondum levi illa reprehensione percussum fuisse Ezechiam, quia sibi adhuc placet. Iactat enim istos homines venisse e longinqua regione, e Babylone. Nec vero credibile est ignotam fuisse illam regionem Isaias, ut opus fuerit Ezechiam tam disertis verbis distantiam exprimere: sed ita sese iactat, quod ambitionis affectus in eo praevaleret. Durius ergo urgeri ipsum, acrioresque stimulos adhiberi oportuit.

4. (*Tunc dixit.*) Pergit Isaias in obliqua sua admonitione, si forte tangatur Ezechias, sibi que displiceat. Hoc tamen nondum assequitur, tametsi vix credibile est tam stupidum fuisse regem, quin punctiones istas sentiret. Sciebat enim non venisse prophetam, ut curiosi homines solent, ad rumores venandos: sciebat etiam non iocose confabulari secum, sed serium aliquid afferre. Quidquid sit, in bonam partem accipere convenit quod placide respondet. Nec enim insurgit adversus prophetam, sed modeste fatetur quod res habet: nondum agnoscit tamen se peccasse, vel saltem non afficitur ut sibi displiceat: quoniam peccatum suum ex oculo illo affectu non aestimat. Adeo fallit ambitio, ut sua dulcedine non modo inebriet homines, sed de-

mentet, ut ne admoniti quidem statim resipiscant. Quum igitur pium Ezechiam tanto stupore percussum videmus, ut se reprehendi non sentiat, vel saltem non pungatur ut se ipsum agnoscat, diligenter nobis a tam pestilenti morbo cavendum est.

5 et 6. (*Tum ait.*) Ex hoc Dei iudicio peccatum Ezechiae non leve fuisse perspicimus, quamvis aliter iudicet communis sensus. Nam quum Deus optimum semper modum in castigandis hominibus teneat, ex poenae atrocitate colligitur non vulgare aliquid delictum, sed atrocissimum crimen fuisse. Unde etiam monemur, perperam hominum arbitrio censeri dicta vel facta: sed unum Deum esse idoneum iudicem. Thesaurus ostendit Ezechias: an coacervati erant, ut semper quasi defossi laterent? Legatos comiter exceperit: an abigeret? aures praebuit eorum mandatis: nempe quum Assyrii aemulus ultro eius amicitiam expeteret: an repudianda fuit tanta commoditas? Denique in specie ipsa nihil non excusabile reperitur. Sed Deus cui nihil absconditum est, primum ingratitudinem observat in Ezechiae laetitia: quia malorum quibus nuper premebatur immemor Chaldaeos quodammodo substituit in locum ipsius Dei, cui se et sua omnia consecrare debuerat. Observat deinde superbiam: quia ex splendore et divitiis famam acquirere nimis cupide tentat. Observat pravum amorem foederis, quod toti populo exitiale futurum erat. Sed praecipuum vitium fuit ambitio, qua fit ut omnis fere Dei timor ex cordibus evanescat. Unde merito exclamat Augustinus: Quantum et quale venenum superbiae, quod non potest nisi veneno curari! Illud enim Pauli respicit, ubi angelum Satanae sibi datum esse ait, a quo velut colaphis caedatur, ne revelationum magnitudo ipsum efferret (2. Cor. 12, 7). Ezechias invicto animo erat quum omnia prope deplorata essent: his autem blanditiis vincitur, nec vanae ambitioni obsistit. Quam ergo exitiale sit hoc malum, attente diligenterque consideremus, eoque maiorem ad ipsum vitandum cautionem adhibeamus. Quia vero duram sententiam laturus erat, praefatur se Dei esse praecone. Et paulo post iterum repetit hoc sibi a Deo esse mandatum, non modo ut a se repellat invidiam, sed quo penitus in animum regis penetret. Ubi rursus eius constantiam animique magnitudinem perspicimus. Conspectum regis non reformidat, nec morbum eius detegere, et iudicium Dei denuntiare veretur. Nam etsi tunc quoque delicatae erant aures regibus: quia tamen probe sibi conscius erat hanc personam sibi a Deo esse impositam, munus quantumvis odiosum libere exsequitur. Prophetas quidem subditi erant regibus, nec quidquam sibi arrogabant, nisi quum Dei nomine agendum erat. Tunc vero nihil tam sublime est quod Dei maiestati subiiciendum non sit. Quod si propositum ei fuisset

gratiam inire cum principe, adulatorum more tacuisset: sed rationem habet muneris sui, datque operam ut eo fidelissime fungatur.

(*Nec residuum quidquam.*) Notandum est genus poenae quo Dominus in Ezechiam animadvertit. Res enim ob quas sese tantopere efferebat posteris adimit, ut nullam gloriandi materiam habere possint. Sic Dominus ambitionem hominum et superbiam ulciscitur: ut nomen aut regnum, quod sibi aeternum fore speraverant, deleatur, ut contumeliose tractentur, ut ignominiosa sit eorum memoria: denique stultas eorum cogitationes evertit, ut contraria omnino experiantur figmentis quibus se deludunt. Si quis obiciat minime consentaneum esse, urbis direptionem et populi exilium unius hominis delicto adscribi, quum ubique pronuntiet spiritus publicam obstinationem in causa fuisse, cur Deus urbem et terram Chaldaeis spoliandam traderet: respondeo, absurdum non esse ut Deus in peccatum unius hominis, simulque in scelera totius populi animadvertat. Quum enim per universam regionem pervagata est ira Domini, omnes simul reatum suum agnoscere debuerunt, ac unusquisque seorsim reputare quid esset promeritus: ut nemo reiceret culpam in alios, sed in se potius quisque transferret. Praeterea quum infinitis modis iam Dei iudicio obnoxii essent Iudaei, iuste passus est omnium malo delinquere Ezechiam, quo magis acceleraret iram suam, et iudicio suo exsequendo viam patefaceret: quemadmodum etiam Davidi accidisse videmus. Admonet enim scriptura non fortuito contigisse quod David populum numeravit, sed populi ipsius vitio effectum esse, in quem hac occasione Dominus animadvertere voluit. Accensus est, inquit, furor Domini in populum, et immisit in cor Davidis ut populum censeret. Ita et hoc loco denuntiatur Ezechiae poena: sed peccatum eius, quo iram Dei provocavit, iam Dei erat ultio in totum populum.

7. (*Et filiis.*) Hoc multo acerbius Ezechiae videri potuit. Ideoque extremo loco ponitur amplificandi causa. Etenim si malum aliquid in populo grassetur, reges se et suos eximendos putant, ac si hominum numero non censerentur. Quum igitur intellexit filios in servitute abducendos esse, durissimum hoc ei videri necesse fuit. Hinc rursus tantopere displicuerit Deo praesidium ex terrenis opibus quaeri ab Ezechia, seque venditare apud impios, colligere licet: ubi Deus terribili exemplo quasi inextinguibile crimen ulciscitur quod ambitiose Ezechias coram incredulis pompas suas egerit.

8. (*Bonus est sermo Iehovae.*) Ex hoc responso colligimus Ezechiam praefractum non fuisse hominem, aut impotenter elatum, quum prophetae obiurgationem audierit aequo animo, tametsi initio parum moveretur. Ubi enim Dominum audit ira-

tum esse, reum se sponte peragit, et se merito poenas dare confitetur. In quo verae docilitatis et obedientiae exemplum habemus, quod audito iudicio Dei non contendit nec litigat cum propheta, sed placidum et moderatum se praebet. Discamus igitur exemplo pii regis placide Dominum audire, non tantum quum hortatur aut monet, sed etiam quum damnat et terret iustas poenas denuntians. Nam sermonem Dei bonum esse praedicans, non modo iustitiae laudem tribuit, sed patienter amplectitur quod sua asperitate odiosum esse poterat. Siquidem et reprobis interdum extorta fuit confessio sui delicti, quorum tamen subacta non fuit contumacia, quin fremerent contra suum iudicem. Ergo ut nobis dulcescant minae Dei, necesse est a nobis concipi aliquam misericordiae spem: alioqui semper mera amarulentia ebulliet ex cordibus nostris. Qui vero persuasus erit, Deum puniendo affectum paterni amoris minime exuere, non modo fatebitur ipsum esse iustum, sed placide et suaviter temporalem eius rigorem feret. Denique ubi vigebit gratiae Dei sensus, ut statuamus nobis esse patrem, non erit nobis difficile aut acerbum stare et cadere eius arbitrio: quia dictabit fides nihil paternae eius castigatione nobis esse utilius. Sic David durissime obiurgatus a Nathan suppliciter respondet: Dominus est, faciat quidquid rectum erit in oculis eius. Nam certum est ideo obmutescere non solum quia nihil proficeret contra murmurando, sed quia libenter eius iudicio se submittit. Eodem videtur tendere Saulis taciturnitas, ubi se regno privatum iri audit. Sed quia poena solum terretur, non tangitur culpae displicentia: non mirum est si intus ferocia turgeat, quamvis acquiescat in speciem, quia resistere non potest, quod libenter alioqui facturus erat: ut malefici quum vinculis aut compedibus tenentur constricti, iudicibus sunt supplices, quos et solio detractos libenter calcarent pedibus. At quia David et Ezechias ita humiliantur sub potenti Dei manu ut spem veniae non amittant, quas infligit poenas subire malunt quam se imperio subducere. Ac notatu dignum est, quod non simpliciter fatetur iustam esse sententiam quam tulit Deus, sed quam Isaias ipse promulgavit: non parum enim habet ponderis haec particula, dum sermonem licet ab homine mortali allatum reverenter excipere non gravatur, quia praecipuum autorem respicit. Dura certe regi esse poterat ac molesta Isaiae libertas: sed quia Dei ministrum agnoscit, cogi se in ordinem patitur. Quo minus tolerabilis est eorum mollities qui moneri se, vel obiurgari indigne ferentes, contemptim doctoribus et verbi ministris obiciunt: An non vos quoque estis homines? Quasi vero parendum Deo non sit, nisi angelos et coelo mittat, vel descendat ipse. Hinc etiam colligimus quid de fanaticis iudicandum

sit, qui simulantes Deum se revereri propheticam doctrinam respuunt. Nam si Deo obtemperare parati essent, non minus loquentem in suis prophetis audirent, quam si tonaret e coelo. Fateor veros prophetas a falsis distinguendos esse, vocem pastoris a voce alieni: sed non sunt promiscue simul omnes reiiciendi, nisi Deum quoque ipsum reiicere velimus, atque audiendi sunt non solum quum hortantur aut reprehendunt, sed etiam quum damnant, iustasque poenas iussu Dei sceleribus nostris minantur. Ubi verti *saltem erit pax*, ἵ particulam adversativam, hic vero exceptiva est. Novum enim quiddam subiicit Ezechias, nempe gratias agens Deo quod poenam mitiget, quam promeritus erat. Perinde ac si diceret, Dominus poterat statim concitare hostes, qui me ex regno meo expellerent: nunc mihi parcat, temperat differendo poenas quas merito ipse luerem. Quanquam precative exponi potest haec sententia, ut cupiat Ezechias poenam differri in aliam usque aetatem. Probabilius tamen est quod dixerat propheta de venturis diebus accommodare ad solatium doloris, ut se ad patientiam animet: quia subita vindicta magis fuisset expavescens. Recte ergo convenit exceptio haec, ut animum ad mansuetudinem componat: Saltem pareat Deus saeculo nostro. Si cui tamen magis placeat esse causae redditionem, fruatur suo sensu. *Veritatis* nomen nonnulli pro cultu Dei et pura religione accipiunt, ac si gratias ageret Deo quod pietatis doctrinam moriens relinqueret superstitem. Ego vero pro stabilitate accipio, vel tranquillo regni statu, nisi per hypallagen accipere malis prosperitatem diuturnam et certam fore. Posset autem crudelis videri Ezechias, quod nullam posteritatis curam habeat, nec magnopere laboret quid postea

eventurum sit. Nam impiae sunt et horrendae illae voces, ἐποῦ θανάτος γὰρ μυχθήτω πρὸς. ¹⁾ Item, Mihi mortuo omnes mortui sunt: atque similes quas hodie porci et Epicurei permulti in ore habent. Sed longe alia fuit mens Ezechiae, qui tametsi futuris saeculis bene consultum esse optabat, non tamen debuit, quod Deus vindictam suam differens clementiae signum dabat, pro nihilo ducere: quia inde sperare potuit tandem misericordiam sensuros aliqua ex parte posteros. Quod nonnulli respondent dilatione laetatum fuisse, quia nos de crastino sollicitos esse non oporteat, sufficere diei malitiam suam, huic loco non convenit. Nec enim negligit posteros Ezechias, sed quia videt poenam Dei clementia temperari, gratias ei agit, sicuti iam dictum est. Quamvis enim haec poena aliud saeculum maneret, tamen praesentem gratiam amplecti debuit. Et certe nostro potissimum saeculo servire debemus, eiusque praecipue ratio habenda est. Futurum non est negligendum: sed quod praesens est, atque instat, magis officium nostrum requirit. Nos enim qui simul vivimus, maiore vinculo adstrinxit Deus, ut mutua communicatione alii alios, quantum in nobis erit, iuvemus. Est etiam animadvertendum, quod prius Ezechiae longiorem vitam promiserat Dominus, quum proximus esset morti, nunc iure metuendum fuisse, ne iterum ob peccatum istud vitam ei abrumperet. Quum audit ratam esse promissionem, gratias agit Deo: et moderatius fert venturum calamitatem, tametsi gravis et acerba ipsi esset.

¹⁾ Iam alibi hic versus incerti auctoris a Nostro allegatus est, scil. ad Senec. Clem. c. II ed. nostrae T. V. p. 150 cf. Sueton. Nero 38; Erasmi Adag. Chil. 1. cent. 3, 80. Nauck, fragm. trag. gr. p. 718 N. 430.

24521

BR
301
C6
v.64

24521

Calvin, Jean
Opera quae supersunt
omnia

DATE	ISSUED TO
AG 4'69	Ross J. Muller

Calvin.
Opera quae...v.~~6~~64

LIBRARY
SOUTHERN CALIFORNIA SCHOOL
OF THEOLOGY
CLAREMONT, CALIF.

PRINTED IN U.S.A.

